

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

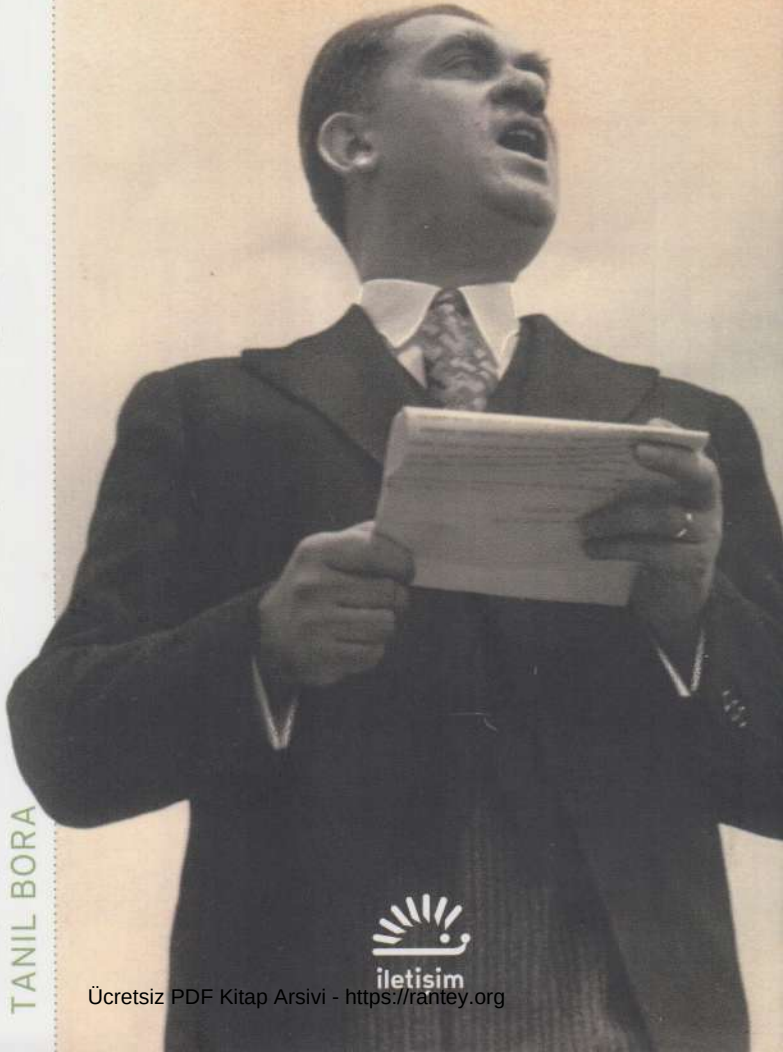
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Yücel, kimileyin... kendini dinleten, müzikal anlamda
'figür yapan' bir yorumcu, kimileyin epigondur. Ne olursa olsun...
dünyaya katılma iştahıyla ve aşkıyla, heves verir.

TANIL BORA

Tanıl Bora

HASAN ÂLİ YÜCEL

İletişim Yayınları 2963 • Biyografi Dizisi 36

ISBN-13: 978-975-05-3024-1

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

YAYINA HAZIRLAYAN Emre Bayın

DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi

Hasan Âli Yücel fotoğraf koleksiyonundan

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANIL BORA

Hasan Âli Yücel

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

TANIL BORA 1963 Ankara doğumlu. İstanbul Erkek Lisesi'ni ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. 1984-88 arasında haftalık haber dergisi *Yeni Gündem*'de gazetecilik yaptı. 1988'den beri İletişim Yayınları'nda araştırma-inceleme dizisi editörüdür. O zamandan beri kitap çevirmenliğiyle de meşguldür. 1993'ten 2014'e kadar üç aylık sosyal bilimler dergisi *Toplum ve Bilim* dergisinin yayın yönetmenliğini yaptı. 1989'dan beri düzenli yazdığı aylık sosyalist kültür dergisi *Birikim*'in 2012'de yayın koordinatörlüğünü üstlendi.

Ağırlıklı çalışma alanları, Türkiye'de siyasal düşünceler, özellikle sağ ideoloji ve milliyetçiliktir. Bu konularda yayımlanmış kitapları: *Devlet Ocak Dergâh - 1980'lerde Ülkücü Hareket* (Kemal Can'la birlikte - İletişim Yayınları, 1991), *Milliyetçiliğin Kara Baharı* (Birikim Yayınları, 1995), *Türk Sağının Üç Hali* (Birikim Yayınları, 1998), *Devlet ve Kuzgun - 1990'lardan 2000'lere MHP* (Kemal Can'la birlikte - İletişim Yayınları, 2004), *Medeniyet Kaybı - Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar* (Birikim Yayınları, 2006), *Türkiye'nin Linç Rejimi* (Birikim Yayınları, 2008), *Sol, Sinizm, Pragmatizm* (Birikim Yayınları, 2010), *Cereyanlar - Türkiye'de Siyasî İdeolojiler* (İletişim Yayınları, 2017), *Zamanın Kelimeleri* (Birikim Kitapları, 2018).

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	7

SUNUŞ	9

BİRİNCİ KISIM

ÇOCUKLUK - Sevmeye Teşne	13

BİRİNCİ BÖLÜM

"Az Yıkılmış Eskinin İçinde"	15

İKİNCİ BÖLÜM

"Ben Dine İnanan Bir Adamım" - Din ve Dindarlık	33

İKİNCİ KISIM

"YAŞAMA İKLİMİNİ HAZIRLARKEN"	73

BİRİNCİ BÖLÜM

Okul, Savaş, İlk Vazifeler	75

İKİNCİ BÖLÜM

"Türk Olmak Kolay Değildir!" - Milliyetçiliği	95

ÜÇÜNCÜ KISIM

MAARİFÇİ VE KEMALİST..... 155

BİRİNCİ BÖLÜM

“Güzel Gözlü Maarif Müfettişi”..... 157

İKİNCİ BÖLÜM

“Ne Mutlu Atatürk’tenim Diyene” - Kemalizmi..... 189

DÖRDÜNCÜ KISIM

SÜPER BAKAN..... 223

BİRİNCİ BÖLÜM

“Gözde Nâzır”..... 225

İKİNCİ BÖLÜM

“Türk Hümanizmi”..... 289

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Köy Enstitüleri..... 309

BEŞİNCİ KISIM

MENKUP - “Komünistleri Himaye...”..... 371

BİRİNCİ BÖLÜM

Yücel’e Hücum..... 373

İKİNCİ BÖLÜM

Komünizma..... 417

ALTINCI KISIM

İNZİVA TEDAVİSİNDE - Kültür Adamı..... 429

YEDİNCİ KISIM

“UNUTULUR GİBİ OLDU...” - İzleri, Anılışı..... 483

KAYNAKÇA..... 511

DİZİN..... 527

TEŞEKKÜR

Bu kitap çalışması da, bağışçıları sayesinde tamamlandı. Moral destek, akıl fikir, malzeme bağışları sayesinde. Baş bağışçım, Çağla Ormanlar Ok'tur. Niyetimin kesinleşmesine katkısı için, kaynak tedariki için ve motive edici takibi için Çağla'ya şükran borçluyum.

Gökçen Tunalı Alpkaya'ya, Ilker Aytürk'e, Erdoğan Özmen'e, Serdar Tekin'e, Kerem Ünüvar'a önerileri, uyarıları, teyitleri için teşekkür ederim.

Orhan Koçak, "üstad," caydırmaya çalışmasıyla bir 'uyaran' oldu, o da önemlidir!

İsmet Akça, Zülâl Fazlıoğlu Akın, Ergun Aşçı, Emre Bayın, Tuncay Birkan, Murat Cankoçak, Cemalettin Canlı, Levent Cantek, Funda Şenol Cantek, Levent Cinemre, Berk Esen, Yücel Kayıran, Kemal Kocabaş, Kıvanç Koçak, Asım Öz, Barış Alp Özden, Emrah Özen, Barış Özkul, Hayati Sönmez, Sevgül Sönmez, Aytaç Yıldız'a, hele İsmail Çakmak'a, kaynak destekleri için teşekkür ederim.

Mehmet Ali Çetinkaya, Hasan Deniz, Taylan Koç, Aybars Yanık, sağolsunlar, teknik yardımlar sağladılar.

Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi müdürü Ebru Kaya ve Özel Koleksiyonlar görevlisi Hakan Arslan'a yardımları ve nezaketleri için teşekkür ederim.

Aksu'suz, zaten olmaz.

SUNUŞ

Hasan Âli Yücel, modern Türkiye'nin en uzun süre görev yapmış eğitim ve kültür bakanıdır. Türkiye'nin kültür tarihinde başlı başına bir fasıl teşkil eden, klasik dünya edebiyatı kanonu çevirisi programının başlatıcısı, yürütücüsüdür. Seksen yıldır tartışılan Köy Enstitüleri'nin 'siyasî sorumlusudur.' 1930'ların sonlarından 1940'ların ortalarına, tek-parti döneminin önde gelen siyasî şahsiyetlerindendir. Şiirleri, eğitim alanında incelemeleri olan, yüzlerce deneme yazmış çalışkan bir yazardır. İsmi, Türkiye'de "kültür adamı" figürünün alâmetlerinden sayılır. Şair Can Yücel'in babasıdır.

Bu kitap, Hasan Âli Yücel hakkında bir biyografi denemesi.

*

Gençlik terbiyesinde biyografi en tesirli vasıtalardan biridir. Ne yapalım ki, onda da fakiriz.

Hasan Âli Yücel, 23 Ocak 1957 tarihli *Cumhuriyet* yazısında böyle demiş. Gençlik terbiyesindeki rolünü düşünmedimse de biyografi literatüründe fakir olduğumuza kesinlikle katılıyorum. Hatta Türkiye'de edebiyat ve edebiyat-dışı bütün literatürlerde en fakir dalın biyografi olduğu kanısındayım. Hem nicel açıdan öyle – son yıllarda büyük ölçüde sosyal bilim tezlerinden uyarlanan ça-

lışmaların sağladığı artışa rağmen öyle. Hem de nitel açıdan öyle. Nitel fakirlikle kastettiğim, ‘biyografilerimizin’ genellikle yüceltme eğiliminde olmasıdır. Zaten sanırım biyografi alanındaki ‘geriliğimizin’ temel nedenlerinden biri arşiv-dokümantasyon darlığı ise, diğeri kahramanlaştırmaya ve/veya romantizasyona yatkınlıktır, kolayca “dokü-melodrama”ya kayıvermesidir. Akademik alışmalar ise aksine, fazla ‘cansız’ olabiliyor.

Bu çalışmada, belirttiğim zaafılardan olabildiğince uzak durmaya gayret ettim. Hatta metnin kimi kısımlarını okuyan bazı arkadaşlarım, neredeyse “antipati” hissettiklerini söylediler! Niyetim tabii antipatiyle yaklaşmak değildi, özel bir sempatiyle yaklaşmak da değildi; becerebildiğim ölçüde, empatiyi tercih ederim. Yücel’in yaptıklarını, yazdıklarını, ıkarsayabildiğim kadarıyla onun saikle-riyle, meşrebiyle, huyuyla-suyuyla ilişkileri içinde anlamlandırma-ya çalıştım, yer yer sesli düşünerek yaptım bunu.

Yücel, bir figürdür, bir kamusal figür. Yani somut kişiliğinden gayrı, kamusal bir tasavvuru, bir hali-tavru temsil eden bir imge. Karakter hatları büyük ölçüde o temsiliyetle örtüştüğü veya örtüştürüldüğü için de, güçlü bir figürdür. (Kitabın ölümünden günümüze kadarki yankısına eğilen Yedinci Kısım’ı, esasen *Yücel figürü* ile ilgilidir.) Figür terimi, müzikte parçadaki bir alt temayı, dansta bir hareket serisini tanımlamak için kullanılıyor ya; o anlamda da Yücel’i, döneminin ve ‘davalarının’ özel bir figürü olarak görebiliriz: bir tek-parti dönemi figürü, Kemalizmin bir figürü, ulus-devlet ve millî kimlik inşa sürecinin bir figürü – ve elbette “kültür adamı” figürü... Hasan Âli Yücel üzerine çalışmayı, şahsiyeti kadar, böyle bir figür olduğu için de istedim. Önceki paragrafı bitirirken söyle-diğime bağlayayım: Kişiliği ile kamusal figür oluşu arasındaki alış-veriş ve gerilime kulak vermeye çalıştım.

*

Hasan Âli Yücel, onu “iyi bilenler” nezdinde gerçekten hep çok yüceltildiği, neredeyse ikonlaştırıldığı için, yaptıklarına söylediklerine eleştirel bir gözle bakmak, tepki çekebilir, çekebiliyor – ki ne kadar tekrarlasak az: eleştirinin salih anlamı yermek, kötülemek değil elekten geçirmek, evirip çevirip ayrıntısına bakmak-

tır. Bu kitapta bunu yapmaya çalıştım. Sözelimi “hümanist kültür adamı” olarak etiketlenmiş olan Yücel’in hayli tutkulu milliyetçiliğine de eğildim (İkinci Kısım). Seküler muhitlerde geçirilen, ‘idare edilen,’ muhafazakâr muhitlerde son yıllarda bir “barışma” imkânı olarak sarılan dindarlığını anlamaya, konumlandırmaya çalıştım (Birinci Kısım).

“İyi bilenler,” dedik, Yücel’i “kötü bilenler” de çoktu ve bir nefret nesnesi olarak Hasan Âli Yücel, başlı başına bir konudur. Türkiye’de anti-komünizm, en geniş ve muğlak tanımıyla sol düşmanlığı, “yobaz” anti-hümanizm, Yücel imgesi üzerinde tepineyerek, onu bolca kullanarak inşa edilmiştir. Beşinci Kısım, bu bahse ayrıldı.

Tabii, Kemalizm... Hasan Âli Yücel, bir Kemalist ikondur. Veya tersinden, Kemalizmi bütün kötülüklerin anası olarak resmetmenin karikatürü. Üçüncü Kısım’da, Yücel’in Kemalizm’i yorumlama biçimini, bunun değişimlerini incelemek, genel olarak Kemalizm’i, daha doğrusu Kemalizmler’i ele almanın vesilesi oldu.

*

Kitabın yapısı hakkında bir şey söyleyeyim, yeri gelmişken. Kitabın Birinci, İkinci, Üçüncü ve Beşinci Kısım’ının iki bölümü var. İlk bölümler Yücel’in hayatından dönemleri anlatıyor. İkinci bölümler ise, Yücel’in düşünce dünyasının bir veçhesini ve o vesileyle din, milliyetçilik, Kemalizm ve anti-komünizm konularını masaya yayıyor. Yani ilk bölümler biyografik, ikinci bölümler tematiktir. Tematik bölümler, belirli bir zaman kesitiyle sınırlı olmaksızın, Yücel’in ömrü boyunca o konuda yazıp söylediklerini, devamlılıkları ve değişimleri elekten geçiriyor.

Dördüncü Kısım’daki “Türk Hümanizmi” ve “Köy Enstitüleri” konuları ise kitap içinde kitapçık gibidir; buralarda Yücel’den de bahsedilmekle beraber, odak onun kişisel hikâyesinden bu konulara-meselelere kayıyor.

Kitaba “entelektüel biyografi” alt başlığı koymayı düşünmüştüm, zira çalışma hayat hikâyesinden ziyade düşünsel etkinliğe mercek tutuyor. Yücel’in hayatıyla ilgili bilinmedik şeyler ortaya çıkartma iddiam yok, ancak yayımlanmış kaynakların suyunu sık-

maya çalıştım. Yücel'in yazdıklarını, düşündüklerini ince eleyip sık dokumakla ilgili ise bir iddiası var kitabın. Özgün bir düşünürden ziyade, söz konusu akımların, meselelerin zaman zaman etkili olmuş bir yorumcusunu okuyarak, vasatı, ideolojik, siyasî, kültürel vasatımızı, entelektüel vasatımızı daha iyi anlayacağımızı düşündüm. Yücel, kimileyin özellikle denemeci yanıyla kendini dinleten, müzikal anlamda "figür yapan" bir yorumcu, kimileyin *epigondur*. Ne olursa olsun, söyleme, anlatma iştahıyla, bereketli bir malzeme sunar. Ne olursa olsun, *dünyaya katılma* iştahıyla ve aşkıyla, heves verir.

*

Soyadını alana kadar hep Hasan Âli diye bahsettim kendisinden. Sonra bazen yine öyle, ama genellikle Yücel, diye. Antipati-sempati-empati derken, galiba gayrı ihtiyarî, ikbalden düştüğü zamanlarla ilgili kısımlarda daha fazla sempatiyle yaklaştım. Galiba, diyorum. Her halükârda, yaklaşık üç yıl boyunca meşgul olduğum Hasan Âli Yücel'i âhiren ve gıyaben tanımış oldum. Yanlış tanıdığımı düşünen de muhakkak çıkacaktır. Kendi hesabıma, onu tanıdığımı memnunum.

*

Son olarak birkaç teknik not...

Eski yazı okuyamıyorum, Yücel'in ilk metinlerinin çevrim yazısı yapılmamış olanlarından gafilim.

Dipnotlarda Yücel'in eserleri, kaynakçada listelenen kısaltmalarıyla verildi.

Özgün metinlerdeki günümüzden farklı yazım biçimlerini değiştirmedim.

Çift tırnak içindeki sözler, alıntılardır. Bir imâyla veya şöyle bir göz kırparak söylediğim sözlerimi ise tek tırnak içine aldım.

TANIL BORA
Akçakoca, Ağustos 2020

BİRİNCİ KISIM

ÇOCUKLUK
Sevilmeye Teşne

“Az Yıkılmış Eskinin İçinde”

Hilmi Ziya Ülken, “Dervişliği babasından, idareciliği büyük babasından geçmiştir,” der Hasan Âli Yücel için.¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, “Terbiyesinde bütün şehrin, aile itibarıyla mensup olduğu Mevlevîliğin, belki de uzaktan temas ettiği Bektaşîliğin büyük payı vardı. Birinin ağırbaşlılığı ile öbürünün tatlı lâûbaliliğini birleştirmiş gibiydi,” der.² “Şehrin terbiyesi”nin etkisini başka bir yerde yineler.³ Üç dört kuşak İstanbullu, seçkin denebilecek bir aileye doğmuş birisinden söz ediyoruz. Birkaç kuşaktır asker-sivil yüksek memuriyetlerde bulunmuş, din hocalığı yapmış, tahsil görmüş, sanatla meşgul olmuş fertleri olan bir aile. Babasının Mevlevî dostu, annesinin Mevlevîlik müntesibi oluşu da, şehirli, bir bakıma ‘burjuva’ bir dindarlık hal ve edasıyla kendini ayırt eden (*habitus*) bir seçkinlik alâmetidir.

İstanbul’a baba tarafı Trabzon’dan, anne tarafı Tekirdağ’dan gelmiş. 1960’ta, bakanlıktan alındıktan sonra karşılaştığı hücumlara *Dinle Benden* adlı manzum bir kitapçıkla karşılık verirken, milliyetçi-muhafazakâr cepheden gelen ‘aslında’ Boşnak olduğu ‘ithamlarına’ karşı, şöyle diyecek: “*Olsa ne çıkar, o da Allah’ın kulu / Fakat ec-*

1 Ülken, 1979: 461.

2 Tanpınar, 2002: 133.

3 Tanpınar, 2002: 129.

dadım belli, dedemgil Trabzonlu."⁴ Osmanlı öneminde Trabzon sancağına, günümüzdeyse Giresun'a bağlı olan Görele'nin Daylı köyünde, "İmamoglu soyu"ndan⁵ geldiklerini, ecdadının rivayete göre Sivas'tan göç etmiş Peçenek Türklerine dayandığını söyler. (Yücel'in "milliyet"e bakışını İkinci Kısım'da konuşacağız.) Daylı'da dedeleri medresede ders vermiştir. İsmi aldıkları baba tarafından dedesi Hasan Âli, 1888'de Posta ve Telgraf Nazırlığı yapmıştır. Yine Yücel'in manzum söyleyişiyle: "*Padişah vezir etmiş, istememiş paşalık; / Efen-dilikte kalmış, yapmamış hiç ağalık.*"⁶ Hasan Âli Efendi'nin oğullarında musikişinaslık da vardır: İzzet, udî ve tanburîdir, Hasan Âli Yücel'in babası Ali Rıza, yüze yakın da beste yapan bir neyzen.

Anne tarafı Tekirdağlı, Dedecik köyündendir. Subaylar çıkarmış bir aile. Büyük dedesi, Kırım Savaşı'na katılmış bir subay. Hasan Âli Yücel'in annesi Neyire Hanım'ın dedesi Kör Zihni Paşa, Bahriye mülâzımı. Aktarımlara göre kıskanan hasımlarının suikastına uğramış, kurtulmuş ama gözlerini kaybetmiş. Onun oğlu, Yücel'in dedesi yarbay Âli Bey de deniz subayı. Şehzade Abdülmecid'e hüs-nühat hocalığı yapmış. 16 Eylül 1890'da, o dönem bir hızlı ve alternatif asrileşme emsali olarak hayranlıkla bakılan Japonya'ya bir protokol ziyaretine gönderilen, dönüş yolunda batan Ertuğrul fırkateyninin komuta heyetinde yer almış. Hasan Âli Yücel, 1960'ta, Abdülhamid döneminin çürük bulduğu modernleşme anlayışına ve siyasetine bozuk atarak, şöyle dramatize ediyor: "*Sefer emrini almış Ertuğrul sefinesi, / Fakat kazanlar çürük, yosunluymuş teknesi. (...) Büyük babam verilmiş suvâri bu gemiye, / Asıl giden onlarmış Mikado'ya hediye!*"⁷

Aile geçmişinden bahsederken, tatlı tatlı gururlanır Yücel. Makamlarıyla değil de, işlerinin ehli, dürüst, onurlu oluşlarıyla – anne tarafı dedelerinin şehit oluşlarıyla da...

4 DB: 57-8.

5 2019'da CHP'nin 25 yıl sonra İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nı kazanmasını sağlayan adayı Ekrem İmamoglu'nun Yücel'le aynı sülaleden geldiği, o aralar konuşuldu. Ancak Trabzon-Akçaabatlı bir aileden gelen Ekrem İmamoglu, Yücel'le doğrudan bir akrabalığı olmadığını açıkladı. Bkz. <https://teyit.org/ekrem-imamoglu-hasan-ali-yucelin-oz-yegeni-degil/> (Erişim tarihi: 20 Temmuz 2020).

6 DB: 59.

7 DB: 61.

Kadınlar arasında - Sevmeye teşne

Doğum tarihi: 12 Aralık 1897. Hem kendi yazdıkları, hem hakkın-
da yazılan bütün hayat hikâyesi özetleri, mutlu bir çocukluk de-
seni çizer. Tek çocuktur; o devirde, tek çocukluğun şehirli tahsil-
li orta sınıflarda yaygınlaşmasından birkaç on yıl önce, nadirattan-
dır bu.

Yücel'in 1952'de *Yirminci Asır* dergisinde tefrika ettiği yazıları
geliştirerek ölümünden üç yıl önce, 1958'de "Masalımıza başlar-
ken" başlıklı takdimle son noktayı koyduğu çocukluk hatıraları, ta
1990'da *Geçtiğim Günlerden* adıyla kitaplaşmıştır. Onun çocukluk
hatıraları arasında gezinme fırsatı veren bu kitap, aynı zamanda
Osmanlı'nın son yıllarının İstanbulu'ndaki toplumsal hayat üzeri-
ne kıymetli bir kaynaktır.

Mutlu çocukluk resminin şövalesi, evin kadınlarıdır: anne-
si, anneannesi ve "ikinci bir anneanne" rütbesindeki Gülşen Ba-
cı – annesini de büyötmüş olan Habeş dadı... Hasan Âli'nin ka-
dınlar tarafından sevilerek, belli ki –devrin imkânları içinde– şı-
martılarak büyömuş olduğu anlaşılıyor. Anneannesini "elle tutu-
lur, gözle görölür bir varlık olarak değil de sade koku ve ses olarak
hatırla"dığını yazacaktır: "Anneannem, benim için, misk kokan ve
tatlı söyleyen uçucu bir hayaldir."⁸ Secdeye varacakken etekleri-
nin altına girip namazını bozmak dahil, her yaramazlığı yapar ona,
her nazını çektirir.

Annesi Neyire Hanım (doğ. 1876), Hasan Âli Yücel'in 1961'deki
ölümünden sonra yaklaşık üç yıl daha yaşamış, torunu (Hasan Âli
Yücel'in kızı) Canan Eronat o ara kederli ninesine babasını anlat-
tırmış. Bu anlatımlardan, teybe kaydettiği şu sözleri aktarır: "Şafak
söküyordu Âli'ciğimi kundakladılar. Kucağıma verdiler. Bütün uz-
viyetim titredi. Aşk ne demek, sevgi ne demek o zaman anladım."⁹
Aşkî bir tasvir... Hasan Âli Yücel'in annesini anlatışı da hep öy-
le. Çocukluk anılarında, ona bağlılığını şöyle anlatıyor: "Bu altmış
yıl içinde, şimdi ihtiyar olmuş bir çilekeş kadından daha çok ün-
siyet ettiğim kimse bilmiyorum. Yanında veya uzakta, fakat daima

8 GG: 26.

9 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 23.

onunla beraber...”¹⁰ Zaten evlendikten sonra da annesi hep onla kaldı – o yıllarda, alışılmış geniş aile düzeni öyle. Devamında, yine aşkî bir dil; adeta bir anneden kopamama anlatısı: “Karnında dokuz ay on gün yatmışım. Herkes gibi. Haberim yok. Yine herkes gibi. Ama altmış senedir kucağında, göğsünde ve gönlündeyim. İşte, burası herkes gibi değil... Onu o kadar iyi tanıyor, o kadar iyi biliyorum ki... Evlâdın anaya bağı ne karışık şeymiş? İçinde minnet var, muhabbet var, merhamet var, her şey var. (...) Benim ona karşı beslediğim duyguya gelince, sanki ondan hiç ayrılmamışım, hatta doğmamışım. Hep, karnında gibiyim. O kadar onunla sarılıyım, o kadar onun içindeyim, ondayım.” *Dinle Benden*’de de, “Çocukluk görünmede bir tatlı düş uzaktan, / Kim ister inmeyi yere sıcak kucaktan?” diyecek. Anılarında, yine devamla, onun süregiden himayesini, velayetini yâd edecek: “O da, ne olduğum meçhul aylardaki kadar her halime mütecessis, gözü üstümde. Hâlâ beni rüyasında gördüğü oynayan çocuklardan biri bellemektedir. Bu da doğrudur; çünkü altmış yıldır, oynadığım bütün oyunları onun gözü önünde oynadım. Ondan gizli hiçbir şeyim yoktur. Tanrıya secdeler edip nasıl şükürler etmem ki, ihtiyarlığın kapısında, anamın şefkatli ve dikkatli bakışlarını mavi bir gök gibi üzerime germiş, beni onun himayesinde yaşıyor.” *Dinle Benden*’de, yine tam tekmil bir velayet şükranı: “Hakka şükür eriştim bugüne anamla ben; / Her derdime o oldu candan teselli veren. (...) O bana oku dedi, oydu yaz oğlum diyen; / Basılı ilk yazımı görünce candan ögen.”¹¹

19 Mayıs 1956’da, –Türkiye’de iki yıldır, Kadınlar Birliği’nin girişimiyle ‘idrak edilen’– anneler günüyle ilgili yazısını, “hiç büyümemiş, daha doğrusu yaşlanmamış olan ben çocuk... –haberi olmadan...” annesine armağan ederken, anneye bağlılığını sevinçle tekrarlar: “Bu satırların yazarı, elli dokuz yıl anasından ayrılmamış bir bahtiyardır. Elli dokuz yıl önce onun sütünü habersiz emmiştim. Şimdi onun pişirdiği yemeği cennet taamı lezzetile yiyorum. Haktan dilerim, herkes bu saadeti duysun. Bu mazhariyetin şükürünü edadan acizim. Ona minnetimi ödeyecek, hâlâ yanında kendini çocuk hisseden yüreğimin sevgisinden başka bir şeyim yok. Onun

10 GG: 18.

11 DB: 32.

duası, hayat sigortamdır. Torunumu onun kucağında, onunla se-
vişir görmek, her türlü acıları bana unutturuyor.”¹²

*

Oğlu Can Yücel, “Kendini sevdirmeyeği daha o zamanlardan [ço-
cukluktan] bir sanat haline getirmiş... her zaman sevmeye teşne,
her zaman sevmeye hazır insan” diye yazacak ardından.¹³ Ölü-
münden bir yıl sonra onu anan tiyatrocular, Hasan Âli Yücel’in “...
inanıyorum ki, sevmeyen, anlaşılmaz” sözünü zikredecekler.¹⁴
Anne muhabbeti, sevmeye ve sevmeye teşneliğin, belki de sevil-
meme ihtimalini kaldıramamanın ilticagâhı...

“Kırılmış, bedbaht, püritan” baba

Dinle Benden’de annesine minnetini, şöyle söylüyor: “*Babamdan çok, o bana kuvvet oldu her işte, / Yol gösteren anamdı yaşamaya gi-rişte.*” Annesi topluluk önünde şiir okuması gibisinden “kendini tanıtacak hareketlerde bulunması”nı teşvik ederken, babası sevmez böyle işleri.¹⁵ *Dinle Benden*’de, “kırılmış, bedbaht”¹⁶ diyor babası Ali Rıza Bey için. Dürüstlüğüyle, tamahsızlığıyla gurur duydu-ğu, sevip saydığı, ama kesinlikle anneye kıyasla arka planda, silik demeyelim, daha az renkli bir figür...

Şikâyet için söylemediğini vurgulasa da, “o zaman terbiye böy-
leydi” diye mazur görse de, sevilme arzusuna babasından karşı-
lık göremeyişini söylemeden edemez anılarında: “Hiç sevmedi-
ğim bayramların gelmesini, babam öpecek diye dört gözle bekler-
dim. Onun haricinde bir kere beni okşadığını bilmem.”¹⁷ Gece va-
kitleri dışarı bir işlere koşturulduğunda bile babadan “zahmetleri-
ne karşı” bir teşekkür işitmemekten incinmiştir. “O zaman terbi-
ye böyleydi.”

12 ÖÖK: 30.

13 GG: 7-8.

14 Birleşmiş Oyuncular, 1962: 3.

15 GG: 44.

16 DB: 65.

17 GG: 24.

Eski terbiyeyi ve sevgisiz-otoriter baba figürüyle ilgili tasvirini, padişahın tebaasıyla ilişkisinin teşbihi sayabiliriz, Halise Karaaslan Şanlı'nın dikkat çektiği gibi.¹⁸ Cumhuriyet devletinin vatandaşlarına şefkatli, sıyanetkâr bir baba oluşunu vurgulamak için de iş görececek olan bir tasvir.

Babasıyla ilk çatışması, babasının roman okumasına sinirlenip kitapları yırtıp atmasıyla çıkmış. Abdülhak Hâmid'in *Bir Sefilenin Hasbıhali'sini*, inadına, üç dört kere satın aldığını hatırlıyor. Asker dönüşü, daha sert bir çatışma olmuş: Bıyıkları "ucundan kesilmiş" olarak el öpmeye davrandığında, "Nedir o öyle hamam oğlanı gibi bıyıklarını kesmişsin?" diye çıkmış Ali Rıza Bey. "Demesine cevabım, hiçbir şey söylemeden odayı terk etmek olmuştu. Annemin zoru ve sevgisi olmasaydı bir daha eve dönmek üzere çıkıp gitmek olacaktı."¹⁹

Okuması, yazması için teşviki annesinden gördüğünü söylüyordu ya Hasan Âli. Orta mektebi (Mekteb-i Osmanî) aliyy-ül-âlâ (pekiyi) dereceyle bitirdikten sonra istediği gibi bir liseye (idadiye) devam etmesi, annesi sayesinde olmuş: "Rahmetli babam, bu cihetlerle pek ilgilenmezdi. Hep annem uğraşırdı. Meğer babam, yatılı okullardan birine girmemi istiyormuş. Annem de: 'Bir çocuğum var, onu yatılıya vermem' demiş. Tabî benim bunlardan haberim yok. Hattâ babam, Kuleli Askerî İdadisi'ne girmemi arzu ediyormuş. Askerlik, insanı pişirir, adam eder, diyormuş. Halbuki benim herhangi bir haylazlığım, haşarlığım yoktu. Sıkı bir nizam içinde düzeltilmemi icap ettirecek bir tarafım görülmemişti."²⁰ "O zaman terbiye böyleydi." Babalık, öyleydi.

Meselenin esası, Ali Rıza Bey'in "ahlâk hususunda müsamaha bilmez bir püritan" olması.²¹ Babasının, "Devletin, hırsızlık ve rüşvet yüzünden batacağına inan"diğını söyler Hasan Âli Yücel; siyasetin özünü 'idarecilerin ahlâklı olması' olarak gören, modern-öncesi siyasal zihniyetin tipik bir takipçisidir. Yozlaşma endişesiyle, "Benim idare işi almamı, ne de politikaya girip mebus olmamı is-

18 Karaaslan Şanlı, 2012: 204.

19 GG: 23.

20 GG: 172.

21 GG: 24.

tememiştir,” diye yazar Hasan Âli. Ve kırılmışlığın, bedbahtlığın nasihatleri: “İnsanlarla uğraşma. Yaranamazsın. Kötü kişi olursun. Değmez...” Hasan Âli, babasının bu menfiliğinde ‘eski cemi-yetin’ insanları kendine emniyet etmez hale getirmesinin örneğini görür.²²

Ali Rıza Bey’in püritenliğinin temelinde, dindarlığı vardır. O da eşi Neyire Hanım gibi Mevlevîdir, ama galiba o kadar Mevlevîmeş-rep değil, ‘kitabî’ dine ve şeklî kurallara daha sıkı bağlı. “Kendisinde sorumluluk korkusu bilhassa yaşı ilerledikçe marazi bir şekil almıştı,” diye yazıyor Hasan Âli. Annesiyle babası arasındaki meş-rep ayrılığının, 1930’larda bilfiil ayrılığa varması çarpıcı... Hasan Âli Yücel, onun zahit hayatına geçerek “bütün varını yok haline getirişini” şöyle tasvir eder: “Babam, son yıllarında evimizden ayrılmıştı. Bir odada, kendi yemeğini kendi pişirerek, kendi çamaşırını kendi yıkayarak, ince bir şilte üstünde yatarak, kendi isteğiyle tam zahit hayatı geçirdi. (...) Gençliğinde öğrenip çaldığı neyi de büsbütün bırakmıştı. Kimseyle konuşmazdı. Mahdut bir iki dostu vardı. Çocuklarımdan Canan’ı çok sever, ona din duygularını aşıl-maktan, onunla beraber olmaktan hazzederdi. Prostat ameliyatı olmadan önce bütün varını yok haline getirdi.”²³

Canan’ın ikizi Can Yücel, daha keskin tabirlerle anlatır, dedesi Ali Rıza Bey’in kopuşunu. “Uygar ve Mevlevî, neyzen bir kişi” iken, İttihat ve Terakki’nin tarz-ı siyasetine karşı duygusal tepkisi tedricen siyasallaşp, “giderek muhafazakârlığa, giderek taassuba bürün” müştür. “Cumhuriyet’in ilanından sonraki, garplılaşma yönündeki değişiklikler, bu eğilimi büsbütün azdır” mıştı. Şu anek-dot, erken cumhuriyet dönemi laisizmine dair muhafazakâr ‘kara kitap’lara girebilir! “O kadar ki, şapka devriminden sonra, başında bereyle dolaştığı için Allah’ın günü karakollara kapatılır, ‘Hasan Âli’nin babasıyım’ diyerek, zor belâ kurtulurdu.” Sonra, Neyire Hanım’ın oğlu Hasan Âli’den aldığı destekle (“izin”le) şap-kayla sokağa çıkmasını kabullenemeyip evden ve “delice sevdiği karısı”ndan ayrılarak, –kirasını Hasan Âli’nin verdiği– bir bodrum dairesine kapanmıştır. Can Yücel, hadisenin siyasal mizanı-

22 GG: 25.

23 GG: 26.

nı “Babaannem de babamın evinde, devrimci safda yer aldı,” diye çıkarır. Beri yandan Hasan Âli, babasının “dürüst ve imanlı” halini bildiğinden, yine üzülyordur. Can Yücel, prostat ameliyatı geçiren dedesi ile, düşüp kalça kemiğini kıran babaannesi aynı hastanede yatarlarken anne-baba-oğulun barışmalarını bir romantik komedi havasında anlatır: “Dedem hastâne koridorunun bir ucunda, babaannem bir ucunda yatıyordu. Dedemlen biz okulda, belletilen lâisizm konusunda, resmen kavgalı idik. Ama, hastâneye ziyarete gide gele, bu lâisizm sorununun bir ihtiyar ve bir çocuk tarafından insanları birbirinden ayıracak kadar önemli sorun olmadığını anladık ve yeniden seviştik. Babaannem de, geldi ya koridorun öbür ucunda... Dedemi aldım, elinde karnına bağlı sidik şişesi, babaannemin odasına götürdüm, iki sevgili, birinin elinde sidik şişesi, öbürünün bacağı askıda, bir öpüştüler, bir öpüştüler... Babam bu haber üzerine Ankara’dan koştu geldi, onları öyle şişeli, askılı sarmaş dolaş görünce, bi ağladı, bi ağladı. Dedem ikinci ameliyatta öldü. Babaannem de, alçıdan, askıdan kurtulup, topallıya topallıya evimizi yönetmeyi sürdürdü...”²⁴

Bir yıl “söylememe perhizi”

Hasan Âli’nin meşhur denebilecek çocukluk travması, yine Can Yücel’in anlatımıyla, “bıcır bıcır konuşurken, birdenbire susup, bir yıl suspus kalışı...”²⁵ Annesinin üvey büyük annesinin öldüğü gün evdeki kargaşa içinde, mahalleli bir kadının “kim bu oğlan?” diye sorması üzerine “Ali Rıza Bey’in oğluyum,” diye cevap verince “bu yaşta ne güzel konuşuyor,” diye aferinlemesinin akşamında, babasına bir şey söylemek istemiş, tek kelime çıkaramamış. Telâşlanmış, Şehzadebaşı’ndaki ahabap Hamdibey Eczanesi’ne götürmüşler. Eczacı Dalmatiko Bey, “Aman bunun üstüne varmayın, söyletmek için sakın zorlamayın, çocuk da olsa sevdiği bir insanın ölümünü, evdeki ağlamaları sızlamaları görmüş; siniri bozulmuştur. Geçer, merak etmeyin,” demiş.²⁶ Bir yıl sürmüş.

24 GG: 10-11.

25 GG: 9.

26 GG: 45.

Can Yücel, babasının anılarında bunu, “etrafın rivayetine dayanarak,” büyük-büyük annesinin ölümüne bağladığını söyler. (Ona “Cicianne” der ve “çok severmiş” – bir fazladan anne daha!) Oysa Hasan Âli, “Dilimin tutulmasındaki sebep meydanda. Kim olduğumu soran kadının bana nazarı değmesinden hiç kimse şüphe etmemiş,” diye yazar – pek alay ediyor gibi de değildir.

Yücel’in anılarına göre, bir yıl boyunca bu derde çare ararken kurşunlar dökülmüş, büyüler yapılmış, sadrazam pabucuyla ağızına vurulması tavsiyesine uymak için sadrazam huzuruna kadar çıkmışlar, sadrazam kıyamayıp yalandan eliyle vurmuş, hiçbiri kâr etmemiş. En nihayet bir kandil gecesi Kudümzenbaşı Ahmed Dede’nin suda erittiği bir tozu içirip okuyup üflemesi ile, “bir yıllık söylememe perhizini” bitirmiş. Bu anlatımında da alaycılıktan eser yoktur.

Can Yücel, “söylememe perhizinin” asıl nedeninin, “vücutça za-fiyeti nedeniyle anasının memesinden ayrılıp süt analarına teslim edilişi” olduğu kanısındadır: “Küçük bir yavrunun, o çağda geçirebileceği belâların en büyüğü, ana sıcaklığından kopması olduğuna göre ve bu kopuşun vücutca en büyük tepkisinin geniz ve göğüs boşluğunda odaklaştığını bildiğimiz için, bu bir yıllık sükûnun nedeni açık.”²⁷ 1998’de Yücel’in çocukluğunu ele aldığı makalesinde Serap Yılmaz, danıştığı nörologlara istinaden, iki yaştaki bir çocuğun zaten derli toplu konuşmaya başlamasının beklenemeyeceğini,²⁸ ayrıca o yaşta böyle bir psikolojik travmanın söz konusu olamayacağını yazar; Yücel’in konuşmasındaki duraklama enfeksiyon gibi bir nedene bağlı olsa gerektir, ona göre. Onun “dahi çocuk” olduğunu ileri sürmemekle birlikte, erken konuşmasının bir zekâ belirtisi olabileceğini not ederek...²⁹

Hasan Âli Yücel, bu söylememe perhizi travmasının ‘muhasibesini’ şöyle yapacaktır: “O gün bugün sustuğum yok. Elli üç senedir durmadan söylüyorum. Şimdiye kadar konuşmamın ikinci bir ârıza-ya uğramaması, bu yarım asır içinde nazar degecek bir şey söyle-

27 GG: 10.

28 Aslında uzmanlar konuşma yaşının ‘yeni zamanlarda’ kızlarda bir buçuk, erkeklerde iki yaşına düştüğünü saptıyorlar.

29 İZÜNER, 1998: 59.

memiş olduğuma delâlet etmez mi?”³⁰ Tipik Yücel üslûbunun ilk örneği olsun bu: kendi kendiyile dalga geçerek tatlandırılmış, esnetilmiş bir kendinden hoşnutluk...

Bir çocukluk travması daha var, Hasan Âli'nin annesinden, dâdılarından naklen aktardığı. Üç yaşını sürerken, kaçırılmış. Annesinin emanet ettiği bir bakıcısı tarafından Yedikule'de “halı yıkayan Acemler'e satılmak üzere” götürülürken polis fark etmesiyle kurtarılmış. Can Yücel, “ikinci varta” dediği bu hadiseyi “çingenelelere satılmak isteniyor,” diye anlatıyor.³¹ (O zamanlar ‘politik doğruculuk’ olmadığından, “Çingene” demiş gönül rahatlığıyla. Hasan Âli'nin yazdığı sıralarda politik doğruculuk olmadığından, o da gönül rahatlığıyla “Acemler” demiş!)

Hasan Âli'nin kaçırılma hikâyesiyle ilgili muhasebesi, yine ‘okyanussal’ anneye bağlanıyor – ve yine sevmeye teşneliğe: “Ben bu hikâyeyi anneme anlattırmaktan pek hoşlanırım. Anne duygusunun nasıl her zaman taptaze olduğunu bu kaybolma olayını söylerken ondaki heyecandan bir kere daha anlarım. Hele satılabilir bir mahlûk olduğumu, hiç değilse kendimi hatırlamadığım devirlerde birkaç para ettiğimi, kaybolduğum vakit bulana elindeki bütün parayı verecek bir babam olduğunu düşündükçe kendime göre biraz böbürlenir, şimdiki halimi düşünüp avunurum.”³²

Ergen

Çocukluk anılarında veciz ve evrensel bir ergenlik tarifi yapıyor Hasan Âli Yücel: “Arzu ile aczin birbirine ne derece amansız bir düşman olduğunu o an derin bir acı halinde hissetmişim.”³³

Anılarında, arzuyla aczin cenkleştiği bir cinsellik hikâyesi geçiyor. Rüşdiye son sınıfta, yani 14 yaşında –ki “rüşdiye” serbest çeviriyle ‘ergin okulu’ demek!–, “dümenci” arkadaşlarından biri, onu “serbest kadınlar”a götürmeye ayartır. “Ben, hemen olmaz, dedim. Çünkü mektepten çıkma saatini annem biliyordu. Bir çeyrek-

30 GG: 47.

31 GG: 10.

32 GG: 60.

33 GG: 80.

ten fazla bir zaman geçti mi merak ederdi.” Önce, yine anne endişesi. Sonra, baba korkusu: “Zaten babam da o sıralarda eve gelirdi. Bir araba dayağı göze alamıyordum.” Arzu çekiştirir, acz bırakmaz: “Fakat içimde de öyle bir kıpırdanma, öyle bir heveslenme uyanmıştı ki, ona da karşı duramıyordum. Fakat dilim, ‘olmaz, olmaz’ları ihtiyatsızca tekrarlıyordu. İçimde korku ile istek, dövüşmeye başlamışlardı. Korku, isteğe üstün geliyordu.” O eve giderler, arkadaşı “serbest kadına” Hasan Âli’yi de öptürtmeye çalışır. “Kalbim öyle vuruyordu ki, korkudan mı, hoşlanmadan mı, ayırt edecek halde değildim. Bir an geç kaldığım hatırıma geldi ve onlara tek bir kelime söylemeden ikisini de çeşme başında bırakıp yıldıırım gibi koşmaya başladım. Eve geldim, kapıyı çaldım. İçeri girdiğim zaman nefes nefeseydim. Halimi belli etmek istemiyordum, ama mal meydandaydı. Annem, zorlamadı, fazla üstüme düşmedi. Bereket babam daha dairenden dönmemişti. İç çamaşırımı değiştirdiler, entarimi giydirdiler. Normal hale döndüm.” Babası, ertesi akşam beklenen babalığını eda edecektir: “Bir daha seni o çocukla görmeyeyim. Kemiklerini kırarım.”³⁴

“Az yıkılmış eskinin içinde...”

Tanpınar, arkadaşı Hasan Âli’yle arasındaki sadece yarım kuşaklık farkın özgül ağırlığını, “ergenlik yaşlarını daha az yıkılmış bir eskinin içinde geçirmiş olması” ile tanımlar.³⁵

Hasan Âli’nin ergenlikten ilk gençliğe geçtiği zamanlarda tarih hızlanmıştır. Abdülhamid modernizmi, kendi başarılarının sınırına dayanmıştır. Bizzat bu modernizmin zembereği olan *devletin bekası* endişesi bir türlü giderilemiyor, devletin bekasını temin etmek için başka ve daha radikal bir şeyler yapma gereği, yeni yetişen entelektüelleri ve genç (“rahatsız”!) subayları sarmaktadır. Modernleşmenin nüfuzu arttıkça mahrumiyet ve eksikler ve yarımliklar daha fazla göze batır hale geliyor, bütün müphemlikleriyle bir “yeni hayat” özlemi kendini daha fazla duyuruyordur.

Hasan Âli’nin anılarında, “daha az yıkılmış eski” hakkındaki me-

34 GG: 166-168.

35 Tanpınar, 2002: 131.

sut, rikkatli bir anlatıma da rastlanır. Eskinin 'kıymetlerinin,' bil-hassa mimarî mirasın savrulup gitmesine üzüldü; eski binaların bakımsızlığında "fakirliğin büyük tesiri" olduğunu teslim eder "fakat gönül fıkıralığı her türlü sebebin üstünde gelmektedir," tespitini yapar: "Türk cemiyetine yanlış bir anlayışla sinen bu fânilik hissi, birçok kıymetlerimizi yok etmiştir. Hâlâ bilmiyoruz ki, unuttukça unutuluruz."³⁶ Kesilen ağaçlara, yıkılan köşklere bakarken, "Yeniliğin, hafızaları silen türlüşünü hiçbir zaman hoş görmedim," der.³⁷ Ergenlikten ilk gençliğe geçtikçe, -büyümekle aydınlanır gibi-, Yücel'in anıları yavaş yavaş o Eski'nin eskiliğini, bitmişliğini, çürüklüğünü tasvir eden bir eleştirel anlatıya inkılâp eder: "Hayat ağırdı, gevşekti, hatta ölüydü." Ahmet Haşim'in "Müslüman Saati" denemesini beğenir Yücel, "özleyişini 'şairâne' bulur, fakat şairin yaptığı mukayeseden sonra vardığı arzuya," yani o eski döngüsel zamanı, dingin hayatı özleyişine "şaşar." Yüzünü bu satırları yazdığı zamana dönerek, "bugün bile her mânâsıyla 'eski saat', Anadolu'nun vaktini tayin etmektedir. Ne yazık!" diye hayıflanır.³⁸ 1957'de yayımladığı bir kitabında, idadi talebesi olan dayısının "sedir üstünde oturup kâkûlünün ucu veya kaşı ile oynıyarak" "uzun ve mıymıntı saatler" geçirmesini "hatıralarının sessiz filmi" arasında anacaktır.³⁹ Eski'nin durağanlığının gündelikten bir tasviri daha: "Her şey nizamlı. Yemek vakti muayyen, uyku vakti muayyen. Çat kapı misafir gelmez. Bunlar iyi. Fakat birbirine benzer günler, iç açacak, oyalayacak hiçbir şey yok. (...) Bizim gençliğimiz ayıpla günahın arasında ezilmekten başka bir şey değildi."⁴⁰

Maruz kaldığı eğitim sisteminin eziciliği ve verimsizliği, anılarının daha başında isyan ettiği bir gerilik. Hasan Âli'nin bu konudaki şikâyetini uzunca aktaracağım: "Bir taraftan öğretim usulünün iptidailiği, diğer taraftan ne yaptığımızı, ne okuduğumuzu hiçbir suretle bilmeyişimiz, küçük yaşta zekâmızı ezmek, şuurumuzu kartarmak için kâfi sebeplerdi. O eski günleri ve halleri düşünüyö-

36 GG: 52.

37 GG: 63.

38 GG: 124.

39 ET: 150.

40 GG: 129.

rum da Türk çocuğundaki zekânın bu basınç altında perişan olmak için yaptığı mukavemete hayran olmamak elimden gelmiyor. Normal bir çocuk böyle sakim, verimsiz bir usulle ne kadar kolay aptal olabilirdi.” Günümüzde eğitim-öğretim sistemimiz hakkında bu yorumu okursak yadırgar mıyız? Bundan sonrası ise, o döneme mahsus bir tasvir: “Elifbeyi bitirdikten sonra ‘Okuma’ kitabı olarak doğrudan doğruya Kur’an’ı çocuk eline vermek, ne hesapsız bir hareketti? Çünkü Kur’an, Allah kelâmıdır. Arap dil ve edebiyatının en yüksek ve ilâhî şah-eseridir. O dili hiç bilmeyen küçük bir çocuğa bilmediği o dilin en yüksek ve en güç bir kitabını, ilk ‘kıraat’ olarak vermekte ne dince, ne dünyaca bir isabet düşünülebilir mi?”⁴¹ Bu yöntemin dine de aykırı olduğu kanısındadır Hasan Âli: “Müslümanlık aklın muhafazası ve gelişmesi için en şaşmaz esasları koyan ve isteyen bir dindir. Öğretim hususunda akla uymayan bir yolu onun istediğini kim iddia edebilir?” Dine, daha doğrusu dinin ‘sahih, halis’ saydığı haline sıyanet edişinin işaretlerini daha önce de gördük, bu kısmın İkinci Bölümü’nde zaten onun dindarlığına gireceğiz.

“Daha az yıkılmış eski” tarifi, Hasan Âli’nin aile hayatını da gözümüzün önüne getirmekte kılavuz olabilir. Ergenlikten ilk gençliğe geçerken, aile varlıklı denebilecek ‘durumunu’ kaybedip geçim sıkıntısına düşer. 1908 devrimiyle iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi, cemiyete kaydolmayı reddeden Ali Rıza Bey’i müfettişlik görevinden açığa alır. Ali Rıza Bey atandığı yere gitmeyi zül addederek kabul etmeyince istifa eder. İki yüz elli kuruş malûliyet maaşı evi geçindirmeye yetmez; hizmetçiler çıkarılır, eşyalar, annesinin mücevherleri, Hasan Âli’nin “sünnetlik kordonu” satılır. Baba için “kırılmışlık, bedbahtlık” girdabı hızlanırken, evi çekip çevirmeyi, annenin, Neyire Hanım’ın üstlendiği anlaşıyor. Aile, ‘idbârı,’ yani talihin kendilerinden yüz geçirmesini tecrübe ederken, gururunu, haysiyetini ve eski ikbalinin çehresini koruma azmindedir. İkbalden idbâra düşen aile hikâyelerinin mütemmim cüzü, zamanında sahip oldukları emlâki ve parayı ihtiyatsızca har vurup harman savurmuş olmaktan yakınış da eksik değildir: “Nasıl harcamışlar? Bu parayı ne yapardınız? Elbise-

41 GG: 42.

lik kumaş alırdık, ayakkabı yaptırırdık, gibi tecessüsümsü doyurmayan cevaplar alırım. Netice şu ki, ne yaparlarsa yapsınlar, bu paranın altından girip üstünden çıkarlarmış. Siz ona bakın...”⁴² – Yine bu hikâyelere yakışan, bir doz ‘safaları olsun’ genişliği, tasasızlığı da eksik değil...

Hürriyet

1908 Devrimi, hem toplumsal hem ailevî yönden, “daha az yıkılmış eski”nin hızla daha çok yıkılmaya başlamasının eşiği. Hem yerleşik Kemalist tarih yazımında, hem milliyetçi-muhafazakâr ‘revizyonist’ tarihçilikte genellikle yukarıdan aşağı bir darbeden, bir komitacılık marifetinden ibaret görülen 1908’in hayli yaygın bir toplumsal muhalefet hareketliliğinden güç ve meşruiyet alan cephesi, 1990’lardan itibaren yayımlanan çalışmalarla anlaşıldı.⁴³ Hasan Âli’nin anılarında “1908 devrimi” ibaresinin altını çizmesi, bu bakımdan dikkate değer: “Burada kullandığım devrim kelimesi tam yerindedir ve gerçek anlamındadır”.⁴⁴ 27 Mayıs 1960’ın hemen ardından, bu askerî darbeyi “nurlu” bir inkılâp olarak yüceltmek için de, onun yanına koyduğu iki “kutsal tarih”ten biri 29 Ekim 1923 (Cumhuriyet’in ilanı), diğeri hâlâ 23 Temmuz 1908’dir.⁴⁵ Onun, Tanzimat’tan 1923’e uzanan kesitteki modernleşme ve özgürleşme teşebbüslerini tümüyle nafile sayan Kemalist kabule 1908 ânı itibarıyla katılmadığını görürüz.

Mevlevi muhitinin üzerindeki baskılardan kurtulması, daha sı yeni rejimin imtiyazlı muamelesiyle karşılanmaları da,⁴⁶ Hasan Âli’nin 1908 devrimine sempatisini ‘kolaylaştırmış’ olmalıdır.

Hasan Âli’nin 1908 “Hürriyet ilanı” gününü –11 yaşındadır– tasvirini uzunca aktarayım: “Bir aralık mektebe gittim. Çocuk-

42 GG: 16.

43 Öncelikle: Kansu, 2017. Daha önce, Tarık Zafer Tunaya’nın 1952’de 2. Meşrutiyet dönemi siyasal partileri üzerine klasik çalışması, 1908’in çığır açıcı etkisini göstermişti (Tunaya, 1998). 1908 devriminin bir toplumsal hareket dinamiğini canlandıran geçiren etkileri hakkında kapsamlı bir vaka incelemesi: Çetinkaya, 2004.

44 GG: 160.

45 HH-1: XV.

46 Haksever, 2009: 110-111.

lar gelmişler, fakat hocalardan pek az kişi vardı. Gözüm, bizim hünkâr yaveri arkadaşları aradı. İki kardeş de sivil giyinmişlerdi ve bahçede idiler. (...) Süngüleri düşmüş, eski cartcurtları kalmamıştı. (...) Evvelce Mubassır Mustafa Efendi'nin hareketlerinde onları serbest bırakıp bin itina ile muamele ettiği bu yaverlerin büyüğüne adıyla seslenerek: Haydi, dağılın, bakalım. Nedir o öyle domuz topu gibi toplanma!... dediği zaman hürriyetin ne olduğunu sezme-ye başlamıştım. Hürriyet demek, öyle hünkâr yaveri filân tanı-
mak demektir. Sanırım, pek de fena bir anlayış değil.”⁴⁷ Bir aydınlanma ânı!... ve kırk iki yıl sonra, “hürriyet kahramanı” şair Namık Kemal'in ‘dümdüz’ Namık Kemal diye anılması üzerine yaşadığı bir başka aydınlanma ânı: “Biz büyüklerimizin adını ya Hazret, ya Radiyallahüanh, ya Aleyhisselâm, ya Türkçe Efendimiz gibi bir hürmet sözüyle beraber anardık. Eğer Namık Kemal, paşaysa Namık Kemal Paşa Hazretleri, hiç değilse Namık Kemal Beyefendi denilmeliydi. Böyle yalın adıyla birinci defadır ki bir büyük adamımızı anıyorduk.”⁴⁸

Devrimci veya ‘devrimsel’ olan, herhalde budur o gün: bütün otoritelerin sorgulanabileceği, ‘hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı’ hissi... Hasan Âli'nin bir başka ifadesiyle: “hürriyet sarhoşluğu”...⁴⁹ 1950'deki bir yazısında, 1908 sonrasında ahalinin hürriyeti “herkesin istediğini yapması” olarak anlamış olduğuna dair anekdotlar aktararak, o günlere dair ‘anarşik’ ve kaotik bir manzara çizecek.⁵⁰ Ama hürriyet, onun için hep sihirli bir kavram olacak.

Yaklaşık 40 yıl sonra, dönemin edebiyat akımlarını ele alırken, Fecr-i Âti'nin “sanat yalnız sanat içindir”ciliğine gelen muhafazakâr tepkileri bir yandan “istibdat devrinin baskısından kurtulduktan sonra bağısız, dayanıksız görünen Türk cemiyetini tutacak, birleştirecek bir vahdet noktası arama” telâşını “samimî” bu-larak anlayışla karşılamakla beraber; yine de “her türlü hürriyete can atan” yenilik arayışına, –edebî cephede de–, sahip çıkacaktır.⁵¹

47 GG: 141.

48 HH-1: 14.

49 GG: 163.

50 HH-1: 12.

51 ET: 75.

1908'in büyük vaadi, engin ve müphem bir "hürriyet" yanında, öncelikle bütün yozlaşma ve "geriliklerin" bertaraf edilerek devletin istikrara kavuşacağı idi. Tarık Zafer Tunaya'nın söyleyişiyle: "Bayram havası içindeki insanlar mucizelerin aceleci bekleyicileri olarak cennetin kapılarını açan demokratik bir rejime kavuşma helecanı..."⁵² Hristiyan azınlık tebaanın sadakati temin edilecek, imparatorluğun milletleri arasında barış ve uzlaşma sağlanacaktı. Batılı büyük güçler nezdinde yeniden saygınlık kazanan devlet, komşu genç Balkan ulus-devletlerini de hırpalayıcı saldırganlıklarından caydırır hale gelecekti. 1908'in bu liberal-demokratik ümidi, çok geçmeden hayal kırıklığına döndü. Hasan Âli 1950'deki bir yazısında bu hayal kırıklığına "çocukluğumun cehennemi" diyecek.⁵³ O, anılarında bu sukutu istibdat döneminin kötü mirasına bağlar: "Abdülhamid efendimiz'in otuz üç senelik iyi idaresinin kötü sonucu idi!.. Otuz üç sene âlem, hummalı bir çalışma ile ilimde ve teknikte ilerleyip gırtlığına kadar silâhlanırken biz donanmamızı Kasımpaşa önüne demirleyip, altını yosunlara sardırılmış; midyelere, istiridyelere yuva yaptırmışız. Anadolu uşağını, Rume- li çocuğunu Yemenlerde güneşlere yaktırmış; bir beyaz donla, üstüne doğru dürüst bir asker elbisesi bile veremedi çürütmüşüz... Şimdi ektiğimiz zakkumları biçiyorduk."⁵⁴ İttihatçıların da mazereti buydu. İstibdadın kötü mirası, onların da müstebit bir idareyi kendi usullerince sürdürmelerinin maddî sebebinin... ve bizzat bunun zımnî mazeretini de teşkil etti.

Hasan Âli Yücel, anılarındaki muhasebesinde, "Yanlı işlerini gördüğüm halde İttihatçılara daima sempati duymuşumdur," der: "1908 hürriyeti, İttihat ve Terakki'nin bize verdiği bir nimetti." Ama hemen şerhini de düşer: "... bizim nesle 'hürriyet'in tadını ilk defa onlar tattırdılar; sonra onlar, bu lezzetli şeye doymadan o nimeti ağzımızdan çekip aldılar. Demek 1908 hürriyeti, sahici hürriyet değilmiş. Çünkü hürriyetin sahibisi alınıp verilen bir şey olamaz."⁵⁵

52 Tunaya, 1998: 35.

53 HH-1: 15.

54 GG: 179.

55 GG: 143.

Kurtuluş Kayalı, babasının İttihat ve Terakki'ye üye olmaması üzerine mevkiini kaybetmesini, yoksulluğa düşmesini anlatırken Hasan Âli'nin aslında bakanlıktan alındıktan sonraki kendi mağduriyetini yankıladığı kanısındadır.⁵⁶ Olabilir – fakat genel olarak babasıyla özdeşleşme eğiliminin düşük olduğunu da unutmamalı. Nitekim, Ali Rıza Bey'e yapılan haksızlığı affedemediğini söylese de, “İttihatçılara sempatisinin silinmediğini” ekler: gizli gizli *Tanin* alıp okuyordur. Hatta, istibdat devrinde olduğu gibi –“Japon denizlerinde boğulup giden” büyükbabasını hatırlar– “öldürmemişler... nihayet memuriyetten ayrılma durumuna düşürmüşlerdi” diye mazur görür adeta.⁵⁷ Belki de, babasına yaptıkları haksızlığa rağmen ‘gizli gizli’ İttihatçıları ‘tutmasını,’ psikanalitik anlamda bir ‘babayı öldürme’ jesti saymalı!

1911'de Vefa İdadisi'nde okumaya başlamasıyla ve ilk gençliğe adım atmasıyla, Hasan Âli hızlı bir milliyetçi politikleşme sürecine girecek, bununla beraber “kendini tanıtacak hareketlerde bulunma” istidadı da kendini göstermeye başlayacaktır.

56 Kayalı, 2002: 67.

57 GG: 151.

“Ben Dine İnanan Bir Adamım” Din ve Dindarlık

Hasan Âli Yücel, erken cumhuriyet döneminin Kemalist söylemde “Türk Aydınlanması” diye özlemle methedilen, milliyetçi-muhafazakârlarca ise hümanist-Batıcı yabancılaşmanın şahikası sayılarak kötü gözle bakılan kültür politikalarının simge ismidir. Böyle simgeleşmesi, başının üstüne rasyonalist, bilimci, seküler, aydınlanmacı... bir hâle kondurdu. Dindarlık, ondan ‘beklenmeyen,’ dahası ‘umulmayan’ bir şeydi.

Buna mukabil 1940’larda, Yücel, Köy Enstitüleri ‘skandalının’ sorumlusu olarak anti-komünist cinnetin hedef tahtasındayken, milliyetçi-muhafazakâr, Türkçü ve İslâmcı kalem erbâbı arasında onun dindarlığına takılanlar olmuştu: “riyakârlığının” bir cephesi olarak... Beşinci Kısım’da göreceğiz.

Kurtuluş Kayalı, standart aydın portrelerini tarayıp gölgelendiren yazılarından birinde, 1997’de, Hasan Âli Yücel’in “doğulu özelliği”nin hep “bir kenara bırakılmaya çalışıl”dığına mim koymuştu.¹ Yücel’in “Doğululuğu” deyince, ebru ve hüsn-i hat koleksiyonculuğu, alaturka musikî merakı da kastediliyordur tabii. Sohbet yârenliği, ‘gönül adamlığı’ (“Hilkatin sırrını gönlümden aldım...”),² sevecenlikle anılan laûbaliliği (Tanpınar’ın Birin-

1 Kayalı, 2002: 62.

2 DS: 80.

ci Bölüm'ün başındaki sözünü hatırlayalım), genel olarak 'Şarklı' *hal dili* de kastediliyordur. Seküler ve hümanist bakış açısından yaklaşanlar, genellikle Yücel'in Doğulu 'yanını' Batılı yanla bileşik bir "sentez" içinde görürler. Muhafazakârlar ise genellikle bir eklektik hal görürler orada; mesela Samet Ağaoğlu, "Şarklı mizaçla, Garplı düşünce arasında bocalamış" olduğu kanısındadır.³ Bilvesile... Yücel'in İbnülemin Mahmut Kemal İnal hakkında şu söylediklerine bakalım: "Üstad, şüphesiz Şarklı üslupta bir insandı. Gariptir ki, onu en iyi anlıyanlar, hiç de kendisine benzemiyen ve kendinden bir iki nesil sonraya mensup olup da Garp kültürü havasına yetişmiş olanlar arasından çıktı. Demek ki, onun bize benziyen tarafları olduğu gibi, bizim de onunla müşterek noktalarımız varmış."⁴ Hasan Âli, bizzat kendi Şarklılığını da "Garplı kültürü havası" ile 'yeniden-kıymetlendirdiğini' düşünüyordu.

Ama asıl "bir kenara bırakılmaya çalışılmış olan... doğulu özelliği" Yücel'in dinle ilişkisi, dindarlığıdır.

En geniş mezhepli tanımıyla *sol* muhitlerde Yücel'in dinle ilişkisinde bir 'tekinsiz' hal olduğu şüphesi, onun ölümüne yakın, '50'lerin sonlarında, '60'ların başlarında, hafifçe baş göstermiştir. Mesela *Forum*'un 15 Kasım 1960 tarihli sayısında imzasız bir eleştiri, Yücel'in Bergson'u "son asrın en büyük filozofu" saymasına, yazılarında hadis nakletmesine takılır, onunla *Büyük Doğu*'nun neşriyatı arasında benzerlikler görür. Bu, –yine en geniş tabiriyle– sol çevrelerde saygın bir şahsiyet olan Yücel'e istisnai bir sataşmadır. Yine de dostu Sabahattin Eyüboğlu, "Son yıllarında Yücel'in yazılarında belki yalnız dinle ilgili olanlar, bazı okurlarını şaşırtmış olabilir," diye not düşme gereği duyacaktır ölümünden sonra. Yücel'in "son yıllarındaki" bu dine ilgisi, "Oy hesabına bağlı 'gerilemeler' ve 'zamana uyma' gibi görülebilir," ama görülmemelidir Eyüboğlu'na göre. Yücel, "dünyaya açılmanın ille de dine karşı, gerçekten inananlara karşı olmayı gerektirmediğini anlatmak istiyordu bence," der Eyüboğlu ve şöyle bağlar: "Onun... din karşısındaki davranışını paylaşmak zorunda da değiliz, ama din-

3 Ağaoğlu, 2018: 75.

4 İnal, 1958: XIX.

den söz etti diye onu da din bezirgânlarıyla karıştırmaya hakkımız yoktur.”⁵

Sonra, uzun yıllar, pek bahsedilmez bundan. Zaten 1960’lar ve ’70’lerin ve 12 Eylül darbesi sonrasının sol gündeminde, –ki ‘en geniş mezhepli anlamıyla’ solun tanım aralığında etkili bir devrimci-sosyalist akım vardır o dönemde–, “Türk Aydınlanması”, “hümanizma”, pek yer tutmaz.

1990’larda, gerek Kemalist canlanmanın, gerek UNESCO’nun 1997’yi Hasan Âli Yücel Yılı ilan etmesinin rüzgârıyla, –Yedinci Kısım’da göreceğiz–, Hasan Âli tekrar konuşulmaya başladığında da, dinle ilişkisi geçiştirilir. Şerafettin Turan mesela, “hafız olarak yetiştirilmek istenen küçük Hasan Âli...” der geçer, yetişmesindeki dinî biçimlenmenin üzerinde durmaz.⁶ Köy Enstitülü şair-yazar Osman Bolulu, *Allah Bir’i* yazdığı için Yücel’i “töhmetsizce bırakmaya çalışanlar” olduğunu zikrederken, onun “Cumhuriyet inancını, Türk devrimine bağlılığını göreme”yenlere çatar.⁷ Sina Akşin, Yücel’in “dindar ve mutasavvıf kişiliğinden ödün vermediğini” söyler; bu hali onun İslâmiyet’in hümanizmle bağdaşan yönlerini sahiplenip “İslâmiyet’in kötü ve yanlış yorumlarına karşı çıkması” ile ‘mazur’ gösterir.⁸ Alev Coşkun’un Yücel üzerine kitabında, onun Mevlânâ ve tasavvuf ilgisi hakkında sadece on satır vardır, bunlar da Mevlânâ hakkında *AnaBritannica* ansiklopedisinden naklettiği bilgilerdir.⁹ Tam anlamıyla geçiştirme.

’90’ların yeni-Kemalist canlanmasının seyri içinde, 28 Şubat ikliminde¹⁰ yazdığı Yücel monografisinde Celal Şengör’ün onun dinle ilişkisine ayırdığı yer, sadece satırlar ölçüsündedir. Yücel’in “doktriner hiçbir kalıba girmedik”i” söylerken dipnotta şu şer-

5 Eyüboğlu, 1962: 17.

6 Akt. Sayar, 2002: 139.

7 Edebiyatçılar Derneği, 1997: 133.

8 İZÜNİDER, 1997: 123.

9 Coşkun, 2007: 23-24.

10 Hatırlayalım: Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan’ın başbakan olduğu koalisyon hükümeti, 28 Şubat 1997’de Milli Güvenlik Kurulu’nun onu irticaya karşı radikal önlemler almaya zorlamasıyla başlayan bir süreç sonucunda düştü. “Siyasal İslâmın” gelişmesine mani olmaya ve laikliği tahkim etmeye dönük bir dizi yasal ve idarî düzenleme yapıldı.

hi düşer: “Din, buna kısmen bir istisnadır. Hasan Âli’nin muhtelif yazılarından edindiğim intiba ve çocukluğunda kendisine verilen Mevlevî eğitiminin ancak tahmin edebildiğim etkileri, bana onun içten inançlı, fakat tasavvufî görüşte bir Müslüman olduğu kanısını vermektedir.”¹¹ Şengör, büyük hayranlıkla, –fikren hândiyse Popper’e ‘eş koşarak’–, yücelttiği Yücel’in dinle ilişkisine bu kadar *meraksızdır*. Onun doktriner-olmayışının “kısmî” istisnası saymasına rağmen, ilgilenmez konuyla. “İçten inançlı” olmasını ‘mazur’ görür – ne de olsa “içten”dir. Arada o “fakat”la ayırt edilen tasavvufiliği, zaten dindarlığını mazur göstertiyordur; tasavvuf, laisist söylemde genellikle “siyasal İslâm”ın mefhum-u muhalifi olarak kullanılır. Ama asıl önemlisi, tekrarlayacağım: *meraksızlık*, burada.

Hasan Âli-severliği paylaşarak ahabplık ettikleri Ahmed Güner Sayar, Şengör’e Yücel’in “objektif dünyasını” gayet güzel anlattığını, ancak dinî-tasavvufî yanına eğilmediğini söylemiş. Şengör, Yücel’i kendisinin “akl-ı selim,” Sayar’ın ise “kalb-i selim” yönünden ele aldıkları kanısındaydı.¹² Ülgener’in takipçisi olarak bildiğimiz iktisat tarihçisi Ahmed Güner Sayar, 2002’de Yücel’in *Tasavvufî Dünyası ve Mevlevîliği*’ni mercek altına alan kitabını yazdı.¹³ Titiz bir ayrıntıcılıkla onun dinî müktesebatını ve Mevlevîlikle aşkî ilişkisini anlatan bu kitap, Yücel’in hep geçirtilen dindar ‘cephesiyle’ ilgili ilk ve tek incelemedir. Kitapta Hasan Âli Yücel adı HÂY diye kısaltılır – Allah’ın isimlerinden Hay/Hayy’ı hatırlayıp, Yücel’in dindarlığını vurgulama isteğinin bir alâmeti mi saymalı?

Yücel’in dinî cephesini aydınlatmaya adanmış bu kitap da, onun dindarlığını nereye koyacağımızı, siyasî ve fikrî kişiliğinin diğer ‘cepheleriyle’ nasıl bağlantılandıracağımızı pek tartışmaz. Nasıl yorumlamalı, nereye bağlamalıdır, adeta ‘ikinci kişilik’ gibi hayat etmiş bu cepheyi: Özel-kamusal ayrımına tabi, seküler ideale uygun biçimde yalıtılmış bir vicdanî boyut mu? Saklanmak veya bastırılmak zorunda kalmış bir iman mı? Eklektik ve pragmatik bir düalizm mi? Tutarlı bir hümanizmacı-Spinozacı neşe mi? Kurtuluş

11 Şengör, 2016: 69 ve 97.

12 Sayar, 2002: 21-22.

13 Sayar, 2002.

Kayalı'nın dediği gibi, bir "trajik" varoluş mu? Cumhuriyetçi laisizm ile "dini yaşama" talebi arasında bir ılımlı "orta yol" bulma çabası mı?¹⁴ Ve tabii, zamanla değişmiş, dalgalanmış bir seyir mi? (Seyr-i sülûk mu demeliydik?)

Bu bölümde, Yücel'in dinle ilişkisini anlatırken, bu sorular da aklımızda olsun.

Aile: "Sağlam bir Müslüman..."

Hasan Âli Yücel'in aile muhitindeki dindarâne havaya dair nakilleri, doğum öncesine uzanır. Anneannesinin bir rüyasını tabire gittiği şeyhi Celâleddin Efendi, rüyada ona görünenin Kemal Ahmet Dede olduğunu tabir etmiş, hamile kızının bir yemenisiyle gömleğini türbeye konmak üzere yollamasını istemiştir.¹⁵ Ahmed Güner Sayar, bu rabıtayı Yücel'in şeyhle dolaylı yoldan "bilişmesinin" işareti olarak yorumlar.¹⁶

Rüyalarla gayb âlemine (aklın almayacağı bilinmezlerle) açılmayı aramak, şüphesiz dönemin İstanbulu'nda bir Müslüman hanesinde uç bir davranış sayılmaz. Dinin hayatı ve dünyayı anlamlandırma kılavuzu, en azından *dili* olduğu zamandır. Hâlâ. Henüz, hâlâ. Hasan Âli Yücel'in -1950'lerde yazarken- çocukluk hafızasındaki dindarâne etkiyi aktarımında dikkate değer olan, öncelikle bu 'geçmişinden' rahatsız olmaması, dahası onu rikkatle sahiplenmesidir. O, içinde yettiği dindar ortamı *samimî* ve "sağlam" Müslümanlık timsali olarak anlatır. Bâtıl inanışları dahi, o samimiyet dairesi içinde hoşgörülle anar. Umumiyetle bir iyilik, temiz kalplilik timsali olarak, gururla anar aile ortamındaki bu havayı ve dindar aile büyükleri silsilesini.

1960'ta yayımladığı otobiyografik manzumesinde, anne tarafından büyük dedesi Kır Zihni Paşa'yı tasavvuf terminolojisiyle zikreder: "Gözleri kapanınca gönül gözü açılmış; / Yüzüne Hak aşkıyle sönmez nurlar saçılmış. / Sultan Selim semtinde bir ev ona uzletgâh; / Tes-

14 Yücel'in 'dindar yanını keşfetme' heyecanıyla yazılmış bir yüksek lisans tezinin 'bulgusu,' bu: Demirtaş, 2010: 547.

15 GG: 16-17.

16 Sayar, 2002: 32.

bih elde, başında güllü Kadirî kûlâh."¹⁷ Anneanesi Ayşe Hanım'ın, Hasan Âli'nin dinî terbiyesinde kilit rol oynadığı kesin. Uzunca aktaralım: "Anneannem, adamakıllı okuryazardı. Şimdi kıymetli kitaplarım arasında sakladığım *Mevakib Tefsiri*'ni her gün okurdu. Bazen sökemediği yer olursa hiç belli etmeden bana okutturup ne anladığımı sorardı. Türkçesi biraz çetrefil bu tefsiri beraber okuyarak, belki de mahsus, beni Allah kelâmına o alıştırmıştır. Kocaman bir kitabı daha vardı: *Muhammediye*... Onun için Kâbe'nin, kendi tabutunu kendi taşıyan Hazreti Ali'nin resimlerini bugün gibi hatırlıyorum."¹⁸ Babası Ali Rıza'da en saydığı meziyet, dürüstlüğü'nün rûknü olarak, sağlam-Müslümanlığıdır: "*sağlam bir Müslüman; / Bütün derdi, kaygusu Hakk'a bütün bir imân.*"¹⁹ Kendisine "*Taş dikme mezarıma, / Her şeyimden sıyrılıp gitmeliyim yârıma!*" diye vasiyet etmiştir.²⁰

Ama asıl, yine anne... Vefa İdadisi'ne giriş sınavında tekkeye götürdüğü kuru üzümle okutup türbedeki evliya sandukasının önüne koymasını kendisine telkin eden, odur mesela. (Bunu 1954'te 20. Asır dergisinin 114. sayısında "Dühul imtihanı" başlıklı yazısında anlatacaktır.) Annesi Neyire Hanım, Mevlevî dergâhının bağlısı olarak, Hasan Âli'nin dinî şekillenmesinin de rehberi olacaktır.

Mevlevî dergâhı - "gönül rahatı"

11 yaşındayken, Yusufpaşa'da taşındıkları evin uğursuzluğuna dair rivayetler işitmeleri üzerine, onu "baban duymasın" diye tembihleyen annesiyle beraber "Her işde müracaat yeri olan Mevlevî-hane tekkesine" danışmaya gitmişlerdir.²¹ Yine, günlük gaileyle uğraşmayı anneye bırakan babaya karşı anneye ittifak, sırdaşlık... ve Mevlevî tekkesinin "her işde müracaat yeri" oluşu...

Annesi, Mevlevîliğin bağlısıdır. Oğlunu ilkin, kilitlenen dilinin çözülmesi için çare aramak üzere tekkeye götürür, devamı da gelir.

17 DB: 64.

18 GG: 27.

19 DB: 65.

20 DB: 66.

21 GG: 136-137.

Hasan Âli, yandıktan sonra 1910'da yeniden açılan Yenikapı Mevlevîhanesi'nin müdavimi olur. Orada geniş vakitler geçirir. Destarlı, tennureli²² fotoğrafı var. "Hûbaba" dediği Şeyh Celaleddin Dede'yle dostluk kurar. "Aklına gelince köşküne gidiyordu"r.²³ Onun tarafından seilmeyi, ikramlarını sevinçle hatırlar.

Şeyhin yerine geçecek olan oğlu Mehmed Abdülbaki Baykara Dede ile de dost olacaktır. Ama ona intisap etmez, sadece "ruhî yakınlık" içinde kalır.²⁴ Yenikapı Mevlevîhanesi yanında, Fatih Camii'nde Mevlevî büyüğü Mehmet Esad Dede'nin sohbetlerine gider. Yine Mevlevî muhitinden, "Hocababa" diye anılan Şerefeddin Yaltkaya,²⁵ din bilgisini geliştirmek için hep başvurduğu büyüklerinden olacaktır. Siyasî malûmat ve 'terbiye' almasında da ilk rehberi, Baykara'nın kuzeni, Galatasaray Lisesi öğrencisi Ali Nutki'dir. Esrarlı hürriyet kavramı hakkında ilk ondan bir şeyler diller. Zaten Tanzimat'tan itibaren modernleşme hamlelerini destekleyen, ulema muhalefetine karşı ıslahat cephesine takviye sağlayan Mevlevîhane²⁶ Meşrutiyet taraftarı olarak bilinir, hafiye tarasutusu altındadır.

"Şüpheli şahıslardan" sayılan Şeyh Celaleddin Dede'nin çevresini gözetleyen hafiyelerden söz ederken, onların bile "bu iç dünyalarını kurmuş insanların manevî huzurlarını" bozmadığını söyler. *İç dünyasını kurmak*, kendine yeterli bir varoluş doygunluğuna ermek; tekke muhitinde Hasan Âli'nin bulduğu değer, buymuş gibi görünüyor. Esad Dede'yi "münzevî" ve "mesud" diye tanımlarken, bu sıfatlar birbirini tamamlar gibidir. Mevlevîhane ortamını yâd ettiği bu 1952 tarihli yazısı "Kendi âlemindekiler" başlığını taşır.²⁷ Kendi âleminde "gönül rahatı" içinde "can sohbetleri" yaparak bir

22 Destar: sarık. Tennure: Mevlevî dervişlerinin kolsuz, yakasız, belden aşağı genişleyen elbisesi. "Lâ" harfini yani olumsuzlamayı-yokluğu simgelediği düşünülür, nefsin kefeni olarak tasavvur edilir.

23 GG: 61.

24 Sayar, 2002: 108.

25 Yücel'den 18 yaş büyüktür (1879-1947). Onunla Dördüncü Kısım'da Diyanet İşleri Başkanı olarak karşılaşacağız!

26 Haksever, 2009: 25 vd. Konya'daki "çelebiler" ise, gerek uzaklarındaki bu gelişmeleri tam anlayamadıklarından, gerekse vakıf gelirlerinde kayba uğrayacakları endişesiyle, modernleşmeci harekete karşı durmuşlardır (a.y.: 223).

27 HH-1: 358-362.

yandan da “bütün âlemi” düşünenlerin saadetine ve ‘ruh yüksekliğine’ gıpta eder. Batı’da kamusal alanın gelişmesinin beşiği olan salonlara-kulüplere benzetir bu ortamı.

Bir de, “insanların kibarlığı... herkesin ölçülü ve sakin, kimse kimseye karışmaz... güler yüzlü, tatlı sözlü” halleriyle sevmiştir, bağlanmıştır tekkeye.²⁸ 1953’te kaleme aldığı bir yazısında, “zariflik neşesi” tabirini kullanıyor. “Nazik insanlarla beraber olmak, bahtiyarlıkların en hayat verici tecellilerinden biridir,” ona göre ve o bunu Mevlevîler çevresinde tecrübe etmiştir.²⁹ Nezakete, –kendisi Bergson’dan ilham alsa da–, güçlü izahını Spinozacı felsefeci André Comte-Sponville’de bulabileceğimiz bir ehemmiyet atfeder Yücel. Nezaket, kendisi bir erdem sayılmamakla beraber erdemlerin hazırlayıcısıdır filozofa göre, “kişinin kendisiyle ilişkisinin muâşeret kuralıdır.”³⁰ “Kandilli selâm vermek, olur olmaz yerde eğilip doğrulmak, oğlu yerinde, fakat ya makam ya servet sahiblerinin elini şap diye öpmek”le karıştırılmaması gerektiğini söylediği nezaketi, yani sahici “nazik ruh”u, Yücel hep talip olduğu sevmesevilme ihtiyacının hazırlayıcısı olarak da önemsemiş olmalıdır. “Gönül rahatı” arzusu, burada da bir istihkâm bulur.

Ahmed Güner Sayar, Mevlevî muhitinin Yücel’e “taassuptan kaçıp hoşgörüyü sığınmasının, kin tutmayışının, herkese müsbet bakmasının ilk temrinleri”ni yapma fırsatını verdiği kanısındadır.³¹ Yücel de o kanıdadır; bu terbiye sayesinde “en derviş olunmayacak demlerinde bile bu ruh halini [ölçülü, sakin...] muhafaza ettiğini” söyleyecektir.³² Bakanlıktaki halefi, parti içi siyasî hasmı Reşad Şemsettin Sirer’le görüşüyor olmasına hayret eden bir tanıdığına: “Ben Mevlevî adamım; mangal gibi geniş yüreğim vardır. Onun içine Reşad Şemseddin bile girer,” dediği aktarılır.³³

Hasan Âli Yücel’in Mevlevî muhitiyle ilgili hatırasına, şu sözü mühür vuruyor: “Sahici Müslümanlığı onların havasında bağırma

28 Akt. Sayar, 2002: 34.

29 HH-2: 314.

30 Comte-Sponville, 2012: 23-32.

31 Sayar, 2002: 45.

32 GG: 48.

33 Akt. Sayar, 2002: 112.

sindirmişimdir.”³⁴ Onun *sahici Müslümanlık* anlayışına ve Mevlevîliğinin itikadî yanına, aşağılarda eğileceğiz. Ondan önce, tekke muhitinin manevî ve ahlâkî etkisini tespit etmiş olalım.

Musikî

1958’de bir yazısında, Mevlânâ’nın “şiiri, musikiyi ve raksı ibadet haline getir”diğini yazar Yücel.³⁵ Onun, “taassuba rebabın sesi, neyin nefesi ile isyan” ettiğini düşünür.³⁶ Mevlevîlikte müziğin ibadetle bütünleştiği malûm. Hasan Âli’nin Mevlevîlikle ilişkisinde de müzik, işlek bir kapı olmuş.

Mevlevîlikle ilişkisinde asıl rehberi annesi – lakin babası da saziyla yol göstermiş ona: “*Dervîşti Mevlevîydi, geçmişti her şeyinden; / Mevlânâ seslenirdi üflediği neyden.*”³⁷ Babası, o uyuyamadığı zaman ney çalarmış bazen. Belki, babasıyla eksikliğini çektiği bir yakınlık vesilesi.

Ama babasının, yine katı dürüstlüğüyle, Hasan Âli’nin müzik kabiliyetinin zevkini çıkarmasına mani olmasına dair bir anısı da var. Bir ramazan gecesini, bir aile dostunun teravihe götürüp mevlit okutması karşılığında kendisine bir mecdiye vermişler, ne var ki babası hemen ertesi gün götürüp iade etmiştir. Çocukluk anılarında, şöyle şakasını yapacaktır bunun: “Eğer sesimden ilk kazandığım mecdiyeyi babam bana bıraksaydı bu kazancın zevkiyle belki o yoldan gazel söyliyerek, şarkı okuyarak, ilâhiler düzerek devletin en yüksek mevkilerine yükselme yolunu bulurdum.”

Bu bir yarı-şakadır aslında. Zira, 1938’de bakan olduğunda, bu ikbali onun İsmet İnönü’nün annesine mevlût okumuş olmasına yoranlar olacak, Yücel de yıllar sonra hâlâ bu dedikoduculara çatmadan edemeyecektir: “Peki, öyle olsun, mevlût okuyup Bakan olmuşum. Ben de size sorayım, neye bir hatim indirip Başbakan olmamışım?”³⁸

34 GG: 21.

35 HH-2: 558.

36 Akt. Sayar, 2002: 88.

37 DB: 65.

38 GG: 96.

“Millî şefimiz İnönü’nün annesine mevlit okumadım ama ananın anasına Kur’an okurdum, şarkı söyledim, Mevlit de okudum olurdu. Bana bunları okutur, dinler; ağlardı,” der, aynı yerde. ‘Okuyuculuğu’ çok geçmeden aile ve ahabap çevresinden çıkmış, tekkeye taşınmıştır. Orada ezan okur: “Hele yaz sabahları tekkenin yüksek minaresinin şerefesinden Essalât verdiğim zaman sesimin geri gelen ‘Allahu ekber’lerini dinlerken nasıl vecde gelir, nasıl kendimi kaybeder gibi olurdum, anlatamam. İlk subhun³⁹ yüce duygular tecrübesini bu minarenin şerefesinde yapmışımdır.”⁴⁰ Yenikapı Mevlevîhanesi’nde âyinlerde büyük zevk aldığını hatırlar.

Hep bahsedilen ses güzelliğini, yine tekkede müzik eğitimi alarak takviye etmiştir. Bahariye Mevlevîhanesi kudümzenbaşısı Mehmet Zekâî Dede’nin oğlu Ahmed Irsoy Dede’den “usul meşkeder”.

Müzikle ilgisi hep devam eder. Klasik Batı müziğini de severek dinler ama gözdesi alaturkadır. Mozart’ın bir oda müziği parçasında klarnetten “bizim ney sesini andıran havalanışlar” işitmesi, tipik bir örnek.⁴¹ Veya 1950’de henüz çocuk yaştaki piyanist Idil Birret’i Paris’te ziyaretinde, “eski Türk eserlerinden” okumasını istemesi üzerine ona “bir nefes, bir koşma” okuması, bunun üzerine Idil’in “uzun, güzel ve içinden geldiği kadar” ve “bizim alaturkadaki taksim gibi” çaldığını aktarışı...⁴² Müzikolog Mehmet Nazmi Özalp, Yücel’in “makamlarımızın özelliklerine, seyir ve hareketlerine, prosodiye, melodi söz ilişkisine vakıf” olduğunu söyler; “bariton, tatlı, tecvitli bir sesi ve çok güzel diksiyonu vardı,” diye över.⁴³ Bir arkadaş buluşmasında, müzisyen Ruşen Kam’a eğilerek “Üstad bir Hüseyini gösterece,” diyerek ondan bir taksim yapmasını istediği, peşinden 18. yüzyıldan bir yürük semâiyi “kusursuz bir üslûpla” okuduğunu aktarır. “Bir Hüseyini göster,” şüphesiz, “Türk Musıkîsi” erbâbına mahsus bir jargondur ve Yücel’in kendisini onlar arasında ‘evinde’ hissettiğinin işaretidir. Birçok şarkıya

39 Sabah; “tesbih”le aynı kökten, ilk duayı da çağrıştırıyor.

40 GG: 20.

41 HH-2: 594.

42 HH-3: 42.

43 İZÜNİDER, 1997: 81-82.

güfte şairliği yaptı, bunların bazıları Sadettin Kaynak, Cevdet Çağla, Refik Fersan, Muzaffer İlkar gibi büyük ustalar tarafından bes-telendi. Bizzat kendisinin bestelediği bir parça da var – ki en meş-huru odur, hâlâ repertuvarlarda yer alır: “Sen bezmimize geldiğin akşam neler olmaz.” “Suzinak makamında, curcuna usûlünde” di-ye tavsif edilen parçanın sözlerini aktarmazsak olmaz:

*Sen bezmimize geldiğin akşam neler olmaz / Aşkın beni sermest edi-yorken keder olmaz / Ölse de senin uğruna cânım heder olmaz / Sen saçlarını ördüğün akşam neler olmaz / Dalgın ve ilâhî eriten bir ba-kışın var / Bir anda bütün ruhumu birden yakışın var / Karşımda de-riler gibi gibi nâzan akışın var / Sen bezmimize geldiğin akşam ne-ler olmaz.*⁴⁴

Sesinin güzelliğinden ve müziğe kabiliyetinden tatlı bir övünç duyduğu anlaşılıyor. Babasının olası bir müzik kariyerine mani ol-duğu şakasını, dayanamayıp iki sayfa sonra yinelemesinden de bel-li. Müzikle meşguliyeti sürdürmesi yönündeki teşviklere ne baba-sının ne kendisinin meyil gösterdiğini belirttikten sonra, şöyle der: “Aksi olsaydı şimdi radyoda iki şarkım dolayısıyla adım söylen-mekle kalmazdı; Münir Nurettin’e rakip, konserler veren bir hâ-nende olurum. Galiba fena da olmazdı!”⁴⁵

Mevlânâcî

Hasan Âli'nin ilk yayınlarından biri, 1932'de çıkardığı *Mevlânâ'nın Rubailerî*'dir. 1928'de *Hayat* dergisinde 114'ünü yayımladığı rubai-lerin 107'si yer alır, Şerefeddin Yaltkaya ve Baki Baykara'nın yardı-mıyla yaptığı bu tercümede.⁴⁶ Kitabın kendi yazdığı manzum epi-logu, tasavvufi bir mesaj mahiyetindedir: “Kendini onda kaybeden, / Onu / Kendinde bulmuş olacaktır.”⁴⁷ 1955'te yazdığı, birazdan de-gineceğimiz makalesinde, “büyük Mevlânâ'ya” saygı ve bağlılığı-

44 *Dönen Şeş* adlı şiir kitabında ilk dize şöyledir: “Sen bezmimize geldiğin akşam ne-ler olmaz...” (DS: 89)

45 GG: 98.

46 R: ix.

47 R: v.

nın, “hazretten tek kelime söylemeye çekinenlerin çoklukta bulunduğu zamanlardaki nâçiz neşriyatımla ve bütün hayatımla sabit” diye zikredecektir bu kitabı. Doğru; 1925’te tekke, zaviye ve türbeler kapatılmış, 1926’da Medeni Kanun yürürlüğe girmiş, 1928’de Anayasadan “devletin dini İslâm dinidir” hükmü çıkarılmıştı, 1933’te de din dersleri müfredattan çıkarılacaktı. Velhâsıl Yücel’in *Mevlânâ’nın Rubailerini* yayımladığı 1932 yılı, laisizmin yüksek ‘form tuttuğu,’ bu kitabın itibar görmesinin beklenmeyeceği bir zamandı. – Beri yandan, Üçüncü Kısım’da göreceğiz, 1931’de Mevlânâ’nın müzeye çevrilen türbesini ziyaretleri sırasında Hasan Âli’nin Mustafa Kemal’i Mevlânâ ‘lehine’ bir intibaya sevk etmiş olduğunu da göz ardı etmemeli!

Ama zaten Mevlânâ’yı ‘katı’ laisizmin gadrinden ‘kurtarma’ gayreti de bir şey söylüyor. Hasan Âli, Mevlânâ’ya ve Mevlevilere muhabbetini hep sürdürdü. Muhabbet karşılıklıydı: Bakan olunca, sohbetlerini dinlediği Üsküdar Mevlevîhanesi postnişini Remzi Dede, Farsça tarih düşürmüştü: “Te’âli kerd ma’ârif ba-Hasan Âli” (Maarif Hasan Âli ile yüceldi).⁴⁸ Yücel, bir gün Remzi Dede’yi Ankara’da yolda görüp makam arabasını durduracak, “baş kesip selâmladıktan” sonra ona Ankara Eski Eserler Kütüphanesi’nde müşavirlik “teklif ve rica” edecektir.⁴⁹ Bakanlığı sırasında Galata Mevlevîhanesi’ni onartıp müze olarak düzenlenmesini sağladığı gibi, şehirdeki 70 türbenin 60’ının bakım ve onarımını yaptırmıştır.⁵⁰

1956 başında Mesnevî’nin 1288 basımı nüshasını, o yıl kültür ve sanat müşaviri olduğu İş Bankası’na 100 Reşat altını (zamanın 10 bin lirası) karşılığı satın aldırarak Mevlânâ Müzesi’ne hediye ettirir.⁵¹ 1953 Eylül’ünde, 1956 Temmuz’unda, İranlı kültür insanlarını ağırlayıp uzun Mevlânâ sohbetleri yaptığını biliyoruz. Temmuz 1959’da Tahran Üniversitesi’nin davetlisi olarak yaptığı uzunca İran gezisi, Mevlânâ temalıdır. “Türk-İran ruh dostluğunu kurmada, iki taraflı dostluk cemiyetinin tabii reisi Mevlânâ’dır,” der

48 Sayar, 2002: 42.

49 A.y.

50 Haksever, 2009: 200.

51 Önder, 1995: 75-76.

bu gezi sırasındaki bir konuşmasında.⁵² Ama esasen Mevlânâ'nın Türklüğünde kıskançça ısrarlıdır – İkinci Kısım'da buna döneceğiz.

Mevlânâ'ya manevî ve ruhî bağlılığına dair etkileyici anekdotlar vardır. Bakanken, bir ziyaretinde müze müdürünün çerçevesi bir Hasan Âli Yücel fotoğrafını “Niyaz Penceresi”nin⁵³ üzerine, Mevlânâ'ya sırtı dönük olacak şekilde astırmış olduğunu görür; resmin yüzünün duvara, Mevlânâ'ya bakacak şekilde çevrilmesi talimatını verir. Çerçeve ters çevrilince görünürde duvarda asılı bir mukavva kalır.⁵⁴ “Kendini O'nda kaybetmiş” olur yani... Bir gece rüyasında Mevlânâ kendisine görünmüş, “Hasan, benim dervişimi koru!” diye ihtar etmiştir rivayete göre.⁵⁵ “Rüyanın heybetinden uyanarak” sabah ilk iş Konya valisini arayarak Konya Mevlânâ Dergâhı'nın durumunu sormuş, onun verdiği “asayiş berkemal” cevabından tatmin olmayınca müze müdürünü arayıp üstelemiş, dergâhtaki Mehmet Dede'nin emekliliğinin geldiğini öğrenince özel emir çıkartıp emekliliği iptal ederek kayd-ı hayat şartıyla yerinde (hücresinde) kalmasını sağlamıştır.⁵⁶ 1954'te bir ziyaretinde Dergâh'ın son dervîşi olarak bilinen Mehmed Arısoy Dede'nin elini öpüp sohbet ettikten sonra ayrılırken “Mevlânâ'nın koltuğunun altında ömrünün son yıllarını geçirme”nin hayatta en büyük isteği olduğunu söylediği aktarılır. Müze müdürü Mehmed Önder'in, Dede'nin odasının yanındaki boş odayı tahsis edebileceklerini söylemesi üzerine hayatta hiçbir şeyin kendisini bu kadar memnun etmediğini söyleyerek müdürün gözlerinden öpmüştür.⁵⁷ Manzum özyaşam öyküsü *Dinle Benden*'in adında, Mesnevi'nin ilk sözü vardır: “Dinle...”

Bunlar, bir mürit bağlılığının nişaneleri. Lakin onun Mevlevîliğine ışık tutan kitabında Ahmed Güner Sayar, Yücel'in ‘teknik ola-

52 HH-2: 564.

53 Türbe ziyaretinde, içeri girmeden bu pencere önünde dua okunur.

54 Önder, 1995: 5-6.

55 Ahmed Güner Sayar 1997'de yayımlanan bir yazısında, Mevlevîliğe bağlı olanların bile “böyle bir ikrama mazhar” olmadığını söyleyerek, Yücel'e böyle bir rüya nasip olmasını ibretlik sayar – bu, Yücel'in “içinin ne denli aydınlık olduğuna” delildir ona göre (Sayar, 1997: 70).

56 Akt. Kara, 2017: 293-4.

57 Önder, 1961: 3-4.

rak' Mevlevî sayılamayacağını vurgular. Çünkü "Mevlevî âdâb ve erkânına uyan ve çile çıkarmış"⁵⁸ değildir, ayrıca onu dervişliğe kabul eden Celaleddin Dede'nin ölümünden sonra bir şeyhe bağlanmamıştır. Gerçi, Sayar, çilesini hem ikbalde (politikada), hem idbarda (mahkemede) çektiği için, üveysi⁵⁹ manâsıyla Mevlevî dervişi sayılabileceğini de teslim eder⁶⁰ – adeta Yücel adına bunu ister gibidir. Ancak Güner'e göre Yücel Mevlevî değil bir "Mevlânâ muhibbi" sayılmalıdır, daha da doğrusu, Yücel'in kendi tabiriyle *Mevlânâcı*.

Mevlânâcılık adı, Hasan Âli'nin 1955'te 20. Asır dergisinin 125. sayısında "Hâdiseler arasında" köşesinde yayımladığı, derlemelelerinde yer almayan "Mevlevîlik mi Mevlânâcılık mı?" başlıklı makalesinde yer alır. Burada öncelikle Mevlânâ'nın kendisinin bir tarikat kurmadığını, "Mevlevîlik dediğimiz müessese"nin onun oğlu Sultan Veled tarafından kurulduğunu vurgular. Biz bugün yapılan kutlama törenleriyle, bir tarikatın kuruluşunu değil, bir "hâkimsairi", bir "mutasavvıfı", bir "Allah adamını" anıyorsunuzdur. "Allah adamı" ve "hâkim"in dinî terimler olduğuna da dikkat edelim; "Allah adamı", velî, eren manâsında tasavvuf terimidir, "hâkim," hadis ilminde hüküm sahibi manâsına gelir. Yücel, şu ayrımı yaparak Mevlânâcılığını temellendirir: "Mevlevîlik bir tarih, fakat Mevlânâcılık bir hal, hatta bir istikbaldir; çünkü onda öyle ileri, öyle toplayıcı fikirler vardır ki, henüz insanlık o düşüncelere varmaktan uzaktır." Başka bir yerde, Mesnevi'nin "tevhide götüren, insanları kardeş yapan ruhu"nu "insanoğlunun aklının ürünü olan hiçbir siyasi vesikada görmediğini" söyleyecektir.⁶¹

1949'da Hakkı Tarık Us'un başını çektiği bir Galib'i Sevenler Cemiyeti kurma teşebbüsü toplantısında, Yücel hazırûna, Gâlib De-

58 Yemeden, içmeden, eğlenmeden, beşerî münasebetten uzaklaşıp ibadet ve tefekkürle kendi içine dönerek, kural olarak 1.001 gün boyunca yaşanan, nefis terbiyesi tecrübesi.

59 Veysel Karanî'den (Üveys el-Karanî) türetilen bu adlandırma, peygamberle doğrudan teması olmamakla beraber rüya veya başka manevî-metafizik yollarla onun irtisadından yararlanma "metodunu" tanımlar. Güner'in kastettiği de, bir şeyhe veya mürşide dolaylı bağlanma yoludur.

60 Sayar, 2002: 105-107

61 HH-2: 575.

de'nin Mevlana'nın yanında "deryaya nispetle bir katre" olduğunu, "asıl Mevlana etrafında toplanmak gerektiğini" telkin etmiş.⁶²

1950'lerde Mevlânâ üzerine çok sayıda gazete-dergi makalesi var Yücel'in. Birkaç yerde "Mevlânâ'mız," der; hem onun temel bir ortak değerimiz oluşunu, hem –İkinci Kısım'da tekrarlayacağız bunu–, ille Türklüğünü vurgulayarak. Ona geniş bir lügât kullanarak, can-ı gönülden medhüsenâlar eder. Onu "Büyük Hâmuş,"⁶³ diye anar;⁶⁴–"güzelde, iyide, kemalde Allahı bulmuş ve duymuş" olduğunu, "Tanrı yolundaki büyük terbiyecimiz" olduğunu söyler. "Onu severek Allahı sevme terbiyesini alıyoruz" dur.⁶⁵ Birkaç yerde "âşıkların kâbesi," der Mevlânâ'nın dergâhına:⁶⁶ "Hangi eksik insan oraya giderse noksanını tamamlar, kâmil hale gelir..." 1958 Aralık'ındaki şeb-i arûs töreni vesilesiyle, şu coşumcu satırları yazar: "Toprağı mücevher yapan, susuzlara dolu dolu şarap sunan, kimsesizlere yâr olan, kadehi hançer, hançeri kadeh şekline sokan... derdi neşe, küfrü hidayet yapan Mevlânâ."⁶⁷ Bu yazının başlığı: "Seven ve sevilen Mevlânâ." *Seven ve sevilen* olmak, Yücel için psikolojik bir *leitmotiv*.

Konya'ya Mevlânâ ziyaretlerini, dinî huşû içinde aktarır. 26 Haziran 1940 tarihli yazısı, bunun en canlı örneği. "Ramazanın mümin havası"nın, "mübarek ayın nefis terbiyesi"nin tesiri altındadır. O yaşına kadar "gördüğü güzelliklerin en ruhanî"siyle karşı karşıya, şehirde kaldığı her gece türbeyi tavaf ederek "günahlarım gibi iç acılarından temizle"nir. O'nun (Mevlânâ) "benim gibi sevgisini canına nimet bilmişlere himmet" edişine şükreder. "Mevlânâ'yı tanımadan kâmil insan olmak ne güç!" diye bitirir.⁶⁸ Bir başka ziyaretinde, Üçler Mezarlığı'nın duvarına dayanıp uzun uzun düşünürken, kendi zamanında Mevlânâ'ya yapılmış hücumları kendisine bakanlığı sonrasında yapılan hücumlarla kıyaslar.

62 Akt. Ayvazoglu, 2014: 305-6.

63 Bu da tavassuflî bir terim: Suskun, sessiz, az konuşan; diliyle değil haliyle anlatan, anlamında.

64 HH-2: 546.

65 HH-2: 558.

66 HH-2: 559, 560-563.

67 HH-2: 560-563.

68 HH-2: 545-550.

“Onun gibi büyük bir insana elbette çok daha fazlasını söyleyeceklerdi” şerhini düşerek, ama yine de kendine usulden bir ‘kadri bilinmeyen yüksek ruh’ payı çıkartarak.⁶⁹

Semâ’nın gösterileştirilmesinden rahatsızdır; onun bir ibadet olduğunu ısrarla söyler. “Mevlânâcılık” makalesinde yapar bu ika-zı: “Mübahı var, farzı var, haramı var... Mevlevî’nin mutribı, bir mehter takımı değil.” Semâ’nın gösterileştirilmesine karşı çıkışında, itikada hürmet endişesiyle seküler endişeleri birleşir: kişisel –veya cemaatle– yapılması gereken ibadet, kamu önünde gösteriye, sadece gösteriye de değil, *kamusal bir etkinliğe dönüşmemeli*dir ona göre.

Yücel’in Mevlânâ’yı methedişinde, *taassup karşıtlığı*, önemli bir motiftir: “Her cins taassubun içinde, kırkıdan sonra bütün perdeleri yırtıp, bütün kayıdları kırıp, bütün dünyevî kıymetleri bir yana atıp tepeden tırnağa aşkın alevi haline gelmiş; topsuz tüfeksiz, ordu-suz, adamsız, kimseye, hatta kendine bile hükmetmeğe bile tenezzül etmiyerek kalemsiz, kâğıtsız, şifahî bir hakikat halinde yaşamış...”⁷⁰ “Dini ve ibadeti makineleştirmiş olanlar”^{a71} karşı, “ibadetin başı yere koymak ve arkayı havaya kaldırmak olmadığını”⁷² öğrenmeliyizdir Mevlânâ’dan. Taassup karşıtlığıyla birlikte, siyaset-dışılığı bir değer olarak öne çıkardığını atlamayalım.

Bir başka motif, Mevlânâ’yı evrensel bir hümanist ruh terbiyecisi olarak yüceltişidir. “Her bağdan çözülmüş, mezhepler üstü bir mümin”dir o. Sadece Anadolu halkına “gelmemiş”, “bütün dünya vatandaşlarını kıymıklarından ayıklamak, kaba ruhlarını inceltmek” için ‘var’dır. Sosyal adaletçilik atfeder ona: “Bir kulun başka bir kula muhtaç olmamasında adaletin özünü bulur. Onun için herkese kendi alın teriyle ekmeğini kazanmasını tavsiye eder.”⁷³ Yine başka bir yazısında, Mevlânâ’yı modern çalışma etiği bakı-

69 HH-2: 546-548.

70 “Mevlânâ için”, *Cumhuriyet*, 18.12.1954. Bu yazı derlemelerine girmemiş.

71 HH-2: 558.

72 “Mevlânâ ve Mevlevilik”, *Resimli Hayat - Mevlânâ ilavesi*, 1953. Derlemelerine alınmamış yazılardan biri daha.

73 “Mevlânâ 750 yaşında”, *Cumhuriyet* 30. 9. 1957. Bu yazı kendi hazırladığı *Hürriyet Gene Hürriyet* derlemelerine alınmamış, 1998’de kızı Canan Eronat tarafından bu dizinin üçüncü kitabı olarak yayımlanan derlemede yer almış. (HH-3: 266-270)

mından ‘aklar’: “Pratik hayat için daima çalışmayı ve iradeyi kullanmayı ileri sürmüş... hiçbir zaman kimseye miskinlik ve hareket-sizlik tavsiyesinde bulunmamış...”⁷⁴

Yücel’in bilhassa üzerinde durduğu hususlardan biri de, *estetiktir*. Mevlevilikte müzik ve raksın ibadetleşmesine dair söylediklerini hatırlayalım. Genel olarak estetiğe dinî bir değer atfeder: “Hiçbir güzelliğin iman sahiplerine haram olmadığını öğreten bir Müslüman...”⁷⁵ Mevlânâ’da tasavvufun “bir kaideler mecmuası değil lirik bir Allah aşkı”⁷⁶ olduğunu söylerken, estetik ve aşkı birleştirir.

Hasan Âli Yücel, pîrine şöyle bir rütbe takıyor neticede: “devrinin bozulmuş nizamına varlığı bir isyan olan inkılâpçı Mevlânâ...”⁷⁷ Kadını “hür ve muhterem” sayışıyla, “bir zümre ve gizli bir tarikat olmayışı”yla, “hususî bir durağa muhtaç olmayan bir duyuş ve düşünüş bağıllığı” oluşuyla, modern ve seküler hayata uygun bulur Mevlânâcılığı. Nitekim, “Cumhuriyet’in aldığı umumi tedbir içinde,” o “duyuş ve düşünüşünden bir şey kaybetmemiş,” hatta “belki bu medenî vasıflarıyla üniversitelere, şiir ve sanat zevki olan muhitlere girmek imkânını kazanmış” olduğunu söyler.⁷⁸

“Bir nevi İslâm ‘Hétérodexe’luğu”

Mevlânâ’nın Rubaileri’ne dönelim burada. Orada, Mevlânâ’yı “Ta-assuba isyan ve aşkı daha platonik ve daha ilâhî bir lirizm ile söylemekte Hayyam’a üstün” diye takdim etmişti. Hayyam mukayesesî, heterodoksi ile heretiklik (sapkınlık) arasındaki ince çizgide gezmek demektir. 1952’de de Hayyam’ın “lâubali eda” sını, yobazlığa karşı bir panzehir gibi sahiplenecek.⁷⁹

Nitekim orada Mevlânâ’nın “panteist telâkkileri”nden de söz eder.⁸⁰ Yücel’in *Rubailer*’le aynı yıl (1932) yayımladığı diğer kita-

74 H-II: 968.

75 HH-3: 268.

76 “Mevlânâ’nın hayat hikayesi”, *Hayat*, sayı 54, 1957: 18. Derlemelerine girmeyen yazılardan.

77 H-II: 968.

78 “Mevlânâ ve Mevlevîlik” başlıklı yazıdan.

79 HH-3: 59.

80 R: viii.

bıyla da konuşalım bir yandan: *Goethe - Bir Dehanın Romanı...* (Bu kitaba Üçüncü Kısım'da yine uğrayacağız.) Orada Goethe'nin yolunu yordamını tasavvufa benzetir, oradan ilham payı biçer.⁸¹ Goethe'nin tanrısı kendisine borçlu çıkartan sözlerindeki "laubali eda" ile "bizdeki mistiklerin Allah'la tam bir sevgi ve tam bir bütünlenme halinde söyledikleri sözlerde gizlenen özgür iman" arasında benzerlik kurar.⁸² Goethe'nin kendini semavî dinlerden ayrılmış hissedişini, panteizme meylini, Spinozacı "tanrısal doğa" anlayışı ve neşesini coşkuyla aktarır.⁸³ "Allah[ın] da şeytan[ın] da kardeş kadar kendisine yakın"⁸⁴ olduğu Goethe'nin Faustvari *demonik* mizacı etrafında çok dolandığını görürüz.

Aynı yıl, 1932'de yayımladığı bir başka kitabında, *Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış*'ta yazdıkları da bu anlayışı didaktik bir anlatımla perçinler. Tasavvufu ve heterodoksiyi *millî din* olarak işaretler. "Dinler ve onların fikir dayanağaları olan itikatlar, maşerî vicdandan kolaylıkla kaybolmadığı için... göçebe Türkmen zümreleri, sultanlar tarafından Sünniliğin yayılması için çekilen emeklere karşı, İslâm fakihlerinden çok daha ziyade kendi kam-ozanlarının tesirine kapılmışlardır," diye yazar. Türkmenler "Sünniliği temsil eden ve tabii bir hayat için zarurî olan işler hakkında sıkı bir inzibat isteyen Sünni-Orthodoxe din erbabına ısınamamışlar... bir nevi İslâm 'Hétérodoxe'luğu mahiyetinde olan Batınî dâilerinin⁸⁵ propagandalarını kabule temayül göstermişlerdi"r.⁸⁶ Tasavvuf, Yücel'e göre "felsefi bir mezhep değil"dir, bahsettiği temayülden "duygu halinde bir inanış" olarak doğmuştur. Yani 'hayatın içinden,' 'tabii' bir dünya görüşü... Mevlevilik, Nakşibendilik, Bektaşilik, Kızılbaşlık, Alevilik, millî İslâm'ın şubeleri olarak şekillenirler. Mevlânâ'nın Muhiddin-i Arabî'nin "çetrefil ve dumanlı nazariyeleri"ni şiir ve hikâyelerle popülerleştirdiğini kaydeder Yücel.⁸⁷ Bektaşilik

81 G: 283 vd.

82 G: 20.

83 G: 93-94.

84 A.y.: 86.

85 Bu da dinî bir terim: Dine veya bir mezhebe katılmaya çağırın. Daha çok heterodoks mezhepler dairesinde kullanılır.

86 TETB: 49-50.

87 A.y.: 54.

ve Kızılbaşlığı “Nakşibendilikle beraber tam bir Türk tariki” sayar. “Fikrî ve aristokrat şehir tarikatı olan Mevlevîlik karşısında vaziyet alan halkçı ve Türkçü Bektaşilikle Kızılbaşlık tam bir halk Aleviliğini temsil ediyorlardı”r.⁸⁸ Burası, yanılmıyorsam, bütün yazı hayatı boyunca Mevlevî’nin sınıf karakterine değindiği tek yer. Alevilerin-Kızılbaşların “Ali’yi Allah yapmağa uyar bir ‘üçleme; teslis’ vücade getirmiş” olduklarını belirtirken de bundan infiale kapılmış görünmez.⁸⁹ Bektaşilerin “tasavvur ve tasvir ettiği ali, tamamen türktü,” der. Keza Bektaşilik ve Kızılbaşlığı “rafizî fakat millî tarikat” diye tanımlarken, millî olmanın, rafizî, yani dinden ayrılmış sayılmaktan daha önemli olduğunu, adeta onu mazur gösterdiğini anlarız.

Yine 1932’de yayımladığı bir de şiirden (“Hulya”), şu dörtlükle mühürleyelim: “*Kitabım tabiat, gönüldür kâbem; / Kendimi dinlemek ibadetimdir. / Gökler mabedimdir, yıldızlar türbem; / Bu türlü dinsizlik diyanetimdir.*”⁹⁰

1932’deki üç metnine bakarsak, Hasan Âli Yücel’in Mevlânâ muhabbetinde ve genel olarak din anlayışında, heterodoksi-heretiklik sınırında gezen bir bilincin baskın olduğunu görürüz. Temel vasfı millîlik olan bir din anlayışıdır; heterodoksi, millete-özgü oluşuyla, millî bir İslâm’ın vücut bulması sayılmasıyla sahiplenilir. Millîlik vasfı içinde, heretik olana da yer vardır. “Tanrısal doğa” tasavvuru, “panteist telâkkiler” ve aşk ile neşenin bizzat ilâhi değer mümessili olduğu bir din anlayışı...

1932 metinleri, yukarıda da konuştuk, laisizmin güçlü estiği bir dönemin metinleri. Yücel’in 1950’lerde kaleme aldığı seri Mevlânâ metinlerinde bu didaktik tavır yoktur, “heterodoksi” terimine dahi rastlanmaz. Elbette, az evvel aktardığımız Mevlânâcılığı da, içerik itibarıyla pekâlâ ‘militan’ heterodoks din anlayışıyla irtibatlandırılabilir. Fakat ’50’lerde ‘militanca’ konuşmaz artık. 1930’ların başında panteist-neşeci bir hümanizmacılıkla (seçkin ve halkçı) tasavvufu bağdaştırırken, sabit ayağını evrensellik ve evrenselin zorunlu dolayımı saydığı millîlik düzlemlerine basarak konuşuyordur; 1950’lerde ise daha ziyade tasavvufun içinden konuşur.

88 A.y.: 56-57.

89 A.y.: 58.

90 DS: 15.

Laik inkılâplar

1961 başında çıkan bir yazısında, zikrettik, “inkılâpçı Mevlânâ” diyordu Yücel. Mevlânâ’ya bağlılığı, onun telâkkilerinin Cumhuriyet inkılâplarına uygunluğuyla teyit edilerek pekişiyordu.

Mustafa Kemal’le Hz. Muhammed arasında da inkılâpçılık bakımından paralellik kurmuştur. 18 Eylül 1953 tarihli bir yazısında onların “yollarını” benzetir, “Atatürk’ün... zamanın icaplarına uyup cemiyet işlerinde değiştirme yapmakta büyük bir inkılâpçı şahsiyet olan Peygamberin yolunu seçtiğini” söyler.⁹¹ Başka bir yerde, “Peygamberimiz[in], herkesten üstün bir inkılâpçı” olduğunu söyleyecek.⁹² Başka bir yerde, “ümmetine özel hayatından, en küçük alacak verecek meselelerine kadar hesap vermiş” olan “Koskoca Resul”ü, kamusal kişiliklerin özel hayatının kontrol altında olması ilkesine örnek gösterecek.⁹³

Laikliği, “dinin taassuptan kurtarılması”,⁹⁴ “devletin dine inanma bakımından işe karışmaması, vatandaşların inanma hürriyeti”⁹⁵ olarak, “hakikatte dine bir hürmet” olarak savunur. Hilafetin kaldırılmasını, “Müslümanlık esaslarına, dinimize uymayan bir müessesenin kaldırılması”⁹⁶ diye, dinen de meşrulaştırır. 22 Ekim 1956’da bir yazısında, Başbakanın (Menderes) laiklik hakkında “din ile siyasetin ayrılması, diğer taraftan vicdan hürriyeti” tarifini “tasrih” eder; “din ile devletin ayrılması” olmalıdır doğrusu. Din ile devletin ayrılması da zaten vicdan hürriyetinin neticesidir.⁹⁷ “Kutsal kitabımız Kur’an, devlet mevzuunda sakiittir [suskun kalır]. Bu hususta açık bir emir yoktur. Çünkü dinin amacı devlet kurmak değil...”⁹⁸ 17 Şubat 1958’de, Müslümanlıkta “zorla inandırmayı Allah[in] yasak ettiğini” vurgular. Müşriklerin taptıkları

91 HH-1: 55.

92 HH-1: 4.

93 HH-1: 532.

94 HH-2: 466.

95 HH-2: 184.

96 HH-1: 56.

97 HH-2: 540-541.

98 HH-2: 541.

putlara bile küfretmemek emredilmiştir; yoksa “sonra onlar da bilmiyerek düşmanlık olsun diye Allah’a küfredeler.”⁹⁹ İnanç özgürlüğüyle inançlara saygıyı birbirine –sıkı sıkıya!– bağlar: “Gerek İslâm dininin ruhu, gerekse Anayasanın tesbit ettiği vicdan hürriyeti, itikadlara saygıyı emreder. İmanlar, münakaşa edilmez. Ancak onlara hürmet edilir. Etmeyenlere de hürmet etmesi öğretilir.”¹⁰⁰

Laik inkılapları can-ı gönülden savunduğunu, bu nedenle sevdikleriyle bozuşmayı göze aldığını biliyoruz. Bu sebepten babasıyla görüşmez hale gelişini, bu kısmın Birinci Bölümü’nde görmüştük. Anneannesinin yaşadığı endişeleri şöyle aktarır: “Tekkeler kaldırıldığı zaman, evleri arayacaklar, dervişlik eşyası bulurlarsa sahibini hapise sokacaklar, diye onu korkutmuşlar; zavallı kadıncağız da bu beş yüzlük tesbihi dağıtmış, doksan dokuzlusunu bırakmıştı. O, şimdi bendedir. İtina ile saklarım. Arada bir çıkarır, o kocaman taneleri çeker, geçmiş günleri gelecek günlere bağlarım.”¹⁰¹ Annesinin şeyhinin Celaledin Dede’nin oğlu olan, kendisinin de dost olduğu Abdülbaki Efendi, tekkelerin kapatılması üzerine bir yergi şiiri yazar ve Yücel’le “şahsî ve ailevî bazı kırgınlıklar” hisseder.¹⁰²

Yücel, yetişmesinde en etkili ‘ocak’ olan Mevlevî dergâhı da dahil tekkelerin kapatılmasını tereddütsüz desteklemiştir. Hatta Mustafa Kemal’le ilk karşılaşmasında ondan bu yönde istekte bulunduğunu göreceğiz (Üçüncü Kısım). 1932’de, “Bir zamanlar, yolcuları arasında derisini yüzdürmeğe razı olacak kadar fikir ve kanaatlarına bağlı, idealist insanlar yetiştiren bu müessesenin, sonraları Türk cemiyeti içinde miskinlik, tenbellik, iradesizlik ve acz telkin eden, yahut cemiyetin bütün kayıtlarında sıyrılıp kuvvetli bir özcülük ve zevkcilik yapan bir müessese haline nasıl geldiğini, son inkılâp devremizde hayatına nasıl nihayet verildiğini, daha doğrusu zaten hayatını bitirmiş olan tekkenin ölüsünü nasıl ve niçin gömdüğümüzü...” anlatır.¹⁰³

99 HH-1: 656-657.

100 HH-1: 658.

101 GG: 28.

102 Sayar, 202: 178, 199.

103 TETB: 81.

Mevlevîlik müntesibi olan annesinin, laik inkılâpları benimse-
mekteki sıkı ‘müttefiki’ olduğunu da hatırlıyoruz. Bu destek onun
“gönül rahatı” için çok önemli olmuş olmalı. 16 Eylül 1956’da-
ki yazısını, “çarşaf meselesi” üzerine annesiyle bir röportaja ayı-
racaktır. Neyire Hanım çarşafın kendi çocukluğundan önce çık-
mış olduğunu, kendisinin çocukluğunda ve gençliğinde ferace
giydiğini anlatır, şöyle devam eder: “Şimdi pekâlâ başımı örtü-
yorum. Sırtıma da manto giyiyorum. Allah bize çarşaf giyin diye
emir vermemiş; örtünün, kapanın demiş. Neyle kapanırsam ka-
panırım. (...) Setir âyeti nâzil olduğu zaman Hz. Ayşe çarşaf mı
giydiydi?”¹⁰⁴ Annesi çarşaf zorunluluğunu dinin içinden konu-
şarak reddediyor, bir yandan da yine örtünüyordur. Bu, Yücel’in
“gönül rahatı”nı bozmaz. Giyim kuşam ‘denetimiyle’ ilgili görü-
şünün özeti de şudur: “Giyim, bir namus meselesi haline sokula-
maz. (...) Türk kadını hiçbir zaman müstebit bir kıskançlığın ko-
nusu yapılmamalıdır.”¹⁰⁵

1930’larda ve ’40’larda, genellikle din bahislerine uzak dur-
muştur. Ona mahsus bir sakınım değil bu. Ahmet Hamdi Başar,
1930/31’de Mustafa Kemal’e refakat ettikleri uzun yurt gezisi sıra-
sında, din ve laiklik konularında görüşlerini paylaşmaktan sakın-
dığını aktarırken, “İslâm kültürüne yakın arkadaşlara, mesela Ha-
san Âli ve hatta Memduh Şevket Bey’lere bile bu bahiste bir şey
açamıyordum” diye yazar.¹⁰⁶

1924-1938 arası *Akşam* gazetesinde yayımlanan yazıları, karar-
lılıkla “Türkün layık ruhu”na¹⁰⁷ hitap eder. Kitapçıların çok sattı-
ğı “Mevlud” yerine Cumhuriyet davasının “ruhunu söyleyen” eser-
ler hazırlanmasını telkin eder;¹⁰⁸ “müsbet ilim”in önemini anlatır-
ken “beşer zekâsını Allahsız çalıştırma” tabirini kullanır.¹⁰⁹ 1937’de
Mehmet Akif’in arkasından yazdığı anmada, onu “klerikal bir te-
mayülün hakikaten kudretli bir mümessili” diye tanımlar, millî ve

104 HH-2: 494-496.

105 HH-2: 497.

106 Başar, 2007b: 310.

107 PK: 98. O sıralar “laik”, “layık” diye yazılıyor.

108 PK: 112.

109 PK: 167.

halkçı şairliğini takdir eder; fakat “her hâdiseyi din bakımından görüşü” nedeniyle “cemiyetin değişmesine uyuma[yarak],” inkılâba ayak uyduramayan “döküntüler” arasına girdiğini, hatta dalâlete düştüğünü söyler – ancak ölmeden Mısır’dan memlekete dönüşü, kendini “affettirmiş sayılma”sını sağlamalıdır. 20 sene sonraya Akîfî anarken ona “yobaz” diyenlere hiçbir zaman ısınmadığını söyleyecek,¹¹⁰ birazdan değineceğimiz gibi, yaptığı Kur’an tercümesinin yitmesine yanacaktır. Beri yandan, bu dönem yazılarında da arada bir yerde, “Frenklerin Aphorisme adını verdikleri kısa sözü düşünceler” düzme denemesinde, şöyle bir vecizeye rastlayabiliriz: “Allah her varlığın nefesidir; içeri alınan, fakat dışarı verilmeyen bir nefes.”¹¹¹ – Hem dindarâne, hem imanı vicdana saklayan bir vecize.

1926’da *Hayat* dergisinde “Ziya Gökalp’in aziz ruhuna” ithafla yayımladığı ve Türkçülük ideoloğunun bir eserine nazireyle (“Yeni hayat”) adlandırdığı uzunca şiirde, dinî-tasavvufî değerleri millî-seküler inkılâp ‘ülküsüne’ transfer edişi gayet barizdir: “*Duymadan düşünmek yok dinimizde, / Biz kalp adamıyız, gönül eriyiz. / İnsanınız, insanlık esastır bizde; / Ne ciniz, ne melek, ne de periyiz. / Keşkülle asâyı çölde bıraktık; / Külâhı, hırkayı çiviye taktık; / Gönülde marifet kandili yaktık, / Bu ince işlerin hünerveriyiz!... (...) Biz hakka aşışız, isteğimiz hak. / Doyuramaz ahrette saadet ummak, / Dileriz dünyada kurulsun Uçmak,*¹¹² / *Bu yolun ümmetsiz peygamberiyiz! / Mâbudu göklerden gönle indirdik, / Hâlıkla mahlûku biz sevinirdik, / Gözlerde çağlayan yaşı dindirdik, / Biz zemzem değiliz, alın teriyiz. / Bu günün güneşi batıdan doğdu, / (...) Şarkı asırlarca karanlık boğdu...*”¹¹³

İlk basımı 1955’te yapılan (Rakım Çalapala’yla beraber yazdıkları) *Yurttaşlık Bilgisi* ilkokul ders kitabında din bahsi geçmez, “Biz Türkleri birbirimize bağlayan bağlar” arasında din –kültür, tarih, ahlâk başlığı altında dahi– hiç anılmaz.

1955’te yazdığı “Mevlânâcılık” yazısında, Demokrat Parti iktidarının “üç sene sürmüş şımarık irtica kıpırdanmasına kar-

110 ET: 13.

111 PK: 131.

112 Eski Türk inancında cennet.

113 DS: 9-12.

şı 1953'te al[dığı] sert tedbirler”den mutmain görünür. (10 Temmuz 1950'deki bir yazısında, “irtica kıpırdanmaları”nı, “14 Mayıs'ta [iktidarın DP'ye geçtiği seçimlerde] gördüğümüz siyasî hürriyet terbiyesinin arkasından içtimâî terbiyesizlikler” diye tanımlamıştı.¹¹⁴ Altıncı Kısım'da da göreceğiz; '50'ler boyunca irtica meselesini önemser fakat dehşetli bir derecede değil. 1952-1958 (sonra, Ocak-Şubat 1961) arasında *Cumhuriyet*'te “eski bir öğretmen” imzasıyla yazdığı “Öğretmen Öğrenci Köşesi” yazılarında mesele, eğitimde irtica meselesi, pek az yer tutar: “İrtica öğretimi” adını verdiği Arap harfli öğretime ve El-Ezher'e öğrenci gönderilmesine tepki gösterirken.¹¹⁵

Az önce de üzerinde durduğumuz gibi, dinin millileşmesi onun için kilit önemdeydi, laisizmi doğrudan doğruya bu davayla bağdaştırıyordu. 1958'de *İngiltere Mektupları*'nda, Britanya'da “Dinin her şekli, zıt mezheplerde de millileşmiş, tamamen İngiliz olmuş” olmasına gıpta eder: “Dinin bu hür, bağımsız ve tecavüz etmez duruma gelmesi ve getirilmesi, kolayca varılmış bir netice değildir.”¹¹⁶ “Kültür bağımsızlığı savaşını” vermekte olan Türk toplumu için de “ibret verici, feyizli bir örnek” sayar bunu. “Kültür bağımsızlığı savaşını” terimini, *Kulturkampf*'in¹¹⁷ karşılığı sayabiliriz! Ülkü; “Dil[in] de, Din[in] de, Türk olma[sı], millî olma[sı]”dır.¹¹⁸

“Müslümanlık, Arablık demek değildir”,¹¹⁹ “Müslümanlığı Araplık haline getirme, İslâm'ın özündeki âlemşümül ruha uymaz”¹²⁰

114 HH-1: 35.

115 ÖÖK: 40, 53, 225. Din dersleri konusunu, başka bir yerde daha ele alır. Din telkinini, “ancak bu mevzu ile uğraşan, ömrünü ona veren ve onu yaşıyan insan yapabilir. Bu iş, yalnız bilgi meselesi değildir,” der. Bunun da din dersi ile olmayacağı kanısındadır. “Ne ilâhiyat fakültesi gibi sırf ilmî, ne Hatip ve Imam Okulları gibi sırf meslekî... üstün derecede din adamlarını yetiştirmek” olmalıdır ona göre hedef. (HH-2: 543-544)

116 IM: 124.

117 “Kültür savaşı” veya “... mücadelesi”. 19. yüzyılda Almanya'da modern ulus-devletin inşa sürecinde güçlü Şansölye Bismarck'ın, Katolik kilisesinin toplumsal nüfuzunu geriletmek için yürüttüğü mücadele, sosyal teoride Almancasıyla kavramlaşmıştır.

118 A.y.: 128.

119 HH-2: 36.

120 İVİ: 128.

– bu da, dinin millîleşmesi ile evrenselliği düsturlarını bitıştirdiği bir motif, Yücel'in. 6 Şubat 1955'teki yazısında, Kahire Radyosu'nun Türkiye-Irak anlaşmasına karşı çıkarken “Arab kanı dökmek isteme” yorumu yapmasına tepki gösterirken, şöyle söyler: “Bize dini Arablar vermemiş, dinin sahibi olan Allah'tan biz kendimiz almışızdır.”¹²¹ “Müslümanlığı Haçlı seferlerinde savunanlar kimlerdi? (...) Müslümanlık, Arablar içinde doğmuş; fakat Türkler elinde en çetin tecavüzlere karşı koyarak devam etmiştir.”¹²² İkinci Kısım'da da döneceğiz, din, pekâlâ millî mefâhîrle birleşir onda.

İbadetin Türkçeleşmesi, “Müslümanlık=Arablık” denklemine karşı dinin millîleşmesi bâbında heyecanını hiç yitirmedeği meselesidir. '50'lerde de izini sürer. Türkçe ezanı, “Türk'ün daha anlayışlı Müslüman olması”¹²³ için lâzım görür – kastettiği, bilinçli Müslümandır. 14 Şubat 1954'te Kıbrıs Müftüsü Dâna Efendi'nin Türkçe ezan okutmasını tebrik eder.¹²⁴ “Sevgililer sevgilisine kendi dilimizden hitap etmemiz, ona iltica etmemiz”in icabıdır; Kur'an “hikmettir, hakikattir... Halkımız, bunlardan uzak kalmamalıdır.”¹²⁵ “Sevgililer sevgilisi” tabirine dikkat – İslâmî söylemde peygamberi anmak için kullanılan sıfatlardandır. 5 Ağustos 1957'deki “Yeni Türkçe Kur'an” başlıklı yazısında, Kur'an “okunacak şey demektir. Okumadan murad ise anlamaktır,” der.¹²⁶ Kendisinin okulda Kur'an'ı anlayabilmek (“ruhunu Tanrısal hakikatin huzuruna erdirmek”) için 1860'larda yapılmış Fransızca çevirisine başvurmak zorunda kaldığını anlatır. 8 Eylül 1957'de ayetlerden delil getirerek, Kur'an'ın tercüme edilebilirliğini savunur. Dinî terminolojiyle konuşarak yapar bunu: “Tevile ihtiyacı olmayan açık âyetler tercüme edilebilir. Müteşabihleri olduğu gibi almak lâzımdır. Çünkü onları Allah'tan başka kimse öz manâlarıyla anlayamaz.” Kur'an “lâfız olarak Arabca, ancak mâna olarak Allahça”dır.¹²⁷ Mehmet Akif'in

121 HH-2: 35-38.

122 HH-2: 39-40.

123 HH-2: 24.

124 Bu yazıya, *Kıbrıs Mektupları*'nda da yer vermiştir. KM: 76-80.

125 HH-2: 49-51.

126 HH-2: 26.

127 HH-2: 32.

yaptığı Kur'an tercümesinin ("Tanrı Buyruğu," der) "olsa olsa yeni harflerle bastırmamak için" yakılmasını vasiyet etmesine hayıflanır. Akif'in bir hafız ahabıyla 1945'te Kahire'de bu konuda görüştüğünde, onu "Allah kelâmının yakılması hakkındaki bir vasiyeti yerine getirmenin caiz olup olmadığını" sorarak sorgulamıştır.¹²⁸ İslâmî tarih yazımında bu görüşme, "Meâl'i ele geçirme harekâtı"nda Hasan Âli'nin "hamlesi" diye anlatılır.¹²⁹

Millîleşmenin, dini de uyandırarak 'kurtaracağına' inanır. Bu çağda "millî benlik" beka şartıdır ona göre. 1957'de bir yazısında, Atatürk'ün "Ne mutlu Türküm diyene" sözüyle "Elhamdülillah Müslümanım" sözünü birbirinin karşısına diken "şaşkınlar" a çatarken, "dinini milliyetinin de parçası bilen"lerden olduğunu söyler; Türk-İslâm kimliklerini birbirine lehimler: "Müslüman oluşumuza hamdettikten sonra hiçbir şey söylemez, hatta onunla beraber Türklüğümüzü göğsümüzü gere gere bağırırmazsak ne Müslümanlığımız kalır, ne Türklüğümüz."¹³⁰ "Biz Türk olarak Müslümanız."¹³¹

Türk Müslümanlığının kalbi gibi gördüğü heterodoksinin 'halk şubesine', Aleviliğe, laiklik bağlamında pek az değinir Yücel. Galiba sadece iki yerde. 1955'te, "milyonlarca Türk"ün, "Sünni olmanın aşağılatıcı ızdırabını asırlarca çektikten sonra bu insani prensipin gerçekleşmesiyle ağdalaşmış manevî ve sosyal bir baskıdan kurtuldu"klarını söylerken.¹³² 1956'da, "Tahtacı veya Alevi adıyla anılan vatandaşlarımızın, sırf itikat meselesinden dolayı, Cumhuriyet'ten önce devlet nazarında ayrı telakki edilişinden doğan menfi alışın bu vatandaşlar üzerindeki baskısını" düşünüp, laikliğin değerini bilmeye davet ederken...¹³³ Alevilerin laikliğin 'kazananları' olduğu, elbette Cumhuriyetçi ideolojinin vurgulamayı hatta açıkça söylemeyi tercih etmeyeceği bir vakıydı. (Geleneksel kurumların uğradığı tahribatın Alevileri 'kaybeden' konumuna iten etkisi saklı

128 ET: 70.

129 Düzdağ, 2009: 209-210.

130 HH-3: 231-232.

131 HH-3: 246.

132 HH-3: 170.

133 HH-3: 183-184.

kalmak üzere.) Gayet basit: Sünni çoğunluk karşısında Alevi yanlısı konumuna itilmemek için. Ayrıca, Cumhuriyetçi elitin mühim kısmı, Aleviliğe yakın sayılmayı da zinhar istemezdi... Yücel, resmî sıfat taşımazken, sadece iki defa söyleyivermiş.

Laik inkılâplar bahsini kaparken, kuytulara kalmış bir yarım cümlesine dikkat çekeceğim. 1957’de *Edebiyat Tarihimizden* içinde, Yakup Kadri’nin bir hikâyesini ele alırken yazmış: “Şapka giydiği için insan öldüren devirden yıllar sonra şapka giymenin günah olduğunu söylediği için adam asan bir devreye geçişimiz...” Devamında “insan eliyle vakitsiz getirilmiş ölümler”e üzülyor, “topluluğumuzun bu tarafları acı birer sosyal gerçek olarak devam etmemiş midir?” diye yakınıyor.¹³⁴ Geçerken, lâf arasında yapılmış bir yarı-tespit. Inkılâpların ‘aşırılığıyla’ ilgili bir âhir serzeniş mi? Daha çok, müstebit, tahakkümcü –ve linççi– siyasî kültür ‘geleneğinin’ devamlılığıyla ilgili bir yakınma, sanki... Geçerken ...

‘Bastırılanın dönüşü’ mü?

1925’te *Millî Mecmua*’da yayımladığı “Oruç ve ahlâkî mahiyeti” başlıklı bir yazı var Hasan Âli’nin.¹³⁵ Rahatlıkla *Sebilürreşad*’da da basılabilirdi. Modern İslâmcılığın kurucu düşünürlerinden Muhammed Abduh’a da atıfta bulunarak, Müslüman orucunu putpe-restlerinkinden ve başka dinlerdeki uygulamalardan ayırt ederek, “nehy melekesini,” yani olumsuzluklardan, yasaklardan kaçınma yeteneğini “takviye tecrübesi” olarak yüceltir.

Çok değil, üç beş yıl içinde, Hasan Âli bu konudan, bu dil-den uzaklaşmıştır. Tekrarlayalım, 1930’ların ikinci yarısında ve 1940’larda Yücel’de din bahsi hemen hiç geçmez. Dinî lügâti hemen hiç kullanmaz. 1950’lerde, din hakkında konuşmaya ve dinî terminolojiyi kullanmaya yönelir. Bu kısmın başlarında söyledik, kimileri ‘zamana uyma’ gibi görmüşlerdir bunu.¹³⁶ Kimileriye, ‘bastırılanın geri dönüşü’ olarak... Ahmed Güner Sayar, bakanlık-

134 ET: 120.

135 Kolcu ve Arkon, 2006: 110-112.

136 Zaman, DP iktidarının, aslında öncesinde CHP hükümetlerinin, “katı laisist” politikaları bıraktığı zamandır.

tan uzaklaştırıldıktan sonra uğradığı hücumların maneviyat bozucu etkisiyle daha dindarlaştığı kanısındadır. O, 1947-1950 arasını, Yücel'in "mistik âleme koşuşunda bir geçiş dönemi" olarak görür.¹³⁷

*

Yücel'in 1950'lerin ikinci yarısında ve '60'ların başında yayımlanmış üç kitabında, din geniş yer tutuyor. Bunlardan ilki, 1956'da yayımlanan *İyi Vatandaş İyi İnsan*'dır. Bir vatandaşlık ahlâkı rehberi, bir hümanist etik ilmihâli olarak tanımlanabilecek bir kitaptır bu. Adı üstünde: "İyi vatandaş, iyi insan olmanın yolları"nı konu eder. Dini, bu yolun dört kapısından biri olarak ele alır (diğerleri: kadim ahlâk felsefeleri, sosyal çevre, topluluklar yani millet-devlet-insanlık). Hatırlayalım: bir yıl önce yayımladığı *Yurttaşlık Bilgisi* kitabında dinin bahsi geçmez.

Din kapısıyla ilgili bölümde, üç büyük tek tanrılı dinin hikâyesini ve öğretisini anlatır Yücel. Bunu, mesellere başvurarak, dinî lügâti geniş geniş kullanarak yaptığını görürüz: "ulül'azim peygamberler", "melekût", "şeytanla remzedilen iğvalar", "İsrailliyat".¹³⁸

Museviliği, "yalnız Allah'a karşı işlenen suçlarda değil, insanlar arasındaki münasebetlerden doğan suçlarda da çok sert... tam bir inzibat dinidir" oluşuyla ayırt eder.¹³⁹ Çünkü "çok şiddetli terbiyeye muhtaç bir cemaat içinde doğmuştur."¹⁴⁰ "Uzun asırlar devletsiz kalmış" olan Musevilerin modern tarihteki serencâmını, günümüz 'politik doğruculuk' sınavından geçebilecek bir dille özetler: "Millî bir din halinde olan Musevilik, bu sıkı inzibat altında daima birbirlerini tutmuş, en uzak diyarlardaki Museviler birbiri ile münasebetlerini muhafaza etmiş oldukları için bulundukları her yerde ve medeniyetin her şubesinde büyük adamlar yetiştirerek başarılı bir hayat temin etmişlerdir. Bu sebeple hangi mille-

137 Sayar, 2002: 76.

138 IVİ: 68. İsrailliyat, İslâm'da Eski Ahit'in anlatısına dayanan malûmat için kullanılan terim.

139 IVİ: 74-75.

140 IVİ: 78.

tin içinde bulunurlarsa bulunsunlar ve o milletin umumi hayatına ne derece uyarlarsa uysunlar onların bu başarıları daima yerli unsurların kıskançlığını, rekabetini ve nihayet düşmanlığını mucip olmuştur.” Nazizmi, bu düşmanlığın en korkunç örneği olarak zikreder.¹⁴¹

İsa’yı, muhabbetle anlatır. O, insanların kardeşliği ve eşitliği fikrini ‘getirmiştir’. “Bu fikirler, o devirde yaşayan insanların kafasına ve kalbine sığmadı,” der, veciz bir ifadeyle: “Kendisinden önce günahlar ve onlardan kurtulma demek olan hidayetler biliniyordu fakat, Allah’ın affı ve merhameti bu derece açık ortaya konmamıştı. İsa, Yaradan’ın yarattıklarına sevgisi üstüne bir hayat ve bir dünya görüşü kurdu.”¹⁴² Teslis itikadı ile tanrılaştırılması, insanlık uğruna fedakârlık ve merhamet hissinin “mübalağasından doğmuştur,” Yücel’e göre.¹⁴³ İsa’nın öğretisinin özeti ni şöyle yapar: “İnanan, sever. Seven, kurtulur.”¹⁴⁴ Sevmek-sevilmek: Yücel’in kapısı...

1957’de *Kıbrıs Mektupları*’nda Kıbrıs Rum toplumu lideri Makarios’a açık mektubunda, –“Papaz Efendi” diye başlayıp metin içinde “Sayın Ruhanî!” diye gevşer, sonra yine “Papaz Efendi”ye döner–, “İncil-i Şerif’e, “dünyaya merhamet getiren Hristos” a atıflarla hak bilirlilik talep edecek, hitabını “Rabbin melekûtu sizlere, bir an önce, kapılarını açsın!” duasıyla bitirecektir.¹⁴⁵ Kıbrıs’a 1955’te yaptığı geziden yolladığı bu yazılardan birinde de, kaldığı otelde başucunda bir İncil bulunca, mukabele edercesine, müftüye Kur’an getirtmiştir; “Mümin ve Salih olanlar için korku yok, mahzun olma yoktur” âyetini okuyup, “Kıbrıslı kardeşlerine” bu müjdeyi hediye ettiğini yazar.¹⁴⁶

Yücel bu kitapta İslâm’ı, mükemmel ilâhî terkip olarak, şeksiz şüphesiz benimseyerek (“Peygamberimiz”, “dinimiz”...) anlatır: “Müslümanlık, en son semavî din olma iddiasile kendin-

141 İVI: 79-80.

142 İVI: 88-9.

143 İVI: 93.

144 İVI: 96.

145 KM: 99-106.

146 KM: 7.

den öncekileri toplar ve tasfiye eder.”¹⁴⁷ – Musa ve İsa’nın nübüvvetini kabul etmeyenlerin kâfir olacağı ikazını da not eder bir yandan.¹⁴⁸ Başka bir yerde, Hz. Muhammed’in “ne Hz. Musa gibi ceberut... ne Hz. İsa gibi sadece rahmî şefkati temsil” ettiğini, O’nun “her ikisinin ilâhî terkibi” olduğunu yazacaktır.¹⁴⁹ İtikatlar ayrışsa da dinin tek olduğunu, “Kant’tan on iki asır önce” Kur’an tarafından “beşeriyete bildir”ildiğini söyler.¹⁵⁰ “Gerçek İnsan olma.. sahih ‘İslâm’ olma demektir,” ona göre.¹⁵¹ İslâm’ın gayesini “iyiliğe götürmek, kötülükten korumak amacı... hayır edici yaşama” yani “tekvâ” diye tanımlar.¹⁵² İslâm’ın bilinen beş şartının ön şartının, “kalb-i selim” yani “temiz yürek ve samimilik” olduğunu vurgular. (Hür olmanın şartının da samimilik olduğunu yazacak.)¹⁵³ “Kur’an’da çok geçen ‘Birr’ kelimesi, ahlâkın en yüksek kıymetini, yani ‘mutlak hayır’, ‘en üstün iyiliği’ gösteri”yordur. “Müslümanın ‘Hüsnü zan’ ile memur oluşu”nu vurgular; çünkü “Müslümanlığın en mühim esaslarından biri insanın yaradılışında kötü olmaması, ancak iradesiyle kötü olacağını ortaya koyması”dır.¹⁵⁴ Bunların iyi anlatılması, zaruret “hatta farîza”dır Yücel’in kanaatine göre. Müslümanların zaafa düşmeleri, “bu ana Müslümanlık kaidelerini şekli olan şeylere üstün tutmayışları”ndan ötürüdür.¹⁵⁵

İyi Vatandaş İyi İnsan’ın son bölümünde de, insaniyet ve vatandaş ahlâkıyla ilgili genel telkinlerini, birkaç yerde dinden delil getirerek yapar. Mecelle’nin ana kurallarından birinin, “Beraatı zimmet asıldır” ilkesinin, insanları iftira ve bühtandan men ettiğini vurgular.¹⁵⁶ Kendi mağduriyetinin izi de var burada. “Hayırlı ümitler” diler bitirirken.

147 IVI: 64.

148 IVI: 97.

149 HH-1: 48.

150 IVI: 97.

151 IVI: 128.

152 IVI: 98.

153 HH-1: 17.

154 IVI: 117.

155 IVI: 99.

156 IVI: 282-283.

Andığımız ikinci kitap, ölümünden bir yıldan daha kısa bir süre önce 1960'ta yayımlanan, –daha önce değindik–, manzum öz-yaşam öyküsü: *Dinle Benden*. Uğradığı haksızlık ve iftiralara cevap vermeye adanmış bu küçük kitapta da dinî hava belirgindir. Bölüm epigrafları: Anayasa'nın Türklük tanımıyla ilgili maddesi, Atatürk'ün bir sözü ve son anda (27 Mayıs olmuştur!) eklenmiş Cemal Gürsel'in bir sözünün yanı sıra, iki ayet, (“Peygamberimizden”) bir hadis, Hz. Ali ve Bahaddin Nakşibend'in birer sözüdür. Kitapçık dinî atıflarla ve dindarlığının beyanıyla doludur. Köy Enstitüleri'ni savunurken bile: “Kur'an ne anlamazsan, kanun nedir bilmezsen, / Gözündeki perdeyi okuyarak silmezsen, / Ne dinin bütün olur, ne de vatandaşlığın.”¹⁵⁷ “‘Ve En-leyse’ âyeti ‘İllâ mâ-seâ’ diyor, / Bu dünyada mümine çalışmak emrediyor.”¹⁵⁸ Karşılaştığı iftiralar, hücumlar karşısında, imanına sığındığını söyler: “Ben inanmıştım fakat Hakkın adaletine, / İnanan zulüm görmez’ muştulu âyetine. / Bir imtihan belledim başıma gelenleri, / Alıp attım içime bütün söylenenleri. / İçim rahattı çünkü kimseye yohtu kinim; / Nasıl kaygulanırdım böyle diyorken dinim?”¹⁵⁹

Üçüncü kitap, en ilgiye değer olanı. 1948 Mart'ında bitirdiği, 1954 Ekim'inde önsözünü yazdığı, öldüğünde masasında yayımlanmayı bekleyen ve ölümünden birkaç ay sonra, 1961'de basılan *Allah Bir*. Bu, divan edebiyatında “tevhid” denen türde, Allah'ın birliğini ve ululuğunu anlatan bir şiir kitabıdır. Nitekim “Allah” başlıklı önsözden sonra manzum kısmın başlığı *Tevhid* adını taşır. Beklenebileceği gibi bu ululamayı tasavvufî bir bakışla yapar. Yücel'in bu kitabı yayımlatmayıp bekletmesi, sakındığı için miydi, zamanı mı uygun bulmuyordu? Otuz yıl sonra, Yücel'i karalayan geniş milliyetçi-muhafazakâr literatüre ilave olan bir kitaba, *Allah Bir*'in ancak ölümünden sonra yayımlanmasına atıfla, *Öldükten Sonra* “Allah” Diyen Bakan adı konacaktır.¹⁶⁰

Bu şiir kitabının içeriğinde, Yücel'in nesrinde özellikle '50'ler boyunca yazdıklarından ‘fazla’ bir şey yoktur aslında. Metafizik

157 DB: 18-19.

158 DB: 29.

159 DB: 41.

160 Yılmaz, 1991.

hakikati teslim ediş, ona teslim oluş vardır: “Kalsaydım akılda ben de mihmân / Kalbim bilemezdi nerde imân? (...) Bilseydi akıl bütünde Hakkı, / Kavrardı bir anda Garbı, Şarkı. / İdrâke aciz, bu noktadandır / Uğraşması akl için ziyandır.”¹⁶¹ “Tek felsefe hikmet-i Hüdâdır / İlmim bu cehalete fedadır.”¹⁶² İlâhî varlığın her şeyde tecellisi, yani vahdet-i vücut fikri vardır: “Yer gösteremem, içimde cansın.”¹⁶³ “Bir parçalanırsa parçalar bir, / Her parçası birliğinle eştir. / Tekten çıkacak ne varsa hep tek, / Her birde birin hesabı gerçek.”¹⁶⁴ “Mahlûkunu hâlik eyleyensin, / Esrârını onda söyleyensin.”¹⁶⁵ “İsbât aramam, içimde varsın (...) Ben sendeyim ey büyük İlâhim!...”¹⁶⁶ “Tanrım, beni senden ayrı kılma; / Sensizlik içinde gayrı kılma.”¹⁶⁷ Heretiklik sınırında atıflardan da geri kalmadan: “Derler sana ‘Ey İlâh, bilirsin’. / ‘Birsin’ diyerek cevap verirsin. / Mansûr’a deyince sen ‘enelhak’ / Mansûr’un der ‘Enelhak’ ancak.”¹⁶⁸

1959’da bir yazısında şöyle diyordu: “Samimi dindar, hür adamdır. Çünkü korkusuzdur. Tek korku, Allah’tandır.”¹⁶⁹ ’50’lerdeki ve ’60’ların başındaki yazılarının toplandığı ciltlere adını veren (Hürriyet Gene Hürriyet) hürriyet mefhumu, bu tevhidnâmede de baş köşededir: “Hürriyetsiz ibâdet olmaz, / Hürriyetsiz diyânet olmaz. (...) İmâna yakışmıyor esâret, / Hür olmadadır bütün selâmet. / İslâmiyet bu kurtuluştur, / Hürriyeti dinde bir buluştur.”¹⁷⁰ Hem özerk, zorlamasız, bilip düşünerek karar vermek anlamında özgürlüğü imâ eder Yücel, hem de fenâyla, kendini ilâhî varlıkta eriterek benlikten kurtulmakla (“Sil kendimi kendimin gözünden”)¹⁷¹ erişilecek özgürlüğü: “‘Ben, sen oldum’, ‘yokum’ demektir; / Varken yok oluş ne hoş dilektir. / (...) Kul, Hak’ta yok olmasıyle hürdür; / Hürri-

161 AB: 21, 24.

162 AB: 54.

163 AB: 21.

164 AB: 27.

165 AB: 33.

166 AB: 48, 49.

167 AB: 58.

168 AB: 39.

169 HH-1: 631.

170 AB: 42-43.

171 AB: 58.

yete uymamak küfürdür.”¹⁷² “Bağısız kişiyim, bağımsız oldum; / Hürriyeti ben bu yolda buldum.”¹⁷³⁻¹⁷⁴

*

Ayrı ele aldığımız Mevlânâ yazılarının yanı sıra, Yücel’in ’50’lerde zaten dinle ilgili epeyce yazdığını, dinî terminolojiyi “gönül rahatı” ile kullandığını yineleyelim. Dinî olmayan konularda da hadis zikreder, tekfir, bid’at, “göğsü imanlılar” gibi terimler kullanır.¹⁷⁵ Dinle değil adaletle, daha somut olarak, işkence altında alınan ifadenin delil olamayacağı ile ilgili bir yazıda, “diğer meleklerle nisbetle gaybı ve vahiy sırlarını daha çok bildiği için Cebrail’e ‘Namus-ı Ekber’ derler,” deyiverir.¹⁷⁶

Hız. Muhammed ile Atatürk’ün misyonlarını koşut gördüğüne değinmiştik. 22 Ekim 1952 tarihli bir yazısında, Atatürk’ü “ilâhî iradenin tecellisi” sayar.¹⁷⁷ Mustafa Kemal’in Milli Mücadele sırasında “elini açıp dua etmesi, onun kusuru mu meziyeti midir?” diye sorar; “O, devesini sağlam bir yere bağladıktan sonra Allah’a emanet eden bir Müslüman gibiydi,” cevabını verir.¹⁷⁸ 1956’da, Mustafa Kemal’in yönetilen kişilerde “bir şecere, ruh yaratma” görevini Allah ve peygamberden sonra kumandanlara nispet eden sözlerini, ona dua ederek anar: “Allah ondan razı, Medine-i Münevvere’de yatan Cenabı Peygamber ondan hoşnud olsun!”¹⁷⁹ Bir başka yazısında, Mustafa Kemal’in sabrını, “Eyüb Peygamber”e nispet edecek.¹⁸⁰

1956 Ağustos ve Eylül’ünde bir dizi yazıda, Halep’te fuhuş ve keyfederken ahalinin saldırısına uğrayan bir imam ve Şili’de toplum önderliği yapan bir köy papazını mukayese ederken “Bir top-

172 AB: 40.

173 AB: 45.

174 Sayar’da, bu dize şöyle aktarılıyor: “Bağımsız kişiydim, bağımlı oldum...” (Sayar, 2002: 104) Sehven mi değiştirilmiş, ‘böyle olsa daha iyi olurdu’ diye mi düşünülmüş, bilemedim!

175 HH-1: 631.

176 HH-1: 464.

177 HH-1: 47.

178 HH-1: 49.

179 HH-3: 189.

180 1959, HH-3: 391.

luluğun efendisi, ona hizmet edendir” hadisine atıfta bulunur ve “papas”a gıpta eder: İslâmiyette ruhbana yer olmamakla beraber, “uyanık imam, ancak uyandırabilecek adamdır.”¹⁸¹

Mümine kâfirlik atfetmek anlamındaki tekfir, bakanlık icraatı ve özellikle Köy Enstitüleri nedeniyle karşılaştığı ithamlardan çok sarsılan Yücel için hep hassas bir meseledir: “İmanı takdir, Allah’ın işidir. Kuldaki imanın doğruluğunu, yanlışlığını ancak O bilir. Asıl küfür, başkalarını tekfir ederek Allah’ın işine karışmaktır.”¹⁸²

Çeşitli tarihlerde kaleme aldığı ramazan ve dinî bayram yazıları, gayet dindarânedir. 23 Mayıs 1954’te şöyle yazar: “Müslümanlığı[n]... saadet ve refah getirici esas kaidelerine kendimizi uydurmağa çalışmalıyız. Ramazanlarımız, bu iyi, bu yüksek duygularla kutlu bayramlara erişsin!”¹⁸³ 30 Mayıs 1954’te “Arife günleri”nin ‘felsefesini’ yapar.¹⁸⁴ “Bekleme günleri, ne tatlıdır?” İnsan için “olan”ın hiçbir zaman “olacak”tan daha çekici olmadığını, bu sebeple “‘iman’ gayba olduğu için her şeyden kıymetli; ‘ümid’ bilinmeyene beslendiği için bu derece heyecan verici” olduğunu söyler.¹⁸⁵ 6 Nisan 1959’daki yazısında, “ıyd-i fıtr, oruc bozma bayramı”na Türklerin “şeker bayramı” demesini çok “mânâlı” bulur.¹⁸⁶ Bu yazı, oruç *ethos*’u üzerinedir: “Orucu yalnız mide tutmaz; insanın bütün uzuvları, oruçla kendilerini her türlü isteklerinden sakınırlar. Hele ağız! Dudaklar, bütüh sevapların olduğu kadar günahların da ocağıdır. Bizim çocukluğumuzda kötü bir şey söylememek için oruçlu büyüklerimiz, Ramazan ayında az konuşmayı ihtiyar ederlerdi.”¹⁸⁷

Son olarak, 30 Aralık 1956’da, miladî yılbaşını kutlarken, naif bir hava taşıyan, “İmkân olsa da bütün insanlık bizim Hicreti yılbaşı olarak alsın...” temennisini not edelim.¹⁸⁸

181 HH-2: 536-540.

182 HH-2: 55.

183 HH-1: 367.

184 HH-1: 634.

185 HH-1: 635.

186 HH-1: 631.

187 HH-1: 630.

188 HH-1: 618.

“Maddi-manevi kuvvetler arasında muvazeneyi bulmak...”

1950'deki bir yazısında Hasan Âli, “Ben dine inanan bir adamım. Böyle gördüm, böyle giderim,” diyordu.¹⁸⁹ 1957'de, Kur'an'ı ilk önce Fransızcasından okuyarak anladığını (onun için, Türkçeye çevrilmesi gerekiyordur) belirtmesi üzerine yapılan sataşmalara karşı, “Tevazuu bir yana korsam, ben de biraz arabca bildiğimi söyleyebilirim,” diyerek eklemişti: “Müslümanlık, benim Maarif Vekilliği gibi ‘esbak’ [eski, önceki] sıfatım değildir.”¹⁹⁰

Kendi dindarlığından gayrı, toplum için dinin “lüzumlu” olduğu kanısındadır. 10 Temmuz 1950'deki bir yazısında, ABD Dışişleri Bakanı John-Foster Dulles'in bir konuşmasında söylediklerine katılarak beyan eder bunu: “Ahlâkî bakımdan dinî bir itikat, her türlü cemiyette olması lâzımgelen bir unsurdur. Bu bilhas-sa modern cemiyetin şartlariyle yakından ilgilidir. Materyalist bir inanç olan komünizmin metod ve tedbirleri ile mücadele edecekse bunu söylememiz icabeder...”¹⁹¹ Tekrarlayalım: '50'lerden önce, –1940'ların ortalarına kadar diyelim–, muhtemelen böyle söylemezdi. Arada, tabii ki, komünizm farkı da var; Beşinci Kısım'da göreceğiz, Hasan Âli kâfi derecede anti-komünistti.

Ama dinin lüzumu sadece bundan değildir. 28 Eylül 1952'de “Manevi tarihimizin öyle bir devresinde bulunuyoruz ki, halk bilincine el koyan en büyük kıymet, dindir” tespitini yaparak bunun üzerinde çalışılması gereğine işaret eder.¹⁹² Dinin halk bilincine el koyuşunu nesnel bir vakıa gibi söyler. Rahatsız olunacak bir şey değildir, dahası ‘meşru’ görülmelidir. Maneviyatın ihmal edilmesinden rahatsızdır. “İlim adamlarımız, pozitif metodlar karşısında manevi birtakım âmillerin varlığından habersiz görünmektedirler.”¹⁹³ Meta-fiziğin ‘hakikatini,’ dinden en uzak addedilen icraatı esnasında, *Köy Enstitüleri Dergisi*'nin 1945 başında çıkan ilk sayısının baş-

189 HH-1: 35.

190 HH-2: 34-35.

191 HH-1: 37.

192 HH-1: 42.

193 HH-1: 43.

yazısında da (18 Ağustos 1944 tarihi atmış) zikretmişti: “Bilimin ve tekniğin sustuğu yerden sonradır ki, fiziğin ötesine aşıyoruz. Ancak bu alan, tek insanla tek tanrının birleştiği yerdir.” Başka bir yerde, “Maddi-Manevi” kuvvetler arasında muvazeneyi bulma”yı, “insan zekâsının en önemli ve can alıcı meselesi ve vazifesi” saymış; “milletin manevi susuzluğunu gidermek” ve “bilim ve teknikte yetişme zarureti”ni “Türkiye’nin iki kanatlı ana meselesi” olarak belirlemişti.¹⁹⁴ 1955’te, ilerlemede, kalkınmada dinî duyguların “köstekleyici değil belki yürütücü olabil”eceğini söylüyordu.¹⁹⁵ Bir başka yazısında (1956), manâ çıkışlı idealist bir diyalektik kurmuştu: “Manâ, maddeyi doğurur. Elbette! Fakat maddiyâtı ihmal ettirici bir maneviyat anlayışı, bizim için ve herkes için ölümdür.”¹⁹⁶ Maddiyat-maneviyat arasındaki kopukluğun nedeni, eski nesillerde, “umumî kültürün” farklı kaynaklardan alınmasıydı ona göre. İmam hatip okullarının “müstakil birer meslek müessesesi olması”nı, “aynı hatanın bir tekerrürü” sayar. “Olgun birer din adamı olarak yetiştireceğimiz imam ve hatibler, behemehal umumî kültürün müşterek kaynağı olan liselerden geçmeli”dir. Liselerde pekâlâ Arapça öğretilebileceğini, Şark ve Garp klasik şubeleri olabileceği, esasen din, bilim ve sanatın birbirini tamamlaması gerektiğini savunur. Şöyle bağlar: “Din, varlık muammasını çözmek için her yönden aramalara çıkan beşer zekâsının bir parçacık olsun rahat nefes almak istediği bir yüce sığınaktır.”¹⁹⁷

Hasan Âli, 1954’te yayımladığı *Felsefe Dersleri*’nde Bergson’u – hâlâ– “zamanımızın en büyük filozofu” olarak tanımlar.¹⁹⁸ Gençlik bahsinde göreceğiz, *Dergâh* çevresindeyken, o çevrede halkalanan bütün bir aydın kuşağıyla beraber o da Bergsoncu olmuştu. Bergson’un sezgiciliğini, bilimsel, modern bir ‘ruhçuluk’-maneviyatçılık olarak önemsemiş, sahiplenmişlerdi. İlk basımı 1926’da yapılan *Mantık* ders kitabında Yücel, bilimin her şeyi bilemeyeceği, bilinmezin endişeleriyle (kaygıyla eş anlamlı kullandığımız ke-

194 İVI: 7-8.

195 KM: 79.

196 HH-2: 532.

197 HH-1: 44.

198 FD: 76.

limenin Farsçasının düşünce anlamına geldiğini hatırlayalım) baş etmek için maneviyata ve dine muhtaç olduğumuz fikrini, '50'lerde tahkim ve takviye etmiştir.

Birçok yerde rastlarız bu tahkimata. Son kitabında, hükmü açıktır: "İnsanlık tarihi, hiçbir devri müstesna olmamak üzere, insanın Allah'ını aramasının hikâyesidir."¹⁹⁹ 15 Temmuz 1952 tarihli yazısında, bunu açmıştır: "Müsbet ilim ne kadar ilerlerse ilerlesin, teknik ne derece kuvvetlenirse kuvvetlensin, Allah fikri, daima değişmez kalan Büyük Meçhul karşısındaki âciz insanın ruhuna hükmetmiştir." Varoluşçuluğun 'çözümü' de boştur ona göre: "Existentialisme'i allahsız kurmağa çalışan Sartre, Allah ve Şeytan isimli piyesindeki kahramanını allahsızlığa istediği gibi sürükleyememiştir."²⁰⁰ *İyi Vatandaş İyi İnsan*'da "Akıl nereye kadar hakikati idrake muktedirdir? Vicdan, hayrı şerden ayırmada şaşmaz bir meleke midir?" sorularına, aklın da vicdanın âciz kalabileceğini, orada dinin yardıma geleceği kanısındadır: "Kendisini... daimî ilâhî murakabenin altında hissederek her zaman utanma ve çekinme halini muhafaza" etme anlamında *tevekkül*..²⁰¹ *İyi Vatandaş İyi İnsan*'da aktardığı bir mesel var. Bir kadın, bir annenin mi Allah'ın mı daha merhametli olduğunu sorar Hz. Muhammed'e. Allah'ın daha merhametli olduğu cevabını alınca, o zaman bir anne olarak kendisi çocuklarını ateşe atmaya kıyamazken, daha merhametli olan Allah'ın nasıl olup da kullarını ateşe atabildiğini sorgular. Hasan Âli, bunun üzerine peygamberin "Bana böyle vahyedildi" diyerek susup ağladığını nakleder: "Buna 'sükût hikmeti' derler... Susmak ve ağlayabilmek."²⁰² (Mevlânâ'dan hatırlayalım: Hâmuş olmak...) Bir nevi *teodise* imtihanıdır bu. 'Tanrı varsa kötülük neden var?' sorusunun cevapsızlığına rağmen, imanını sürdürebilme sınavı. Yücel, bunu varoluşsal bir ahlâkî problem olarak koyar. Bu varoluşsal problemi, "Rahmanî olanla, şeytanî olan arasında"ki ezeli-ebedî *demonik* mücadeleyle birlikte düşünüyordur muhtemelen.²⁰³

199 AB: 8.

200 HH-1: 50-51.

201 IVI: 120-121.

202 IVI: 119-120.

203 IVI: 283.

Ahmed Güner Sayar, Hasan Âli Yücel'in akıl küresi ile metafizik küreyi, iç'le dış'ı, akıl ile kalp'i vs. bağdaştırma, metafiziğin rasyonelizasyonunu gerçekleştirme 'başarısını' sanki biraz abartır.²⁰⁴ Felsefeci Ahmet Arslan, Yücel'in "düşünce ve duygu dünyasının karmaşıklığı"na (ne akılcı ne deneyci ne pozitivist ve metafizikçidir) dikkat çekerek *tutarsızlığını* imâ ederken daha ikna edicidir.²⁰⁵ Yücel'de, maddî-manevî küreler yan yana durur, barış içinde bir arada yaşarlar. Az evvel kullandığım tanımlamayla, *idealist veya metafizik bir diyalektikten* söz edebiliriz.

1950'de yazdığı, "dindar bir adamım" dediği yazısında dindarlarla inançsızların veya dine hayatında fazla yer vermeyenlerin bir arada yaşama imkânını kendi tecrübesinden hareketle tasvir eder: "Bizim evimizde yarım asır önce tam bir hürriyet vardı. Gencinden, ihtiyarından oruç tutan namaz kılanlar olduğu gibi böyle yapmayanlar da bulunurdu. (...) Terbiye ve saygı olduktan sonra her türlü kanaatin sahipleri pekâlâ birarada yaşayabilirler."²⁰⁶ (Yarım asır öncesinin, Cumhuriyet ve inkılâplar öncesi olduğunu da gözden kaçırmayalım.)

Yücel, laikliğin dine de iyi geleceği fikrini, dindarları 'nötralize etmeye' çalışan bir araçsal-faydacı yaklaşımla değil, sahiden inarak savunmuştur. Dinin, maneviyat ve ahlâk küresinde kalarak gerçekten yüceleceğini ve yücelmesi gerektiğini düşünüyor-
du. Buna ihtiyacımız vardı ona göre. "Bugünkü halimiz, tahminî bir Müslümanlıktan ileri geçememekte" idi, çünkü akıl kullanmadan, anlamadan meşgul olunuyordu dinle.²⁰⁷ Başka bir vesileyle: "Tahminî Müslümanlık yoktur. Müslümanlık yakındır" diyecektir.²⁰⁸ Yakîn, dinî bir terim: tereddütsüz, şüphesiz, sabit demek. Onun dinî terimleri geniş bir lügâtle kullanması, evet, "retoriksel" bir işlev de görüyordu; "Cumhuriyet'in laiklik uygulamaları ile İs-

204 Sayar, 2002: 128, 158-159.

205 İZÜNİDER, 1997: 116.

206 HH-1: 35.

207 HH-1: 58.

208 HH-2: 51.

lâm dininin inanç ve geleneklerini uzlaştırma çabası”nın aletiydi.²⁰⁹ Fakat sözgelimi Abdullah Cevdet’in yaptığı gibi,²¹⁰ Batılı modern dünya görüşünü telkin ve tercüme etmek için mecbur kullanılacak bir alet çantası değildir Yücel’de söz konusu olan. Yücel, o alet çantasına gözü gibi bakıyordu; laiklik gerçekten din namına da önemliydi onun için.

Sömürgecilik-sonrası literatürün kurucularından Chakrabatry, Batı-dışı toplumların aydınlarının modernleşme tecrübelerinde meylettikleri *agresif seküler* söylemden söz eder.²¹¹ Katı akıl-duygu ayırımına saplanan bu söylem, bu ayrımları yatay kesen gündelik, reel, ideolojik bağlantıları göremez ve dinî “ilginç bir şey söylemesi mümkün değildir.” Yücel’in, din hakkında söyleyecek ilginç bir şeyi vardı.

Eski dostu Tanpınar’la bağlayalım. Günlüklerinde, iki kelimeyle “Tekke adamıydı” diye kesip atmış. Arkasından, yine günlük yazarlığı lakonizmiyle: “Antikiteyi sevmesi filan, lâf. Ama Atatürk’ün tesiri muhakkak.”²¹² Atatürk’ün tesiri, tabii muhakkak. Antikiteyi sevmesi, “lâf” olmayabilir.

Ibnülemin Mahmut Kemal İnal anısına yazdığı yazıyı şöyle bitirmişti Yücel: “Haktan ruhu için rahmet diliyerek tekrar edeceğim: Allah bes [kâfi, yeter], baki heves!”²¹³ Yoldaşı Tonguç’un ardından “Tanrı, onu gufraniyle sarsın,” diye yazmıştı – İslâm’da Allaha mahsus bağışlayıcılığı anlatan gufran kelimesiyle. Ölüm, birçokları için olduğu gibi, dindarlığının bariz ifadesine vesileydi. 1957’de Ataç’ın ardından yazdıkları da, inananın inanmayan için duasıdır: “Ataç dine inanmazdı, galiba ruha da... Kendi inanmadığı halde o nasıl bizim dini bayramlarımızı kutlamışsa ben de onun ölümünde onun lekesiz, gıllığısız ruhu için Tanrıdan mağfiret dileyeceğim. Bu yakarış, saf yürekli kullarını seven Büyük Varlığa ulaşırsa

209 Karaaslan, 2012: 48-9.

210 Mardin, 2019: 163-183.

211 Chakrabatry, 2010: 94-97.

212 Enginün-Kerman, 2007: 259-260.

213 İnal, 1958: XXXIX.

ona da, bize de ne mutlu!”²¹⁴

Kendi ölümünden (26 Şubat 1961) üç gün sonra Mevlevî usulünce uğurlandı. Ruşen Ferit Kam’ın yönetiminde, ney üflendi, Sadi Hoşses ilâhi okudu, Kur’an tilavet edildi.²¹⁵

214 HH-3: 225.

215 Sayar, 2002: 100.

İKİNCİ KISIM

“YAŞAMA İKLİMİNİ HAZIRLARKEN”

Okul, Savaş, İlk Vazifeler

Vefa İdadisi'nde öğrenci iken, –Peyami Safa ile orada arkadaş olacak ve arkadaş kalacaklar–, Mektebi Osmanî'de yapılan bir toplantıda Girit hakkında bir manzume okuduğunu hatırlar Hasan Âli Yücel. Adanın 1910'dan 1913'e uzanan Yunanistan'a ilhakı sürecinde bir aralık olmalı; Girit isyanının koptuğu 1866'dan beri terennüm edilen “*Girit bizim canımız / feda olsun kanımız*” sloganı havasında bir milliyetçi hamaset şiiri olmalı. Hasan Âli'nin milliyetçiliğe kapılışının ilk adımlarından biri; ve kamu sahnesine çıkışının ilk adımı: “*İlk defa halkça beğenilme ve alkışlanmanın tadını burada almışımdır.*”¹

“İntikam olsun”

On altı yaşını doldurmaya yakın, Hasan Âli'nin ilk yazısı yayımlandı: *Mektebli*'nin 30 Ekim 1913 tarihli sayısında. *Mektebli*, Balkan savaşlarının hemen sonrasında art arda çıkan bir düzine çocuk ve gençlik dergisinden biri. Hepsi milliyetçi kin-ve-intikam hamasetini işleyen bu dergilerin en hararetlisi olarak biliniyor.² Balkan savaşları, Osmanlı aydınları üzerinde travmatik bir etki ya-

1 GG: 44.

2 Okay, 2000: 52-53.

ratmıştı. Hasan Âli, 1950’de, tipik milliyetçi bir bellek bilinci içinde özetler bu uyandırıcı travmayı: “Milliyet fikrini en sonra benimsemiye başlayan, asırlarca hâkim millet olarak kalmış ve kendinden başka milletleri kendisinden koparmaksızın idareye çalışmış bulunan Türkler olmuştur. Bilhassa Balkan bozgunu, Türk halkı ve aydınları arasında Türklük şuurunun canlanmasında en fiili müessirdir.”³ İmparatorluğun en değerli topraklarının kaybedilmesi, –bu arada yüz binlerce Müslüman’ın kırımından geçirilmesi ve perişan kabileler halinde İstanbul ve Anadolu’ya iltica etmesi, Bulgar ordusunun bir süreliğine Edirne’yi zapt etmesi–, tehdit algısını dehşetli bir seviyeye çıkartmıştı. Bu haysiyet kırıcı yenilginin, üstelik Devlet-i Aliyye’nin hürriyet inkılâbı sayesinde hastalıklarından kurtulma yoluna girdiğine inanılan bir dönemde gerçekleşmesi, iyimserlikle birlikte adeta her türlü ‘iyicilliği’ de silmişti. Varlığını kabul ettirmek için muhakkak güçlü olmak, en yüksek ahlâkî ilke olmalıydı; ancak güçlü olan bekayı hak ediyordu, tarih mazret tanımıyordu. Evrim teorisinin bulgularını dümdüz bir “güçlü olan hayatta kalır” mekanizmasına indirgeyen sosyal Darwinizmin bütün dünyada revaçta olduğu bir zamandı. Devletin bekası endişesiyle seferber olan Osmanlı aydınları, Balkan savaşlarından sonra yokuş aşağı bu zihniyetin meyline kaptırdılar kendilerini. ‘Nevzuhur’ Balkan ulus-devletlerinin, kendi milliyetlerini dindarâne bir huşuyla yüceltirken düşmanlarına (başta Osmanlı’yla özdeşleştirilen Müslüman ahali) kin aşıl原因an milliyetçi ajitasyonları, millî davalarını gerçekleştirmek uğruna en korkunç gaddarlıklardan sakınmayışları, gözlerini alıyordu. O kini, o gaddarlığı, ne denli göz korkutucu olursa olsun, bir millî güç unsuru olarak, millî insanın tohumluğu olarak görüyorlardı. Öyle görmek gerektiğini telkin etmeye giriştiler. Millî kin edebiyatı, millî kimliği ve milliyetçiliği dölleme niyetiyle gelişti, geliştirildi.⁴

“İntikam olsun.” Hasan Âli’nin ilk yazısının başlığı bu. Millî kin edebiyatı vazifesine hevesle icabet eden bir yazı: “Balkan vahşilerinin gaddar ve bî aman süngüleri” karşısında güçlü olamamanın

3 HH-2: 3.

4 Bora, 2017: 208-212. Batı’dan yüzyılların intikamını alma hissi de vardır bunun içinde: Belge, 2009: 259-280.

ağıdını yakar: “Ey istikbalin genci! Ben vatanıma hakkiyle hizmet edemedim. Felâketlerine devâsaz olamadım, her mânâsiyle ona evlâtlık edemedim. Bu lâkaydimden dolayı mahçup ve mesulüm. Fakat benden ziyade sen bundan mesul olacaksın. Çünkü bu ağır yüklerin cümlesi senin zayıf ve kuvvetsiz omuzlarına tahmil edilmiştir. Eğer bu ağır yüklerin altında ezilmemek istiyorsan, çalış! Bütün imkân ve mevcudiyetinle çalış! Yaşıyacağın dünya kin dünyası, teneffüs edeceğin hava intikam havası olsun ve sen de mücessem intikam ol!” Sadece güçlü olmaya değil, kin tutmaya, bizzat cisimleşmiş intikam olmaya çağırıyordur.

Türk Ocağı - milliyetçilik “tekkesi”

Hasan Âli'nin milliyetçiliği, Türk Ocağı'nda ‘örgütlü’ hale gelmiş. İdadî, yani lise öğrencisi iken oraya gidip gelmeye başlıyor. 1912’de kurulan Türk Ocağı, Türk milliyetçiliğini kültürel-edebî safhadan siyasî safhaya geçirme hamlesini temsil eden ve Türkçü aydınların platformu işlevi gören bir örgüt.⁵ Türk kimliğini Osmanlıcı, İslâmcı, Batıcı etkilerle telif etme ile onlardan ayrıştırarak saflaştırma arayışları arasındaki gerilimin zeminini oluşturuyor. Aynı zamanda, İttihat ve Terakki'nin kendi kültür şubesi gibi kontrol etme isteği ile, Türkçü aydınların çoğu Rusya kökenli radikal zümresinin özerk bir siyasî emel inşa etme arzusu arasındaki rekabetin kayganlaştırdığı bir zemin. Her halükârda, hem milliyetçi ajitasyonun, hem de özgün-biricik ve kadim bir Türk dili, tarihi, kültürünü araştırarak ve hayal ederek bulma, kurma gayretinin yuvasıdır. Sözüünü ettiğimiz gerilimlerin, kaymaların berisinde, Tanzimat’tan beri hızla gelişen merkezî devlet inşasına paralel olarak, millî kimlik inşası berdevamdır.⁶

Hasan Âli, Ocak’ın Babiâli-Divanyolu’ndaki merkezinin müdavididir: “Lise sınıflarında iken Türk Ocağı’na devama başladık.” 1950’lerin ortalarında, o yılları bir uyanış tecrübesi olarak, duy-

5 Üstel, 1997.

6 Ortadoğu milliyetçiliklerine mukayeseli bakan Kemal Soleimani, Osmanlıcılığın da zımnen Türk milliyetçiliği olarak geliştiği kanısındadır; onu da esasen Türk kimliğini açıkça ilan etmekle ilgili tereddüdün ortaya çıkardığı “ikame kavram” olarak görmek gerekir. (Soleimani, 2019: 100-103)

gulanarak hatırlar.⁷ Siyasî sosyalleşmesini, o ortamda yaşamıştır. O “milliyet edeb ve medeniyet mektebi”ndeki “fikir ve ideal havası” içinde “kuvvetli bir ülkücülük terbiyesi” almıştır.⁸ “Kalabalıkta konuşmayı orada öğrendim,” der. Zaten Ocak’ın önüne koyduğu görevlerden biri, bir milliyetçi aydın zümresi yetiştirmektir. Sayılma zevkini de tatmıştır orada: Evde Âli, okulda Âli Efendi diye çağrılan “toy delikanlı” olarak, Hamdullah Suphi’nin kendisini hep “Âli Bey” diye karşılayışını unutmaz. Hayranlıkla izlediği ‘büyüklerin’ çevresinde, sohbetinde bulunarak, arada bir de söz alarak, ‘adam sırasına’ girmiştir.

Ocak’ı bir tekkeye benzetmesi, bu örf bakımından, boşuna değil Hasan Âli’nin. Mevlevî dergâhındaki muhabbetin, seküler içeriklisi. Hamdullah Suphi’yi de (Tanrıöver) tekkenin “genç şeyhi” olarak hatırlar. 1913’ten 1931’e kadar Türk Ocağı’nın başkanlığını yapacak olan, hatipliğiyle meşhur Hamdullah Suphi’nin kendini bir aktör gibi sahneye koyan performatif kişiliğini sevecenlikle tasvir eder: “Saçları iki yana dikkatle taranmış; bıyıkları dudağının üstünde tel tel, birbirine muvazi duran (bunu yapmağa nasıl muvaffak olmuştur, hâlâ bilmem); giyinişi, konuşuşu, yürüyüşü hep kendinin olan...”

Onun tam tersine, kimseye “iltifatlı” davranmayan, üstüne başına özenmeyen, “sırasında hiddetlenen, sert mizaçlı” ama keza tekke şeyhine benzettiği bir başka şahsiyet, Yusuf Akçura’dır. Kazanlı Yusuf Akçura, Türk Ocağı’nı İttihat-Terakki etkisinden sıyırmaya çalışan kanadın önderidir. Rusya kökenli Türkçü aydınların çoğu gibi, Osmanlı aydınlarına nazaran daha sıkı modernist ve etno-merkezcidir, modern sosyal bilime vukufu daha sistemlidir.⁹ Latifelerinin “çok kere karşısındakini küçültecek mahiyette” olması, bundan olsa gerektir! Hasan Âli, onun “geniş bilgisi” ile beraber keskin itirazcı-eleştirel tutumunu saygıyla hatırlar. Rusya kökenli aydınlardan bir başkası, Ahmet Agayef (Ağaoğlu), Ha-

7 HH-2: 681-686. Türk Ocağı hatıraları ve portreleri, hep bu yazıdan.

8 Ülkücü sıfatını, ara ara, “idealist” anlamında rahatça kullanır Yücel. Genellikle de, milliyetçi-idealist... Onun ölümünden on yıl kadar sonra, “ülkücü,” Milliyetçi Hareket Partisi çizgisindeki radikal popülist milliyetçi siyasî hareketin adı olacak ve artık sadece onları tanımlayacak.

9 Georgeon, 1986; Georgeon, 2006: 91-101.

san Âli'nin o zamana kadar "Acem" zannettiklerinden bazılarının Azeri Türkü olduğunu fark etmesini sağlamıştır – 1955'te zikredeceği şekliyle: "öz Türk." Bu "nüktedan, zeki, cana yakın" adama, tartışmalardaki maharetiyle, özellikle de milliyet davası gütmeyi zemmeden İslâmcılara karşı polemikleriyle "gözlerini açması" ile kıymet verir.

Tekke şeyhlerine benzettiklerinden gayrı, "Ocağın evliyası" olarak Mehmed Emin Bey'i [Yurdakul] anar bir de Hasan Âli. 1950'lerin gençlerinin, "*Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur / Sinem, özüm ateş ile doludur*" dizelerinin müellifi olan "bu Türk azizini" niye anmadığına sitem eder. 1957'deki bir yazısında, dönemin diğer bir millî hamaset şairini, Ahmet Hikmet'i [Müftüoğlu] anar. Ondan "Türklük" tutkusunu ve "Türkçeci olmadan Türkçü olunamayacağını" öğrenmiştir: "*Türk duyan Türk düşünür, Türk düşünen Türkçe söyler. (...) Türkçecilik, ne sağcılık, ne solculuktur; sadece Türkçülüktür.*"¹⁰ 1938'de bakanlığa atanmadan birkaç ay önce yayımlanan bir biyografisinde, meziyetleri arasında öğretmenliği, terbiyeciliği, edebî tetkikçiliği, şairliği yanında "Türkçülüğü" zikredilir. (Uraz, 1938: 4) Türkçülüğü, 1950'lerde hâlâ, –bakanlığının son döneminde ve ayrılma sürecinde Türkçülerle cepheleştikten sonra, hâlâ–, sahiplenebildiğini başka vesilelerle de göreceğiz.

İzleyen yıllarda, kendisi de millî hamaset şiirleri yazacak. Galiba ilki, 19 Mayıs 1919'da, "Siyah bayrak": "*Siyah bayrak, siyah bayrak! / Sen siyahken yüreğimiz / Kanayacak, kanayacak. / Biz karanlık istemeyiz; / Doğma sakın kara güneş, / Matemlerle yanan ateş!.. / Siyah bayrak, siyah bayrak! / Şehitlere örtü sensin, / Sen en kutlu bir kefensin. / Sarılacak, sarılacak... / Yurt uğruna can verenler, / Sensiz yaşamam diyenler. / Siyah bayrak, siyah bayrak! / Ay yıldızın doğmadıkça / Bizim için dünya zindan. / Durmayacak, durmayacak; / Düşmanları boğmadıkça / Göğsümüzden akan bu kan.*"¹¹ 1923'te, "Şehitlerimizi anış": "*Sizsiz bayram etmek, bu bize haram; / Sizin sayenizde Türke zulüm yok. / Şehit armağanı bu kutlu bayram,*

10 HH-3: 217. Yücel bu yazısında, Türkçülük-Turancılık davası sanıklarından, anti-komünist Fethi Tevetoglu'nun Ahmet Hikmet'le ilgili eserine atıfta bulunur.

11 DS: 55-56.

/ *Türklük yaşadıkça size ölüm yok.*"¹² 1924'te, "Anadolu": "*Sen bize anasın ey Anadolu, / Göğsünde yaşayıp ölür Türkoğlu.*"¹³

"Siyah bayrak"ı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İzmir'in işgalini protesto için İstanbul Sultanahmet'te düzenlenen büyük miting vesilesiyle yazmış. O mitingin ünlü hatibi Halide Edip de, Türk Ocağı'ndan tanıdıklarından biridir. Ocak'a devam etmenin 'kazanımlarından' biri olarak, "kadınlı erkekli modern topluluğa alışma"yı sayar bu arada... Halide Hanım'ı hatırlayışında, akıllı-güçlü kadın imgesinin yeniliği ve cezbese, kendini duyurur: "Orada bir kadın vardı. Koyu siyah gözlerindeki esrarlı mana, kimseye benzemiyen giyinişindeki sanatkârane özellik, ağır ve hesaplı hareketlerindeki çekici itina (...) o kadına bizi, bir genç aşkı desem değil, bir mürid bağlılığı desem, gene değil; ama tarifi güç bir sevgiyle ve inanışla çekip götürmüştü. (...) Gözlerimdeki bulutların arkasında o kadının, o bir türlü anlatamadığım sihirli kadının göksel yüzü var. (...) Onun zarif, hür, cesaretli, pervasız varlığında Türk kadınının mazisini, istikbalini ve istiklâlini görmüştük." Halide Edip, *Yeni Turan* romanıyla, "*Yeni Turan, güzel ülke / Söyle sana yol nerede?*" dizeleriyle de yer etmiştir Hasan Âli'nin gönlünde. O "yolu belirsiz kutsal diyar," neslinin milliyetçi ütopyasıdır.

Hasan Âli'nin Türk Ocağı hatıralarında, başköseyi, Turan'ı "büyük ve müebbet" bir vatan olarak ütopyalastıran Ziya Gökalp tutar tabii. Ona hürmetini ve fikrî misyonuna eleştirel bir bağlılığını, göreceğiz, ömür boyu koruyacak. Ziya Bey, İttihat ve Terakki'nin Ocak'a mukayyet olan "hoca"sıydı. Akçura'nın sanayileşmeye ve toprak sahibi sınıflara karşı bir millî burjuva-emekçi ittifakı yaratma hedefine dayanan ulus-devlet inşa modeline karşı, o, muhafazakâr ve tedricî bir değişime, bir orta sınıf idiline yatkındı. Hasan Âli, "üstad" dediği Ziya Bey'i, "düşünce büyücüsü" diye tanımlar: "Sizi kendi fikirlerinizle kalmaya imkan vermiyen, kendi fikirlerine sizi sürükleyen bir büyücü." Onun "en karışık meseleleri zekâsının bıçağıyla üçe, dörde ayırıp dilim dilim ortaya koyması"na hayrandır.

"Eski atalarımızın şölenlerini taklid ederek tertiblenen bir ziyafette kısarak sütünden yapılmış kımız, Ziya Gökalp merhumun mi-

12 DS: 60.

13 DS: 58.

desini bozmuş ve onu hasta etmişti,” diye hatırlar, başka bir yerde.¹⁴ Milliyetçi romantizmin, eski ataları taklit, kadim töreleri ihyâ zorlamalarının zorlukları... “Hepimiz milliyetçi olduğumuz halde bu ağır içkiye midelerimiz bir türlü tahammül edemiyor,” diye ekler – “hepimizin milliyetçi olması” gereği, elde birdir Hasan Âli için. Sadece ateşli gençlik devrinde değil, hep öyle olacaktır.

Ziya Bey’e duyduğu minnet, milliyet davasını ana dava yapmak-taki öncülüğünden ötürü. Mitoslar içinden süzerek bir millî tarih çıkarma mesaisinden ötürü. Ders kitaplarında “millî terbiyemizin” Osmanlı öncesi devrinin “eksik püksük” olmasından duyduğu rahatsızlığı hatırlar. Kendi kendisine soruyordu: “Peki, ondan önce ne idik, nerede idik...” Bir gün Babıâli’den aşağı yürürken vitrinde Şarkiyatçı Léon Cahun’un eski Asya tarihi ve Türkler (ve Moğol-lar) ile ilgili kitabını görmüş, “şeker bayramı bahşişlerinden” ce-binde kalan yirmi beş, otuz kuruşunu verip almış, onda “Türk ta-rihine şuuru ilk uyandıran” o kitap olmuştur.

1957’de bir yazısında, Osmanlı’nın son yıllarının felâketini şöy-le özetleyecektir: “Bizi yıkan; ne kötü idare, ne parasızlık, ne harp-lerdi. Bizi ‘ne olduğumuzu bilmemek’ içimizden kemiriyordu.”¹⁵ Millî şuur ve kimlik davası...

“Asker olmıyan Türk var mıdır?”

“Lise sonundaydım çıktık Cihan Savaşı, / Çağırdılar askere, olduk ön-ce onbaşı. (...) Silâh bize namustu, milletin emaneti; / Silâha bağlan-mıştı devletin selâmeti.”¹⁶ Manzum öz yaşam öyküsünde, Vefa Li-sesi son sınıftayken askere alınışını böyle anlatır. Hasan Âli, 18 ya-şında, Pendik’te askerî talimgâhta yedek subay olarak silah altına alınmış, kısa sürede onbaşılığa yükselmiştir.¹⁷

Bir asker arkadaşının karargâhtaki bir Alman subayı tarafın-dan aşağılanması tepki gösterdiği aktarılıyor. Bu özgüvenli tu-tumu, Rabe adlı Alman subayının dikkatini çekmiş, Hasan Âli’yi

14 HH-1: 284.

15 HH-3: 244.

16 DB: 33.

17 Kaynaradağ, 1997: 35.

kendisine yaver yapmış. Bu görevlendirme, onu Çanakkale Savaşı'na sevkten alıkoymuş, belki de hayatta kalmasını sağlamış. 1958'de bir yazısında şöyle hatırlayacak: “Çanakkale muharebesi sıralarında ben, İhtiyat Zabitleri Talimgâhı'nda bulunuyordum. Süratle yetiştirilip bu yeryüzü cehennemine yollanan genç yedek subayların sevkinden kısa bir müddet sonra künyelerine şehadetleri işleniyordu. Vatanın hiçbir bucağı, Türk'ün hiçbir ocağı yoktu ki, bu müthiş savaşın bir kıvılcımıyla içi yanıp tutuşmamış olsun.”¹⁸

Üç buçuk yıl süren askerliğini, heroik sözlerle özetleyecektir: “Örsle çekiç arasında farkında olmadan çelikleştik.”¹⁹ Askerlik gururuna talip oluşunun bir başka vesilesi: İstanbul'u işgal kuvvetlerinden devrilmek üzere şehre girmiş olan kolordunun komutanı General Şükrü Naili'yle (Gökberk), bir yerde karşılaştığında elini öpmeye davranmış, generalin asker olmayanlara elini öptürmediğini söylemesi üzerine “Asker olmıyan Türk var mıdır? Ben de askerim, paşam!” diye sitem edecektir.²⁰ Hasan Âli'de askerliğe hürmet ve muhabbetin, milliyetçi helecanın olmazsa olmaz bir parçası olduğuna şüphe yok. Bu yüksek hassasiyetinde, Çanakkale'den ve umumiyetle savaşın dolaysız tecrübesinden “korunmuş” olmanın getirdiği bir gayrı ihtiyarî himmet hissinin de payı olabilir mi? Yaşayan kuşakların “cihan harbi” dediği Birinci Dünya Savaşı, cephelelerinde, bütün “katılımcıları” için, olağanüstü sarsıcı bir hadiseydi: dehşetten, hayal kırıklığından, hayatta kalma ve moral bulma becerisinde yaratıcılığa veya adeta sadistik bir bağımlılığa uzanan bir yelpazede çok farklı etkiler yaratan bir travma.²¹

Kırk yıl sonra, ilk alkollü içkiyi “asker ocağında tattığını” da hatırlayacaktır Hasan Âli. Daha önce “içkili bir gazinoda bile oturmamış”, evlerine “bira bile” girmemiş; Yenikapı'daki meyhanelerin önünden geçerken yağda kızartılan mezelerin ve rakının kokusundan “gönlü bulanmış”, “bu pis şeyleri neye yerler, niçin içteler?” diye düşünmüştür. “Sert Müslüman” babadan uzaklaşmanın

18 HH-3: 332-333.

19 İZÜNİDER, 1997: 162.

20 PK: 40.

21 Beşikçi, 2019.

bir merhalesi de belki budur: Yedek subay talimğâhında, ilk rakısını içer.²²

“Bir meslek seçmeliydim kurtarmaya durumu”

Dünya Savaşı’nın Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin yenilgisiyle bitmesi üzerine, Hasan Âli terhis edilir. Ailesi geçim sıkıntısı içindedir. *İfham* gazetesinde iş bulur. Öğleden önceleri devam etmek üzere, Hukuk Fakültesi’ne kaydolar.

Hukuk öğrenimi çok kısa sürer. Okulun saygın hocalarından Celalettin Arif’le takışır. Hasan Âli, anlayamadığı bir konunun izahında ısrar eder. Galatasaray Lisesi mezunu, Fransa’da hukuk okumuş, 1914-1920 arası İstanbul Barosu başkanlığı yapan, bıyıklarını yukarıya doğru kıvıran, iri kıyım “büyük hoca” Celalettin Arif, kendisine çıkışır: “Bu kadar anlayışsızlıkla hukuk talebeliği edilemeyeceğini zannederim.” Hasan Âli, 1956’da naklettiğine bakılırsa, “Sizin gibi anlatmasını bilmeyen birinin hukuk müderrisi olmayacağını zannediyorum,” diye kontr çekerek çıkıp gider.²³

Hukuk olmayınca, “40 numaralı Hasan Âli Efendi” olarak Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü’ne yazıldı. Geceleri de, yatakhane-sinden de yararlanmak üzere, Yüksek Muallim Mektebi’ne de kayıt yaptırdı. Muallim Mektebi’ni, geçimlik bir meslek edinmek için de seçmişti. Manzum otobiyografik anlatımı, şöyle: “Hocanın biri-siyle bir tartışma yüzünden, / Kovulmamak zorile Hukuku bıraktım ben. / Sen misin sual soran muhterem müderrise, / Kabul etmek gerekmiş sayın bilgin ne derse! / (...) Ben de edebiyata gidip o gün kaydoldum; / Felsefe şubesinde fikir yolumu buldum. / Yalınkat filosofluk hiç karın doyurur mu? / Bir meslek seçmeliydim kurtarmaya durumu. / Arkadaşlar ettiler aracılık bu işde, / Yüksek öğretmene ben böyle yazıldım işte!...”²⁴

Yüksek Muallim Mektebi’nde “kırk garip arkadaş” tırlar. Bu tabirin sahibi Ahmet Hamdi’nin (Tanpınar) yanı sıra, akademi, edebiyat, kültür camialarında ün kazanacak Mustafa Nihat (Özön),

22 HH-1: 526.

23 İZÜNİDER, 1997: 162.

24 DB: 33-34.

Necmeddin Halil (Onan), Hilmi Ziya (Ülken), Halit (Bayrı), Ragıp Hulusi (Özen) vardır aralarında. 40 numaralı Hasan Âli Efendi'nin, bu grupta bir tür doğal lider gibi, bir 'kutup' gibi öne çıktığı anlaşıyor. Yine Tanpınar'ın tasviriyle, "askerlik tecrübesiyle olgunlaşmış, hocalarımızla senli benli konuşan, adeta olgun bir genç adam..."²⁵ Gazetede çalışması, geceleri "boz yeşil paltosuna bürünüp" İkbâl Kırâathanesi'ne dalıp arkadaşlarına gazetelere yazılmayan havadisler, –tabii öncelikle "Anadolu hareketi"nden havadisler–, getirmesi, üzerindeki ilgiyi ve itibarını artırıyordur. İkbâl'i de zaten –Küllük'e alternatif olarak– Hasan Âli keşfetmiştir. Tanpınar, arkadaş meclislerinin "onun neşesinin emrinde" geçtiğini anlatır: "Bu neşe İstanbul neşesiydi... Eski İstanbul'un bütün cüm-büşü üstündeydi." Başka bir yazıda "Neşesi hayatının üslûbuydu ve bütününü doğduğu şehirden gelirdi," diye ifade edecektir aynı şeyi.²⁶ Sohbette son söz hep Âli'nindir, –Tanpınar onu hep böyle anar: Âli–, bazen şarkı söyleyerek bağlar sohbeti. "En ağır havayı bile yumuşatmasını bilir"; "etrafını dolduran adam"dır. Bir başka okul arkadaşı, eğitimci Halil Vedat Fıratlı'nın –ölümünün arkasından söylediği– şu sözleri: "çok neşeli, değişik mizaçlı bir arkadaşımız olduğu için kendisinin bazı sözlerini şaka olarak kabul ederdik,"²⁷ belli ki bazen şakanın ölçüsünü kaçırabildiğini ele veriyor! Zaten Tanpınar, –Birinci Kısım'dan hatırlayalım–, "laubaliliğine" de değinmemiş miydi? Fıratlı, "celâdetini" de vurgulama gereği duymuş. Anlaşılan, evet, "etrafını dolduran adam"mı: neşesiyle ve matraklığıyla mütehakkim, çok yer kaplayan...

Tanpınar, Âli'nin hocalarla yakınlığına da değiniyor ya... İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu), Darülfünun bünyesinde kurulan "Terbiye Müzesi"nde ona bir aralık "iş ve vazife" ayarlamış.²⁸ Yakın olduğu ve etkilendiği hocalardan biri, Mustafa Şekip (Tunç). "Arkadaş olduğum ilk hoca odur," diye hatırlar. Kendisinden on yaş büyük. Mustafa Şekip, erken Cumhuriyet dönemi aydınlarının büyük bölümünü etkileyen Bergson'un temel eserlerini uzun takdimlerle ya-

25 Tanpınar, 2002: 128.

26 Tanpınar, 2002: 133.

27 İmce, Nisan 1961, s. 17.

28 Kansu, 2011: 108.

yımlayarak bir bakıma onun ‘ana bayiiliğini’ yapacak. 40 numaralı Hasan Âli Efendi, fakülte bitirme tezini Mustafa Şekip’le yapmış; 30 sayfa hacmindeki “Ruh ve beden”, felsefe şubesinde yapılan 1 numaralı tez.²⁹

Beğendiği ve yakın olduğu diğer hoca, Türkiye’nin ilk sosyologlarından Necmettin (Sadık). O da 9 yaş büyük Hasan Âli’den. Hasan Âli, Necmettin Sadık’a, siyasî yönden de yakınlık duyar. Necmettin Bey, aynı zamanda gazeteci, *Akşam* gazetesinin kurucularından ve yazarlarından. “Millî harekete karşı olan” hocaların, öğrencilerin isteği doğrultusunda görevden uzaklaştırılması lehine oy kullanan az sayıda müderristen biri olması, Hasan Âli’nin ona olan hayranlığını artırmış.

Mim Mim

Hasan Âli, akşamları Muallim Mektebi’ndeki arkadaşlarına havadisler getirmekten öte, milliyetçi heyecanı körükleyen toplantılar düzenliyor, mesela bir defasında Türk Ocağı’ndan tanıdığı Hamdullah Suphi’yi getiriyor. Millî Mücadele’ye angajmanında bundan fazlası da var. Mim Mim Grubu’nda tanıdıkları vasıtasıyla, Eyüp’ten Anadolu’ya silah kaçırma işine iştirak etmiş. 1960’ta hayat muhasebesi yaparken, kendisini üçüncü şahıs olarak resmettiği şu epik tabloyu çizecek: “Eyüp’ten kaçırdığı silahlardan çıkacak kurşunların bir kurtarıcı müjdeyi memleket havalarında vızlatacağını düşündükçe saadetlerin en büyüğünü duymaya başladı. Yeniden kendini buldu. Daha doğrusu, kendinde milletini buldu. O altın ışık, demirleri çelikleştiriyor; çeliklere dayanma kudreti veriyordu.”³⁰

Mim Mim Grubu, İttihat ve Terakki’nin gayrı nizamî harp örgütü Teşkilat-ı Mahsusa’nın devamıydı.³¹ Teşkilat-ı Mahsusa, misyonunu can pahasına girişilmiş ‘vatan müdafaası’ olarak koyuyor, dolayı-

29 Kaynardağ, 1997: 37.

30 HH-3: 402.

31 Mim Mim de, Milli Âmale Hizmet (MAH), sonra Milli Emniyet üzerinden, Milli İstihbarat Teşkilâtı’na evrilecek. Namı bir “fedaisinin” hayatı üzerinden Teşkilât-ı Mahsusa’nın zihniyet dünyasını anlamak için çok yararlı olduğunu düşündüğüm bir kitap: Fortna, 2017.

sıyla kendi tehdit algılaması doğrultusunda yapıp ettiklerini hak ve hukukun ve her türlü ahlâkın üzerinde görüyordu. Dahası, bu uğurdaki serdengeçtiliği, bir kahramanlık mitosu olarak inşa etti. Dünya Savaşı arifesinde ve sırasında Teşkilat-ı Mahsusa, ‘düşman’ veya ‘tehdit’ olarak görülen kişilerin ve toplulukların tasfiyesine dönük birçok ‘operasyon’ yürüttü. “Ermeni tehciri”nin soykırım mahiyeti, Teşkilat-ı Mahsusa’nın zihniyet, örgütlenme ve eylemi olmadan tartışılmaz.³² Adını Milli Müdafaa’nın ilk harflerinin kısaltmasından alan Mim Mim Grubu, Milli Mücadele örgütlenmesine katkıda bulunurken, Teşkilat-ı Mahsusa’nın örgütlenme ağını, deneyim ‘birikimini’ ve elbette zihniyetini muhafaza etmeyi de hedefliyordu.

Hasan Âli’nin, üzerinden kırk yıl geçtikten sonra da, “İttihat Terakki kahramanlarını” gönlünden çıkarmadığını biliyoruz. Enver (Teşkilat-ı Mahsusa’nın kurucusu ve hâmisî), Cemal ve Talat paşalarının “bir nevi triomvira denilebilecek üçüzlü iktidarı”nın kusurlarını, şu şefkatli sözlerle aklar: “Milliyetçi Cemal Paşa ile İslâmcı Enver Paşa arasındaki siyasi ihtilaf ve askeri rekabetleri, mizacı daha esnek ve her ikisinden daha zeki olan Talat Paşa telife çalışmış; her üçündeki lekesiz vatanperverlik, ipin büsbütün kopmasına mani olmuştur. Mağlubiyetle düşen İttihad ve Terakki iktidarı içinde, sonraki hareketleri her ne olursa olsun her biri hatalarına rağmen bizim için aziz olan bu üç baş, böylece başarısız bir teşebbüsün sembolü olarak tarihe geçmiştirler.”³³ Ermeni “Olayına”, 1950’lerde “Eski Öğretmen” müstearıyla yazdığı yazılarda (bkz. Altıncı Kısım) bir vesileyle değinir Yücel. Washington Büyükelçisi Feridun Erkin’in “Amerikalı dostlarımızın hakkımızda[ki] yanlış bilgileri[ni]... yüzlerine vuran” nutkunu kutlar. Yücel’in başkalarından da işittiği bu “yanlış bilgiler”, “bizim ermeni kestiğimiz” dir; “Türkiye’ye ait sorular”, hep bu konudadır. Yücel’in ahbabı, bu sorulara “bunun karşılıklı bir hareket olduğunu, gelip geçtiğini, her memlekette buna benzer hallerin vuku bulduğunu, Amerikan tarihinde de böyle şeyler görüldüğünü” anlatarak cevap vermiştir. Yücel, “Amerikalı dostlarımız[ın] bu yanlış bilgilerden artık sıyrılması”, bunun için de “okullarında okutulan tarih kitaplarını” değişt-

32 Akçam, 208.

33 HH-1: 226-227.

tirmeleri gerektiğini salık verir.³⁴

İttihatçı muhabbeti ve Mim Mim'deki "tanıdıkları"nın varlığı, Hasan Âli'nin elbette 'örgütlü' bir Teşkilat-ı Mahsusacı olduğunu göstermiyor. Kendini devletin ebed-müddet sahibi olarak gören bu "fedailer" zümresi nezdinde muteber, birlikte çalışılabilir bir genç olarak görülmüş olduğunu düşündürüyor. Kendisinin de, bu zümrenin eylemi ve tarz-ı siyasetiyle bir meselesi olmadığını gösteriyor. Unutmamak lâzım ki Mim Mim'in devam ettirdiği gayri nizami harp faaliyeti, o sıralar, bilfiil işgale uğramış ülkenin kurtarılması gibi, olabildiğince geniş bir meşruiyet temeline oturuyordu.

*

Gazetede çalışıp talebelik ettiği bu dönemde Hasan Âli, Darülfünun'da kütüphaneye gittiğinde, "başında geniş bir fes, sırtında re-dingot, ayağında kaloş kundura... eski ve acaip kıyafetli bir zat"a gözü takılır. Sorduğunda, "Babîâli erkânından ve kudemadan bir zat," derler: Tarihçi, müzeci, mutasavvıf olarak bilinen, 'eski adam'lığın karikatürü gibi anlatılan İbnülemin Mahmut Kemal'dir (İnal). Bir gün, Hasan Âli'ye dönüp "Adınız ne bakayım, kimlerdensiniz?" diye sorar. Hasan Âli'nin "hürmetle verdiği cevap" üzerine, "Telgraf ve Posta Nazırı Hasan Ali Efendi ile karabetiniz var mı?" diye yoklar. Öyle olduğunu öğrenince büyük babasını över ve 'devletli' olacağını kehanet eder: "Helal süt emmişsiniz. Din ü devlete hadim olursunuz!"³⁵ İdbar günlerinde, neticede 'devlet mahallesinden' olduğunu hatırlatan bir göz kırpış...!

Evlilik – "melek gibi bir hatun"

Mezuniyetinden sonra Hasan Âli'nin öğretmen olarak bir yere ataması yapılmadı. İstanbul hükümeti, "millîciliği" sebebiyle görevlendirmiyordu onu. Fakültede "on beş liralık bir iş..." buldu:³⁶ akademik bir iş değil, öğrencilere mukayyet olmak üzere inzibat

34 (7 Kasım 1953.) "Ermeni"nin ilk harfi orijinalde küçüktür. ÖÖK: 184.

35 İnal, 1958: S. XI-XII. İbnülemin, birkaç sene sonra da "güzel bir rik'a yazıyla", Hasan Âli'den tercüme-i halini ve örnek bir şiirini isteyecek, *Son Asır Türk Şairleri* kitabında yer vererek genci 'onore' edecektir.

36 DB: 34.

memurluğu. Arkadaşı Behçet Kemal Çağlar'ın anlatımına bakılırsa “alıştığı ve yetiştiği ilim muhitinde biraz da hayata çıkmış bir adam olarak kalmak iste”miş idi.³⁷ Hilmi Ziya'yla (Ülken) o aralar ahbab olduğu aktarılır.

Bu darlık günlerinde, 25 Ağustos 1922'de, –“Büyük Taarruz”un başlamasından üç gün sonra, “Büyük Zafer”le sonuçlanmasından beş gün önce–, evlendi Hasan Âli. Eşi Gülsüm Refika Hanım'ın, asker arkadaşı Necati'nin (Tansel) kız kardeşi olduğunu biliyoruz. Daha fazla da pek bir şey bilmiyoruz. Oğulları Can Yücel'in “İğneli” şiirinden, ilk ‘çıkmalarının’ hikâyesini, –en azından muhtemelen babasının oğluna anlattığı hikâyeyi–, biliyoruz: “*Anam babama âşık olmuş, / Babam da anama. / Gezelim bu çarşamba demiş babam. / Sırdışlı anam, öyle sık bir fistanı yok, / Ablasının nişanlığını istemiş ödünç, / Teyzem daha toplu, oturmamış üstüne entari, / Teyelle, iğneyle ayarlamışlar üstüne anamın. / Babam, kavilleri üzre, gelip Topkapı dışındaki evlerine, / Anamı alıp, kaçbir tramvaylan aktarma, / Bebeğe götürmüş o Afrodit'i. / Bebek sırtlarına çıkmışlar. / Babam oturmuş anamı çayıra, / Denizi göstermiş, / İyi şeylerden sözetmişler, / Derken öpecek olmuş anamı, / Anam çoktan razı. / Babam el atınca orasına, burasına, / Fistandaki iğneler batmaz mı eline! / Ay! Demiş bağırmış babam...*”

Yücel'in kendisi, yazılarında babasından, annesinden, büyükannesinden, çocuklarından birçok vesileyle uzun bahseder ama eşinden hiç bahsetmez. Çocukları, babalarını uzun uzun anlatırlar ama annelerinden bir cümleyle bahsetmişlerdir – gerçekten *birer cümle* ile. Can Yücel, “Annem vardı, melek gibi bir hatun,” der.³⁸ Canan Yücel Eronat, annesinin babasına “muhabbetini ‘Hocacığım’ diye seslenerek dile getirdiğini” söyler.³⁹ Hepsi o kadar.

Refika Hanım'ın görünmezliğinde-bilinmezliğinde saptayabildiğim tek küçük gedik, 1954'te Sermet Sami Uysal'ın “Eşlerine göre ediplerimiz” başlıklı röportaj dizisinde yer almış “Bayan Refika Yücel Hasan Aliyi anlatıyor” başlıklı bölümdür.⁴⁰ Bu röportaj da yine Hasan Âli üzerinedir ve Refika Hanım'a beş sütunluk röportajın an-

37 Çağlar, 1937: 5.

38 Akt. Çelebi, 1999.

39 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 24.

40 Uysal, 2010: 231-240.

cak bir buçukuncu sütununda söz gelir. Hasan Âli, gazeteciyle sohbetlerine başlarken, her evliliğin bir şiir devri, bir de şuur devri olduğunu, kendilerinin şiir devrini geçip şuur devrine vardığını belirtir. “Şuur devri daha iyi, daha sakın”dır ona göre. Refika Hanım, ilk kez burada söz alarak, kendisinin evliliğin şiir devrini tercih ettiğini kayda geçirtir! Evlendiklerinde beraber yemek pişiriyorlardır, Hasan Âli bilhassa “güzel tatlılar” yapıyordur, sonraları anlaşılan kocası mutfağa daha az girmiştir. “Hanımefendi acaba izdivacınızdan sonra eşinin değişen huyları oldu mu?” sorusuna şu cevabı verir: “Hayır. Yalnız bekârken çok serazad yaşamayı severdi. Evlendikten sonra evine bağlandı. Ama bekârlığından bir iz kaldı: bizi gezmiye götürüp dönünce, kendisi tekrar dışarı çıkar ve bir müddet daha yalnız gezer.” Uysal’ın “En beğendiniz tarafı” sorusuna verdiği cevap, safi hayranlık ve adanmışlıktır: “Ben Âli Beyi çok severim. Her şeyi, her tarafı hoşuma gider. Hiçbir hareketi benim için fena gelmemiştir. Onun beğendiği bir şeyi yapmak beni dehşetli memnun eder.” Yazı yazarken kocasına bir yardımı dokunup dokunmadığı sorusuna verdiği cevap da öyle: “Hayır, sadece sükûnetini temin ederim. Çocuklara gürültü ettirmem.” Tek şikâyeti, “Yapmak istediği bir şeyi yapamayınca asabileşmesi” ile ilgilidir. “Kitabları hem temiz olsun ister, hem dokunulmasın ister” gibi ‘tatlı’ kaptisleri de şikâyetsiz zikreder.

“Melek gibi bir hatun.” Can Yücel’in kısacık tanımı, katıksız iyilik, iyi huyluluk anlamında melekliği anlatıyor. Ailesinin ve onun merkezi olarak evvela eşinin rahatına, hizmetine adanmış, adeta buna indirgenmiş, görünmez olmuş birisi... “Hatun” adını kullanması, tabii ki Can Yücel’in bilinen argo zevkiyle alâkalı; ama geleneksel bir zevcelik mevkiini işaretlemesi bakımından da ‘manidar’. Hasan Âli’nin kuşağının modernist erkekleri, eşlerinin yârenlik edilebilecek kadınlar olmasını istiyorlardı fakat onlardan esasen annelik ve zevcelik bekliyorlardı; genel olarak kadınların kamusal hayatta yer almasına taraftardılar fakat galiba kendi eşlerinin evde kalmasını tercih ediyorlardı!

Bir de Hasan Âli’nin meşhur şarkısını, “Sen bezmimize geldiğin akşam neler olmaz”ı Refika Hanım’a ithaf ettiğini biliyoruz.⁴¹ Bu da, pek bahsi edilmeyen, kuytuda kalmış bir ithaf.

41 Özalp, İZÜNİDER, 1997: 85.

Hasan Âli-Refika çiftinin ilk çocuklarının, –bir kız–, doğumdan kısa süre sonra öldüğünü biliyoruz.⁴² Can ve Canan, ikizler, 1926 Ağustos’unda; kızı Gülümser 1936 Şubat’ında doğacak. Aile hayatına, önümüzdeki bölümde de döneceğiz.

İzmir - “Bağrında cehennem gibi bir yangın”

Aralık 1922’de, Saltanatın kaldırılıp İstanbul hükümetinin resmen sona ermesinden ve Ankara hükümetinin hükümrانlığını kabul ettirmesinden bir ay sonra, Hasan Âli İzmir Karşıyaka Öğretmen Okulu’na edebiyat öğretmeni olarak atandı. Arkadaşı Behçet Kemal Çağlar’ın anlatımı, eğitimin misyonunu askeriyeinkiyle eşleyen bakışın numunesidir: “İzmir alınır alınmaz, hayatı ve hürriyeti götüren aziz ordunun ardı sıra, o da Maarif ordusunda kültür ve ülkü vazifesini yapmaya gitti.”⁴³

Yunan işgal kuvvetlerinin Eylül başında kaçarak terk ettiği İzmir, harap haldeydi. Ermeni mahallesinde başlayıp yayılarak bir haftaya yakın süren büyük yangın, muazzam bir tahribata yol açmıştı. Bu yangın, millî tarih yazımında Rum ordusunun kaçarken yaptığı bir iş olarak anlatılır; buna karşılık, yangının Nurettin Paşa’nın inisiyatifiyle –kimine göre o sadece günah keçisidir–, “ekalîyetlerin” izlerini silmek ve şehri Türkleştirmek üzere ‘beyaz sayfa’ açmak üzere tertiplendiğine dair güçlü emareler vardır.⁴⁴

“Ben bu güzel şehre, İzmir’e, ilk defa, kurtuluştan biraz sonra gelmişim.” Hasan Âli, 1939’da İzmir’de yaptığı bir konuşmada,⁴⁵ 1922-1923’te orada geçirdiği birkaç ayı anlatmaya bu sözlerle baş-

42 GG: 51.

43 Çağlar, 1937: 6.

44 Mehmet Coral, yangını Türklerin/Müslümanların yaktığına dair kaynaklardan da alıntılar aktarmakla birlikte, Türk üniforması giymiş Ermeniler tarafından veya Rumların “özel eğitim almış yakma timleri” tarafından yakıldığından gayet emin görünür. (Coral, 2008: 210-295) Falih Rıfkı Atay, aslan payını Nureddin Paşa’ya ve “yakılan Türk kasabalarının enkazını... görerek gelen subay ve neferlerin affetmez hınç ve intikam hisleri”ne vererek, bu olayın sorumluluğunu üzüntüyle üstlenir (Atay, 2008: 375-376). Resmî tarihin hem gayrimüslim nüfusun gidişi hem yangınla ilgili hatırlama ve unutma biçimlerini sorgulayan bir yazı: Ulusoy, 2016.

45 Bu konuşma ilk defa 2011’de yayımlanmıştır: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 27-29.

lar. “Türk, İzmir’de hürriyetine kavuştu,” sözleriyle, İzmir’i geri almanın millî kurtuluş anlatısındaki mümtaz yerinin tekrar altını çizerek. Bununla beraber yangının ve yıkımın izlerini, –sebebine girmeden–, tasvir eder: “Bağrında cehennem gibi bir yangın, sokaklarında ve boş sahalarında üstü örtülmemiş cesetler. Onu, yaman bir dögüşten çıkmış kahramanlar gibi ateşli, heyecanlı ve hatta kanlı bulmuştum.” Daha da sonraları, İzmir’deki ilk günlerine değindiği bir yerde, neredeyse bütün esnaf ve zanaatkar gayri Türk unsurlardan olduğundan, o gayri Türklerden büyük ölçüde ‘arınmış’ olan şehirde iş bilir kimse bulamadıklarını hatırlayacaktır. Tuttukları ufak evin bahçesindeki bozuk el tulumbasını yaptıracak bir işçi bulamamışlar, çalıştığı okulun fizik öğretmeniyile beraber “her ikimiz de büyük gayret ve fennî incelemeler yapmamıza rağmen bu basit tulumbayı bir türlü işletememiş”ler, “bereket açıkgoz bir bakkal çırağı bir hafta sonra” onları suya kavuşturmuştu.⁴⁶

Okula yakın, “altından kara sular çıkan” tek odalı bir evdir burası. Aynı konuşmada başka bir yerde, “bir buçuk odalı evim” diyor. 1960’ta, az evvel bahsettiğimiz Sermet Sami Uysal röportajında ise eşi Refika’nın “küçük evimiz” ifadesini “küçük değil, bir odalı bir ev” diye düzeltcektir. Yine aynı röportajda o evde arada şarkı ve şiir sözleri yanında nefesler de yazdığını, etraftakilerin kendisini “Bektaşî babası zannettiklerini” söyler.

Çalıştığı öğretmen okulu, o zamanki adıyla İzmir Erkek Mualim Mektebi, “Karşıyaka’da geniş bir bahçenin içerisinde iki küçük köşkte” yerleşikti ve kırk beş elli öğrencisi vardı. Hasan Âli, geçim sıkıntısı çektiklerini hatırlar: “Yirmi saatten fazla ders okuturduk ve maaşımız talebimizin adedi kadar tutmazdı. Her ay muntazaman verilemeyen bu maaşla, her şeyin pahalı olduğu bu şehirde geçinmeye çalışırdık.”⁴⁷ 1923 yazında vapurla İstanbul’a dönüşünü anlatırken, şakayla karışık yine geçim darlığından yakınır: “Hoca kısmında mangır ne gezer, öyle ikinci veya birinci mevki kamara tutabilmek için dokuz aylığı peşin kırdırıp sonra ağzını poyraza açmak lazım. Ondan dolayı açık havayı tercihan güverte bile-

46 ET: 162.

47 Kùltür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 28.

ti aldım.”⁴⁸ İstanbul’a vardığında, İzmir’de tanesi beş kuruş olan salatalığın üçünün beş kuruş olduğunu görünce “İstanbul’a olan muhabbeti” artacaktı!

Hasan Âli, henüz iki aylık öğretmenken, 1923 Şubat başında ilk kez Mustafa Kemal’le karşılaştı. “Gazi Paşa”nın İzmir’deki öğretmenlerle yaptığı toplantıda söz aldı, medrese-mektep ayrımının ne olacağına, “fosil haline gelmiş” medreselerin yaşatılıp yaşatılmayacağına dair sorusuyla dikkat çekti. Mustafa Kemal, “Medreseler ne olacak, evkaf ne olacak, dediğiniz zaman derhal bir mukavemete maruz kalırsınız,” dedikten sonra, bu mukavemeti gösterenlerin aslında dinen de bir salâhiyeti bulunmadığını, “bizde” ruhbanlık olmadığını, “dinimizin en makul ve tabii bir din” olduğunu söyleyerek, dinle ilgili inkılâpların sinyalini vermişti.⁴⁹

İzmir’de kaldığı kısa sürede öğretmen örgütlenmesine ve miliyetçi *Türk Sesi* gazetesine canlı katkıda bulunduğu aktarılır.⁵⁰ Kendisi, 19 Ekim 1954’te yayımlanan yazısında o günlerde “kendini İzmir fatihi ilan eden Nureddin Paşanın adına yaptırmak istediği çifte minareli selatin cami teşebbüsüne” karşı durduklarını, “Mütareke zamanı Arnavutluğundan bahsettiği söylenen bir Vekalet müfettişini sınıflara sokmadıklarını” aktarır. “Bu kadar atılğan, bu kadar ölçüsüz bir coşkunluk, hududsuz bir canlılık içinde” dirler.⁵¹ *Türk Sesi*’nde “medeni” memleketlerden örneklerle gençliğin taşkınlığının hoşgörülmesi gerektiğini savunan yazısı, modernist atılımcı ruhun timsalidir: “Bizde mesele aksidir. Küçük çocuklar ağırbaşlı bir genç, gençler ak saçlı birer ihtiyar; ihtiyarlar bittabi canlı cenazeler hükmündedir.”⁵²

1923 Temmuz başında, “ailevi nedenlerle” (Refika Hanım hamiledir) İstanbul’a dönerler. Yeniden iş araması gerekecektir. Dönüş yolunda vapurun torpil döşenmiş bir hat üzerinden geçecek olma-

48 Akt. Arıkan, 1990: 18-19.

49 Atatürk Araştırma Merkezi, 1997: 93, Sayar, 2002: 59, ID: 44-45. Alev Coşkun, M. Kemal’in “mukavemete maruz kalırsınız,” cevabını, bu gibi soruların genellikle “dine tecavüz mahiyetinde anlaşıldığı” şeklinde ‘uyarlayarak’ aktarır. Coşkun, 2007: 31.

50 İZÜNİDER, 19997: 9.

51 HH-2: 372.

52 Akt. Arıkan, 1990: 17.

sının kaygısı, bu endişeye peşrev olur. Hasan Âli, “Allah vermesin, vapur eskaza fena bir akıbeta uğrarsa” diye “peşin bir kelime-i şehadet getirdiğini” yazar: “Hem öl, hem de imansız git; bu hiç hesaba gelmiyordu.”⁵³

“Kendisine yaşama iklimi hazırlarken...”

Dostu Ahmet Hamdi, Hasan Âli’nin kültürel müktesebatını edinme macerasından bahsederken yapar, metinlerinde emsallerine çok rastladığımız bu güzel tarifi: “kendisine yaşama iklimi hazırlarken...”⁵⁴

Hasan Âli, “millî harekete” bir ucundan katkıda bulunarak siyasî faaliyete girer, bu arada öğretmenlik mesleğine adımını atarken, bir yandan da tutkuyla yazı hayatına dalmıştır. Öğrencilik esnasındaki geçimlik gazeteci çıraklığı da bu hevesi harlamış olmalıdır. İzmir’deyken *Türk Sesi*’ne yazmasına değindik. Ondan önce, İstanbul’dayken, 1921’de yayına başlayan *Dergâh* çevresinde yer almıştı. Hocası Mustafa Şekip’in yanı sıra İsmail Hakkı (Baltaçlıoğlu), Fuat (Köprülü), Mehmet Emin (Erişirgil) ve tabii dergiye asıl damgasını vuran Yahya Kemal (Beyatlı) gibi büyüklerin etrafında kümelenmiş öğrencilerdiler. Hasan Âli’nin Yakup Kadri’yle (Karaosmanoğlu) yakın arkadaşlığı da, *Dergâh*’taki bir yazısı üzerine kendisiyle tanışmak istemesi üzerine başladı. 1923 başına kadar çıkacak olan *Dergâh*, Anadolu’daki “millî hareketi” heyecanla destekliyor, bir yandan da bir büyük Geleneği sahiplenene, kopuşçu olmaktan çok devamcı, muhafazakâr bir modernleşme anlayışını arıyordu. (Çınar, 2013: 63-76) Henri Bergson’un bu kuşağı çok etkilediğini belirttiğimiz fikirleri, *Dergâh*’ın kapısından girmiştir. Bergson, güncel-çağdaş bir Batılı-modern düşünür olarak, devamlılık fikrini adeta tözselleştirmesiyle, rasyonalizmi sorgulayıp mistik olana ve sezgiselliğe yer açmasıyla, geç Osmanlı/erken Cumhuriyet aydınlarının modernist alt üst oluş karşısındaki tereddütlerini yatıştıracak bir tür orta yol gibi alımlanmıştı.

Aralıklarla 1918 ve 1922’de on sayı çıkan edebiyat ve felsefe der-

53 Akt. Arıkan, 1990: 18-19.

54 Tanpınar, 2002: 133.

gisi *Düşünce*'ye de yazdı Hasan Âli. 1922'de burada yayımladığı "Tenevvür Devri" başlıklı yazı dizisinin, aydınlanma felsefesi konusunda Türkçedeki ilk yazı olduğu söylenir.⁵⁵

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Dergâh* muhitindeki heyecanlı tartışmaları anlatırken, "Âli bütün bu münakaşalara iştirak eder; fakat garip şekilde mücerretten kaçardı," diye hatırlar: "Âli hiçbir zaman spekalütif zekâ olmadı. O meseleleri basite indirmesini biliyordu. Bu bakımdan onun konuşmasında, bizim XVI. Asır muharrirlerimize benzer bir taraf vardı." O zamanlar, Âli'nin bu tutumunu "aklıselime yormuş" olduğunu yazar Tanpınar. Oysa meğer, "Hakikaten aksiyon adamı hazırlanıyormuş."⁵⁶

Evet, aksiyon adamı olarak hazırlanıyordu – fakat yazı ve fikir adamı aslanı da yatıyordu Âli'nin gönlünde. 6 Şubat 1943'te –bakkanken– Basın Birliği'nin yarım yüzyılı dolduran muharrirler jübilesi açılış konuşmasındaki söyledikleri, yazıya-yazarlığa yaptığı duygusal yatırımı belgeler.⁵⁷ "Bize yazıları ile okumak ve düşünmek melekesini kazandırmaya çalışanlara minnet" duyduğumuzu söyler, "irfan velinimetleri"dir onlar. Muharrirler, "ümmetlerini tanımayan peygamberler gibi, yılların üstünden aşarak zamana hakim olu"yorlardır. "Yazıya başlarken yazıların kalem sahibini nereden alıp nereye götüreceği belli olmaz. Çok defa düşüncelerin çizdiği yol, o düşüncelerin sahibine de meçhuldür. Kaderin gözü aşkın gözü gibi bağlıdır. Deha dediğimiz harikalı kudret, kaderin gözündeki bağı çözebilmektir... Bizim gibi göçüp geçicilere ölümsüzlüğün en kıymetli bağıışı fikir; fikrin kundağı da yazıdır..." Yazıyı, insan varoluşunun yüksek bir makamı olarak görür Hasan Âli, bir yücelme eylemi olarak görür. Ve muhakkak, özenir o makama, kendine de yakıştırır. Bu konuşmasında bir yerde, "Şöhret, ancak ruhça zayıf olanlar için bir afettir," diyor. Sevilmeyi, 'tanılmayı' ve bu zevke yazı erbabı olarak erişmeyi ilk kalem tecrübelerinden itibaren çok istemiştir. Onun muharrirliğiyle Üçüncü ve Altıncı Kısımlar'da da meşgul olacağız.

55 Kaynardağ, 1997: 37.

56 Tanpınar, 2002: 135-136.

57 *DTCF Dergisi*, sayı 3 (Mart-Nisan 1943), s. 137-138.

“Türk Olmak Kolay Değildir!” Milliyetçiliği

“İntikam olsun!” yazısına (bkz. s. 75) kırk yılı aşkın bir zaman sonra dönüp baktığında, “bir başkasının kaleminden çıkmış kadar yabancı” bulmuştur Hasan Âli o cümleleri. Yine de “o felâketli günlerin acısı”na, “masum ve acemi bir kalemle tercüman” olduğunu söyleyecek. “Ne mutlu bugünün Türk çocuklarına ki,” diye şükredecek, “babaları böyle ağır mesuliyetin yükü altında değildirler ve kendileri bu acı duyguyu hiç bilmiyorlar.”¹ Balkan savaşları dönemindeki millî kin edebiyatına, fanatizme bir mesafe koyacak; fakat millî mağduriyetin ve azabın “masum” bir ifadesi olarak sahiplenerek. Acemice, çocukça/ergence olduğunu teslim ederek; millî uyanışın, millî bilinçlenmenin, bazen tıpkı ergenlik gibi ‘ileri yaşlara’ kadar uzanan bir merhalesi olduğunu da unutmadan...

Hasan Âli Yücel’in çocukluğu dinle dolu ise, gençliği de milliyetçilikle meşbudur. Orta yaşları da öyle. Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi ikliminin hamasetle yoğrulan gençlik dönemi milliyetçiliğini; yeni ulus-devletin modernist millet ve milliyetçilik inşası izleyecek. Hasan Âli, bu evrede millet ve milliyetçilik inşasının aktörlerinden biridir. Dil-tarih, edebiyat alanlarında söz alır; ama asıl eğitim alanında, “maarif ordusu”nun evvela neferi, sonra subayı ve komutanı olarak öne çıkacaktır.

1 GG: 90-91.

Halise Karaaslan Şanlı, Yücel'in bakanlık dönemindeki konuşmalarını inceleyerek, millî inşa ideolojisinin mufassal bir analizini yapar.² Yücel'in ulusu bir büyük aile olarak resmedişi,³ *organik* millet anlayışının timsalidir. Karaaslan Şanlı, Hasan Âli bu teşbihi tutkuyla ve 'başarıyla' genişlettiğini gösterir bize. Millet, *aile* olarak, vatandaşlara şefkat, sıyanet, yuva sıcaklığı ("sıcak koyun"), *sevgi* vaat ederken, böylelikle minnet borcu yükleyerek sadakat bekler, vazife ve yine *sevgi* cinsinden karşılık bekler. (Bir yerde, "Esasen, yurd daha geniş bir ev tanılmalıdır," diyor Hasan Âli.)⁴ Bu organik toplum tasavvurunda yurttaşlık, hak sahibi özne olmaktan ziyade, devlet uyrukluğunu belirtir.⁵

Hasan Âli'nin bütün yazı hayatı boyunca milliyetçilikle ilgili Türkiye dışından andığı tek düşünürün (İngiliz milliyetçiliğiyle ilgili yazdıklarını saymazsak)⁶ Maurice Barrès olduğuna da dikkat çekelim. Yakup Kadri'nin bir hikâye kahramanının Barrès'i örnek almasına atıfla anar Fransız milliyetçi düşünürü. Hasan Âli, "büyük Fransız milliyetçisi" diye hürmet ettiği Barrès'in, "egotisme" kavramıyla "ferdin kendi kendisine şuurundan hareketle cemiyete ve millete şuuru, ona sevgi ve ilgiyi" yaratmasını, "ferdi varlığı halk ve millet menfaatinde canlandırışını" över.⁷ Lâfzen ırkçılığı reddetmekle beraber anti-semitist çıkışlarında açıkça ırkçı olan Barrès, Fransa'da "entegral milliyetçilik" denen radikal akımın öncülerindendir. *Entegral* sıfatı, mitsel bir anlam yüklenen millî aidiyetin her şeyi ve her ferdi bağlayan ("egotist"!) determinist mutlaklığını ifade eder. Hasan Âli, literatürde proto-faşist olarak tanımlanan bu koyu milliyetçi-muhafazakâr düşünürü methettiği bu satırları, 1930'larda veya '40'larda da değil, 1950'lerin sonlarında yazmıştı.

2 Karaaslan Şanlı 2012: 199-210.

3 Aile, "Türk varlığının çekirdeği"dir (YB: 10.).

4 ID: 103. 1930'larda yazılmış metin; o aralar "tanınma" anlamına "tanılma" deniyor, daha önce de geçmişti. Bu satırların yazarının tuhaf ismi de, babasının o yıllarda tahsil görmüş olmasıyla alakalı!

5 Karaaslan Şanlı 2012: 240. Füsün Üstel'in tanımıyla: "vazifelere borçlu yurttaşlık." (Üstel, 2019)

6 Buna aşağıda geleceğiz, s. 117-120.

7 ET: 132-133. Dönemin "ilerici" addedilen aydınlarının Barrès'dan kâm almalarına, Tuncay Birkan da dikkat çekmişti: Birkan, 2019: 280-281.

Cumhuriyet'in inşa döneminde Türk milliyetçiliğinin millet kavramı, etno-merkezcilikle vatandaşlık esasına dayanan 'sivil' milliyetçilik arasında salınır. Sarkacın etnomerkezcilik yönündeki salınım momentleri daha büyüktür. Hem gayrimüslim unsurların kırım, sürgün ve göçle dramatik biçimde azaltıldığı ama hâlâ 'yeterince' çok etnili olan ülkenin bu gerçekliği; hem de kurucu elitin çekirdeğinin Batılı liberal demokrasi modeline belirli bir saygı duyması, milleti etnik kimlikler üstü bir vatandaş toplumu olarak tasavvur eden fikrin enerjisini tamamen sonlandırmıyordu. Ancak geciken (gecikilmiş hissedilen) ulusal bütünleştirmeyi kazasız belâsız ikmal edebilmek için, olabildiğince homojen bir millet yaratma endişesi, etnosantrik momentleri baskın kılmıştır. Gayrimüslim unsurların tasfiyesinde seferber olan milliyetçi söylemsel pratiğin kendini yeniden üreten dinamiğini de asla unutmamak gerekir. Mustafa Kemal'in "Ne mutlu Türk olana" diye ırkçı-özcü bir kimlik beyanı yerine "Ne mutlu Türküm diyene" diye iradî tercihe bağlı bir formül geliştirmesi, vatandaşlık esasına dayanan bir millet anlayışının delili olarak verilir. Ancak bu şiar dahi, mesela Mahmut Esat Bozkurt gibi kurucu elitin önde gelen şahsiyetlerinden biri tarafından "Öz Türk-Kanun Türkü" ayrımı yapılarak veya "Ne mutlu Türküm diyebilene" tashihi ile,⁸ görelileştirilmişti. Milliyetçiliğin bu etno-merkezcî ve sivil ideal tiplerinin teşkil ettiği uçlar arasında epeyce esnek, gri alanlar da vardır.⁹ Bir ve aynı ideoloğun veya onun bir veya aynı söylevinin, bir o tarafa bir bu tarafa meylettiğini görebiliriz; en fazla da, ırkçılığı reddeden ve "hümanist" bir anlatının içinde ırkçı 'dil sürçmelerini' çok görürüz. Bu bölümde, Hasan Âli'nin de o gri alanda çok gezdiğini göreceğiz. Dahası, Hasan Âli Yücel o gri alanın derinlemesine keşfi için belki en uygun protagonisttir.

8 Yıldız, 2001: 212. Kanun Türkü, anayasaya göre –'mecburen'– Türk sayılanlardır, Öz Türk ise soyca ve 'sahiden' Türk olanlar. 1990'larda "Ne mutlu Türküm diyene!" şiarını etno-merkezcî olmayan bir milliyetçiliğin dayanağı olarak anan saygın bir antropolog; bu formülün "Türk olduğunu bilmeyenlerle Türk asıllı olmayan vatandaşların 'Türk kimliği'nde anlaşıp birleşmeleri"ne yarayacağını söylerken, geçerken "Türk olduğunu bilmeyenler" ifadesiyle özcü bir tanım yapmaktan geri duramaz. (Güvenç, 1993: 240)

9 Örn. Koçak, 2002.

Bu bölümde genel olarak, Hasan Âli Yücel'in zihniyet dünyasında milliyetçiliğin ne kadar kökleşmiş, ne kadar 'doğallaşmış' olduğunu da göreceğiz. "Hümanizmacı" akımın ikonlaşmış mümessillerinden sayıldığından, asıl önemlisi –Beşinci Kısım'da meşgul olduğumuz gibi– 1940'ların ikinci yarısında "Türk milliyetçiliği" hareketinin baş hasımlarından biri olarak hedefe konulduğundan, şaşırtıcı bulunabilir bu. Nitekim, onunla ilgili kitaplarda, yazılarda, Karaaslan Şanlı'nın çalışması dışında, milliyetçilik vasfı adeta görmezden gelinmiş, o kadar önemsenmemiştir. Oysa Hasan Âli'de, siyasetten uzak durduğu 1950'lerde dahi, ferah üslûbuyla seyretilmiş *koyu* bir milliyetçilik kendini duyurur. Onun bu yönüne eğilmek, Türkiye'de milliyetçi zihniyet kalıbının görülmezlik derecesinde doğallaşmasının bir semptomunu hatırlatmak anlamına da gelecek.

Memleketçilik, yurttaş *ethos*'u

Hasan Âli Yücel, 1942 Mart'ında, Birinci Kaymakamlık Kursu açış konuşmasında eğitimde milliyetçi anlayışı anlatırken şöyle der: "Bu kadar ileri bir milliyetçi düşünce bizim devrimizden önce var mıydı bilmem?"¹⁰ Buradaki *ileri*, hem "çağdaş," hem radikal bir milliyetçiliği sıfatlandırır. "Çağdaşlığında" radikal ve "çağdaş" olması sayesinde, tutarlılık ve angajman bakımından radikal bir milliyetçilik... – İzleyen onyıllarda da, Kemalist milliyetçiliğin kendisine dair algısı bu istikamette olacaktır. Yücel de, bu anlayışın saygın bir örneği kabul edilir.

Hasan Âli Yücel'in, 1950'lerde, yurttaşlık *ethos*'unu ve kader ortaklığı iradesini esas alan bir milliyetçilik anlayışına görece yaklaştığını söyleyebiliriz. 1955'te Rakım Çalapala'yla birlikte yazdıkları *Yurttaşlık Bilgisi* ders kitabındaki şu pasaj, etno-kültürel bir 'öz' aramayan bir kader ortaklığı tecrübesine duygusal yatırım yapar: "Düşünün ki, bir gemide uzunca bir yolculuk yapan insanlar, yahut birkaç ay aynı yapıda çalışan işçiler bile arkadaş olur, birbirleriyle kaynaşırlar. Yüzyıllar boyunca beraber geçirdiğimiz hayat ve meydana getirdiğimiz eserler de bizi birbirimize bağlamaz mı?"¹¹

10 MES: 119.

11 YB: 27.

1960'ta yayımlanan manzum otobiyografisinde de aynı türküyü söyleyecek: “Dildeki, dilekteki birlik yapar milleti, / Milliyet anlamının budur ancak özeti. / Temiz yürek, öz bilgi, hayat için çok emek; / Yurddaşı kardeş bilip fena niyet gütmemek.”¹² *Yurttaşlık Bilgisi* kitabında ekonomi bağını “hepimiz birer ortak gibiyiz” diye tanımlanışında da bir serinlik vardır.

1950'lerde bir yazısında, millî bilinci, dahası millî birliği “Geçmiş” ve “Hal”den ziyade “Gelecek” üzerinden tanımlamak gerektiğini savunması da, milliyetçilik anlayışının iradeci-‘seçimli’ bir kimlik tanımına doğru büküldüğü bir uğrak: “‘Türk milleti, yarın ne halde bulunmalı?’ sorusunun cevabında toplanacak düşüncelerdir ki, bizi birbirimize sıkı bağlarla bağliıyacaktır.”¹³

Yurttaşlık Bilgisi’nde “İnsanları birbirine bağlayıp millet yapan bağlar,” dil, tarih, yurt, kültür, ekonomi, ölkü bağı, diye sayılır. Kültürün tanımlanışıysa, millî kimliği biricikleştiren, bambaşkalaştıran bir yöne açılır: “Bizim geleneklerimiz, göreneklerimiz, terbiyemiz ve zevklerimiz yabancı insanlarınkine benzemez. (...) Türkün her şeyi başka milletlerinkinden ayırdır.”¹⁴ Şovenizm teriminin Anglosakson versiyonu olan jingoizmin “İyi de olsa kötü de, benim ölkemdir!” şiarını andıran bir “yurtseverlik” tarifi de vardır *Yurttaşlık Bilgisi*’nde: “Yeryüzünde belki bizim yurdu-muzdan daha zengin, daha bakımlı memleketler vardır. Fakat, her çocuk nasıl en çok kendi anasını severse, biz de en çok kendi yurdu-muzu, Türk vatanını severiz.” 1930'lardaki bir yazısında geçen iki kelimelik bir övünç: “Biz yaptık!” gururu da, bunun bir örneğı.¹⁵

Bu ders kitabında, “milletin yararlarını kendi yararlarımızın üstünde tutma” ilkesinin, “milletten ancak kanunlara uygun şekilde fedakârlıklarda bulunması istenebilir”¹⁶ kuralıyla denetim altına alınması da, yurttaşlığı güçlendiren bir vurgu. 1950'lerdeki yazılarında, gerçek milliyetçiliğın, “medeniliğın özü olan hürriyetten” doğduğunu söyleyecek, “Türk için Türklük, hür olduğı nisbette

12 DB: 74.

13 HH-1: 524-525.

14 YB: 26-27.

15 1D: 53.

16 YB: 32.

kuvvetlidir” diyecek.¹⁷ Bir yandan, “Hürriyet, fakat milli bir hürriyet” şerhini düşecek: “Milletçe hür olmıyan bir toplulukta fert hürriyeti anarşiden başka nedir ki? Bunun aksi de yanlıştır. Ferdine hürriyeti çok gören rejimlerde topluluk hürriyetinin ne kıymeti vardır? Bir cemiyet, fertçe ve milletçe hür olduğu zamandır ki, medeni vasfını almağa hak kazanır.”¹⁸

Yurttaşlık Bilgisi, “Türk ülküsü”nü, barışa bağlılıkla ve medenî başarılarla tanımlar: “Türk milletinin yükselmesi, Türk varlığının hiçbir saldırıya uğramaması, her gün bir öncekinden daha hür, daha iyi, daha zengin, daha rahat yaşaması.”¹⁹ Hasan Âli, cumhuriyetçi kamu yararı düsturunu millîleştirerek, milletin refahı için çalışmayı salih milliyetçilik ölçüsü olarak koyar: “Ben bu memleket evlatlarına sadece hizmet ettim. Benim anladığım milliyetçilik budur, Türkçülük budur.”²⁰ Başka bir yerde, “Kırk dört yıldır... Türklüğün hayrı için çalışmış bir insan” diye takdim edecek kendini.²¹ Türklük-Türkçülük mefhumlarının kullanımındaki bolluğa, yine döneceğiz.

1943’te İkinci Maarif Şurası’nı açarken, “Sosyal kurumlarımız millî hayat amaçlarıyla amaçlanıyor” diye övünmüştü.²² 1930’larda ve ’40’larda, her şeyi muhakkak millîlikle tartma zarureti, çok bariz. Fikir, davranış, dilek, duygu, kutsallık, ibadet, vazife, hizmet, borç, azap, günah... bunlara ve daha birçok değere, eyleme millî sıfatını bitıştirmekten, o sıfatla anlamlandırmaktan hiç vazgeçmeyecek. Çünkü, “cemiyet dediğimiz varlık, şuuru mükemmelleştiği anda millet vasfını alır” diye inanmış.²³ Milletin, insanlığın gelişmesinde ve medenîleşmesine en yüksek ‘yaşam formunu’ teşkil ettiğini kabul eden modern milliyetçi fikre can-ı gönülden bağlanmış. 1957’de –hayli ileri bir tarih– şöyle yazar: “Türklük ruhu, diğer bütün kutsal ve medeni vasıflara öz olmalıdır.”²⁴

17 HH-1: 4.

18 HH-1: 567.

19 YB: 28.

20 D: 70.

21 HH-1: 462.

22 MES: 169.

23 PK: 142.

24 HH-3: 247.

1937’de *Pazartesi Konuşmaları*’nın önsözünde “en geniş insanî düşüncelere bile millet denilen varlığın özünden varılacağına inanıyorum,” diye yazar. Medenilik ve insanîlik, ancak “Türklük ruhu” vasıtasıyla, militleşerek, millilik vasfı sayesinde edinilecek bir kazanımdır bu tasavvurda: “Gerçek milliyetçilik, inkılapçı ve medeniyetçi milliyetçiliktir.”²⁵ Onun adıyla özdeşleştirilen hümanistlik sıfatı, Hasan Âli’de hep millilikle koşullanır: “Her Türkün vicdanında tek ihtiras kaynağı olarak yaşıyan Türk cemiyetini idrak yolundan gelerek aynı zamanda hümanist bir telâkkiye sahibiz.”²⁶ Cumhuriyet elitinin, “hem vatansever, hem insaniyet dostu” olarak yetişmesi gerektiğini söyler.²⁷

Milliyetçi inşânın coşkun zamanlarında, 1930’larda, ‘kıymetlendirmede’ uluslararası ölçüyü gözeten ikazlarının da hakkını verelim. Şu, vatanseverliğin içeriği örten bir perde olarak kullanılmasına karşı bir ikaz, mesela: “Vatanseverliklerini ilimlerinin hududu içinde, başka bir sahaya kaçmadan, enternasyonal kıymette bir eser yaratacak şekilde göstermiş ilim adamlarımız henüz yetişmiş sayılabilir mi?”²⁸ 1936’da bir yazısında, “Muvaffakiyetini milletlerarası bir düzeye yükseltmek için çalışma” gereğine işaret edip, “millî olsun!” kaygısının “‘bize göre’ değil, ancak ‘bizim!...’ olmasını isteme” anlamına geldiğinin altını çizirken, evrenselci bir çıta koyuyor: “‘Bize görecilik’i asla kabul etmemeliyiz... Millî kıymetlerimizi takdirde ölçümüz, ancak beynelmileldir.”²⁹ Sonra, 1939’da toplanan Birinci Maarif Şûrası’nda Avrupa’nın ahlâken ve kültürel olarak mahva doğru gittiğini söyleyen bir öğretmene “İnsanlıktan korkulur mu! İnsanlığın nerede meyvası varsa orada bizim ellerimiz ve dudaklarımız var. Biz milliyetçiliği böyle düşünüyoruz” diye çıkışması...³⁰ O yıllarda açıkça şovenist diyebileceğimiz ajitasyondan geri durmadığını bu kısımda hep göreceğimiz Hasan Âli’nin, bir ‘gericilik’ tehdidi sezdiğinde ikaz kipine geçer, çubuğu ‘insaniyetçiliğe’ bükür.

25 HH-2: 364.

26 “Cumhuriyet maarifinin prensipleri”, *İlk Öğretim*, sayı 96, İkincikânun 1942, s. 1214.

27 TOO: 227.

28 PK: 207.

29 ID: 12-13.

30 Birinci Maarif Şûrası, 1939: 399.

Bu ikazlar, ‘milletçe’ geri kalmış olduğumuz inancıyla doğrudan alâkalı. Hasan Âli’nin 1930’lardaki yazılarında, bu hep dönüp gelinen bir meseledir. Kemalist ulus-devlet inşa programının, yüzyılların açığını âcilen telâfi etmeyi vaz’eden görev tanımını benimsemiştir. Şu, bu âcilciliğin müthiş lakonik bir ifadesi: “Dünya üstünde ter içinde yürüyüp giden başka milletler var. Geri kalmışız. Daha geri kalamayız.”³¹ 1941’de, Türk milletinin “asırlarca her bakımdan bakımsız kalmış” olmasından yakınır;³² bu şefkatli “bakımsız” sıfatına iki yerde daha rastlayacağız. Geriliğin iki sebebini saptar. Birincisi, “kendi manevî varlığımızı uzun zamanlar kendimizin aşağı görmemiz ve onu dünyaya tanıtmanın millî bir vazife olduğunu duyup anlamamaklığımız;” ikincisi, “kendimizi muasır medeniyetin umumi seviyesine yükseltmek için büyük bir emek sarfetmeyişimiz.”³³ Dönemin inkılâpçı ruhuna uygun olarak, “yeni bir hayat kura”rken “halkın çürümüş, kokmuş eski inanışlarını tazelemek mecburiyetinde” olmaktan söz eder. “Türk halkına son asırlarda fena telkinlerle aşılınmak istenen eyvallahçı, bana neci ruh”la mücadele edecek, “Türk ruhunu bir hendese intizamile sistemleştirecek” bir “millî felsefe” arar.³⁴ Tabii iyimserlik telkin eder: “asırlar geri kalmış Türk rönesansı” doğmaktadır; “Ne yapmalıyız? Nasıl yapmalıyız?” soruları hiçbir devirde Türk dimağının girinti ve çıkıntılarını bu yıllar kadar kırmılatmış değildir.”³⁵

“Fena telkinler”le “eyvallahçı”lığa sürüklendiğinden yakındığı yazısında Hasan Âli, Türk halkının “esasen yaradılışı çok gerçekçi, doğru ve açık yürekli” olduğunu söylüyordu. Milliyetçiliğin popülizme lehimlendiği yer, burası. Zaten, Kemalist Altı Ok’a da uygun olarak, “milliyetçiliğin ayrılmaz vasıflarından biri halkçılıktır,”

31 PK: 15.

32 MES: 112. Bu sıfatın kullanımına ilk kez Hasan Âli’nin Türk Ocakları’nın reisi Hamdullah Suphi’de rast geldim, 1927’de bir yazısında: “bakımsız, unutulmuş Türklük...” (Suphi, 1929: 67)

33 PK: 59.

34 PK: 138.

35 PK: 188-189. 1943’te bakanken bir konuşmasında da, Cumhuriyet’i “kültürümüzün tam Türk olması yönündeki azimli ve toplu çalışmaları” başlatmasıyla “Türklüğün Rönesansı” diye vasıflandıracak. (MES: 168)

fikrindedir.³⁶ Hasan Âli'nin bir cümle arasında sarf ettiği "milletimizin özünü teşkil eden Türk halkı"³⁷ ifadesi, milliyetçiliğin halkçılıkla ilişkisini çözümlemenin kilididir. Gerek Kemalist gerek muhafazakâr milliyetçilik anlayışları genellikle halkı, ancak bilinçlenip 'yücelerek' millet kıvamına erecek bir hammadde gibi görürler. Hasan Âli'ninse, yer yer çubuğu, halkı milletin cevheri olarak görmeye doğru büküğünü görebiliriz. 1925 Ağustos'unda *Millî Mecmua*'da Maarif Vekâleti'nin Anadolu'ya irşad heyetleri gönderme girişimini takdir etmekle beraber, irşad kelimesine takılmıştı. "Anadolu acaba reşid değil mi?" diye soruyordu. Reşit olmayan Anadolu değil, onu doğru dürüst tanımayan, "reşid olanı bilmeyen" münevverler idi ona göre. Anadolu'yu irşat, "bizim hakkımız ve had-dimiz değil"di: "Her şeyden evvel onu tanımaya çalışalım."³⁸ Ki bu "kendi kendimizi tanımak" demekti³⁹ – *Dergâh* çevresinde de beraber eğleştiği Anadolucu milliyetçilerin⁴⁰ tepeden aşağı tayin edilmiş yapay-sentetik bir millî kimlik tanımına karşı savundukları "kendiliğimiz" sıfatına yaklaşan bir uğrak. "Anadolu", halkın ve köyün bayrak-mecazıdır. Doğma büyüme İstanbullu olarak, İstanbul-Anadolu zıtlas-tırmasından da geri kalmaz. Üstelik hayli ileri bir tarihte, 1957'de bir yazısında, İstanbul'un gerçi nüfus, basın, aydınların yoğunluğu, ticaret, ulaştırma bakımlarından en önemli "köşemiz" olduğunu, fakat coğrafi konumunun "bütün yurda nisbetle yanlamasına düştüğü" için, millî vücudun merkezi ve "kalbi" olmaya müsait olmadığını söyler. İstanbul, yıkılmış "Osmanlı düşüncesine dönüş" riskini temsil eder onun zihninde. Kozmopolitlik, metropoliten kargaşa, sefahat vb. imâlarıyla bir yozlaşma muhiti olarak İstanbul imgesi de eksik değildir: "İstanbulun tabii çekiciliği ve oranın siyasi ve ticari muhiti, devlet adamlarını kolayca dejenere etmeğe

36 PK: 62. Bir yerde, Ahmet Mithat'ı "eşi az gelen bir Türk popülisti" diye tanımlaması ilginç. (GG: 189) "Tanzimat'tan bu yana başlamış garplılık hareketinin, millî kişilik vasfını kaybetmeden nasıl gerçekleştirilebileceğini göstermiş" olduğunu düşünür onun. Başka bir yerde, yine bir popülistlik imâsıyla, Ahmet Mithat'ı "yerli ve milli kalmayı bilen, Türklüğü duyan bir adam" diye vasıflandırır. (HH-3: 67)

37 PK: 28.

38 Kolcu ve Arkon, 2006: 123.

39 PK: 92.

40 Çınar, 2013.

müsaittir.”⁴¹ Bu teyakkuzun Cumhuriyet’in ‘erken’ vakitlerinde değil, 1957’de dile geldiğini tekrarlayalım.

Halkçılık, Kemalist aydınlar arasında bu oku bilhassa önemseyenlerin hepsi gibi, Hasan Âli’nin nazarında da köycülükle özdeş-tir. 1930’lardaki yazılarında, köycü-halkçı heyecanı yüksektir: “Bizim bütün düşüncemiz, derisi katılaştırmış elile sapanını tutan, çatlak topuklu, çorapsız ayağıle Türk topraklarının göbeğine basan yurttaşlarımızın dediğini anlamak, istediğini yapmak, yapmasını istediğimizi ona kolayca anlatmaktır.”⁴² Anadolu’nun Osmanlı’nın yayılmacı ‘istismarından’ kurtularak anavatan olma ‘haysiyetini’ kazanmasına şükreder: “Türk köylüsü, yakın tarihimizin hiçbir devrinde, Cumhuriyet’in bu on dört yılında olduğu kadar başı dinç kalmadı. Yemensiz... Arnavutluksuz; sakın ve rahat, huzur içinde yaşıyor”⁴³ (“Yemensiz, Arnavutluksuz...” – İmparatorluk kaybını bir sadeleşme, arınma olarak olumlayan ulus-devlet milliyetçiliğinin veciz bir ifadesi.) Dördüncü Kısım’da göreceğiz, Köy Enstitüleri siyasetini de köycü-halkçı bir temele oturtmuştur. “Tamamiyle Türk malı ve millî bir köylü yetiştirme müessesesi”⁴⁴ diyecektir. *Yetiştirme* fiili, velâyetçi bir tutumun ifadesi... Milliyetçiliğin hayalindeki ideal milletle, halihazırdaki ‘güncel’ reel millet (kısacası, *halk!*) arasında hep bir açığı olur. Hasan Âli’de o mesafenin dönemin Kemalist elitinin ortalaması itibarıyla görece dar olduğunu söyleyebiliriz galiba. Romantik bir özlemle, halihazır milletin de ‘matluba muvafık’ olduğuna en azından inanmak ister – böyle *söylemekte* ısrar eder, en azından. 1959’da hâlâ, ihmale uğrayan köylünün millî-fitrî liyakatinden emindir: “Türk milletinin yüzde yetmiş beşi olan köylünün kudret ve kabiliyetine inanmadan nasıl Türk milliyetçisi olunur?”⁴⁵

1942’de bakanlık bütçesi görüşülürken söyledikleri de, reel millete ‘inanının’ bir örneği. Bazı milletvekillerinin, Türk milletinin “temiz ahlâklı, yüksek seciyeli, yüksek duygulu” olduğuna kani olmakla beraber, “amma bu milletin çocukları olan gençlik bu ba-

41 HH-3: 278.

42 PK: 44.

43 PK: 22.

44 D: 69.

45 HH-2: 155.

kımlardan çok terbiyeye muhtaçtır” diye düşündüğünü, “bu husustaki tehlikeleri hissederek bu noksanı derhal telâfi” etme gereği duyduklarını söyler orada. İtiraz eder: “Bendeniz bunda tezat görüyorum. Türk Milleti büyük ve güzel ahlâklı telâkki olunuyor da bir milyonu geçmiş aynı memleket çocukları sanki bu milletin özünden çıkmamış, ayrı mahlûklar zümresi imiş gibi, ahlâken, fikren, cismen dün [aşağı] telâkki ediliyor.”⁴⁶ Gençlikten daima huylanan muhafazakâr reaksiyonerliğe karşı dururken, milliyetçiliğin halkçı lehçesini öne çıkartan bir strateji...

Ölümünden sonra yakın arkadaşı Sabahattin Eyüboğlu’nun hakkında yazdığı yazı, “Memleketçi insan,” diye başlar.⁴⁷ O, *memleketçilik* kavramıyla tanımlar Hasan Âli’nin milliyetçiliğini. Şöyle: “... her düşünceye memleketinde uygulanabildiği ölçüde değer verir, bu yüzden dünya açısından düşünen dostlarıyla çatışır, dar görüşlü sayılmaya razı olurdu. Gündelik yaşayışında bile Yücel, ayağının memleket gerçeklerinden yurttaşlarının zevk ikliminden keşilmesini istemezdi. (...) O kadar ki, Yücel, en sağcı ve en solcu düşünceleri bile, memleketçi olmak şartıyla, hoş görürlükle karşılar, nice aydınımızın düştüğü yersiz, memleket için yararsız bağnazlıklara, parlak da olsa verimsiz aşırılıklara düşmezdi.” Hasan Âli’nin millî-popülizmi ve reel politik pragmatizmiyle beraber, onun sosyalist veya ‘aşırı sol’ fikirlere mesafesinin de dostça rikkatli bir ifadesi. Eyüboğlu, onun “kişilik ve aydın olarak” böyle olmakla beraber, “insan olaraksa dünyaya, hiçbir sınır tanımayacak kadar açık” olduğunu belirterek rikkatini derinleştirecek. “İnsan olarak” – “kişilik ve aydın olarak” yarılması ve bu yarılmanın doğallaştırılması, elbette ayrıca düşünmeye değer. Biz bunu en azından hümanizm/medeniyetçilik ile milliyetçilik arasındaki ilişkiyle ilgili bir yarıлма olarak aklımızda tutalım.

Yücel’in milliyetçiliğinin medeniliğinin, ‘makullüğünün’, ‘ılımlılığının,’⁴⁸ –resmî milliyetçiliğin inşa dönemi heyecanının geride

46 MES: 131.

47 Eyüboğlu, 1961.

48 1960’ta, Atatürk sayesinde, “kendi milleti için de zararlı” olan “aşırı milliyetçilik zihniyeti... ırkçılık ve bölücü, parçalayıcı nasyonalizm ideolojilerine bağlanmadık,” diye şükreder. HH-1: 273.

kaldığı bir zamanda, 1959'da dile getirilmiş– bir ifadesi, milletlerin aşağılık duygusu kadar gururdan da uzak durması gerektiğine dair uyarısıdır.⁴⁹ Hasan Âli'nin meşrebince hep olduğu gibi, “Hakikat, bu iki ifratın ortasındadır.” “Mezîyetlerimiz kadar kusurlarımızı da bilmek zorundayız”dır; “kabahatleri ve noksanları örtersek (...) kusurlar hiç söylenmeyecek, hep mezîyetlerimiz ilan edilecek olur ve bu böyle devam ederse kusursuz bir millet olma sanısına düşeriz ve mezîyetlerimizi de bir gün kusur haline getirmiş oluruz.” Ancak o zaman, “çekinmeden eksikliklerimizi söyliyerek,” “‘Ne mutlu Türküm diyene!’ diyebilecek olgunluğa” ulaşabileceğimizi söyler. Yoksa “‘Ne mutlu Türküm diyebilene!’ diyecek ardcılar yetiştirmiş olmanın azabına ve sorumluluğuna uğrarız.”⁵⁰ Bundan kurtulmanın yolu, örtmek değil, açmaktır.” Hasan Âli burada “ardcılar”la ırkçı-Türkçü akımı hedef alıyordur ama hatırlayın: “Ne mutlu Türküm diyene”ye “...diyebilene!” şerhini düşen, Kemalist milliyetçiliğin öz “ardcı”larından biri, Mahmut Esat Bozkurt’tu.

Hasan Âli'nin, ‘doğru’ milliyetçiliği kusurlarımızı, eksiklerimizi örtmemekte gören anlayışına uygun bir nüktesiyle bağlayalım bu alt başlığı. Alman profesör Ernst Hirsch’e, Türk vatandaşlığına geçince aldığı maaşın düşmesinden yakınması üzerine verdiği cevap: “Mr. Hirsch, Türk olmak kolay değildir!”⁵¹ Millî benliğin kendiyi alay etmeyi başarabildiği bir an.

“Milliyetçi olmak için mutlaka ırkçı olmaya ihtiyaç yoktur.”

Türkiye’de ırkçılığı can-ı gönülden ve adlı adınca üstlenen, sadece 1930’ların ve ’40’ların, merkezinde Nihal Atsız’ın bulunduğu Türkçü akımı olmuştu. O dönem, dünyada da ırkçılığın muteber olduğu bir dönemdi. Sadece iktidara erişen faşizmler değil, birçok

49 HH-2: 492-493.

50 Manzumunu da şöyle söylemişti: “‘Türk’üm!’ diyen bir Türk’e ‘Türk değilsin!’ diyenler / Memlekete bilerek nifak tohumu eker. (...) Türk değilsin demektir Türk’e en büyük hakaret” (DB: 57, 67)

51 Erbaş, 2019: 133-134. Hirsch kendisini “aptallaştırdığını” söylediği bu gelir kaybını telâfi etmek için yardımını istediği Maliye Bakanı’nın onu noter ya da vali yapma seçenekleri üzerinde durduğunu aktarır (Hirsch, 1997: 310).

yerde sair milliyetçi ideolojiler de ırkçı ‘motifler’ taşıyordu. Türkiye’de de öyle. Türkçü akımla resmî veya Kemalist milliyetçilik arasında, pekâlâ geçişlilikler mevcuttu. Ancak Türkçülük dışında, gerek Kemalist gerek muhafazakâr (İslâmî ve Anadolu) milliyetçi ideolojik söylemler, pekâlâ ırkçı motifler içeriyor olsalar bile, ırkçılığa karşı olduklarını söylüyorlardı.

Türkiye’de tek parti idaresi, İkinci Dünya Savaşı’nın faşist Mihver devletleri aleyhine sonuçlanacağını anlaşıldığı bir merhalede, 1944 ilkbaharında, ırkçı ve ‘aşırı’ milliyetçiliğe açıkça mesafe koyan bir hamle yaptı. 3 Mayıs’ta Türkçü-Turancı aydınların bir bölümü tutuklandılar ve “zararlı ideolojilerini tahakkuk ettirmek” için “yabancı teşekküllerle fesat ve ihanet içinde” hükümeti devirmek üzere gizli örgüt kurma suçlamasıyla dava açıldı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 19 Mayıs Gençlik Bayramı nutkunda “Türk Milliyetçisiyiz, fakat memleketimizde ırkçılık prensibinin düşmanınız,” dedi. “Milliyetçi Türkiye, Anayasanın tarif ettiği Türk Vatanına, vatansever bir Türk milliyetçisi olmanın bütün imkânlarını vermiş” idi ona göre – fazlasını ‘istemek,’ ırkçılıktı. Hasan Âli de (1953’te) milliyetçiliğin “kültür işi” olduğunu anlatırken, “milliyetçi olmak için mutlaka ırkçı olmaya ihtiyaç yoktur,” diyecektir.⁵² ırkçılığı men eden bu milliyetçilik söyleminde, adeta bir riyazet havası vardır; doğal bir iştahın aşırılığına karşı, nefsi terbiye eden bir *ethos*.

Millî Eğitim Bakanlığı bünyesindeki İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İnönü’nün 19 Mayıs konuşmasının teşvikiyle, alelacele bir *ırkçılık-Turancılık* derlemesi hazırladı. Nisan-Mayıs’ta basında bu konuda yayımlanmış 72 köşe yazısına, İnönü’nün nutku, Başbakan Saracoğlu’nun konuşmalarından parçalar, CHP Genel Sekreteri Esendal’ın parti örgütüne tamimi ve Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli’nin beyanatları ve Maarif Teşkilatına tamimi eşlik ediyordu. Derleme, ‘doğru’ milliyetçilikten sapan ırkçılara-Türkçülere kahretmeye adanmıştır.⁵³ Yayıncısı olduğu kitapta en fazla sözü de

52 HH-1: 57.

53 Milliyetçi-muhafazakâr kişilerden de yazılar vardı derlemede. Tahsin Banguoğlu’dan iki, –Yücel’in halefi olacak– Reşat Şemsettin Sırer ile Peyami Safa’dan da birer yazı. Bir ara Nazilere epey ‘ilgi duyduğunu’ bildiğimiz Peyami Safa: “İnönü... halkla ve gençlikle hasbihal ettiği zaman, Türkün siyasi dehası, basireti, itidali,

alan Hasan Âli, “Yüce başbuğumuz, sevgili yurttaşlarım” hitabıyla başlayan kendi 19 Mayıs söylevinde, milliyetçiliğin ölçüsünü bir tür *Führerprinzip*⁵⁴ ile koyar – bu, Üçüncü Kısım’da konumuz olacak. “Atatürk’ün kurduğu milli birlik, ondan sonra gelen en büyük Türkün, İnönü’nün elindedir,” buna göre: “Millet ve memleket davalarında başarınızın birinci şartı, Atatürk’e, İnönü’ye [“O büyük Türk...”] inanmaktır, onlara bağlanmaktır. Doğru düşünce onların sözünde, doğru hareket onların izindedir.” 26 Mayıs’ta bütçe müzakerelerinde yine şefleri pusula almak gerektiğini vurguladıktan sonra, “Millet gibi, Türklük gibi, Türk gibi en aziz ve kutsal fikirlerin bu çocukların zihninde fena bir maksada kullanılmış olması mümkündür,” der ama iyimserdir: “iğfal edilmiş ve sapık fikirlerle bilerek bilmeyerek kapılmış olanlar çok az...” Maarif Teşkilâtına tamiminde, altı okun prensiplerinin hep birlikte geçerli oldukları, ayrılamayacaklarını, ırkçılık-Turancılık hareketinin bu hataya düşerek “milli birlik ve beraberliğe tecavüz” ettiğini söyler. “Türk, Türklük, Millet gibi aziz kavramları muvazenenin dışına çekerek millet ve memleket için zarar verici düşüncelere yönelmenin mümkün olduğu son olaylarla sabit” olmuştur. “Hiçbir Türk ferdinin şaşırmasına ve şaşkınlığını başkalarına da sirayet ettirmeye kalkışmasına yer yoktur” ikazında bulunan bakan Yücel izleyen ders yılının ilk gününde “başbuğumuzun” 19 Mayıs nutkunun okunup açıklanmasını tamim etmekle kalmıyor; yüksek öğrenim kurumlarında profesörler “bu nutkun ruhuna göre halkın rahatça okuyabileceği broşürler yazıp basılmak üzere resmî yollardan Vekilliğimize göndereceklerdir” talimatını veriyordu.⁵⁵

Bakanlığının son aylarında, 22 Nisan 1946’da Milli Egemenlik ve Çocuk Haftası’nı açış konuşmasında Hasan Âli, ırkçılığa karşı bütün dünyada bir farkındalığın geliştiğinden memnuniyet-

idealle realite arasındaki muvazenenin tam ölçüsü konuşuyor demektir,” diye yazmıştı. Belki, kendini emniyete alma kaygısıyla da... (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1944: 162-163)

54 Führer (önderlik) ilkesi. Nasyonal sosyalist ideoloji, milli bilinç ve kaderi kişileştiren Führer Adolf Hitler’in siyasî-hukukî-ahlakî... her konuda en yüksek karar mercii olduğunu vaz’eder; onun emir ve görüşleri en yüksek kanun kuvveti taşır, onun iradesi bütün millet için bağlayıcıdır.

55 Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1944: 11-14, 21-24.

le söz eder: “‘İrkçı ve üstün millet’ şaşı görüşünün hakikatları değiştiren, hakaret edici bakışında, beşer istikbalinin karararı manzarası; dünya dediğimiz bu yuvarlağın üstüne sığınanların beyinlerinde bugün korku ile titrenen bir kâbus olmuştur. Bu kâbusu hiç değılse çocuklarımızın ve torunlarımızın görmemesi için her yerde bir uyanma hareketi vardır.”⁵⁶ Ne var ki İkinci Dünya Savaşı’nın hemen sonrasının bu sözlere yansıyan insanıyetçi, hürriyetçi, barışçı iyimserliğinin fazla uzun ömürlü olmadığını biliyoruz. Türkiye’de de İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nün bahsettiğimiz derlemesine yansıyan, “sapık fikirlere” mesafe koyan “muvazeneli” bir millıyetçılık telkin etme yönündeki teyakkuז havası uzun sürmedi. Onun yerini, Soğuk Savaş anti-komünizminin teyakkuזu aldı; o atmosfer içinde de şovenizmin fazla gemlenmesi uygun bulunmazdı. Nitekim 1944 İrkçılık-Turancılık davası da beraatla sonuçlandı. Dahası, 1947’de bizzat Hasan Âli Yücel’e karşı açılan –Beşinci Kısım’da eğileceğimiz– bir dava 1944’ün rövanşı oldu; komünistler-solcular ve onları himayeyle itham edilen Yücel, “ırkçılık” buhtanıyla millıyetçiliğı kriminalize etmiş olmakla suçlandılar. Hasan Âli’ye dönük bu suçlamanın ‘kanıtlarından’ biri, iki Türkçü SBF öğrencisi hakkında *Orhun* dergisi anketine verdikleri, kan birliğini millî birlik koşulu sayan cevaplardan ötürü tahkikat açtırmış olması idi. Hasan Âli’nin gerekçesi, ırkçılık karşıtlığının metin bir numunesidir: “Devlete yarın Kaymakam ve Vali gibi idare memurları da yetiştirecek bir meslek yüksek okulu olan Siyasal Bilgiler Okulunda kan ve ırk esasına dayattırılan bir millıyetçilik duygusile çıkacak gençlerin, vatandaşa eşit muamele bakımından ne kadar zararlı olacağını mûlahaza ettiğim için...”⁵⁷ Hasan Âli bu davada faşist olarak tanımladığı⁵⁸ Atsız’ın Türkçülüğüne, “Memleket-te görüşlerine uymıyanları Türk tanıımıyan, bütün dünya milletlerini baştanbaşa düşmanımız bilen... millet anlamının en siyah ve en korkunç bir şekilde marazileştirilmiş nûmunesi” diye veryan-

56 MES: 318.

57 D: 102-103.

58 *Dinle Benden*’de de, “millıyetçi tekeline” elinde tutan, “kanına bakıp etini tartarak” “Türklük vesikası” verenler için, “Bu illet hastasına faşist derler, unutma!” diyecek: “Hitler böyle diyordu, her yerde piçi vardır; / Bu sapık fikirleri yapanlar hep bunlardır.” (DB: 68 vd.)

sın ederken;⁵⁹ Türkçülüğe, –“doğru” Türkçülüğe–, de sahip çıkmıştır. “Bu türlü milliyetçiliği hakiki milliyetçilik saymağa, bu türlü Türkçülüğü doğru Türkçülük bellemeğe hangi vatandaş aklı selimi müsaittir?”⁶⁰ Türkçülük, en geç 1940’ların ortalarına kadar, Türk milliyetçiliği ile aşağı yukarı eş anlamlı kullanılabiliyordu; yine de onun bilhassa radikal, hararetli bir ifadesiydi. Mesela Mustafa Kemal’in, İnönü’nün en hararetli milliyetçi konuşmalarında Türkçü lâfzına rastlanmaz. Türkçü hareketin bir muhalefet akımı olarak güçlenmesiyle, 1940’larda, Türkçülük ‘genel’ Türk milliyetçiliğinin özel ve radikal (“aşırı”) bir çizgisi, bir lehçesi olarak ayrıştı. Hasan Âli’nin, o merhalede hâlâ, hatta bizzat Türkçülerce gözde hasım olarak belenmişken, Türkçülüğü boşlamaması dikkate değer.

Hasan Âli 1938’de, birkaç yıl sonra Türkçü hareketin atak sözcülerinden olacak olan Reha Oğuz Türkkan’ın, insanın kendini bir ülkeye adanması, bu ülkenin de yurt ve millet sevgisi olması gerektiğini anlatan kompozisyonunu takdir etmişti.⁶¹ 1942’de Zonguldak’ta çıkan Türkçü-Turancı *Ülkü* dergisi, bakan Yücel’e övgüler içeriyordu.⁶² 1930’lardaki yazılarından birinde, Mussolini’nin “Altın icat edilmez. Fakat bütün bir milletin fedakârlık kabiliyetine, siyasi, manevi disiplinine güvenilebilir” sözünü pek beğenmiş, “Bu sözler, kimin tarafından söylenmiş olursa olsun doğrudur,” demişti: “Biz Türkler, bu hakikati Roma İmparatorluğu kurulmadan çok önce iliklerimize kadar duymuş ve başkalarının iliklerine kadar duyurmuşuzdur. Türk, varlığının kaynağını milli iradede görmeyi vasıflarının ilki olarak tanır.”⁶³ Bunlar, Hasan Âli’nin Türkçülerle ve lânet ettiği faşizme karşı pek de tetik durmadığı ‘anlar’.

Manzum öz yaşam öyküsünde ırkçılığı ‘haydi canım’ havasında reddettiği mısralara bakalım:⁶⁴ “*Nasıl kana bakılır koca Türk di-*

59 Atsız ve arkadaşlarının laikliğe de aykırı oldukları kanısındaydı. İstiklâl Marşı’ndaki “ırk” sözüne dayanmaları da uygunsuzdu çünkü İslâm’da ırkçılık olamazdı ona göre; nitekim “samimî rasistler, samimî İslâm ve Hristiyan olamazlar”dı. D: 90.

60 D: 18-19.

61 Önen, 2002: 362.

62 Soysal, 2002: 502.

63 PK: 8:

64 DB: 76.

yarında? / Ecdadımız eritmiş ulusları bağrında! / Üç kıtada at sürmüş, şarkla garpla karışmış; ‘Ben sendenim’ diyenle doğuşürken barışmış. (...) Şüpheliyse babalar basmış ‘Abdullah’ları; / Hepsini Türkleştirmiş, giydirip külâhları. (...) Osmanlı sultanları nesebce aranılrsa, / Türk demesi zor gelir çoğunun anasına.” Nominal olarak, yani adlandırma itibarıyla, lâfzen, ırkçılığın ‘imkânsızlığını’ ve yersizliğini söylüyor. Fakat, “ecdadımız” diyor – bir ezeli soy sürekliliğiyle gururlanıyor. Genel olarak, üstün ve fetihçi bir şanlı tarihle gururlanıyor. Dinî asimilasyona dayanan bir Türkleştirmeden bahsediyor. İmparatorluk kimliğini dikişsiz modern milli kimliğe ulayan anakronizmden hiç bahsetmeyelim. Kan ve soya dayalı biyolojik ırkçılığı reddeden, fakat etno-kültürel, etno-dinsel ve etno-tarihsel temelde ırkçılığı yeniden üreten bir hamaset var burada. Türk milliyetçiliğinin ırkçılığı kesinkes reddeden birçok lehçesinde görebildiğimiz bir ‘doğallıkla’...

*

Çocukluk anılarında, “Arap, simsiyah” sütünesine alıştığı için bir süre “beyazlara bir türlü ısınmadığını” anlatırken, ırkçılar bunu duyarlarsa fırsat bilip “biz onun zaten sütü karışık demiyor mu idik?” diyeceklerini söyleyerek istihza eder. Ve şöyle devam eder: “Desinler. Eğer içilen süt, insanın manevi varlığına da tesir ediyorsa nihayet ben, bu içtiğim türlü türlü sütlerle yine insanlara yakınlık duymuş olacağım. Ya koyun, yahut inek sütüyle beslenenlere ne buyrulacak? Halbuki bence bu da fena bir şey değil. Hayvanları sevebilmek de insanlığın vasıflarındandır.”⁶⁵ Burası, ırkçılığın zihniyet dünyasını tiye almak bakımından ‘zevкли’ bir pasaj. Keza, 1960’ta “beyazların karaları aşağılatmasını,” “insan eşitliği” davasının temel meselesi olarak koyan – ve bilvesile babaannesinin evindeki Afrika kökenli bakıcılardan Seyyare dadının oğlu Niyazi beyin “bir siyah derili memleket maarifini temsil edemez” gerekçesiyle Aydın maarif müdürlüğünden alınmasına kızan pasaj...⁶⁶

65 GG: 66.

66 HH-2: 951-952. Mustafa Kemal’e “Cephelerde doğuşürken Türktüm de maarif müdürü iken mi Türk sayılmayacağım?” diyerek yazdığı “içli” mektup üzerine Niyazi Bey isteği üzerine İstanbul’a tayin edilmiş.

Hasan Âli'nin devrinin 'siyasî doğruculuk öncesi' bir devir olduğunu göz ardı etmeyelim. Millî kimlikler hakkındaki toptancı hükümlerin yadırganmadığı bir devir. Hasan Âli de, böyle 'etno-nük-telerden' sakınmaz. Balkan ulusları hakkında, mesela: "*Bıraktığın illerde yeni devlet kuranlar / Böyle efendi oldu senin eski çobanlar.*"⁶⁷ Anti-semitist olduğunu kesinlikle söyleyemeyiz,⁶⁸ tersine olumlu önyargılar beslediğine rastlarız: "Bu Yahudiler çok maharetli ve cesur insanlardır. Bir de âlem, onlara korkak der."⁶⁹ Beri yandan, İskoçların cimriliğiyle ilgili bir fıkra anlatırken, onları "hasislikte herkesten üstün olduğu cümlece bilinen bir ırk"la⁷⁰ mukayese ettiğine de rastlarız! Olumlu önyargıların 'şirinleştirdiği' ırkçı dil ve zihniyet kalıplarına, "Almanlar" bahsinde de rastlarız. 1930'lar-da, Kant, Hegel, Nietzsche diye sayarken, "[Almanlar] hepsinde kırk ikilik bir top tarakasile kendi vasfını taşıyan bir felsefe yaratmıştır," der; Marx bile "bir ihtilâlin felsefesini yaparken, bir alman mareşalını, ondaki disiplin ve ciddiliği ne kadar andırır?"⁷¹ 1957'de bir yazısında, bu kadar askerî değilse bile, "romantik, derin, ağır hareketli, disipline bağlı" bir "Alman ruhu" tarifi yapacaktır.⁷² Siyasî doğruculuk öncesinde doğal sayılan, siyasî doğruculuk devrinde de nesli tükenmemiş zihniyet kalıpları...

"Doğulu milletlerin en batılsı"

"Harb-i umumi'nin neticesinde, Mütareke'yi takip eden kötü günlerde aldığımız siyah numaraların ağırlığını unutmak mümkün mü? Avrupa medeniyetinin o zaman bize verdiği sıfır, milletimizi sınıftan döndürmüyor, vatanından ediyordu. Bu numaraya razı olmadık. Çekişe çekişe, mümeyyizleri bütün beşeriyet olan bir heyet huzurunda tekrar tekrar imtihan olduk; İstiklâl Harbi'ni kazandık demek, bize verilen sıfırı tam numaraya kalb ettik demektir. İkmal

67 DB: 27.

68 Bkz. s. 60-61.

69 GG: 114.

70 IM: 22.

71 PK: 154-155.

72 HH-3: 263.

imtihanından pek mükemmel, yüzümüz ak bir halde çıktık. Lozan Muahedenâmesi bu mücadeledeki muvaffakiyetimizin notlarını hâvi bir numara kâğıdıdır.”⁷³ Hasan Âli’nin 1925 Ağustos’unda *Millî Mecmua*’da yazdığı bu satırlar, çarpıcıdır: Batı medeniyetini *mümeyyiz* (iyiyi kötüyü ayıracak durumda olan!) diye tanır, egemenliğin kaybedilişini de kazanılışını da o *mümeyyizin* takdiriyle açıklar. Millî inşâ döneminde, milliyetçi özgüvene yatırım yapılırken, –kendisi de bu ‘inanla’ koşarken–, ‘bu kadarını’ söylemeyecektir. Ama Hasan Âli, Batı’yı –bu dünyada!– imtihan mercii bilmeyi sürdürür.

1950 yılında iki Şarkiyatçının ardından yazdıkları, Batılıların alâkasına verdiği önemi gösterir. ‘Popüler’ Oryantalizmin karikatürü sayabileceğimiz Pierre Loti’nin, âşık olduğu Hatice’nin (Azıyade) şahsında “Türk’ün ruhunu sevdiğini” söyler: “Türk’ün ruhu artık onun bir parçası” olmuş, “Türk olmadığı halde Türk olmanın sırrını bilmiş ve bulmuştur.”⁷⁴ Arkeolog Albert Gabriel’i, “Fransızca konuşan bir Türk” diye yâd eder. Zira o, “Türklerin medeniyetlerini ve medeni istidadları olduğunu,” –Loti’nin “güzel, içli, derin, fakat edebî satırlarından” farklı olarak–, dünya efkârına bilimsel delillerle göstermiştir: “Onu bir hakikatin, hususiyle kendi hakikatimizin kâşifi olarak daima minnetle anacağız.”⁷⁵ Batılıların kendisini *tanınmasına* (hem bilme hem kabul etme, sayma anlamında), hakkını vermesine verilen adeta varoluşsal önem, Batılı’nın “Türk olmanın sırrını bulması”ndan, “kendi hakikatimizin kâşifi olması”ndan duyulan haz, Oksidentalist/Garbiyatçı bilincin⁷⁶ bir nişanesi. Garbiyatçı bilinç, kendi kendisine de Batılı gözüyle baktığı için de, Batılı gözlerin tanıklığını önemser. İkili bir teyit bulur orada, diyebiliriz...

Hasan Âli, Batılılaşmanın bir ‘cereyan’ olarak başlangıcı sayılan Tanzimat’a, 1930’larda küçümseyerek yaklaşmış, onu ‘yanlış’, yüzeysel ve mütereddit bir hamle olarak görmüştü: “yarısı cübbe,

73 Kolcu ve Arkon, 2006: 120.

74 HH-3: 4.

75 HH-3: 15-17.

76 Meltem Ahıska, Garbiyatçı fanteziyi, kendini Batı’nın/Batılı’nın gözüyle görmenin müşkülleri ve endişeleriyle de cebelleşen bir kendini Batılı olarak tasavvur etme performansı olarak anlatır. (Ahıska, 2005)

yarısı redingot bir medeniyet telâkkisinden ileriye geçemedi.”⁷⁷ Özellikle de “Türkten başka unsurlara milliyetlerini duyurup bellemelerine saik” olurken, “Türke Türklüğünü öğretmekten çok, amma çok uzak” kalması, “iğreti” kılmıştı Tanzimat’ı.⁷⁸ Yine de, 1939’da fermanın 100. yıldönümü vesilesiyle Bakanlık girişimiyle kapsamlı bir kitap yayımladı. Tanzimat’a yine eleştirel, fakat neticede kıymet vererek yaklaşan bu kitap, Tanzimat çalışmalarında referans eser olmuştur. 1954’te, miladî kopuş söyleminden biraz daha uzaklaşmıştır, “Tanzimat her türlü eksiklerine rağmen, devleti ve dolayısıyla milleti parçalanmaktan kurtarmıştır,” diye yazacaktır. Bugün bunları tartışabiliyor olmak bile, “velev sathi surette olsun, Tanzimat dediğimiz o ‘Garphlaşma’ hareketi” sayesinde. Tanzimat’ın “talihsizliğine” ekonomi-politik bir açıklama getirmesi dikkate değer: Osmanlı ekonomisinin zayıflığından, geriliğinden dolayı kapsamlı nizam değişimini ‘taşıyamadığını’ söyler, “şekil taklitçiliği, tapon eşya düşkünlüğü... borca yaşama usulü”nün gelişmesini buna bağlar. Tanzimat’ın zaafı ise, “telifçi bir zihniyet” taşımasında, “milli kaynaklara” inememesinde idi ona göre.⁷⁹

1942’de Tanzimat ve daha önceki diğer değişim girişimlerine değinirken, “göreneğe, sathiliğe ve taklide dayanan her teşebbüs, etrafında haşın bir husumetle çevrilmiş” ve olumlu sonuçların da erimiş olduğunu söyler.⁸⁰ Cumhuriyet’in Batılılaşma-modernleşme atılımını, –Cumhuriyet ideolojisinin bir sözcüsü olarak–, radikalliğiyle ve taklitçilikten uzaklığıyla ayırt eder. 1930’larda, “bazılarının zannettikleri gibi” diye lâf atarak, “biz, yeni değişmelerimizle kopyacı bir Avrupalı olmak niyetinde değiliz,” ihtarını yapar: “Biz, her şeyden önce Türk’üz ve Türk olarak bugünkü dünya medeniyetinin bir unsuru olmak azmindeyiz.”⁸¹ Daha geç bir tarihte de (1952) “Türklük şahsiyeti kaybedilmeden garblı olmak” tanımını yapacak.⁸²

77 ID: 10-11.

78 Akt. Uraz, 1938: 102.

79 HH-3: 136-137.

80 “Cumhuriyet maarifinin prensipleri”, *İlk Öğretim*, sayı 96, İkincikânun 1942, s. 1214.

81 PK: 190.

82 HH-2: 356.

Tanzimat'ta gördüğü telifçilik, yani sentezcilik, Hasan Âli'nin Batılılaşarak-millileşme tasavvurunda da vardır. Mutat mecaza başvurarak, Batı ile Doğu'nun "birbirlerine kavuştuğu" yer olduğumuzu söyler. Bu kavuşmanın neticesinin ekleme-yapıştırma bir telif olmaması, buradan 'geçmiş' bütün medeniyet unsurlarını "kendi milli benliğimizde eriterek benimseme yolunda" olmamız, "Türk"ün "doğuştan medeni" olmasındadır ona göre: "Türk... Haçlı seferlerinde Bizans'ı yakıp yıkanlar gibi olsaydı, bu medeniyetlerin izlerinden hiçbir şey ortada kalmazdı."⁸³

Bakanlığı sırasında, sahici ve sahih bir millileşmenin yolunun Batılılaşmadan geçtiğini kararlılıkla savunur. Sanat-kültürde Batılı usulleri kompleksizce özümsemeyi, bunun gereği sayar. 1940 Temmuz'unda Devlet Konservatuvarı Kanunu görüşülürken yapılan tartışmalarda,⁸⁴"Biz bir şeyin milli olmasını, mutlaka bir sıfatın üstüne yazılmasıyla anlamıyoruz... bizim ruhumuza intibak eden, bizim renklerimizi, bizim hayatımızı, bizim ışıklarımızı ifade etmiş olmasını istiyoruz," der. Tıpkı otomobil, telefon gibi, "beynelmilel bir isim" olan konservatuvarın başına milli sıfatı getirilmesine hacet olmadığını söyler. "Medeni dünyanın kullandığı usulleri kullanarak, medeni dünyanın kullandığı aletleri alarak Türk ruhu, bizim ruhumuzu, bizim daüssılamızı, bizim ıstıraplarımızı, bizim zevklerimizi ve iştihaklarımızı söyleyecek sanatkâr istiyoruz"dur. "Bugün hicazdan marş, nihavendden senfoni, hüseyinî faslında bir opera bestelenebilir mi?" diye sorar.⁸⁵ Tanzimat'ın Türk-Garp müziği ayırımını tekerrür ettirmemekte kararlılığını, milliyetçi *pathos*'un tekçilik ilkesiyle pekiştirir: "Bizde her şey birdir ve ancak o zaman millidir. Çift Milli olamaz." Devamla: "Biz Türküz, yalnız musikimiz değil her şeyimiz millidir. Çünkü milliyiz ve tepeden tırnağa kadar bu cemiyetin insanı, bu tarihin ve mili istikbalin insanıyız. Amma bunu ifade etmeğe ut kifayet etmezse utu bir kenara bırakırız, org lazım gelirse onu alırız." Ve milli kimlik kıskançlığından eksik olmadığını gösteren bir çalımla tamamlayacak: "Bütün terbiye müesse-

83 HH-3: 278.

84 MES: 57-62.

85 1947'deki davada da "Musikide milliyetçiliğin Mehterhane musikisiyle doğmaya çağına inanmamak suç ise bu suçu iftiharla kabul ediyorum," diyecek. D: 77-78.

selerinde İngiliz yetiştirmiyor, Fransız yetiştirmiyor, Alman yetiştirmiyoruz.” 1941’de, Devlet Konservatuarı’nın ilk mezunlarının diploma töreninde, “müellif bizden olmayabilir, bestekâr başka milletten olabilir. Fakat o sözleri ve sesleri anlayan ve canlandıran biziz,” diyerek, yine Milli’nin ölçüsünü evrenseli özümseme kabiliyetiyle belirler. Batı müziği formlarının yabancılandığına dair söylemlerin önünü alırcasına konuşurken, gayet iyimserdir: “Sanmasınlar ki bu Türk çocuklarının kendi türkülerine benzemez bir eda ile söyledikleri musiki eserine o köylüler kulaklarını tıkadılar. Hakikat bunun tam zıddıdır. Türkten gelen her güzel şey, Türk için kendinindir. Türk çocuklarının ağzından, gene Türkçe olarak gönüllerine çarpan bu ses dalgaları, her medeni temasa idrakini açık tutan her seviyedeki Türk için bir bahar rüzgârı oldu.”⁸⁶ “Her medeni temasa idraki açık tutma” düsturunun altını çizelim; bir de asıl, milliyetçiliğin kolektif narsisizmini okşayan “Türkten gelen her güzel şey, Türk için kendinindir” düsturunun.

‘Alaturka’ müziğe olan, Birinci Kısım’dan hatırlayacağımız sevgisine ve vukufuna o aralar perhiz yaptırmıştır Hasan Âli. En azından, ortaya konuşurken... Bakanlığından birkaç yıl önce Ulvi Cermal Erkin’i dinlerken, bestede “oriyantal levhalar ilham eden yerler”den rahatsız olur; “çöllerde aheste aheste yürüyen deve kervanları, boşlukta yuvarlanan bağırmaların dili dilime benzemez istimdadları, üstüva [dayanıksız, gevşek] iklimlerinin boğucu havası”nı yabancı bulur: “Artık hiçbir sanat eseri bize cenup havası getirsin istemiyoruz. Bu hava, gevşetici, esnetici, bunaltıcıdır.”⁸⁷

Doğu-Batı bahsinde gönlündekini, 1954’te, Türkiye’ye bir toplantıya gelen Georges Duhamel’den naklettiği “Türk milleti, artık bizim için, batılı milletlerin en doğulusudur,” sözüne kanca atarak söylemiş sanki: “Acaba bunun aksi de doğru değil midir? ‘Türk milleti, doğulu milletlerin en batılısıdır,’ desek yanlış olur mu? Hiç zannetmiyorum. Üstat, o türlü veya bu türlü, bu cümlesiy-

86 MES: 99.

87 ID: 74-75. 1940’ta aktardığımız Meclis tartışmasında şu ‘çoğulcu’ kaydı da düşer: “Dışarda çifte telli çalmasıdır diye karar ve emir verecek zihniyette insanlar değiliz. Ne isterlerse yapsınlar. İstiyen radyosunu çevirdiği zaman, opera dinlemek isteyen onu dinlesin, isteyen Mısır açıp çalmakta olan herhangi bir peşrevi veya saz semaisini dinlesin.” Alaturkanın adresi Mısır’dır!

le bizim ana davamızı keşfetmiştir.”⁸⁸ Bu konumlandırmanın, Hasan Âli’nin hissine en uygunu olduğunu düşünüyorum; her ne kadar “oriyantal levhalar”dan rahatsız olsa da, *Doğululuyla Batılı* bir yaşayışta rahat ederdi gibi geliyor. Dostu Tanpınar da, “Garplı bir Şarklı olabiliriz,” diye koymuyor muydu çıtayı?⁸⁹

’50’lerde, Doğu-Batı orantısına daha görececi bakar. “Bir zamanlar, biz de Batı idik,” der; “el-Biruni’nin Anadolu’yu Batı’dan sayıp Şark’ı İran’dan başlattığını hatırlatır.” Asıl önemlisi, ’50’ler dünyasında yüzünü Amerika vakiasına dönme zaruretidir: “Fransa, hatta Avrupa, Amerika’ya nispetle bir Doğudur.”⁹⁰ 19. yüzyılda beri Batı’yı çoğunlukla Fransa dolayımıyla bilen Türkiye aydınları nazarında, Birinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren tedricen Batı’nın baş mümessili olarak Anglosakson dünyası öne çıkmaya başlamış, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bu odak kayması bariz hale gelmiştir. Hasan Âli, 1950’lerin sonlarında, Tanzimat’tan beri “hemen sadece Fransız tesiri altında kalınmış” olmasından (Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında da Alman tesiri altında) yakınacak, “bu tekel-ler” yerine “medeni topluluklardan” her birine ayrı ayrı vakıf olmak gerektiğine dikkat çekecektir.⁹¹

“İngiliz”

Hasan Âli’den bu son aktardıklarım, *İngiltere Mektupları*’nın son kısmındandı. 1930’da iki hafta, 1945’te iki ay, 1948’de bir ay, 1957’de yine birkaç hafta bulunduğu İngiltere hakkında 1958’de kitaplaşan yazıları, onun hem Batı’ya, hem de ‘doğru’, ‘medeni’ milliyetçiliğe bakışı hakkında bir fikir verir.

1945’teki ziyaretinde görüştüğü bir İngiliz yüksek memurunun, sakat kolunu göstererek bu yarayı Çanakkale muharebelerinde al-

88 HH-3: 128-129. Duhamel’in *Yeni Türkiye - Bir Garp Devleti* başlıklı kitabı, 1956’da Can Yücel çevirisiyle Türk Tarih Kurumu’na yayımlanacak.

89 Enginün ve Kerman, 2007: 264.

90 HH-3: 130. Falih Rıfkı da 1934’te Londra’dan Paris’e geçtiğinde, “Latin, Anglosaksondan sonra insana bir şark bağdaşı gibi geliyor” diye yazmıştı. (Atay, 1934: 139) Hasan Âli 1954’te “Amerika’da ne kadar azız?” diye yakınacak; “tanınmamanın kabahati, tanımayandan ziyade tanıtmıyandır,” diyecek. HH-3: 116.

91 IM: 138.

dığını ve “yiğit bir milleti orada can bahasına tanımış olmanın hatırası olarak taşıdığını,” “sükunetle” söylediğini aktarır *İngiltere Mektupları*’nın girişinde. “O kolu sakat edenin soyundan olmak, yüreğime utanç hissi vermedi,” der Hasan Âli; bilâkis iftihar duymuştur: “Çünkü karşımda vatanını savunmuş ve beş yüz bin çocuğunu feda etmiş bir milleti öz vasıflarıyla öven, çelipaî [eğik, iki büküm] bir İngiliz vardı.” Bu nezaket, ona Mütareke’deki İngiliz işgal ordusunu “büsbütün unutturmadıysa de” o an hatırandan çıkartmıştır.⁹² Milliyetçi-militarist *pathos*’un beynelmilel karşılıklığa –ve yine Batı nezdinde tanınmaya– dayanan ‘şövalyece’, ‘centilmen’ çehresinin görüldüğü bir sahnedir bu.

Yine kitabın girişinde Hasan Âli, her milletin her milleti tanıması ve kendini her millete tanıtmaması gerektiğini anlatır. Kitapta dönüp dolaşıp değindiği Kıbrıs davasındaki (kısmın sonlarında geleceğiz) tutumu nedeniyle Türkiye kamuoyunda İngiltere’ye karşı güdülen önyargıları doğru bulmaz. Gerçi, “kendi için İngiliz” ile “başkası için İngiliz”i ayırt eder o da; İngiliz, iç siyasetinde ne kadar esnekse sömürgeciliğinde de o kadar katıdır. “Ticaret ve menfaat işinde İngiliz, Lordlar Kamarasındaki durgun, hareketsiz, mağrur İngilizce hiç benzemez.”⁹³

Nasıl –buna da döneceğiz– “Türk” çok zaman birinci tekille anılıyorsa, bu kitapta da “İngiliz” öyle ‘homojen’ bir özne ve nesnedir.

İngiliz ananesinde terbiye ve itaatin önemini, Rudyard Kipling’e selâmla anlatır Hasan Âli. Britanya’nın emperyal misyonunun yararı-resmî şairinin “İngilizliğin yapıcı ve sömürücü taraflarından aldığı ilhamlar” arasında en çok bu değerleri önemser: “İşte öz İngiliz budur: Bile bile, saydığı insandan dayak yer.”⁹⁴ “Inhibition dediğimiz kendini tutma”nın, İngiliz iradesindeki kurucu önemine dikkat çeker Hasan Âli. “Ağız içinde münhanileşmiş sesler [le], bağarmaktan ziyade fısıldama istidadında” oluşuyla, İngilizce de bu kendini-tutma terbiyesine uygundur.⁹⁵ “Kırıcı, sert, düzen bozucu

92 IM: IX-X.

93 IM: 11.

94 PK: 304-307.

95 IM: 39-30. Falih Rıfkı da 1934’teki gezi izlenimlerinde gayet lakonik: “Terbiye, İngilizdir” demişti. (Atay, 1934: 51)

bir açık yüreklilik karşısında bu his saklama hali, fert için olduğu kadar cemiyete de fena mıdır?” diye sorar takdirle.

Bu protestan/riyazî etik, İngiliz’in “amprik yaradılışı”yla, tecrübeciliğiyle pekişiyordu: “Yaşamasını, yaşamak için lüzumlu şeyleri arayıp bulmasını amaç edinmiştir. Bu sebeple tüccardır, bu sebeble ilimcidir.”⁹⁶ “İngilizlerin “bir Hegel’leri” olmayışı da, “tecrübe aşırı bir sisteme ihtiyaç duymamış” olmaları nedeniyle – daha doğrusu sayesinde onlara göre: “İngiliz kafası, gerçekleri parçalamadan, öldürmeden diri diri ve bütünüyle kavrama alışkanlığındadır. Çünkü onun için esas hedef, hayattır ve hayatın kendisidir.”⁹⁷ Bu imren-ti, Tanpınar’ın mücerretten ve spekülâtiften hep kaçtığını söylediği Hasan Âli’ye mahsus sayılmamalı. Dolayısıyla, soyut’a, yozlaşmanın ya da ‘sahicilikten’ uzaklaşmanın alâmeti şüphesiyle bakmak, Türkiye’nin bütün belli başlı fikir akımları boyunca karşılığını bulur. Cumhuriyet’in deyim yerindeyse ‘kendiliğinden’ kuruluş felsefesinin araçsal pragmatist meyliliyle ilgili, bu.⁹⁸ Teorik tutarlılıkla kendini bağlamadan, ‘icaba’ göre çözüm bulma esnekliği...

Hasan Âli, bu “amprik yaradılış”ın da mümkün kıldığı “hür fikirli ve hür hareketli” olma haline gıpta eder. “Gelişe gelişe var olan demokratik rejim, İngiliz İnsanı her gün biraz daha serbesliyerek hür düşünmeye alıştırmıştır.” Fikir olduğu için fikir hürriyeti vardır; bu, fikir sahibi olmayanları da bağlıyordur.⁹⁹ Latifeci mi-zaç hem bu sayede hayat bulur hem de serbestiyi güvenceler. “İngiliz”, “tekci/individualist”tir ama “içtimailik hasleti”ne de sahiptir.

Hasan Âli, eski Yunan ve Roma’yı “varlığında yaşatan”¹⁰⁰ “İngiliz”in milliyetçiliğine hayranlığını gizlemez. Zira “herhangi bir

96 IM: 9-10.

97 IM: 71. Yine Falih Rıfkı’yla sağlamasını yapalım. O da “İngiliz... hayat felsefesi insanı en çok kışkırtan *mütekâmil* adam” diye yazmıştı (Atay, 1934: 60). Liberal dünya görüşünü “İngilizlik”le özdeşleştirme itiyadı, böylece de hem sömürgecilik geçmişini hem de sömürgecilik-sonrası ‘sırların dökülmesi’ tecrübesinin ‘sakalletini’ görmezden gelmek, ancak “İngilizliğe” dışarıdan katılanlara mahsustur, bu itiyadın tipik örneklerinden Isaiah Berlin hakkındaki bir yoruma göre (Ignatieff, 2000: 51 vd.).

98 Kırık ve Morva, 2016: 123-130.

99 IM: 34-35 ve 56. Yine Falih Rıfkı’yla eşliyoruz: “İngiltere’de hürriyet bir süs-hak değil, bir hakikat olduğu için susmasını biliyor.” (Atay, 1934: 51)

100 IM: XIX.

mübalagalı gösteri yapmaya ihtiyaç duymadan vatanperver ve çok milliyetsever” dirler.¹⁰¹ 1952’de bir yazısında şöyle yazmıştı: “Tarihini efsanelikten çıkarıp bir istikbal hikayesi halinde genç nesle gürültüsüz ve gösterişsiz telkin eden İngilizlerin palavrasız milliyetçiliğine hayranımdır.”¹⁰² “Gürültüsüz”, hele “palavrasız” bu milliyetçilik, bir idil gibi görünür ona... İmrendiği bir idil.

Anglosaksonlarda gördüğü millet idilinin kuvvet veçhesine de hayran olduğunu biliyoruz: “İçde kuvvet arayıp dışarıda didişmeyen... önce yurda kuvvetlenip sonra her çıkacak düşmanı yere seren...”¹⁰³

“Türk”

Dinle Benden, birkaç kez zikrettik, Hasan Âli Yücel’in manzum öz yaşam öyküsü; son kitaplarından biri, 1960’ta yayımlanmış. Yani ‘olgun’ dönem ürünüdür. Milliyetçilik bakımından, 1930’ların, ’40’ların hararetinin söndüğü bir dönem. *Dinle Benden*’de hararet hâlâ yüksektir ama. “Dünyada çok millet var”dır lakin Türkler “onlardan biri” olmaktan ötedir, Türk Tarih Tezi itikadınca *Ur*-milleştir, kök-millet: “*Pek çoğuna kök olmuş, / Yıldızlara gök olmuş. / Hepsi ondan türemiş; / Ondan kopup üremiş. / Onun adı öz Türktür; / Türküz Tanrıya şükür. / Dili Türk, dileği Türk.*” Başka bir yerde, üstün millet: “... benim ülküm, yurdun cennet olması; / Türk’ün bütün dünyada üstün millet olması.” Başka bir yerde, Ertuğrul faciası kurbanlarından söz ederken, *Türk-oğlu-Türk*: “*Türk oğlu Türk bu yedi yüz kahraman...*”¹⁰⁴

1930’larda, ’40’larda Hasan Âli, milliyetçi coşumculuğun çok hevesli iştirakçilerinden biri. Yazarlık belâgatini, milliyetçiliğin ustura kayışıyla bilemiş. ’30’ların sonlarından ’40’ların ortalarına dek, bakan olarak milliyetçi ‘telkinatın’ resmî sözcülerinden biri olmuş. O devrelerdeki yazıları, konuşmaları, ajitasyonla kaynar.

101 İM: 131.

102 HH-1: 231-231. Başka bir yerde, Prens Sabahattin’in İngiliz hayranlığını da kesinlikle vatanseverce saiklere bağlı görür. (HH-3: 86)

103 DB: 80.

104 DB: 39, 63.

Hamaset, kahramanlık kostaklanma kol gezer mesela. “Yenilmiye bütün tarihinde alışmamış olan Türk...”¹⁰⁵ için, Balkan savaşlarında yenilince, “Öyle çirkin, öyle fena yenildik / Sanki bizler Türk soyundan değildik...” der (“Mehmet Çavuş” şiiri). Ama “Türk, asırlardan beri içten, dıştan sindirilmek, susturulmak istendiği halde” “korkusuzluk duygusu” ile hamle etmiştir.¹⁰⁶ 1933’te Birinci Dil Kurultayı’nda “asırlar ve asırlarca Türk oğluna afyon yutturmuş, onu uyutmağa çalışmış... miskin zihniyet”in karşısına “Türkün civanmert, bahadır, korkusuz, asil ahlâkı, cehennemden çekinmeyen, onun ateşini dünyadan götürdüğümüzü söyleyen yüksek felsefesi!”ni koyar.¹⁰⁷ “Bu duygulardan mahrum olanlar Türküm demekten utanmalıdırlar.”¹⁰⁸ Daha ziyade milliyetçi-muhafazakâr ve Türkçü muhitlerde revaç bulan “Türk’ün zafer ayı Ağustos” hamasetini 1950’lerde de sürdürür: “İşim gücüm, derdim kaygum ne olursa olsun otuz dört yıldır, her ağustos heyecan dolu yaşarım. (...) 1071 nasıl Anadolu’ya gelişimizin unutulmaz tarihi ise 1922 30 Ağustos-u da Anadolu’dan çıkmama irademizin hatıra levhasıdır. Kanımızla yazdık. (...) Bu yazı ne kurur, ne silinir. Türk vatani, onu göğsünde saklar. Türk milletinin her teki, onu ayet gibi okur. Millidir, kutsaldır, Türktür.”¹⁰⁹ “Ağustos ayı, Türklerin kutsal günlerini içine alan zafer ayıdır.”¹¹⁰ “30 Ağustos dışta, içte, Türklük için varlığı her zaman tehlike olan en azılı düşmanları yendiğimiz gündür.”¹¹¹ ‘30’larda, mızıkalı bir üslûpla yazdığı bir ordu methiyesi de var. Tabii önce, sosyal Darwinist icap: “ordusuz bir insan kütlesi beşer camiasında ancak nebatî hayat geçirenleri derekesine iner.” Oradan, ‘varlığın özüne’ kadar gider: “Bir milletin ordusu bütün varlığının zübdesidir. (...) Türk ordusu... Türk milletinin gözü ve özüdür. (...) Hakkı millet sevgisi, ordu sevgisiyle başlar.”¹¹² Ordu ‘tapıncının,’ Türk milliyetçiliğinin inşasında, –özellikle gecikmişlik hissindeki bü-

105 PK: 228.

106 PK: 13.

107 Birinci Türk Dili Kurultayı, 1933: 212.

108 PK: 28.

109 HH-2: 456-459.

110 HH-3: 252.

111 HH-2: 461.

112 Uraz, 1938: 78-80. Altıncı Kısım’da göreceğiz, 27 Mayıs’ta da ‘orducu’ olacak.

tün milliyetçiliklerde görüldüğü gibi–, kurucu bir etmen olduğunu unutmayalım.¹¹³

Milliyetçiliğin *kolektif narsistik* karakterini dışavuran ve millî kimliği ontolojik hakikat belleyen veciz sözlerini örnekleyelim: “Türk milletin talih yıldızındaki haşmetli ışığıyla yüreklerimizde bir nur ve hayat kaynağı...”¹¹⁴ “Hangi Türk Türklüğünü kendine söylerken ‘Ben bir Türküm!’ haykırışını ruhunda duymaz?”¹¹⁵ “Türk olmayı her şerefe üstün bilin!”¹¹⁶ O ontolojik hakikatin gerçekleşme kertesini olarak, ülküsel *millî irade* mefhumu devreye girer: “bir milletin henüz gerçekleşmemiş, belki çok uzakta gördüğü, fakat varmayı göze aldıracağı kemal noktası demek olan ideal, kendine çekiş kuvvete o milletin kudret pınarı”dır millî irade. “Türk, varlığının kaynağını millî iradede görmeyi vasıflarının ilk olarak” tanıyordur.¹¹⁷

“Hürriyeti sevmek, haksızlığa dayanamamak, cesaret, konuk-severlik, doğruluk, vefa, zayıfların, yoksulların yardımcısı olma, ağırbaşlılık, temizlik.”¹¹⁸ *Yurttaşlık Bilgisi* ders kitabındaki bu millî hasletler resmigeçidi içinden, daha eski yazılarında, –tabii kahramanlığın yanı sıra–, *gerçekçiliği* öne çıkartmıştı: “Türk gerçekçidir. Hayallerinde bile hakikat gizlenir. (...) Türk, bütün içtimai kıymetlerinde ne zaman tabii olmuştur” – müsbet ilimlere uygun “tabiatçı mizaç” tadır.¹¹⁹ Gerçekçilik–tabiilik–pratiklik, “İngiliz”de de hayran olunan hasletler!

Millî hasletler kataloğunda estetik zevk de eksik kalmaz. 1939’da Birinci Devlet Heykel Sergisi açılışında “Türk milleti için birçok medenî vasıflar gibi, sanatkâr olmak da yeni bir şey değildir,” der: “Kim bilir ne kadar eski bir zamanda Orta Asya’daki mezarların duvar resimlerini yapan maharetli atalarımızdan bugüne kadar... sanat duygusu Türkün ruhundan silinmemiş, ayrılmamış-

113 Murat Belge, Türk miliyetçiliğinin inşasındaki militarist momentini özellikle Japonya, Almanya ve İtalya’yla mukayese ederek ele alır. Belge, 2014: özelli. 730-736.

114 1939. MES: 29.

115 1943. MES: 167.

116 22 Nisan 1945 radyo konuşması. akt. Karaaslan Şanlı, 2012: 229.

117 PK: 5-8.

118 YB: 29 vd.

119 PK: 99, 190.

tır.”¹²⁰ 1957’de bir yazısında Alman mimar Bonatz’ın tasarladığı Ankara Opera binasını, “en ince teferruatına kadar herşeyi Türk sanat kalmalarından” bulunmuş “Türk tavanı, Türk evi” unsurlarının kuyumcu gibi işlenmesiyle yaratılmış bir şaheser olarak metheder.¹²¹ Bu arada, yine “Türk olmanın sırrını bulmuş” bir Batılı vardır burada: “Türk sanatının unutulmuş rüyasını onun dehası yer yer hakikat yapmıştır.” Çocukluk anılarında da, “bütün Türkeli’nin her tarafını süsleyen hamamlar[ı], Türk zarafetinin mimarideki kudretine birer tanık” sayar.¹²²

Hasan Âli’nin hamasî şiirlerini inceleyen Serap Yılmaz, onun 1920’lerdeki bir uzun şiirinde “Türk”ten geçilmediğini not eder: Türk (7 kez), Türk ordusu (3), Türk evladı (2), Türk askeri, Türk soyu, Türk adı, Türkoğlu, öz Türk, Türk kalbi, Türkün bahtı. Bir başka şiirinde de öyle: Türkün öz hıncı, Türk kahramanı, Türklüğün özü, Türk subayı, Türk askeri (2 kez), Türkoğlu, Türk ordusu.¹²³ “İngiliz” faslında not etmiştik; toplumu/halkı yekpareleştiren, mütecanisleştiren, isimle sıfatı kaynaştıran birinci tekil şahıs “Türk”, ’30’lu-’40’lı yıllarda milliyetçi söylemin sabitesidir. Hasan Âli, bu kalıbın savurgan kullanıcılarından. Halise Karaarslan Şanlı’nın soğukkanlı tabiriyle “her tür canlı ya da cansız nesne[yi] Türk sıfatıyla birlikte anma”¹²⁴ meyli, tabii ’30’larda ’40’larda sınıır tanımaz. Bir Uşak halısı, mesela, “Türk kızının gözlerindeki gök-elâ rengin akisleri”ni taşıyan Türk halısıdır; “Türk lâleleri”nin “her nescinde, solmayan bir Türk güzelliğinin rengi” vardır.¹²⁵ Bir Adana-Mersin gezisinden, “Türk portakal” iftiharıyla döner – Türk portakalı da değil, Türk-portakal!: “Türk portakal, Türk vatanın bir parçasıdır.”¹²⁶ Millî inşa on yıllarında böylesi çocuksu bir

120 MES: 30.

121 ÖÖK: 575. “Kalıntı” anlamında “kalmalar,” hoş.

122 GG: 116.

123 İZÜNİDER, 1997: 73.

124 Karaarslan Şanlı, 2012: 228.

125 PK: 94.

126 ID: 79.

‘Türkleme’ gayreti Hasan Âli’ye mahsus değildir elbette. Ancak o, biraz seyrelse bile, ’50’lerde de birinci tekil Türk’le devam edecektir. Keza, “Türklük inanı”yla da...¹²⁷

*

‘İnan’dan söz edince, Hasan Âli’nin milliyetçilik-din ilişkisine bakışına da, –Birinci Kısım’da uzun konuşmuştuk–, yine biraz girelim.

Dinle Benden’de, –tekrarlayalım, ‘geç’ bir metindir ve dindar ‘yanını’ rahatça ortaya koyduğu bir dönemden bir metindir–, şöyle bir dörtlük var: “*Din de milliyet için esaslı bir temeldir, / Toplumda din birliği bu işte başta gelir. / Amma o da yetmiyor, aynı dinden olanlar, / Millî ülkü uğrunda birbirini boğazlar.*”¹²⁸ Din, millî birlik veya “ülkü” için, –mesela 4-5 yıl önce çıkan *Yurttaşlık Bilgisi* kitabında adı edilmezken–, yeter değil ama gerek şart olarak geçiyor burada. Yine hayli geç (1959) bir yazısında, kararlı bir laisist iken, gayrimüslimliği anca mazur görürcesine konuşur: “Müslüman olmasa da, kendini bu topraklara bağlı hisseden her Türk, Türkiye Cumhuriyeti’nin samimi bir vatandaşdır.”¹²⁹

Dinin millileştirilmesi, Hasan Âli’nin hiç vazgeçmediği bir gerek şarttır. İbadetin Türkçeleştirilmesi, onun “Kartaca yıkılmalıdır” inadıdır. 1950’de M. Nermi’nin Türkçe ezana dair bir yazısına rastlayınca, ‘doğru’ Türkçülük adına, Türkçülere lâf atar: “Milliyetçiliğini uzun zamanlar bağırması birçok Türkçülerin tam bu sırada susmaları herhalde nefeslerini vakitsiz ve yersiz israf etmelerinden ve bugün ise seslerinin tamamiyle kısılmasından olacak.”¹³⁰ 1953’te “Müslümanlığa uygun olan milliyetçi ruh bu memlekette bir gün Türkçe ezan okutturacak, Türkçe namaz kıldıracaktır” diye and verir.¹³¹

Hasan Âli’de dini milliyetçiliğe lehimleme eğiliminin bariz bir vechesi, İslâmiyet’in tarihî başarılarını hatta bekasını mümkün

127 HH-1: 262.

128 DB: 75.

129 HH-3: 376.

130 HH-2: 3.

131 HH-1: 58.

mertebe “Türkölüğe”, Türklerin fedakârlıklarına hasretmektir. Bu, Kemalist ve muhafazakâr millî tarih anlatılarının zaten büyük ölçüde uyduğu bir itiyat. “İslâm’ın kılıcı” olarak Haçlı seferlerinin savuşturulmasını, standart bir referans olarak Hasan Âli de kullanır. Bunu 1956’da, Arap devletlerinin Türkiye’ninkiyle uyuşmayan dış siyasetlerine sitem ederken dile getirir: “Biz Türkler... kendi mensub olduğumuz dinin... bir zamanlar, hayat ve istirahatleri için canımızı ve huzurumuzu feda ettiğimiz bir kısım müminleri tarafından muhabbetsizlikle karşılanmakta” yızdır.¹³² 1959’da hilafetin kaldırılmasının “hata ve günah”ını “muhterem hanedanın son mümessillerine” atfeder: çünkü “onlar için can verenleri”, yani Türk halkını unutmışlardır.¹³³

Şah Nakşibend’in “Soyla sople bir yere erişilmez” öğüdünü takdirle aktarırken, onu “kemal sahibi büyük Türk” diye sıfatlandırmadan edemez Hasan Âli.¹³⁴ Ama asıl, Mevlana’nın Türklüğünü tescil ettirmek, neredeyse bir saplantıdır onun için. Birinci Kısım’da Mevlana aşkını uzun uzun işledik. 1932’de, Mevlana’nın *Rubailer*i’ne önsözünde, slogan gibi söyler: “O Türktü, bizdendi ve bizdendir.” Hemen öncesinde: “Derc ettiğimiz birinci rubai, ancak ocağını kaybeden bir Türk’ün duyabileceği yurt hislerini söylüyor.”¹³⁵ Sonra yazdıklarında da, “milliyetini unutmamış bir Türk” diyecek, “öz Türk” diyecek, “Türklüğünü saklayan Türklerden değildi” vurgusunu yapacak.¹³⁶ Şerefeddin Yaltkaya’nın 1934’teki bir makalesiyle Mevlana’nın Türklüğünü kanıtladığını birçok defa zikredecek. 1953’te “Mevlana’nın milliyeti” başlıklı makalesi, “Dünyanın en büyük şair ve hakimlerinden biri olan Mevlana’mızı... Türk olmayıp Fars diye gösterenler”i çürüt-

132 HH-2: 813-814. Bu “vefasızlığı” Arapların “geriliği” ile irtibatlandırır: “Millet olabilmek, kolay bir şey değildir. Bir defa milli bilince ermek için kültür seviyesi ortanın üstüne çıkabilmelidir. Arab memleketleri bu konuda çok geridirler.” (HH-2: 44)

133 HH-3: 375.

134 GG: 55.

135 R: viii. Birçok kere zikredecektir. “*Bigâne megirid mera zin küyem, / Der küyi şüma hanei hud micuyem; / Düşmen neyem erçend ki düşmen ruyem / Alsam Türkest egerçi Hindî güyem*” – “Yabancı bellemeyin, ben de bu eldenim. Sizin diyarınızda kendi ocağımı aramaktayım. Düşman gibi görünüyorsam da düşman değilim. Hintçe söylüyorum ama aslım Türktür.” (R: 3)

136 1943’te *Konya Halkevi Kültür Dergisi*’nde çıkan yazısından akt. Sayar, 2002: 80.

meye hasredilmiştir. Mevlana'nın eserlerini Farsça yazmış olmakla birlikte "aşlının, soyunun Türk olduğunu açıklamış" olmasının tereddüde mahal bırakmadığını söyler. Mevlana, "yaşayış bakımından Türktü," Hasan Âli'ye göre: "Başına giydiği sikke, sırtına giydiği hırka, en eski Uygur anıtlarında gördüğümüz başlık ve elbise-lerdendir." "Ömrünün en heyecanlı ve en hür devresini... kendini yaban sayanların bulunmasına rağmen" Türkler arasında geçirme-yi tercih etmiş, "Türk olarak doğup Türk olarak yaşayıp Türk ola-rak Türk yurdunda" ölmüştü.¹³⁷ Mevlana'yı, -yine Birinci Kısım'ı hatırlatacağım-, İslâmiyetle Türklüğün meczoluşunun tarihi kay-naklarından sayar. Yunus Emre, Mevlana ile ruhî bağlantı içinde, "o ilhamı tamamen millileştir"miştir ona göre. Mevlana'nın on se-kizinci göbekten torunu Velet Çelebi'yi (1869-1953), "ilk Türkçü-lerimizden biri" sayar: "milli şuuru ve milli ruhu duyup duyurma-da bu iki hissin değil birbirine zıt, hatta birbirini tamamlar oldu-ğuna en canlı bir örnektir."¹³⁸

Yurttaş sorumluluğunu, millete sadakat ve milli bilinçle hizmet yükümlülüklerine sıkı sıkıya bağlayan anlayış, Hasan Âli'de '30'lar '40'lar kesitinde, özellikle de bakanlığı döneminde hayli güçlüdür. Kamu yararını, tastamam millî çıkarla özdeşleştirir bu anlayış. Yurttaş ödevinden-sorumluluğundan öte, insanın her türlü kabiliyetini, liyakatini, maharetini, uğraşını, ancak millete adanması ölçüsünde değerli görür. Bu bakışı *faşizan* diyebileceğimiz noktaya vardırıan bir radyo konuşması var (22 Nisan 1942). Çalışkan, yetenekli, liyakatli fakat "yabancı bir cemaatin duygusunda... o cemaatin iyiliğine çalışmakta... Bize faydalı olmak için yüreği bile çarpmıyor. Hep kendini ve bizden başkalarını düşünüyor," diye bir farazî tip tasvir ettikten sonra, "böyle bir vatandaşın bilgisinden ne çıkar?" diye sorar ve şu cevabı verir: "Hainlik çıkar, zarar çıkar, fitne çıkar ve ölüm çıkar." Demek, "bilgilerimiz bir şey için olmalı"dır, o şey "Türklüktür; vatandır, millettir, tarihimizdir, bugünümüz ve yarınımızdır. (...) Bu inanın düsturu budur: Ben

137 HH-2: 550-556.

138 HH-3: 83.

Türk'üm, her şeyim Türk Milleti içindir.” Türklük aidiyet ve sadakatine and talep eder: “Türk Cumhuriyeti vatandaşı olduğu halde ‘Ben Türküm’ diyemeyen; dilde, duyguda Türk olmayan, ‘her şeyim Türk milleti içindir’ andını içemeyen elbette ki Türk değildir. Milli ahlâk kuralına göre, böyle olan vatandaşı en günahlı bir insan olarak tanırız.”¹³⁹ 1942 yazında, Köy Enstitülü öğretmen ve öğrencilerine hitap ederken de, “Her inandan önce Türklüğe iman edeceksiniz... Türk’e inanmayan Türk değildir,” diyor.¹⁴⁰ Tekfir edici, sadakat ölçülerine uymayanı millî cemaatten dışarı atan bir dil, bu. Bu anlamda bir “günahlı insan”ı, komünist halkbilimci Pertev Naili Boratav’ı millî misyona kazanamadığı için hayıflanışına bakalım: “Onun düşünen kafasını Türk ilmi için işletmeğe muvaffak olmak, ideal taşımağa uygun gördüğüm ruhunda sınıfsız, tezatsız Türk milleti sevgisinin ateşini yakmak benim için hakiki bir saadet olacaktı.” Ama hayal kırıklığına uğramıştır: “Pertev, etrafındaki Türk gençleri üzerinde onların milliyet ideallerini ve millet sevgilerini gevşetecek ve kırarak surette telkinler yapmaktan vazgeçmemiştir ve geçmiyecektir. Ferdiyeti itibarıyla değeri olan 30 yaşına da girmiş bulunan Pertev’in Türk milliyetinin ideallerine hizmet bakımından kaybolmuş bulunduğunu görmek benim için çok acı oldu.”¹⁴¹ Tek parti döneminden çıkılırken, artık bakan değilken, 1947’deki davada, komünistleri himaye ettiği suçlamasına karşı kendini savunurken böyle konuşuyor. Nispeten yumuşak bir hayıflanma bu; yine de “milliyet ideallerine hizmet” şartı, sabit.

1930’ların başında, kontrollü muhalefet (Serbest Cumhuriyet Fırkası) denemesinin gördüğü büyük teveccüh, Ağrı Kürt isyanı, Menemen “irtica” isyanı ile rejim ‘gönülleri kazanmadaki’ eksiğini hissetmiş, bu açığı kapatma ihtiyacına girmişti. Kemalizmi doktrinleştirme ve bu çabanın da omurgası olarak milliyetçiliğin ateşini harlamaya, bunun üzerine girilmişti. Hasan Âli’nin 1930’lardaki ‘yüksek performansı’, milliyetçiliği bir seküler din makamına koyan¹⁴² bu seferberlik devrinin icaplarına oturur.

139 MES: 127.

140 Akt. Başaran, 2010: 102-103.

141 D: 25.

142 Atalay, 2018: 190 vd.

1940 Şubat'ında Erzincan depreminin, "Türk ilminin Türk realitesi üzerinde çalışıp işleme lüzumunu" gösterdiğini söyler Hasan Âli.¹⁴³ Bilimi "Türk realitesine" hizmeti ve yararlılığıyla tartan bir beyanatına, Kasım 1944'te İstanbul Teknik Üniversitesi açılışında rastlarız: "Tayyare yapacak, yollarımızı, köprülerimizi kuracak, denizlerimize gemiler indirecek, bize en uzakların sesini duyuracak mühendislerimiz, bütün bunları niçin ve kimin için yapacaklarını bilmezlerse, yahut yanlış bilirlerse kazandıkları bilgi ve maharetlerin Türk Milleti'ne ve Türk Vatanı'na faydası nispetini tahmin ediş, bize yalnız elem vermekle kalmaz, sağlığımızdaki mesuliyet en hafifi olmak üzere, hatıralarımıza cezaların en korkuncunu getirir." Geride kalan dünya savaşının dersleri vardır bu uyarının ardında, teknik bilgi ve uzmanlaşma, millî beka meselesi olarak görülür: "Milletlerin alın yazıları, liyakatlarına uygun olacak"tır.¹⁴⁴

Kasım 1940'ta, DTCF'nin yeni binasını açarken yaptığı konuşmada ise, "objektif ve bîtaraf kalma"yı telkin eder. Özellikle "bir milletin varlığına kin ile bakmak, onu alçaltacak, küçültecek cihazlar aramak, bulamayınca uydurmak" eğilimlerine karşı uyarır. "Biz bunu herkesten iyi biliriz," ona göre: "Bir zamanlar Viyana önlerine kadar giden Türk ordusunun Garp Avrupasında uyandırdığı korku ve heyecanın tesiri altında, birtakım taassup erbabının dinî maksatlarla veya halkı aleyhimize tahrik etmek niyetiyle hakkımızda uydurdukları masalların intikal ettiği sözde ilmî eserler"ın zararını görmüşüzdür. "Kendimize ve başkalarına ait olan hakikatleri ne kin, ne de muhabbetle tahrif etmenin apaçık aleyhindeyiz," der; "Millî vasfını hakkiyle kazanmış bir ilim müessesesi, tam manasiyle medeni ve insani bir varlık demektir."¹⁴⁵

Her insanî ve toplumsal faaliyetini millî bir misyona bağlamaya bir örnek de, spordur. Yine zamanın ruhuna uygun olarak, sporu millî bünyeyi fiziken güçlendirmenin bir aleti olarak görür Hasan

143 "Maarif vekilimizin beyanatı", *İlk Öğretim*, sayı 40, 26 Şubat 1940, s. 340.

144 MES: 258.

145 MES: 69.

Âli. Zaman derken, Osmanlı'nın son on yılına kadar uzanan bir kesiti düşünüyorum. 2. Meşrutiyet dönemindeki milliyetçi uyanışta, millî bedeni kuvvetlendirme arayışı sadece mecazî düzlemde kalmıyordu; eski devrin miskinliğe alışmış, hantal bedenlerini 'işleyerek' nüfusu askerliğe ve sınaî faaliyete uygun zinde, güçlü, atik, çevik bir potansiyele dönüştürme amacı güdüüyordu. Cumhuriyet yönetimi de bu programı sürdürdü.¹⁴⁶ Birinci Dünya Savaşı'nın tüm toplumsal hayatı kuşatan etkisi, ayrıca bu deneyimi militarist bir büyülenmeyle işleyen topyekûn seferberlik ideolojisi, sporun bir tür paramiliter hazırlık faaliyeti olarak görülmesini beraberinde getirmişti.

Hasan Âli'nin bakanlığının yetki alanına giren spor konusuna dair değerlendirme ve talimatları, bu 'ruhu' yansıtır. 1939'da, "Türk gibi kuvvetli!" özlü sözünü "her zaman bütün dünyaya söyletmemiz" gerektiğini belirterek koyar 'meseleyi'.¹⁴⁷ Sporu, milletin beşerî sermayesini fiziken güçlendirme aracı olarak görme ve kas gücüyle bir tarihî millî haslet olarak övünme eğilimi gayet barizdir. 1942'de Türkiye'de spor örgütlenmesinin öncülerinden Selim Sırrı Tarcan anısına yapılan törende "Türk milletinin tarihi"nin "Türk'ün kuvvetli olması ile kurulmuş" olduğunu söyler: "Eğer öyle olmasaydı atalarımız, uzak şarktan garba, Avrupa'nın göbeğine kadar yaya veya at sırtında gidemez ve oralara Türk medeniyetini götüremezlerdi."¹⁴⁸ Aynı yıl bir radyo konuşmasında, dünya savaşının kıyıcı koşullarını resmettikten sonra ("Bugün dövüşmeler, boğuşmalar o hale geldi ki, kimse kimseye acımıyor"), "evlatlarımızı kaya parçaları gibi yiğit, kolu, bacağı, gönlü, kafası kuvvetli yetiştirmek başlıca vazifemizdir," ikazında bulunur.¹⁴⁹ 1943'te Beden Eğitimi Genel Müdürlüğü bütçesi görüşülürken, "kayak kullanmamış, denize girmemiş, uzviyetini fennî bir surette işletmek öğünü dinle-

146 Akın, 2019.

147 *Okul-Spor*, sayı 1 (19 Mayıs 1939), s. 2.

148 MES: 124.

149 Akt. Karaaslan Şanlı, 2012: 246. Bir Meclis konuşmasında bu konuda iyimserlik telkin eder: "Memleket çocukları bedence de kuvvetlenmektedir. Yani memleket gençliği meys olacağımız şekilde kambur, müteverrim [veremden şişmiş], öksürüklü, yün fanilasını ağustosta bile çıkarmaz bir vaziyette değildir." (MES: 133)

memiş ve öğrenmemiş” bir kütlenin, askere alındığında da güçlük çıkaracağını söyler.¹⁵⁰

18 Şubat 1946’da Birinci Beden Eğitimi ve Spor Şurası açılış konuşmasında,¹⁵¹ Hasan Âli sporla ilgili daha derli toplu bir çerçeve çizer. Kuvvet meselesi yine odaktadır: “Türk milletinin sahip olduğu varlıkta yeteri kuvvet kazanması şartlarından biri olan beden eğitimi ve spor işlerimiz... Kuvvetli olmayı var olduğu günden bu yana, hayatının temeli saymış olan Türkler...” Kaçınılmaz olarak, “Türk gibi kuvvetli” sözüne selam verir. Osmanlı’nın çöküş sürecinde, “Türk”ün, “fedakârlıklar yaparak çalıştırıldığı için bakımsız düşmüş” olmasından yakınır – yine “bakımsız kalmış millet” motifi! Buna rağmen “halkçı bir teşkilat”ın, cirit, güreş, kılıç-kalkan, ok, at, koşu gibi millî geleneğe dayanan sporları ayakta tuttuğuna şükreder. Mütareke döneminde Türk futbol kulüplerinin “yerli azınlık ve işgal kuvvetlerinin takımlarına karşı” müsabakalarının, “müstarip şehir halkının mili duygu ve heyecanlarını canlı ateşli tutan unutulmaz bir hareket” olduğunu hatırlatır. O kulüplerin bu sayede “daha sağlam bünyeli, millî karakteri çok daha belli birer organ haline gelmiş” olduğu kanısındadır. Futbolun, az sayıda kişinin bilfiil meşgul olup geniş kitleleri ‘uyuşturan’, gösterisel, faydasız ve ‘yoz’ bir spor olduğu görüşünün Cumhuriyet aydınları arasında 1950’lere kadar hayli güçlü olduğunu unutmamak gerekir. Hasan Âli, bu sözleriyle bir bakıma futbola bir meşruiyet çerçevesi de çiziyordur. Dünya savaşı bitmiştir fakat Hasan Âli’nin spor tebliğinde “savaş zaruretleri” de yine odaktadır. Milleti, “şartları gittikçe ağırlaşan bugünkü hayatın savaşçı insanları” olarak yetiştirmenin vasıtaları olarak, sağlığın yanına neşeyi de koyar: “Yarınki dünya, ölürken bile dudaklarındaki gülüşü kendilerinden sonrakilere bırakabilenlerindir.” Burada, cumhuriyet ideolojisinin ‘eski devrin’ karamsarlığına karşı neşeyi, canlılığı telkin eden *vitalizminin* bir işaretini görürüz. Bu noktada dünya savaşının galiplerinden ve izleyen on yılda te-

150 MES: 186. Genel müdürlüğün 1944 bütçesinin görüşmesinde, paramiliter bir teşkilat yapmanın maddî ve kurumsal koşullarının bulunmadığını söyler. Bu kabiliyete sahip bulunan totaliter ve demokrat memleket örneklerini, değer yargısı belirtmeden verir (MES: 228-229).

151 MES: 311-313.

veccühünün daha da arttığını gördüğümüz “İngiliz”den (ve Amerika’dan) hiza alır. “Anglosakson halkının milli birliğini sağlayan vasıtaların başında sporun geldiğini” vurgular: “Okulda ve okulun dışında Anglosaksonun vatani, geniş bir spor sahasıdır.” Bu spor düşkünlüğünü “demokrat bir cemiyet”in âmillerinden sayması dikkate değerdir.

*

Hasan Âli’de milliyetçi ajitasyonun bakanlığı döneminde –her seferinde hatırlamalı, dünya savaşı arifesi ve savaş dönemi oluyor– kesifleştigine hep dokunuyoruz. Zaten resmen millî sıfatıyla donanmış eğitim, millî kimlik inşasının temel makam ve araçlarından. Hasan Âli’nin 1943 Mart’ında yaptığı “İlk öğretim davamız” konulu radyo konuşması,¹⁵² eğitime yüklenen misyonun son derece vazih bir özetidir. Eğitimin ulus-devlet inşasındaki işlevi hakkında *didaktik* denebilecek bir özettir. Bakan, “çocuklarımızı mutlaka ilkokulda okutmamızın sebepleri”ni sayar burada. Birinci sebep, millî birliği pekiştirmektir: “Türk Milleti’nin, öyle bir bütün varlık olmasını istiyoruz ki, onun içinde her vatandaş düşünce, duyuş, anlayış, iş görüş bakımından bir ülküye bağlanabilsin. Kökte, temelde böyle bir birliğe muhtacız.” İkinci sebep ve amaç, beşerî sermayeyi geliştirmektir: “Yaşadığımız bu atalar yadigarı topraklar üstüne yerleşen köylerimizde, kentlerimizde işlerini iyi bilen, her tuttuğunu başaran vatandaşların sayısını, her gün biraz daha çoğaltmak istiyoruz.” Üçüncü saik, “büyük Türk varlığının özü” dediği aileyi ve ailenin duygusal ‘asabiyesini’ geliştirmektir: “Her Türk vatandaşı bir ailenin başı veya bir ailenin bir parçası olsun istiyoruz... Bilgisizliğin doğurduğu katı yüreği, katı yüreğin doğurduğu ahlâksızlığı kökünden söküp atmak istiyoruz.” Dördüncü amaç, aidiyet ve sahiplik hissini geliştirmektir: “Yurdumuzu, evimiz; millet malını, devlet malını kendi malımız belletmek istiyoruz. O zaman, bu kadar candan benimsediğimiz vatanımızı, milletimizi ve devletimizi daha candan koruyacağımıza, o uğurda canımızı duya duya ve doya doya vereceğimize bütün varlığımızla güveniyoruz.” Bakanlıktan ayrıldıktan sonra, 1950’lerde de “maa-

rif davasının, milletin ve milliyetçiliğin temel davası” olduğu inancını hep yineleyecek.¹⁵³

*

Hem milliyetçi Maarifçi olarak, hem de ‘edip’ kimliğiyle, Hasan Âli “millî edebiyat” meselesine özel ilgi duymuştur.

Henüz 1924’te *Millî Mecmua*’da millî edebiyat üzerine yazmış, bu edebiyatın “hakikatçılık” dediği realizme/gerçekçiliğe dayanması gerektiğini savunmuş; “kendi milletlerinin tekâmülünü duyamamış” olan Servet-i Fünûncuları yermişti: “Servet-i Fünûn mektebi için ‘millet’ meçhul idi.”¹⁵⁴ Bu mektebin ustası olan Tevfik Fikret’e bakışının seyri, Hasan Âli’nin millî edebiyat görüşü hakkında başlı başına bir fikir verir. Yine *Millî Mecmua*’daki bir yazısında Tevfik Fikret’i de “menfiligidinden” ötürü millî hayatımız için kayıp saymıştı. Onun meşhur “Toprak vatanım, nev-i beşer milletim” dizesi, bir seraba teslimiyeti haber veriyordu; Fikret’in felsefesi “yüksek, temiz fakad merdümگیرiz [insandan, toplumdan kaçan]; samimi, riyasız fakat münkir ve mülhid [sapkın]” idi.¹⁵⁵ 1928’de şairin *Tarih-i Kadim - Doksan Beşe Doğru*’sunu yeni harflerle yayımladı – ki yeni harflerle basılan ilk kitaplardan biridir. Orada, “her türlü istibdada, dinî, siyasi, uhrevî esaretlere isyan etmiş” olan Fikret’i “gayz duyduğu velayetlerin yıkıldığı bu dönemde hatırlamamak günah olur,” diyerek hakkını teslim etti. Beşir Ayvazoglu, Hasan Âli’nin Tevfik Fikret’i ‘şartlı’ olarak rehabilite ederek yeni rejime kazanma hamlesinin arkasının gelmediği notunu düşer.¹⁵⁶ *Tarih-i Kadim* şairini “Millî hayatımız için kayıp” saydıktan yirmi yıl kadar sonra, 19 Ağustos 1945’te bakan olarak Aşiyen Müzesi’ni açarken, Tevfik Fikret’i “güneşin artık garptan doğduğunu en iyi anlayanlarımızdan biri” olarak, “millî varlıklarımız” kadrosunda sayacaktı Hasan Âli. Yine de, hayalindeki ideale uymayan gerçeklik karşısında toplumdan kaçtığı onu ‘davasızlıkla’ malûl görüyordu.¹⁵⁷ 1957’de,

153 ÖÖK: 430.

154 Akt. Kolcu ve Arkon, 2006: 45.

155 TF: 4.

156 Ayvazoglu, 2019: 556.

157 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 76.

“bizde sosyal ferdiyetçiliğin en kuvvetli temsilcisi” saydığı¹⁵⁸ Fikret’in “varlığını bir milletin parçası olarak duymadan, ne Osmanlı, ne İslâm, hatta ne insan olunabileceği” bilincinden yoksun olduğunu söylemeden edemedi, fakat onun millettten değil “kalabalıktan” kaçtığına dikkat çekti.¹⁵⁹ 1959’da ona “milliyetsizlik kararı sürmeye kalkanlar” a kızdı: Fikret’in “Türk dilini konuşan, kaderini birleştirmiş, Türk vatani üstünde yaşayan toplumu” milleti olarak tanıdığına şüphe yoktu; şair, milletin varoluş koşulunu Hakkın yani adaletli bir düzenin gerçekleşmesinde görmüştü, bunu anlamak gerekirdi.¹⁶⁰ Tefik Fikret ‘meselesinde’ Hasan Âli, milliyetçilik bakımından tekfirci diyebileceğimiz bir tutumdan, millete mensubiyet ölçüsünde daha geniş mezhepli bir tutuma doğru gelmiştir.

Hasan Âli 1930’larda millî edebiyat izleğine epey mesai ayırmıştır. Edebiyatta evrensel/beynelmilel = millî/milliyetçi = halkçı/halkça denklemini kurduğunu söyleyebiliriz. “Milletlerarası kuvvette” eser verebilmek için milliyetçi bir edebiyat var olmalı, o da “tam manâsile” memleket bilgisine-duygusuna ve halk edebiyatına dayanmalıdır.¹⁶¹ 1932’de yayımladığı *Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış*’ın 154 sayfasının 61 sayfası Divan edebiyatı, gerisi halk ve tekke edebiyatıdır. Divan edebiyatını, “Arap ve Acem nümune ve kaynaklarından kendini sıyıramadığı cihetle milli vicdana tercüman olmaktan mahrum bulunan” bir edebiyat sayar. Kendinden önceki millî edebiyatla tekâmül bağı olmadığı için, “klasik edebiyat kıymetinden de yoksun” bulur onu.¹⁶² Heterodoks tekke edebiyatına verdiği önemi Birinci Kısım’da ele almıştık. Halk edebiyatı ve “dastanlar”da “Türkçenin saflığı”na ve “Türk duygusunun zînetsiz fakat baştan başa şiir olan numuneleri”ne dikkat çeker.¹⁶³

158 Oysa 1924’te, Fikret’i “ferdî ahlâkın bir kahramanı addederken içtimâî ahlâkını kâfi kudrette görmemekte” idi. PK: 260.

159 HH-3: 257-258.

160 HH-2: 722.

161 PK: 57, 63.

162 TETB: 7 ve 149-150. Nihal Atsız bu kitapta türkû ile koşmanın birbirine karıştırdığı, “aslı astarı olmayan transkripsiyonlar” yapıldığı kanısındadır (Atsız, 2018: 56). Bu yıkıcı eleştiriyi Beşinci Kısım’da değineceğiz.

163 TETB: 25-33 ve 41-43. Şamani kozmogoni (“üsture”) hakkında şu söylediğini de iliştiirelim: “Eski atalarımızın Allah ile İnsan arasında tasavvur ettiği münasebeti, insanın ilâhî kudretlere nasıl mukabele ettiğini, tanrılaşmak, yaradan gibi ya-

Burada yine bol bol birinci tekil Türk'le karşılaşırız: “Aşk bir ihtiyaçtır. Onsuz yaşamak Türk için mümkün değildir... Türk yüksek bir mefkûrenin aşkile de şiir söylemiştir... Türk için yurt da bir mefkûredir.” Halk şiirinden, seküler bir iradecilik ve ‘gerçekçilik’ fıtratı türetir: “Şahin bakışlı, kor gibi yanan iki göz; yanık, acılar ve kaygularla tunçlaşmış bir yüz; ruhlarındaki irade kudretini çizen dudaklar, rintliklerini gösteren laübali bir giyiniş... Nihayet her ezen kudrete, din baskısına, an’ane tahakkümüne, siyaset istibdadına yan bakan bir kalenderlik.” Halk edebiyatıyla ünsiyeti, münevver-halk arasındaki kale duvarını yıkacak anahtar olarak görür: “Türk köylüsünün çoğumuza kaba saba gelen konuşmaları ve görünüşlerine ısınmak suretiledir ki bu yanık alınların arkasında işliyen canlı bir beyin; güneşten kararmış, kıllı göğüslerin içinde çarpan içli bir yürek olduğunu anlayabileceğiz.” Ancak bu millî-popülist helecanı, halk edebiyatının “bugünkü iştihaklarımıza, yükselen duygularımıza” yetmeyeceğini, onu ancak gelişecek millî edebiyat ve sanatın *mayası* yapabileceğimizi de –Almanya örneğine atıfla– ekler.

Eylül-Ekim 1932'deki 1. Dil Kurultayı'nda söz alarak yaptığı uzun konuşma, popülist-milliyetçi edebiyat savunusunun coşkun bir örneği.¹⁶⁴ Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Türkçenin “bakımsız, Türk edebiyatının sönük” kaldığını söylüyor – yine şu acar ebeveyn rikkatini çağrıştıran “bakımsızlık” lâfı! Yine de, “yabancı tesirlere daima şaşmaz ve kolay kandırılmaz zekâsile göğüs germiş olan Türk milleti, o gönülden kopup gelen... millî saz ve kopuz... sesleri[ni] Tanrı sesi gibi yüreğinde sakla”mıştır. Millî yaradılıştaki ksenofobiyle, yabancı düşmanlığıyla övünülür burada! Sonraya “yabancı dillerin dilimize girişi, en kudretli şairlerimizi bile kekeme yapmıştır.” Divan şairi Nefî ile bir halk şiirinin, “Ortaasya'dan çıkıp, yeni dünyanın dört bucağını dolaşan Türke rüzgâr hızını bahşeden ‘At’ için söylenmiş” manzumelerini kıyaslayışı da ilgiye değer. Nefî'de at, “yaptığı mübalağalarla, bizim bildiğimiz ve bildiğimiz attan başka bir şeydir,” Hasan Âli'ye göre: “Onun tas-

ratıcı olmak için nasıl şeytanî ve zeki bir cehit sarfettiğini bize ne güzel gösterir?” a.g.e.: 14.

164 Birinci Türk Dili Kurultayı, 1933: 200-211.

vir ettiği atla Paris kapılarına, Viyana surlarına, Çin setlerine değil, Arşîlâya gidilebilir, Miraca çıkılır.” Oysa halk şairinin atı, “tanıdığımız attır, üstüne binip dünyayı dolaştığımız attır, nalından çıkan kıvılcımlarla dünyanın gözünü kamaştırdığımız attır. Bizim atımızdır, Türkün atıdır.”

1937’de Halit Ziya Uşaklıgil’in, başka lisanlarda karşılığının olmadığına da dikkat çekerek “millî edebiyat” mefhumunu sorgulamasına ve neticede “Türklüğün bugüne kadar vücuda getirmiş olduğu eserlerin mecmuudur”dan öte bir tanım yapılamayacağına hükmetmesine saygılı bir dille itiraz eder. Bu genel tanım, “taklid mertebesinde” kalıyor, edebiyatımızın “melezleştiği devreleri ve eserleri” de kapsıyordu.¹⁶⁵ Hasan Âli, “babası başka ellerden gelme veya anası başka ellere gitmiş bir edebiyat, piçtir” fikrini zaten yazmıştı.¹⁶⁶ Siyasî doğruculuk öncesi bir devirden söz ettiğimizi hep hatırlayalım – böyle cinsiyetçi vulger ifadeler o vakitler ‘normal’ sayılıyor! Hasan Âli’nin o yazıda üzerinde durduğu bir başka hususa dikkat edelim. Andre Gidé milliyetçi olarak tanıtılmaya kendisi izin vermeyecek olsa da, “‘national’ olmaktan çıkmış sayılamaz,” diyerek, sözü Nâzım Hikmet’e getirir: “... milliyetçi olmıyan bir şairdir. Fakat özlü ve kuvvetli yazılarında, ‘millî’ olamamak kendisinin bile elinde değildir.” 1924’te “Üç telli saz şairine” adlı manzumesinde, Nâzım Hikmet’e adeta onun pastişini yaparak sataşmıştı: “Niçin, neden / Beni sen / Canlı, / Heyecanlı / Parmaklarınla / Çalıp inletmiyorsun? / Türk oğluna, gönülden, türkû dinletmiyorsun?”¹⁶⁷

1957’de basılan *Edebiyat Tarihimizden*’de, milliyetçilik bakımından daha ‘sakin’ ve daha az teftişçi, ilgi ölçüleri daha genişlemiş bir bakış hâkim olacak.

*

Hasan Âli’nin milliyetçiliğin öğretmenlerine Türk Ocakları tecrübesi bâbında değinmiştik. Ziya Gökalp’e ‘bağlılığının’ biraz üzerine gidelim. Çekinceli bir bağlılıktan söz ediyoruz – fakat her zaman bir

165 PK: 264-269.

166 PK: 52-56.

167 Beşinci Kısım’da göreceğiz, 1947’de kendi anti-komünizmine delil göstermek üzere mahkemeye de sunacak bu şiirini. D: 58-61.

kerteriz. 1924'te Ankara hükümetinin siyasî zaferi pekişmişken, Ziya Gökalp'in Enver'i "intihabı"nın, yani İttihatçı önderliğe bağlanmış olmasının, elbette eleştirilecek bir hata olduğunu belirtirken, bir bakıma kefil olur eski ustaya: onun da "sonradan teessüf etmeyeceğini zannetmiyor"dur. 1925'te ölümünün ardından, Gökalp'i millette muhabbeti ve Türkçülük cereyanına "bir nizâm-ı fikrî vermesi" ile, "âlim olmaktan çok daha fazla bir mürşit, bir veli addetmekteyiz" diye yâd eder.¹⁶⁸ 1926'da "Ziya Gökalp'in aziz ruhuna" ithafıyla ve Gökalp'in eserlerinden biriyle adlandırarak yayımladığı "Yeni Hayat" şiiri, eski "veli"den yenisine yüz çeviren bir jesttir: "*Gazi'dir o büyük yurdu yaratan, / Yabanî bağrından söküp fırlatan; / Yüce kalbi oldu Türklüğe vatan; / O, baştır; biz onun öz neferiyiz.*"¹⁶⁹ 1930'lar da, Gökalp'i mütereddit, 'yarım' bir millî-inkılâpçılıkla malûl görecektir. Slogansı bir ifadesi, şu: "Biz Ziya beyin dediği gibi üç şey olmak istemiyoruz. (...) Biz tam Türk olmak istiyoruz."¹⁷⁰

Bir de, Gökalp'in "Fert yok cemiyet var"ına karşı çıkacak. En veciz ifadesi, şu: "Fert var, çünkü cemiyet var; ben varım, çünkü biz varız."¹⁷¹ 1947'de, "egoizmi kaldırıp altruizmi anlatmak istediği halde, ferdi yok tanımak bakımından bir kaypaklık gösterdiği için" Gökalp'e Türk Ocağı'ndan beri karşı çıktığını söyleyecek.¹⁷² 1959'da, yine, "Ziya merhumun" iki formül ve prensibine ihtirazî kayıt düşecek: "1- Gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım. Hak yok, vazife vardır. 2- 'Ben' yok 'Biz' varız."¹⁷³ Aslında, Hasan Âli'nin de pekâlâ ferdin varlığını millet 'uzviyetinde' eriten, vatan-daşı hep devlete borçlu çıkartan nutuklarını gördük. Gökalp'e istikrarla düştüğü bu ihtiraz kaydı, belki kendi de dillendirdiği bu resmî görüşe karşı, resmî kabulün kıyısına düşmüş bir figürü eleştirerek denge arama taktiği... Köy Enstitüleri hareketinde, o denge idealini bulacak: "Biz içinde ben olmak"...¹⁷⁴

168 Akt. Kolcu ve Arkon, 2006: 93-96 ve 58.

169 DS: 11. Birinci Kısım'da da değindik bu şiire.

170 PK: 190-191.

171 PK: 146.

172 D: 153.

173 HH-3: 352-353.

174 Köy Enstitüleri Dergisi'nin Mart 1945 tarihli ilk sayısındaki başyazısından.

1950'lerdeki yazılarında, sadece bu çekinceyle, Gökalp'i daha candan sahiplenecek. 1954'te posta idaresinin onun adına bir pul serisi çıkartmasına çok sevinecek. Ziya Gökalp, "Tanzimat'tan bu yana gelip geçmiş fikir adamlarının en sistemlisi, fikirlerini siyasi iktidara kabul ettirmede en mahiri, Türk milliyetçiliğinin birbirine zıt unsurları bir araya getirerek onu herkesin anlayacağı şekle en iyi sokandır," ona göre. Ziya Bey'in fikir sisteminin özünün hâlâ yaşadığı kanısındadır; "millet bütünü'nün medeniyet topluluğu içinde kendine has bir varlık olduğu" ve bir milletin "hem şarklı, hem garplı olamayacağı" fikrini ona borçluyuzdur.¹⁷⁵ Burada, Gökalp'in yanlış anlaşılmasından rahatsızdır. Daha sonra da, Gökalp'in ırkçılarca sahiplenilmesini "gaflet... cehalet... demagogi... fikrî sapıklık... siyasî hile" eseri sayacaktır.¹⁷⁶ Gökalp'in, Türkçülüğün "Türk milletini yükseltmek" olarak anlamlandırıldığını, "Türkçü müsünüz?" sorularına "Türküm" cevabını verdiğini söylemiş bir mecliste; arkasından da "gök gürültüsünü andıran bir sesle 'Ne mutlu Türküm diyene!'" diye haykırmış Yücel.¹⁷⁷

Milliyetçilik eleştirisinin hayli 'zayıf' olduğu o on yıllarda, Hasan Âli'nin ırkçılık veya "aşırı milliyetçilik" ölçüsü, esasen biyolojik ırkçılıktı. Biricik, ezeli ve doğuştan bir kültürel fark tanımına dayanan milliyet tanımı, ırkçılıkla alış verişi olamayacak bir "kültürel milliyetçilik" olarak kabul ediliyordu. Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları*'ndaki 'çok şartlı' millet tanımı da o fasıldan görülebiliyordu. O zaman bile, onun soy-sop-kin-kan imgeleriyle kaynayan şiirlerini görmezden gelmek lâzımdı. Zaten kendisi de soy-sop-kin-kan imgeleriyle kaynayan şiirler yazmış, nutuklar söylemiş olan Hasan Âli, sadece Gökalp'i değil, hikâyelerinde ve makalelerinde Ömer Seyfeddin'i bile "tam bir kültür milliyetçiliği" çerçevesi içinde görebiliyordu.¹⁷⁸ Yine, milliyetçiliğin şiddet ve celâlinin *görünmezliği*...

175 ÖÖK: 324.

176 ET: 210-212.

177 Arburnu, 1994: 22-23.

178 HH-2: 643-645. Ömer Seyfeddin, "beynelmileliyet" ve "insaniyet" fikrini ve "sulh" severliği vatana hıyanet olarak gören fanatik bir sosyal Darwinistti. Balkan savaşları tecrübesinden hareketle, hayatta kalmak için (millî) gaddarlığın icabını müstehcen sahnelerle anlatan hikâyeleri vardır. "Bütün Türklüğe" (onun bunları yazdığı 1910'larda yüz milyon) hitap eden Turan mefkûresine inanmayı be-

Milliyetçiliğin baş öğretmeni ve velisi, tabii Mustafa Kemal'dir Hasan Âli için. "O'nun yalnız adı mı, nesi varsa hepsi Türk"tür;¹⁷⁹ "Kendi benliğinde Türklüğü, Türklükte kendini bulma sırrına ermişti[r]";¹⁸⁰ "Türklüğe dost olmanın birinci şartı... Atatürk'ü gönüllerin en yüce yerinde tutmakla gerçekleşir."¹⁸¹ Bizzat millî kimliğin tanım ölçüsü olan bu kişi kültüne, Üçüncü Kısım'da döneceğiz.

Dil ve tarih tezleri

Türk dil ve tarih tezleri, milliyetçi özgüven ve millî his inşasının spektaküler ve spektakülf hamleleriydi. Bizzat Mustafa Kemal'in "direktifleriyle" hız verilen bu tez ve politikalar, aslında Osmanlı'nın son dönemindeki milliyetçi uyanış döneminin arayışlarını sürdürüyordu. Geç/gecikmiş millî inşâ tecrübelerinde hep görüldüğü gibi, millî dile ve tarihe kadim bir kök bulmak ve devamlılık icat etmekte bu arayışın emeli. Bu hikâye, milletin medenîlik geçmişini ve kabiliyetini de kanıtlayacaktı. Türk dil ve tarih tezlerinin spektaküler ve spektakülf dediğimiz vasfı, bütün dilleri ve bütün medenî milletleri Türkçeden ve Türklerden türeten bir zirveye çıkmalarıydı. Türk *Ur*-dil, Türkler *Ur*-volk oluyordu; ilksel kök dil, ilksel kök millî halk...

Erken Cumhuriyet eliti için, bu tezlerin üretimine veya yeniden üretimine katılmak, hem bir sadakat şartıydı, hem de çoğu zaten tezlerin içeriğine değilse bile millî rıza ve güven imalindeki işlevine inanıyordu. Hasan Âli'yi de, dil-tarih tezlerinin hayli coşkulu bir iştirakçisi olarak görürüz.

Hasan Âli '30'larda dilde yenileşmeyi hararetle savunurken, ana-dille bilinç arasındaki ilişkiyi ırksallaştırır: "Öz Türkçe, Türkçe düşüncedir. (...) Öz Türkçe, Türk beynindeki kımıldamanın

ka koşulu sayıyordu. "Milliyet kanda değil candadır!" diyerek ırk kavramını reddediyordu, fakat "Türklük" hamasetine üflenen o "can", metafizik bir ırk mefhumu yaratıyordu. Ömer Seyfettin, yine özellikle hikâyeleriyle, milliyetçi söylemin eril bir namus anlayışıyla bütünleşmesinin de öncülerinden oldu. Seyfettin, 2002; Mert, 2004.

179 DB: 4.

180 Birkaç yerde tekrarlanan bir motif. Örn. HH-1: XXI, HH-2: 429.

181 HH-2: 53.

sesidir.”¹⁸² İnönü’nün 1940’ta sarf ettiği “Milli dil ve milli tarih, bir milli varlık, hatta bir milli müdafaadır” sözünü can-ı gönülden benimsiyordu.¹⁸³

Bir ihtiyaç olduğunu savunduğu “dilde bir inzibat heyeti”,¹⁸⁴ Dil Kurumu’nun ihdasıyla teşekkül etmişti. Hasan Âli, bakanlığında doğal başkanı olacağı Kurum’un kurultaylarının heyecanlı bir katılımcısıdır. 1932’deki 1. Kongre’de Hüseyin Cahit’in dili “tabii tekâmülüne bırakma” görüşüne karşı çıkarken, önceleri “yüksek düşüncelerini ve ince hislerini ifade etmek için” eski Yunancayı kullanırken, “cihangir bir devlet kura[rak] millî şuur” geliştikçe, hukukî ve ilmî kavramları “öz diline” çeviren, Latinceyi “yaratın” Eski Romalılardan delil getirir. Millî bilinci ezelleştiren anakronik bakışın tipik örneği... Sonra Luther’in halk-millet dinini kullanmasını, keza Fransızların da “dillerini yaptıklarını” örnek verir ve iradî etkenin ilim ve bilgi kadar önemli olduğunu vurgulayarak bağlar sözlerini: “... onun kadar canlı ve onun kadar müessir bir şeydir: insan iradesi, insan iradesi.”¹⁸⁵

1942’deki 4. Dil Kurultayı’nı açış konuşması, Hasan Âli’nin yeni dili görece fazla kullandığı bir örnektir: “Cumhuriyet diltiliği”, bazen yazıcılarımızın bile yetişemediği başdöndürücü bir hızla... gönüllerimizde ölmez olarak yaşayan... yok olmaz sevgilerle... halkın ve uzmanların ortaklaşa emekleriyle” yürüyordu.¹⁸⁶ Hasan Âli, öz-Türkçeleşmeyi kararlılıkla savunmakla beraber, yeni türetilmiş kelimelere fazla iltifat etmedi, dahası ‘eski’ kelimeleri seve seve kullanmaya devam etti. Mart 1942’de “felsefe terimleri komisyonu” çalışmalarında, “Şark dillerinden gelmiş bütün kelimeleri mutlaka yok etmek, diğer taraftan dünya medeniyetiyle bize gelen bütün sözleri süpürüp atmak yolunda bulunmuyoruz,” der.¹⁸⁷

182 PK: 43.

183 MES: 156.

184 PK: 88.

185 Birinci Türk Dili Kurultayı, 1933: 280-284.

186 MES: 156-157.

187 MES: 122. İlginçtir, 1945’teki 5. Dil Kurultayı’nda, Abdi Tevfik Yegül adlı bir öğretmen, Bakanlığın verdiği programa göre “birçok Fransızca kelimeler kullanılması ve bunlar kullanılmazsa mekteplere kabul edilmeyeceği söylenmiş” olduğundan şikâyet etmiş: “Biz bunu esefle ve ıstırapla gördük. Fakat maaşımızı ve yiyeceği-

Hasan Âli'nin, Türk Dil Tezi'nin en 'aşırı' noktası olan Güneş Dil Teorisi'ne karşı çıktığını, yersiz hatta basbayağı "marazî"¹⁸⁸ bulduğunu ekleyelim – Üçüncü Kısım'da da değineceğiz.

1953'te, dil inkılapçılığındaki 'aşırılıkların' hoşsohbet bir muhasebesini yapacaktır Hasan Âli: "Birbirimize düştüğümüz, her dil-den her kelimeyi Türkçe yaptığımız, çuvaşçadan söz alıp Türkçe olduğunu iddia ettiğimiz zamanlar oldu. Oldu ama geçti. Bu da dилcilerin nevropatlığı [sinir hastalığı]. (...) Biz de böyle hastalıklara tutulduk ve hamdolsun Zaman hekimi, bizi bu derdlerden kurtardı. Şimdi eskisinden çok daha sağlamız."¹⁸⁹

*

Türk Tarih Tezi'nin 'aşırılıklarına', daha az temkinle yaklaşmış, Hasan Âli. Yine geç bir metniyle, manzum öz yaşam öyküsüyle başlayalım. "Ya biz Türkler ne idik, nasıl bir ulustuk biz? / Bize baş eğmişti hep karatoprak, gök deniz" gibi, "Tarihle ikiz millet," gibi hamasi Türk Tarih Tezi motifleri kol gezer burada.¹⁹⁰ Tez'in, Osmanlı-İslâm Asr-ı Saadet çevriminin İslâmî içeriğine karşı çıkan fakat 'modeli' yeniden üreten¹⁹¹ kurgusu içinde düşünür. Sadece *Dinle Benden* değil tarihle ilgili yazdıkları hep "Oğuzlar... Selçuk Hanlar... Osmanlar" hamasetiyle kaynar: "Geçmişî anyorken, yanar elbet kalbimiz, / Bu yanık duygularda birleşiriz hepimiz. / O günlerin şerefi, sevinci de tükenmez; / Yüreklerde korlaşan bu kutsal ateş sönmez. / O sevinçle bu acı içimizde birleşir; / Bununla Türklük hissi pekleşir, çelikleşir. / Bunda şüphe edenden şüpheye var hakkımız..." Hemen peşinden "Fakat bugün içilmez ayran yerine kımız," diye, Mustafa Kemal'in gerçekçiliğine selâmla devam eder: "Mâziyi anma başka, günlük siyaset başka; / Millî hayal başka şey, millî hakikat başka."

mizi temin edebilmek için o kelimeleri ister istemez kullandık. Bugün de istemiye istemiye kullanıyoruz. Türklüğümüzle iftihar ediyoruz. O halde Türk dili Türkçe olarak yazılır, Türkçe olarak okunur ve Türk dilinde hiçbir zaman Acemce bulunmadığı gibi, Arapça bulunmadığı gibi Fransızca kelimeler de bulunmaz." Beşinci Dil Kurultayı, 1946: 137-138.

188 HH-2: 388. Türk dil inkılabı hakkında, Lewis, 2007.

189 HH-2: 246.

190 DB: 21, 84.

191 Ersanlı, 2003: 233.

Tarih Tezi kompleksinin –her iki mânada kompleks!– tezlerinden özellikle biri, Türklerin sadece “döğüşkenlikleriyle” değil medenilikleriyle de temayüz etmiş oldukları tezi, Hasan Âli’nin gözdesidir. (“Hümanizma”ya, talihsiz bir rabıta.) 1940’ta Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi binasının açılışında, Türk milletinin “sırf döğüşken ve cengâver vasfı” taşımadığını, “insanlığa getirdiği medeni fikirler ve eserler”in ihmal edildiği söyler.¹⁹² 1943 Kasım’ında 3. Türk Tarih Kongresi açış konuşmasında, döğüşkenliği “realizm” ve medeniyetçilikle birleştirir: “Orta Asya’yı kaynak ve bugünkü Türkiye’yi özyurt alan tarih tezi, Cumhuriyet nesillerine, ilk ağızda, yanlışları silen bir hakikat ışığı getirdi. Türkler döğüşkendir, fakat yaşamak için döğüşürler ve bunu yapabilmek için de medeni vasıtaları ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yaratır ve bunları kullanmaya muktedir olurlar.”¹⁹³ 22 Nisan 1942’de Çocuk Haftası açış konuşmasında çizdiği tablo, bir *Karaoğlan* macerası *plot*’unu andırır: “En eski zamanlarda Türk çocuğu, Türk Ulusu içinde ilk safa geçebilmek için pulat gibi güçlü ve dayanıklı, gözü pek, tehlikeden yılmaz, atının üstüne bindiği zaman gözü hiçbir korku ile kırpamaz, temiz çelikten yapılmış ince, fakat sağlam kılıcını, ozanların sazını çalarken gösterdikleri mahirlik ve sanatla kullanır, aldığı memleketler halkına karşı, yediği sahipsiz üzümleri değerini bağ kütüklerinin altına bırakacak kadar hak tanır bir ruhta ve duyguda...”¹⁹⁴ 1953’te, hâlâ, “İslâm Medeniyetine girmeden evvel kendisi, kendi için bir töre yaratmış olan Türk’ün tarihi” gibi bir hamasetten kendini alamayacak.¹⁹⁵

Tarih Tezi’nin bütün insanlığı Türk ortak paydasında ‘kucaklayan’ anlatısıyla barışıktır Hasan Âli. 1939’da 1. Maarif Şûrası’nı açarken, “Türk topraklarının altından tarihin her devresinde medeniyete rehberlik etmiş olduğumuzun yeni delillerini çıkarmak”la

192 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 151. DTCF, Halil İnalcık’ın tespitiyle Tarih Tezi’ni “ispat etmek hedefiyle kurulmuş”tu. (Erbaş, 2019: 54) Muazzaz İlmiye Çığ, gayet veciz söyler: “Fakültenin açılış nedeni tamamen bir doktrindi.” (Erbaş, 2019: 925)

193 MES: 217.

194 MES: 125.

195 ÖÖK: 101.

meşgul olduğumuzu söyler.¹⁹⁶ Aynı yıl Yedigün'deki röportajında, “milli tarihimizin mebbeini Malazgirt muharebesine kadar indirme”yi “dalâlet” (sapkınlık) sayar; Türk tarihinin “medeniyetler tekevvününün bir temadisi” olduğunu belirtir ve “Türk”ün tarihine tarih-öncesi devirlere uzatan Tarih Tezi'nin mührünü vurur: “Tarihten önceki zamanlar sözü bir fantezi değil hakikattir.”¹⁹⁷ Bundan bir süre önce, Samih Rifat'ın Zerdüş'tün Türk olduğuna dair ‘bulgusunu’ önceleri “aklını yatıramazken”, sonunda ikna olduğunu yazmıştı.¹⁹⁸ Bakanken yaptığı bir konuşmadan, Tarih Tezi'nin veciz bir özeti: “Anladığımız tarih, tarihten önceye kadar giden ve kendimizi arama ana hattının yanında bütün dünya medeniyetlerini bizimle alakalı gören bir usule bağlandı. Onun içindir ki eski Yunan medeniyetinde, Türk unsurları aradık. Yunan medeniyetini takip eden Büyük Roma medeniyeti içerisinde Türk Etrüsklerin rolünü inceledik.” Buradan, milliyetçiliğin “bizi yeni bir Hümanizma'ya getirdiği” sonucuna varır: “Garplılarınkinden daha geniş olarak, nerede insan zekâsının eseri varsa onu içine alan bir Hümanizma kurma yolundayız.”¹⁹⁹ Bütün medeniyet unsurlarına ve “insanlığa” Türk kökü atfederek sahiplenilen bu “hümanizma” anlayışı, bu kapsayıcılığı ve kuşatıcılığıyla, eninde sonunda Hristiyanlıkla ve kendi ‘yerli’ kültürüyle mahdut bulunan Batı'dan daha Batılı addediyordu kendisini. Bu anlayışı *ekstra-Batılılık* olarak tanımlamıştım.²⁰⁰ Hümanizma bahsine Dördüncü Kısım'da döneceğiz.

Hasan Âli, manzum metninde gördüğümüz gibi, '50'lerde Tarih Tezi'nin esaslarına bağlıdır. Ortak yazarı olduğu ders kitabında şöyle denir: “Türklerin ana yurdu Orta Asyadır. Atalarımız orarlardan kalkmış, uzun zamanlar başka milletlerle döğüşe döğüşe bugünkü yurdumuza gelmiş, buraya yerleşmişler. Bugünkü Türkiye toprakları bizim ikinci ana yurdumuz olmuş.”²⁰¹ 1958'de bir makalesinde “bizim gibi eski bir millet için ırkçıların zannettikle-

196 MES: 26.

197 Şevket, 1939: 17.

198 PK: 35.

199 MES: 119-120.

200 Bora, 2017: 90-94.

201 YB: 26.

ri gibi saf kan aranama”yacağını yazar. Kendini biyolojik ırkçılıktan ayırt ederken, kıdemle bir üstün millet nişanesi olarak övünen bir kültürel ırkçılık söylemidir bu. Yine ırka ve “morfoloji”ye bağlanan “kavmî kültür” unsuruyla da pekişir. “Ta Orta Asya’dan çıkıp eski dünyanın dört köşesine yayılmış ve kavmi varlıklarını her tarafa götürmüş olan atalarımızdan bize bünyevi olarak geçmiş vasıflar”a dikkat çeker Hasan Âli: “Yokluklar ve tabiat güçlüklerine dayanma, kadınında ve erkeğinde yiğitlik, hayalden ziyade reel olana kıymet veriş, tabii ve sosyal şartlara çabuk kendini uydurma, hoş görme, aileye bağlılık, tek kocalı ve tek karılı aile geleneği gibi vasıflar, bizim kavmi ve ırki vasıflarımızdandır. (...) Bu vasıflar bir nevi morfolojik karakterdedirler.”²⁰²

Millî tarihi ezelleştirmenin getirdiği anakronizma, Hasan Âli’de sabittir. Sadece ’30’ların hararetinde değil, ’50’lerde de berdevam... II. Sultan Murad “Türk kültürüne bağlı” iken (“Türkçe düşünme ve Türkçe yaşama yolunda tarihimizin en asil örneklerinden biridir”), oğlu Fatih Sultan Mehmed’in “henüz delikanlılık çağında Bizans tahtına çıkınca yavaş yavaş eski Türk geleneklerinden uzaklaşmağa başla”mıştır: “Fatih devrinde İslâmî bir kozmopolitizm aldı yürüdü.”²⁰³ Başka bir yerde, “Egemen millet olmanın verdiği siyasi vazife hissi, Türkü milli şuurdan uzak tutmuştu,” diye yazar – “egemen millet,” yani *millet-i hakime*.²⁰⁴ Millî şuuru “Osmanlı hududlarının dışından” yaşatan şairleri, Ali Şir Nevai ve Fuzuli’yi över: “Nevai, şuurlu bir Türktü. Yani Türklüğünü iyi bilen bir Türk.”²⁰⁵ Daha eski bir tarihte, Nevşehirli İbrahim Paşa’yı, sadrazamlar içinde Türklüğünden gelen bir basiretle ayırt etmişti: “Türk olmıyan unsurlardan o makama gelmiş bir çok koca kavuklu, fakat kuş beyinliler, sadece sadrazam olmanın verdiği gururla sarhoş olarak burunlarının ucunu göremiyecek halde hükümet etmişlerdi. İbrahim paşanın böyle olmayışında ve hadiselerin hakikatlarına daha isabetle temas edebilışinde, Türk oluşunun büyük tesiri vardı.”²⁰⁶

202 HH-2: 21-22.

203 HH-3: 50 vd.

204 HH-2: 682.

205 HH-2: 639.

206 PK: 209.

Hasan Âli “eğemen millet olmanın siyasi vazife hissi”nin kaybettirdiklerinden, güncel Yakın Doğu gelişmeleri bağlamında da yakındır. Hilâfetin “bütün yükü hakim millet olan Türklerin sırtına binmiş”, bu coğrafyaya “verdiklerimizi alamamış” ızdır.²⁰⁷ Yeni emperyal güçler İngiltere ve ABD’nin bu bölgeyi ‘idarededeki’ müşküllerini konu ederken, eski emperyal tecrübeyle adeta onlar adına hayıflanır: “Yakın Şark. Onu bize, Osmanlı Türklerine sorsunlar. Asırlarca, belki lüzumsuz yere, bu ülkeleri idare edeceğimiz diye harap olmuşuzdur. Gene de hiç biri memnun değil!... Çünkü kendi kendilerinden memnun değiller. Kendi kendilerinden memnun olmayanları başkaları nasıl memnun edebilir?”²⁰⁸

Medeniyet kabiliyeti bahsine dönelim. Türk Tarih Tezi’nin izaletmek istediği bir kabul, Türklerin cengâverlikle beraber göçebelige indirgenmesi idi. Hasan Âli, “göçebelik geleneğimiz”e büsbütün haksızlık da yapmamak ister. Bu gelenekte yine “eğemen millet” fitratının tezahürünü görür: “Türk, kendinin hâkim olmadığı bir evi olsa onu vatan saymaz; vatan dışı beller. Oralarda duramaz, oturamaz. Çiftini, çubuğunu bırakır, hâkim olduğu yerlere göçer.” Bu nedenle, “muhacereti önlemek için yapılan gayretler, bizim halkımız için daima neticesiz olmuştur,” ona göre.²⁰⁹ Muhacirliğin, “fedakârlıkla felaketin ikiz mukadderini hikaye eden” bir ‘Türk realitesi’ olduğu fikrindedir. Balkanlar’da “Türk bayrağının çekildiği” yerlerden ayrılp “anayurda kaçan” kardeşlerimizden arda kalanları bir millî mesele olarak önemser. “Siyasi hudutlarımız dışında Türk birliğini ve milli ruhu devam ettirmek” gereğini savunur. Bunun için de “çekingen mülâhazalar devrini kapamalı”, “en nazik bir siyasi davranışla istemeye istemeye alakasız göründüğümüz kardeşlerimiz”e sahip çıkmalıyızdır.²¹⁰ Hasan Âli’nin, milliyetçi-muhafazakâr bakış açısınca “millî hassasiyetlere” ve Türk dünyasına duyarsızlıkla itham edilen tek parti dönemi

207 IM: 106-107.

208 IM: 4.

209 GG: 88.

210 ÖÖK: 514-516.

dış siyasetini mazur gören ama artık daha atak olmayı isteyen bu yazısının yılı, 1956. Aynı yıl, birazdan ele alacağımız Kıbrıs kitabında da, “Türk varlığının”, “İkinci Viyana muhasarasından Birinci İnönü Savaşına kadar iki buçuk asıra yakın bir zaman daima savunmada kalma”sından yakınacak.²¹¹

Bulgaristan, Batı Trakya, Irak ve Kıbrıs’ta arda kalanlar yanında, “elimizin eremediği, gücümüzün yetemediği soydaşlarımızı ise ne siz sorun, ne ben söyleyeyim,” diye devam ettirir Hasan Âli, yakınmasını. 1959’da bir yazısında, o soydaşlara da el erdirmeye çalıştığını görürüz. Türkiye’ye iltica etmiş bulunan, “Doğu Türkistan hükümetinin eski genel sekreteri İsa Yusuf Alptekin”²¹² hakkındaki bir röportajı konu eder. Doğu Türkistan meselesini “miltattan önce başlıyan Türk-Çin ve XVI. asırda şiddetlenen Türk-Rus mücadelesine” bağlar; “en derin sebebi” ise “Rusya ortasından Çin seddine kadar yayılmış olan Türklerin, kurdukları türlü devletleri bir araya getirememesi, içine kolay nüfuz edilemez yetmiş seksen milyonluk bir kütle halinde Türk halklarını toplayamamış olması”nda görür. “Bizim Türkler... her iki millete üstündüler. (...) Fakat kendi aralarında birbiriyle ardı arkası kesilmeyen kavgaları, her iki düşmana, birleşerek karşı koymaya engel oldu.” Timurleng’in Osmanlı Devleti’ni ve Asya’daki Türk devletlerini “yere sermiş” ve bu yıkımları “milli birlik kurmaya bir vasıta olarak kullana”mamış olmasına yanar. Yine, “milli şuuru” ve “millî birliği” ezileştiren anakronik bakış... Bu “hazin” kader, Doğu Türkistan bâbında, “Türklük ve milliyet ruhu uyanmadıkça sade din duygusunun toplumlarımızı esirlikten kurtaramadığı[nı] sarahatle meydana çıkar”ıyordur ona göre. Tibet’e yakın ilgi gösteren dünya kamuoyunun Doğu Türkistan’a da eğilmesi için çaba göstermemiz gerektiğini savunur (“bilhassa Amerikalı dostlarımıza bu hali duyurmalıyız”). “Esir Türkler”e duyarlılık çağrısında bulunur: “Biz Türk olduğumuz halde milletimizin adını taşıyan bu

211 KM: VIII.

212 İsa Yusuf Alptekin (1901-1995), İkinci Dünya Savaşı sonrası savaş ve iç savaşlar döneminde, 1944-1948 arasında milliyetçi Kuomintang’la ittifak halinde özerk Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin yönetiminde bulunmuştu. Komünistlerin iç savaşı kazanması üzerine ülkeden ayrıldı, 1954’te Türkiye’ye iltica etti. Türkiye’de milliyetçi ve ülkücü hareketin sahiplendiği bir “sembol isim” oldu.

diyarın macerasından bile habersiziz. Elimiz erecek, gücümüz yetecek bir konu olmamakla beraber hiç değilse yürekten acı duyup orada acı çeken soydaşlarımızı düşünme imkanını bile bulamamış bulunuyoruz. Ne olursa olsun, esir düşmüş bu sekiz milyon Türk için medeni dünyaya seslenmeliyiz.”²¹³ Velhâsıl soydaşlık, Hasan Âli için carî ve meşru bir siyasi mefhumdur.

Kıbrıs

Yine manzum başlayalım: “*Kan dökerek aldığı Oniki ada nerede? / Dodekanes diyorlar, mavi beyaz bir perde!... / Bir hazin maceraya Kıbrıs gitmişti kurban, / Hâlâ dinmez acısı, kan sızar yarasından.*”²¹⁴ Hasan Âli’nin Kıbrıs yazıları önemli, zira 1950’lerde “Kıbrıs davası” milliyetçiliğin yeniden üretiminde, popüler bir söylemle tazelenmesinde, gayrı nizamî harp aygıtı tarafından mobilizasyonunda ve bizzat gayrı nizamî harp aygıtının güçlenmesinde kilit bir uğraktır.²¹⁵

Hasan Âli, gazetede 1955 Mayıs’ında yazdığı Kıbrıs yazılarını, yenileriyle takviye ederek 1957’de *Kıbrıs Mektupları*’nı yayımladı. Bu yazılarda öncelikle meseleyi “saldırgan ve macera düşkünü olmıyan”, “Pan-islâmizm veya Pan-turanizm”le alakasız, Atatürk’ün “hayaller ve idealler kudretle mütenasip olmalı” ikazına uygun, “Türk ve Atatürk milliyetçiliğinin ruhu”yla ele aldığını temin eder.²¹⁶ Yani “realistçe”, gücünün neye yeteceğini bilecek... Bir “millî konu” olarak Kıbrıs’ı Girit ve Hatay meseleleriyle kıyaslar. Girit’le Kıbrıs arasında kaybedilmiş adalar olarak manevî bir benzerlik görmekle beraber fetih hakkıyla ve toprakla değil, “orada [Kıbrıs] yaşayan ve bizden olan 120.000 Türk”ün esenliğiyle alakadar olduğumuzu söyler. Beri yandan bu alâkayı, “İs-

213 HH: 359-363.

214 DB: 22.

215 Bora, 2017: 246-251. ‘O esnada Kıbrıs’ta’ vaziyetle ilgili mufassal bir kaynak: Kızıl-yürek, 2016.

216 KM: IX. Erken Cumhuriyet hükümetlerinin “alâkasız gibi görünmesi”nin, “vatan-perverliğinin azlığı” veya çekinmeyle değil, “ancak siyasi bir nezaket”le açıklanması gerektiğini söyler. Ancak “dost ve müttefik devlet, bu nezaketi, iyi karşılamasını bilme”miştir. (KM: 97)

tiklâl mücadelesini başaran ruh”a benzetir. Kıbrıs, Hatay gibidir, “ana yurda bitişik bir ülke ve o ülkenin üstünde bizden olan insanlar vardı. Onlara kayıtsız kalamazdık, onlarsız olamazdık.”²¹⁷ Hatay benzetmesini başka bir yerdeki bir yazısında da yapacak Hasan Âli, “diplomatik mahiyetleri başka başka olmakla beraber milliyet davası bakımından tamamen aynı olan Hatay ve Kıbrıs meseleleri”ni, “büyük Türk varlığının kendi bilincine ışık yöneltme fırsatını bulduğu olaylar” diye tanımlayacak. “Aşağılık duygusuna tutulmuşlar”ın zamanında Hatay için “şimdi böyle gaile çıkarmanın sırası mıdır?” dediğini hatırlatacak; “Nerede oturursa otursun, bizden olanlar bizim’ demedikçe milliyetçi olunamaz” düsturunu savunacak.²¹⁸ Bunu *Kıbrıs Mektupları*’nda tekrarlayacak: “Diplomatik kibarlığa düşmeden, kimsenin alınıp güceneceğine bakmadan söyleyeyim ki, nerede Türk varsa orası Türkün vatanıdır.”²¹⁹ Hatay, neticede Türkiye’ye katılmıştı; bu benzetmenin, Kıbrıs hakkında bir ilhak (veya o sıralar gayrı nizamî harp örgütlenmesinin benimsediği şiârla “istirdat”/geri isteme, geri alma) perspektifini imâ etmemesi, Hasan Âli’nin bütün ihtiyat kayıtlarına rağmen, imkânsızdır.

Hasan Âli Kıbrıs’ın ‘millî’ tarihini anlatmaya koyulduğunda, yine Karaoğlan estetiği zuhur eder. Adanın Osmanlı tarafından fetihini şöyle tasvir eder: “Türk savletine karşı durulur mu? (...) Türk dilâverleri hendekleri aşır burclara tırmanıyor... başı burma sarıklı, göğsü bağı açık, yalınkılıç erlerden biri imişim gibi heyecanlıyım.” İzleyen sayfalarda da Lefkoşa surlarındaki camiye ziyaret ederken yeniden “fetih gününü” yaşar.”²²⁰

Adayla ilgili tasvirleri, Kıbrıs konusundan bağımsız olarak da, milliyetçiliğin eril fantezilerinin bir alâmetidir. Kıbrıs’ı resmederken eril erotizme doyamaz Hasan Âli: “Akdenizin fattan kızı... Belâlısı çok, sevdalısı yok bir yosma!... fattan kahpe... Mısır lının tam ‘kapatması’ olmuş... arada bir Etilerle arasında aşnaşınalık... kıvrak bedeninin girintili, çıkıntılı yerleri... arka arkaya güzel vü-

217 KM: VII-VIII.

218 HH-3: 232. 10 Haziran 1957’de yazılmış bir yazı.

219 KM: 4.

220 KM: 3-4, 17 vd.

cudunu ezen baskılar... alımlı, görgüsü artmış bir dilber... şuh, fettan deniz kızı... durmadan âşık değiştiren deniz güzeli... cazip, fakat fettan güzel...” Envai çeşit tabirler orospu olarak resmedilen ada, “bütün vurgunlarını sefahetle, şehvetle uyuştur”muş, “sada-katsiz hovarda”ların tecavüzüne uğramış, antik çağda “hâne-berduş, serseri Yunanlı”ya yâr olmuş, en nihayet “üçyüz yıl kayıtsız, şartsız, nazlı, süslü ve terbiyeli bir ‘odalık’ gibi Türkün haremünde ve harîminde rahatça” yaşamıştır!²²¹

Hasan Âli adayı, coğrafi olarak da Türkiye’ye ‘angaje’ sayar; “yüzünü ne tarafa çevirirse çevirsin, kuyruğu ve deniz yaratıklarına benziyen tarafiyle Anadolu kıyılarına bağlıdır.” Bu, dönemin milliyetçi-muhafazakâr ve Türkçü literatüründe de kullanılan bir imgedir. “Ana Vatan duygusu”nun “Kıbrıslı Türkte maddî bir şey gibi elle tutulacak kadar açık ve canlı” olduğunu gözler: “Dâvanın tam içindeler.”²²² Kitapta dönemin popüler sloganını tekrarlayan “Kıbrıs Türktür” başlıklı bir bölüm vardır: “onlar özbeöz Türktürler”, “bu Türk varlığı, Türk milletinin bir parçasıdır...”²²³ “Temkinli, yaygara sevmiyen mizacımız” nedeniyle soğukkanlı bir tutum izleyen “Ada Türklerinin bir gün ayranlarının kabarcacağını da hesaba katma” uyarısında bulunur.²²⁴ *İngiltere Mektupları*’nda da yineliyordu bu uyarıyı: “Türkler, velev yabancı bir devlete dahi olsa durup dururken isyan etmezler, umumi ahengi bozacak hareketlere girmeyi sevmezler. (...) Yapılmış haksızlıklara durgun duruşlarını mahşer sabahına kadar sürdürecektir derecede de sabırlarını ve tevekküllerini soysuzlaştırmazlar.”²²⁵

“Yabancı devlete dahi olsa isyan etmeme” temkini, Kıbrıs’ta hükümlan İngiltere olduğu içindir. Türkiye resmen hâlâ adada İngiltere’nin hükümlanlığının Rumlara ve Türklere kültürel haklar tanınarak sürdürülmesini, Rum çoğunluğun lehine görünen bağımsızlığa yeğ tutuyordu. Hasan Âli bu siyasetle uyum içinde, Kıbrıs’a muhtariyet verilmesinin “ihtimallerin en kötüsü” olduğunu belir-

221 KM: 8-13, 16.

222 KM: 6.

223 KM: 25, 61.

224 KM: 7, 115.

225 İM: 121-122.

tir; bu, “ada Rumlarının... [ve] ondan başka bir şey olmayan Yunanistan’ın idaresi altına girmek” demektir, o durumda “Ada Türklerinin yapmaktan çekinmeyecekleri hiçbir fedakârlık bulunmıyacaktır.” Razi olunacak çözüm, “adaletli ve makul bir İngiliz idaresinin kurulup devam etmesi”dir. “Maharetli ve tecrübeli İngiliz devlet adamlarının bu ince noktaya dikkat ederek, gürültüye pabuç bırakmadan düğümü çözeceklerini mutad siyasî dirayetlerinden beklemek yerinde”dir ona bakılırsa. Genel olarak, –Türkler için de–, “İngilizlere karşı lüzumsuz hareket etmemek” ikazında bulunur. Kıbrıs Rum milliyetçiliğinin “polis devleti” suçlamasına karşı, “İngiliz sömürgecilik tarihinde böyle siyah noktalar mevcut olabilir”eceğini teslim etmekle beraber fakat bugün bu suçlamayı yersiz bulur. “İngilizler baskı yapıyor diye hem İngilizlere hem Türklere baskı yapma”nın Rumların “basit ve çocukça” bir politikası olduğunu söyler.²²⁶

Bu arada, adadaki Türk topluluğu, millî bilincini ve ‘medenî kabiliyetlerini’ geliştirmeye bakmalıdır Hasan Âli’ye göre. Bakanken, Türkiye’de eğitim gören gençlerden diploma aldıktan sonra geri döneceklerine dair söz aldığını hatırlatır. Millî davayı geliştirmekte özel önem verdiği öğretmenlerin söylemede ve yazmada “en iyi bir Türkçeye” sahip olmaları uyarısını ekler: “Türkçe şive meselesine Kıbrıs’ta çok dikkat etmek gerek.” Belli ki, Kıbrıslı Türkçesinin ‘bozuk şivesinden’ rahatsızdır!²²⁷

Kıbrıs Türk toplumunda Hasan Âli’yi bilhassa sevindiren bir husus, “çift çift gezmeleri” ve “Türk kadınının umacı olmaktan kurtulmuş” olması, genel olarak modernist bir hayat tarzının hakimiyetidir. İngilizce öğrenenleri kâfir ilan eden eski müftünün “yobazlığı”ndan, millî uyanış ve modernleşmenin elli yıl gecikmesinden, iktisadî gerilikten dert yanar.²²⁸

*

226 KM: 43, 62, 68-69.

227 KM: 36, 42.

228 KM: 38, 51. 1957’de bir başka yazısında “Batı Trakya’daki soydaşlarımızın Atatürk İnkılaplarına bağlı oluşlarını ve bağlı olanların çoğunluk kazanışlarını, harflerimizi ‘gâvur harfi’ diye vasıflandırıp halkı çelmeye kalkanların... azlığa düşüşlerini ibretle, fakat memnunlukla seyrettiğimiz”i söylüyordu. (HH-3: 234)

Hasan Âli 1955'te İngiltere yolculuğuna hazırlanırken, 6/7 Eylül 'olayı' kopmuştu.²²⁹ Bir gayrı nizamî harp operasyonu olduğu yıllar sonra ortaya çıkan, Kıbrıs konusunda "millî hassasiyeti dünya kamuoyuna duyurmak" maksadıyla gerçekleşmiş bu korkunç linç seferberliği, saldırıya uğrayan, en az on biri öldürülen, evleri-dükânları yağmalanan İstanbullu gayrimüslim azınlığın önemli bir bölümünün ülkeden göç etmesine yol açmıştır. Hasan Âli olaydan iki yıl kadar sonra, 1958'de yayımlanan kitabında İngiltere seyahatine hazırlanırken gelen haberi konu ederken, pek de istifini bozmaz: "...böyle gazel söylye söylye, keyifli keyifli gidelim derken 6 Eylül 1955 hengâmesi kopmaz mı? Uykusuz geçirilecek bir sıkıntılı gecenin sabahında yola çıkmak mukaddermiş. Neyliyelin? Tanrı gidenlere selamet, kalanlara sükûn ihsan buyursun, diyerek gök yolculuğuna çıktık."²³⁰ Keyif kaçıran bir tatsızlık olarak geçmiş gitmiştir... *Kıbrıs Mektupları*'nda da şöyle konu eder 6/7 Eylül'ü: "Türk basınında Türk hükümetinin ağırbaşlı, fakat kararlı hareketlerini tasvib ederek çıkan düşünceler ve dilekler bunun delilidir. Hatırlamağa bile gönlümüzün razı olmadığı on iki saatlik İstanbul hadisesi bile, mübalağalı duygulara düşmemek ve teessüflerimizi de silmemek şartile o delilin kuvvetini safa düşüremez."²³¹ 6/7 Eylül ve dönemin basınının "Kıbrıs Türktür" kampanyası etrafındaki milliyetçi tahrikleri, –linç saldırısının fitilini, Selanik'te Atatürk'ün evine bomba atıldığına dair yalan basın havadisi ateşlemiştir–, Hasan Âli'nin nazarında "ağırbaşlılık" ve sağduyu cümleleri içinde bir mübalağa parantezinden ibarettir.

Gayrı Türk...

Haziran 1941'de Birinci Coğrafya Kongresi'ni açarken, Hasan Âli yer adları sorununu bir 'millî güvenlik' meselesi olarak koymuştu: "Bir yer isminin kitapta başka, haritada başka, halk dilinde baş-

229 Güven, 2006.

230 İM: 8. Fikret Adil, Hasan Âli'yle beraber "o çirkin ve korkunç gecenin ertesi yüreklerimiz kan ağlayarak kararlaştırılmış yolculuğa" çıktıklarını yazacak (28 Şubat 1961, *Yeni İstanbul*).

231 KM: 125.

ka oluşu, bazen bir muharebeyi kaybettirecek kadar fena neticele-
re sebep olabilir.”²³²

Doğu ve Güneydoğu’da “halk dilinde başka olan yer isimleri”nin önemli bir kısmı, malûm, –Ermenicenin yanı sıra–, Kürtçeydi. Bu kısmı Hasan Âli’nin Kürtler konusuna ne kadar ve nasıl temas ettiğine bakarak bitirelim.

1925 Ağustos’unda *Millî Mecmua*’da “Kürt isyanı” üzerine yazmış. “Gayr-ı memnunların alt alta itirazları”na bağladığı isyanı şöyle tanımlamış: “Memleketimizin bünyesi dahilindeki bu kirli kan, Şark vilayetlerimizin bir kısmında, vatanın sırtında bir şîrpençe gibi kendini gösterdi.” Şîrpençe, Şark çibanı demek – “hain”i tiksінçeleştirmek için etno-kültürel ‘inelikle’ düşünölmüş bir teşbih! İsyanın bastırılmasını, istiklâl mücadelesinde “yeni bir imtihan” saymış: “İsyan behemehal basılacaktı. Daha dün omzumuzdan çıkardığımız silahları, tekrar ellerimize aldık; karda, kışta; tabiatın halk ettiğı bütün manilere rağmen cânilerin cinayetine nihayet verdik; hıyânetlerini kendilerine itiraf ettirdik. (...) Bu son imtihanı da kazanmıştık.”²³³ Başlıktaki “Kürt isyanı” dışında, Kürt adı geçmez bu yazıda.

Sonra, Mart 1946’da bakan olarak “Doğu illerinde incelemeler”e çıktıktan sonra, Diyarbakır, Siirt, Urfa, Mardin hakkında şu hükme varmıştır: “Edindiğim toplu intiba, bütün vatandaşların güvenle ve huzurla kendilerine ve Hükûmete inanarak yaşamakta olduklarıdır.”²³⁴ Sadakat tespitine verilen özel önem, elbette, “Doğu illeri”ne mahsustur.

Sonra, 1958’de yeni Irak hükûmetinin geçici anayasasında Irak devletinin Arap ve Kürt halklarından oluşacağına dair haberi aktardıktan sonra, rahatsızlığını beyan eder: “Yoksa yeni hükûmet, Irak nüfusunun beşte biri olan Türkleri kendinden ayrı mı kabul etmektedir? Yurdlarından edilmemek şartile bu görüşü şükranla

232 MES: 94. Hasan Âli’den bir de millî coğrafya tasviri: “17 milyon insanı bekleyen topraklarile; suları damarlarımızda akan kan gibi bizim olan nehirleriyle; zaferlerin gölgesi hâlâ dalgalarında titriyen denizleriyle; ecdat türbesi olmuş sıra dağlarıyla; göklerinde rahmet ve bereket taşıyan bulutlarıyla mukaddes bir bütün.” (MES: 54)

233 Kolcu ve Arkon, 2006: 120-121.

234 MES: 316.

karşılarız. Eğer böyle değilse aslen ve halen Türk olan bu Irak'lı vatandaşlarının milli hüviyetlerini Kürtlerle beraber beyan etmeyişi-ne, milliyetçiliğini tabii ve haklı gördüğümüz yeni hükümet karşısında, esef duymamak elimizden gelmez. Çünkü milliyetçilik, yalnız bazı milletlerin değil, her milletin hakkıdır. O hakkı kendilerine almak isteyenler, başkalarına da vermesini bilmelidirler.”²³⁵ Türkiye'deki Kürt nüfusun “millî hüviyeti” meselesi veya onların da “milliyetçiliğe hakkı olması”, Hasan Âli'nin aklına gelmez. Belki, bu mukayeseden kaçınmak istediği için gelmez; belki bütün Türkiye nüfusunun Türklüğünü doğallaştırdığı için sahiden ‘hiç’ gelmez.²³⁶

Kürt kimliğini ve Kürtçeyi tanıdığı bir yazısı var Hasan Âli'nin. 14 Mart 1953'te, “Doğu ve Üniversite” başlığıyla yayımlanmış.²³⁷ “Tarih teziyle etnografik birliğini ispata çalıştığı her soydan vatandaşın parçalanamaz bir bütün olan Türklük içinde eşit yeri olduğunu” söyleyen Atatürk'ün Doğu'da bir üniversite kurulmasını istediğini belirtir yazıda. Doğu'da üniversite projesinin, “milli kültür bakımından vazife ve faydası[nın] çok büyük” olduğu kanısındadır. Şöyle ki: “Bu bölgede kardeşlerimizin bir kısmı ‘ben, Kürdem’ der ve kürtçe konuşur.”²³⁸ Devamında, liberal bir makama geçer Hasan Âli: “Desin ve konuşsun. Demokratik anlayış, buna, karşı duracak değildir. Nitekim İskoçyalı da ‘Ben İskoçum’ der, ve İskoçça konuşur.” O dönem için kesinlikle ‘ileri’ sayılacak, –bu satırların yazıldığı dönemde hâlâ birçoklarının kabul etmeyeceği– bu kültürel hakka getirdiği koşul, siyasi sadakattir: “Fakat Britan-

235 HH-1: 604-605. 1955'teki bir yazısında, “Irak'ta Türk”ün ve “Türk'te Irak”ın “kutsal bir hatıra, şerefli bir tarih, sevilen bir kardeş, mukadderleri birbirine yakın, komşu bir yurd” olduğunu söylemişti. “O havalide bugün de söylenen hoyratlar (maniler), Türk ruhunun her türlü duygularını dile getiriyordu”r. Şimdi de Irak nüfusunun beşte birinin “Türk kökünden” geldiğini vurgular. (HH-2: 45-48)

236 Türk kimliğinin *doğallaşmasının* ideolojik mekanizma ve stratejilerini, Barış Ünlü'nün “Türklük sözleşmesi” kavramı bağlamında da tartışmak mümkündür. Bu kavram, başta Kürt sorunu ve Ermeni soykırımı olmak üzere, modern ulus-devletin kurucu tabularına dair zımni bir kabul veya suskunluk ‘andını’ da içeren, Türk kimliğine sadakate dayalı bir ‘konforu’ anlatır. Türklük, otomatik, doğal varoluş halidir buna göre. Bkz. Ünlü, 2018.

237 ÖÖK: 92-95.

238 Kürtçe'nin ilk harfi, orijinalde küçük.

ya adasında ancak bir millet vardır. Bizde de böyle olacaktır. Mahalli diller konuşulacak; fakat, vatandaşlar, gerek kültür ve ilim dili, gerek yaşamak için işlerine yarar bir vasıta olarak Türkçeyi seve seve öğreneceklerdir.” Yine, İngiliz milliyetçiliği idili! Burada ki “seve seve”nin peşinden ordu marifetiyle sağlanmış bir sadakate atıfta bulunması, ‘manidar’dır: “Vatanına bağlı gerçek Türk olduklarını ordumuzun yıllardır seferber olduğu bu son devrede bütün hareketleriyle gösteren oradaki aziz yurttaşlarımız, hiç şüphe edilmemelidir ki, Doğuda kurulacak üniversite ile başlayacak milli teşebbüsü, en yakın bir muhabbetle karşılayacaklardır.” 1955’te, hükümetin “güney doğuyu unutmiya[rak]... kapanan halkevleri yerine yeni teşekküller kurdurarak Türk kültürünün kuvvetlenmesine hizmet” etmesini temenni eder.²³⁹

*

Tuncay Birkan, 1930-1960 arası Türk muharririnin ele aldığı kitabında bir yerde, Hasan Âli’nin “hümanistten ziyade milliyetçi olarak söz aldığı” bir yazıdan söz ediyordu.²⁴⁰ Diyeceğim; hiç de istisnâî değildir, Hasan Âli’nin “daha ziyade milliyetçi olarak söz aldığı” vesileler...

239 “Arap kültür dalgasının yaladığı güney kıyılarına dikkat ve ehemmiyet gözümü-zü çevirme” gereğini vurgulayarak. ÖÖK: 399.

240 Birkan, 2019: 286.

ÜÇÜNCÜ KISIM

MAARİFÇİ VE KEMALİST

“Güzel Gözlü Maarif Müfettişi”

Kısa İzmir ikametinin ardından 1923 yılı sonunda İstanbul’a döndükten sonra Hasan Âli önce 1924 Şubat’ında ‘düşük vasıflı’ bir işe girdi: Darülfünun’un Tarih ve Coğrafya Darülmesaileri’nde (enstitü) alât muhafızlığı. Kütüphane görevlisi-ambar memuru kırması bir iş. Sadece iki ay... Nisan başında tekrar öğretmenliğe döndü.

Üç yıla yakın öğretmenlik yapacak. Sonra maarif müfettişliğine atanacak ve sekiz yıl boyunca eğitim bürokrasisinde yükselecek. Bir yandan da müthiş velût bir yazar olarak kendini gösterecek. 1935’te milletvekili seçilmesiyle, siyasî kariyeri resmen başlayacak. 1938 yılı sonunda Maarif Vekilliğine/Millî Eğitim Bakanlığına atanmasıyla zirvesine çıkacak olan bir kariyer...

Hasan Âli’nin siyasî kariyeri, esasen maarifçiliğiyle/egitimciliğiyle kaim. *Ünû*, o. Hayatının bu kısımda ele alacağımız evresi, ona ününü kazandıracak olan ‘performansın’ ön hazırlığı gibidir. Hasan Âli Yücel’i “Türk Aydınlanması”nın *yedini* olarak görenleri temsilen Celal Şengör, onun “adeta milli eğitim ve kültür bakanı olmak için doğmuş, bilmeden kendini bu istikamette hazırlamış” olduğunu söyler.¹ Hasan Âli’nin kendisi de, son yazılarından birinde, 1961’de, maarif davasının önemini ilk gençliğinde kavradığını yazacak. *Vefa İdadisi*’nde “gece sabahlara kadar petrol lambasının

1 Şengör, 2016: 140.

kör ışığında durmadan okur” iken, Japonya’nın kalkınmasına dair küçük bir kitaptan çok etkilendiğini, “öğretim seferberliği”nin önemine daha o zaman iman ettiğini anlatacak.²

Siyasî kariyeri, aynı zamanda, rejime, inkılâplara adanmışlığıyla da kaim Hasan Âli’nin. Atatürkçülüğüyle/Kemalizmiyle kaim. Bu kısmın İkinci Bölümü’nde, onun Kemalizmine eğileceğiz. Kısmın Birinci Bölümü’yse, onun maarifçiliğine ve yazar ve “kültür adamı” olarak ‘kendini yetiştirme’ sürecine dairdir.

Öğretmen

Hasan Âli’nin 1924 Nisan’ında döndüğü öğretmenlik mesleğini, esasen İstanbul’un iki seçkin lisesinde, İstanbul Erkek ve Galatasaray liselerinde icra etti.³ İlk görevi olan Kuleli Askeri Lisesi’ndeki edebiyat öğretmenliği sadece bir buçuk ay sürdü. 1924’ün 19 Mayıs’ından 1927 başına kadar çalışacağı İstanbul Erkek Lisesi’nde önce felsefe, sonra ilâveten edebiyat derslerine girdi. 1926 Eylül’ünde bu okuldaki görev tanımı, felsefe ve içtimaiyat (sosyoloji) öğretmenliği oldu. Galatasaray Lisesi’nde de 1924 Eylül’ünden 1926 Eylül’üne kadar Türkçe, 1926 Kasım’ından 1927 Ocak’ına kadar malumat-ı vataniye (yurttaşlık bilgisi) öğretmenliği yaptı.

İki yıl on aylık öğretmenlik tecrübesiyle ilgili kıymetli bir tanıklık var, Türkiye’nin uluslararası literatürde de maruf sosyologlarından Niyazi Berkes’ten. İstanbul Erkek Lisesi’nde öğrenciyken Hasan Âli’den onuncu sınıfta edebiyat, on birinci sınıfta felsefe dersi almış. “Benim onda en ilginç gördüğüm yan çok düzgün, etkili ve güzel bir Türkçe ile ders vermesiydi,” diye hatırlar. Devamında: “Yücel’in ikinci özelliği (belki dilinin güzelliğinin etkisi ile) bize derin bir felsefe bilgisi değil, geniş bir felsefe ilgisi vermek olmuştur. Onun arkasından gelen felsefe hocasına kıyasla o, felsefe sorunlarını derinleştirmekten çok basitleştiren kişiydi.” Hasan Âli’nin teoride derinleşmeye yatkın olmayan ‘pratik/çi’ yanını, “basite indirme” meylini, Tanpınar’dan hatırlayacağız. Berkes, onun halefi olan, “birçok yanları ile Hasan Âli tipinin tüm karşıtı

2 HH-1: 982.

3 1920’lerin ortalarında İstanbul’da lise sayısı anca yirmiyi buluyordu.

diyebilecek bir öğretmen” üzerinden bileyecek bu tespitini: “o zaman bile ününü duyduğumuz Hilmi Ziya (Ülken)... Felsefe konularını (o zamanki öğrencilik düzeyimize göre) basitleştiren bir öğretmen değil, güçleştiren, korkutan bir tip...” Niyazi Berkes, beğendiği bir başka yanı olarak “temiz, düzgün ve güzel giyinişi”ni anar Hasan Âli’nin: “Felsefeciyim diye salkım saçak dolaşan bir kişi değildi. Şık görünüşlü arkadaşı Hıfzı Tevfik gibi züppe hisşini hiç vermiyordu.”⁴

Ayrıca, “insancıl konular üzerinde konuştuğu zaman bile çok ilginçti,” diye hatırlar Niyazi Berkes öğretmenini. “Bir gün, biri oğlan diğeri kız ikiz çocuğunun doğuşunu” haber verişini hatırlar. Ve “öğretim müfettişliğine atandığını, bizden ayrılacağını en güzel konuşması ile haber ver” işini hatırlar: “Başka kimi öğretmenlerin yaptığı gibi suratımıza bile bakmadan çekip gidebilirdi.” Hasan Âli ise yerine gelecek hocayı övmüş, “kendini aratmıyacak, kendinden daha üstün bir felsefe hocası” olduğunu duyurmuş, öyle ayrılmıştır.

Maarifçi

Hasan Âli, 19 Ocak 1927’de mantıka müfettişi göreviyle İstanbul Maarif Eminliği’ne atandı. Bakanlıkta halefi (ve ‘anti-tezi’) olacak olan Reşat Şemsettin’le (Sirer) birlikte atanmışlardı bu göreve. 3 Mart 1924’te yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat (öğretim birliği) yasasının ardından 1926’da ülke 13 Maarif Mıntıkası’na ayrılmış, her mantıka yönetimine bir Maarif Emmini tayin edilmişti. Öğretim faaliyetinin ve örgütlenmesinin hayli geri olduğu koşullarda, yerinden yönetime dayanan dinamik bir model arayışından kaynaklanan, fazla ömürlü olmayacak bir uygulamaydı bu.⁵

Uygulamayı başlatan bakan Mustafa Necati, tıpkı bakanlıktaki selefleri Reşit Galib ve Vasıf beyler gibi, millî eğitimi bir inşa ve beka meselesi olarak önemseyen Cumhuriyet ideolojisinin atak bir

4 Berkes, 2019: 45-46. Dördüncü Kısım’da, Berkes’in Yücel’le ilgili hayal kırıklığını göreceğiz.

5 Türkiye’de eğitim sistemi üzerine incelemelerde bulunup bir rapor hazırlayan ABD’li (sosyalist-)pragmatist filozof John Dewey’in önerilerinden ilham alan bir modeldi bu. Şentürk, 2013: 748.

temsilcisiydi. Hasan Âli bu üçlüyü “inkılâbın yarattığı, yetiştirdiği, iş başına getirdiği idealistler” olarak yâd edecektir.⁶ Hasan Âli, Mustafa Necati’yle İzmir’de tanışmış, onun ve müsteşarı Nafi Atuf Kansu’nun devşirdiği kadrolardan olmuştu.⁷ Mustafa Necati’nin 1929 yılı başında henüz 32 yaşında ölümü üzerine *Hayat* mecmuasında “Aziz Necati’ye” adlı bir şiir yazmıştır: “*Adın ayet gibi dudaklarımda (...) Sen can yoldaşımızdan kaçırdık elden, / Öc alabilseydik zalim ecelden.*”

1929 sonunda İkinci Sınıf Maarif Müfettiş-i Umumiliğine yükseltilen Hasan Âli, Maarif Emirlikleri kaldırılınca yapılan reorganizasyonda, Maarif Vekâleti Teftiş Kurulu üyesi oldu. Hakkında henüz 1938’de yazılmış bir biyografide kullanılan tabirle, “Bakanlığın en hayırlı elemanlarından biri olmuş idi.”⁸

O da, Reşit Galib-Vasıf-Mustafa Necati silsilesine atfettiği gibi, maarif işini “ülkü vazifesi” sayıyordu. Nüfusa modern medeniyet vasıflarını ve kabiliyetlerini kazandırma ülküsüne bağlı bir vazife... Az evvel değindik, Cumhuriyet’in kurucu eliti, tıpkı Osmanlı’nın son devrinin aydınları gibi, –ki ‘az önce’ aynı kişilerdiler!–, bunu bir beka davası olarak görüyordu. Hasan Âli’nin müfettişlik tecrübesine dair rastlayabildiğimiz tek öykücük, 4 Kasım 1953’te yazdığı gazete makalesindedir. “Ülkü vazifesi”nin coşkulu bir dille bir tasviri... “Gündüz yok, gece yok, İstanbul’da, Bursa ve Eskişehir illerinde”, halka yeni harflerle okuma yazma öğretmek için açılmış Millet Mekteplerini teftiş ediyordur. “O devirde yaşamamış olanların tasavvur edemeyeceği bir canlılık,” der, eski inkılâp muharibi edasıyla: “Memleketin üstünde serinletici, ferah verici bir rüzgar esiyordu. Bu, Atatürk’ün diriltici nefesi idi.” Bir akşam, köyün birinde bir kursa uğramıştır. Plastik-sanatkârane anlatımı uzun aktaralım: “Köy odasını yarı aydınlatan isli bir ışık altında karatahtanın önünde ortayaşlı bir vatandaş vardı. Genç hanım öğretmen, bu yaşlı talebesine ‘A’ yazmasını öğretiyordu. Talebe, tebeşiri bir türlü parmakları arasında tutamıyor, durmadan düşürüyordu. Müdahale ettim: Babacığım, sıkılma; rahat rahat yazmana bak! Yaşlı köy-

6 PK: 31-32.

7 Akt. Kemal Kocabaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 70.

8 Uraz, 1938: 5.

l , güleç bir yüzle, fakat üzüntüsünü saklayam yan bir ifadeyle bana cevap verdi: Efendi, sen ne diyon? Sıkıldığım, mıkıldığım yok. Ellerim nasırlı. Tebeşiri parmaklarım arasında dutamıyom. Ve iki elini de açıp bana doğru geldi, gösterdi. Hakkın var, babacığım. Bu tebeşir yuvarlak, ince. Bak, ben sana dört köşe, kalın bir tebeşir vereyim. Onunla kolayca yazarsın!” Hasan  li, cebindeki tebeşirlerden birini köylüye uzatır, adam “tebeşiri düşürmeden ‘A’yı yazmağa muvaffak ol”ur. Dönüp, genç kadın öğretmene şöyle der: “Hocacı hanım, Gazi Pa aya haber g nder de bize bu kalın tebeşirlerden yollasın. Köylü kısmının elleri nasırlı olur. Bu ince şeyler parmaklarında durmaz. Olur mu?” Hasan  li, heroik-romantik bir üslûpla bağlar bu n kteyi: “Harf inkılabı, o kadar Atatürk’ nd  ki, tebeşiri bile köylü, Ba  ğretmenden istiyordu.”⁹

1930’da bakanlık bu “hayırlı elemanı” Fransa eğitim sistemini araştırma-inceleme göreviyle Paris’e gönderdi. Hasan  li, Batı’yı ilk kez o zaman gördü. Bir yıl kaldı Fransa’da. Bu arada bir teftiş için iki haftalığına Londra’ya da uğradı – geçen kısımda değinmiştik. Fransız eğitim sistemini inceleme i i yanında, kütüphanelere, konserlere, tiyatroya gitti, ‘kendini yetiştirmeye’ çalıştı. Fransızcasını geliştirdi. Memlekete kitaplar, dergiler, tablo reproduksiyonları, bir körüklü fotoğraf makinesi, bir gramofon ve plaklardan¹⁰ oluşan bir ‘kültürel sermaye’ ile ve iddia ve i tahla döndü.

Hasan  li, bu “ispekterlik” (m fetti lik) görevinin bulgularını, i te o iştahını gösteren iki kitap halinde yayımladı: 1934’te *Fransa Maarif Te kil tında M fetti ler*’i, 1936’da *Fransa’da Kültür I leri*’ni çıkarttı. Her iki kitap da teknik rapor mahiyetindedir. Kültür Bakanlığınca kitapla tırılmı  olmaları, konuya verilen önemi gösteriyor. 23 sayfalık k      bir kitapçık olan *Fransa Maarif Te kil tında M fetti ler*, “ihtisas sahibi müfettişlerin Fransız eğitim sistemindeki geniş yetkileri ve kilit rolü”n  anlatmaya hasredilmi tir.¹¹ Bir maarif müfettişi olarak, bu i in ehemmiyetini benimsetme i teği  u satırlarda kendini gösterir: “Tanıdığım bir ilkmektep mualliminde, umumi müfettişler tarafından yapılmış tefti ler ne-

9 HH-2: 417-418.

10  ıkar, 1997: 53-54.

11 FMM: 3.

ticesini gösteren, tedris usulü, dersindeki hakimiyeti, vazife verisindeki dikkat ve ihtimamı hakkında verilmiş hükümleri ihtiva eden dört rapor gördüm. Bu genç, ancak muallim mesleğine beş sene evvel girmiş bulunuyordu. Demek oluyordu ki bu muallim, kontrolü mutlak olan akademi ve ilk tedrisat müfettişlerinden başka, dört kere de umumî müfettişler tarafından teftiş görmüştür.”¹² Bir de, “Fransız elitini yetiştiren, Napoleon I. zamanındanberi geçirdiği birçok tahavvüllere rağmen Fransız fikir an’anesinin temeli olan” lise ve kolejlerin önemini vurgular.¹³

Fransa’da Kültür İşleri ise orta boy 255 sayfaya ilaveten 96 sayfalık “kültür kurumları fotoğrafları” ve katlamalı eğitim teşkilat şemaları ile hacimli bir kitaptır. Hasan Âli, “yabancı ileri memleketler kültürünü, oralardaki türlü öğretim kültür kurumlarını anlatma”nın önemini belirtir. Osmanlı’dan yeni Türkiye’ye devreden aydın kuşaklarının ‘Batı bilgisine’ ana me haz olan Fransa’ya duydukları hürmeti bir defa daha görürüz: “İnsanlığa beşer kudretinin her sahasından birçok büyük zekâlar ve dehalar veren bu milletin, onları yetiştiren kültür teşkilâtını bilmek” gerekiyordu. Hasan Âli, “ileri memleketler”in öğretim sistemleri hakkındaki literatürün kısıtlılığından yakınırken; istisnai örnekler olan Necmettin Rifat (1906) ve Tunalı Hilmi’nin (1912) kitaplarının, “istibdat devrinin sıkıştırdığı ve kör bırakmak istediği Türk gençliğini Avrupaya çekmek ve oranın hür havası içerisinde yetişmelerini propaganda etmek üzere yazılmış” olduklarını söyler. Kendi anlama ve anlatma çabası ise, Türkiye’deki öğretim sistemini geliştirmek içindir. ‘İşimizin’ zorluklarını, şu veciz sözlerle toparlar: “Yapmak, eyi yapmak şartıyla makbuldür. Bazan yapmamak, yapmaktan daha faydalı olabilir. (...) ... yapılmış şeyleri bilmeksizin yapılacak şeyleri aydın bir gözle görüp göstermek ne güç bir iştir.”¹⁴ İlk, orta, yüksek, teknik öğretim, tarım öğretimi, okul sonrası öğretim hakkında son derece ayrıntılı bilgi veren ve tamamıyla tasvirî olan bu kitapta nadir yorumlardan biri, “düşünme işleri”nde özgürlükle ilgili: “Fransız okullarında özgürlüğü, en

12 FMM: 6.

13 FMM: 9.

14 FKİ: 7-9.

çok, düşünme işlerinde görebiliriz. Sınıf içinde en ileri ve atak fikirler üstünde talebe, öğretmeni ile açıkça konuşur.”¹⁵ Buna rağmen, sıkı disiplinden taviz verilmediğini de ekler. Disiplini, “yasav” kelimesiyle karşılamış. Sınav yerine “sınaç” demiş: “talebeyi ayıklama sınaçları.” “Giriş” yerine, “Girek”... “Terfi”ye “yukarılama” demiş. “Özel alan diploması”nın karşılığını “yüksek irdel diploması” diye bulmuş.

1932 Kasım başında Hasan Âli Ankara’daki Gazi Eğitim Enstitüsü’nün müdürlüğüne atandı. 1926’da Konya’da açılıp bir yıl sonra Ankara’ya taşınan bu okul, orta öğrenime öğretmen yetiştirmeye dönük bir ‘numune mektebi’ niteliğindeydi, özel bir işlevi ve saygınlığı vardı.¹⁶ Enstitü’de ders veren öğretmenlerden, Köy Enstitüleri girişiminde yoldaşı olacak olan İsmail Hakkı Tonguç’la burada dost oldular. Yeni müdürün okul hayatını epey canlandırdığı ve renklendirdiği anlaşıyor. Birkaç yıl sonra Köy Enstitüleri’nin yönetici kadrolarından olacak olan Hürrem Arman’ın aktarımına göre, Hasan Âli “bakkalca” yönetimi ortadan kaldırmış, yemekler düzelmiş, “okulun ders dışı öğrenci yaşayışı anamlan”mıştı. Sürekli şiir, tiyatro, müzik, hitabet gösterileri-toplantıları yapılıyordu. Cumartesi öğleden sonraları bütün öğrencileri konferans salonuna toplayan müdür, “Haftanın kritiği” konuşması yapıyor; eleştireceği halleri tavırları “kırmayan alaylı deyişlerle”, bazen taklit de yaparak ad vermeden anlatıyordu.¹⁷

1932-1933’te Enstitü’de öğrenci olan bir başkası, Şakir Tarihmen, Hasan Âli’nin “Hadi kız erkek yatakhanelerinin ayrı ayrı dairelerde olduğunu anladık, ama yemekhanede nedir bu, harem-selamlık daireleri kurmuşsunuz!” diye çıkışarak, yemekhanede kız-

15 FKI: 90-91. Edebiyat bilimci Rıza Filizok’un da saptadığı gibi (İZÜNİDER, 1998: 134), “ispektek”imiz, anadili iyi öğrenmeye ve kompozisyona (“yazı yazma melekesi” kazandırmaya) verilen öneme de dikkat çeker. Nafi Atuf Kansu 1936 Ekim’inde *Ülkü’de Fransa’da Kültür İşleri*’yle ilgili yazdığı kısa kritikte, “irfan ve eğitim sistem ve şebekesi”ni geliştirirken başka memleketlerin “semerelelerinden faydalanma” ve “Garp kültür kurumlarından feyiz alma ihtiyacı”nı belirtmiş. Bir ‘mürüvvet görme’ tatmini içinde, “maarif işleriyle yakından ilgili bir arkadaşın ismini taşıması” itibarıyla kitabın bilhassa ilgiye değer olduğunu vurgulamış. Kansu, 2011: 259-260.

16 Çıkar, 1997: 64.

17 Arman, 2016: 88-92.

larla erkeklerin “beraber karışıp oturması” talimatı verdiğini aktarır. Öğretmenlerin de ayrı oturmayıp öğrencilerin masalarına dağılmalarını istemiş; öğrenciler de “Peygamber devesinin Medineliler[in] kendi kapılarında çökmesini bekledikleri gibi,” Hasan Âli’nin kendi masalarına oturmasını bekler olmuşlardır.¹⁸

Arman da Tarihmen de, müdürün “zincir veya tespih... lastik giymek, baston veya şemsiye taşımak” yanında özellikle “tırışsız gezme”ye müsamaha göstermediğini hatırlarlar. Arman’a göre, “Bunları doğulu bir karakterin tipik nitelikleri sayardı. Oysa bir her şeyimizle batılı davranışlar, alışkanlıklar içinde olmalıydık.” Her sabah tıraş olmasına rağmen gün içinde sakalları uzayan ‘kıllı’ bir öğrenciye “Duasını yaptıralım,” diye takılıp durmuş, sonunda öğrenci ‘durumunu’ kendisine izah etme gereği duymuştu. Tarihmen, Yücel’in bakan olunca da öğretmenlerin tıraşı hakkında “meşhur” bir tamim yayımladığını hatırlatır.¹⁹

Her iki eski öğrencisi, müdürlerinin matraklığına dair hikâyeler aktarıyorlar. Öğrenciler, onları uyandırmak üzere sabah erkenden gürültülü bir çingirakla yatakhaneye giren hademelerden birini bir gün dövmüşler; bu vakanın şikâyet konusu olması üzerine Hasan Âli konferans salonunda şu tembihatı yapmıştır, aktarıma bakılırsa: “Efendiler! Bazı uyku tiryakisi arkadaşlarınız sabahlayın yatakhanelerde karyolalarında sabah keyfi yaparken münasebetsiz hademeler çingirakla içeri girerek bu kaymaklı şekerlemenin üstüne bir küp sirke deviriyorlarmış. Hiç böyle şey yapılır mı? Ben bir daha böyle münasebetsizlik yapmamalarını hademelere tembih ettim. Sizlere de böyle münasebetsizliklere meydan vermemenizi kesin olarak ihtar ediyorum.”²⁰ Ders aralarında kahvehaneye kaçan öğrencilerden birini yakaladığında, “kahve içmeden kafam yerine gelmiyor,” mazeretindeki samimiyeti beğenip; “Bazı ehibbayı kiramın [soylu, ulu dostlar, ahbablar] kahve içmeden kafalarına ders girmiyormuş,” diyerek bir kahve ocağı açtırmıştı.²¹ Arkadaşı Sabahattin Eyüboğlu, “birçoklarının yadırgadığı la-

18 Tarihmen, 1962: 6.

19 Tarihmen, 1962: 7.

20 Tarihmen, 1962: 8.

21 Arman, 1969: 90.

ubaliliği, şakacılığı”nın, aslında Hasan Âli’nin “iş gördürme gücünün bir yanı”²² olduğunu yazacaktır. Muhakkak, sevilme arzusuyla da ilgisi var, *matraklıkla yönetme*, *otoritesine şaka katma* meylinin; hep anlatılan neşesiyle, “etrafını dolduran adam” oluşuyla ilgisi var. Öğrenci yatakhanesinde arkadaşlarına kendini havadisleri ve hoşsohbetliğiyle dinletirken kurduğu otorite, makam otoritesiyle birleşince, muhtemelen neşesi de artıyordu.

1933 yılının sonunda Hasan Âli, bu defa eğitim bürokrasisinin merkez örgütünde bir göreve, Orta Tedrisat Umum Müdürlüğü’ne atandı. 1930’ların sonlarına gelirken bütün Türkiye’de toplam 36 lise, 118 ortaokul bulunuyordu.²³ Orta öğretimin “Cumhuriyet neslinin elit zümresini,” veya “münevver zümreyi,” yetiştirecek kademe olduğu fikri,²⁴ Hasan Âli’ye mahsus değildi. Velhâsıl, önemli bir görevdi bu. Hasan Âli, 1935 Şubat’ına kadar kaldığı bu makamda orta öğretimin örgütlenmesine dönük düşündü, tasarılar geliştirdi. Fransa incelemeleri ile bakanlığı arasında bir geçiş taksimi gibidir bu evre. 1938’de kitaplaşan *Türkiye’de Orta Öğretim çalışması*, maksadını “nasıl olması lâzımgeldiği hakkında fikir söylemekten ziyade vakaları olduğu gibi tespit etme” olarak koyar.²⁵ Gerçekten, tasviridir yaklaşık 700 sayfalık kitap; 175 sayfası, tek tek Türkiye’deki ortaokul ve liselerin tarihçelerini anlatmaya ayrılmıştır. Tıpkı Fransa görgü-bilgisini aktardığı iki çalışmadaki gibi, bir keşif tutanağı havası vardır bu kalın kitapta da. Öğretim ‘işini’ mühendisçe bir tertip içinde *düzenleme* azmini yansıtır. Aralarda, girişteki “yoksul ve kırık dökük bir miras ile işe başlayan Cumhuriyet neslinin on beş sene içersinde... kıyas kabul etmiyecek kıymette bir eser bıraktığı” tespitini doğrulayan yorumlara rastlanır. “Muallimliğin meslekleşmesini” başlı başına bir kazanım sayar.²⁶ “Ezbercilik ve dincilik”ten kurtulunmuştur; “taassubdan sıyrılmış, hür, makul fikirlerle kuvvetlendirilen... bir maneviyat terbiyesi kurmak için tutulacak inzibat yolunun akla, iç duyguya dayanaca-

22 Eyüboğlu, 1979: 144.

23 TOO: XVII-XVIII.

24 TOO: 29.

25 TOO: VII-IX.

26 TOO: 73.

ğı, korkutarak, sindirerek yapılamayacağı” açıktır; “talebeyi müteaddit kitaplardan aramaya, düşündürmeye alıştırmak” gerekiyor-
dur.²⁷ Cumhuriyet’in eski eğitimin ceza-mükâfat esasına dayanan
“gülünç ahlâk alış verişi”ne son vermesinden memnundur.²⁸ Fa-
kat daha sonra anılarında, eski usulün “gönül alıcı tarafı”nın Cum-
huriyet devrinde eksik kalmasından rahatsızlığını belirtecek; “ifti-
har kitaplarını ve listelerini kabul ettirmek için bakanlıktaki arka-
daşlarla çok didişmişim,” diye yaka silkecektir.²⁹

Bu kitapta Köy Enstitüleri’ni haber veren bir tespit var: “İlk mek-
tepten çıkan bütün mezunları sadece umumi kültür veren bu mü-
esseselere doldurmak (...) içtimaî hayatta çalışma sahası bulamıya-
cak eksik ve yarı münevver bir zümrenin doğmasını intaç edecek-
tir [sonucuna varacaktır].” Hasan Âli, bunun yerine “ilk tahsil üs-
tüne kurulmuş meslek mekteplerini çoğaltmak” gerektiği kanısın-
dadır.³⁰ Dördüncü Kısım’da bu mülâhazaları hatırlayacağız.

Hasan Âli’nin eğitim bürokrasisinde memur olarak bu son gö-
revinde bir ara istifadan dönmüş olduğunu biliyoruz. Bakan Yusuf
Hikmet Bayur’un bir milletvekilinin (Refik Koraltan) yakınıyla il-
gili atama ‘ricasını’ usulsüz bularak yerine getirmeyi reddedince çı-
kan ihtilaf üzerine istifa etmişti. Eski arkadaşı ve bakanlık bürok-
ratlarından Halil Vedat Fıratlı’nın aktardığına göre, Bayur Hasan
Âli’nin üzerine yürümüşü. Hasan Âli de “celâdet” göstermiş, “ço-
cuklarının nafakasını teperek” istifaya karar vermişti. Arkadaşları,
maişet derdine düşeceği endişesiyle onu vazgeçirmeye çalışmışlar,
bu arada bakanlık muhitinde onu destekleyen bir hava oluşmuş,
bu baskı altında bakanın “tarziye vermesi” üzerine Hasan Âli göre-
vine geri dönmüştü.³¹

27 TOO: 15, 26 ve 260.

28 TOO: 131.

29 GG: 105.

30 TOO: 112.

31 Coşkun, 2007: 46 ve *İmce*, Nisan 1961, s. 17. Yusuf Hikmet Bayur (1891-1908), bakanlığından önce önemli diplomasi görevlerinde ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği’nde bulunmuş, ‘kuvvetli’ bir figürdü. Resmî tarih anlatısının yazarla-
rındandır. 1946’da muhafazakâr Millet Partisi’ne, 1954’te Demokrat Parti’ye geç-
cek.

“Bilgiçlik”

Öğretim sistemi ve meseleleriyle ilgili üç kitabı, Hasan Âli'nin bu dönemdeki yayınlarının sadece bir cüzüdür. 1923'ten bakan oluşuna kadar geçen on beş yılda, bunların dışında on altı yayını daha vardır; beşi inceleme ve deneme, ikisi ders kitabı, ikisi şiir, ikisi gazete yazıları derlemesi, ikisi çeviri, ikisi çevrimyazı, biri sözlükçe. Olağanüstü bir gayret...

İlk yayınları, aslında o sıralar âdetten olduğu üzere, Batılı (Fransızca) kaynaklardan ‘serbest çeviri’ mahiyetindedir. 1923'te Mustafa Şekip'in (Tunç) önsözüyle çıkan *Ruhiyat Elifbası*, Armand Cu-villier'in *ABC de Psychologie*'sine [*Psikoloji'nin abecesi*] dayanır. Hasan Âli burada estetik ve metafizikle ilgili de benzer kitaplar hazırlayacağını haber verir, ama yapmamış. Bu kitabın sonunda, ‘iptidailiğimizin’ açık bir ikrarı ve bunun bilincinde olma çağrısı vardır: “Memleketimiz ilim ve felsefede çok geri ve çok yenidir; bizler ise memleketimizin hali hazırda bu işlerle uğraşan en yeni nesline mensubuz. Binaenaleyh bu yenilik içindeki müptediliğin vereceği kusurlardan kurtulmadığımızı ikrar etmek; yalnız ilmin değil, aynı zamanda insanlığın da bize tahmil ettiği sadakat ve hulûsun en ciddî bir emri ve en kıymetli bir şiarıdır.”³²

Bunu 1926'da *Surî ve Tatbikî Mantık* izleyecek, 1939'da Latin harfleriyle yayımlanan bu kitap, 1952'de sadeleştirerek *Mantık Dersleri* olacak ve uzun yıllar orta ve lisede ders kitabı olarak kullanılacak. Cumhuriyet tarihinde liselerde en uzun süre okutulan felsefe ve mantık kitapları, Yücel'in kitaplarıdır. Bu kitapta Marx'ın “muayyeniyetçi-détérministe” tarihî maddeciliğini “metafizik bir nazariye” diye andığını not edelim.³³ Kastettiği, Marksizmde “ruhî âmillerin, his ve fikirlerin” ve iradenin, yani bir bakıma metafiziğin ihmal edilmesidir! Hasan Âli'nin dine ve metafiziğe ilgisini, Birinci Kısım'dan biliyoruz. Milliyetçi-cumhuriyetçi-modernist iradeciliğini, İkinci Kısım'da görmüştük. Celâl Şengör, Hasan Âli'nin felsefî tutumunu Karl Popper'e yakın bulur, hatta ona ‘eş koşar.’ Pozitivizme ve ‘katı’ rasyonalizme mesafesini, sosyal bilimlere do-

32 RA: 162.

33 M: 228-229.

ğa bilimleri kadar güvenmemesini, gözlemlerle doğrulanabilir ve yanlışlanabilir açıklama iddialarıyla ilerleyen bilime inancını kastederek bunu söylerken.³⁴ Felsefeci Ömer Faik Anlı, elinizdeki kitabın tamamlanmasından kısa süre önce yayımlanan kitabında Yücel'in epistemolojik yaklaşımının³⁵ –Nusret Hızır'la mukayeseli– etraflı bir analizini yapar. Anlı, Şengör'e katılarak epistemolojiye yaklaşımını görece “ileri” bulduğu Yücel'i, pozitivizm ile Popperci eleştirel akılcılık arasındaki gri bölgede (veya “tahterevallide”) görür. Yücel, bilim-felsefe ilişkisini pozitivist bir anlayışla ele almakla birlikte, deyim yerindeyse felsefeye pozitivistin tanıdığından daha geniş ‘yetki’ tanıyor, teorilerin yanlışlanabilir, varsayımsal haddi-hududu içerisinde pozitif bilimin kesin bilgisinden ‘ötesini’ kavrama arayışına değer veriyordur. Anlı bu bakımdan son kertede onu Popper'e daha yakın konumlandırır.

Dine ve metafiziğe inancına dair Birinci Kısım'da konuştuklarımızı hatırlayarak, Hasan Âli'yi ‘ikici’ bir konumda da görebiliriz. Ahmet Arslan'ın nazik ikazını da hatırlayalım. O, Hasan Âli'nin deneme yazıları içinde felsefe yazılarının “görelî fakirliğe”, genel olarak erken cumhuriyet elitinin “saygılı söylemine” karşın dönemin “felsefeyle gerçek bir ilgi kurmaktaki zorluğu”na dikkat çeker.³⁶ Yani yine, Hasan Âli'nin “müptediliğimize” dair uyarısına hürmet etmek gerekir.

1933'te yayımladığı ufak sözlük, İkinci Kısım'da ele aldığımız Türkçü ‘ilgileriyle’ dilticiliğini buluşturur.³⁷ “Gök Türkçe metinlerden”, askerlik, idare ve siyasetle ilgili ıstılah (kavram) önerileri çıkarılmıştır. General yerine “sengün”, ceza yerine “kıyın”, müsteşar yerine “ayguçi”, kumanda ve riyaset etmek anlamında “buşğurtmak” gibi teklifler var! Yanılmıyorsam tek tutmuş öneri, fırka yerine tümen. Ragıp Hulûsi “toplayan”, Hasan Âli ise “tarayan” olarak anılır altı sayfalık bu yayının künyesinde.

*

34 Şengör, 2016: 36 vd., 89-94.

35 Anlı, 2020: 107-133, 170-177.

36 İZÜNİDER, 1998: 111.

37 AIS.

Mantık Dersleri'nin sonunda bir "Büyük adam isimleri" dizini yer alır. *Büyük adam*, Cumhuriyet'in kurucu kuşağının aydınları nezdinde sihirli bir mefhumdu. Bir *büyük adam* ve eş anlamlı olarak, *deha kültüründen* söz edebiliriz. Osmanlı'nın buhranlı son döneminin çaresizlik ve karamsarlığı içinde mucizevî bir ümit ve o mucizeyi temsil eden bir *halaskâr* (kurtarıcı) arayışıyla ilişkilendirebiliriz bu kültürün oluşumunu – belki geleneksel mehdi veya müceddit bekleyişiyle de irtibatlandırabiliriz. Bununla beraber, modernliğin ve hümanizmin romantik mezhebiyle de ilişkilidir deha kültürü; insanın yaratıcı kabiliyetini ve o kabiliyette ifadesini bulan ilâhî-doğanın harikalı kudretini yüceltir. Kısımın İkinci Bölümü'nde ele alacağımız Mustafa Kemal yüceltisi de bu büyük adam ve deha kültürü etrafında gelişmiştir.

Hasan Âli'nin 1932'de yayımladığı biyografik romanı *Goethe - Bir Dehanın Romanı*, adı üstünde, bu deha kültürünün bir örneğidir. Klasisist hümanizmin tarihî sembol şahsiyetlerinden olan Goethe, kuşkusuz bu izlek için uygun bir malzeme ve hikâye sunar.

Arkadaşı Behçet Kemal'in 1937'de "şimdiye kadar Türkçede bir ikincisi verilmemiş bir mükemmel biyografi roman,"³⁸ dediği kitap, 1990'ların sonlarında edebiyat bilimci Olcay Öner tarafından hâlâ "yazınımızda fazla örnek verilmeyen yaşam öyküsü romanı,"³⁹ diye anılacaktır. Öner, Yücel'in "Goethe'yle ne ölçüde kaynaştığını" ortaya koyan "şairce söyleyişler," olarak tanımlar kitabı. Siyasî hasmı Kenan Öner, 1947'deki davalarında bu romanın Emil Ludwig'in Goethe'yle ilgili kitabından intihal olduğu iddiasını ileri sürmüştü. Hasan Âli, kaynakları arasında bu eserin de olduğunu söylemişti. Ludwig'in kitabı çok daha hacimlidir, üç cilttir. O dönemin alışkanlıkları uyarınca, 'serbest' çeviriler de telif gibi sunulabildiğinden, kitapta herhangi bir kaynak zikredilmez.⁴⁰

Biyografilerinde, kitabın çıktığı yıl Hasan Âli'ye bir Goethe Ma-

38 Çağlar, 1937: 10.

39 *Doğumunun 100. Yılında Hasan Âli Yücel - Anma Toplantısı*, 2001: 67 ve 79.

40 Bilkent Üniversitesi'ndeki kişisel kütüphanesinde, Ludwig'inki de dahil (Fransızca 1911 ve 1929 basımları), hepsi kendi kitabından önce yayımlanmış on bir adet Fransızca Goethe biyografi ve monografisi bulunuyor.

dalyası verildiği belirtilir. Kendisi madalyayı Almanya Maarif Vekâleti'nden aldığını söyler. O dönemde Alman Cumhurbaşkanı von Hindenburg adına verilen bir Goethe Madalyası var, 1932'de Goethe'nin eserlerini Türkçeye çeviren Seniha Bedri'ye (Göknıl) verilmiş. Kızı Canan Eronat'ın arşivinde yer aldığı belirtilen fakat hakkında bir belge bulunmayan bu madalya hakkında Goethe Enstitüsü'ne yapılan başvuru sonucunda, "1930'lu yıllarda Almanya'da çeşitli kuruluşlar tarafından Goethe madalyası verildiği" bilgisinin alındığı aktarılır.⁴¹

İlk yayımlanışındaki yazılışıyla Göte biyografi-romanı, şu sözlerle "Abdülhak Hâmid'e ithaf ve takdim" edilmiştir: "İstedim ki bir dehanın kitabına veya kitabesine hakkedilen bu satırlar, Goethe ile Hâmid'i, bu iki muazzam noktayı birbiriyle vasletsin."⁴² Goethe'ye, hümanist romantizmi özetleyen bir tarifle, "her anlamda 'insan'" olduğu için *kahramanlık* atfeder.⁴³ Onun "yüksekliklere susayan ruh"unu, "ruhunun meyvalarını yetiştirishi"ni, "karşı konulmaz yaratma arzusu"nu, "yarattığı eserde yorgun ruhunu dinlendirme"sini anlatışında,⁴⁴ hayranlıkla karışık bir özenme izlenimi alırız. Keza Goethe'nin aşk-akıl, kalp-kafa çatışmalarında 'zıtların birliğini' ararken, "Allah da şeytan da ona yakın," der, "şeytanî eğilimlerini" yenmek için "nezaket ve kibarlığın en yüksek seviyesine çıkma"ya azmettiğini anlatırken,⁴⁵ kendi manevî ve zihnî ilgileriyle bağlantılar aradığını sezeriz. Hasan Âli'nin dehaya eş bir haslet olarak zekâyâ müthiş önem verdiğini ("çirkinliklerin en fenası, zekâ loşluğu"),⁴⁶ ama zekânın kendisini ilâhî varlığın bilinciyle tevazua çekmesi gerektiği fikrine varacağını biliyoruz.⁴⁷

Tabii odakta hep *deha* var. Goethe'yi, duygu, düşünce ve iradeyi kavrayan "üç boyutlu bir deha" olarak tanımlar. Dehası, başka

41 D: 117. Çıkar, 1997: 62.

42 Bu ithaf ifadesi dışında, kitabın yenileştirilmiş basımını kullandım.

43 G: ix.

44 G: 6, 29, 71, 80.

45 G: 87, 153. Entelektüel biyografi üstadı Safranski, Goethe'de *demonik*'in çok defa *karizmatik*'le eş anlamlı olduğunu not eder (Safranski, 2015: 341).

46 PK: 159.

47 AB: 17 vd.

dehalar ve “büyük adam”larla ilişkilerinde bilenerек gelişecektir. “Dehasına inanmaya başla”dıktan sonra, “üzgün bir deha ve ezgin bir kalp” olmaktan çıkmak için, “dehasına inandıracak takdirlere, dehasını besleyen doğa içinde yaşamak” isteyecek; “kendisiyle kıyaslamak için büyük kişilikler ara”yacak, onların “tutku-lu ruhunda yaptığı kuvvetli etki dehasının kanatlarına kuvvet ve hız ver”ecek, bir yandan da “dehasının çılgınlıklarına söz geçirecek hale gelme”⁴⁸ gayretinde olacaktır. Emil Ludwig’in Goethe kitabında da, –Hasan Âli’deki akıl-kalp zıtlığına tekabül eden–, deha-demonik (“şeytanilik”) çatışması temel bir izlektir. Zaten Ludwig’in kitabının nakaratı da dehadır; Goethe’nin “kitlelere, kahramanlara, programlara değil öteden beri dehaya inanmış” olduğunu yazar. Ludwig’in dehayı ontolojikleştiren yaklaşımı, Hasan Âli’ye tam uymuş.⁴⁹

Goethe’nin bir başka odağı da aşk. Hem, Spinozacı “özgürlük neşesi”ne, “iyilik ve sevecenlik ideali”ne dayanan, Goethe’nin Doğu felsefesi ve Hafız ilgisinden de ilham alan ilâhî aşk – “dünyayı aşk gözüyle seyretmek istiyordu”.⁵⁰ Hem de, tensel aşk. Hasan Âli’nin Goethe’ye atfederek özendiği aşk ideali, “şehvet ve saygı”nın, neşe-coşku ve olgunluğun uyumla karışmasıdır: “Annesi yalnız onun neşesini, dost ve sevgilisi ise onun yalnız olgunlaşmasını istiyordu. Oysa Goethe’ye bunun ikisini birden isteyecek kadın lâzımdı.”⁵¹ “Aşkta çok uçarı” dediği Goethe’nin kadınlarla ilişkilerinin tasviri, yer yer eril bir pembe dizi metnini andırır: “Masum hayatının biricik aşkını Goethe’ye veren bu kır çiçeği kadar bakir kız”; “kadınlara başını çevirdiği zaman etrafında bu zarif yaratıklardan bir halka oluşuyordu”; “terk edilmiş kadınların acılarını kalbinde duy[uyordu].”⁵² Goethe’deki aşk-sevgi izlegine, muhakkak sevilme arzusu eklemeliyiz. “Dağlara, taşlara, çiçeklere, ağaçlara, ırmaklara, pınarlara, ‘Beni seviniz!’ diye haykırı”yordur Goethe; hayata bağlılığı,

48 G: 37, 50, 56, 83, 91, 269.

49 Ludwig, 1922 – 2. cilt: 146. Emil Ludwig o yıllarda “büyük adamlar” edebiyatının dünyada meşhur yazarlarındandı. Napolyon biyografisi 1931’de Türkçe yayımlandı.

50 G: (sırasıyla) 179, 93, 279, 51.

51 G: 11, 183.

52 G: 145, 44, 128, 108.

“karşı konulamayan canlılığı” ile, “Ah, Goethe’yi sevmemek nasıl mümkün olabilir?” dedirtiyordu.⁵³ Hasan Âli’nin *sevilmeye teşneliğini* düşünürsek, bir imrenme uğrağı burası, şüphesiz. O da “dehasına inandıracak takdirler, dehasını besleyen doğa içinde yaşamak” istiyordu, şüphesiz.

Hasan Âli’ye göre, Goethe’nin tezatlarından biri, romantikliği ile “soyluluğa düşkünlüğü” arasındaydı. Onun “bir burjuva, bir mülk sahibi” olduğunu da saptar.⁵⁴ Onun için “en tehlikeli şey düzensizlik” idi, “sırayı ve düzeni bozan her hareketi kötü karşılıyordu”, “anarşi en ısınamayacağı şeydi.” Bu nedenle Goethe Fransız İhtilâli’ne “ısınamamış”, Napolyon’u da “ihtilâli bir düzen altına almasından” ötürü sevmiştir.⁵⁵ Hasan Âli’nin takdir eder görünmediği bir düzen konformizmi...

Hasan Âli hakkındaki kitaplarda bahsi pek az geçen bir yayını, 1937’de çıkardığı *Bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri*. Bu, “15. asır şair ve tabiplerinden” “Hekim Sinan” diye bilinen Şeyhî’nin bir metninin takdimli bir çevrimyazısıdır. “Eski edebiyatımız”la meşgul olduğu sıralarda, “muhterem Türk bilgini Bay İsmail Saib” ile Şeyhî hakkında konuşurken, “metnini lûtfettiği” bu eseri alıp “hemen istinsah [kopya] etti”ğini söyler.⁵⁶ Hasan Âli kısa takdiminde “Türk bilgini” tanımını öne çıkartır. Bilim insanı ihtiyatı takınarak, tıp tarihi ile uğraşan Doktor Galip Ata [Atalar], Doktor Osman Şevki Uludağ, Doktor Süheyl [Ünver] gibi değerli bilginlerin eserin mahiyeti hakkındaki görüşlerinin aydınlatıcı olacağını not eder.⁵⁷ Onlar değil ama başka bir tıp tarihi ve deontoloji uzmanı hekim, Feridun Nafiz Uzluk, kısa süre sonra bu

53 G: 52, 59, 55.

54 G: 110, 217.

55 G: 230, 264. Ahmet Tulgar, Goethe’nin, İranlı ediplerin eserlerinin, onların sultanlara teslimiyetinden ötürü Batı edebiyatında küçümsenmiş olmasından rahatsız olduğunu yazar. Goethe’nin onlara muhabbetinde, bu siyasî endişelere ‘takılıp kalmama’ tercihinin payı da vardır. <https://t24.com.tr/yazarlar/ahmet-tulgar/met-hiye-sanatları,24270> (erişim tarihi 28 Ekim 2019)

56 BTH: 4.

57 BTH: 7.

risalenin sahih olmadığını yazmıştır.⁵⁸ Uzluk’a göre, *Osmanlı Müellifleri* (1915) adlı ansiklopedik eserin yazarı Bursalı Tahir’e sorgusuz sualsiz inanan birçokları gibi, Hasan Âli Bey de onun yanlışına kanmış, “iki yüzyıl sonra yazıldığı muhakkak” olan “taklit” bir eseri Sinan Şeyhî’ye atfetmiştir. Uzluk yazısını, araştırmacılara buldukları kitabın müellifini iyice tetkik etmelerini, “müteaddid nüshaları” karşılaştırmalarını, hükümlerinde aceleci davranmamalarını, “mukallid müellifleri kütüphanelerin tozlu raflarında” kalmaya bırakmalarını nasihat ederek bitirir. Hasan Âli’nin bu ‘aldanışlı’ yayını, bilme ve öğretme iştahına yormalı.

*

Gerçekten, olağanüstü *iştahlıdır* Hasan Âli. Yaratma, eser verme, temayüz etme arzusu, aydınlatma-öğretme misyonuyla birbirine dolanmıştır. Sadece ona mahsus bir azim ve gayret değil bu; erken Cumhuriyet’in aydın kuşağı, bir öncü seçkin azınlığın görev bilinciyle, ‘bilir bilmez’ anlatmaya, –yani *biraz* öğrendiği şeyi *hemen* öğretmeye–, yatkın olmuş. Çeviriyle telifin birbirine karışması, farklı alanlarda yayın yapma cür’eti, bunun neticesi. Arkadaşı Ahmet Hamdi Tanpınar, onun hakkında günlüğüne veciz bir gaddarlıkla şu notu düşmüş: “Hiçbir şeyi yakından bilen adam değildi.”⁵⁹ Nurullah Ataç’ın, –Dördüncü Kısım’da da göreceğiz–, keza A. Adnan Adıvar’ın da, uzmanlaşmayı ve derinleşmeyi önlediği için çok kızdığı eğilim. “Öğretici olmak... hayat görüşünü bozar,” Ataç’a göre.⁶⁰

Hasan Âli, 1936’da bir yazısında engin bilgi müktesebatının bilgeliğini anlatan, irfan diye aktarılabilecek Fransızca/İngilizce *erudition* kelimesini, “bilgiçlik” diye karşılamış.⁶¹ İrfan, Yücel’in çok düşkün olduğu bir mefhumdur, ileriki yıllarda bol bol

58 Uzluk, 1937. Uzluk’un, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin soyundan geldiğini, aynı zamanda semâzen olduğunu öğreniyoruz. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/uzluk-feridun-nafiz> – erişim tarihi 5 Şubat 2020). Yücel’in andığı Atalar ve Uludağ’ın tıp tarihçiliği yaklaşımını benimsemediğini de öğreniyoruz; Acıduman, 2018: 65 vd.

59 Enginün-Kerman, 2007: 258.

60 Ataç, 1964: 109.

61 PK: 19.

kullanacak;⁶² oysa 1936'da yeni bir kelime olarak *bilgiçliği* denemiş, bu da 'manidar' olmuş, zira bilgiçliğin sonradan oturup günümüze taşınmış anlamı, "bilgiçlik taslayan"daki "çok bilmiş"tir, ukalalığa yakın. Tabii Hasan Âli'nin *erudition/bilgiçlik*'le kastettiği, genel kültür sahibi okumuşları artırma ihtiyacıdır. "Umumî kültürü kuvvetli bir elit zümresi yavaş yavaş yetişip hiç olmazsa on beş yirmi binlik bir okuyucu grubu teşekkül etmedikçe, büyük, dahî sanatkâr zor yetişir," der. Bunun için önce "kuvvetli mektep" lâzımdır; mektep kavramına, "*ecole littéraire* [edebî çevreler] denilen küçük zümreler"⁶³ dahildir. Bunu Türkiye'nin bir "hayat meselesi" sayar. Hem devletin kendi basıp, hem "hususî basın teşkilâtına yardım" ederek kitap yayımının geliştirilmesi, klasiklerin ve "bütün dünya edebiyatları"nın "Türkçede behemehal bulunması" gerektiğini savunur bunun için.⁶⁴ Yine o tarihlerde "münevver yetiştirme" ile ilgili başka bir yazısında *culture générale*'i "toplu kültür" diye karşılayacak.⁶⁵ "Genel kültür" için tutmayacak bir karşılık: *toplu* kültür. Lakin, Köy Enstitüleri tartışmasında da göreceğiz, Ataç'ın karşısında durduğu, önceliği yaygın kitlesel ve ister istemez yüzeysel öğretime verme stratejisine uygun bir karşılık...

Bu tavırdaki yoldaşı Sabahattin Eyüboğlu, -Ataç'la polemik halinde-, Hasan Âli'nin "toplu kültür" misyonunu hararetle desteklemişti. Şöyle özetler bu misyonu: "Orta insana, ortanın insanına seslenmek, onunla yan yana ilerlemek istiyordu. Bir kişinin atabileceği dev adımından çok, bin kişinin atacağı insan adımlarını istiyordu Yücel." Eyüboğlu, Yücel'de bu tavrın "sınır bilmez" bir iyimserlik ve "hep hayata, umuda, mutluluğa çevrik gürbüz bir sağduyu"yla birleştiği kanısındadır.⁶⁶

*

62 Şu terkiplere rastlarız metinlerinde: Memleket irfanı, irfan hayatımız, irfan ocağı, irfan kaynağı, irfan müesseseleri-kurumları, irfan ehli, irfan emektarı, irfan hizmetkârı, irfan yayılması, "irfan nuru", irfan ordusu, ilim ve irfan, irfan hazineleri...

63 PK: 60-61. 15-20 bin kişilik umumî kültürlü zümre, zamanın 16 milyonluk nüfusunda % 0, 125'tir.

64 PK: 110-111.

65 PK: 198-201.

66 *İmce*'nin Yücel'e adanmış 2. sayısındaki (Nisan 1961) yazısı, s. 3-4.

Hasan Âli'nin kendi *erudition* gayretine, şahsî yayın seferberliğine dönelim... Bahsettiğimiz kitaplarından gayrı, gazete ve dergilerde sürekli fıkra ve makale yazar. *Millî Mecmua*'da 1923-1928 arasında düzenli yazıları çıkmıştır: dörtte üçü edebî eleştiri, dörtte biri siyasî deneme. 1924-1938 arası *Akşam* gazetesinde yazdı (bu yazılar *Pazartesi Konuşmaları* kitabında derlendi). Edebiyat incelemelerine, Mevlana'nın *Rubailerî*'ni çevirmesine ve Tevfik Fikret'in şiirlerini yeni harflerle yayımlamasına önceki kısımlarda değinmiştik.

1937'de Cumhuriyet Kitaphanesi'nin "Hayatı ve Eserleri" dizisinde Fâzıl Ahmet'i (Aykaç) yazdı. Dizi, dönemin edebiyatçıları hakkında 10-15 sayfalık kısa girişler ve eserlerinden parçalardan ibaret kitapçıklardan oluşur. Ediplerin çağdaşları tarafından ahabpça bir üslûpla yazılmış popüler kitapçıklardır. Hasan Âli'nin üzerine yazdığı Fâzıl Ahmet Aykaç, Fecr-i Atî'den gelme olmakla birlikte eski şiire bağlı, mizah ve hicve yatkın, edebiyatta iz bırakmayacak birisiydi. Tek parti iktidarının mutemet mebus-şairlerdendir: 1927-1950 arası kesintisiz Elazığ milletvekilliğinde 'bulundu.'⁶⁷ Bahsettiğim ahabpça üslûp; Hasan Âli'nin Fâzıl Ahmet'le ilgili kitapçığında gayet teklifsizdir: "23 Temmuz 1884'te, İstanbulda Bayezitte Yahni Kapan sokağındaki evlerinde dünyaya gelmiştir. Kendisini seven bir eski ahababının dediği gibi, dünyaya geldiğine de eyi etmiştir. (...) Hayatı hakkında konuşurken bana şöyle demişti..." Berri yandan, arkadaşının şiirinin zayıflığına işaret etmekten geri durmaz: "Hece veznine klasik bir ahenk vermek istedi. Fakat bu şiirler, nazım itibarıyla, kendisinin de tenkit ettiği Mehmet Emin Beyin örs üzerindeki çekiç vuruşlarını hatırlatan tek âhenklilikten kurtulmuş değildir sanıyorum." Hasan Âli, arkadaşındaki zekâyı/dehayla övünmekten zevk duyar gibidir: "Fazılın dimağı, çok işlemiş bir değirmen gibi arada sırada had bir onarma ihtiyacile onu dinlemeğe, tedavi edilmeğe, hatta sanatoryumlara gitmeğe mecbur eder. (...) Fâzıl, düşünme âletinin hiç te kıymetini bilmemektedir."⁶⁸

*

67 Tuncay Birkan'ın 1930-1950 arası yazı hayatını dip köşe didik eden kitabı, adından başlayarak, devletle "nişanlılığını" dikkatimize getirir: *Dünya ile Devlet Arasında Türk Muharriri* (Birkan, 2019).

68 FA: 3-4, 8, 10, 12.

‘Birbirini ağırlama’ hukuku içinde, –“edebî zümre” oluşturma emeline erişmenin kolay, kolaycı yoluydu bu!–,⁶⁹ aynı yıl Behçet Kemal Çağlar da Hasan Âli’nin “Hayatı ve Eserleri”ni yazdı. Murat Belge, Behçet Kemal’i (1908-1965) “tek parti döneminin şairi” makamını temsil etme yeteneği en yüksek kişi sayar;⁷⁰ abartılı hamasî manzumeleriyle edebiyat tarihinin değil ideoloji tarihinin malzemesidir. Behçet Kemal, “bir çokklarını yakından tanıdığım şair büyüklerim arasından kitabını yazmak için, Hasan Âli’yi seçmiş” bulunmasını, “Genç şairlere memleketimizde gösterilecek en iyi örneklerden birinin o olduğuna kaniim,” diye gerekçelendirir. Onun “sadece edebiyat, havaiyattır” bilinciyle fen şubesini seçerek “müsbet ilim kültürü” almasını; “yazdığı her mısra veya satırda dile getirdiği duygu veya düşünceyi kalbi kadar kafasına ve kafası kadar kalbile de duymuş” olmasını metheder.⁷¹

Hasan Âli’nin 1919’da *Dergâh*’ta başlayan ve aralıklarla hep süren şiir yazarlığının da pek iz bıraktığı söylenemez.⁷² Arkadaşı Orhan Burian 1939’da bir yazısında, Faruk Nafiz Çamlıbel’le Hasan Âli Yücel’in insanın uçmasıyla (tayıyarecilikle) ilgili birer “manzumesini”, Oxfordlu bir kız öğrencinin aynı konudaki ödüllü şiiriyle karşılaştırır. Çamlıbel’le Yücel’inkine manzume, Oxfordlu kızın- kine şiir demesi, zaten başlı başına bir hükümdür. Çamlıbel’le Yücel’i “Bunların ikisi de ünlü iki ozanımızdır. Duyarak yazılmış olduklarını düşünmek isteriz,” diye hoş görse de, “ama açıkça söylemeli ki,” diye tamamlar, “ikisi de ruhsuz, coşkusuz manzumeler halinde kalmıştır.”⁷³ Burian’ınki umumî edebî seviyeyle ilgili bir

69 İşte, Ataç’ın bilhassa ifrit olduğu! “Dayanışma” adı altında okuldaşığa, yaşıtlığa bağlanmak yanında, övme-övülme sevgisinin, vasata rızayı çoğalttığı kanısındadır (Ataç, 1957: 22-25, 55-59).

70 Belge, 2018: 245.

71 Çağlar, 1937: 3-4, 6-7.

72 Daha sonra DP’den milletvekili seçilecek olan Mümtaz Tarhan, *Olgunluğumuzun Panoraması* adlı kitabını 1944’te “Büyük Türk edibi” diye imzalamış (kitap, Bilkent Üniversitesi’ndeki Hasan Âli Yücel Koleksiyonu’nda bulunuyor). “Bakanımız, mebusumuz, büyüğümüz,” vb. mutat hitaplara nazaran gönlünü çok daha fazla okşamış olabilir!

73 Burian, 2004: 67-69. O sırada Hasan Âli, bakandı. Hem ‘kuvvetli’, hem de Burian’ın âmiri idi. Burian’ın bu eleştiriyi yayımlamasının, onun medenî cesaretine veya kuşkusuz Hasan Âli’nin de katkıda bulunduğu bir medenî cesaret ilişkisine işaret ettiğini belirtmek gerekir.

tariz – fakat Hasan Âli de hissesini alıyor. Dostu Tanpınar ise günlüğüne gayet açık bir not düşmüştür: “Âli hakikaten istidatsız.”⁷⁴ Hasan Âli'nin yazdıkları, çoğunlukla manzum anlatılar, birçok zaman da ‘ajitasyon’ idi. *Dönen Ses*’te (1933) bir araya getirilen şiirlerinde, modern nazım formları yanında, halk edebiyatı ve geleneksel mesnevî (ikişerli beyitler) ve üçlük biçimleriyle denemeler yapmış.⁷⁵ 1920’lerin sonlarından itibaren, biçimler geleneksel olduğunda bile, içerik seküler-milliyetçi ‘davaya’ adanmıştır. 1930’larda, geçen kısımda gördüğümüz, aşağıda da göreceğimiz gibi, seri halde ajitatif manzumeler yazar. 1937’de yayımladığı *Sizin İçin* adlı çocuk şiirleri kitabı,⁷⁶ çocuk edebiyatını bir çocuksuluk talimi olarak gören anlayışın tipik örneğidir. Gerçi, buradaki milliyetçi şiirlerin, büyükler için yazılanlara çocuksuluk bakımından pek bir faikiyeti yoktur. Birkaç örnek... “Bayrağım”dan: “Ay yıldızı, gökyüzünün / Ayla yıldızından yüksek / Türk’ün alın yazısıdır; / Türk’tür onu yükseltecek. / Vazifemdir bayrağımı / Üstün tutmak her bayraktan. Can veririm, kan dökerim / Vazgeçemem ben bu haktan.” “Cumhuriyet”ten: “Biz ki Türküz, Türke baş / Kendi seçtiği yurtdaş. / Hükmeden ancak millet, / Milletle birdir devlet.”

“Güneş baba” şiirinde güneşin babaya, vatanın anneye, çiçeklerin çocuklara benzetilmesi, milliyetçi sembolizmin natüralist örneği... Bir de çalışma etiğini servet biriktirme hedefine ulayan “Zengin ol” şiiri, adından başlayarak ilginç: “Ak alınla, temiz elle / Kazanmayı ülkü belle. / Hünerli ol, san’at öğren; / Yoksul kalmaz iş işleyen. / Çiftçilikten çıkar ekmek, / Kazançlıdır ekip biçmek. / Tüccarlık da kârlı bir iş; / Verimlidir alış veriş. / Bir dükkânla bir mağaza; / Kanaat et önce aza. / Göreceksin, zenginlik ne; / Hem yurduna, hem kendi-

74 Enginün-Kerman, 2007: 316. Henüz yayımlanmamış *Allah Bir’i* Ahmet Muhip Dıranaş’ın sesinden dinlerken söylüyor bunu: “Şiirini eskiler gibi taklitte yazıyor.”

75 Önal, 2007: 68. Derlemede yer almayan “Ney” şiiri, 1950’lere kadar pek yaklaşmayacağı dindarâne ve tasavvufî ‘içeriğin’ bir örneği. Oradan bir parça: “Bir alev gibi sarar rûhumu yanık sesin, / Erir kirpiklerimde toplanan sıcak yaşlar. / Boşluğa bir uhrevî hava yayar nefesin; / Her nâmende kalbimin vuruşları yavaşlar. / Ne âşina sesin var gönlüme ey kırık ney? / Hasta göğsünden taşan nedir bu hıçkırık ney?” (*Hayat Mecmuası*, Cilt 1, No. 22, 28 Nisan 1927, s. 5)

76 Kültür Bakanlığı 1978’de bu kitaptan aynı isimle küçük bir seçki yayımladı; seçki-de sadece “Ağustos böceği”, “Karinca”, “Kelebek”, “Arı”, “İnsan” adlı ‘naif’ şiirlerle yer verildi.

ne / Çok faydalar vereceksin; / Saadete ereceksin! / Ne iltimas, ne istida. / Ne istirham, ne de dua... / Kendi aklın, kendi bilgin. / Seni eder bir gün zengin. / Sen kurtul ki yoksulluktan / Zengin olsun yoksul vatan.”

Birçok kez değindiğiniz özyaşamöyküsel manzumesi *Dinle Benden*’de, edebiyat bilimci Caner Kerimoğlu “manzum hikâye atmosferinde yer yer Mehmet Akif’i andıran bir anlatım ritmi” tespit eder.⁷⁷ Son nazım denemelerinde, tamamen geleneksel biçime dönüşecektir: *Allah Bir’e Birinci Kısım*’da baktık, *Âli Divanı*’na *Altıncı Kısım*’da değineceğiz. Güftelerini de bu fasılda hatırlamalı...

*

Sabahattin Eyüboğlu yukarıda bahsettiğimiz övgüsünde, “orta insana” hitap etme kaygısı itibarıyla Hasan Âli’nin “sanatta, edebiyatta, felsefede aşırı acılığı, ‘zehir yeşilini’, zifirî karanlığı, bunalmışlığı tadamaz, bunlardaki insan derinliğini görse de yadırgar” olduğunu söylemişti. Bir çeşit yüzeysellik, vasata rıza eğilimi de çıkarıyabiliriz bundan. Oysa, edebiyat ve edebiyat ortamı eleştirisi, Hasan Âli’nin ‘bilgiçlik’ performansının belki en kuvvetli yanıydı. Dahası, zımnen, sakın ve kararlı bir bilgiçlik eleştirisiyle birlikte... Tuncay Birkan da, 1920’ler-’40’lar arası pek revaç gören edebiyat anketlerinde onun ince dikkatlerini teşhis eder. Mesela 1929’daki “Edebiyatımız ne halde?” anketine verdiği cevapta, lirik şiirin gerileyip “kronik edebiyat ve romanın inkışafta” olduğu gözlemi, zımni bir didaktizm (bilgiçlik!) eleştirisi içerir: “Dünün *Göl Saatleri* şairi, bize göre bugünün çok kuvvetli bir gazetecisi olmuştur. Falih Rıfkı ve Ruşen Eşref kuvvetli bir gazete ve seyahat edebiyatı yaptılar. Reşat Nuri, *Çalılıkuşu*’daki lirik ruhu, *Kızılılık Dallar*’ındaki tahlilci ve müşahedeci tarafıyla değiştirmiştir. M. Barrès⁷⁸ gibi edebiyat ve siyaseti beraber götürmek isteyen *Nur Baba*’nın sesi artık *Erenlerin Bağından* değil *Kadro* sayfelerinden işitiliyor. Eski lirik şair Nâzım Hikmet, bugün Kurukafa’ya öz kanaatlerini söyletmektedir.”⁷⁹

77 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 255.

78 Yine Barrès! Bkz. s. 96.

79 Akt. Birkan, 2019: 203. Tuncay Birkan, o dönem henüz “ediplikten” ayrışmamış olan muharrirliğin (gazete yazarlığı), yazarlığın aslî mevkii olduğu üzerinde durur (a.y.: 197-211).

1935 bir başka ankete cevabında, “romandan ziyade kronik edebiyatın kuvvetli görünmesi” şikâyetini tekrarlayacaktır: “Muayyen bir zamanda, muayyen bir mekânda muayyen bir görüşü kısaca ifade ettiren ve fazla sabır istemiyen bu vadinin kuvvetli şahsiyetleri vardır. Halbuki kronik edebiyat, geçici edebiyattır.” Bu zaafî “etüd eksikliği” ve “çabuk eser vermek hastalığı”na bağlar.⁸⁰ “Edebî çevreler teşekkül etmediği” için gençlerin “filizlenme alanı bulamaması” yanında, eleştiri eksikliğinin yüzeysellik ve vasatlık tehlikesinin farkındadır: “Kalbur üstünde kalanlar daha ziyade yazı yetiştirmek zoriyle çok acele ve emeksiz yazıyorlar. Okuyucu kütlesini temsil eden kudretli mantıklı ve makul münekkittler henüz yetişmemiş olduğundan eserler ve yazarları uyandırıcı bir karşılığa uğramıyorlar.” Edebiyatçılar arası “çetin çarpışmalar”ın “fikir ve estetik sahaları dışında” vuku bulmasından rahatsızdır. Edebiyatın halka yayılamamasını, “realiteleri görmek ve göstermekteki pozitif terbiyeden mahrum oluşumuz”a ve “sanat adamlarının bir kısmının bir çok sebeplerden dolayı aristokrat” oluşuna bağlar.⁸¹ 1937’de “anlıyan muhit, henüz teşekkül etmiş sayılama”yacağı için bizde sanatın “yeni doğmuş bir çocuk yaşında” olduğunu söyleyerek, *Stoik mukavemet* tavsiye eder: “Onun için bizde sanat-kâr, büyük yaratmalara erebilmek yolunda, içten ve dıştan gelen ıztıraplara dayanabilecek yüksek ruh kabiliyetini gösterebilmelidir. Stoik bir mukavemetle hayatlarını verimli kılmaya çalışmaları bir zarurettir.”⁸² Aynı yılın Mayıs’ında, –henüz bakan değil sade milletvekilidir–, *Yücel* dergisindeki söyleşisinde, Batı edebiyatının parlak roman ve şiirlerini “velev tercümesinden okumuş olduktan sonra şöyle veya böyle çırpıştırılmış ve adına da telif denmiş” yerli eserleri “bütün çıplaklığı ile mukayese imkânları” doğunca, bunların birçoklarının “yavan” kaldığını teslim eder. Şimdi, “hadlerin bilinmesi” safhasında ve “bu mukayese imkânından doğan bir tereddüt devri” içindeyizdir. Sonrası, “tam bir kudretle kendimize dönmek ve kendimizi kendimizde aramak,” olmalıdır – Dördüncü Kısım’da geleceğimiz “Türk hümanizmi” davası.

80 PK: 84.

81 PK: 78-81.

82 PK: 315.

Yine 1937’de yapılmış bir ankete daha değinelim. Sanat-devlet ilişkisi hakkında. Hasan Âli’nin bakanlığının hazırlıkları veya işaretleleri gibi adeta, bu ‘görüşmeler’. Sanatın özerkliği konusunda ‘liberal’ bir tutum almaz Hasan Âli, “CHP’nin anladığı ve anlattığı ‘souple’ [esnek] manada sanatın da devletleştirilmesi lüzumuna inanıyor”dur. Ama görelî bir özerkliği gözetiyor görünür: O esneklik olmasa, “yani ferdi şahsiyetinin inkişafına mani olacak kayıtlar koymuş” olsa idi bunu “sanat için çok muzir görür” idi. “Çünkü sanat hürriyet isteyen bir dimağ çalışmasıdır. Sanatın özü yaratıcılıktır.” Ama “bizim devletçiliğimiz”in, “ferdi ve ferdin teşebbüslerini mefluç bir hale getirmeksizin devlet himaye otoritesinin yine cemiyet lehine ve menfaatine müdahalesi tarzında görülmesi” gerektir; bu meyanda “sanat mensuplarının eser verme hususunda şahsiyetlerinin inkişafına hizmet edecek tedbirleri devletin alması” yerindedir.⁸³ İlginçtir, bakan olduktan sonra, Yücel dergisinin Eylül 1941 sayısındaki söyleşisinde, “Devletin yüzde yüz himayesine girmiş ve organize edilmiş olan yerlerde sanat, bu himayeyi yüzde yüz hürriyetsizlikle ödemektedir,” ikazında bulunacaktır: “Rembrandt’ı ve Beethoven’i yetiştiren himaye değil, belki himayesizliktir.”

Melih Cevdet Anday, Hasan Âli Yücel’in 1937’de üç müstakbel Garipçi şairi (Anday, Orhan Veli ve Oktay Rifat, 1941’de *Garip*’i çıkartacaklar) İstasyon lokantasında şiir sohbeti yapmak üzere yemeğe davet ettiğini aktarır.⁸⁴ Divan edebiyatının klasik bir edebiyat olup olmadığına dair görüşlerini sormuştur şairlere. Anday divan edebiyatının klasik edebiyattan sayılabileceği, Orhan Veli sayılamayacağı kanaatinde. Hasan Âli’nin ‘ortamlardaki’ enerjisinin bir alâmeti.

1937 yılı başları, 1938 sonları olmalı, Orhan Veli’nin “*Ve bugünlerde Melih’le ben / Aynı kızı seviyoruz*” dizelerini yazdığı günlerde, bir gün Orhan Veli’yle Melih Cevdet Anday Özen kahvesinde otururlarken Hasan Âli’nin gelip yanlarına oturduğu, “sahi mi çocuklar, aynı kızı mı seviyorsunuz?” diye yokladığı aktarılır. Ve “evet”

83 Ar, sayı 2 (1937), s. 2-3.

84 1964’te ve 1988’de iki yazısında değinir bu davete. Anday, 2017: 29 ve 42; Anday, 2009: 92.

cevabını alınca: “Peki neden birbirinizi öldürmüyorsunuz?” diye sorduğu...⁸⁵

Velhâsıl, ele aldığımız bu yaklaşık on beş yıllık dönem, Hasan Âli'nin bir ‘kültür adamı’ olarak ‘kendini yetiştirme’ yönünde büyük mesai harcadığı bir dönem. Aynı zamanda, kültür adamlığının, kültür muhitinin, genel/toplu kültürün ölçülerini koymaya talip olarak...

“Hayatta ben en çok babamı sevdim”

İzmir'den İstanbul'a ilk döndüğünde Hasan Âli'yle Gülsüm Refika Hanım'ın Laleli'de kitapçı Ahmet Halil'in evinde kiraya çıktıklarını biliyoruz. Oğlu Can'ın tabiriyle “müfettiş olup palazlanınca,” Eminönü'den “alafranga” Şişli'ye taşınmışlar.⁸⁶ Can ile ikizi Canan, 1926 Ağustos'unda doğmuşlardı. 1936'da Gülümser doğdu. Sizin İçin'de “Küçük kızıma” adlı bir parça vardır: “Güzel yüzün ay çiçeği, / Gözlerin ateş böceği, / Babasının tek bebeği, / Benim minik Gülümserim, / Canlı, çevik Gülümserim.”

Oğlu Can'ın da, babası için bir şiiri var: “Hayatta ben en çok babamı sevdim.” Bir defasında “en güzel şiirim,” dediği,⁸⁷ çok zikredilen, her halükârda babanın bütün şiirlerinden çok daha fazla bilinen ve tabii çok daha ‘şiir’ bir şiir. Babanın *Dinle Benden*'indeki özyaşamöyküsel motif var bu şiirde de. Babanın çocukluğunda babasına özlem duyması motifi de tekrar ediyor: “Bilmezdi ki oturduğumuz semti / Geldi mi de gidici-hep, hep acele işi! / Çağın en güzel gözlü maarif müfettişi.” Başka bir yerde, 1908 devrinde sokağa bir çıktıktan sonra bir daha eve girmediğini söyleyecek babasının: “Girdiyse de bir ayağı daima eşikteydi.”⁸⁸ Hasan Âli'nin babasının ilgisine mazhar olmak için bayramları beklemesi gibi, Can da hasta olmayı fırsat sayar: “Sevinçten uçardım hasta oldum mu / 40'ı geçerse ateş, çağırırılar İstanbul'a / Bir helâlleşmek ister elbet, diğ'mi, oğluyla! / Tifoyken başardım bu aşk oyu-

85 Akt. Üster, 1991.

86 Akt. Çelebi, 1999.

87 Yücel, 1974: 26.

88 GG: 8.

nunu / Ohh dedim, göğsüne gömdüm burnumu.” Fark, muhabbetin karşılıklı olması, babanın (şiirde “uçmaktaki dev”) vakit bulduğunda oğluna sevgisini bonkörce göstermesi. Can Yücel, “Çok ayrı kalırdık biz; ama buluştuğumuz zaman beni koluna yatırır-
dı, uyurduk,” diye hatırlar. Ve sesiyle beraber özellikle kokusu-
nu hatırlar: “Babamı her zaman bir koku olarak düşündüm. Ba-
bamın kendine göre bir kokusu vardı. Ben babamın kokusunu
sevdim aslında.”⁸⁹

Arkadaşı Şakir Eczacıbaşı, Can Yücel’de “babasına kavuşama-
ma[nın], onun sevgisine ulaşama[manın]... doyurulmamış sev-
gi isteğinin,” özellikle babanın ölümünden sonra kızgınlığa hatta
saldırganlık eğilimine dönüştüğü kanısındadır. “Babamın çocuğu
yoktu, Cumhuriyet’i vardı,” demiş, bir keresinde...⁹⁰

Hastalığını babasının eve gelmesini sağlayan bir taktik gibi ta-
savvur ederken, “aşk oyunu,” diyor Can Yücel. Babasına muhab-
beti, sahiden aşkıdır – aşıkâne dostluk, veya. 1992’de bir sohbetin-
de, “Herif bayağı güzeldi, biliyor musun?” diyecek.⁹¹ Hasan Âli’nin
ünlü şarkı sözü dizesini, iki şiirinde geçirecek: “*Sen bezmimize gel-
diğin akşam / Neler neler olmaz ki bize, bir güzel haller olur*” (“Hal
çaresi”); “*Nakkaş Tepe de ancak / bezmimize böyle gelmiştir*” (“Ba-
harla ölüm konuşmaları” – Nakkaştepe, babasının son yıllarını ge-
çirdiği ve öldüğü evin olduğu yer). Şiir Alayı kitabı, “Babama” it-
haflıdır. 1973’te hapisteyken *Yeni A* dergisinde yayımladığı “Sar-
dunyaya Ağıt”ta, babasının adıyla kendininkini birleştirerek Ha-
san Can mahlasını kullanacak.⁹² Üçüncü çocuğuna, *Yeni Hasan*
adını verecek. Muhafazakâr bir edebiyat araştırmacısı, Can Yü-
cel’in bu baba düşkünlüğünü, “bir bakıma Freud’un nazariyesini
çürüten bir manzume” diye tabir etmiştir!⁹³ Freud’un nazariyesi-
ni çürütmekten ziyade doğrulayan bir hikâye yok mudur burada?
Güçlü bir özdeşleşme figürü olarak baba ve babayla kurulan ilişki-
nin tam da beklendiği üzere yoğun ve çifte-değerli/ikircikli niteli-

89 Akt. Buharalı, 1981: 11.

90 Eczacıbaşı, 2010: 165.

91 Ekmekçi, 1992.

92 Arslan, 2014: 167.

93 Kolcu, 2014: 458.

gi... Ayrıca tabii, birisini gıyaben ve âhiren psikanalize ‘yatırmakta’ da çok ihtiyatlı olmak lâzım.

Can Yücel’i yakından tanımış olan Murat Belge’nin serinkanlı gözlemi de, kuvvetli baba gölgesine işaret eder: “Senli benli bir arkadaş, ama aynı zamanda dediği dedik bir ‘otokrat’. Aynı zamanda müsteşarını evde donla karşılayan bir bakan. (...) Bütün bunları büyük bir sevimlilik içinde yapan ve aynı zamanda ülkesi için yığınla pozitif iş kotarmış bir siyaset ve devlet adamı. Ve bütün bunların gölgesinde yolunu çizmeye çalışan komünist oğul. Kendi arkadaşlarından dahi ‘Ne komünisti lan? Sen bakan oğlusun!’ gibi lâflar da duyan biri.”⁹⁴ 1984’te bir söyleşisinde, “öğretmenler bana ben diye değil, Hasan Âli’nin oğlu diye bakarlardı,” diyerek teyit eder bu müşkül vaziyeti Can Yücel. “Bu da beni, zaten huzursuz olan beni, büsbütün huzursuz etmeye yeter de artardı bile,” der. O huzursuzlukla, mesafe koyar: “Babamın arabasına binmezdim. Babamla sokakta görünmezdim.” Başka bir yerde, ’40’ların ikinci yarısında “halk hareketi” olarak gördüğü Demokrat Parti’yi tuttuğu için babasıyla kavga edip durduğunu, arabasına binmediğini, sinemada yanında locada oturmadığını anlatacak.⁹⁵ Kendi duygusal karmaşasının tahlilini şöyle yapar Can Yücel: “Babamı eleştirirdim. Aynı zamanda babamla sevişirdik... Babamla benim sevgim antisosyal ve apolitik bir sevgiydi.”⁹⁶

“Bakan oğlu” sataşmasını, bir başka şairin, Ece Ayhan’ın yıllarca sürüklediğini biliyoruz bu arada. “Bizim çocukluğumuz bunların fotoğraflarıyla geçti,” diye taş atar: “Büyük devlet memurlarının çocuklarının fotoğrafları okul kitaplarında basılırdı. İsmet Paşa’nın oğulları, Milli Eğitim Bakanı’nın ikizleri...”⁹⁷ Sonra, Hasan Âli’nin ikbal döneminde edindiği imkânları çocuklarının “40 yıl boyunca sürekli içtikleri, değiştirerek paralı sayısız sevgililer tutukları halde mirası, daha doğrusu o artı-değeri ye ye bitirememişlerdir,” diye yazacaktır.⁹⁸ Ece Ayhan’ın “Mor Külhanî” şiirindeki

94 Belge, 2018: 392.

95 Ekmekçi, 1992.

96 “Top oynuyorduk, harp çıktı”, *Gençlik ve Toplum*, sayı 3 (Mayıs 1984), s. 20.

97 Ayhan, 1993: 149.

98 Ayhan, 1997: 19.

“Oğullar oğulluktan sessizce çekilmesini bilmelidir abiler” dizesi de, galip ihtimalle, Can Yücel’e bir taş.

Bu içerleme-kızgınlık parantezini kapatıp meselenin esasına dönersek... Bu şartlarda, belirli bir düzeyde babayı yoksayması da beklenebilirdi Can Yücel’in; bunun paradoksal muadili, –babaya uyacak bir ‘zıtların birliği’ meyliyle, ya da az evvel bahsettiğimiz yoğun çifte-değerli/ikircimli ilişki uyarınca–, aşkla bağlanmak olmuş, diyebilir miyiz?

‘Aşırı’ baba düşkünlüğünün öteki yüzü, annenin görünmezliği. Can Yücel, “İtiraf” şiirinde, kendisine “*Neden babama yazmışım da / anama şiir döktürmemişim*” diye çıkışan “Nahide Hanım” a hitaben şu dizeleri ‘yakmış’: “*Ben on yedi yaşında beni yıkayan / Anneme şiir yazacak kadar şair değilim.*”⁹⁹ Bu sık şairâne “itiraf”, Gülsüm Refika Hanım’ın görünmezliği meselesini ortadan kaldırmıyor. Babalarını rol modeli alan “Cumhuriyet kadınları”nın özyaşam anlatılarında da annelerinden bahis olmadığını unutmayalım.¹⁰⁰

İkinci Kısım’da da değinmiştik, Can Yücel çocukluğundaki ev hayatını anlatırken “*Annem vardı, melek gibi bir hatun,*” diyor sadece. (Başka bir yerde de, kısa bir eşkâl: “*Annem Romanyalı, mahzun kadın. Çok güzel. Boy: 1.80. müthiş şefkatli.*”)¹⁰¹ Bunu, “evde bir nevi haremde yaşanır gibi yaşanırdı,” derken söylüyor. “Melek”-annesinden gayrı babaannesi, “Cicim”¹⁰² ve babasının da dadısı olmuş olan Gülşen Dadı vardır – tabii bir de ikiz kız kardeşi. Kadınlar arasında –muhtemelen şımarma zevkiyle; belki diyebiliriz ki bir tür “Ödipal zafer” şartlarında–, yaşamak da, onu hem “harem” reisine özendirerek, hem de erkek rol modeline sıkı sıkı tu-

99 Abdülkadir Budak’ın, Can Yücel’e nazire yaptığı bir şiiri var: “Hayatta ben en çok annemi sevdim.” Arka planda, Budak’la Yücel arasındaki sınıf farkı var. Budak yoksul bir zanaatkar çocuğu, anne babanın okuma yazması yok. Babası sağlığı bozulup çalışamayınca, evi geçindirmek üzere fabrika çamaşırhanesinde işe giren annesine duyduğu hınçla, ona yaptığı eziyetin, dayanın dozunu artırmıştır. Abdülkadir Budak, annesinin çilesinden musdarip ve ona minnettardır. (Temizer, 2017)

100 Annelerinin hikâyelerini bastıran, bunun yerine onları okumaya, kamusal hayata katılmaya teşvik eden babalarını önemle ve sevgiyle anan bu kadınlar, feminist açıdan, kendilerinden önceki kadın kuşaklarıyla deneyim devamlılığını kesen bir stratejik unutuşun failleridirler. (Bora, 2010)

101 Akt. Börklü, 2012: 7.

102 Ertuğrul Faciası’nda dedesiyle birlikte boğulanlardan Yüzbaşı Hamdi’nin karısı.

tundurarak, baba düşkünlüğünde âmil olmuş mudur?

Can Yücel ev hayatını anlatırken, lâf hep babaya çıkar: “Bir de tabii babam vardı. O yıllarda müfettiş, Anadolu’yu dolaşır. Arada bir gelir. Tam otururuz masaya, çat kapı bir polis gelir, ‘Dolmabahçe’den çağırılıyorsunuz’ derdi. Kalkar gider. Saat ikide, üçte çakırkeyf bir halde gelir. Beni uyandırır, öper öper, ondan sonra da sızardı.” Aynı konuşmanın devamında: “Ve tabii babam...” (Babanın anlatıya girişi yine ‘anonslu’: “Bir de tabii...”, “ve tabii...” – babam!) Devamında, evdeki ‘münevver muhit’ tanıklık eder, uzunca aktarayım: “Eve sık sık gelmese de, geldiğinde yanında çoğu zaman birkaç arkadaşı ile birlikte gelirdi. O zamanki yetişmiş insanlar şiirle çok haşır neşirdi. Böyle günübirlik, sıradan bir toplantıya bile ceplerinde şiirle gelirlerdi. Birisi cebinden bir kâğıt çıkarır, ‘Fuzuli’nin pek bilinmeyen bir beyitini buldum, size onu okuyum’ derdi. Yahut ezberden okurlardı.” Can Yücel 12-13 yaşlarında “başparmağıma” bir şiir yazmış, babası bir gün “Ahmet amcayla” (Ahmet Hamdi Tanpınar) eve geldiğinde şiirini ona okutturmuştur.¹⁰³

Can Yücel, meşhur –özellikle son yıllarında genç kuşaklarca ‘estetize edilen’–, küfürbazlığını da babasına dayandırır: “Gerçekten de, babam küfürlü konuşurdu. Hiç çekinmeden dan dun konuşurdu.” Ama sadece babası değil, ev ortamı, argo ve küfrü tabu olmaksızın çıkarmıştır: “Babaannem de öyleydi, ayıp hikâyeler anlatırdı. Serbest bir evdi, ondan dolayıdır sanıyorum bu kayıtsızlık.”¹⁰⁴ “Güleç yüzüyle, patlayan kahkahasıyla, ayıplık konuşmasıyla bir Diyonizak kişiydi,”¹⁰⁵ derken, babasının aynasında kendisi görünmüyor mu? Yine, güçlü özdeşleşme dinamiği iş başında.

Çapkın

Yücel hanesindeki serbestliğin bir cephesi de, çapkınlığın olağanlığı. Babanın çapkınlığının. Hasan Âli’nin özel hayatına dair en ge-

103 Çelebi, 1999: 35-36.

104 Çelebi, 1999: 39. İkinci Kısım’da bahsettiğimiz “İğneli” şiirini de hatırlayalım. Annesiyle babasının ilk ‘çıkılmalarını’ tatlı bir erotizmle anlatan şiir, şöyle biter – son dizesi İkinci Kısım’da vermeyip buraya sakladım!: “O gün, o çayırda, o an / düştüğüm için ben anamın imgelemine, / Yaşamda da, şiirde de / Böyle iğneli konuşmaklıgım.”

105 GG: 9.

niş bilgi kaynağı olan Can Yücel'in "En Çok Babamı Sevdim" şiirinden bir dize: "O çapkın babamı ben öyle sevdim..." Can Yücel, "ser-seri, tatlı herif," dediği babasının "hovardalığını" alenen icra edişini gayet açık anlatır: "Babamın zamparalığı mâlum. Metreslerini –bu söz kadına ayıp ama– işte onları eve getirir. Hepsi uzun sürer. 10 yıl aynı kadın..."¹⁰⁶ Murat Belge de, baba figürü olarak Hasan Âli'nin 'zorluğundan' bahsederken, onun metresiyle aynı apartmanda oturduğunu söylüyordu. Yücel ailesinin alt katında oturan, özel siparişler yapan bir terzi imiş, söz konusu olan. 1954'te edebiyatçı-gazeteci Sermet Sami Uysal, Hasan Âli'nin Dragos'taki evinden şehre "Ankara'nın tanınmış terzilerinden Sabiha Hanımın arabası ile" döndüğünü not düşer – muhtemelen 'o' idi.¹⁰⁷ Başka bir söyleşide Can Yücel, uzak bir okula gönderilmesinin sırtını şöyle açıklar: "Mektebin müdiresi hoş bir hanımdı. Babamın kilometresi. Metresi demiyorum, çünkü daha yakında okullar varken beni kilometrelerce uzaktaki yuvaya gönderdiler. Meğer babam, müdire hanıma tutkunmuş."¹⁰⁸

Can Yücel, annesinin bunlara katlanmasını da olağanlıkla kaydeder: "Annem hep kabullenir. Annem hepsine göğüs gerer." Bu olağanlığın sebebi, onun nazarında, annesinin babasına aşkı, zaten babasının 'objektif' olarak âşık olunacak adam olması ve çapkınlıklarına katlanılmasını da hak etmesidir: "Annem âşık babama. Babam tatlı herif, bütün bunları idare eder. (...) Annemin âşık olmamasına imkân yok." Devamında, yine baba aşkı: "Ben de âşık-tım ona aslında."¹⁰⁹

Hasan Âli'nin çapkınlığının, bakan olduktan sonra, 1940'ta 'münevver zümrede' küçümen bir skandala sebebiyet verdiğinden söz edilir. Eylül 1940'ta tek sayı çıkan *Küllük* dergisi, Orhan Veli'nin bir şiirinde Hasan Âli Yücel ve sevgilisini imâ ettiği için kapatılmıştır iddiaya bakılırsa. Yazar Hasan İzzettin Dinamo, bunu emin olmadan, bir söylenti olarak aktarır.¹¹⁰ Olay doğru olmayabilir, –muhtemelen değil–, lakin 'böyle şeyler' konuşulduğu vaki...

106 Akt. Börklü, 1999: 7.

107 Uysal, 2010: 233.

108 Çelebi, 1999: 35-36.

109 Akt. Börklü, 2012: 7.

110 Dinamo, 1984: 108. Orhan Veli'nin kapatmaya sebep olduğu belirtilen "Orospu" adlı bir şiiri, toplu eserleri arasında yer almıyor.

Mebus

Soyadı kanununun çıktığı 1934'te Hasan Âli, Yücel soyadını aldı. Yücel'i, Âli'nin karşılığı olarak seçmişti. Yücel adı, izleyen yıllarda, özellikle ölümünden sonra, marka olacaktır. Ama çevresinde yine genellikle Hasan Âli diye anılır. Veya, Tanpınar gibi, sadece Âli.

1930'ların sonlarında, 'kültür adamı' kimliğiyle, Cumhuriyet eli-ti içinde gitgide temayüz ettiğini görürüz Hasan Âli'nin. Bir yıldız muamelesi görür. Üretkenliği, elbette bunda bir etkindir. Tanpınar'a, Burian'a yetersiz de gelse, görelî 'kalitesi', kuşkusuz bir etkindir. 'Performatif' becerisi de bir etkindir; bakan olmadan kısa süre evvel, Vefa Lisesi edebiyat öğretmeni Murad Uraz'ın hazırladığı biyografisinde kullanılan tabirle "herkes üzerinde sempati yapan"¹¹¹ birisidir. Behçet Kemal'in de ona dair bir *Hayatı ve Eserleri* yazdığını hatırlayalım. Halise Karaaslan'ın da isabetle kaydettiği gibi, hakkında biyografik inceleme yazılmak için gençtir Hasan Âli – henüz 41 yaşındadır.¹¹² Demek istediğim; yukarıda değindiğimiz, 'münevver zümre'nin 'birbirini ağırlama' şevki de Hasan Âli'nin parlamasında bir etkindir.

Tek parti döneminde Mustafa Kemal ve sonra İnönü etrafındaki kişi kültüne katkıda bulunmanın, "kariyer basamaklarını tırmanmada"¹¹³ bir etken olduğunu da hesaba katmak gerekir. Kişi kültüründen öte, tek parti rejimine angajman, yükselmek için kuşkusuz bir icap idi. Yine dostu Tanpınar, günlüğüne, "Atatürk devrinde açıkça dalkavuk, İsmet Paşa devrinde aşıkâr şekilde *parvenue* [sonradan görme]" olduğu notunu düşecek Hasan Âli'nin. "İnkılâbın rüzgârına onu hususî şekilde mânalandırmadan, kendi içinde münakaşasını yapmadan uymuş" olduğunu, "inanışları[nın] da naslar halinde" olduğu notunu düşecek.¹¹⁴

Hasan Âli'nin kişi kültürüyle, inkılâp ideolojisiyle, naslarla ilişkisine, onun *Kemalizmine*, kısmın İkinci Bölümü'nde eğileceğiz.

İlk kısmı, siyasî kariyere girişinin verileriyle bitirelim. 1 Mart

111 Uraz, 1938: 4.

112 Karaaslan, 2012: 42.

113 Atalay, 2018: 324.

114 Enginün-Kerman, 2007: 258.

1935 tarihinde İzmir milletvekili olarak TBMM'ye girdi. Meclis açılışında, en genç üyelerden biri olduğu için geçici kâtiplik yaptı. Meclis'te Divanı Muhasebat Encümeni ve Maarif Encümeni'ne üye seçildi. Vilayetler hususî idareleri kanun tasarısı için oluşturulan geçici encümende çalıştı. Bakan olmadan önce Meclis genel kurulunda bildiğim kadarıyla tek konuşmasını 1937 yılında bütçesi münasebetiyle yapmış.¹¹⁵ Mebus seçildikten iki ay kadar sonra, 1935 Mayıs'ında Cumhuriyet Halk Partisi'nin 4. Kurultayı'nda "Genyönkur" üyeliğine seçildi (Genel İdare Kurulu). 1936 Şubat'ında Parti'nin VIII. Bürosu'nun yönetimiyle görevlendirildi.¹¹⁶ Büronun görev tanımı, Yücel'in müktesebatına uygundur: "a) Millî bayramlar, ulusal günler, parti ve halkevi törenleri ve umumiyetle tezahürat işlerinin tanzim ve idaresi, b) Güzel sanatları koruma ve yayma, c) İnkılâb müzeleri." – "Umumiyetle tezahürat işleri" tarihinin altını çizelim!

Ve 28 Aralık 1938'de Maarif Vekilliği'ne atandı.

115 Güneş, 2001-II: 408.

116 Güneş, 2001-I: 765.

“Ne Mutlu Atatürk’tenim Diyene” Kemalizmi

Dostu Tanpınar’ın dediği gibi, “İnkılâbın rüzgârına onu hususî şekilde mânalandırmadan, kendi içinde münakaşasını yapmadan uymuş” muydu Hasan Âli? Yoksa ‘şuurlu’ bir Kemalist miydi? Öyleyse, ‘nasıl’ bir Kemalistti, ne anlıyordu ondan? Atatürk’ü, –bir dönem– İnönü’yü, “Şefler”i ululayışı ne derece “açıkça dalkavukluk”tan (yine Tanpınar), ne derece ‘samimî’ hayranlık ve bağlılıktan kaynaklanıyordu?

Sıfır...

Onun Mustafa Kemal kültü ile imtihanının ve “dalkavuk” ithamının mihenk taşı, *Sıfır Vakası*’dır. Uzun süre şöhretini korumuş bu vakayı aktararak devam edelim.

Birinci Kısım’dan hatırlarsak, Mustafa Kemal’le ilk kez 1923 Ocak’ında İzmir’de bir toplantıda karşılaşmıştı. İkinci ve eşik atlatıcı karşılaşması, Mustafa Kemal’in 1930 Kasım’ından 1931 Mart’ı başına kadar süren uzun tren seyahati sırasında oldu. Bu tren seyahati, muvazaalı ve kontrollü bir muhalefet denemesi olarak başlayıp, iki ay içinde halkın büyük teveccüh göstermesi üzerine hükümetin bir tehdit olarak görmeye başladığı Serbest Fırka’nın kapatılmasından hemen sona tertiplenmişti. Toplumdaki hoşnutsuz-

luğu yoklamak ve gönöl almak üzere, “Gazi”nin baki karizmasıyla, bir ‘halka inme’ hamlesiydi bu. Şükrü Kaya, Reşit Galip, Recep Peker, Memduh Şevket, Umumi Kâtip Tevfik Bey gibi yüksek erkânın yanı sıra, Maarif müfettişleri kadrosu içinde Hasan Âli de gezi mürettebatına katılmıştı.

Heyetin Kayseri’de topluca girdiği lisedeki felsefe dersinde kendi yazdığı *Mantık* kitabının işlendiği görölen Hasan Âli, böylece dikkat çekmişti. Gezinin devamında Sivas’ta kurulan kalabalık sofrada, Mustafa Kemal ona felsefe terimlerinin Türkçeleştirilmesiyle ilgili fikrini sordu. Yücel, bu kavramlarla ilgili denemeler de yaptığını fakat değişikliklerin bir heyet veya cemiyet tarafından yapılması gerektiğini söyledi.¹ Gerisini, özgün ve parlak olduğuna inandığı projelerini Gazi’ye anlatma hevesiyle bu gezide yer alan iktisatçı Ahmet Hamdi Başar’ın anılarından izlemeli – zira vakayla ilgili hep atıfta bulunulan standart tanıklık onunkidir.²

Mustafa Kemal, “Hasan Âli Beyefendi; siz felsefe okumuşsunuz, okutmuşsunuz. Elbette ki sıfırın ne olduğunu bilirsiniz. Bize ‘sıfır’ı tarif eder misiniz?” diye sorar. Başar’ın aktarımıyla, Hasan Âli, “bildiği bir konu üzerinde soru sorulmasından memnun... Hele bu sualin ‘sıfır’ meselesi gibi kendisince mükemmel bilinen bir mevzu olmasından büsbütün memnun” olarak; “Efendimiz, sıfır hayatla ademin, varlıkla yokluğun...” diyerek anlatmaya koyulur. Mustafa Kemal, hemen böler: “Anlamadım; hayat ebedî ise adem [yokluk] ebedî değil mi?” Hasan Âli “Şüphesiz, efendimiz; hayatın ebediyetinde...” diye izaha çabalar. Mustafa Kemal, “Hayır, ben size ‘sıfır’ı soruyorum. Sıfır adem demek midir? Sıfırla yokluk arasında ne fark vardır?” diye sıkıştırır. Hasan Âli, “Efendimiz; birisi yani sıfır, yaşanmış bir şeyin yokluğudur. Halbuki...,” diye açıklamaya çalışırken yine sözü kesilir: “Tuhaf şey, şu saat varken biraz sonra cebime sokarsam sıfır mı olur? Hayatı nasıl tasavvur ediyorsunuz?” Cevap, pes edercesine, “Efendimiz, sıfır yok demektir,” olur. Mustafa Kemal, “Güzel,” der, ‘ama’sı vardır: “Bu yok olan şey bir rakamın önüne, sağına geçince onu on misli yükseltiyor. Bu nasıl olur?”

1 Akt. Coşkun, 2007: 38-39.

2 Başar, 2007a: 292-293. Başka bir yerde bu vakanın Samsun gezisinde geçtiği yazar (Arıburnu, 1994: 20-21).

Başar, Hasan Âli'nin bu sualler karşısında “yenilmek üzere” olduğunu yazar. Sofradakiler “bu çarpışmayı eğlenceli ve zevkli buluyorlar”dır. “Anlaşılan Atatürk de Hasan Âli'yi fazla sıkıştırmak, yenmek ve sonra da haşlamak niyetinde değil”dir, Başar'ın izlenimine göre; zira tabii ki sofradaki bu sorgu suallerin yenme ve haşlama amaçlı olanları da vardır! Buradaysa maksat, “iki saat-ten beri ciddi meselelerle uğraşmaktan doğan ağır ve yorucu havayı dağıtmak”tır. Başar, “nereye gitse yakalan”an Hasan Âli'nin, “nihayet ilminden ziyade zekâsını kullanmak gerektiğini” anladığını yazar. Bu ‘aydınlanma’ ile, şu cevabı verir: “Efendimiz, diyor daima arkanızda ve solunuzdayım. Sıfır işte efendimizin solunda olan bendenizim.”

Tanığımız Ahmet Hamdi Başar, böyle bir cevabın tam da maksadı hâsıl ettiğini yazar; “bahis bu suretle tatlıya bağlanmış”, gevşeme tamama ermiştir. Başar, Hasan Âli'nin “ilim noktasından bahiste direnerek ve birçok feylesof isimleri ve felsefe nazariyeleri ortaya atarak, fikrini daha güzel savunabil”ecek olduğuna emindir. Fakat öyle yapacak olsaydı, “sofranın zaten ciddi konularla ağırlaşmış havasını büsbütün teneffüs edilemeyecek kadar ağırlaştır[ma]”, dahası “belki de sonunda ukalalığından, malûmat-furuşluğundan dolayı haşlanmaya bile uğra[ma]” riski vardı – yine “yenme ve haşlama” pratiği! Hasan Âli, “ilminden ziyade zekâsını kullanmayı becer”erek, “Atatürk'ün hoşuna giden cevabı” vermişti.³ Başar, “bu imtihan”ın Hasan Âli'nin “siyasî hayatta muvaffakiyetinin başlangıcını” oluşturduğu kanısındadır – zaten hemen herkes o kanıdadır. Mesela, zaten ‘aileye’ hiç iyi gözle bakmayan Ece Ayhan da öyle: “Bir gün V. Mustafa sormuş: ‘Sıfır nedir?’ İçki ve sohbet meclisinde bulunan müşekkel [gösterişli] Hasan Ali atılmış ve ‘Efendim’ demiş, ‘işte mesela sizin karşınızda bendeniz’.” “Derler ki,” diye devam eder Ece Ayhan, “ondan sonra devlet ona ‘yürü ya kulum’ demiş”tir.⁴

Sıfır Vakası, uzun süre Hasan Âli'nin peşinden gelecektir. Beşinci Kısım'da göreceğiz; 1940'ların ortalarından itibaren ona şiddetle husumet güden milliyetçi ve muhafazakâr muhitlerde, “sıfır”, aş-

3 Başar, 2007a: 656.

4 Ayhan, 1997: 19.

ğılایıcı bir lâkap gibi kullanılacaktır. Kendi ‘cephesinde’ de, onu “dalkavuk” görenleri doğrulamak bakımından simgesel bir vakadır. Sadece dostu Tanpınar değildir onu dalkavuk gören. Bir başka dostu, Sabahattin Eyüboğlu, ’30’ların sonlarında Yücel’le ilk yüz yüze görüşmelerinde, onun Ataç’la arasının açık olduğunu anlar. Yücel’in “Nesini beğenirsiniz bu adamın?” sorusuna, “her şeyden önce kimseye dalkavukluk etmeyişini,” cevabını verince baltayı taş vurmış olur. “Meğer bilmeyerek, istemeyerek o günlerde Yücel’e söylenebilecek en acı sözü söylemiş”tir; zira Ataç “onun Atatürk’e dalkavukluk ettiğini,” söylüyordur.⁵

Can Yücel vakayı şöyle özetler: “Atatürk olmadı molmadı, bilmiyorsunuz diye terslemiş. Babam bakmış pabuç pahalı. Ne dese, felsefi bir cevap verse, hani sıfırlatının başladığı yer dese, yine olmayacak. Atatürk mutlaka bir kulp takacak. Babam da ‘Efendim, sıfır sizin karşınızda biziz’ demiş. Atlatmış vaziyeti.”⁶ Ahmet Hamdi Başar’ın da üzerinde durduğu, ortamı bir nükteyle yumuşatma saiki vardır ona göre işin içinde, hatta “vaziyeti atlatma” taktiği vardır. Yücel’in Mustafa Kemal karşısında kendini hiçleştiren nüktesindeki taktiksel yanın vaziyeti atlatmaktan ibaret olmadığına, hoş gitme, göze girme taktiğini de götüğüne inanmak için sebeplerimiz var. Buna, –aşağıda göreceğiz–, sahici bir hayranlıkla ‘havaya girme’ etkenini de ekleyebiliriz. 1947’de sırasında “Benim sıfırlığım, Atatürk’e nisbetledir,” diyecek.⁷ Hatta, “sıfırım” cevabının “dalkavuk nüktesi” olarak anlaşılmasını, Mustafa Kemal’i “karşısındakilerin her türlü yaltaklanmalarına gururunu kaptıran bir sergerde haline düşürmek” anlamına geldiği, dolayısıyla kendisini “manen yok etmek” isteyenlerin “o büyük adamı küçültme hatasına düştükleri” uyarısında bulunacaktır.⁸ Sonraları, Yaşar Nabi’nin *Varlık*’ta yayımladığı bir fotoğrafını “Varlık’ta yokluk” diye imzaladığını da ekleyebiliriz.⁹ Belki sıfır vakasını da anıştırarak kendini hafiften alaya alan

5 Eyüboğlu, 1979: 143.

6 Çelebi, 1999.

7 D: 4.

8 HH-1: 372. İleriki yıllarda bazı Kemalist yazarlar, bu sözü düz anlamıyla almak gerektiğini belirtmişlerdir (örn. Coşkun, 2007: 41). Celal Şengör’de (Şengör, 2016) sıfır vakasından hiç bahsedilmemesi ilginçtir.

9 Akt. Hidayet Karakuş; Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 104.

bir tavır sezebiliriz burada – memleketimizde az rastlanan bu hasle-
te muktedir olabildiğini biliyoruz. İsteyen, tasavvufi kendini hiçle-
me adâbıyla da birleştirebilir: *Allah Bir* adlı tevhidinde “*Mizân ola-
maz muhasebende, / Varlık sıfır oldu şimdi bende,*” deyişini katarak.¹⁰

*

1932'deki 1. Dil Kurultayı'nda, Güneş Dil Teorisi'ni benimseme-
diği için, bununla ilgili toplantılara katılmamasını, dalkavukluk it-
hamlarına karşı bir –görece– ‘müstakil tavır’ örneği olarak kayda
geçirelim. “Atatürk'ün birkaç defa ısrarı ve bir kere de tekdiri pa-
hasına da olsa, bu nazariye hakkında tek sözüm duyulmamış, tek
satırım intişar etmemiştir,” diyecektir.¹¹

*

1930/1931 dönümündeki uzun tren gezisinin son durağı olan
Konya'da, yine Mustafa Kemal'le ‘yakınlaşmasına’ dair bir anekdot
var. 21 Şubat 1931'de, müze yapılmış olan Mevlana dergâhı ziya-
retinde Mustafa Kemal, Farsça bir rubaiyi çevirmesini Hasan Âli'ye
“emreder”. Çeviri şöyledir: “Ey keremde, yücelikte ve nur saçıcı-
lıkta güneşin, ayın, yıldızların kul olduğu sen (Allah). Garip âşık-
lar, senin kapından başka bir kapıya yol bulmasınlar diye öteki bü-
tün kapılar kapanmış, yalnız senin kapın açık kalmıştır.” Musta-
fa Kemal, bu rubaiyi, dergâh ve tekkeler kapatılırken burasını mü-
ze olarak açık tutmakla ne kadar isabet kaydettiğinin teyidi olarak
yorumlar. Memnuniyetinin ifadesi olarak, latifeyle karışık bir hü-
kümranlık jestiyle, Şems'in serpuşunu Hasan Âli'ye giydirir.¹² Bu
seyahatten hemen sonra bir gün Çankaya sofrasında Mustafa Ke-
mal Hasan Âli'den “zeki bir genç” diye sitayişle bahsedince, soh-
bettekilerden birinin “Mevlevîdir” diyerek kılçık attığı aktarılır –
sofrada, bir başkasının “göze girme” ihtimalini bertaraf etmenin
mutat taktiğidir bu! “Ata”nın cevabı, kollayıcıdır: “Bana hiç bah-
setmedi. Halbuki ben Mevlana'yı takdir ederim.”¹³

10 AB: 52.

11 Akt. Karaaslan Şanlı, 2012: 79. Ayrıca Coşkun, 2007: 43.

12 Önder, 1989: 105-106.

13 Borak, 2004: 58.

“Sen bezmimize geldiğin akşam neler olmaz”ı Mustafa Kemal’in sevdiğine, hatta bizzat terennüm ettiğine ilişkin aktarımlar da var; belki o da “sofra”daki mevkiini güçlendirmişti.¹⁴

Mustafa Coşturoğlu, “Atatürk, Yücel’i keşfedencesine bulunca rahatlamıştı,” diye yazacaktır.¹⁵ Kemalist yazında, Hasan Âli Yücel’in yüksek erkâna devşirilmesi, bir yıldızın keşfi üslûbunda anlatılır. İnkılâpların emanetini üstlenecek kişi bulunmuştur... Bir başka sevilen motif, tıpkı Mustafa Kemal gibi onun da “müzmin yalnız” oluşudur.¹⁶ Yücel’in dehasıyla yalnız kalmış, yeterince anlaşılamamış, kadri kıymeti bilinmemiş olduğuna dair anlatı, Mustafa Kemal’in dehasıyla yalnız kalmışlığını, yeterince anlaşılamamışlığını, kadri kıymeti bilinmemişliğini vurgulamak üzere işlenecektir.

Kült - “Ne mutlu Atatürk’tenim diyene”

20 ve 21. yüzyılda kişi kültü üzerine bir derlemede, lider kategorileri olarak diktatörler, komünist mukallitler, milliyetçiler, popülistler, askerî ve dinî önderler, monarklar ve kendi kendini kral ilan edenler ayırt edilir. Bu tasnifte Atatürk, popülist figürler arasında, Evita Peron, Castro, Chávez ve Mandela’yla beraber yer alır. Mustafa Kemal’in popülist olduğunu söylemek zordur; o, kitlelerden çok, –lâfzen “millet”e konuştuğunda bile–, bir milliyetçi öncüler grubuna hitap ediyordu, bu seçkin grup içindeki karizmasıyla temayüz etmişti. Zaten, karizma bahsinde karizma sahibine değil onun ardından yürüyenlere bakmak gerektiğini¹⁷ hiç unutmamak gerekir; karizmatik lider, belirli beklentilerle şekillenmiş bir ortamın, belirli bir zihniyet dünyasının ürünüdür. Mustafa Kemal kültü, Hasan Âli Yücel’in de ikinci kuşak mensuplarından olduğu, *devleti kurtarma* ve *modern ulus-devlet kurma* misyonuna bağlanmış bir öncüler zümresinin ortamı içinde inşa edilmişti.¹⁸

14 Akt. Karaaslan, 2012: 47.

15 İZÜNİDER, 1998: 101.

16 Şengör, 2016: 10.

17 Plaggenborg, 2014: 234.

18 1955 10 Kasım’ında, Mustafa Kemal’in kişisel karizmasının –ve onun karşısında ‘kendilerinin’– bir tasvirini yapar Hasan Âli. “Sağlığında Atatürk”ün, kendilerine “iki hissi beraberce” telkin ettiğini söyler: Sevgi ve korku. “Ondan, severek kor-

Modern kişi kltleriyle ilgili söz konusu çalışmada, Mustafa Kemal kültünün bir “milli kimlik unsuru” olması bakımından, “muhtemelen” kalıcı olacağına ilişkin öngörü, dikkate değer.¹⁹ İstanbul niversitesi devletler umumî hukuku doçentlerinden Orhan Arsal, 1930’larda, “Devlet, Atası etrafında toplanan millettir” düsturunu ortaya koymuştu.²⁰ Atatürk kültü, millet-devlet bütünleşmesinin, sınıfsız kaynaşmışlığın organikleşmiş (“taazzuv halinde”) ifadesi sayılıyordu. Atatürk sevgisi, milliyetçiliğin kolektif narsisizmiyle birleşir. Atatürk ikonografisi, gerek etno-merkezci gerek “cumhuriyetçi” millî mefâhirin hazinesi olarak iş görür. Bu kült, gerek eski-Türkçü gerek Türk-İslâm tarih anlatılarında “devlet geleneğine” atıfla *baş*’a verilen özsel-ilkesel önemle de btnlenir: “Biz”, kadimden beri, potansiyelimizi başımızdakiinin kut’u ölçüsünde gerekleştiriyoruzdur.²¹

10 Kasım 1938’de ölümünden sonra düzenlenen cenaze tre-ninde M. Kemal’in naaşını taşımak üzere kurayla seçilen 12 millet-vekilinden biri olan Hasan Âli, bu *taşıma* görevini ebedileştirmişti: “Taşı O’nu... Bir cihan götürüyorsun. Cihanlar yaratan bir insan götürüyorsun. (...) Omuzlar üstünde en büyük hakikati taşımak-tasın. (...) Gaflet etme, bir tarih taşıyorsun. İstikbal olmuş bir ma-zı götürüyorsun. Maziyi istikbale naklediyorsun. (...) O’nu taşıya-

kardık. Onu, korkarak severdik. Bu iki hissin karışmasından hududsuz bir ‘say-gı’ doğardı. Hiçbir defasında, ne ankaya yokuşunu çıkarken, ne Dolmabahçe sa-rayının çakıllarını çiğnerken yüreğimin arpmadığını hatırlamıyorum. Tekdir mi edecek, diye? Hayır!... Kırıp bozacak, diye mi? Gene hayır! İçten mi ıkarpı at-tıracak, diye? Hiçbir zaman!... O halde bu korku niçin? Onun etrafına yaydığı kor-ku, şahsiyetinin üstünlüğü ve bu üstünlüğün neticesi idi. Çünkü beraber yaşadığı insanların ruha en kuvvetlisi oydu.” Kendisi gibi “başa ve yaşça cüssesi daha da küçük olanlar,” bu hissi daha iyi çözebilmiştir ona göre. Akranları ise zamanında “alt rütbede kendisiyle beraber olmanın verdiği dalalet [sapkınlık] duyusuyla var-lığını onun varlığına eşit sana”rak gaflete düşmüşlerdir. (HH-3: 169)

19 Kunze ve Vogel (ed.), 2013: 151-157.

20 Akt. Köker, 1990: 84-85.

21 Türk Tarih Tezi’nin bu ‘bulgusu,’ milliyetçi-muhafazakâr tarih anlatısıncı canı g-nlden devam ettirilmiştir. Bora, 2017b: 43-64. şef çıkartma istidadı da bununla açıklanır. Falih Rıfki’nin deyişiyle, “boyuna hanedan ve şef yetiştiren, hiçbir za-man kısırlaşmamış bir ana millet...” (akt. Selçuk şirin, 2014: 294)

rak yaşayacaksın. Yaşadıkça O'nu taşıyacaksın.”²² Öncesinde, “O bir insan mı? Olamaz. O bir cihandı Fezalara sığmamalıydı,” diyordu. 1943'te de, Carlyle'ın *Kahramanlar* kitabının önsözünde M. Kemal'e tanrılık nispet edecekti: “Tanrılar da insanlar gibidir; doğarlar, yaşarlar ve ölürler... Benim kuşaktan olanlar, bir tanrı nasıl ölür ve bir yeni tanrı nasıl doğar, bunu 1918 ile 1922 arasında görmüşlerdir.”²³

Yine o günlerde, 16 Kasım 1938'de, “Alexandre le Grand [Büyük İskender], Richard Coeur de Lion [Aslan Yürekli Richard], Suluman le Magnifique [Muhteşem Süleyman]” gibi tarihsel büyük adamlar kadrosuna “Atatürk Le Parfait”'yi eklemek gerektiğini yazacak – yani “Mükemmel Atatürk.”²⁴ Bundan bir yıl kadar önce, Ankara'da görevli bulunmuş Avusturyalı bir diplomatın izlenim yazılarını yorumlarken, “MUSTAFA KEMAL'in duyuş, buluş ve yapıştaki dehası” hakkında, adamın “sanki neye bizde böyle bir insan çıkmadı der gibi” imrendiğini yazmıştı.²⁵ “Büyük adam” mitinin bütün dünyada güçlü olduğu bir dönemden söz ettiğimizi hatırlatalım; bu ‘kıt kaynağa’ sahip olmak ve bunun beynelmilel düzeyde tanınması, millî gurur sebebiydi!

Mustafa Kemal'in ölümünden bir yıl önce çıkan çocuk şiirleri kitabında, onu Türklüğün mukadderatıyla özdeşleştiren dizeleler vardır: “*Türkü ölümünden / Odur kurtaran. / Odur yeniden / Türklüğü kuran. (...) Ulusu, yurdu / Odur yaratan. / Türkün dileği / Onun ereği / Yüce yüreği / Türklüğe vatan.*” Çocuk şiiri didaktizmini ‘erişkinlere’ yazdığı manzumelerde de gördüğümüzü belirtmiştik. (Şair Ahmet Telli, 2011'deki değerlendirmesinde “didaktik manzumeler” tanımını kullanacak.)²⁶ 1926'daki “Yeni Hayat” şiirinde, mesela: “*Gazi'dir o büyük yurdu yaratan, / Yabanı, bağrından söküp fırlatan; / Yüce kalbi oldu Türklüğe vatan; / O, baştır; biz onun öz*

22 Uluş, 22 Kasım 1938.

23 Akt. Atalay, 2018: 246, Karaaslan Şanlı, 2012: 222.

24 Akt. Atalay, 2018: 313. Bunu bir Fransız yazarın dile getirmiş olmasıyla övünür.

25 PK: 20.

26 Akt. Kocabaş, 2018: 264. Köy Enstitülü şair-yazar Osman Bolulu ise Yücel'in “dönemindeki şiirin gerisinde kalmadığı... zamandaş şairlerle aynı kefeye konulduğunda, onun şair yönünün biraz ıskalandığı” kanısındadır (Edebiyatçılar Derneği, 1997: 126-127).

neferiyiz.”²⁷ Veya, yine ’30’larda, gayet etno-hamasî bir başka Atatürk manzumesinden:²⁸ “Sensin Türke yol gösteren, sensin bize Ulu Başkan. / Damarında akan kanda ulusunun öz kanı var, / Bileğinde ulusunun yenilmeyen öz kuvveti / Yüreğinde bütün Türklük tarihinin volkanı var. (...) Bizler senin çocuğunuz Atamızsın ey Atatürk; / Kurtaransın, koruyansın, Türklüğe can verensin.” Tâ 1960’ta, yine: “Onunla aydınlandı Türk’ün tarihi, dili; Nereye dokunduyrsa nur oldu nurdan eli.”²⁹

Atatürk’ün millî kimliğin olmazsa olmaz bir unsuru olarak tasavvur edilişinin, Hasan Âli’de gayet bariz olduğunu görüyoruz. Örnek bir ‘varoluşsal-Atatürk’ pasajı: “Bahtiyar olmya lâıyk milletini bir an unutmayan yüreğinde bütün bir milletin hali ve istikbali çarpmaktadır. Kendimizi Onda bulduk, Onda gördük ve saadete Onda erdik. Onun aldığı her nefeste bütün Türk milletinin sevgi ve minnet havası vardır. Nasıl olmasın ki, istiklâlimizi Ona borçluyuz, yurdumuzu Ona borçluyuz, hatta varlığımızı Ona borçluyuz.”³⁰ “Türk milletini, daima, daha mükemmele çeken iradesinde, yüzümüzü güldüren ve hayattan zevk aldırın kudreti buldu”ğumuz “Büyük İnsan”ın, “bize adını bir gaye olarak verdiğini” söyler.³¹ Bunun gibi 1937’de yayımlanan bir başka makalesinde, onun “daima kendi benliğini milletin benliğinde ara”dığını yazar: “Atatürkün varlığında bütün Türk tarihini görüyoruz ve mazimizi, onun dehasının eski ünlerimize ışık salması, istikbalimizi gene onun dehâsının nurlarını ileri ufuklara uzatması mânasına alıyoruz.”³² Bakanken, “Ebedî Şef” başlıklı yazısında Atatürk’ü “Türk milletinin en aydınlık bir şuuru” olarak tanımlar: “Denilebilir ki Türk, varlığının her zerresini onun ışığıyla aydınlanarak görebildi. (...) Atatürk milli idrakin mihrakıdır.” “Türk iradesinin kutsal bir timsali; millî iradenin özü” saydığı Mustafa Kemal’i yine bizzat varoluşsal gaye mevkiine koyar: “Türk Milleti,

27 DS: 11.

28 Akt. Uraz, 1938: 14.

29 DB: 4.

30 PK: 11.

31 ID: 15.

32 Uraz, 1938: 76-77.

kendisini, yeniden bulduğu hayatın başlangıcı saydığı kadar onun yüreğindeki millî emelleri varlığının gayesi bilmektedir.”

Bakanken verdiği ilk 19 Mayıs nutkunda, Ebedî Şef tabirinden farklı olarak “Ebedî Atatürk” adlandırmasına rastlarız.³³ Şefliğinden öte, topyekûn varlığı ebedidir. İlk ölüm yıldönümündeki nutkunda, onun ölümsüzlüğünü ve ölümden-sonra-yaşamını (basü-badelmevt) adeta maddileştirerek konuşur: Bu 10 Kasım onun için “Ölümsüz hayatın ilk yaşı”dır; “Beşer için müşterek noksan olan fanilikten, bir yıl önce, ebediliğe geçmiş ve göçmüş olan büyük Atatürk... ikinci ve ölümsüz hayatının ilk yaşını idrak ederek biz de yeni bir merhale katetmiş oluyor”uzdur.³⁴ 1945’te Köy Enstitüleri ile ilgili bir meclis müzakeresinde, çocukları “biz onları Atatürk’ün parçaları olmak üzere yetiştiriyoruz,” diyecek (zira “Atatürk [bizzat o] olmak güçtür.”)³⁵ Çok sonra, 1958 10 Kasım’ı vesilesiyle, “Yokken var” diyecek onun için; “çünkü Atatürk, fikirdir, ruhtur... Zaten ebediliğe ermek, ruh olmak ve fikir haline gelmek değil midir? (...) Sanki mezar ötesinden bizleri gözlüyor. Biz, nasıl onsuz kalamıyorsak o da bizsiz edemiyor. (...) Türk, yaşadıkça o da yaşıyor.”³⁶

Mustafa Kemal’le beraber millî kimliği (“Türk”ü) ‘ululayan’ bu söylem, dil bir derece ‘sekülerleşmekle’ beraber, 1950’lerde de devam eder. 28-29 Ekim 1953’te Cumhuriyet’in 30. Yılı vesilesiyle yazdığı yazılarda, “dünyaya maddî olarak evlad getirmemiş Mustafa Kemal”in, “kendinden sonra gelecek nesillere baba olmayı bah-tiyarlığının en büyük sebebi ve şerefi bildi”ğini; “insanlık hayatı içinde hiçbir zaman devletsiz, yani istiklalsiz yaşamamış”, devleti “manevî bir baba” bilmiş olan “Türk”ün, “bu geleneğin gidişinde” Cumhuriyet’in sembolünü Mustafa Kemal’de bulduğunu söyler.³⁷ 1955’te, “daima yeni ve genç kalacak” olan Atatürk’ün, sem-

33 *Okul-Spor*, sayı 2 (19 Haziran 1939) s. 18.

34 *Okul-Spor*, sayı 7 (İkinciteşrin 1939), s. 100.

35 MES: 274.

36 HH-2: 397-398. 1944’te İstanbul Teknik Üniversitesi açış konuşmasında, “Aziz Atatürk’ün onuncu yıl nutkunda hafızamızda yer almış olan feryatlı sesi” ifadesi de zikre değer (MES: 257).

37 HH-1: 165-167. 1950’lerde bir başka yazısında da, baş’ın önemini vurgulayacak. “Rumeli, ne silâhsızlıktan, ne cephanesizlikten ne parasızlıktan, ne yolsuzluktan, ne milli alâkasızlıktan; fakat sadece ‘başsızlıktan’ gitmiştir. (...) Milletlerin tarihin-

bolik bir basübadelmevle, “bu 19 Mayıs... yeniden dünyaya gelmiş gibi kabrinde zindelik duymuş” olduğundan emindir.³⁸ 1956 10 Kasım’ında, Atatürk’ü “Türk milletinin hayat kaynağı” olarak tanımlayacak.³⁹ 1958 10 Kasım’ı vesilesiyle, “Türk, Atatürk’süz kalamaz,” der; “Onsuz kalmamak için” de “onun gibi düşünmeye alış[maya]” çalışmak lâzımdır.⁴⁰ 1959 sonlarında bir yazısının son sözleri, kökenselleştirmenin ve yine ontolojikleştirmenin son sözü sayılabilir: “Ne mutlu Atatürk’tenim diyene ...”⁴¹

Türkiye’de millî eğitim ideolojisini inceleyen çalışmasında İsmail Kaplan, Yücel’in aydınlanmayla, hümanizmayla özdeşleştirilmesi ile kişi kültüne tutkunluğu arasındaki çelişkiyi not eder; “Tek kişiye mutlak itaat, bir veya iki lideri tanrılaştırma, onların iradesini bir ulusun bütününe dayatma”yı, “aydınlanma felsefesine göre yok edilmesi gereken bağımlılık, kölelik ve olgunlaşmamışlığın açık göstergesi” sayar.⁴²

Hasan Âli, İnönü döneminde, *şef-şefler* sanlarını tutkuyla ve bolukla kullanmıştır. Hatta İnönü için Millî Şef deyiminin “o zamanki söylentiye göre” Hasan Âli Yücel tarafından bulunduğundan bahsedilir.⁴³ Mustafa Kemal ölümünden sonra Ebedî Şef olarak adlandırılmıştı.⁴⁴ İnönü, Millî Şef sanını kuşandı.

Tek parti rejiminde her kademe yöneticilerden yer yer zaman zaman “şefler-şeflerimiz” diye söz edilmiş; *şeflik*, hiyerarşik bir cemaatsi toplumsal nizam-intizam kurumu gibi zikredilmiştir. Basıklardan bunalarak yurtdışına kaçarken öldürülen sosyalist görüşlü yazar Sabahattin Ali ‘bile’, 6 Ekim 1937’de bir kız çocuğunun

de bir ‘adam’ bazan bir kurtuluştur, bir hayattır. Bir kalp hastasına vaktinde yetişen hâzık [uzman] bir hekim gibi...” (HH-3: 133-134)

38 ÖÖK: 433-434.

39 HH-3: 187.

40 HH-2: 399.

41 HH-3: 406.

42 Kaplan, 1999: 195.

43 Koçak, 1986a: 170. Mucidin ya Yücel, ya gazeteci Mümtaz Faik Fenik olduğuna dair söylentiler de vardır. Akt. Tonguç, 2009: 246.

44 Nadir Nadi bunu *Cumhuriyet* gazetesinin akletmesiyle övünür. Nadi, 1965: 14-15.

doğduğunu haber veren mektubunda Hasan Âli'ye "Pek muhterem şefim ve aziz ağabeyim," diye hitap eder.⁴⁵

Millî Şefin 'babacan' otoritesinin kapsama alanının genişliğini, Nadir Nadi'nin anılarından öğreniriz. 1943 yılı başlarında, Ankara Palas'ta Yücel'e rastlayan Nadi, onun "yüzünde bir tuhaflık daha doğrusu bir eksiklik" görür: "Dikkat edince, bıyıklarının yok olduğunu gördüm. Oysa bir çift gür ve kara kaşın çerçevelediği yüzünde bir denge kuruyordu bıyıkları." "Hayrola?" diye sorunca, "Sorma! Millî Şef öyle istedi," cevabını alır. İnönü, bütün hükümet üyelerine bıyıklarını kesmeyi emretmiş, sadece Suat Hayri Ürgüplü "uğursuzluk" gerekçesiyle direnip kurtarmıştır!⁴⁶ Sabahatin Ali, "Büyük Bıyık İnkılabımız kutlu olsun" diye sarakaya almıştır bu bıyık kesimlerini.⁴⁷

Hasan Âli'nin, İnönü'nün Millî Şefliği etrafındaki kültün gayretkeşlerinden olduğunu da belirtmek gerekir. 1941 Gençlik ve Spor Bayramı nutkunda söyledikleri, tam manasıyla bir 'arz-ı ubudiyet' (kulluğunu arz) söylemidir: "Atatürkümüzün fani hayata gözünü yumduğu anda itibaren, idareyi ve iradeyi temiz ellerine alan Büyük Şefimiz İnönü, tıpkı önünde ve karşısındaki şu duruşumuz gibi, Türk Milletini bir bütün olarak her emrine hazır, her sözünü dinler halde buldu ve daima öyle bulacak. Türk milletinin varacağı her iyi kararı, her türlü korunma ve yaşama kudretlerini onun yüce şahsında görüyoruz. Ona inanıyoruz. Yurttaşlarımız; Ona inanıyoruz. Çünkü o da bize inanmaktadır. İnönü Şefimizdir; İnönü Başbuğumuzdur. İnönü Türk Milletinin duyan kalbi ve düşünen başıdır." 1942 Gençlik ve Spor Bayramı'nda, yine: "Her Türk, Türk Milletine düşen ve düşecek ödevin bir parçasını ödemek için... Büyük Şefinin, İnönü'nün parmağına gözünü dikmelidir."⁴⁸ Bakanlı-

45 Ali, 2008: 329. Bir başka örnek: Necati Erginöz, köy eğitimiyle ilgili kitabını Yücel'e "Davamızın büyük şefi kıymetli vekilim Hasan Âli Yücel'e," diye imzalamış.

46 Nadi, 1965: 179-180.

47 Berkes, 1985: 239.

48 MES: 83 ve 129. "İleri milletlerin hepsinde insanlığın bütün bilgilerini o milletin ihtiyaçlarına göre ve hayat anlayışlarına uygun bir şekilde özünü çıkartarak çıkartan" ansiklopediler olduğunu gözeterek "etrafı bir Türk ansiklopedisi" teşebbüsüne giriştikten sonra buna *İnönü Ansiklopedisi* adının verilmesini şöyle anlatır: "... vücuda getirilecek eserin kendi isimlerini taşıması hususundaki dileğimize yüksek müsaadelerini esirgemediler." (İlk fasiküle yazdığı 21 Eylül 1943 tarihli

ğı süresince Yücel'in hükümet ve parti erkânı içinde Millî Şef yüceltisinin en hararetli mümessili olduğunu söyleyebiliriz. Dördüncü Kısım'da da bunun üzerine düşüneceğiz; belki, 'projelerini' yürütenin şevki veya onlara destek ve güvence bulma kaygısı onu buna sevk ediyordu. Artık tanıştığımız 'çoşumcu' kişiliğinin payını muhakkak hesaba katmalı.

1952 Ağustos'unda yayımlanan "Şeften lidere" başlıklı makalesi, şefler söyleminin 'demokrasi devrinde' serin bir dille yapılmış bir tevilidir. Burada şefi, "toptancı [totaliter, anlamında] ve salt otoriteye dayanan rejimler"e mahsus, "kayıtsız ve şartsız bir mümessil" ve "sorumsuz" kudret sahibi olarak, gayet menfi tarif eder. "Muhtelif zamanlarda ve son otuz yıl içinde" Almanya, Mısır, Rusya, İran, Japonya'yı buna örnek gösterir. Demokrasilerdeki lideri bundan ayırt eder Yücel: "Lider, şahsiyetinin bütün kudretine rağmen ancak kanun kayıtları içerisinde cemiyetin mukadderini yürüten bir ferttir." Türkiye'nin son iki yüz yılında, "şef diyebileceğimiz ilk baş"ın II. Mahmud, "fikir ve görüş sahibi olma bakımından ilk siyasi liderimiz" in de Koca Reşit Paşa olduğunu söyler. İttihatçı başları ona bakılırsa ne şef, ne de lider olabilmişlerdir. Mustafa Kemal, Yücel'in nazarında bir liderdir fakat "Cumhuriyet'in kurulmasile başlayan inkılâp devirleri içerisinde Şef olmuştur." O bunu, aşağıda da göreceğimiz gibi, geçici bir zaruret sayarak hoşgörür: nitekim, "diktatörlükten daima sakınmıştır." İnönü'nün ise 1950'ye kadar şef, iktidara Demokrat Parti'nin gelmesinden sonraysa "muhalafet lideri" olduğunu anlatır – hiç duygusallaşmadan. Vargısı, "Türk milletinin şef istemeyip kendi iradesini temsil eden, siyasette, iktisadda, sosyal hayatta açık ve belli fikirleri olan bir lideri başında görmek arzusu" içinde olduğudur. Hangi parti iktidarda olursa olsun... "Liderlik şerefının en yakın bir zamanda kazanılmasını beklemekteyiz" dir.⁴⁹

takdim.) 1939'da Millî Neşriyat Kongresi'nde böyle bir "millî" ansiklopedi hazırlanmasına karar verilmişti. 1941'de çalışmalara başlandı. 1943'te birinci fasikül, 1946'da birinci cildi Milli Eğitim Bakanlığı'na yayımlandı. Demokrat Parti iktidarında, 1951'de adı *Türk Ansiklopedisi* olarak değiştirildi. 33. ve son cildi tâ 1984'te yayımlanabildi.

49 HH-1: 223-228. Bilvesile, İsmet İnönü 'siyasî figürü' hakkında serin bir değerlendirme için: Demirel, 2001.

İnzibat, hürriyet, vesayet - “Adam etmek için adam olmak”

1944'te meclis kürsüsünde, “14-15 yaşında bir kızın”, “Güneşimiz doğmazdı, Atatürk olmasaydı” diye başlayıp “Teselli bulamazdık, İnönü olmasaydı” diye biten bir şiirini okumuştur Yücel. Öğretmenlerin çocukları “bu ruhta” yetiştirmek için gayret sarf ettiğini söylemiş, “zaten bu yönde gayret sarf etmeyi, yanlış yola saparı gördük mü yakasına yapıyoruz, okuldan dışarı atıyoruz,” demişti.⁵⁰ Aynı yıl İnönü'nün Türkçü-Turancıları suçlandıran nutkunu izleyen tamiminde, “Cumhuriyet öğretmenleri”nin, “Anayasamızın emirleri ve Cumhuriyet'in bağrından çıkmış olan Partimizin temel fikirlerin” dışındaki hareketlerden “menedilmiş” olduklarını ihtar etmişti.⁵¹ Yine o yıl bütçe müzakerelerinde “Ciheti ve cephesi her ne olursa olsun Kemalizm dediğimiz ve Atatürk'e, onun koyduğu prensible bağladığımız inan sisteminin dışında her ne kalıyorsa bizim için zararlıdır” hükmünü vermişti.⁵² Bunlar, tek parti rejiminin ve bizzat Yücel'in bakanlık kariyerinin son demlerinde, Kemalizmi riayeti zorunlu resmî ideoloji olarak ‘kafalara kakan’ sözlerdir.

Bakan olmadan bir süre önce de, bir “Altı Ok” manzumesi yazmıştı:⁵³ *“Ben bir Türküm; soyum, ırkım uludur, / Milletime göğsüm sevgi doludur, / Tuttuğum yol Atatürk'ün yoludur (...) Yıkılmıştır hanedanlar otağı, / Biz seçeriz bize baş olacağı, / Mukaddesdir Cumhuriyet ocağı, / Ona biri yan baksın da göreyim! / Halk içinden çıktım, halka kulum ben; / Halkı üstün tutmaktayım her şeyden. (...) Dilde birdir, dilekte hep bir Türkler; / Bir ülküde birleşene Türk derler. (...) Türk devleti doğdu Türk milletinden, / Varlığımız hep onun kudretinden. (...) Dinle devlet ayrı şeydir, birleşmez; / Din, bir duygu; ona kimse ilişmez; / Dünyadaki işlere din karışmaz; / Laikliği ben böylece bileyim. / Eskiliği yıktık, oldu bu işler; / Geçtikleri yerde kalsın geçmişler; / Bize bundan, inkılâpçı demişler. / Yı-*

50 MES: 237.

51 Inkılap Tarihi Enstitüsü, 1944: 14.

52 Türk Inkılâp Tarihi Enstitüsü, 1944: 13-15.

53 Çağlar, 1937: 30-32.

kılmadan yapılmıyor, neyleyim? / Böyle doğdum, Cumhuriyetçiyim ben; / Hem halkçıyım, hem milliyetçiyim ben; / İnkılâpçı, laik, devletçiyim ben; / Her birini bir okla göstereyim! / Bu Altı ok Kemalizmin özüdür; / Altısı da Atatürk'ün sözüdür. / Atatürk ki milletin gözüdür, / Bu inanla yüceliğe ereyim!" Mehmet Emin Yurdakul'un "Ben bir Türküm; dinim cinsim uludur" dizelerine nazireyle başlayan, –ve keza milliyetçi hamasete abanan–, manzume, yine çocuksu bir didaktizmle, altı okun resmigeçidini yapar.

*

Altı Ok, eklektik bir kavramlar-düsturlar dizilimidir. Son kerte-de milliyetçilik okunun baskın olduğu söylenebilir; ancak yine de farklı eklemelenmelere, farklı tefsirlere müsaittir. Bu "düşünsel örgüsü seyrek" ideolojik doku, muhtelif siyasî ideolojilerle eklemelenmeye açık muğlaklığıyla "bir tür matris ideoloji" işlevi görmüştür.⁵⁴ Bu yorumunun devamında Ahmet İnsel "pragmatik hegemonyacı" olarak tanımlıyor onu. CHP'nin 1939 Kongresi'nde parti ileri gelenlerinden Kâzım Nami Duru'nun Kemalizmi "bir ideal değil, tahakkuk ettirilmiş birtakım realiteler" diye tanımlayışı, "ne yapıyorsak, o," diye özetlenebilecek bir azamî pragmatizm veya faydacılığın özlü sözüdür.⁵⁵

Modernleşme teorilerinin 'formunda' olduğu 1950'ler-1980'ler kesitinde, Kemalizmi, ulus-devletleşmeye ve modernleşmeye 'sonradan katılan' bir ülkeyi "demokrasiye hazırlayıcı" mahiyette bir vesayet rejimi olarak tanımlayan yorum, yerli ve yabancı sosyal bilim literatüründe baskındı.⁵⁶ Olumlayarak yapılan bir yorumdu bu. 1980'lerden sonra gelişen modernleşme eleştirisi (bunları toptan "post-modernlikle" tavsif etmek yanlış olur), Kemalizmin vesayetçiliğini, anti-demokratik kısıtçılığı yeniden üreten olumsuz bir miras olarak yeniden yorumladı. Bu eleştiriye geliştirenlerden Taha Parla, Kemalizmin, Türk-Osmanlı-İslâm tarihinden süzülüp gelen (patrimonyalist) geleneksel siyasal kültürü, kısmen geleneksel öğeleri pekiştirerek, kısmen modern öğeler ekleyerek

54 İnsel, 2001.

55 CHP 5. Büyük Kurultayı Zabıtları, 1939: 86.

56 Akt. Köker, 1990: 110-111.

devam ettirmiş hatta daha ileri götürmüş olduğu kanısındadır.⁵⁷ Bu geleneklerden önemli bir tanesini, “Türk siyasal söyleminin ve hayatının ‘ölümsüz tema’larından biri” olageldiğini söylediği “*de jure* retorik ve biçimcilik ile *de facto* uygulama ve oldubitticilik ikiliği”ni, –elbette Yücel’i de düşünerek–, bir kenara not edelim.⁵⁸

Gelişen bu eleştiri performansı, 1980’lerde, daha kuvvetle 1990’larda, vesayet kavramını olumsuz bir anlama doğru bükecekti.⁵⁹

*

Hasan Âli’nin Kemalizmden anladığını, *anladıklarını*, anlamaya çalışalım şimdi.

Kalkınma-gelişme gereği ve otoriter bir çalışma etiği, hep berdevam olan, birkaç veciz sözüyle hemen not edip geçeceğimiz bir *leitmotiv*: “Tenbel, her şeyden önce bir vatan hainidir. (...) ‘Çalışıyorum, öyle ise varım!’ diyebilmek lâzımdır.”⁶⁰ “Hayat, harekettir. İnsan, iş demektir. İş yapmayan, işi olmayan bir mahlûk, insandan başka herşey olabilir.”⁶¹ Çalışma azmine, ilim, fen, teknik (“tekniğin senfonisi”) eşlik etmelidir.⁶² Ve 1960’ta yine: “*Tenbele yaşamak yok... / Dünya bir çark olmuş fırıl fırıl dönüyor; / Duran taraflarında ne güneşler sönüyor?*”⁶³

Bu gelişme ve çalışma icabı doğrultusunda “Kemalizm, bir liyakat rejimidir,” Yücel’e göre.⁶⁴ Kendi eşsiz başarılarına “liyakatile” ermiş olan “Büyük İnsan”ın “bizden istediği de bundan başka bir şey değildir.” Liyakate erişmek, önce “kendimize” düşen bir

57 Parla, 1992: 324.

58 Parla, 1991b: 71.

59 Bu eleştirel müdahalenin oluşturduğu birikim de bir eleştiriden geçecek; anti-demokratik siyasal kültürün Kemalizmle mukayyet olmayan sorunlarını da ona özgülemek gibi bir uca savrulduğuna dikkat çekilecektir (Aytürk, 2015). Öte yandan, 2002’den sonra Kemalist vesayetçiliğe karşı bir demokratizm söylemiyle güçlenen İslâmcı-muhafazakâr Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının kendi vesayetçiliğini geliştirdiğini unutmamak gerekir. (Çınar, 2015)

60 ID: 21.

61 ID: 54.

62 ID: 90.

63 DB: 28.

64 ID: 24.

yükümlüktür: “Kendimizde olmayı başkasından istemekte haklı olabilir miyiz? Habersiz terbiyenin formülü budur: Adam etmek için adam olmak.”⁶⁵ “Habersiz terbiye,” yani örnek olmak; iyi örnek olarak etkilemek. “Kendimiz,” neticede toplumu eğitme ve biçimlendirme (“adam etme”) görevini üstlenen, o ehliyet (ve liyakate) sahip olan öncülerdir.

Bakanlığının ilk aylarında, “Maarif düsturumuz, güdümlü ekonomi yanında güdümlü öğretim ve eğitim,” demiştir.⁶⁶ Güdümlü, yani *güdücü* siyaset... Yine o aralar bir nutkunda, siyasî emeli şöyle tarif eder: “İdrak ve muhabbet üzerine kurulmuş sıkı, müeyyidesi derhal kendini hissettiren ciddi ve affetmez bir inzibat sistemi kurmakla gayeye varılacağına inanıyoruz.”⁶⁷ Art arda: sıkı, müeyyideli, ciddi, affetmez, inzibat... Birkaç yıl sonra, “Devlet otoritesini, yalnız ben değil, hepimiz politik hareketlerin cihet şaşmalarında ciddi ve sert olarak kullanmalıyız,” ikazında bulunacaktır: “Çünkü bizim davamız bir cihet davası değil; bir medeniyet davasıdır. (...) Ana prensipleri belli olmuş bir millet ve medeniyet anlayışını bozmak isteyen hareketlere asla müsaade edilmeyecektir.”⁶⁸

1950’lerdeki yazılarında, tek-parti rejiminin güdümlü-inzibatlı siyaseti hakkında, apolojetik (mazeretçi) bir söyleme meyledecek. “Yeni’nin çekingenliğini, hatta vahşiliğini iyi bilen” Mustafa Kemal, “halkı ısındırmak, alıştırmak için yalnız telkinin yetmediğini takdir ettiği” için, anlatmayla kalmayıp “işin arkasına düşüp *yaptırmak*” (abç.) gereğini duymuştu.⁶⁹ “İstiklal Mücadelesi içinde yetmiş yerde çıkmış isyanı, yetmiş kere hortlamış gerilik gafletlerini gördükten sonra milletini seven ve onun hakikatini çırpıplak gören Atatürk, nasıl yumuşak bir adam olabilirdi?” diye soruyordu. “Sebepleri önleyici tedbirlerde asla müsamahasız oluşunu” böyle açıklamak gerekirdi.⁷⁰

Cumhuriyet’in ilk on yılının “değişmeleri”, yarım, kısmî ve ted-

65 ID: 17.

66 ID: 50.

67 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 31.

68 Dölen, 2010b: 373.

69 HH-2: 416-417.

70 HH-3: 170.

rici reformlarla sınırlı olmadığı için, bunlara inkılâp değil devrim demek gerektiği kanısındadır Yücel.⁷¹ Sadaktan yine milliyetçilik okunu çıkartır: “Atatürk devrimleri, hakikatte Türk devrimleridir. Onları devirmeğe kalkmak, Türk varlığını yere sermek olur.”⁷²

Devrimlerin şekli olduğu, şekilde kaldığı tenkidine, –ki *Kadro*culardan 1960’ların sol Kemalistlerine, Kemalistler arasında da dile getirilen bir tenkittir bu–, kararlılıkla karşı çıkar. *Şeklin* önemi ni, 1930’larda da savunmuştu. “Şekil, esastan ayrı bir şey telâkki edilemez”di. İç-dış, bir bütündü. Onun için, “Kemalizm sistemi içinde kültür davası, ana davadır,” diyordu.⁷³ Kemalizmin, tekrarlalım, bizzat Kemalizmin kimi sol yorumları arasında da eleştiri konusu olmuş olan *kültüralizminin*, yani kültürü toplumsal değişimin motoru olarak gören bakışın tipik bir temsilcisidir. 1958’de, “Şapkayı niçin giydik?” başlıklı bir yazıda, ‘şekil’ devrimciliğinin uzun bir müdafaasını yapacaktır. Yine babasının bir incitişiyle girer söze; askerde bıyıklarını kesince onun tarafından “hamam oğlanına” ve kâfirlere benzetilmenin nasıl ağırına gittiğini anlatır.⁷⁴ Oysa “ne fes iman bütünlüğünün delili idi; ne şapka, imansızlığın alâmeti sayılabilir”di. Buna mukabil, yine iç-dış bütünlüğünü vurgular: “Dış, için aynasıdır. Böyle olduğu gibi içe de dıştan girilir.” Şapka giyince “ertesi günü medeni olunma”yacağını Mustafa Kemal de biliyordur. Ancak bu şekil değiştirmeler, “ilk hamlelerin ruhlarda uyandırdığı ileri atılma hevesleridir” ve “onlar bile bir kıymettir.”⁷⁵

Hasan Âli Yücel’in ’50’lerdeki mazeretçi söyleminin temel izleklerinden biri, *hürriyet* meselesidir. Hürriyetlerin “gerçek” hürriyetleri kazanma liyakatine ermek uğruna kısıtlandığını anlatarak, vesa yetçilik tarifini numunelik bir şekilde doğrular. Hasan Âli bu fikri daha 1926’da *Millî Mecmua*’da gayet şedit savunmuştu.⁷⁶ “En iradeli ferdler bile bütün kayd ü şartlardan azade olarak kendi mev-

71 HH-3: 182-183.

72 HH-3: 238.

73 ID: 7-9.

74 Birinci Kısım’ın başından hatırlayalım.

75 HH-2: 406-410.

76 Akt. Kolcu ve Arkon, 2006: 127-130.

cudiyetlerine hâkim olamazken,” cemiyetten bu beklenebilir miydi? Mesela “mesleği bulunmayan bir ferd, medenî manâda adam değil” idi; “daha mahdud bir sahada muvaffak olamamış bir insanın, koskoca bir mevcudiyeti idarede muvaffakiyeti,” olmayacak işti. Demek, millet hâkimiyeti kavramından, milletin sahiden kendi kendine hâkim olması anlamını çıkartmamak lâzımdı. Kendisi, “muvaffakiyet için ‘hürriyetsizliğin’ bile lâzım olabildiğini” harpte görmüştü. Hürriyet, “sebepten çok fazla bir netice” idi. “Hür olmak isteyen milletler, hürriyet numunesiyle vakitlerini zayi etmemeli, belki şimdiki vaziyetlerinden daha çok medeni olmak için çalışmalı” idiler: “Efradı çalışan milletler, ‘hürriyet’ diye arsız çocuklar gibi bangır bangır bağırmaya vakit bulamazlar.”

Bu had safhada “jakoben” manifestodan çeyrek yüzyıl sonra, Hasan Âli’nin 1950’de, “Atatürk ve Hürriyet” başlıklı iki makalesinde geliştirdiği apolojetik/mazeretçi yoruma gelelim. Atatürk’ün okuduğu bir eserde, şu cümlelerin altını çizdiğini nakledder: “Hürriyet, bilakaydüşart serbest olmak değildir. Onun kayıtları ve şartları vardır. Bilakaydüşart serbest olmak, ormanlarda yaşayan hayvanlara mahsustur. İnsanlar ise içtimai muhitlerde bir takım adetlerle, teamüllerle ülfet etmiş, bir terbiyei içtimaiye altında yaşamak mecburiyetinde kalmış olduklarından hürriyetleri bu muhitlerin kavaidi içtimaiyesiyle mahduttur.” “Hükümet-i avam” rejiminde, yani *demokraside*, “ahali[nin], her istediğini yapar gibi görün” mesine de aldanmamak gerektiğini, “fakat hürriyeti siyasiye[nin], her istenilen şeyin yapılmasından ibaret” olmadığı ikazının da altını çizmiştir Mustafa Kemal. Hasan Âli, devamında “bu satırların altını çizerken Atatürk’ün neler düşündüğünü düşünme”ye girer.⁷⁷ Bunu yaparken, Atatürk’ün “nazarî bir insan örneği değil... hareket halinde bir ruh... durmadan action içinde belli bir neticeye varmak için çalışan bir dimağ” olduğunu vurgulayarak, kapıyı pragmatizme açar. Pragmatizmle beraber, yine sadaktan milliyetçilik oku çıkar. Mustafa Kemal’in hürriyet fikrinin esasını, Türk milletini kurtarmak ve ilerletebilmek oluşturmaktadır; bunun için “behemehal hürriyete kavuşmalıdır.” O zaman hürriyetin ilk koşulu, “milletin müstakil varlığına” yani bağımsız-

77 HH-1: 367-371.

lğa kavuşmasıdır, zira “müstakil devlet olmamış bir cemiyette fert hürriyeti aranamaz.” Devamında, hürriyete varmak için milletin her ferdinin “kendi başına duyup düşünmesi” lâzımdır. Bu yolda “ilk vazife milletin kendi başına duyup düşünmesine engel ne varsa onları yıkmaktan başlamak ve duyup düşünmede her imkândan istifade edip *ona yardım etmek*” (abç.) olacaktır. Hasan Âli, *ilk yardımın*, bu düşünme kabiliyetine ket vuran taassubu bastırmak olduğu kanısındadır: “Masum Türk milletini ayağa kaldırmak isteyenlere baş kaldıran mahdut bir zümrenin temsil ettiği kötü taassuba hürriyet tanımamaktan büyük bir hürriyet olur mu?” Millet –çocuk gibi– “masum”dur, fakat “mahdut bir zümre”nin –çocuk gibi– vesayeti altındadır buna göre. Kemalizmin, bu vesayeti kaldırmaya dönük bir vesayet uyguladığını demeye getirir, Hasan Âli. O halde Mustafa Kemal’in, “her türlü sosyal hürriyeti kabul etmiyerek daima tecavüz halinde bulunan fanatizme karşı hürriyet kabul etmez görünmesini diktatörlükle tefsir etmek, medenî ve millî bir günah” olacaktır. O, aksine, “eşi az bulunur bir ‘Hürriyet kahramanı’dır.” Onun, “geniş bir hürriyet rejimini daima zihninde bir ideal olarak muhafaza etmiş” olduğunu da ekler – ‘o noktaya gelindiğinde’ gerçekleşecek bir ideal.⁷⁸

*

Hürriyetin koşulu olarak ‘milletin düşünmesini sağlama ve bu kabiliyeti edinmesi için yardım etme’ motifine bir parantez açalım. Yücel’in 1959’daki bir yazısında da, taassuba karşı bir *Sapere aude* [aklını kullanma cesaretini göster] çıkışı var: “Atatürk’ün Türk milletine, hele Türk gençliğine bıraktığı en değer biçilmez miras, düşündürmektir. O, bizi düşünerek değiştirdi: O, bizi değiştirerek düşündürdü. Bizi padişahsız, bizi halifesiz bıraktığı zaman, padişahları ve halifeleri düşünmiye başladık.”⁷⁹

Düşünme ‘iş’, Hasan Âli’de çok defa *Nutuk*’a çıkar. 1936’da “Her içtimai inanma sisteminin bir kitabı vardır. Bu kitap, ona inananlar-

78 HH-1: 371-376. 1953’te bir başka yazısında, “milletçe hürriyet ve istiklale ermedikçe fertte hürriyet olmadığı gibi bütün insanlıkça geniş bir hürriyet elde edilmedikçe de” milletlerin hürriyetlerinin tehdit altında kalacağını söyler. (HH-1: 165-167)

79 HH-3: 403-404.

ca kutsal tanınır. Kemalizmin kitabı *Nutuk*'tur; onu biz Türkler mukaddes tanırız," diye yazmıştı. *Nutuk*, Atatürk'ün "bu mucizeyi nasıl yaptığını öğrenmek isteyenlerin kitabı" idi.⁸⁰ *Nutuk*, öncelikle Mustafa Kemal'in tasfiye ettiği siyasî muhalefeti mahkûm etme saikiyle yazılmış, kurtarıcı-lider kültürünün inşasında önemli bir basamak olmanın yanı sıra bu hesaplaşmanın yükünü taşıyan bir metindir aslında.⁸¹ Mucize faslını da eksik bırakmayan "kutsal kitap" tanımı, tabii 1950'lerde sekülerleşecek; ancak *Nutuk* aklın, fikrin, düşünmenin, bilginin ana kaynağı olarak salık verilmeye devam edecektir – Kemalizmin ideolojik jestlerindendir bu: '*Nutuk*'ta her şey var'dır buna göre. Yücel, 1950'lerde aralıklarla Atatürk'ü anlamak için hakkında söylenenleri değil kendi yazdıklarını, *Nutuk* ve söylevleri okumak gerektiğini vurgular: "Atatürk'ün *Nutuk*'unu okuyun ve okutun."⁸² 1954'te bir yazısında, söylev ve demeçlerin tükenmesine rağmen yeni basımlarının savsaklanması, fiyatlarının pahalı tutulmasından şikâyet eder: "Atatürk'ün fikirleri böyle mi yayılır?"⁸³

Tek parti devrinin hürriyet-yolunda-zorunlu-hürriyetsizlik ve sayetçiliğinin müdafaasını '50'ler boyunca sürdürmüştür Yücel. 1956'nın 29 Ekim'inde, "Her biri ayrı bir değişme olan devrimlerin tutması için alınmış sıkı tedbirler, Cumhuriyet'in ilk on beş yılını bir nevi 'hürriyetsizlik' nizamı içinde göstermiş olabilir," diye teslim eder. Ancak "aklın ve mantığın tarafsızlığıyla olaylara bakabilenler, bu görünüşteki 'hürriyetsizlik'in gerçek 'hürriyet' yolunda alınmağa mecburiyet duyulmuş koruyucu bir yönetim olduğunu insafla takdir ederler."⁸⁴ 1957'deki bir yazısında, yine, istiklâlin kazanılmasının ardından yükseltilecek hürriyet taleplerinin ardını deşer: "Kim için hürriyet? Hürriyeti dibinden kaldırmayı isteyenlere de mi hürriyet?"⁸⁵

80 PK: 1-4.

81 Parla, 1991a; Başkaya ve Kaynar, 2008.

82 ÖÖK: 46.

83 ÖÖK: 330-331 ve 457.

84 HH-3: 184.

85 HH-3: 236.

14 Mart 1954'te yayımlanan "Diktatör müydü?" başlıklı makalesi bu fasılda önemli.⁸⁶ "Hürriyet rejimini tutmadı, demokrasi ilan etmedi" diye Atatürk'ü ("kapalı bir üslûpla") diktatörlükle itham edenleri "zaman ve sosyal zaruret gibi etkenleri hiç hesaba katmadan verilmiş mücerred bir hüküm"e saplanmakla, yani anakronizmaya düşmekle suçlar. Mesela Fatih Mehmed'i, "İstanbul fethinde bugünün devletlerarası kaidelerine riayet etmedi diye tenkid" etmekle aynı şey olacaktır ona göre bu. Bu suçlamalara karşı, "tarihçi olarak otoritesini bütün dünya kabul etmiş, memleketimize İstiklal Mücadelesinden beri bir kaç defa gelmiş, tarihteki medeniyetleri didik didik incelemiş İngiliz bilgini" Arnold Toynbee'nin BBC'de yayımlanan bir yorumunu tanık gösterir. Toynbee'ye göre, Türkiye'de daha önceki reformcular "ancak 'hasta adam'ı ayakta tutacak kadar az doz verilmek üzere... azar azar, yavaş yavaş garblılaştırma" istemişlerdi; "Türkler, ya yarım ıslahat ile yıkılacaklar, ya bütünü alarak kurtulacaklardı." Birinci yolu tutarak "uçurumun kenarına" gelmişler, sonra "Mustafa Kemal'in liderliği altında ikinci yola, kayıtsız ve hududsuz garblılaştırma yoluna sıçrayarak" kurtulmuşlardı. Mustafa Kemal, "Türkiye'yi süratle ve tamamıyla garblı hayat tarzına intibak ettirmek" için "hesaplı ve sistematik bir şekilde ihtilalci bir program" uygulamıştı. (Yücel, bu arada Toynbee'nin 'objektifliğini' iyice keyfini çıkartarak, tepe tepe vurgular: "Artık bu zata da kimsenin bir diyeceği yok ya! Onu Atatürk, Tarih Kurumuna mı üye yapmış? Tabiiyetini değiştirip mesela İstanbul'dan saylav mı seçtirmiş? Sofrasına alıp içki mi içirmiş, saz mı dinletmiş? Vasiyetnamesinde kendisine paramı bırakmış?") Yücel, Toynbee'nin kaçınılmazlığına tanıklık ettiği "çok kısa bir zaman içinde hesaplı ve sistematik bir şekilde ihtilalci bir program"ın "umumi rey toplama usulüyle" uygulanamayacağına işaret eder. Atatürk'ün elbette "tek otorite" olduğunu ıkrar eder, fakat bunu "bir diktatörlük şekline sokmadığını" tekrarlar: "Çünkü hedefi hürriyet nizamı idi" ve aslında "hürriyetsizlik nizamını" yıkmıştı.

1955'in 10 Kasım yazısında Yücel, *âcilcilik* mazeretini bir teşbihle tekrarlayacak: "Ben onu sancılar içinde kıvranan bir hasta-

86 HH-2: 367-372.

nın önünde, eli neşterli bir hekime benzeterek izah edebiliyorum. İnkılap dediğimiz değişimler, onun başardığı ameliyelerdir. Elbette bu kesişler acıtacaktı. Acıtınca da korkutacaktı. Ama o acıtıcı hamleler yapılmasaydı halimiz ne olacaktı? Bizi kim ve ne biçim kurtaracaktı?”⁸⁷

Bundan on gün kadar sonra da, Mustafa Kemal’in zannedildiği kadar *tek adam* olmadığını savunacak: “Şunu iyi bilmeliyiz ki, on beş yıllık Devlet Reisliği devresinde Atatürk, hiçbir zaman ‘tek şahıs’ olmamış, her istediğini de yapamamıştır.” Ona göre Mustafa Kemal yapacaklarını hem çevresine danışmış, hem “hiç bir zaman yok olmıyan, fakat türlü şekillerde tezahür eden” muhalefeti dikkate almış, “devlet organlarının başında bulunanları hiç bir zaman istihfaf etmemiş [hor görmemiş]”, inkılâpları “milletle anlatıp onu ikna etmek için gayret sarfetmiş”, “bir çok bakımdan haiz olduğu üstünlüğü istismara hevesli görünmemiş” idi. Dahası, “hal-kımız, ölümünde gözyaşı döküp ağladığı halde Atatürk’ün bile bazı hareketlerini beğenmemiş, tenkid etmişti,” Yücel’e göre. O bunu, Cumhuriyet’in “Türk ruhuna en uygun bir siyasi sistem” olmasının delili sayıyordu.⁸⁸

Demokrasi ve hürriyetler bahsinde Yücel, “kadınlarımız”ın bugün “pek tabii imiş gibi gelen” hürriyetlere sahip olmasının değerini özellikle vurgular. “Kadınlarımızdan bir tekinin bile, *velev şahsen bu hususta uzun yıllar mücadele etmiş dahi olsa* (abç.), Atatürk devrinde hürriyetsizlik telmihi yapmasını cemiyet realitelerine uygun bulmak güçtür” cümleleri üzerinde kısaca duralım. Mazeretçi söyleme sitem katan bu söz, 1920’lerde kadınların siyasî katılım hakları için mücadele eden Nezihe Muhiddin ve Türk Kadınlar Birliği’ni akla getirmiyor mu? Onların bu mücadelesi rejim başınınca karalanıp Nezihe Muhiddin kamusal hayatta tart edilmiş, Birlik yönetimine müdahale edilerek ehlileştirilmiş, kadınlara hakları ondan sonra verilmişti.⁸⁹ Bu tarz-ı siyasetin tipik Kemalist bir

87 HH-3: 169-170.

88 HH-2: 378-379.

89 Zihnioglu, 2019.

“lâzımsa biz yaparız” jesti olduğunu düşünüyorum. Şunu da teslim edelim: Yücel’in bu “velev ki” mazeretçiliği, –doğrudan bu vakayı kastediyor olsa da olmasa da–, Kemalist aydınlar içinde, bir istisna.

*

Yücel, 14 Mayıs 1950’de CHP’nin iktidarının sona erip Demokrat Parti’nin iktidara gelmesini, –dönemin Kemalist aydınlarının hepsinin paylaşmadığı bir şekilde–, bir demokratik olgunlaşma merhalesi olarak karşıladı. Hemen seçimin arkasından yazdığı yazıda, 14 Mayıs’ı, “hemen yüz yıla yakın zaman içinde... tarihimizde ilk kansız, iktidar değişme tarihi” olarak selâmlar. İki yıl sonraki yazısında, “Siyasi tarihimizin en önemli olaylarından biri olan 14 Mayıs 1950 hareketi”nin, “eğer Atatürk’ün kurduğu siyasi cemiyet emniyeti olmasaydı, komşularımızda görüp de üzüntü duyduğumuz kargaşalıklardan biri”ne sebep olabileceğini söyleyecektir: “Değişme o kadar sert ve mühimdir.”⁹⁰ 14 Mayıs’tan hemen sonraki yazısında, 1930’da “hiç değilse güdümlü bir muhalefet tecrübesi olan Serbest Fırka hadisesi”nde memlekette “dışarı vuran hoşnutsuzluklar dikkate alınabilseydi”, hürriyet yolunda yirmi sene kazanmış olacağımıza hayflanır bu arada. 1950 Ekim’inde tekrar bu bahse dönerek Serbest Fırka-Demokrat Parti çizgisinin ideolojik teşrihine girişecek; “bizde siyasi muhalefet, partiler şeklinde uzuvlaştığı zaman –onu kuranlar istesin istemesin– iktisatta liberal, sosyal konuda dinci görünüyor veya gösteriliyor” tespitini yapacak. Liberalliğin, “ansiklopedilerde izahatını gördüğümüz ekonomik doktrinden ziyade vergileri aza indirmek, istihsalciye yüksek fiyatla satmak, istihlakçiye aşağı fiyatla almak hülyalarını veren tezadlı bir tefsire uğra”dığından, vicdan hürriyetinin ise ancak kendi inanışını doğru bilip onun dışında olanları sindirmek, hatta engelleyici hareketlerde bulunmak serbestliği haline gel”diğinden yakınacak.⁹¹ 29 Ekim 1953’te, sınıf meselesine değindiği bir yer var: “Sınıfsız cemiyet’ derken cemiyetimizde sınıf olmadığı iddia edilmemiştir. Prensip, sınıflardan birinin öbürlerini gütmemesi-

90 HH-2: 356-358.

91 HH-1: 206-207.

dir.” Bunun önlenmesini, Meclis ve basına, “millî murakabe” ve “halk efkârı”na emanet sayar; Cumhuriyet’in bu “emniyet süpârinin” işlemesine imkân vermesiyle övünür ve zımnî bir özeleştirir yapar: “1946 yılında acı acı çalan düdüğü duymıyan kaldı mı?”⁹² Bu kabil ‘yozlaşmalara’ karşı, hürriyetçi-demokratik ahkâma sığınır: “Bir memlekette hürriyetin kurulup yerleşmesi, onu idare edenlerin hürriyetten korkup korkmamalarına bağlıdır.” “Hürriyeti gerçekleştirmek isteyenler”in de, “gerçek hürriyetin ana kural-larına tabi olmaları” ikazında bulunacak: “Çünkü hürriyetin hastalıklarına tek ilaç gene hürriyettir.”⁹³

1955’te yayımlanan bir yazısında, demokrasiyi “acaba?” soru-sunda temellendirmiş.⁹⁴ Her fikirdeki hata ve sevap ihtimalini” ka-bul etmek, öyle olunca tartışmaya “razı olmak”, itirazla karşılaşın-ca “acaba!?”yla (haklı olabilir mi, yanılıyor olabilir miyim?) ken-di fikrini sorgulamak, demokrasinin esasıdır Yücel’e göre. Anti-demokratik rejimleri, diktatoryaları “Acabasızlık rejimi” diye ta-nımlamış.

Demokratmeşrep bir örnek daha, 1952’deki bir yazısından. Mustafa Kemal’den bir sofrâ hatırası aktarırken, onun “Türk mil-letini ne zaman kurtulmuş sayarsınız?” sorusuna kendi verdiği ce-vabı aktarır: Sıra kendisine gelince, “Milletimiz ne zaman halas-kâr aramaktan kendini varestede hissederse” karşılığını vermiştir. “Bu cevab, bir bakımdan fazla cür’etli”dir, çünkü “o yıllarda Mus-tafa Kemal’e ‘Halaskâr Gazi’ deniyordu”r. “Samimi, hatta fevri ola-rak verilmiş bu cevabla söylemek istediğim fikri derhal kavradı-ğında şüphe olmıyan Atatürk”ün kendisini desteklediğini aktarır: “Bu çocuk (çocuk kelimesini her zaman Rumeli şivesile ve bu şe-kilde telâffuz ederdi) sözün kisasını söyledi. Evet, öyledir, dedi ve şarktaki Mehdi itikadından söz açtı.”⁹⁵

92 HH-2: 365-366. Malûm, CHP açık oy gizli sayım usulüyle 1946 seçimini ‘zorla’ ka-zanmıştı.

93 HH-1: 209-210.

94 HH-1: 456.

95 HH-2: 451-452.

Kemalizmi/Atatürkçülüğü, apolojetik/mazeretçi savununun ve Atatürk kültünün berisinde, bir ‘fikir sistemi’ olarak sağlamlaştır-
maya dönük bir gayreti de var Yücel’in. Özellikle 1952’de bu min-
valde bir dizi yazı yazmış. 10 Ekim 1952’de yayımlanan “Atatürk-
çülük” başlıklı yazı,⁹⁶ bunların en bütünlüklüsü. Atatürkçülüğü,
“bir isme izafe edilmiş” başka akımlarla karşılaştırarak başlıyor;
onun “ne İsevilik, Musevilik gibi onu kuran zatın ismine bağlı bir
din; ne Şafilik, Malikilik gibi bir mezheb; ne Mevlevilik, Nakşilik
gibi bir tarikat; ne Kantism, Marksism gibi bir felsefe veya iktisad
doktrini” olduğunu saptıyor. Atatürkçülük, onlar gibi “bir zümre
inanışına veya sırf teorik felsefî sisteme delalet” etmiyordur. “Hit-
lercilik gibi bir ideoloji taslağı da değildir.” *Teorik olmama ve ide-
oloji olmama* kaziyesi, Kemalizmin temel ideolojik jestidir: kitabî
değil pratik olma, ‘hayattan çıkma’ ve ayrıştırıcı olmama iddiası-
nı temellendirir. Yücel de bu yazısında aynı şeyi tekrarlar: “Ata-
türk şüphesiz bir ‘hareket adamı’ idi... Onun fikirleri, sırf kitab-
ların mahsulü değildir.” Fakat, ideoloji-olmayan bir “fikir siste-
mi” olma iddiası bakidir. Atatürk’ün bir şahıs değil, fikir olduğu-
nu söyler. Onu başka tarihî kahramanlarımızdan ayırt eden, “Fa-
tihcilik, Yavuzculuk, Kanuncilik” yokken Atatürkçülüğün olma-
sını sağlayan, budur. Atatürk’ün fikirlerinin “orijinal” olmadığını
da teslim eder. (“Hiçbir şeye benzemeyeceğine, “iyi ve doğru şey-
lere benzemesi”, evlâdır, ona göre!) Atatürk’ün fikirlerinin oriji-
nallliğini, başka yerlerde de söylenmiş bu fikirleri “sarahatle mil-
lî realitelere göre çerçeveleyip düsturlaştır”masında görür. Bu da
Kemalizmin bir ideolojik jestidir: evrensel ama bize-göre, bize-
özgü, biz-den. Yücel’in bu düsturları açmaya koyulduğunda, mil-
liyetçilik ve laikliğe odaklandığını görürüz. Aslolan “millî hayat
ve istiklâl”dir. Atatürkçü milliyetçiliği, “panislâmism ve pantura-
nizm siyasetine” mesafe koymakla ve “gelenek” tarafından kös-
teklenmemekle ayırt eder: “Hedefi, bütün cihanın, gidişine ayak
uydurmaya mecbur olduğu Garb medeniyetine ısınmak ve onu
benimsemektir. Garblı olmak, Atatürk için kendi milli varlığını
unutmak veya bırakmak değil; bilakis onu iyi duyabilmek, iyi an-
lıyabilmek için gene Garbtan gelen ‘milliyet’ fikrini tutmaktır, ona

96 HH-2: 347-353.

şuurla nüfuz etmektir.”⁹⁷ Aslında “ihtiyar” bir fikir olan laikliğe de Atatürkçülük “millî hayatımızın yürüyüşü içinde tarihi mesnedler bularak bir düşünüş, millî varlığımız bakımından bir anlayış şekli vermiştir.”⁹⁸ Yücel, “Atatürkçülük diyebileceğimiz bir dünya ve millet görüşü vardır,” diye bağlar – “dünya görüşü”ne denk “millet görüşü” kavramının altını çizelim.

1952'deki bu yazılarında, Yücel Atatürkçülüğü ele alırken “kurtulma” ve “kurulma” safhalarını ayırt etmişti.⁹⁹ Kurtuluş, İstiklâl Harbi'nin kazanılması,¹⁰⁰ kuruluş, inkılâplarla Yeni Türkiye'nin kuruluşudur. Kuruluş (Garp medeniyetine tam intikal) tamamlanmadıkça kurtuluşun da gerçekleşmemiş olacağını savunan Falih Rıfkı'nın azamîciliğiyle,¹⁰¹ onun gibi karamsar ve asabi olmakla birlikte, hemfikirdir. Kuruluşu, kurtuluşun devamından öte uzatılması, ebedileştirilmesi gibi de düşünür Yücel; şu ifade tipiktir: “Kurtuluşun tamam olmadığını apaçık gören Gazi, elbette kurtarmaya devam edecekti.”¹⁰² Yücel başka bir yazıda, 19 Mayıs 1919'da başlayan “Atatürk devri”nin 10 Kasım 1938'de bitmediğini söyler; “Cumhuriyet rejimi yürürlükte bulundukça tarihe yazılacak devir, Atatürk devri olacaktır.” “Selçuk devletinin yıkılması ve Osman Beyin uç emaretiyle görevlendirilmesi olayına” benzetir bu tarihî dönemi. Nasıl “Timur yıkımından sonra” Osmanlı Devleti “ikinci kurucu” diye anılan Çelebi Mehmed” tarafından “yeniden canlandırmasına rağmen” Osmanlı adı devam ettiyse, Atatürk adı da devam edecektir.¹⁰³

97 Başka bir yerde, “bir yandan milliyetçi, diğer yandan insaniyetçi oluşu”nun Atatürkçülüğe çıkarttığı ‘müşkülata’ değinecek, bunun “ona iki müfrit ucu düşman” etmesinden yakınacak. (HH-2: 361-362)

98 1960'ta Tunus'ta Habip Bürkibe'nin, –Arapçadan doğru okunuşu Burgiba değil böyledir ona göre–, laisist siyasetini över. (HH-3: 407-410)

99 HH-2: 354. Kıymetli anayasa tarihçisi Bülent Tanör, 1990'ların ortalarında İstanbul Hukuk Fakültesi'nde verdiği “devrim tarihi” derslerini kitaplaştırırken, *Kurtuluş* ve *Kuruluş* olarak iki cilde ayıracaktır (Tanör, 1997a, 1997b).

100 19 Mayıs'ı, iki ayrı yazıda, “Türk kurtuluş tarihinin besmelesi” diye tanımlar (HH-2: 426 ve HH-3: 216). 1956'nın 19 Mayıs'ındaki yazısının başlığı dramatiktir: “Ya çıkmısaydı?”

101 Atay, 1954: 9. Falih Rıfkı Atay'ın bu eserinin adı: *Niçin kurtulmamak?*

102 HH-3: 236.

103 HH-2: 353-354.

1954'ün 10 Kasım'ında çıkan "Ölmiyen Atatürk" başlıklı yazısında, "Türk milletinin onun yolunda gittiğini, ona inandığı nisbette var olmanın sırina erdiğini görerek çıldıran" düşmanlarının, Mustafa Kemal'in "hatırasına ve aziz hayaline pislik" atarken, onu "unutturmak isterken hatırlatışlarını" gösterdiğini söyler Yücel. Buna rağmen, "Onu, bir kanunun himayesine vermek bizim için ne acı, ne acı!" diye biter yazı.¹⁰⁴ Kastettiği, 1951 Temmuz sonunda yürürlüğe giren Atatürk'ü Koruma Kanunu. Öncesinde, iktidar değişimiyle rahatlayan İslâmcı ve milliyetçi-muhafazakâr muhitler hareketlenmiş, bazı hatiplerin 'Atatürk devri'ne kahreden çıkışlar yapması, ayrıca birkaç yerde Atatürk heykellerinin tahrip edilmesi, sadece Atatürkçülüğe 'angaje' çevrelerde değil bizzat DP ileri gelenleri arasında da rahatsızlık yaratmıştı. DP hükümeti, hem bu radikalleri geriletmek maksadıyla, hem de zaten "Millî Şef İnönü"nün arka plana ittiğini ileri sürerek Atatürk'e sahip çıkan tavrının icabı olarak, Atatürk'ün hatırasına hakareti suç haline getiren bu kanunu çıkartmıştı.

1959'da tekrar, "O'nun varlığını her yönden koruma maksadiyle bir kanun çıkarılma zorunda kalınması"ndan dert yanacak, bu zatureti doğuran "karanlıklarda yaşıyan nankörlük köstebekleri"ne kahredecek Yücel.¹⁰⁵ "Onun gölgesine yapılmış tecavüzlerin altını kazıyınız, mutlaka Türkü sevmiyen kirli bir el bulacaksınız," diye yazar. Bütün hücumlara rağmen, "ona yeniden heykel yaptırınlar, onun adını Türklüğün şerefi sayanlar, onu tarihimizin en büyük şahsiyetleri arasında görenler, milyonlardır," güvenini duyar.¹⁰⁶ 1953 10 Kasım'ı vesilesiyle, son yıllarda "türlü tesirlerle Atatürk'ü unuttur gibi görünenlerin velev bir azlık olarak, meydana çıkışları bile bizi üzüyordu," der ama "aldanmışız"dır, "ona bağlı gençlik korkusuz, asil duygularla şahlan"ıyor, "yerlerimizi alınağa hazırlanıyor"dur.¹⁰⁷ Başka bir yerde daha yineler bu özgüveni: "...

104 HH-3: 139.

105 HH-3: 404.

106 HH-2: 356-358.

107 ÖÖK: 187.

heykellerini kırmağa kalkanların arzuları yerine gelseydi de kurtardığı vatanda bir tek anıtı kalmasaydı, adına ve cansız vücudüne şimdiki büyük kabir yapılmayıp da öksüzler mezarlığına gömülseydi, hatta gömüldüğü yer herkesten saklı tutulsaydı, sanki ona neyi ve nesini kaybettirmiş olacaktı? (...) O, yalnız bakışıyla değil, doğuşuyla ve her gün doğuşuyla bizim güneşimizdir. (...) Tıpkı, Çankaya sırtlarında sabaha karşı nöbet tutan Mehmetçik'e dediği gibi, biz onu değil, hâlâ o bizi beklemektedir.”¹⁰⁸

Şu yazdıkları, adeta ansiklopedik bir *hegemonya* tarifi: “Ona mumarız olanlar bile onun tepkisi olma bakımından Atatürk’ün tesiri altında demektirler.”¹⁰⁹

1950’lerde, bu hegemonyaya güvenmekle birlikte, “nankör-lük köstebekleri” dediklerinin tesiriyle ilgili tedirginliğini de ara ara dillendiriyor. 1953 sonlarında bir öğrenci derneği kongresinde, “Atatürk’ten ‘o adam’ diye bahsedip adını söylemek istemiyen, yahud heykeli önünde resim çıkartmaktan çekinen, pek de mahdut olsa, evladlarımızın çıkabilmesi”ni yadırgar: “Atatürk’ü sevmiyecek Türk genci çıkabilir mi?... Atatürk sevgisi ve idraki, mil-lî duygunun temelidir.”¹¹⁰ (Daha önce de rast geldik, Atatürk’e bağlılığı Türklük ölçüsü saymak da Kemalizmin bir ideolojik jestidir ve Yücel’de çok tekrarlanır.) 1955, ismini vermeden DP milletvekili Sait Bilgiç’in “Kemalist misiniz?” sorusuna “Türk Dil Kurumu’nun anlamile hayır,” cevabını vermesine takılır. Kurum’un sözlüğünün Kemalizmi (“Kemalcılık”) “Türkiye devletinin temel yasasını ve Türk yurdseverlerinin siyasal inanını meydana getiren altı ilke” olarak tanımladığını aktarır. “Sayın mebus... o halde yemin ettiği Anayasanın prensiplerini mi doğru bulmuyor?” diye sorar. “Bu kanaatte olan bir vatandaş, Türk milletinin mukadderatına elkoymuş bulunan B. M. Meclisinde hiç bir suretle yer alamaz,”

108 HH-3: 140-142.

109 HH-2: 356. 2000’lerin başında, Kemalizmin hegemonik bir ideoloji olup olmadığına ilişkin iki karşıt teze atıfta bulunalım. Soruya olumlu cevap veren yaklaşıma göre, Kemalizm ona farklı özne ve taleplerle eklemenebilme kapasitesi sağlayan “boş gösteren” olma niteliğiyle, hegemoniktir (Çelik, 2001). Olumsuz cevap veren teze göre ise, ulusal-popüler tahayyüle hitap eden “sivil” bir nüfuz kabiliyetinden yoksunluğu nedeniyle, hegemonik olamamıştır (Yeğen, 2001).

110 ÖÖK: 202.

ihtarında bulunur. Bu ‘imkânsızlıktan’ bir ironi çıkartır: Anlaşılan sayın mebus, “millet kürsüsünün verdiği heyecan içinde bilmiyerek bir tezada, neticede iradesi dışında bir hataya düşmüştür”; demek kendisinde “kusur ve hatadan başka bir şey görmiyenlerde de bu gibi ahval zuhur edebiliyor”dur; Yücel bu “teselli fırsatı” için teşekkür eder.¹¹¹

1950’lerle ilgili Kemalist literatürde retrospektif olarak çok işlenen irtica meselesi, Yücel’in o dönemdeki yazılarında fazla yer tutmaz. Mesela bir Falih Rıfkı Atay’ın, sadece DP’nin “irticacılığına” değil CHP’nin 1946’dan itibaren “irtica”ya taviz verişine de süreklili¹¹² veryansın eden tutumundan uzaktır. İrticayı konu ettiği birkaç yazısından birinde (1952’de), “Atatürk’ün şahsına ve inkılâplara saldıranlar”ın “Türk gençliğinin ruhunda yaptığı tepki, bizim gibi ihtiyarlık çağına yanaşmış olanlara... istikbale emniyetle baktıracak kuvvette ve değerdedir,” diye güven tazeler.¹¹³ 1955’te, Doğu’da kurulması planlanan üniversitenin, “ancak Atatürk inkılâplarının ikliminde verimli olabilir” eceğini söyler, “yanlış ve sapık anlayışta olanlar”a, “bu aziz vatan topraklarında bir Atatürk medresesi açılmıyacağına şimdiden akıllarını erdirmenler” ikazında bulunur.¹¹⁴

27 Mayıs

Demokrat Parti, –zaten şedit bir anti-komünizmle malûl bulunan–, liberal demokratizm söyleminden hayli erken bir aşamada uzaklaşmış; tek parti devrinin anti-demokratik hatırasını ve muhalefetin “insafsız tahripkârlığından” şikâyetini, giderek keyfileşen bir yönetimin meşruiyet gerekçesine dönüştürmüştü. Büyük tarımsal üretim artışının, elverişli uluslararası piyasa koşullarının ve ABD-merkezli savaş sonrası kalkındırma yardımlarının sağladığı

111 HH-1: 408-409. Sait Bilgiç, 1944 Türkçülük-Turancılık Davası sanıklarından ve Yücel’in muarızlarından. “Bende kusur ve hatadan başka bir şey görmeyenler” demesi ondan.

112 Selçuk Şirin, 2014: 468.

113 ÖÖK: 64-65.

114 ÖÖK: 399. Yücel, Doğu’da kurulacak üniversitenin, Said-i Nursi’nin Van’da kurulmasını hayal ettiği Medreset-üz Zehra’nın ‘tecellisi’ olmasını umanları imâ ediyordur.

ğı konjonktür himmetinin yitirilmesi, bu otoriterleşmenin sebep olduğundan daha yaygın bir toplumsal hoşnutsuzluk kaynağıydı. Sanayileşen ve şehirleşen nüfusun talepleri de giderek daha duyulur ve daha zor bastırılır hale geliyordu. Bu şartlarda ülke, 1950'lerin sonlarına doğru, bir yönetim krizine girmişti. DP yönetiminde, –Başbakan Menderes'in zihninin ara ara meylettiği gibi– seçimlere giderek gerginliği düşürmektense, muhalefeti kriminalize etme eğilimi ağır basıyor; mamafih bu da, Cumhurbaşkanı Bayar'ın hükümete telkin ettiği “tenkilci” merhaleye varmıyordu.

Bu şartlarda, büyük şehirlerdeki yaygın sokak gösterilerinden de kendine “görev çıkartan” bir askerî cunta, 27 Mayıs 1960'ta yönetime el koydu. Kelimenin gerçek anlamıyla bir *cuntanın*, yani hiyerarşideki 'haddini' aşan bir subay grubunun, –belirli bir program ve hedefe de sahip olmadan–, gerçekleştirdiği bu darbe,¹¹⁵ ordunun siyaset üzerindeki vesayet denetimini kurumlaştıran bir eşik oldu. Cuntanın darbeyi meşrulaştırmak için başvurduğu –zaten ‘meslekî’ doktrininin temelini oluşturan– Atatürkçülük söylemi, güçlü bir şekilde tahkim edildi. Oluşturulan Kurucu Meclis, –bir yandan ordu vesayetini de kayda geçirirken–, sosyal devlet yapılarını ve temel hak ve özgürlük statülerini geliştiren, böylece modernleşen, şehirleşen ve ‘hareketlenen’ Türkiye'yi rahatlatması umulan bir anayasa yaptı. 1961'den sonra DP'nin mirasını üstlenen liberal-muhafazakâr Adalet Partisi ve genel olarak sağ, zaten kendisine karşı yapılmış bir darbenin ürünü olarak gayrimeşru addettiği bu anayasanın sosyal refah ve özgürlükler çerçevesini “aşırı geniş” buldu. Sosyal demokratlaşma eğilimine giren CHP ve çevresindeki aydınlar ise, bu anayasanın ‘ruhunu’, “Atatürk inkılaplarını” derinleştirmek olarak okuyordu. Enerjik bir serpilme sürecine giren sosyalist solda da, anayasayla birlikte yeni popüler Atatürkçülüğü de bir güvence gibi benimseme eğilimi güçlüydü. Dahası, Kemalizmi küçük burjuva radikal demokratlığının mirası olarak değerlendiren tarih şeması, onu radikalleştirerek dönüştürme hevesi veriyordu.

Hasan Âli Yücel'in ömrü, bu yeni Atatürkçülük ve sol-Kemalizm çıkırının seyrine varmaya yetmedi. Ondan ‘istifadesi’ olmadı. 1961

115 Darbenin dinamigine dair kısa ve derli toplu bir değerlendirme: Saç, 2017.

Anayasası'na bile yetişmedi. Altıncı Kısım'da yine geleceğiz; darbe sonrası yönetimde yeni "görevlere" heveslenmiş ama hayal kırıklığına uğramıştı.

Yücel 27 Mayıs'a gayet hararetli bir destek vermiştir. Darbeden bir ay kadar sonra, "Birinci Cumhuriyet'in son günleri" başlıklı uzun makalesinde,¹¹⁶ 27 Mayıs'ın tipik denebilecek bir savunusunu yapar. "Düşen iktidar"ın, "kütleyi kendi arzusuna göre nizam sokmaya" (güzel bir tarif bu!), 1954'teki büyük seçim galibiyetinden sonra başladığını anlatır. En güçlü anındayken "kanunlarda sıkıştırıcı tedbirler almaya neden ihtiyaç gördüğü, o zaman bir muamma gibi kapanık" görünmüştü Yücel'e göre. Fakat "sıkı sıkıyı doğur"muş, "basın kelepçelen"miş, "muhalefet susturul"muş, "adalet cihazı iradesiyle işlemekten uzaklaştırıl"mıştı. Bu "sıkı-lar", "aydın gençliği ayaklanmaya" sevk etmiş, iktidarın halkı ve gençliği "tedip" etme mücadelesi, caddeleri "muharebe alanı durumuna" sokmuştu. Askerî müdahalenin meşruiyet zeminine ilişkin temel Kemalist kanaati Yücel de tekrarlar: "Demokrasi, dejeneredilmiş, soysuzlaştırılmıştır." O günlerde, "bu sert davranışlar, daha da fenaya gidecek" diye korktuğunu yazar: "Gençlik, dövüle, ezile kıpırdamıyacak hale getirilecek, halk bezecek"ti. Harbiyelilerin, "meşhur ve mesud yürüyüşlerini" yaparak "Orduevinin önünde bir çelik varlık olarak Atatürk'ü çevrele"melerini "hayırlı bir işaret" sayarak rahatlamıştır. Bu noktada da orduda bir ikilik olmasından, "hürriyet, demokrasi derken kardeş kardeşi öldürme durumuna düşme"kten endişelenmiştir. Artık "muhterem liderinin kanun ve nizamdan dışarı çıkmamaya ahdet[tiği] muhalefetten de milletin bir şey istemeye hakkının kalmadığı", onun çabasının ancak "hazırlayıcı hizmet" hükmünde olduğu bu "millî çıkmaz" halinde, "tek ümit" olarak ordu kalmıştı. 27 Mayıs'la "Birinci Cumhuriyet'in son on senesi[nin] bitmiş" olduğunu tespit eden Yücel, CHP'li sıfatıyla seçmen milletine hafif bir âhir sitemde de bulunur: "1950 arifesinde bizleri tutmıyan Türk vatandaşı, kendi-

116 20 Haziran 1960. HH-1: 667 vd. O dönemin siyasî dilinde, 27 Mayıs'la birlikte "Birinci Cumhuriyet'in sona erdiği, İkinci Cumhuriyet devrinin başladığı" yazılır, söylenir. 1990'lar ve sonrasında otoriter ve milliyetçi nitelikleri budanmış bir anayasa talebinde bulunanları "İkinci Cumhuriyetçi" diye suçlayan Kemalist aydınların unuttukları veya bilmedikleri bir vakia.

lerinden çok iyi şeyler beklediği vatandaşlarından çok fena şeyler gör”müştü. Bu “iktidar zihniyeti devam etseydi... yolumuz ucunda korkunç karanlıklar vardı” ona göre. Yazısını “Türk ordusu baskı ile işleyen bir silah makinesi değil; nurlu bir zekâ, bilgiye dayanan aydın bir vicdandır” teminatıyla bitiriyordu.

Yine Altıncı Kısım’da ele alacağız; umduğu vazifelendirmeler gelmezken, ‘sıradan vatandaş’ sıfatıyla İkinci Cumhuriyet’in inşasıyla ilgili düşüncelerini dile getirdi. 23 Ocak 1961’de darbe lideri General Cemal Gürsel’e “Aziz Başkan” hitaplı açık mektup yazarak, “Atatürk sevgisini ve devrimler ilgisini yeterince gönüllerinde yaşatmak” için bir Türk İnkılâp Müzesi kurulması dileğinde bulundu.¹¹⁷ Askerî yönetim hükümetinin üyelerine açık mektuplar yazarak millî eğitimle ilgili gözlem ve önerilerini iletti.

14 Kasım 1961 tarihini taşıyan – ölümünden sonra yayımlanmış– bir yazısı var.¹¹⁸ İkinci Cumhuriyet’in siyasî partiler rejimine ilişkin öngörülerde bulunurken, önce bir CHP muhasebesi yapıyor. 1931-1945 arası “tam manasiyle tek parti olarak iktidarı elinde” tutarken, “bilhassa ekonomik davranışı bakımından ancak hal ve şartlara göre hareket eden opportuniste bir siyaset takip etti”ğini söylüyor. “Bir sınıf veya zümre partisi” olmadığı için bunu doğal sayıyor; yoksa “ya sağa kaçarak Faşist, yahut sol uca kayarak Komünist olmalıydı.” CHP, ona bakılırsa “otoriter bir idare usulü uygulamak suretiyle her iki uca karşıt kal[arak] totaliterliğe düşmekten kendini kurtar”mıştı. “Tarafsızlığını, sınıfsızlık kavramıyla ifade ediyordu”, “hatta bir ideoloji bile kurama”mış idi! Ancak anayasada yer alan Altı Ok prensipleri zaten “millî varlığa bir temel düşünüş getir”iyor, “Kemalizm adı verilen bu altı ilkenin birbirini ayarlaması, sanıldığından çok daha tesirli bir siyasi muvazene sistemi ortaya” koymaktaydı. “Bunlardan ikisini ve üçünü çıkarmaksızın faşistliğe veya komünistliğe gitme mümkün değil” idi. Türkiye’de yasal çerçevenin “en sağ ve en sol uca müsade etmediği” için “tam anlamıyla doktrin partisi kurulamayacağını” doğallıkla belirtir Yücel, zaten ona kalırsa partilerin “doktrin-ci” olması da şart değildir. Yeni dönemin “normal demokratik” ha-

117 ÖÖK: 594-597.

118 HH-2: 976-981.

yatında “hürriyetsiz hiçbir rejimin” tutmayacağını söyleyerek bağlar sözünü – ama hem de “devrimci, ilerleyici, milliyetçi ve garpcı ruhu bozuk” (yani bu ilkelere uymayan) ve “toptancı” (muhtemelen totaliter demek istiyor) her siyasî hareketin “devrilmeye mahkûm” olduğunu belirterek...

DÖRDÜNCÜ KISIM

SÜPER BAKAN

“Gözde Nâzır”

1954 Nisan’ında, önce aldığı bakanlık teklifini şöyle hatırlayacak Hasan Âli: “28 Aralık 1938 günü Başbakan Celal Bayar beni makamına çağırttı ve sağlık sebepleriyle çekilen rahmetli Saffet Arıkan’ın yerine ‘Kültür Bakanlığı’nı teklif ettiler.” Başbakanı önce üçüncü tekille anıp teklifle beraber majestik üçüncü çoğula geçmesi, heyecan ve gururunun on beş buçuk yıl sonra hâlâ süregiden yankısı sayılabilir belki! “Bütün kudretimle ve imkanımla çalışacağımı söyleyerek şahsıma gösterilmiş teveccühe teşekkür ve tekliflerini kabul” ettiğini söyler. “Bu kibar davet, hayatımın dönüm köşelerinden biridir. Her zaman heyecanla hatırlarım,” der.¹

Şüphesiz, bir dönüm köşesi... Öncesi ve sonrasındaki onca yazıp çizdiğiyle değil, bakanlıktaki icraatıyla bilinecek; bakanlık icraatı nedeniyle bir tarafta hayranlık, bir tarafta nefretlik timsali olacak. 28 Aralık 1938’den 5 Ağustos 1946’ya kadar süren uzun bakanlık dönemini, hep “7 yıl 7 ay 7 gün” diye zikreder – birçok mistisizmde gizem ve sihir atfedilen yedi rakamını tespih ederek.²

Kendi anlatımındaki gibi Kültür Bakanlığı’na atanmıştır; ancak bakanlığın adı 1941’de (1923-1935 arası olduğu gibi) Maarif Ve-

1 HH-2: 131.

2 Kızı Canan Yücel Eronat’ın aktardığına göre aslında son günlerinde bakanlığa gitmemiş, fiilen işi bırakmış; yani ‘mesai’ bakımından 7+7+7 tutmuyor (akt. Şengör, 2016: 142).

killiği'ne dönecek,³ nitekim Hasan Âli hep “Maarif/Eğitim Bakanı” olarak anılacaktır. Fiilen, eğitim-ve-kültür bakanlığı yapmıştır. Cumhuriyet tarihinde, onun kadar uzun süre görevde kalmış bir eğitim bakanı da kültür bakanı da yok.⁴

Yücel, iz bırakan bakanlık icraatında, liyakatli bir bürokrat ekibinin desteğinden yararlandı. İlk Öğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'tan zaten uzun uzun bahsedeceğiz. Milletvekili yapıldığı Nisan 1939'a kadar bakanlık üst düzey yöneticilerinden biri olan Cevat Dursunoğlu, Erzurum Kongresi üyesi olmuş bir şahsiyetti. Rüştü Uzel, Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü'nde 1927'den itibaren 23 yıl boyunca kalmıştır. Bakanlık Müsteşarı İhsan Sungu (doğ. 1883), Osmanlı'nın son dönemindeki eğitim tartışmalarına katılmış, Tanzimat ve 19. yüzyıl Osmanlı düşüncesi üzerine incelemeleri yayımlanmış birisiydi.

*

Bakanlığa atanmasını, İsmet İnönü'nün annesine mevlit okumasının ödülü olarak değerlendiren, yani yine “dalkavukluğa” bağlayan dedikodular, tabii Hasan Âli Yücel'in canını sıkmış olmalı. Tâ 1960'ta, acı bir alayla anacak: “*İnönü'nün ihtiyar, saygı değer annesi, / Hayranlıkla dinlermiş bendeki yanık sesi. / Ne âlâ bir câize, her mevlût okuyana? / Eğitim Bakanlığı böyle verilmiş bana.*”⁵

Hasan Âli, geçen kısımda takip ettiğimiz üzere yıldızı gitgide parlamaktayken, böyle bir taltifi ummuş, kendine yakıştırmış olmalı. Dönemin küçük ölçekli kamuoyu içinde ona makam yakıştıranların da hayli çok olduğunu söyleyebiliriz. 1939 Mayıs'ında bakanlığının meclisteki ilk bütçe görüşmesinde, Konya milletvekili Fuat

3 Cevat Geray, ilk kez Yücel'in devrinde bakanlığının önüne “millî” sözcüğünün getirildiğini yazar (İZÜNİDER, 1998: 198). Oysa Milli Eğitim Bakanlığı adı o bakanlıktan ayrıldıktan üç ay sonra, 9 Ekim 1946'da takılacak. DP iktidarı döneminde yeniden Maarif Vekâleti adına; 27 Mayıs 1960 darbesinde sonra yine Milli Eğitim Bakanlığı'na dönülecek. 1983-1989 arası Milli Eğitim ve Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1989'dan sonra yine Milli Eğitim Bakanlığı.

4 Kültür Bakanlığı 1981-89 döneminde ve 2003'ten bu yana Turizm Bakanlığı'yla birleşmiştir. Ağustos 2007 - Ocak 2013 arası (yaklaşık beş buçuk yıl) Kültür ve Turizm Bakanlığı yapan Ertuğrul Günay, Yücel'in 'kıdemine' en fazla yaklaşan bakanıdır.

5 DB: 48.

Gökbudak, “dehalarımızdan garbın deha yollarına giden kısa yolu sezmiş... uçan ruha malik bir şahsiyettir,”⁶ diye övmüş onu. Gökbudak, yazar ve çevirmendi. Özellikle yazar-çizer çevrelerinde Hasan Âli’nin bakanlığının bir ‘kazanım’ olarak kutlandığı kesin. Şöyle böyle bir on yıl sonra –kendi tabiriyle– “devrimbazlık” karşısı milliyetçi-muhafazakâr söylemin cevval polemikçisi olacak olan, velût yazar Peyami Safa’nın yazısı,⁷ işte tam bu memnuniyeti özetler. “İnkılâbdanberi” ortalama yılda bir Maarif Vekili değişmesindeki istikrarsızlık “rökorundan” yakınarak başlar, “Peyami”. Bu istikrarsızlığın, bakanlığın “sahib olduğu vasıtaların azlığıla başarmaya mecbur olduğu işlerin zorluğu” arasındaki büyük oransızlıktan kaynaklandığını teslim eder. Vekâlet’te asker, idareci, fikir adamı, politikacı, “her türlü kaliteyi” denedikten sonra şimdi Hasan Âli’nin atanması, Peyami Safa’ya “ömrünün en büyük millî sevinçlerinden birini” vermiştir. Zira “Onu herşeyden evvel büyük bir fikir adamı olarak tanıyoruz”dur. “Dünyada kafa denilen işkence ve icad aletinin Buda’dan Bergson’a kadar neler çekmiş ve neler yaratmış olduğunu biliyor; düşünme metodunun geçirdiği buhranları ve rönesansdanberi girdiği doğru yolu biliyor ve nihayet bugünkü dünyayı kıvrandıran meselelerin bütün ilmî temellerini biliyor”dur. Hasan Âli’nin “iffetli ve metodlu... hummalı zekâsını... Avrupalı metodile, enerji ziyanına meydan bırakmadan her işi saatinde tekemmül ettir” işini över. Meslekten, yani maarifçilikten yetişmiş olmasını, ayrıca “edebiyatımızın en ön sırada gelen kıymetler” arasında olmasını över. Hasan Âli’nin bakanlığıyla, “kültür mefhumile ister mekteb sırasından, ister dışarıdan ilgili, küçük büyük her vatan çocuğu... her öğretmen... her san’atkâr ve fikir adamı... kendi soylarından cins, olgun ve samimî bir insana kavuş”muş oluyordur. Evet, Hasan Âli’nin bakanlığı, muharrirler ve edipler muhitinde bir armağan gibi karşılanmıştır. Vâ-Nû’nun aktarımıyla, “tam ehli bulundu!” deniyordur, bir “memnuniyet hâlesi” oluşmuştur.⁸

6 Akt. Sayar, 2002: 73. 1931’de Konya’da müze gezerken Mustafa Kemal’in Farsçadan Mevlana’nın dörtlüğünü tercüme ettirdiği kişinin Hasan Âli değil de Fuat Gökbudak olduğuna dair anlatımlar vardır.

7 Peyami Safa, “Hasan Âli Yücel”, *Cumhuriyet*, 30 Birincikânun 1938.

8 Vâ-Nû: “Yeni Maarif Vekili Hasan Âli Yücel”, *Akşam*, 31 Kanunuevvel 1938.

“Hususi kamara adamı”

Dostu Tanpınar’ın lakonik tespitlerine takılmadan edemiyoruz! Hasan Âli’nin “hususi kamara adamları” arasında olduğunu not düşmüş günlüğüne: “Âli’nin bir vakitler İsmet Paşa’dan sonra en kuvvetli hükümet rüknü gibi görülmesi, kendini biraz da öyle sayması”ndan söz etmiş.⁹

Hasan Âli, bakanlığı döneminde sahiden bir “hususi kamara adamı”dır. Yedi buçuk yılı aşan o dönemde Celâl Bayar’dan sonra iki kez Refik Saydam, iki kez de Şükrü Saracoğlu başkanlığında hükümet kurulmuştu. Bu beş hükümette de görev alan, Hasan Âli’den başka sadece iki kişi vardır: birisi Saracoğlu, diğeri Ahmet Hulusi Alataş.¹⁰ Alataş, fazla iz bırakmamış bir teknokrat-bakan. Dolayısıyla, Hasan Âli gerçekten temayüz eden bir siyasî figür olarak görünür. Kemal Tahir’in bir roman kahramanına dedirttiği gibi, “gözde nâzır”!¹¹

Fakat Tanpınar’ın notundaki nüansı ihmal etmemeli: “Kuvvetli gibi görülmesi, kendini biraz da öyle sayması...” Kuvvetli gibi görünüyordu, fakat kuvvetini büyük ölçüde İnönü’ye borçluydu. Aslında ‘son kertede’ herkes konumunu, Millî Şef olarak iktidarını kurumlaştıran İnönü’ye borçluydu. İnönü, Mustafa Kemal döneminde tasfiye edilmiş birçok siyasetçiye de iade-i itibarda bulunup yeniden görevlendirerek, sadakat çemberini genişletmişti.¹² Ancak Yücel, muhtemelen İnönü’ye biraz daha fazla bağımlıydı; zira yine de ne olsa bir güç kaynağı olan partide kök salmış değildi¹³ ve tecrübeli ‘kurt’ siyasetçiler arasında sayılmazdı.

9 Saracoğlu, Esendal, Mümtaz Ökmen’le beraber... Enginün-Kerman, 2007: 204.

10 25 Ekim 1937’den 18 Ocak 1945’e kadar sağlık bakanlığını yürüten Alataş, Adalet ve Kalkınma Partili Recep Akdağ’dan (Kasım 2002-Ocak 2013, sonra bir de Mayıs 2016-Temmuz 2017) sonra Cumhuriyet tarihi boyunca bu makamı en fazla işgal eden kişidir. Bakanlık müsteşarının bir eczacıyla özel görüşme yapması üzerine görevinden istifa eden, dürüst bir bakan olarak anlatılır (Karakuş, 1977: 128). Elmadag Devlet Hastanesi onun adını taşıyor. 1928-1930 arasında İzmir Belediye Başkanlığı da yapmış.

11 Tahir, 2016: 7.

12 Demirel, 2013: 216-220; Koçak, 1986a: 154-224.

13 1939’da yapılan kurultayda, önceki kurultayda seçildiği parti yönetimine alınmamıştı. 1943’teki 6. Kurultay’da da alınmadı. Gerçi, tek parti yönetiminde parti organlarının işlevini çok da abartmamak gerekir.

1945 Mayıs'ında Meclis'te Emin Sazak'la tartışırken söylediği şu sözlerle de, kendisini usta siyasetçiler zümresinden ayırır, 'entelektüeller' familyasına yaklaştırır: "Filvaki ben 26 senedir politika içinde değilim. Fakat 26 seneden beri fikir hayatı içindeyim. Fikir söyledim, fikir söyledim."¹⁴

Ama Tanpınar'ın "kendini biraz da öyle [kuvvetli] sayması" dokundurmasını yabana atmayalım. Kısımın sonlarına doğru, Hasan Âli'nin siyasî ikbal hevesine dair işaretler de göreceğiz.

*

Bir gün Çankaya'da Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde kurulan küçük sohbet meclisinde, Gülhane Hastanesi Nöroloji Kliniği başa-sistanı Dr. Necmettin Polvan, Freud'un teorisini anlatmış. İnönü, felsefeden anlar biri olarak Hasan Âli'nin kanaatlerini sormuş. Yücel, Freud'un bu nazariyesiyle "bir hakikati bulduğunu, fakat buluşunu abarttığını" söylemiş. İnönü'nün cevabı: "Keşke biz de bir hakikat bulsak da abartsak, Hasan Âli Bey."¹⁵ İnönü'nün Yücel'e bir ehli-vukuf mevkii tanıdığını, ama o vukufa yine de kritik nazarla baktığını düşündürtebilecek bir anekdot. Yücel'in 'iddialı güven ve iyimserliğine' –ve İnönü'nün bunun karşısındaki 'gerçekçiliğine'– bir işaret de sayılabilir. Her halükârda, oksidentalîst/Garbiyatçı fanteziyi hülâsa etme gücü yüksek bir anekdot!

*

Hasan Âli'nin bakanlığından taşan gücüne dair bir alâmet, Anayasa ve "devlet dili"nin Türkçeleştirilmesindeki inisiyatifidir. Gerçi, Celâl Bayar'ın daha sonra Ali Fuad Başgil'e anlattığına bakılırsa, ilk bakanlığa atandığında kendisine "dilın körü körüne modernleştirilmesine karşı" olduğunu söylemiş, hatta Kültür Bakanlığı adının Maarif Vekâleti'ne çevrilmesi teklifini tezkerıyla Başbakanlığa sunmuştu.¹⁶ Bayar ve Başgil, onun bu konuda sonradan

14 Sazak, 2009: 379.

15 Sabahatin Eyüboğlu'dan nakleden Eczacıbaşı, 2010: 571. Bu aktarıma bakılırsa, Yücel "Freud, Marx, Einstein gibi Museviler," genellemesi yapmış abartıcı kâşifler için.

16 Başgil, 1966: 53. Hatta Bayar, yine Başgil'in aktardığına bakılırsa, "İleriye gitmeye-
lim, fakat geriye de dönmiyelim" şerhini düşme gereği duymuştu.

‘müfritleştiği’ kanısındadırlar. Yücel’i karalamaya dönük literatürün bir parçası olan bu anlatıma şüpheyile yaklaşmak lâzım. Yücel’in, kendi dili ‘eskiye’ meyletmekle beraber, ılımlı da olsa ‘özleşmeci’ olduğunu biliyoruz. 1941’den itibaren anayasa ve hukuk dilini yenileştirmek için çalışmaların başlatılmasına öncülük etti. 10 Ocak 1945’te Anayasanın dilini Türkçeleştiren kanun Meclis’te kabul edildi.¹⁷

*

Hasan Âli’nin kendi bakanlığından taşan gücüne dair bir başka rivayet, Ocak 1942’de Şerafettin Yaltkaya’nın Diyanet İşleri Reisliğine getirilmesindeki tesiridir. Diyanet İşleri’nin *İslâm Ansiklopedisi*’nde de, “muhtemelen” böyle olduğu yazar.¹⁸ Yaltkaya’yla yakınlıklarını Birinci Kısım’dan biliyoruz, Ankara’da aynı apartmanda oturduklarını da biliyoruz. Necip Fazıl, bir gün Hasan Âli’nin evinde Yaltkaya’yla beraberlerken Kur’an’ın Türkçe mealini hazırlamaya dönük çalışmalardan bahis açılması üzerine kendisinin şiddetle tepki gösterdiğini; bunun üzerine “Efendi cenapları” diye andığı Hasan Âli’nin “İmam-ı Azam’dan fetvalar getirmeye” kalktığını ama kendisinin bu delili boşa çıkardığını aktarır. Hasan Âli, “inanılmayacak derecede sert ve acı... bu sözlerle, evinde bir dram çıkmasın diye kahkahalar atarak mukabele etmişti,” ona bakılırsa.¹⁹ Doğruysa, diyelim, Yücel’in bu kısımda da rastlaşacağımız ‘iyi geçinme’ itiyadına bir örnek daha. Onun Yaltkaya’nın Diyanet İşleri Reisi olmasındaki etkisini ise, bir ihtimal olarak kaydedelim.

*

Buna karşılık, Hasan Âli’nin kendi bakanlığına bile tam hâkim olamadığına dair tanıklıklar da vardır. Kimi Köy Enstitüleri yöne-

17 8. maddeden örnek verelim. Eskisi: “Hakk-ı kazâ, Millet nâmına, usûlü ve kanûnu dairesinde müstakil mehâkim tarafından istimal olunur.” Yenisi: “Yargı hakkı, millet adına usul ve kanuna göre bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır.” DP iktidar döneminde, 1952 Aralık’ında 1924 diline dönülecek.

18 <https://islamansiklopedisi.org.tr/yaltkaya-mehmet-serefettin> (Erişim tarihi 1 Nisan 2020).

19 Kısakürek, 2013: 96 ve 2017: 251. Bilvesile, Necip Fazıl’ın ‘düşünce dünyası’ hakkında: Bora, 2015.

ticilerinin anlattıkları yanında, Niyazi Berkes'in anılarında da rastlarız buna. İstanbul'dan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne geçmek için Ankara'da girişimlerde bulunurken, liseden öğretmeni olan bakanın bu tayin için ilgili genel müdüre telkinde bulunacakken, bakanlık bürokratlarından Reşat Şemsettin Sirer'in sözünü kesip o kadronun dolu olduğunu söylediğini, bunun üzerine bakanın da kendisine "Hade yavrum, sen yine orada kal," diyerek kestirip attığını aktarır. Hayal kırıklığı ve şaşkınlıkla makamdan ayrılıp, bakanlığın arkasındaki caddede bulunan Akba Kitabevi'nde vakit geçirirken, arkadan "Hasan Âli Yücel'in tâ kendisi" yaklaşip koluna girer; "hade hade, sen şimdi koş Edhem Bey'e [Yüksek Öğrenim Genel Müdürü] git," deyip uzaklaşır. Berkes, "sezer gibi" olmuştur ki, bakanlığın içinde "birbirine karşıt hüküm süren iki parti" vardır!²⁰ Sadece bakanlık değil, tümüyle tek-parti, sanılabileceği gibi hemâhenk ve mütecanis değildir.

"Biraz uyarı, daha çok da şaka..."

1939 Haziran'ında, bakanlığının altıncı ayında *Yedigün* dergisinde Hasan Âli Yücel'le ilgili bir röportaj yayımlandı.²¹ Resmî bir dille de olsa modern magazin tarzına yaklaşan, bakanı 'insan olarak' tanıtmaya dönük bir röportaj. Odakta, yüzünde "kırıksık bile bulunmayan" genç bakanın mütevazılığı vardır: "Muallim, mütefekkir, muharrir, sanatkâr, mebus ve nihayet Maarif Vekili" sıfatlarından önce, ilkin "halk çocuğu"dur o. "Üstad", gazeteciye "büyük bir tevazu ile" sigara uzatmıştır. "Hademesiz, uşaksız, teşrifatçısız koridordan" geçip, "iki katlı evin bir dairesini işgal etmiş bulunan Maarif Vekilimizin yanından ayrılırken", bu sadeliği ve tevazuu "halk hâkimiyetinin zaferi" olarak görerek kıvanç duyar.

Yücel'in bakanlığı sırasındaki şatafatsızlığı, resmiyetsiz rahatlığı, bundan öte 'lâubali' bulunan halleriyle ilgili birçok şey anlatılır. En spektaküleri, donlu-atletli anekdotlar. Necip Fazıl, şüphesiz aleyhte bir tanık olarak, "apartman dairesinin sofasında yanan büyük kömür sobasına yaklaşip, ayağında sadece bir don ve üstünde bir

20 Berkes, 2019: 144-146.

21 Şevket, 1939: 14, 25.

atlet, bacağındaki kılları kavururcasına yanmayı pek sevdiğini” anlatır. Bürokratları bazen bu ‘kılıkla’ kabul ettiği biliniyordur; hat- ta kurul başkanı, Necip Fazıl’dan kendilerini bu şekilde karşılama- masını telkin etmesini istemiştir.²² Can Yücel, bir seferinde trenle Ankara’ya gelirken sabahın üçünde “Afyon ilerisinde bir istasyon- da” kendisini görmek isteyen kasaba ileri gelenlerini selâmlamak için “oflaya pufloya gömleğini giyip, kravatını takıp, ceketini sırtı- na geçirip... pantolonunu giymeden donla cama çıktığını” anlatır. Ancak attığı “ufak da bir nutuk” kifayet etmeyip, “toplumumuzun püsküllü belâsı birkaç dalkavuk el öpeceğiz diye vagon kapısın- dan içeri” dalınca, Yücel “apar-topar kompartımana kaç”mıştır.²³

Hasımları, bürokratlar ve maarifçilerle yaptığı toplantılarda kü- fürlü, “müstehcen kelimeler”le konuştuğunu ileri sürmüşlerdir.²⁴ Sevenleri, böylesi sivrilikleri, nüktedanlığına ve neşesine delâlet eden vakalar olarak anlatırlar. Mesela hızlı daktilo yazdığı için ba- zen evine çağırıp yazılarını dikte ettirdiği akşamcı memur, bir de- fasında birkaç kadeh içtikten sonra gelince, “Ulan burası kerhane mi içip içip geliyorsun!” diye çıkışması; Melih Cevdet Anday’a gö- re “biraz uyarı, daha çok da şaka”dır.²⁵ Tanıklıklardan çıkan izle- nim, Yücel’in hakaret etmediği, kâh ‘takılma’ kâh ‘ortamı rahatlat- ma’ faslından argolu konuşmayı sevdiği...

Yücel’in bakanlığı süresince muharrir ve edip çevreleriyle özel- likle yakın, ahbapça bir ilişkiyi sürdürdüğü biliniyor. Tercüme Bü- rosu’nun çoğu toplantısına bizzat katılıp, çıkışta bazen Şükran Lo- kantası’nda “akşamcılığa”, oradan Sabahatin Eyüboğlu’nun evi- ne sohbete takılması; Neşriyat Müdürlüğü’nde çevirmenlik yapan edebiyatçıların yanına sık sık sohbete uğraması, bunun örnekle- ri. Melih Cevdet Anday, “Doğrulukla açıklama kaygısından ola- cak, dura dura konuşurdu”, diye hatırlar – ‘lâubalice’ olmayan bir hal!²⁶ Bir akşam yine büroya uğradığında Anday’ın geç saatte bir kızla yalnız oturduğunu görünce göz kırıp “maşallah” demiş, ni-

22 Kısakürek, 2017: 250.

23 “Sonra oturduk bakanla yatakların üstüne, sabaha dek güldük.” GG: 9.

24 Öner, 1947: 17.

25 Anday, 2009: 101.

26 Anday, 2009: 46, 99-100.

şanlısı olduğunu öğrenince öğrenimini sormuş, liseyi bitirmesine bir “maşallah”, hukuk fakültesi mezunu olmasına bir “maşallah” daha çekmiştir.

Çok geçmeden İslâmcı-muhafazakâr cenahtaki Yücel nefretinin başını çekeceklerden olacak olan Necip Fazıl’la da bakanlığının ilk döneminde ahablığını sürdürdüğünü biliyoruz.²⁷ Onu Ankara Yüksek Devlet Konservatuarı’na tayin etmiş. Haftada iki gün İstanbul’dan trenle gelip gitmekten şikâyet edince, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi’nde ve Robert Kolej’de ders verme görevi vermiş. 1940’ta Namık Kemal’in doğumunun 100. yıldönümü vesilesiyle Necip Fazıl’a bir Namık Kemal kitabı (*Şahsı-Eseri-Tesiri*), yazdırmış, Türk Dil Kurumu’ndan yayımlatmış. Bu arada Ankara’da Yücel’in, İstanbul’da Necip Fazıl’ın Vaniköy’deki ya-lısında birbirlerine misafir oluyorlar. Hatta Hasan Âli’nin beğendiği yemekleri, Florya’da kalan İnönü’ye de sunmak üzere sefertasıyla hazırlattığını aktarır Necip Fazıl.²⁸ Bir seferinde, İstanbul’da profesörler kurulunda İnönü heykelleriyle ilgili projeler konuşulurken yaptığı bir provokasyonu yazar, bilinen kibirli üslûbuyla. Önündeki kâğıda “birtakım sıkıntı karalamaları” dökmesi üzerine toplantıya başkanlık eden bakan Yücel, “Ne karalıyorsun kâğıda, şair?” diye takılmıştır kendisine. Toplantıdan sonra Burhan Toprak’la beraber üçü konuşurlarken, Necip Fazıl Avrupa’dan “boyun yerleri burgulu” standart heykeller ısmarlayıp, ‘şefler’ değiştiğinde “yenisinin başını oraya burgulayıversek...” önerisini dile getirmiştir. Hasan Âli “kıpkırmızı” olmuştur Necip Fazıl’a göre, “ve yüzünün sol tarafıyla resmî, sağ tarafıyla de hususî olarak, ağlamaklı ve gülümsemeli!”²⁹ “Sultanü’ş Şuarâ”ya bakılırsa, resmî-olmayan, şahsî görüşü itibarıyla Hasan Âli de alaya alıyordur şef kültürünü. Sonra, Necip Fazıl’ın 1943 sonlarına doğru çıkarmaya başladığı *Büyük Doğu* dergisinin muhalif renginin koyulaşmasına bağ-

27 Necip Fazıl’ı Peyami Safa’yla tanıştıran da, 1921’de Beylerbeyi vapurunda, Hasan Âli olmuş: Ayvazoglu, 1998: 462-463.

28 Kısakürek, 2017: 249-251, 259-260.

29 Kısakürek, 2017: 255-256.

lı olarak, mesafelenirler. En nihayet bakan, “Akademideki hocalığınızla Büyük Doğu’dan birini seçmenizi ihtar ederim!” tebligatıyla ilişkiyi koparır.³⁰

Milliyetçi-muhafazakâr camianın bir başka üstadıyla, Nurettin Topçu’yla da, onun huyuna suyuna uygun, mesafeli-saygılı bir temastaları olmuş. Yücel, İstanbul Erkek Lisesi’nde felsefe dersine girdiği Topçu’yu üniversite için Fransa’ya gitmeye teşvik eden hocalardan. 1929’da talebe müfettişi olarak Fransa’da bulunurken de görüşmüşler, ahabplık etmişler. Tahmin edilecek fikir anlaşmazlığına rağmen, hürmetli bir ilişki sürdürdükleri anlaşılıyor. Nurettin Topçu 1943 Eylül’ünde felsefe öğretmenliği yaptığı Vefa Lisesi’nden Denizli İsmet İnönü Lisesi’ne atanınca, adı “Atatürk düşmanı, mürteci”ye çıktığından bu tayinin baskı altında yapıldığını düşünse bile, yine de eski hocası bakana kırılır. 1944 yazında İstanbul’da tatildeyken, bir arkadaşı, bakanlıkta aleyhine yeni “teşebbüsler” hazırlandığını aktarır, mani olması için bakanla konuşmasını salık verir. Topçu, bilinen gururuyla önce ayak direse de sonra Ankara’ya gider, bakanlığa gidip “vekili” görmek istediğini söyler. Bakanın Talim Terbiye Heyeti toplantısında olduğunu söyleyerek onu toplantının olduğu salona gönderirler. Kapıdaki müstahdem, “Vekil seni tanır mı?” diye sorar. “Tanır,” cevabı üzerine bir sandalye uzatılır, oturup beklemesi söylenir. Orada beklerken, toplantıdan dışarı taşan seslerden, kendisi hakkında da konuşulduğunu işitir. Bir bürokrat “menfi ruh sahibi” olduğunu söylüyordur. Ardından bakanın, lise yıllarından itibaren tanıdığını söylediği Topçu hakkındaki intiba ve fikirlerini anlattığı işitilir. (Topçu, Yücel’in kendisi hakkında –belli ki olumlu yönde– neler söylediğini çevresindekilere anlatmamış.) Toplantı dağılınca, Yücel kapıda beklemekte olan Topçu’yu görür. Onun koluna girer, etraftakilerin duyacağı bir sesle, “Nurettin, sen bunların ağzına düşecek insan mısın?” der, beraber çıkarlar. Aktarıma göre, makam otomobiliyle Mevlavî tekkesine gider, şafak vaktine kadar sohbet ederler! Yücel, “Nurettin, sen git, huzur içinde talebelerini yetiştir,” demiştir eski öğrencisine. Hemen Eylül’de, Topçu İstanbul Erkek Lisesi’ne atanır.³¹

30 Necip Fazıl “ferman” diye alaya alır bu tebligatı. Kısakürek, 2017: 268.

31 Enginertan, 2009: 95-96. Topçu hakkında, Bora, 2017a: 377-383.

Yücel'in öğrencilere 'takılması' hakkında hikâyeler var. Hıfzı Topuz, bakanın bir gün Galatasaray Lisesi'ne geldiğinde, saçlarını "top ense" uzatmış olan arkadaşı Mahmut'a gözünün takıldığını ve "Bu saçlar ne böyle!" diye haşladığını hatırlar: "Bu saçları kendini kızlara beğendirmek için mi uzatıyorsun? Bak oğlum, benim saçlarım kısa, kadınlar beni beğenmiyorlar mı sanıyorsun?" Hep beraber gülmüşlerdir. Dönemin bir başka Galatasaray Lisesi öğrencisi, Çetin Altan, Yücel'in okula geldiğinde "müdüre gösterdiği iltifatın, müdürü de gözlerinde bir kat büyüttüğünü" aktarır.³² Gazeteci Bedii Faik, ölümü üzerine *Dünya*'da yazdığı anmada, "peşinde müdürler ve müfettişlerden ibaret bir kalabalığı peşinde sürüklemekten... tek başına sınıf gezen" ilk bakan olduğunu, dahası kendisinin de öğretmen olmuş olan öğretmenlerinin elini öptüğünü hatırlar Yücel'in. (Milletvekili iken İstanbul Üniversitesi'ni ilk ziyaretinde de "emektar hademe" Ömer Ağa'nın elini öpmüş.)³³ Konuya Lisesi'ni bir ziyaretinde kızların ve erkeklerin "yerlerinin" ayrı olmasına takılmış, "Bu ne demek yahu! Bundan sonra kızların gittiği yere erkek talebeler de gelecek!" talimatı vermiştir.³⁴ Ahmed Güner Sayar o sırada Enstitü talebesi olan annesinden, 1939'da İsmet Paşa Kız Enstitüsü'ne teftişe gelen bakan Yücel'in geçirdiğini, kendi yaptığı kanaviçeyi beğenip aldığı notu sorduğunu, notu yetersiz bulup yükselttiğini dinlemiştir. Demek "Vekil bey 13 yaşındaki bir ortaokul öğrencisinin yaptıklarına alelusül değil, fakat ciddiyetle eğiliyor, yapılanların iyisini tefrik ediyor, iyi yapanın hakkının da teslim edilmesini istiyor ve emeğe, çalışmaya müsbet bakıyor"dur.³⁵ Hasan Âli'nin çok gezip dolanan, çok şeyle doğrudan ilgilenen ("saç örgüsünden mekteplerde muaşeret âdâbına kadar"),³⁶ gerçekten *enerjik* bir bakan olduğuna şüphe yok.

32 Topuz, 2017: 124.

33 Abdülbaki Gölpinarlı, "Seher olmaz artık", *Tanin*, 7 Mart 1961.

34 Erbaş, 2019: 160.

35 Sayar, 2002: 16.

36 Vâ-Nû'nun 30 Mart 1939'da *Akşam*'da "Hasan Âli Yücel Maarifimize iyi bir yol takib ettiriyor" başlıklı yazısından.

O sıralar öğrenci olan arkeolog Ekrem Akurgal, 1940'larda Ankara'da bir "Hasan Âli Yücel havası estiğini" yazar. Bakanın, arada bir Kızılay meydanı ile Sıhhiye arasında bulvarı yaya kat edip "sağa sola sevgi dolu davranışlarda bulunduğu", herkesi, "gençleri bile" fötr şapkasını kaldırarak selamladığı, hatırladadır.³⁷

Astlarıyla ilişkilerine dair, 'hoşgörü' sahneleri biliyoruz. O sıra yeni profesör olan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, hukuk terimlerini Türkçeleştirmek için çalışan komisyonda Yücel'le düştüğü bir ihtilâfı anlatır. Kendisi Fransızca "acceptation" teriminin "tablama" diye karşılanmasına itiraz edip herkesin anlayacağı "kabul"ü önerince, komisyona başkanlık eden bakan, "buraya her Arapça terimin Türkçesini koymak zihniyetiyle oturmazsak hiçbir iş göremeyiz," diye "sert bir tonla" çıkışır. Bunun üzerine Hıfzı Veldet, "Madem ki her terimin karşılığı konulmuş, bizler buraya niçin çağrıldık?" diyerek toplantıyı terk etmeye davranır. Bakan, "Yahu sen ne celâlli adammışsın, burada tespit edilenler münakaşa edilebilir. Gel otur yerine," diyerek onu geri çağırır. Görüşmeleri "tatlı bir hava içinde" sürdürürler.³⁸ Uzun yıllar Türkiye'de ders vermiş Yahudi Alman hukukçu Ernst Hirsch'le de bir münakaşası var. Hukuk Fakültesi'nde bir profesörler kurulu toplantısına başkanlık ederken, onu "kendisinin antik çağın klasik eserlerini Türkçeye çevirtme yolundaki çabalarını sabote etmekle, çevirinin doğruluğu konusunda öğrencilerin kafasına güvensizlik tohumları serpmekle" suçlamış. Bir hukukçunun filolojik meselelere bulaşmamasını ihtar etmiş, "öz Türkçe sözcüklere kusur bulma hakkını nereden aldığını" sorgulamış. Hirsch, eski Yunanca bildiğini, ayrıca hukuk açısından da kanun metinlerinde yapılan çevirilerde sayısız çeviri hatası bulunduğunu gördüğünü söylemiş. Yücel bir Arapça-Türkçe sözlük getirtip Hirsch'in önerdiği Osmanlıca sözcüğün kendi önerdiği öz Türkçe sözcükle aynı anlama geleceğini ispat etmeye çalışmış; "bu ispat denemesi başarısızlıkla sonuçlan"mış. Bunun üzerine, Hirsch'e çevirilerin yeni baskılarında yardımcı olup

37 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 81.

38 Hıfzı Veldet, üniversite özerkliği olmadığından, bakanın isterse onu görevden çıkarabileceğini ya da bir liseye öğretmen olarak atayabileceğini hatırlatarak, "Yücel'in engin hoşgörüsü"ne örnek gösterir bu vakayı. "Hasan Âli'den anılar", *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1984.

olmayacağını sorarak “işin içinden sıyrıl”mış.³⁹ Yine, azarlayan, had bildiren ama karşısındaki savında ısrar edince ‘inişen’, uzlaşmayı bilen Hasan Âli...

Havza’da bir kadın öğretmenle seviştiği için karalamalara ve ihbarlara konu olan Osman Korkut adlı bir öğretmenin hikâyesiyle devam edelim. Korkut, bunalıp başka bir yere atanması için Ankara’ya bakanlığa gider, bakana çıkar. Bakanın “Sen evli olduğun halde bir öğretmenle sevişiyormuşsun. Öyle mi?” sorusuna “Evet efendim,” der. Bakan Yücel’in “Sen bakanlık sandalyesine karşı böyle konuşmak cesaretini nereden alıyorsun?” çıkışmasına; “Zat-ı âliniz benim özel hayatıma karışmak cesaretini nereden alıyorsanız ben de oradan alıyorum,” cevabını verir. Bakan “Ukalalık ediyorsun, seni öğretmenlikten attırırım,” ikazında bulununca da geri adım atmaz: “Ben Cumhuriyet idaresinde ve kanunların himayesinde yaşadığımı zannediyordum. Eğer Türkiye Cumhuriyeti’ni kendi çiftliğiniz sayıyor, kendinizi ve bu çiftliğin kâhyası olarak görüyorsanız, ben zaten emrinizde çalışmaya tenezzül etmem.” Yücel’in, çıkıp giden öğretmenin arkasından müsteşarı çağırıp, “Bu adam tok sözlü bir öğretmene benziyor, şunun işini yapın,” talimatını verdiği aktarılır.⁴⁰ Daha naif bir örnek ekleyelim. Bir toplantıda Yücel, mesai saatleri içinde ilçe merkezinde gördüğü köy öğretmeninden önce köye varıp onun yokluğunu tespit edebilmek için acele edince attan düşüp bir yerlerini kıran bir maarif müfettişinin vakasını, bir işgüzarlık ibreti olarak anlatmıştır. Toplantıda o müfettiş de bulunmaktadır, arkadaşları ona bakıp gülerler. Bunun üzerine Yücel’in üzüldüğü, adamın gönlünü almak için uğraştığı, özür dilediği aktarılır.⁴¹ Hep konuştuğumuz, daha da konuşacağımız, ‘iyi geçinme’ eğiliminin ve sevilme isteğinin emareleri, bunlar... “Celâlli”lerle ipleri koparmayan – ve kabul etmek lâzım, makam-mevki ve karar yetkisini hor kullanmayan bir tavır.

“Yetki suistimali”ne uzaklığı, –en azından görece uzaklığına, diyelim–, hakkında kendi çapında ikonlaşmış anekdot, devlet bursuyla yurtdışına eğitime gitmek için başvuruda bulunan iki parlak

39 Hirsch, 1997: 346-347.

40 Başgöz, 2017: 435-436.

41 Arman, 2016: 173-174.

Ankara Atatürk Lisesi öğrencisinden, oğlu Can yerine diğer adayı, Gazi Yaşargil'i seçmesidir.⁴²

Yakın dostlarından Sabahattin Eyüboğlu'nun tespitiyle bağlayalım: "Kumanda etmekten hoşlanır, saklamazdı da hoşlandığını."⁴³ Yücel'in takılmalarını, 'rahatlığını', 'iyi geçinme' hamlelerini, günümüz tabiriyle 'iyi yönetim' stratejisi içinde düşünmeli. Müthiş enerjisinin kaynaklarından biri de, kumanda etmekten hoşlanmaması olsa gerek.

Kültüralizm ve kültür politikası

Hal ve hareket tarzından, muhtevaya gelelim. Önce, Yücel'in başkanlığının onu üstlendiği sıradaki adıyla *kültür* ile ilgili icraatına bakalım. Kısımın İkinci Bölümünde, hümanizm bahsinde de buna döneceğiz; kültürü toplumun altyapısı, zembereği gibi düşünme eğilimi, yani *kültüralizm*, Kemalizmin veya "Türk İnkılâbı"nın güçlü bir *ideologemi*, ideolojik esası idi. Bunun, ne derece modernlik tasavvuruyla alâkalı bir tercih, ne derece ekonomik altyapıyı değiştirme-geliştirme kapasitesinin yetersizliğinden kaynaklanan bir ikame yolu olduğu, tartışılabilir. Ekonomik ve sosyal politika araçlarının kısıtlılığında, kültür, rıza üretiminin de en etkili kaynağı oluyordu. Ayrıca, kültürü, –özellikle *eğitim* bileşeniyle–, modernleşmeye uygun beşerî sermayeyi oluşturacak 'ilkel birikim' olarak düşünmenin elbette bir rasyoneli vardı. Yücel'in "hususî kamara adamı" olmasının hikmeti, *kültüralizmdedir*; o, sadece kendi cevvalliğinden, hamaratlığından değil, rejimin kültüre verdiği siyasî önemden ötürü bir 'süper' bakandı.

*

Yücel'in kültür seferberliğinin kilit bir eşiği, 2 Mayıs 1939'da düzenlenen 1. Türk Neşriyat Kongresi'dir. Onun döneminde ilk kez yapılan, genellikle de ikincisi uzun yıllar yapılmayan zirvelerden-

42 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 115. Can, biriktirdiği parasını arkadaşı Gazi'ye verecek. Gazi Yaşargil, uluslararası düzeyde tanınan bir beyin cerrahı olacak. Can Yücel, Dil-Tarih'e girecek.

43 Eyüboğlu, 1962: 4.

platformlardan biri.⁴⁴ Neşriyat Kongresi'nin ana gündemi, “okur-yazar kütleye kültür gıdası” temini idi. Hasan Âli, *Yücel* dergisinin Eylül 1940'ta çıkan 67. sayısında, “Türk dünyasının bir Rennaisan-ce idrak etmesi için... Türkiye’de bir kütle olarak düşünür sınıf (yani dünya tarafından ‘Türktür’ diye temyiz ve takdir edilecek derecede geniş ve orijinal bir fikir faaliyeti)” yaratmak gerektiğini söyleyecekti; bu da ancak “memleket okuyabildikten, okuduğu üzerine düşünebildikten, düşünüp anladığını kendi kafasının mihengi-ne vurarak kontrol ve murakabe edebildikten sonra doğacak” idi. Aynı derginin Eylül 1941 sayısındaki söyleşisinde de, “bir muhatap kütlenin ve münekkit zümrenin yetişmesi” gereğini yineleyecek.

Bunun için de, bakanlık hem kendi kitap basarak hem yayınevlerini teşvik ederek, hummalı bir yayıncılık gayretine girişti. Ki-taba ekonomik değer kazandırmak da bu gayretin bir parçasıydı. 1945'te Bakanlık bütçesi görüşmeleri esnasında, “bizde kitap pa-rasız alınır kanaati ve alışkanlığı” olmasından, Halkevleri'nin de “bu alışkanlığın içine girmek istemesi”nden yakınacak; Bakanlığın bastığı ders kitaplarını bile “parasını mülhaza etmeye alıştırmak için parasız verdirmiyorum,” diyecek.⁴⁵

1940'ta yayımlanan *Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat 1* kitabı, bakanlığın telif yayın girişimleri faslında ilk sırada anıla-bilir. Kalıcı bir başvuru kaynağı olacak olan kitap, Cumhuriyet'in milatçı söyleminin ehemmiyetsizleştirdiği Tanzimat hamlesini ye-niden ‘önemli’ hale getirmesiyle de dikkate değer. “Garphlaşma ta-rihinde ehemmiyetli bir dönüm noktası olan bu vaka”yı “anmak ve anarak düşünmek” gerektiğini düşünen Yücel, Cevdet Paşa'nın önemini –ve ‘itibarını’– iade ettirmek de istemişti. 1946'da Ebülûla Mardin'in yazdığı *Medeni Hukuk Cephesinden Cevdet Paşa* monog-rafisi, bu iade-i itibarı tamamlar. Yücel'in bu çalışmayı ‘inkılâpçı’ Ankara Üniversitesi yerine İstanbul Üniversitesi hocalarına ‘ısmar-laması’ da homurdanmalara sebep olmuştu.⁴⁶

Kurumsal gayretin yanında, Hasan Âli kitap yazdırmak için şah-sen de uğraşüyor, yazarları teşvik ve takip ediyordu. Mustafa Ke-

44 2. Türk Yayın Kongresi, 35 yıl sonra, 1975 Ocak'ında yapılacaktır.

45 MES: 277.

46 Kara, 2017: 275 ve Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 471.

mal'in ölümünden sonra İnönü'nün muhaliflerle barışma siyaseti çerçevesinde⁴⁷ ilticadan ülkeye dönen Adnan Adıvar'a, 1937'de Fransızca yayımladığı *Osmanlı Türklerinde İlim*'i Türkçeleştirmesi için bastırması, bunun bir örneği (1943'te çıktı kitabın geliştirilmiş Türkçesi). Adnan Adıvar'ı 'kazandığı' asıl büyük proje, *İslâm Ansiklopedisi*'dir. Neşriyat Kongresi'nde, Şarkiyatçılık biliminin başyapıtlarından biri ve olmazsa olmaz bir başvuru kaynağı niteliğindeki Hollanda mahreçli *The Encyclopaedia of Islam*'ın zeyl katkılarıyla Türkçe yayımlanması kararlaştırılmıştı. Aralık 1940'ta ilk fasikülün çıkan *Ansiklopedi*'nin yayın yönetimi önce İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dekanı Hamit Ongunsu'ya verilmişti. Bakan Yücel, kısa bir süre sonra onun yerini uluslararası düzeyde hürmet gören bir entelektüel ve bilim tarihçisi olan Adnan Adıvar'ın⁴⁸ almasını sağladı. Hasan Âli hem bu ansiklopedinin "türlü itirazlar ve çelmelere karşı koyarak çıkmasını sağlayan müteşebbisi" olmakla hem Adıvar'ı onun başına geçmeye ikna etmiş olmasıyla –haklı olarak– övünecektir.⁴⁹

Gazeteci Ali Naci Karacan'ı Lozan Konferansı üzerine bir kitap yazmaya teşvik etti.⁵⁰ İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ı, *Son Asır Türk Şairleri*'nden sonra "ikinci mühim eseri için zorladı", *Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar*'ı neşretmeye girişmesini sağladı. "İmlâsı kendine mahsus, ifadesi terkipli, üslup eski" bir eseri "Marif hesabına" yayımladığı için tepki de gördü.⁵¹

İbnülemin'in kitabı, Yücel'in 'eski' edebiyat ve sanatla ilgili gölgede kalmış çabalarının sadece bir rüknü. 1946'da Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün kurulması, bu bakımdan özellik-

47 Yücel 1956'da bu siyasetin arkasındaki düşünceyi şöyle açıklayacaktır: "Atatürk'ün sağlığında umumî hayattan uzak kalmış eski mücadele arkadaşlarını arzu-larına uyacak şekilde yeniden hayata katmak ve böylece etrafta bir ayrılık toplan-masına imkân vermiyerek İkinci Dünya Harbi içinde Türk Cemiyetini Millî Birlik halinde bulundurmak..." (Adıvar, 1956: 225)

48 Adnan Adıvar hakkında 'tok' bir entelektüel portre: Birkan, 2020.

49 Adıvar, 1956: 225-226.

50 Kitabın Türk İnkılâp Enstitüsü'nden basılıp yüksek bir telif ödenmesini sağladı, Karacan'ın oğlu Ercüment'in Amerika'da yüksek lisans yapması için devlet bursu sağ-ladı, gazeteci dostunun sağlığı bozulduğunda Lozan'a basın ataşesi olarak atanması-nı sağladı. (Yani himaye, iltimas, hiç yok değil!) Tanju, 2011: 146 vd., 163, 226.

51 İnal, 1958: XXV-XXIX.

le önemli. Klasikler neşriyatında temel Şark eserlerinin de yer alması önemli. 1942’de, akim kalmış bir iş var. Ahmet İhsan’dan kalan çok sayıda kitap, belge, mektup, fotoğraftan oluşan Edebiyat-ı Cedide koleksiyonunun, kurulacak bir Edebiyat-ı Cedide Müzesi için bakanlıkça satın alınması için Halit Fahri Ozansoy girişimde bulunmuş. CHP genel sekreteri Memduh Şevket Esendal,⁵² Yücel’le konuşup işin olacağı müjdesini vermiş... ama olmamış. Halit Fahri, “Hasan Âli vaadini mi unuttu, verdiği emri mi yerine getirdiler bilmiyorum,” diye hatırlar.⁵³

Tevfik Fikret’in Aşiyân’daki evinin Robert Kolej’e satılacağı söylentisinin çıkması üzerine, Yücel’in devreye girmesiyle mülkün İstanbul Valiliği tarafından satın alınması, bir ‘tarihe ve yazara ve fa’ hamlesi.⁵⁴

Hep hoş tutmaya çalıştığı yazar milletiyle ilişkilerine dair, saçma bir dargınlık anekdotu var. 1944 CHP roman yarışmasında *Fahim Bey ve Biz*’inin *Sinekli Bakkal* ve *Yaban*’dan sonra üçüncü olmasını onuruna yediremeyen Abdülhak Şinasi Hisar, jüride aleyhine çalıştığına hükmettiği Yücel’e “uzun süre oç beslemiş”; hatta bir defasında, çağrılı olduğu bir toplantıda onun bulunacağını öğrenince kapıdan dönmüş. Oysa Yücel jüride olmadığı gibi, kararda hiçbir dahli olmamış. Hisar’ın bu alınganlığını öğrenince çok üzüldüğü, fakat edibi “bu saplantısından kurtarmanın” mümkün olmadığı aktarılıyor.⁵⁵

Yayıncılık hamlesinin kalbi, şüphesiz çeviri ‘harekâtıdır.’ Neşriyat Kongresi’nde “geniş bir tercüme seferberliğine” girişeceklerini duyurmuştu. “Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir

52 İttihatçı ve hikâyeci! Bkz. Bora, 2009. Esendal’ın 1942 Nisan’ında kızına yazdığı mektuptan öğreniyoruz: İnönü, Hasan Âli’ye Esendal’ın “Kızımız” adlı hikâyesini okuyup okumadığını sormuş, Hasan Âli okumadığını söylemiş, İnönü de demiş ki Esendal için: “Türkiye’nin Çehov’udur.” (Esendal, 2011: 357) Esendal’ın yüzlerce sayfa mektuplarında Hasan Âli’den başka tek bahis yoktur, Hasan Âli’de de Esendal’dan hiç bahis yoktur. Hem siyasî hem edebî bakımdan uzaklar.

53 Akt. Ayvazoğlu, 2019: 589.

54 Akt. Ayvazoğlu, 2019: 585.

55 Taner, 2018: 20.

uzvu olmak dileğinde ve azminde” olarak, “medeni dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini kendi dili[mize] çevirmek ve âlemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirme mecburiyeti” içinde bulunuyorduk.⁵⁶

Yücel, birçok vesileyle, çevirinin kültürü geliştiren, canlandıran bir *maya* olduğunu telkin eder: “Kuvvetli bir kesafetli tercüme devresi geçirmeyen kültürler, rahmetsiz kalmış topraklar gibi kurumaya, verimsiz kalmaya mahkûmdurlar.”⁵⁷ Klasik çevirilerinin hepsinin başında yer alan önsözünde, “Bir milletin, diğer milletler edebiyatını kendi dilinde, daha doğrusu kendi idrakinde tekrar etmesi[nin], zekâ ve anlama kudretini o eserler nispetinde artırması, canlandırması ve yeniden yaratması” anlamına geldiğini söyler.⁵⁸ Bakanlığın yayımladığı *Tercüme* dergisinin 1940 Mayıs’ında çıkan ilk sayısında, çevirinin “mekanik bir nakil hareketi” olmadığını anlatır: “Herhangi bir eser, ana dile geçirilmiş sayılabilmek için bu işi yapanın, müellif zihnini benimsemesi, daha doğrusu müellifin mensub olduğu cemiyetin kültür ruhuna nüfuz etmesi lazımdır. Böyle olunca da o cemiyetten alacağı mefhumlarla kendi cemiyetinin fikir hazinesini zenginleştirmesi tabiidir.” Nice sonra, 1961 Mart’ında *İmce*’nin ilk sayısında, çeviri epistemolojisinin ve ciz özetini yapacak. “Tercüme demek, anlama demektir” ve ‘tam anlamak’ imkânsızdır ona göre; Yunus Emre’yi misal göstererek, analidimizde yazılmış her şeyi de tam anlayamadığımıza dikkat çeker. Çevrilen eserleri de “yüzde yüz doğru” anlamak imkânsız yakındır. “Hatâyâ mahkûm” olduğumuzun farkında olarak, hatâyı “tashih etmesini bilerek,” anlama çabasını sürdürmektir mesele.

Tanpınar, onun çeviriye büyük önem vermesinde, gençlik yıllarında Fransızca metinlerle cebelleşirken bütün bir kuşağını çektiği zahmetin payını görür.⁵⁹ Mahir romancı Reşat Nuri Güntekin, dilimiz daha oturmamış için “ne olacağı şimdiden belli olmayan bir dil ile bir büyük kütüphane meydana getirmenin emek ve para ziyanından başka bir şey olmayacağı” sakınınının üstesinden geldi-

56 MES: 4.

57 Akt. Konuk, 2013: 112.

58 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 205.

59 Tanpınar, 2002: 136.

gi için de takdir eder, Yücel'in çeviri hamlesini.⁶⁰ Bedrettin Tuncel 1966'daki bir değerlendirmesinde, Yücel'in çeviriler kütüphanesini oluşturması öncesinde, entelektüel hayatta ve üniversitelerde 'büyük fikirlerin' özetlenerek aktarıldığını, fakat özgün metinler elde olmadığından bu söylenenin tam olarak "nasıl" söylendiğini kimsenin öğrenmediğini anlatır. Bunu, "bizde", "büyük insanların eserleri üzerinde değil hayatları üzerinde durulması alışkanlığı"yla da bağlantılı görür Tuncel – bunun altını çizelim.⁶¹ Yücel'in başlattığı seferberliğin, çeviri faaliyetini Hilmi Ziya'nın tespitiyle "Tanzimat'tan beri süregiden dağınıklığından kurtarıp sistemli bir hal almasını" sağladığı, kimsenin itiraz edemeyeceği bir vakıa.⁶² Yapılan iş rastgele bir istif değildi, planlı, sistematikti.

Neşriyat Kongresi için oluşturulan Tercüme İşleri Komisyonu, kongreye 292 eserlik bir öneri paketi sunmuştu. 1940 Şubat'ında, Maarif Vekâleti'nde bir Tercüme Heyeti kuruldu ve bakanın da katılımıyla, Adnan Adıvar başkanlığında planlamasını yaptı. Faaliyeti yürütecek bir Daimî Büro oluşturuldu. Saffet Pala, Sabahattin Eyüboğlu, Bedrettin Tuncel, Enver Ziya Karal, ardından Nusret Hızır'ın dahil edildiği Büro'ya Nurullah Ataç başkanlık edecekti. Bu çeviri faaliyeti, katılanlarca bir *imece* olarak anılır; bir kolektif çalışma *pathos*'uyla yürütülmüştür.⁶³

Ataç'a yine bir parantez açalım. Yücel'le aralarının hoş olmadığını, önceki kısımdan biliyoruz. Ataç, Yücel'i sadece "dalkavuk" değil, yüzeysel, pedantik ve popülist buluyordu – kendi tabirlerimle anlatıyorum. Çoğunluğu, 'kalabalığı' asgarî veya vasat seviyede yetiştirmeye değil, bizi yükseltecek bir azınlığı en üst düzeyde mükemmel yetiştirmeye odaklanmak gerektiğini düşünüyor; başta Köy Enstitüleri projesi, Yücel'in eğitim politikasını bu bakımdan benimsemiyordu. Yücel'in aksine, 'iyi geçinen' meşrepten de değildi o: "Kişinin ilk ödevi, sevmediği, beğenmediği kimselerle iyi ge-

60 Güntekin, 1944.

61 Tuncel, 1966.

62 Ülken, 1979: 462; Kurultay, 1999: 21.

63 Cengiz Bektaş, Edebiyatçılar Derneği, 1997: 68.

çinmekten kaçınmaktır,” dememiş miydi?⁶⁴ Ama Yücel, biliyoruz ki iyi geçinmeciydi! Ortak dostları Sabahattin Eyüboğlu, “Düşünce ayrılıklarını hoş görür, ama kendisi orta yoldan şaşmazdı,” der Yücel için: “Aşırı gitme, onun yaradılışına aykırı bir davranıştı.”⁶⁵ Nitekim “hoşgörür, kin tutmaz, kişisel hınçlara kapılmaz bir insan olduğuna” güvenerek, Yücel’e Tercüme Bürosu’nun başına Ataç’ı getirmesini teklif etti. Netice: “Keşke gelse dedi ve Ataç geldi.”⁶⁶ Ataç’ın yarı-aydınlık ve vasata rıza karşısındaki uzlaşmaz hiddeti, çeviri konusunda da vaki idi: 1942’de bir yazısında, “yabancı dillerden birini az çok öğrenmiş kimseler, o dilde yazılmış her kitabı anlayıp çevirebileceklerini sanıyorlar,” diye kaş çatar.⁶⁷ Onun yönetimindeki Tercüme Bürosu, çıtayı gerçekten yüksek tuttu.

Ataç parantezini kapatırken; onun yazılarında Yücel’den hiç bahsetmediğini not edelim! Yücel’in, onun ardından hisli bir yazısı vardır: “Nurullah Ataç hakkında.”⁶⁸ Ataç’ı büyük saygıyla anan bu yazı, adil olmaya çalışan bir huy terazisi, mizaç tartışısı kurar aynı zamanda. “Dikenli kedi balığı gibi bir yaratıktı,” der Ataç için; “ne kendi rahatta” olmuş, “ne de başkalarını tembel bir rahata bırak”mıştır, “etrafını her zaman iğnelemiş, çimdiklemiş, hatta sırasında dürtmüştür.” Onun “eşsiz uyarıcılığını” kaybetmenin, büyük bir kayıp olduğunu söyler. Arada, bir saygı duruşu: “Ataç, bir şahsiyettir.”⁶⁹ Onun en büyük düşmanının “beylik düşünce” olduğunu hatırlatır. “Bir çok dostlarla geçinemeyişi, kavgalar edişi, bir türlü bitmiyen bozuşmaları, hep beylik düşünceden kaçmasının neticesidir,” diye hakkını teslim eder. Hassas dalkavukluk bahsini açmaktan sakınmadan, Ataç’ın “hatır için kavuk sallıyanlardan” olmadığını, “hele bu dalkavukluğu çoğunluğa karşı yapmaktan cesaretle sakın”dığını takdir eder. “Zaten mizacı orta-

64 Ataç, 1957: 58-59.

65 Eyüboğlu, 1962: 4.

66 Eyüboğlu, 1979: 144.

67 Ataç, 1964: 1 vd.

68 HH-3: 221-225.

69 Murat Belge’nin düştüğü bir notu hatırlayalım bu vesileyle: Ataç seçkinciydi, ama zaten kendisi seçkindi.” (Belge, 2019: 111) “Her zaman gözlerimizi şaşkınlıkla büyüten bir şeylere rastlayacağımız” seçkin bir yazardır, o. Biliyorsunuz, her seçkin-ci seçkin olmuyor!

lamaya değil, sona gitmeye çeki”yordur onu. “Öfkeli ve sinirli bir adamdı,” der; “inançlı ciddi olanların çok kere, mizaç zoriyle celâlli olduklarına” dikkat çeker! Ataç’ın gayet “masum şeyler için” direnirken, “dostlarını bile kaybetmekten sakınmaması,” bundandır. Dostlarıyla bile geçinemeyişi, kısa yazıda ikinci kez geçiyor... “Bu yüzden onun kahrını pek çok, fakat seve seve çekmişimdir. Hak-kım varsa helâl olsun,” diye uğurlar Ataç’ı. (Gufran dileğini, Birinci Kısım’ın sonunda anmıştık.) Şahsiyetle eseri ayırt ederek bağlar: “Klasik tercümelerindeki emeği, Kırmızı ve Siyah’ın Türkçesi kaldı ya, siz ona bakın!”

*

Tercüme Bürosu, kısaltmasız, “vülgerize” olmayan çevirilerden bir kütüphane oluşturdu. Müracaat halinde özel yayınevlerine çeviri kontrolü hizmeti de sunuluyordu. 1940-1946 arasında 468 kitap basıldı. Milliyetçi-muhafazakâr cenahtan, bu kataloğun Batı-merkezci olduğu eleştirisi yapılmıştır. Basılan Şark klasikleri sayısı 15 idi (% 3). Yücel’in bakanlıktan uzaklaştırılmasından sonra, 1947-1960 arası çıkan kitap sayısı 408’e düşerken, ‘itibarı iade edilen’ Şark klasiklerinin oranı da anca % 7’ye çıkacaktır – ki bunların bir kısmı zaten Yücel döneminde planlanmıştı.⁷⁰

Batıcı-hümanizm ‘suçlaması’ yanında komünistleri himaye ettiği evhamı da, Tercüme Bürosu üzerinden Yücel’e sağdan yöneltilen hücumlara konu olmuştur. Melih Cevdet, Yücel’in solcu aydınlarla “saygılı davranmış, yararlanmakta sakınca görmemiş” olduğunu söyler. Gerçekçi bir özet; zira Beşinci Kısım’da göreceğimiz gibi, Yücel’in komünizme sempatisi yoktu ama yine şahısla eserişi ayırabiliyordu. Tolstoy’un *Savaş ve Barış*’ının çevirisinin hapis-hanede bulunan Nâzım Hikmet’e sipariş edilmesini kabul etmişti mesela. Kitabın künyesinde Nâzım’ın adı zikredilmeyecek, sadece çeviriyi birlikte yaptıkları Zeki Başıtmar’ın adı geçecektir.⁷¹ Melih Cevdet, Neşriyat Bürosu’nda çalışırken ikinci kez askere alındıktan sonra büroya çalışmaya gelmesi de engellenince, bakan Yü-

70 Gürçağlar, 2018: 102, 194.

71 Türkiye Komünist Partisi’nin 1956-1973 dönemindeki genel sekreterinden söz ediyoruz!

cel durumu araştırmış, “Adli Büro” kararı olduğunu öğrenmiş, bir çare de bulamamıştır⁷² – “solcu” sicili, herkesin her yerde peşinden gelmektedir.

Yücel, Uluslararası Çevirmenler Birliği’nin 1959’da yapılan 3. kongresinde Türkiye’den “tercüme cenneti” diye bahsedilmesiyle övünecek.⁷³

*

1939’da bir konuşmasında, Ankara’nın “kültür itibariyle başşehirimiz olacağını”⁷⁴ vurgulamıştı Yücel. Kültür hamlelerinin merkezi hep Ankara’dır. 20 Mayıs 1940’ta Ankara Devlet Konservatuvarı kuruluş kanununun çıkarılması, bunun bir adımı. Bir yıl önceden başlayarak, Ankara’daki klasik müzik konserlerinin geniş dinleyici topluluklarına açılması için çaba sarf etmiş. Bir 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için İzmir’den gelen bir izci topluluğunun, Halkevi salonunda opera izlemeye götürülmesi gibi... O sıralar Köy Enstitüsü öğrencisi olan İbrahim Tunalı, öğrencilerin “iyice cozmaları” üzerine, orada bulunan Bakan Yücel’in ayağa kalkıp onları sessizliğe davet ettiğini aktarır. Yücel’in “bakan olarak değil bir öğretmen yumuşaklığı ile liselilere opera hakkında bilgi vermesi dinlemeye değerdi,” diye ekleyerek.⁷⁵

Yücel’in ‘terbiyecisi’ yanı, müzik bahsinde bariz biçimde gösterir kendini. Yine zamanın Enstitü öğrencisi İbrahim Tunalı, bakanın kendileriyle bir görüşmesinde, müzik bölümlerini enstitülerin müfredatına kendisinin eklediğini söylediğini aktarır. Çünkü güzel sanatları ve müziği, uygarlaşmanın koşulu sayıyordur. Beğenilerimizi “eski” müziğe esir olmaktan kurtarmak gerektiğine kanidir, kendisinin de “o şikâyetçi olduğu müzik içinde yetiştiğini, şarkı da yazdığını” söyler – ama bu, kendisinin “çaresiz bir kişisel tercihi” idi.⁷⁶ Yine Tunalı, onunla bir başka görüşmelerin-

72 Anday, 2009: 120-121.

73 İZÜNİDER, 1998: 38. *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1958.

74 MES: 17.

75 <http://www.halilibrahimtunalı.net/index.php/1945-3-subat-9-subat> (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

76 <http://www.halilibrahimtunalı.net/index.php/1945-2-ocak-6-ocak> (Erişim tarihi: 20 Mart 2020).

den, Yücel'in uğradığı bir halk kahvesinde yaptığı bir gözlemi aktarır. Radyoda “bağır bağır alaturka şarkılar söylenirken insanların karşı tepelere ses gönderirce yüksek sesle konuşmasına karşın” hiç kimse şikâyetçi olmazken; “çok sakın, ritmik bir müzik” başlayıp “saksofonist Nihat Esengin, programına başlıyor” diye anons edilince, kahvedekiler “kapatın şu zırlıtıyı, kafamızı ütülemesin!” diye ayaklanmışlar! Hasan Âli, Enstitülü öğrencilere bunları naklettikten sonra, “bu ütülenmekten korkanların, hakikatte daha analarından doğunca kafaları ütülenmeye başladığını... bu ütülenmiş kafalarla cebelleşecek... güzel sanatlara inanan öğretmen yetiştirmek gerektiğini” anlatmıştır.⁷⁷

Yücel, Konservatuvar bünyesinde ayrı bir Türk musikîsi bölümü açılması önerilerine direnirken, eski müziğimizden “gafil bulunmadıklarını” da ekliyordu.⁷⁸ Bakanlığı sırasında “birbiriyle anlaşılamayan şarkçı ve garpcı musikî mensuplarını” evine davet edip “onları birbirine dinletiyor” idi.⁷⁹ Ankara Devlet Konservatuvarı'nın 1937'de başlattığı halk müziği derlemeleri de Yücel döneminde bakanlık desteğiyle hız kazanmıştır – Yücel hammadde cinsinden, “duygu unsuru toplama” diye tanımlar bu işi.⁸⁰

‘Mesen’ işlevini müzik alanında da sürdürür; kitap yazdırttığı gibi, beste de yaptırtır. Ahmed Adnan Saygun’u ikna ederek “ilk Türk oratoryosu” (“mevzuu Türk... bestekârı Türk... Türk sesi ve nefesi”) olan Yunus Emre'nin bestelenmesini sağlamasıyla övünür.⁸¹ 1941 yazında Konservatuvar'ın ilk diploma töreninde “ömründe bir kez bile... bir tek opera seyretmemiş olan evlâtlarımızın nihayet üç dört yıl içinde erdikleri utku derecesi[nin]... Türk ulusunun uygarlığın her alanında ne denli güçlü bir yeteneği olduğunu” göstermesiyle övünür.⁸²

77 <http://www.halilibrahimtunali.net/index.php/1945-2-ocak-6-ocak> (Erişim tarihi: 20 Mart 2020).

78 MES: 58.

79 HH-2: 338.

80 MES: 62; Balkılıç, 2015: 143-145.

81 D: 77.

82 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 343-344.

“Birinci” sini yaptığı işlerden birisi de, 31 Ekim 1939’da açılan 1. Devlet Resim ve Heykel Sergisi. İkincisi, üçüncüsü vd. sektirmeden takip edecek, sergi her yıl düzenlenecek. Yücel’in bakan olması, genel olarak ressam muhitlerini de sevindirmiş, özellikle “Yeniler”, D Grubu gibi “avangard” ressam gruplarının hareket alanını biraz genişletmişti.⁸³

Ve yine mesen-devlet... CHP’nin 1938’de başlattığı “Yurt Resimleri” programı, ressamları hem üretmeye hem de memleket peyzajlarını resmetmeye teşvik etmek için bir başka önemli hamle oldu. Çok sayıda ressamın “yurt köşelerine” uzun süreli seyahatleri finanse edildi, resimlerin bazıları Devlet Resim ve Heykel Sergileri bünyesinde sergilendi, bir bölümü Maarif Vekâleti’nce satın alındı. Yücel’in ressamlara köylüleri fazla yoksul göstermelerini telkin ettiği aktarılır.⁸⁴ 1. Devlet Sergisi çerçevesindeki Yurt Gezisi sergisini açarken “mahalli renk ve karakterleri tespit eden eserler[in] milli benliği aramaya” katkısından dem vurur Yücel; ertesini yıl 2. Sergi açılışında “memleketin muhtelif bölgele-
rindeki hayat ışığını canlandıran eserlerin... Parti’nin sanatı teşvik ve himaye... anlayışı[nın] renkli ve ahenkli delilleri” olduğunu söyler.⁸⁵ 1942’deki Yurt Gezisi sergisinde yer alan eserler arasında, Hakkı Anlı’nın “Milli Şef Köy Enstitülerinde direktif verirken”i de vardır.

Yücel, 1944 Ekim sonundaki 6. Devlet Resim ve Heykel Sergisi’ni açarken demişti ki: “Türk sanatkarlarının Türk vatanının rengini ve kokusunu aramakta olduğundan şüphe etmemeli. Bunu bulmak o kadar kolay değildir.”⁸⁶ Özgün-millî “Türk resmi”nin henüz olgunlaşmadığına dair bir tespit sayabiliriz bunu. 1945’te Suut Kemal Yetkin’in *Leonardo Da Vinci*’sine yazdığı önsözde bir “Türk resmi”nin ancak “Garplı resmin içine girdikten sonra” mümkün olduğunu söyler. “Biz kültürümüzü Batı kültürü yönteminde dikilmiş bir ağaç bellemekteyiz”dir. Ağacın kökleri “kendi milli geçmişimize inip yayılmakla birlikte, dallarının teneffüs etti-

83 Ural, 1998: 31.

84 Tansuğ, 1980: 73.

85 Ural, 1998: 43 ve 47.

86 MES: 252.

gi hava, bugünkü medeniyet havasıdır.” Nasıl biz “başka milletlerin eserlerini tanıma ihtiyacıdaysak, başka milletlerin de bizimkileri öyle tanımaya muhtaç” bulunduğunu, çünkü “medeniyet bütünü’nün ihmal edilmez parçası” olduğumuzu söyler iyimserlikle; *Da Vinci*’yi ‘bizden’ sanatkârları tanıtan kitapların izleyeceğini vaat eder.⁸⁷

*

Sinemayla ilgili tek bir sözü yok Yücel’in bakanlığı sırasında. Bu yeni sanatın henüz fazla yeni ve Türkiye’deki üretiminin emekleme safhasında olmasına mı bağlamalı? Yoksa, Yücel’in de mensubu olduğu, Levent Cantek’in tanımıyla “denetleyici kuşağın” (‘kurucu babaları’ izleyen kuşak) genellikle sinemayı yoz, aşağı ve havaî eğlence mecrası olarak görmesiyle de alâkalı mı?⁸⁸ Yücel, 1950’lerdeki yüzlerce sayfalık yazı üretiminde de sinemadan (birkaç kere “tiyatroya, sinemaya gitmek...” diye ezbere anmak dışında) bir tek yerde bahsedecek: 100 kuruşluk bir kitabın, bütün alternatif eğlencelerden daha değerli, daha kalıcı üstelik daha ucuz olduğunu savunurken, mukayese için sigara 50-60 kuruş, sirk hayvanlarını görmek 250 ilâ 500 kuruş, domates 50, hıyar 15-25 kuruş, iki saatlik sinema seyri 100 kuruş diye sayarken...⁸⁹ Bakanlığı sırasında doğrusu tiyatroyla da fazla ilgili değildir Yücel, genellikle operayla yan yana anar, geçer – opera onun için daha önemli. Buna karşılık 1950’lerdeki yazılarında tiyatro izlenimleri var, 1958’de “Devlet Tiyatrosunun hali ve istikbali” üzerine, “kurulu-

87 Yetkin, 1945: 1. Yücel’in duyurduğu Nigârî, Şevket Dağ ve Mimar Sinan kitapları bildiğim kadarıyla yayımlanmadı. Bu üç isim de ilgiye değer. Nigârî, 16. yüzyıldan portreleri ve benzetme kabiliyetiyle bilinen bir nakkaştır. Şevket Dağ (1876-1944), modern resmin ilk tatbikçilerinden, sonraki kuşağın modernist ressamlarıncı ‘cansız’ bulunan bir ressam. Mimar Sinan, zaten Mimar Sinan.

88 Cantek, 2008: 115-141. CHP’nin 5. Kurultayı’nda parti programı müzakere edilirken, hakkında Bakan Yücel’in de söz aldığı “Millî talim ve terbiye” bahsinde sinema konusunda şu madde oylanıp kabul edilmiş: “Sinemanın milletin seciye ve ahlâkına faydalı olacak ve bilgisini artıracak bir terbiye vasıtası olmasını temine çalışacağız.” CHP 5. Büyük Kurultayı Zabıtları (1939): 100.

89 1954’te yazmış. HH-2: 278. Buna mukabil 1937’de (Nâzım Hikmet’in yönetmenliğini yaptıği!) *Güneşe Doğru* adlı filmle ilgili bir eleştiri yazısı yazmış; “realiteye yaşıyor halini vermek” ve “bütünlük” kurmak bakımından filmi muvaffakiyetsiz bulmuş. Akt. Oğuz Makal, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 411.

şunda candan çalışmış ve emeği geçmiş bir sanat dostu sıfatıyla” dertli bir yazısı var.⁹⁰

*

4-20 Kasım 1945 tarihlerinde Londra’da UNESCO’nun (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) kuruluş toplantısına katılmasını da, Yücel’in kültür işlerine ekleyelim. “İnkılâpçı Türk devleti”nin “bütün dünya milletlerini tanımak, anlamak ve saymak” ve “kapalı bir kültürde mahpus kalmamak” esaslarına uygun bularak selâmlayacak bu kuruluşu.⁹¹

Eğitim – “İnsan bina etmek...”

Yücel’in birincisini yaptığı ‘zirvelerin’ belki en etkilisi: Bakanlığın 1933’te çıkan örgütlenme kanununda üç yılda bir toplanması kararlaştırılan Millî Eğitim Şûrası, ilk kez 17-29 Temmuz 1939’da toplandı. 1943’te 2.’sini düzenleyecek.⁹²

1. Şûra’da Yücel’in açılış konuşmasında öne çıkan mesele ve sonuçları bakımından kritik karar, “köye göre çok sayıda öğretmen ve öğretmen yetiştirmek üzere” tedbir almayla ilgilidir. Yücel, “İlköğretim Gelişim Planı”nı “bitmiş, pişmiş bir iş değildir, bize esaslı bir yol gösterici olarak anlamak üzere” diyerek sunmuştur.⁹³ Köy Enstitüleri’ne temel olan karar bu; kısmın İkinci Bölümü’nde, zaten geniş ele alacağız.

Yücel’in –büyük kısmı savaş yıllarına denk gelen– bakanlık döneminde okullaşmanın yıldızlarının köy ilkokulları ve meslekî-technik öğretim olduğunu kaydedelim. Köylerde ilkokul mezunu sayısı, –Köy Enstitüleri ile öğretmen yetiştirme hamlesi sayesinde–, yedi kat arttı. Şehirlerde artış oranı yaklaşık % 20’den ibarettir. Ortaokula devam oranı düştü. Lise ve bilhassa orta öğretime gi-

90 HH-2: 698-703.

91 MES: 295.

92 Millî Eğitim Şûrası Yücel’den sonra da 3-4 yıllık periyotlarla 1962’ye kadar toplandı; 1962-1970, 1974-1981, 1999-2006 arasında gecikti, sonuncusu 2014’te yapıldı.

93 Tonguç, 2009: 261-262.

denlerin oranı da (yaklaşık % 30) ciddi oranda düştü. Meslekî ve teknik öğretime gidenlerin oranı iki katına çıktı.⁹⁴

Şûra konuşmasının ve gündeminin bir başka sıklet merkezi, “millî kültür tekevvünü içinde hümanizma ruhu” vurgusudur. Bu- nu da İkinci Bölüm’de “Türk Hümanizmi” başlığı altında ele ala- cağız.

1. Şûra’nın açış konuşmasında, eğitime yükledikleri anlamı “Kâ- saneler, mâbetler ve şehirler gibi insanlar da bina olunurlar” sözle- riyle perçinler Yücel. “İnkılâp rejimi,” eğitimi yeni insanı yoğurup biçimlendirme aracı olarak görmektedir. 1960’ta, “*Demokrasi olur mu; okuma, yazma yoksa, / Hiç bina kurulur mu, kürek yok kazma yoksa!*” diye manzumlaştıracak, “bilgisiz gözü bağlı demokrasiye gitme”nin yersizliğini...⁹⁵

Yücel eğitimin halihazır durumundan şikâyetçidir, ezbercili- ğin aşılmadığı kanısındadır: “Ekseriyetle öğretmen konferansçı ve talebe de ezbercidir. Talebe sabahtan akşama kadar ders ola- rak kendisine anlatılan şeyleri dinliyor. Bunlar üzerinde zihin yo- racak, çalışacak vakit bulamıyor; dersler hazmedilmeden dimağın- dadır. Çalışkansa vazifelerini tamam yapabilmek için sıhhatinden kaybediyor.”⁹⁶ On yıllar sonra da dile getirilecek şikâyetler! Yü- cel, 1944 Kasım’ında İstanbul Teknik Üniversitesi’nin açılışında da tekrarlayacak aynı şikâyeti: “Öğretici daima söyleyip anlatan, öğ- renci daima dinleyip anlayandır. Bu metodla öğrenciyi pasiflikten kurtarmak imkânsızdır.” “Böyle öğretilen bilgi”nin, “hayata geçe- bilecek kudreti kazanamayacağı”, “kuvvet-fikir” değil “ölü fikir” olacağı kanısındadır.⁹⁷ Bu eleştirinin arka planında, Köy Enstitüle- ri’nin ‘yaparak öğrenme’ anlayışını işitmek mümkündür.

1942 yazında Yüksek Mühendis Okulu’nda diploma dağıtırken, Avrupa’da “söylenmesi moda olmuş”, bizdeyse “yersiz ve anlam- sız” sayılması gereken iki mesele var: “Zihin yorgunluğu” ve “lü-

94 Tekeli ve İlkin, 2014: 43-50.

95 DB: 18.

96 MES: 24 ve 27.

97 MES: 256.

zumundan fazla elit ve aydın yetişmesi.”⁹⁸ Bunlar, Türkiye için henüz lüks ona göre.

1943 Bakanlık bütçesi görüşülürken teknik öğretimin önemi vesilesiyle, “Türk Milleti’nin makineye ısınmasını, makine kullanmasını ilköğretim meselesi gibi kurtuluş davalarından biri” saydıklarını söyleyecek. Teknik olanakları geliştirme icabından bahsederken, “Biz medeni olmak istiyoruz, bedevi olmak değil,” diyecek!⁹⁹

*

Her yıl birkaç kere radyodan ana babalara hitaben radyo konuşmaları yapmış, Yücel. Hem aile-olarak-ulus tasavvurunu tahkim etmeye, hem “yeni insan”ı yetiştirme faaliyeti olarak eğitime ebeveynleri de katmaya dönük bir çaba, bu. “Evlâtlarımızın iç hayatları, maneviyatları, bir kelime ile ahlâkları üstünde sizinle beraber düşünmek,”¹⁰⁰ diye takdim ediyor çabasını. “Yetiştirici nesil” diye tanımladığı anne babaları, “şefkatli, fakat müsamahasız bir inzibat” gayretine katılmaya davet ediyor.¹⁰¹ “Ben çocuğu mektebe verdim, vazifem bitti” diye düşünmek, “analık ve babalık vazifelerinde gafil olmak”tır ona göre. Oysa, önce “hocayı ve mektebi hürmete layık birer varlık tanıma ve tanıtma”, sonra da çocuğunu öğrenimini alâkayla takip etme vazifeleri vardır. Bunları yapmayıp, sonra da öğretmenlere veya öğrenciye kızanlara kızar: “Bazı analar babalar, evlatlarının fena bir imtihan sonucunu, kendi şereflerine indirilmiş bir darbe sayarlar!”¹⁰² Ebeveynleri, çocuklarının tembelliğe ve “kötülüklerin kaynağı olan can sıkıntısına” düşmemesi için müteyakkız olmakla, çocuğun erken yatıp erken kalkmasına ve temizliğine dikkat etmekle görevlendirir.

*

98 MES: 153.

99 MES: 189-198.

100 MES: 79. Yücel’in anne babalara hitaplarının işlevi, anlamı hakkında: Karaaslan Şanlı, 2012: 242-250.

101 MES: 66.

102 MES: 207.

Anne babalara hitaplar dışında da, ahlâk terbiyesi, Yücel'in daimî meselelerinden biri. Bunun esaslı sebeplerinden biri, milliyetçi-muhafazakâr mebus ve kanaat önderlerinin sıkıştırması... Onların bu teyakkuzu, modernleşme sürecinin 'aşırılıklarıyla' ilgili endişelerle, özel olarak da Yücel'in atak kültüralizminin ve hümanist yönelimin yabancılaştırıcı, kozmopolitleştirici etkiler yaratacağına dair kaygılarla alâkalıdır. Buna, öğrencilerin ve gençliğin 'yozlaşmasını' önlemek için zaptürapt altında tutulmaları gerektiğine dair ananevî muhafazakâr nassı ekleyelim. O dönem yönetenlere hâkim olan "ahlâk" endişesinin arka planında, İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki yoksullaşma, mahrumiyet ve eşitsizliklerin sonuçlarını da hesaba katmalı: Yüksek boşanma oranları, suç ve çocuk suçlu artışı, yolsuzluk, rüşvet, bunların bazı görünümleriydi.¹⁰³ Ahlâk ikazının 'yükselmesi', hem bu manzaraya tuzu kuru bir reaksiyondur, hem de ağır hayat koşullarının toplumda doğurduğu hoşnutsuzluklara karşı 'ön almaya' dönük bir önlem, bir tür sosyal politika ikamesi olma yanı vardır.

İnsan hakları etiği açısından tartışmaya çok muhtaç olan önemli siyasî ahlâk meselelerinin ise, bu ahlâk velvelesinin dışında kalmış olduğunu belirtelim. Sadece 1942 yılından iki vakaya değinmekle yetinelim: Struma olayı¹⁰⁴ ve Varlık Vergisi.¹⁰⁵ Yücel'in de, ne o sıralar ne daha sonra, üyesi olduğu hükümetin sorumlu olduğu bu iki vaka hakkında herhangi bir açıklaması olmamıştır.

Eğitim alanındaki ahlâk velvelisini, daha doğrusu *ahlâkçılığı*, Yücel, esasen sakinleştirmeye çalışmıştır. 1939'da mecliste, "talebe kütlesini inzibat ve ahlâk bakımından göz önünde tutmak" gerek-

103 Metinsoy, 2016: 513-519. Yücel'in 1939'da "yurtta katil olaylarının azaltılması için bakanlıkça yapılanların" sorulması üzerine, çocukların "inzibat ve ahlâk bakımından yetiştirilmesi için mümkün olan tedbirleri" aldıklarını açıkladıktan sonra sözünü bağlayışı, 'İngiliz' bir *humour* tınısı vermiyor mu?: "Bunun haricinde katil olmamaları için tedbir almağa imkân görmüyorum." MES: 18.

104 Nazilerden kaçan 800'e yakın Romanya Yahudisi'nin bulunduğu Struma adlı gemi, 9 hafta boyunca İstanbul açıklarında bekletildikten sonra Karadeniz'e sürüklenip batmaya terk edilmişti.

105 11 Kasım 1942'de hızla çıkarılan ve yüksek servetler ile "fevkalâde kazançlar" üzerinden bir defaya mahsus bir vergi mükellefiyeti getiren özel kanun. Uygulama açıkça gayrimüslim sermayeyi hedef aldı, bunu yaparken karaborsacılar, fırsatçı-ihdikârcılara ve "kodamanlara" dönük toplumsal tepkileri de onların üzerine yansıttı. Aktar, 2018.

tiğini teslim eder fakat pragmatik-rasyonel bir inzibat tanımı yapar: “Bir organizma iyi işliyorsa o organizmanın kendisini iyi hissetmesine inzibat diyebiliriz.” Ahlâksızlıktan ‘yakın ve açık tehlike’ gibi bahsedilmesine karşı durur: “Bir iki hadise, Türk çocuklarının terbiyesi hususunda bizi endişeye düşürmemelidir... Çocuklarımız terbiyelidir, ahlâklıdır.”¹⁰⁶ 1943’te de “kalabalık ahlâksızlık yapar” varsayımıyla konuşanlara, “böyle bir kaide yoktur,” diye tepki gösterir.¹⁰⁷

1943’te 2. Maarif Şûrası’nı açış konuşmasında onun da ilk değindiği mesele, ahlâk eğitimidir.¹⁰⁸ Burada, dünyevî-rasyonel ve evrensel bir ahlâk tarifini kabul ettirmeye çalışır: İyilik sevmek, doğruluk, ödev bilinci – “iş’in bir ahlâk unsuru olduğu”... “Edilgin bir ahlâk yerine etkin bir ahlâkı koymak”tan söz eder. Şu öğüdü ilginç: “Etrafımızda gördüğümüz fenalıkları önce elimizle yok etmeye çalışmalıyız; elimiz yetmiyorsa o kötülükleri dilimizle söylemeliyiz; bu da bizim için kabil olamıyorsa onları yüreğimizden taşlamalıyız.”¹⁰⁹ İlginç, çünkü bir hadisin ‘tercümesi’: “Bir yanlış görürsen *elinle* düzeltmeye çalış, buna gücün yetmezse, *dilinle* düzelt, ona da gücün yetmezse kalbinle buğz et.” (Birinci Kısım’ın İkinci Bölüm’ünü, dindarlığını hatırlayalım.) Bu konuşmada, ahlâkçı teyakkuza ince bir alaycılıkla yine karşı durur: “Türk çocuğu, kendilerini terbiyeye memur edilmiş büyüklerinin acı şikâyetlerini gerektirecek durumda değildir.”

*

Yücel’in bakanlığının bir “birinci” etkinliği daha: 6 Haziran 1941’de toplanan 1. Coğrafya Kongresi. İkincisi yapılmayan bu kongrenin kalıcı bir çıktısı, Türkiye’nin coğrafi olarak yedi bölgeye ayrılması.

106 MES: 16.

107 MES: 197.

108 Berkes’in anlatımına göre, Üçüncü Kısım’da değindiğimiz bıyık kesme ‘olayı’ o kongre sabahı vuku bulmuştu! Berkes, 2019: 395.

109 MES: 169-175. Bu şûrada “Türk ahlâkının ilkeleri” de belirlendi: 1. Türk diline, kültürüne, inkılâbın eser ve esaslarına bağlı, Türklük idealinde bir Türk. 2. Bütün uygar uluslarca kabul edilen yüksek ahlâk ilkelerini benimsemiş bir insan. 3. Kendine ve başkalarına saygı gösteren, haysiyet (onur), şeref ve namus sahibi bir kişilik geliştirmek. (Akt. Binbaşıoğlu, 2005: 41)

Bakanlığı dönemindeki son ‘birinciliği,’ Yücel’in, 18 Şubat 1946’da toplanan 1. Beden Eğitimi ve Spor Şûrası.¹¹⁰ Daha önce özerk, ‘sivil’ bir çatı altında örgütlenen spor, 1938’de Başbakanlığa bağlı Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü’nün kurulmasıyla ‘devletleştirilmişti.’ Genel Müdürlük 29 Mayıs 1942’de Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmıştı.

İkinci Kısım’da, Yücel’in Beden Eğitimi ve Spor Şûrası’nda yaptığı, sporu sosyal-Darwinci, militarist ve milliyetçi bir çerçeveye kapatan konuşmasını, genişçe aktarmıştık. 1944 bütçe görüşmelerinde, paramiliter gençlik-spor örgütlenmesinin imkânlarından ve imkânsızlıklarından ‘nötr’ bir dille bahsedişine de değinmiştik. Bir yıl sonra ise, 1938’de çıkarılmış olan Beden Terbiyesi Kanunu’nun “demokrat ruhta” olmasına karşılık (Nazi Almanya’sından!) tercüme edilen talimatlar ve yerel birimlere yollanan tamimlerin “böyle demokrat bir espride olmadığından... paramiliter bir gençlik teşkilatını istihdaf ettiğinden [hedeflediğinden]” yakınacaktır.¹¹¹

1. Şûra konuşmasında, Cumhuriyet elitinin sporun ‘popüler kültürel’ yanıyla ilgili endişeleri de dile gelir. Sporun, “kalabalıkların ilgilendiği ve üstünde çok konuştuğu... hareketli, sesli ve *hatta bazen çokça gürültülü* (abç. – T.B.)” bir konu olduğunu, “geniş yüreklerle bütün bunları tabii görmek” gerektiğini söyler; fakat “o heyecanların içerisinden özü ve hakikati ayırıp tekin ve cemiyetin yaşamasına yarayan tarafları bulup çıkarma” icabını şart koşar.

Bir de 1941’de bakanlık bütçesi görüşülürken “kulaklarının arkası kir içinde, boynu kir içinde, dişleri simsiyah” çocukları “alıp da kolunu bacağını sallatmak veyahut koşturmakta bir fayda yoktur,” sosyal-gerçekçiliği, hoş...¹¹²

110 2.’si için 1961’i beklemek gerekecek. 3.’sü, 1980. Sonra, aşağı yukarı on yıl arayla: 1990, 1999, 2008.

111 MES: 281.

112 MES: 87.

Üniversite - cür'et, hürriyet, inzibat

Yücel'in bakanlığı döneminde mezun rakamlarında meslekî-teknik eğitimde ve özellikle köy ilkokullarında büyük gelişme, orta ve lise öğrenimde ise ciddi gerileme olduğunu belirttik. Gelişme, tabanda ve tavandadır: Üniversite 'performansında' da büyük bir gelişme oldu. Yüksek okul sayısı 9'dan 15'e, öğrenci sayısı 2 bin küsurdan yaklaşık 6 bine, mezun sayısı 386'dan 1.413'e çıktı.¹¹³ Üstelik, liseyi bitirmek için olgunluk imtihanı maniası getirilmesine rağmen. Emil Galip Sandalcı, bu imtihanın konmasına kızgınlıkla lisedeyken her sabah Yücel'in sayfa boyu bir karikatürünü kara tahtaya asıp "elimize ne geçerse –silgi, tebeşir, hattâ ayakkabı–" üzerine fırlattıklarını hatırlayacaktır!¹¹⁴

İnönü'nün Mustafa Kemal döneminin dışlananlarını rehabilite etme siyasetini, Yücel'in de üniversiteye 'uyarladığı' söylenebilir. 1933'te Darülfünun'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesiyle görevden uzaklaştırılan İslâmcı düşünür Ferit Kam'ı geri aldırttı, mesela. Yine 1933 tasfiyesine uğrayanlardan, eğitim ve millî kültür üzerine yorulmak bilmeden yazan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun iade-i itibarına 'yardım' etti. 1939'da Maarif Şûrası'na katılan Baltacıoğlu, Maarif Vekili'nin "on sekiz yıl önce yaşadığımız o özgürlük ve mutluluk günlerini tekrar bize tattır" dığını söyleyecektir.¹¹⁵ Şûra'nın bitmesine yakın İnönü "tahminlerinin üstünde iltifat buyurduğu" Baltacıoğlu'nun "Maarifte eylemli bir görevinin olup olmadığını" Yücel'e soracak, "Darülfünun tensikatında açıkta kalmışlardı," cevabı üzerine vazifeye döndürülmesini sağlayacaktır. Artık Ankara'ya her gelip gidişinde uğradığı Yücel, 1941 Kasım'ında onu arayıp eski kürsüsünün (sosyoloji) DTCF'de kendisine verileceğini müjdeler.¹¹⁶

Dönemin üniversitelerinin önemli bir fenomeni, Nazizmin ta- kibatından kaçan Alman-Yahudi bilim adamlarının istihdamıdır.

113 Tekeli ve İlkin, 2014: 58.

114 Emil Galip Sandalcı, "Hasan Âli Yücel", *Vatan*, 1 Mart 1961.

115 18 yıl önce, dönemin Maarif Vekili Hamdullah Suphi, Baltacıoğlu'nu istişare etmek üzere Anadolu'ya çağırmişti.

116 Baltacıoğlu, 1998: 288 ve 324-5.

1933'te adım atılan bu faydacı siyaset, bir yandan da Nazi rejimiyle –bizzat maarif alanında da– işbirliğini dışlamıyordu. İstanbul Üniversitesi'nde Almanca müfredatın başına Nazi bir akademisyen geçirilebiliyordu mesela. Yurtdışına tahsil bursu verilen öğrencilerin % 70'i Almanya'ya gönderiliyordu.¹¹⁷

Alman akademisyenlerle yapılan sözleşmede belirtilen, yerlerine Türk eleman yetiştirme koşulunda Yücel'in öncekine göre daha fazla belirttiği biliniyor. Alman hocaların şöhretlilerinden, iktisatçı Fritz Neumark, “o çağın çoğu kişileri gibi sonsuz Atatürk hayranlığıyla eş anlama gelen milliyetçiliğine rağmen” Yücel'in “yabancı profesörlerle ilişkiyi “tamamen dürüst ve samimice değerlendirmiş” olduğu kanısındadır. Yine de Almanların katkısını “tamamen Türk yüksek okulları yaratma hedefine varılana kadar geçici bir çözüm olarak” düşündüğünü aktarır. Bakan, bazı profesörlerin pek “çalışkan” olmadıkları ve yerlerine kimseyi yetiştirmediklerinden rahatsız olduğu izlenimine sahiptir.¹¹⁸ Nitekim 1943 yazında İstanbul Üniversitesi tıp, edebiyat ve fen fakültesi dekanlarıyla yaptığı toplantıda Yücel, “yabancı profesörlerin maaşlarının yükümlü olduğunu”, anlaşmalarını yenilememek gerektiğini gündeme getirmiştir. Diğer iki dekan söz almayınca “bakanla arası iyi olan” Fen Fakültesi Dekanı Fahir Yeniçay, “kendilerine verilen doçentlerin seviyelerinin yabancı profesörlerin bilimsel ve pedagojik seviyeleriyle aynı olmadığını”, ayrılmasının fakülteyi zayıflatacağını söyleyerek itiraz etmiş, Yücel ikna olmuştur. İknaya açık olduğunu, bir defa daha görüyoruz.

Bir Şûra toplantısında dönemin saygın otodidakt tarihçilerinden Emin Âli Çavlı'nın (1888-1968) “refah içinde yaşayan” ecnebi profesörlerin “Türk cemiyetine bir damla ilave” edip etmediklerini sorması üzerine oturma başkanı sıfatıyla derhal sözünü kesmesi, Hasan Âli'nin Alman akademisyenlere sahip çıktığına işaret.¹¹⁹ Keza, Nazi Almanya'sı Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Dr. Scurla'nın Mayıs 1939'da Türkiye'ye gelerek “mülteci profesörlere” karşı tavır alınması ve sözleşmelerinin uzatılmaması talebinin dikkate

117 Konuk, 2013: 161, 183, 185.

118 Akt. Dölen, 2010a: 469-470.

119 Dölen, 2010c: 230.

alınmaması da öyle... Scurla, Yücel'in ona anlattıklarından “belirgin şekilde etkilendiğini” rapor etmiş, ancak bu izlenimi boş çıkmıştır – muhtemelen ona da nazik davranmıştı!¹²⁰

Onun döneminde açılan fakültelerden biri, Ankara'daki Fen Fakültesi'ydi. Milli Şef'in liseden mezun olan oğlunun (Erdal İnönü) fizik okumak istemesinin sevki ile bu fakültenin kuruluşunu hızlandırdığı aktarılır. 8 Kasım 1943'teki açılıшта, ‘fenci’ bir tutkuyla konuşmuştur. “Yalnız zekâya güvenmek, yalnız sağduyularla yerlerlenmek” olmaz ona göre; “pozitif bilim hayata girmedikçe, cemiyetin işleri, o işleri bilenlerin toplu fikirlerine dayanmadıkça, hayat, fakir realiteler halinde kalmağa mahkûmdur.” “İnsan zekâsına en geniş uçma ve yükselme imkânını veren” pozitif bilimin, “bir cins cesaret ve cüret” gerektirdiğini söyler. “Anahtarı hademe mede duran fizik aletlerine el sürmeden mezun olmuş” olanlardan farklı olarak, “karatahta fiziğini ve tebeşir kimyasını” artık aşacağımızla gururlanır.¹²¹

İstanbul Üniversitesi'yle hayli ‘uğraştığı’, 1934-1943 dönemindeki rektör Cemil Bilsel’le geçinemedikleri biliniyor. 1940 Şubat başında İstanbul Üniversitesi’nde denetlemelerde bulunurken, bir dizi eleştiri yöneltilmiş. “Üniversite fakülteleri arasında noksansız bir ahenk teessüs etmiş” olmadığı, “hatta muhtelif meselelerde aynı fakültenin muhtelif şubelerinde birbirini tamamlayıcı bir mesai teessüs etmediği”, üniversite dışındaki “ilmî müesseselerle” de ilişki kurulmadığı, “memleket realitesi”nden kopuk kaldığı tenkitlerini yöneltilmiş. Muhtemelen “İstanbul”la ilgili umumi önyargıların da bir ifadesi... Rektör Bilsel’in de Yücel’in eleştirilerini özel görüşmelerde değil ortalıkta yapmasından rahatsız olduğu biliniyor.¹²²

120 Akt. Dölen, 2010a: 512-513.

121 MES: 214-215.

122 Dölen, 2010b: 354-356. Rektör Bilsel cevaben ödenek yetersizliğinden ve üniversitenin yerleştiği Zeynep Hanım Konağı'nın “korkunç durumda” olmasından yakınır. 1942 Şubat'ında Zeynep Hanım Konağı yanarken, sabaha karşı rektörü arayan Yücel, “Millî Şefin şimdi yanından geldiğini, yanan bina yerine daha iyi ve elverişli bir binanın hemen yaptırılmasına karar verildiğini” bildirecektir (Dölen, 2010b: 249).

1944 Aralık'ında Yücel'in İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerini kabulünde, yeni rektör –kendi yakın dostu– Tevfik Sağlam'ın, Bilsel döneminde “yüksek makamların” işlere fazla müdahale ettiğinden yakınması ilginç. Yücel, “ancak müdahalenin zarurî olduğu zamanlarda” müdahil olduğunu söyleyerek kendini savunmuş. “Tam otoriter bir zihniyetle emir vermek ve onları dikte etmek usulü”ne göre bir tarza “temayül eden hiçbir hareketinin olmadığını”, üniversitenin “adı muhtar olmadığı halde fiilî bir muhtariyetle idare edilmekte” olduğunu temin etmiş. Ama “demokrat metot” veya “sistem”in icabının, “müessesenin hürriyeti ve faydası için zarurî olan disiplinin temini, mevcut olan hürriyete mukabil mensuplarına bazı borçlar ve ödevler” verdiğini hatırlatmış, bir öğretim üyesinin öğrenci sayısının sınırlandırılması ile ilgili bakanlığın da onayladığı karar aleyhine gazeteye yazı yazmasını aksi ve kötü örnek olarak göstermiş.¹²³

12 Eylül 1980 darbesi sonrasında üniversiteden hukuksuzca tasfiye edilenlerden Haldun Özen, Cumhuriyet'in 75. Yılı vesilesiyle yaptığı muhasebede, vesayetin Yücel döneminde yumuşamış olduğunu yazmıştı. Yücel'in de zamanında “fiilî muhtariyet” tabiriyle benimsediği bu kanaate, Türkiye'de üniversitenin mufassal bir eleştirel tarihini yazan Emre Dölen şerh düşer. Yücel üniversite için “hürriyet iklimi”nin önemini vurgulamış ve “üniversitemiz bu havanın içindedir,” demişti – fakat Emre Dölen'e göre hürriyetten ne kastettiği belli değildi.¹²⁴ Daha doğrusu, –Üçüncü Kısım'da tartıştığımız gibi–, “inzibatlı” bir hürriyet-i kastettiği.

Yücel'in bakanlıktaki son işlerinin birinin, 13 Haziran 1946'da Meclis'ten geçen Üniversite Kanunu ile, üniversiteyi özerk hale getirmek olduğunu da kayda geçirmeliyiz. Bunu, bilimin özgürlük gerektirdiği temel fikriyle, hem de ‘yönetişim’ rasyoneliyle (“sorumluluğu rektörün ve bakanlığın üzerinden alarak daha geniş ve güçlü bir temele yaymak”) temellendirmişti. Üniversite mensuplarının “kişiliklerini tanıyıp hürriyetlerini tamamlayan” bu kanunu kabul etmekle meclis üyelerinin gösterdiği “babaca alâka”ya

123 Dölen, 2010b: 371-372.

124 Dölen, 2010b: 358 ve 412.

teşekkür etmesi, ‘vasilik’ bağının kopmazlığını düşündürmüyor değil!¹²⁵

Üniversitede vesayet-muhtariyet geriliminin bir başka sahası, öğrenci örgütlenmesi... 1941 Aralık’ında İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği Nizamnamesi’ni bakanlık adına onaylarken, “yayın memleket işlerinde, ilimde, idarede ve serbest meslekte memleket vazifeleri alacak bugünkü üniversite gençliğini aynı ülkü içinde beraber olmağa ve beraber çalışmaya alıştırmayı” amaçladıklarını söyler. “Bunun ilk şartının inzibat ve ahenk olduğunu unutmuyoruz”dur.¹²⁶ 1943 bütçe görüşmelerinde, bu korporatist ve vesayetçi çerçeve içinde de olsa öğrenci derneklerine izin verilmesiyle övünür. “Evvelce gençlerimiz... delikanlılığın icabı fazla ifratlara gitmişler ve nihayet hükümet bu teşkilâtı lağvetmek lüzumunu duymuştu,” diye hatırlatır. Yeniden kurarken öğretim üyelerini “vazifedar olarak yakından ilgilendirme,” –yani onların denetimini sağlama–, gereği duymuşlardır. Bu hürriyetin kâfi olmadığına dair ‘ihzaslar’ a karşı, “bu bir doz meselesi,” der.¹²⁷ Talebe Birliği’ni yeniden kurmakla 1945 bütçe görüşmelerinde de övünürken, “Üniversitelerde fikir hürriyeti hiçbir yerde zannedildiği gibi hutsuz değildir,” şerhini düşecek: “Ciheti ne olursa olsun, ister sağ, ister sol, yetiştireceğimiz gençlerin yetişmesindeki hürriyetlere mani olucu bir hürriyeti, hürriyet değil, istibdat saymaktayız.”¹²⁸ Üniversite öğrencilerinin muhalif siyasetle ilgilenmesi karşısındaki ‘etikliğine’, kendi oğluyla ilgili olarak döneceğiz.

Köy Enstitüleri - “yapıcı, çare bulucu ve çalışkan bir ruh”

Hasan Âli Yücel’in, esasen bakanlık icraatıyla bilindiğini söyledik. Şöhretinin kısm-ı azamisi ise Köy Enstitüleri’yle ilgilidir. Köy Enstitüleri etrafındaki tartışmaya, kısmın İkinci Bölümü’nde eğileceğiz. Burada, bu tecrübenin safahatını özetleyelim.

125 MES: 324.

126 Dölen, 2010b: 327.

127 MES: 194.

128 MES: 304.

Hasan Âli, bakanlığa tayin tezkeresini alıp Cumhurbaşkanı makamına çıktığında, İnönü'nün ilk iş olarak ilk öğretim ve köy eğitimleri meselesinin "ehemmiyetinden söz açtığını" aktarır. Kendisi, bu işi programlamak için bir yıl mühlet istemiştir. Oradan bakanlığa döndüğünde, İlköğretim Umum Müdürü İsmail Hakki Tonguç odasına gelmiş, bakana istediği kişiyle çalışma rahatlığı sağlamak için vazifeden affını istemiş, Yücel yerinde kalıp "başlanmış işlere devam etmesini rica" etmiştir.¹²⁹

Yücel, Tonguç'la Gazi Eğitim'den tanışmakla beraber, fazla yakınlıkları yoktu.¹³⁰ Bakanlık döneminde Köy Enstitüleri projesindeki ortak mesaisiyle kader ortağı olacaklar, hatta 'tandem' gibi birlikte anılacak, bilinecekler. Tonguç'un başkalarının yanında Yücel'e çok saygılı davrandığı, baş başalarken "Yücel'in arkadaşça yaklaşımının arttığı", Tonguç'a "iki gözüm Hakkı bey" diye hitap ettiği aktarılır.¹³¹ Can Yücel'in kızı Güzel'in doğumu üzerine ("dördüncü büyükbabalık"), oğlan olsaymış adını Tonguç koyacaklarını söyler.¹³²

Tonguç, Köy Enstitüleri projesinin asıl müellifiydi. İkinci Bölüm'de ayrıntısına eğileceğimiz projenin hedefi, kitabı değil uygulamalı bir yöntemle, köy çocuklarına temel eğitim ve genel kültür formasyonu vermek yanında köyün kalkınmasına da önderlik yapacak bir eğitmen kadrosu yetiştirmektir. Köylü çocukları, köyün somut ihtiyaçları doğrultusunda, köylerin gelişmesinin öncülleri olarak yetiştirileceklerdi. Tonguç, bu projeyi 1935 sonunda Yücel'in selefi Arıkan'a sunmuştu. 1937'de Eskişehir Çifteler'de ve İzmir Kızılçullu'da, 1938'de Kırklareli Kepirtepe'de ve Kastamonu Gökçöy'de, bu projenin denemesi mahiyetinde dört köy öğretmen okulu açılmıştı. Tonguç projeyi 1939 Şubat'ında da Yücel'e sundu. Bir ay sonra bir "bilgi notu" ile üsteledi. Bu iş şimdiye dek fazla bürokratikleşmiş merkezleşmiş, "halkın yardımından yalıtılmış" idi Tonguç'a göre; halkın "aktif mesaisinden", "örgütlenilecek halk güçlerinden" yararlanacak şekilde örgütlenmesini salık

129 HH-2: 132.

130 Tonguç, 2009: 248.

131 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 61 ve 113.

132 İZÜNİDER: 51.

veriyordu. Gözlem ve istişare için Ankara köylerinde bir denetim gezisine çıkmak üzere anlaştılar. Bakanlığın tek aracı olan makam arabasıyla Yücel'i almaya gittiklerinde, "Sabahın ilk saatlerinde lisedeki ilk dersine yetişmek için... tramvay bekleyen öğretmen Hasan Âli Yücel'le karşılaşır gibi" olduğunu aktaracaktır Tonguç.¹³³ Bakanlığın o tek aracı, "9 numaralı kırmızı plakalı araba" da, o dönem çok çalışacaktır!

Yücel, projeyi canla başla benimsedi. 1960'ta çıkan manzum özyaşam öyküsünde, enstitülerin misyonunu şöyle kanatlandıracaktır: "Yirmi milyon nüfusta cahil on beş milyonken, / Nasıl aylak kalırmış millete gönül veren? (...) Gitsin köye baş olsun, başlasın uygarlığa; / Köylü kardeşlerini kavuştursun varlığa."¹³⁴ İlk tahsil yaşındakilerin şehir ve kasabalarda % 80'i okullaşırken, köylerde bu oranın % 26'da kalmasını, 40 bine yakın yerleşimin 35 bininde okul bulunmamasını, infiale yaklaşan bir heyecanla tekrarlar. Bu işin behemehal hallini, gerçekten bir beka meselesi olarak koyar.

Köy Enstitüleri'ni kurumlaştırmaya dönük hazırlanan, büyük ölçüde Tonguç'un kaleminden çıkma kanun tasarısı 1940 Nisan ortasında meclis gündemine geldiğinde, bir dizi reaksiyonla karşılaştı. İtiraz veya şüphe belirtenlerin savları şunlardı: Dünyada böyle bir sistemin, –"enstitü" adından başlayarak–, emsali yoktu; eklektik ve düşük seviyeli, anca "yarı-aydın" yetiştirecek bir eğitim formasyonu söz konusuydu; okuyan köylülere dikey ilerleme, sınıf atlama ve şehre gitme yolu kapanacak, ayrıca köylerde özel bir sınıf-zümre yaratılacaktı; öğrencilerin de katılımıyla köylü imecesiyle yapılması öngörülen enstitüler, köylülerin parasız çalıştırılarak istismar edilmelerine yol açacaktı; kız-erkek birlikte okumaları ahlâka aykırı "durumlar" ortaya çıkarabilirdi. En genel ve geniş anlamıyla muhafazakâr diye tanımlanacak itirazlardı, esasen. Bunları dile getirenlerden, –İstiklâl Harbi komutanlarından, daha sonra Mustafa Kemal'in baş muhaliflerinden, İnönü döneminde siyasete dönen– Kâzım Karabekir, Enstitüler'e muhalefetin odaklarından olacaktı. Yücel bir sohbette onu "doğrudan doğruya Ata-

133 Tonguç, 2009: 252-256.

134 DB: 14-15.

türk'ün yerinde gözü olan adam,” diye tavsif edecektir.¹³⁵ Karabekir'in bu dönemde tuttuğu günlük notlarından, ders kitaplarında ve inkılâp tarihi hakkındaki yayınlarda kendi rolünün hakkıyla teslim edilmesinin sağlanması için Yücel'i sıkıştırdığını ve onun tarafından oyalandığı izlenimi aldığını anlıyoruz!¹³⁶

Yücel, 17 Nisan'da bu şüphelere cevap verirken,¹³⁷ projenin “mühterem selefim Saffet Arıkan tarafından kurulmuş bir şeyin tekâmülü” olduğunu hatırlattı ve orijinallliğini vurguladı: “Bu bizimdir, kimseden almadık, başkaları bizden alsınlar.” Enstitü adı, bu kurumlar sadece “nazarî tedrisat” vermeyip amelî bir takım faaliyetler” de içerdiği için seçilmişti. Bu sistemin yarı-aydınlar üreteceği savına, “ilk tahsilini bitirmiş, beş sene de ayrıca tahsil görmüş bu insan”ın “yarım münevver” sayılamayacağını söyleyerek itiraz etti ve içinde kalenderce bir sarkazm da barındıran şu soruyu yöneltti: “Türkiye’de yarım münevver olmıyan, tam münevver kaç kişidir?” (Şerif Mardin 1977’de, öğrencileri “beşinci sınıftan itibaren küçük ukalâ ideologlar” haline getiren bir eğitim sistemimiz olduğundan söz ederek; meselenin *umumiliğini* başka bir açıdan vurgulayacak!)¹³⁸ Öğretmenleri köye göndermekte ve köyde tutabilmekte şimdiye kadar karşılaşılan müşkülün “sadece bir idealizm noksanından ileri gelmemiş, hazırlama hususunda gittikleri muhite intibak edecek melekeyi onlara vermemiş olmamızdan doğmuş” olduğunu hatırlattı. Onun için, köye uygun öğretmen yetiştirmek lâzımdı. Amaç, köylüyü “müstahsil, kendi tarlasında ve muhitinde kuvvetli yapmak” idi; böylece, “onları şehre akın eder vaziyete getirmek”ten geri durulacaktı. Kanunun hedefini, “köy hayatında âmil, prestij sahibi, kendisine fikir sorulabilecek, rey alınabilecek insan olabilmeleri” diye tasrih etti. Bu öğretmen kadrosunun “içtimaî bir sınıf doğurması” şüphesini, “mevzuubahis değildir” diyerek karşıladı. Beş yıl sonra bakanlık bütçesi konuşulurken bu bahis yine açılınca, kendisi “sınıf sözü” söylememişken sınıftan bahsedenlere, “demek ki kendilerinin zihninin

135 Mehmet Başaran’dan aktaran Tonguç, 2009: 512.

136 Karabekir, 2009: 1246-1247, 1294, 1327, 1394-1395.

137 MES: 46-51.

138 Mardin, 2011: 280.

de böyle bir fikir var... demek ki beyninin içinde sınıf bulunan ben değilim, arkadaşımın kendisidir,” diye karşı-atağa geçecektir.¹³⁹

Neticede ‘arkasında siyasî irade olan’ tasarı, oturuma katılanların oybirliğiyle kanunlaştı. Milletvekillerinin üçte birine yakını oylamaya katılmadı ama aynı gün başka kanunların oylama sayılarıyla kıyaslandığında, tahminen 38 milletvekilinin tasarıya karşı tavır aldığı kestiriliyor.¹⁴⁰

Haziran 1942’de Enstitüler’in kurumlaşmasını tamamlayan Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu görüşmelerinde, bu tartışmaların çoğu daha hararetli bir şekilde yinелendi. Ayrıca, köyde arazisi olup köyde oturmayanlara okul yapımında çalışma yükümlülüğü önerisi büyük tepkilere yol açtı. Bazı milletvekilleri okul yapımında ve diğer işlerde kadınların çalıştırılmaması (veya onlara sadece “örf ve adetlere göre iş verilmesi”) için bastırdılar.¹⁴¹ Enstitü binalarının inşasında köylülere şehirlerde söz konusu olmayan bir tür “iş mükellefiyeti” getirilerek ayrımcılık yapıldığı kanaati yine çok konuşuldu. Tonguç ve Yücel, öğrencilerin okullarının inşaatında çalışmalarını hem eğitimin bir parçası olarak görüyor, hem de köylü imecesine kamusal işlev yüklemeyi bizzat bir değer ve beşerî sermaye kaynağı sayıyorlardı. Savaş yılları boyunca yaklaşık % 50’si savunma harcamalarına giden bütçenin darlık koşullarında,¹⁴² eğitim için bu gibi ek kaynakları seferber etmeyi de elzem görüyorlardı. Köy-şehir eşitsizliğini gidermek için, Tonguç ve arkadaşlarının şehirlerde de okul yapımında çalışma yükümlülüğü getirmeye dönük bir tasarı üzerinde çalıştıkları biliniyor.¹⁴³

Bu ikinci kanunun müzakerelerindeki tartışmalar üzerine Yücel’in bir ara ümidinin kırıldığına, istifayı bile aklından geçirdiğine dair anlatımlar var. Tonguç onu Keçiören’e içmeye götürüp sabretmesini telkin etmiş.¹⁴⁴ Etlik’teki bağ evi, ‘meşhur’ badem ağacının

139 MES: 280.

140 Hakkı Uyar’dan akt. Coşkun, 2007: 68.

141 Tonguç, 2009: 316-321.

142 Yücel’in manzum deyişiyle: “Harp çıkmıştı, orduya akıyordu bütçemiz” (DB: 15).

143 Tonguç, 2009: 324.

144 Akt. Anday, 2009: 63.

altı, olmalı. Neticede bu kanun da yine meclis üye sayısının yaklaşık üçte birinin katılmadığı bir oturumda kabul edildi. Emin Sazak, Kasım Gülek, Cavit Oral gibi itirazcı büyük toprak sahipleri, muhalif görünmemek için olumlu oy vermişlerdi. Oy vermeyenler arasında müstakbel Demokrat Parti'nin kurucu dördlüsü (Menderes, Bayar, Koraltan, Köprülü) dışında, CHP'nin Genel Sekreteri Esendal ve partinin Faik Ahmet Barutçu gibi bir başka 'iri' ismi de vardır.

*

1940'ta 11, 1941'te bir (Hasanoğlu), 1942'de 2 tane daha. 1943-1948 arasında 4 tane daha kurulmuş, Köy Enstitüleri'nin sayısı 21'e ulaşmıştı. 1.742'si kız, 18 bine yakın öğrenci öğrenim görmüştü. Bu arada 1939'da 6.500'e yakın olan köy ilkokulu sayısı, 1946'da 12.500'e yaklaşmıştı. Gerçekten, 'atılım' sözünü hak eden bir seferberlikti. Bu faaliyetin yakınlaştırdığı Yücel ile Tonguç, şahsen de seferberdiler. Yücel muhtemelen mesaisinin aslan payını bu işe ayırıyordu. Memleket gezilerinin, taşraya çıkışlarının esas saiki, enstitüler idi. 1939 Aralık'ında Tonguç'la çıktıkları uzunca Doğu-Güneydoğu "çalışma gezisi," mesela. Trene takılan özel ofis-vagon, varılan istasyonda ayrılıp ayrı bir hatta çekiliyor, orada işleri bitince başka bir trene bağlanıp yola devam ediliyor... Tonguç'un ayrıca çıktığı geziler de var, onun İnönü'yle beraber çıktıkları da var. 1943 Eylül'ünde bir seferlerinde, İnönü'nün Erzurum Lisesi'yle ilgili şikâyetlerini Tonguç hemen telefonla Yücel'e aktarır, o derhal öğretmen yetersizliği, öğretmenlerin askere alınmaları ve uzak yerlere gitmek istememeleri sorunlarını yineleyen bir telgrafla cevap yetiştirir.¹⁴⁵ "Maarif işlerindeki" âciliyet ve adanma duygusunu yansıtan bir anekdot...

"Millî Şef" İnönü'nün Köy Enstitüleri projesine gösterdiği teveccüh, kuşkusuz Yücel ve Tonguç'u güçlendiriyor, heveslerini takviye ediyordu. Onlar da tabii, "büyük köycü", "ülkü başı" gibi sıfatlarla andıkları İnönü'nün hâmililiğini güvence altına almaya çalışmaktaydılar. İnönü 2 Mayıs 1942 Kastamonu gezisinde "yapıcı, çare bulucu ve çalışkan bir ruh, bu enstitülerin hayatına hâkim

¹⁴⁵ Tonguç, 2009: 369.

olmuştur,” sözleriyle kamuoyu önünde ilk destek mesajlarından birini vermişti.¹⁴⁶ Millî Şefin 1942 Ağustos’unda meşhur “beyaz tren”le çıktığı yurt gezisinde Kayseri Pazarören, Sivas Yıldızeli-Pamukpınar, Samsun Ladik-Akpınar köy enstitülerini ziyaret etmesi, esaslı bir moral desteği oldu. Bu ziyaretinde kız öğrencileri özellikle teşvik ettiği aktarılan İnönü, enstitülerin sayısının altmışa çıkarılması talimatını vermişti.¹⁴⁷ Tonguç, bu desteğin şevkiyle hemen bir ay sonra, bakanlığa bir Yüksek Köy Enstitüsü açılmasını, ayrıca enstitüleri bir yılda kırka, ikinci yılda altmışa çıkarmayı öngören bir tasarı sundu. Yücel bu rakamları abartılı bulmuş, hatta rivayete göre Tonguç’un İnönü’yü “kışkırttığından” kuşkulanmıştı. Yücel, İnönü’nün dışında devlet elitinin Enstitüler’e müzahir olmadığı kanısındaydı. Nitekim ikili, İnönü’ye bu hedefleri fazla yüksek bulduklarını bildirdiler.¹⁴⁸ Tonguç’un aktardığına bakılırsa İnönü “çok pişman olacaklarını... savaştan sonra bu işlerin hiçbirini bize yaptırmayacaklarını” ihtar etmişti. Oğlu, Tonguç’un da sonradan düşünürken acaba “Yücel’e rağmen” bu hamleye girişe miydim, diye hayıflandığını aktarır. “Yücel’e rağmen”ın kaynağı, bakanın, Tonguç’un İnönü’yle kendisinden ayrı yakınlaşmasından rahatsızlık duyuyor olabileceği endişesidir.¹⁴⁹

Tonguç ve arkadaşları, ara ara Yücel’in partinin sağ kanadının tazyiki karşısında tavizkâr davranabileceğinden endişe duyuyorlardı. 1943 Eylül ortalarında Tonguç’la beraber Hasanoğlu’nı yaptıkları gününbirlik denetimdeki gerilim, bunun bilinen bir örneği. Bakan, öğretmenlerle toplantıda müfredatı uygularken hangi ilkelere esas aldıklarını anlatmalarını ister. Enstitü yöneticisi Hürrem Arman, bakanın konuşmalara müdahalelerinden, özellikle “millî duygu ve milliyetçilik” meselesine önem verdiğini “sezer”. Söz almak ister, Yücel bu oturumda kendisine “hiç söz vermeyeceğini” belirtir. Arman bozulur. Toplantıdan sonra kahve içerken, bir gariplik hissettiği söyler. Yücel, “enstitülerde milliyetçilik ilkesi-

146 Akt. Aydemir, 1979: 381.

147 Tonguç, 2009: 336. İnönü, Samsun’dayken Enstitülü kızlar için “Cumhuriyet kızları gibi özel bir ad vererek onları kamuoyunda bir değer durumuna sokmaya çalışacağız,” demişti.

148 Tonguç, 2009: 339-340.

149 Tonguç, 1970: 284-287 ve Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 62.

ne aykırı bir tutum izlenebileceğini iddia edenler” olduğunu aktarır. “Yersiz” bulunduğu bu iddiaya cevap vermek zorunda olduklarını, öğretmenlerden bu cevabı temellendirecek bir şeyler almak için öyle konuştuğunu belirtir. Arman’dan bu ‘sıkıntıyı’ öğretmenlere aktarmamasını ister, çünkü o zaman korkup “derslerini milliyetçilik nutuklarıyla doldurmak isteyenler” çıkabilecektir!¹⁵⁰ Emin Türk Eliçin, 1950’lerin başlarında Hüseyin Cahit Yalçın’a yazdığı bir mektupta ırkçı-Turancıların gürültüsünden telâşlanarak “nereye öbür dileyerek o yiğit milliyetçilerin (!) gönlünü hoşetmeye koşan” CHP’lileri anarken, “hatta Hasan Âli” notunu düşecektir.¹⁵¹ Yücel, muhtemelen milliyetçi tedirginlikleri –belki bazısını da ‘anlayarak’– ‘idare etmeye’ çalışıyor; belki Enstitü yarânına karşı devlet ve parti erkânını, devlet ve parti erkânına karşı da Enstitü yarânını idare ediyordu, bir parça.

Enstitü menşeli yazarlardan Talip Apaydın, Yücel’in ara ara Hasanoglan’a moral bulmaya geldiğini aktarır. “Sıkıldım. Bir hava alayım diye geldim,” demiştir bir seferinde: “Buraya geldikçe dinçleşiyorum ben. Güç kazanıyorum.”¹⁵² 1944 yılbaşında Hasanoglan’da Tonguç, Nafi Atuf ve Şevket Aziz Kansu, Hikmet Birand, Sabahattin Eyüboğlu’nun katılımıyla kurulan içkili kutlama meclisine selam göndermiş, “Ankara’daki biçimsel toplantılara (abç. – T.B.) katılma zorunluluğu” nedeniyle gelemediğine hayıflanır.¹⁵³

İnönü, Enstitü ‘davasına’ açık desteğini sürdürmekteydi. 1943 Eylül sonlarında tabii Yücel’le beraber, Hasanoglan Yüksek Köy Enstitüsü’ne geniş vakit ayırdığı, birçok ayrıntıyla ilgilendiği bir ziyaret yaptı. Enstitü yöneticilerine bir istekleri olup olmadığı sorusuna cevaben yakınlarda bir tren istasyonunun işlerini çok kolaylaştıracağını söylemeleri üzerine talimat verdi. Daha önce teknik bakımdan uygun olmadığı cevabı verilmesine rağmen, istasyon kısa sürede yapıldı.¹⁵⁴ İnönü, 18 Mayıs 1945’te Uluşta Köy Enstitüleri’nin “feyiz-

150 Arman, 2016: 367-368.

151 Eliçin, 1970: 68. Eliçin, 1960’larda Kemalizmin güçlü bir “halkçı” eleştirisini geliştirmiştir.

152 Apaydın, 2019: 147.

153 Arman, 2016: 384-385.

154 Arman, 2016: 372.

li işleri”ni överek Tonguç’a teşekkür eden bir makale yayımladı.. “Köy okullarını köylülerle beraber elbirliği ile çalışarak yapmak yerine müteahhitlerle yapmağa çalışmanın” hem masraflı olduğu, hem “Köy okulları kanununun ruhundan ve usulünden ayrılma” anlamına geldiğini belirtti. İlköğretim, “büyük kitleyi maddi ve manevi alanda kaldırıp yükseltecek ana tedbir”di Millî Şefe göre. “İlköğretimi olmayan memlekette Orta Çağ idaresi, bütün şekilleriyle devam eder... haklar ve vazifeler canlanmaz, gönüllere ve yüreklerle sinip yerleşmez”di, “ilköğretim davası, insan olmak, millet olmak davası” idi. 17 Nisan 1946’da yine *Ulus*’ta çıkan makalesinde de “Şehirlerin okullarını devlet yaptırıyor, köylerinkini köylüler yapıyor” yönündeki “kandırıcı propagandalara” karşı ikazda bulunacaktı.

Bu dönemde Tonguç’la İnönü arasında sahiden Yücel’den ayrı özel bir ilişkinin de geliştiğine dair bir izlenim ediniyoruz. İlk tanıştıkları günlerde, İnönü ondan kendisine kitap tavsiye etmesini istemiş, Tonguç’un “Ekmek” adlı bir Almanca kitabı beğendiğini söylemesi üzerine, kendisinin özel kalem müdürüne çevirtmekte olduğu Max Beer’in *Sosyalizm ve Sosyal Mücadeleler Tarihi*’nin daha anlamlı, yararlı bir eser olduğunu, Enstitüler’de de okunmasını istediğini söylemiştir.¹⁵⁵ Tonguç’u ‘rahat davranması’ yönünde, ‘daha ileri gidebileceği’ yönünde teşvik eden bir jestti bu. Çok partili hayata geçiş ihtimali ortaya çıktığında, Tonguç’un çevresine, “ister misiniz Sosyalist Partisini başkasına kurdursun?” dediğine dair tanıklıklar var¹⁵⁶ – müsaadeye mazhar bir sosyalist partinin kurdurtulacağını varsayıyor, buna da kendisini imtiyazlı aday sayıyordur, bu intibai aktaranlara göre. Tonguç’un, İnönü’nün konuşmalarını kendisinin mi yazdığını merak edip sorduğu, Yücel’in öyle olduğunu söylediği de aktarılır.¹⁵⁷ Yakınlaşmanın merakları...

Tonguç, 1943 Eylül’ündeki Hasanoğlu ziyaretinden sonra İnönü’nün sofrasının düzenli konuklarından biri haline gelmişti. Genellikle Yücel’in de olduğu bir meclisti bu. Bu buluşmalar, ‘tandemin’ İnönü’ye itimadını ve hayranlığını artırmış olmalı. 1944 sonlarında Sovyet ordularının Bulgaristan’ın girmesinin beklendiği

155 Arman, 2016: 457-458.

156 Bayır, 1971: 272.

157 Bayır, 1971: 274.

günlerde, İnönü sofrada hazır bulunan Genelkurmay Başkanı Kazım Özalp'e Bulgaristan'da eğitim durumunu sorup, "eğitim düzeyi daha yüksek bir ulusu, ondan daha kötü durumda olan bir ulusun uzun süre yönetebildiği nerede görülmüş?" hükmünü verince, Yücel ve Tonguç, İnönü'nün "Türkiye'nin büyük talihi" olduğunu konuşmuşlardı.¹⁵⁸

1945 başında yılda dört sayı çıkarılmaya başlanan *Köy Enstitüleri Dergisi*, –Tonguç'un onayından sonra Yücel'den geçtikten sonra–, İnönü'nün sofrasında okunuyor, bilvesile Falih Rıfkı Atay'ın da onayı alınıyordu.¹⁵⁹ Bu arada Hasanoğlu resmî protokole alınmış, diplomatik ziyaretçilere iftiharla "gösterilir" olmuştu. Yücel de bazılarına "şen yüzü, tatlı konuşmaları" ile refakat ediyordu.¹⁶⁰ Ankara'nın 'kudretli' valisi Nevzat Tandoğan'ın, İnönü'den aldığı hiza ile, makamında kabul ettiği Hasanoğlu Enstitü Müdürü Rauf İnan'ı alâka göstererek bizzat uğurlaması üzerine kapıdaki polisin "Siz kimsiniz? Vallahi bizim vali bey paşaları, vekilleri şöyle selâmetlemez," diye şaşırdığı nakledilir.¹⁶¹

Devlet erkânı nezdindeki itibardan öte, Enstitü projesinin yüksek moralli gidişatı esnasında, Tonguç'a bir çeşit 'nazara gelme' endişesinin de refakat ettiği aktarılır. "Uygulama o kadar iyi gidiyor ki basında fazla üzerinde durulmasından korkuyorum. İçimde her an baltalanacak hissi var," demiştir bir gazeteciye.¹⁶²

Enstitüler'e teveccühünün zirvede seyrettiği sıralarda İnönü'nün sarf ettiği bir 'manidar' lâf var; işin renginin değiştiğinin ön işareti sayılabilir. 17 Nisan 1944'te, enstitülerin kuruluş yıldönümünde kalabalık bir heyetle gidilen Hasanoğlu'dan ayrılırken bindikleri "steysin" arabada müdür Arman, Tonguç, Falih Rıfkı Atay ve bir milletvekilinin yanında Yücel'e "Yücel, bu çocuklar köylerde işe başlayınca bizi tutacaklar mı?" diye sormuştur İnönü. Yücel, "Tabii pašam," diyerek uzun uzun ballandırmıştır.¹⁶³

158 Tonguç, 2009: 410-411.

159 Arman, 2016: 440.

160 Arman, 2016: 484-485; İnan, 1988: 254.

161 İnan, 1988: 242-244.

162 Karakuş; 1977: 44.

163 Arman, 2016: 393.

Gerçekten de, 1946 Temmuz’unda yapılan ilk çok partili genel seçimlerde enstitülülerin çoğu köylerde CHP için çalışmışlar. Bu arada CHP genel sekreteri Esendal, Tonguç’tan on beş aday istemiş, ne var ki onlardan sadece Süleyman Edip Balkır listeye alınmış, ancak ertesi gün o da çıkartılmıştı. “Şahin” siyasetine ihtiyaç duyulunca uzun bir aradan sonra partide yeniden güçlenen Recep Peker’in baskısıyla çıkartıldığı söyleniyordu.¹⁶⁴ Enstitüler’e pek de itibar edilmiyordu, yani.

Zaten seçimlerden önceki bahar aylarında, müdahalenin işaretleri belirmişti. 1946 Mart başında Çankaya sofrasında Yücel ile Tonguç ve Başbakan Saracoğlu’nu ağırlayan İnönü, Hasanoğlu Köy Enstitüsü Müdürü Rauf İnan’ı güzelce övüp, onun müfettişliğe atanmasını uygun gördüğünü anlattı. Hasanoğlu, enstitülerin kurmay merkezi, can evi gibiydi, Rauf İnan da projenin kilit şahsiyetlerindendi. Onu Hasanoğlu’ndan almak, hem projeyi zayıflatıcı hem de ekibi dağıtıcı bir müdahaleydi. Tonguç “çatal bıçakların havada kalmasına, havanın buza dönmesine” yol açan bir çıkış yaptı İnönü’ye: “Bir kez kelle verecek olursanız, sıra size de gelebilir.”¹⁶⁵ Bir ay kadar sonra kuruluş yıldönümü töreninde Hasanoğlu’ndan dönüştürme bakan Yücel, Rauf İnan’a müfettişliğe atanmış olduğunu bildirdi.¹⁶⁶

Köy Enstitüleri’nin Fransız basınında nasıl övüldüğünü kendisine aktaran Mahmut Dikerdem’e Yücel, “gözleri parlayarak”, “gel de bunu bizimkilere anlat, bu yüzden başımı yemek istiyorlar,” demişti.¹⁶⁷ Alâmetler belirmişti.

Sonra işte Enstitülüler’in hiçe sayıldığı genel seçimler yapılacak, Ağustos’ta Yücel bakanlıktan gidecek ve Enstitüler’in tasfiyesi başlayacak.

164 Arman, 2016: 511. Balkır, Tonguç’a en yakın olanlarından. Mahmutiye/Eskişehir eğitimci kursu, Gököy/Kastamonu köy öğretmen okulu ve Arifiye/Kocaeli Köy Enstitüsü’nü kurup yönetmiştir.

165 Tonguç, 2009: 483-485.

166 Tonguç, 2009: 488-489. İnönü, sofrada Rauf İnan’a neden servis yapılmadığını sorunca, Yücel atılıp “Paşam, o oruçtur,” diye ‘arz’ etmiştir. Rauf İnan “benim oruç olduğumu nereden bildiğini bugün de merak ederim” diye yazacaktır. Kişisel nezakete de dinî hassasiyete de çekilebilecek bir Hasan Âli ‘dikkati.’

167 Akt. Makal, 2019: 124.

Enstitüler'in tasfiyesi

CHP'nin açık baskıyla kazandığı genel seçimlerin ardından kurulan Recep Peker'in başbakanlığında kabinede, Yücel'in yerine Marif Bakanlığına Reşat Şemsettin Sirer atandı. "İyi niyetli, iyi yürekli olmakla beraber, onun da dost olarak tuttuğu, ama her insan elini sıktıktan sonra mikrop kaptım vehmine kapılarak gizli gizli odasında ellerini ispiroyla yıkayan" biriydi, Sirer.¹⁶⁸ "Sivas'ın büyük toprak ağası" idi,¹⁶⁹ CHP'nin milliyetçi-muhafazakâr kanadındandı.

Sirer'in ilk icraatlarından biri, hakkında ihbar kazanı kaynatılan Köy Enstitüleri'nin teftişine yol vermek oldu. Seçimden hemen iki ay sonra, Meclis Başkanı Kâzım Karabekir başkanlığında bir Meclis heyeti, Hasanoğlan'a teftişe gitti. Yine CHP'den milletvekili seçilmiş bulunan Karabekir'e Meclis Başkanlığı seçiminde oy vermeyen tek CHP milletvekili, Hasan Âli Yücel'di. Karabekir heyeti, anti-komünist cadı avı havasında bir teftiş yaptı. Öğrencilerin şiir okumalarını dinlerken, "Moskoflar için yazılmış bir şeyleriniz yok mu?" diye sıkıştırmıştı Karabekir. Bir öğrencinin "küfürlü" bir şeyler olduğunu, kızların yanında münasip kaçmayacağını söylemesi üzerine "Zararı yok, elbette küfürlü olacak, düşmanımıza erkek-dişi küfrederiz biz!" diyerek onu yüreklendirmişti.¹⁷⁰ Şemsettin Günaltay da (1949'da CHP hükümetinin başbakanı olacak) "neden boyuna Frenk eserleri okutulur bunlara?" diye çıkmıştı.¹⁷¹ Diğer enstitülere de Ali kıran baş kesen teftiş heyetleri gitti.

1950 seçimlerinden sonra iktidara gelen Demokrat Parti'nin ilk Millî Eğitim Bakanı olan Tefik İleri, "birçok hastalıklarla, birçok mikroplarla malûl olarak devraldık," diyecektir, Köy Enstitüleri için. "Bir Reşat Şemsettin Sirer gelmemiş olsaydı... bu temizliği yapmakta çok daha fazla ter dökmeye mecbur" olacaktık diye Sirer'e şükredecektir.¹⁷² Sirer, DP hükümetinin milliyetçi-muhafa-

168 Eyüboğlu, 1962: 4.

169 Oğuz, 2000: 163, 173.

170 Başaran, 2014: 92-93.

171 Makal, 2019: 66.

172 İleri, 1977: 149-151.

zakâr endişelerle zaten yapmak isteyeceğini yapmış, Köy Enstitüleri'ni hızla itibarsızlaştırarak tasfiye etmiştir. Tasfiyenin ilk önemli adımı, Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'nün "böyle bir kuruma gerek olmadığı" gerekçesiyle kapatılmasıdır. Bu kurum, hem Enstitüler'e vasıflı öğretmen ve müfettiş yetiştiriyor, ayrıca bir bakıma Enstitü tecrübesinin araştırma-geliştirme birimi işlevini görüyordu. Kapatma hazırlığını öğrenen Tonguç, hemen Yücel'e koşmuş, ama "bir şey yapılamamış"tı.¹⁷³ Niyazi Berkes, acıklı bir tasvirini yapar Yücel'in o günlerdeki halinin: "Vaktiyle üzerinde o kadar emeği geçen kanunu paçavraya çevirmek isteyen Sirer'in karşısında o eski celâdetinin zerresini bile gösteremeyen Yücel, korkusundan meclisin semtine bile uğramıyor, Şefin kendisini lök gibi [ortada] bıraktığını anlamaya başlıyordu."¹⁷⁴ (Bu tasvirdeki zalimliğin hikmetini birazdan anlayacağız.) Hasanoğlu, 1947/1948 ders yılı başında kapatıldı. Art arda çıkan genelgelerle, enstitüler hızla cansızlaştırıldı, 'düz' ilköğretmen okullarına dönüştürüldü. "Serbest okuma faaliyetlerini" kısıtlamak üzere bile genelge çıkartıldı!¹⁷⁵ En nihayet 1954'te DP iktidarı fişi çekip tamamen kapatacaktı.

Yücel'in 1959'da yayımlanan pek bilinmeyen bir derlemede Türkiye'de eğitim üzerine yazdığı ansiklopedik denebilecek makalede Köy Enstitüleri'nin bitişini özetleyişi ilginçtir. Hüzünlü bir serinkanlılıkla konuşur burada: "Harp bitmek üzere olunca ve memlekette demokratik rejim kurulmaya teşebbüs edilince 1946'dan sonra bu faaliyet, demokrasi prensipleri bakımından siyasî tenkidlere konu oldu. Bir kısım aydınlar ve bunun arkasından köylü, bu sistemden şikâyeteye başladılar. Yavaş yavaş bu usul baltalandı ve değişti."¹⁷⁶

173 Arman, 2016: 524. Tonguç'un, doğrudan İnönü'ye gitmesini telkin edenlere "O çağırmadıkça gitmem," dediği, saygısından ötürü kendisini "rahatsız etmek istemediği" aktarılır. Ayrıca Enstitüler'in savunulmasını aydınlardan beklemiş, hayal kırıklığına uğramıştır. (Apaydın, 2019: 145; Baykurt, 2019: 18-19)

174 Berkes, 2019: 408.

175 Tonguç, 2009: 548.

176 TM: 326.

Yücel'in, İnönü'nün bu projeye sahip çıktığı ancak devlet erkânının genellikle soğuk durduğu kanaatinde olduğuna değinmiştik. Enstitü kadroları, mülkî erkânın soğukluğuna dair örnekler anlatırlar. Hürrem Arman, Beşikdüzü Köy Enstitüsü Müdürü olarak görüştüğü Trabzon Valisi'nin "bu işler çocuk oyuncağı değildir. Tonguç'u tanımam ama Hasan Âli'yi biraz akıllı zannederdim," diye çıkıştığını, daha önemlisi "sizin özel kanunlarınız var, devlet içinde devletsiniz," diyerek bozuk attığını aktarır.¹⁷⁷ Valilerin sürekli yazılarla, genelgelerle gelen taleplerden bunaldığı, istenen işleri zamanında bitiremeyenlerin açıklanmasına ve "azarlanmalarına" bozuldukları aktarılır. Enstitüler'in işlerinde ihmalkâr görüldüğü bildirilen kaymakamın derhal görevinden alındığı vakalar vardır.¹⁷⁸ "Devlet yönetiminde üstün güç" olarak neredeyse İçişleri Bakanlığı'nın yerini Milli Eğitim Bakanlığı'nın alması, 'bürokratik' bir haset doğuruyordu.¹⁷⁹ Kırşehir Valisi'nin "komünist" bilinen Emin Türk Eliçin'in köyünden çok sayıda çocuğun enstitüye alındığını gizli bir yazıyla Milli Eğitim Bakanlığı'na ihbar etmesine, bakanlık, valiyi kınayan bir yazıyla karşılık vermiştir mesela. Yücel'in, Çankaya sofrasında valiyi alaya alarak hadisenin tadını çıkardığı anlatılır.¹⁸⁰ O esnada, büyük ihtimalle devlet erkânında Yücel'e ve "enstitülerine" karşı hınç ve haset birikiyordu.

Asım Karaömerlioğlu, Köy Enstitüleri'ne "Aydınlanmacı" bir misyon atfedilmesine eleştirel yaklaşmasına rağmen, bu kurumların beklentileri aşan sonuçlar doğurduğu ve doğuracağına ilişkin izlenimlerin belirdiğine dikkat çeker. Bu sürpriz, 'avamın' içinden hakkını hukukunu savunan, özgüvenli, 'dik', dünyaya açık –ve öngörüldüğünün aksine köye kapanıp kalmayacağı anlaşılan– vatandaş tipinin 'yetişmesidir.' Bu işaretler, lâfzen bu hedefi benimsemler bile –ki lâfzen benimseyen de fazla değildir–, devletlû seçkinlerin hiç hoşuna gitmemiştir.¹⁸¹

177 Arman, 2016: 220.

178 Türkoğlu, 1997: 428.

179 Tonguç, 2009: 416.

180 Arman, 2016: 381-382.

181 Karaömerlioğlu, 2006: 99-116.

Yücel'in, İnönü'nün desteğini kaybetmekten ötürü büyük hayal kırıklığı yaşadığı açık. İsmail Hakkı Tonguç'un oğlu Engin Tonguç, onun hakkındaki hacimli biyografisinde, babasının Yücel'in tutumunu biraz "duygusal" bulduğunu aktarır. Ona göre Baba Tonguç, Yücel'in yaptığı gibi meseleyi kişiselleştirerek İnönü'ye 'bozulmanın' yerinde olmadığını, nesnel koşulların belirleyici olduğunu düşünüyordu.¹⁸² Bir anlatıma göre, İnönü'yü, "Halk Parti-si'nin başında kalıp cumhuriyet devrimlerini korumaya çalışıyor," diye savunuyordu Tonguç.¹⁸³

Peki, İnönü'nün Enstitüler'e desteği neden sona ermişti? Kemalizme hayırhâh yaklaşan veya sol-Kemalist diyebileceğimiz yaklaşımın genellikle paylaştığı yoruma göre; tek-parti CHP'nin statükocu-"sağ" kanadı, cumhuriyetçi-inkılâpçı ideoloji halka 'mal edilemedikçe' ağır basmış, tam da bu ideolojinin tabana yayılmasını sağlayacak bir proje olarak Enstitüler'e dış bilemişti. İnönü de neticede baskın gelen bu eğilime boyun eğmişti. Kimi yorumcularsa zaten İnönü'nün bizzat o "statükocu" eğilime uzak olmadığını düşünürler. Enstitü kadroları arasında da, buralardan yetişecek "bilinçli, dinamik, kendine güvenen güç"ün İnönü'yü tedirgin ettiği kuşkusunu güdenler vardır.¹⁸⁴ Hürrem Arman'a göre, İnönü'nün bir süre gösterdiği teveccühün nedeni İkinci Dünya Savaşı sonrasında "müttefikler dünyayı yeniden parsellerken" Türkiye'yi "kuzey komşumuzun" etkisine bırakan bir gizli anlaşma yapmaları ihtimaline karşı, Köy Enstitüleri'ni ve Tonguç'u "elde bulundurma" stratejisidir.¹⁸⁵ İnönü'nün, tepkiler ayyuka çıktığında enstitüleri sahiplenmeyi bir süre daha sürdürmesini de, "azgın muhalefete" karşı muhtaç olduğu Recep Peker'le bir pazarlık yürütüyor olması ihtimaliyle açıklar Arman.¹⁸⁶ Şevket Süreyya'ya göre İnönü, neticede ona "bir vehmin masallarını okuyan"¹⁸⁷ Peker ve Sirer'e teslim olmuştur. Üzerinde büyük ölçüde mutabık kalınan yorum, İkinci

182 Tonguç, 2009: 503.

183 Sabahattin Eyüboğlu'dan, doğrusu fazla hayırhah bir mütalaa (akt. Eczacıbaşı, 2010: 568).

184 Tonguç, 2009: 397.

185 Arman, 2016: 508-509.

186 Arman, 2016: 523-524.

187 Aydemir, 1979: 384.

Dünya Savaşı sonrası “hür dünya”ya angaje olmak üzere çok partili sisteme geçerken, İnönü’nün komünizm tehdidi veya ‘potansiye-liyle’ özdeşleştirilen Köy Enstitüleri’ne mesafe almayı stratejik bir icap saydığıdır. İnönü’nün buna rıza göstermekle kalmayıp, ülke-de bir komünizm tehdidinin varlığına dair bir manzara çizilmesine yol verdiği de tartışmaya değer bir savdır.

Her halükârda, Türkiye’nin çok partili rejime geçiş sürecinde anti-komünizm *kurucu* bir işlev gördü, Köy Enstitüleri de bu kampanyanın esaslı malzemelerinden biri olarak kullanıldı. Bunu Beşinci Kısım’da da ele alacağız. İnönü mahir bir pragmatist olarak bu siyasete nezaret etti. 1950’lerin sonlarından itibaren CHP’yi sosyal-demokratikleştirmeye çalışan hareketin aktörlerinden olacak olan Sabahattin Eyüboğlu, 1946 geçidinde dostu Yücel’in harcanmasını yine pragmatist mülahazalarla hoşgörecektir. Ona bakılırsa, “gerçekçi devlet adamı” olarak İnönü için, “Yücel gibileri tutacak bir ortamın gelişmesine çalışmak, Yücel’i tutmaktan daha önemli” idi.¹⁸⁸

İnönü 1960’larda birçok vesileyle Köy Enstitüleri’nin bitişi hakkında yazıklanacaktır. Mart 1961’de *İmece* dergisinin ilk sayısında, “Bu kurumların en verimli devirlerine ayak bastıklarından itibaren asıllarından ve hedeflerinden yoksun bir hale düşürülme-leri, memleket için gerçek bir talihsizlik olmuştur,” diye yakınır. 1966’da Enstitüler’in kuruluş yıldönümünde “Köy enstitüleriyle, kapalı olan köylü hazinesi keşfolunmuştur,” der, bu işin “asıl zahmetini çeken” Tonguç ve Yücel’i rahmetle anar.¹⁸⁹ 23 Kasım 1967’de *Milliyet*’teki söyleşisinde “kültür alanında 44 sene zarfında yapabildiğimizden çok daha ileri” gidememiş olmanın “hicranını” çektiğini söylerken, esasen toprak reformu ve Köy Enstitüleri üzerinde durur: “Ben bunun en radikal usullerine kadar teşebbüs ettim. Devam ettirmek mümkün olmadı. Bunlar demokrasiyle yürütülmesi güç olan şeylerdir.”¹⁹⁰ 1961’de bakan Muammer Erten’le bir sohbetinde söylediklerinin haber değeri daha yüksektir. Köy Enstitüleri fikrine “felsefede” inandığını, fakat “politika-

188 Eyüboğlu, 1962: 17.

189 Akt. Aydemir, 1979: 385.

190 Avcıoğlu, 1979: 501.

cı olarak” ancak “gücünün olduğu yerde gücünü gösterebileceğini” belirtir bu sohbette. O dönemde (1940’ların ortalarında) partide, mecliste hatta orduda gücünü kaybetmekte olduğunu anlatır. Tonguç’u hasımlarının “gönlünü almak” üzere görevinden azlettirerek “şimşekleri uzaklaştırmak” istediğini fakat “demokrasi hareketleri de başlayınca... olayların kendi cereyanında yürüdüğünü... ve Enstitüleri devam ettirmek olanaklarının elinden çıktığını” söyler. Parti kongrelerinde “enstitülere karşı bir akım” gelişmiş, bakanlar arasından Enstitüler “aleyhine vaziyet alanlar” artmış, kudretli Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak emekli olmadan önce şikâyetlerini dile getirmiştir İnönü’ye göre. Kendi stratejisini veya çaresizliğini, “gücümün bittiği yerde... gelecekte tekrar uygulamak üzere bir noktada dururum,” diye özetler.¹⁹¹ Tek-parti ve tek-adam rejimini gerçekten de sanıldığı kadar yekpâre düşünmemek gerektiğini bize tekrar hatırlatan bir mazeret... Aynı zamanda, ‘doğru’ Kemalizmin, ‘doğru’ inkılâpçılığın veya ‘doğru’ cumhuriyetçiliğin eksikliğini devletin bekası manâsında bir statükoyla açıklayan *ebedî mazeret*...

“Maarif’teki solcular” ve Yücel

Yücel’in konumunun sarsılmasının ilk işaretleri, 1944 ilkbaharında belirdi. Türkçü akımın bir hamlesiyle alâkalıydı bu. Türkçülük, bir tür gayriresmî sistem içi muhalefet konumundaydı.¹⁹² Resmî ideolojinin güçlü etnisist motifler içeren çerçevesi, Türkçülüğe geniş bir meşruiyet alanı açıyordu. İkinci Kısım’dan hatırlayalım, Hasan Âli Yücel de kendini rahatlıkla Türkçü olarak tanımlayabiliyordu. Türkçülük, devletin benimsediği milliyetçiliği kemale erdirmesi, ‘tam’ olarak uygulaması, tutarlı, yani ırkçı siyaset izlemesi gerektiğini savunuyordu. Unutmamalı ki, o devirde ırkçılık dünya çapında ‘resmen’ bir ‘skandal’ haline gelmemişti. Faşizm ve nasyonal sosyalizmin gücünün ve cazibesinin güçlü bir tesiri vardı. Yine unutmamalı ki, dünya savaşında yansız kalan Türkiye devlet yönetiminde ve elitinde anti-faşist Müttefikler cephesini yeğ tutanlar

191 Akt. Coşkun, 2007: 210-211 ve Tonguç, 2009: 503-504.

192 Bora, 2017: 271-286.

olduğu gibi, faşist ve Nazi Mihver'e yakınlık duyanlar da bulunuyordu. Bu yakınlığın kâh ırkçı, sosyal-Darwinist, faşist dünya görüşü akrabalığına bağlı ideolojik nedenleri vardı, kâh stratejik saiklere dayanıyordu: Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması, hem “ezeli düşmanı” yıpratmak, hem de Orta Asya'daki “esir Türklerin” bağımsızlığını kazanmasına zemin hazırlamak bakımından, ümit ve beklenti yaratmıştı.

Türkçü akımın liderlerinden Nihal Atsız'ın 1943 Ekim'inde yayımladığı iki açık mektup, Türkçülerin iktidar mahfillerini zorlayan bir hamlesiydi. Atsız, “Türkçü başvekil” olarak Başbakan Saracoğlu'na hitap ederek, –onun “Türkçüyüz ve hep Türkçü kalacağız” beyanını hatırlatarak–, onu Türkçülüğün icaplarını yapmaya, bu arada komünistlerin himaye edilmesine de mani olmaya çağırıyordu. Atsız'ı bu mektupları yazmaya Reşat Şemsettin Sirer'in kışkırttığı iddiası da vardır.¹⁹³ İkinci mektubunda Atsız komünistlerin himayesiyle ilgili suçlamalarında doğrudan Maarif'i, “vatan düşmanlarına karşı pek kayıtsız davranan Maarif Vekillerinin gafletinden” yararlanan solcuların kadrolaşmasını hedef aldı.

Atsız'ın mektubunda “Maarif Vekili Hasan Âli'nin şahsî sempatisi sayesinde... batırmak istediği Türk milletinin parasıyla rahatça yaşamakta” olduğunu söylediği yazar Sabahattin Ali, Atsız'a dava açtı. Bu davanın 26 Nisan 1944'te Ankara'da yapılan ilk duruşması, Türkçüler ve genel olarak milliyetçi-muhafazakârların gövde gösterisine vesile oldu. Yücel iki gün sonra Hasanoğlu'na gitti, “Çok yoruldum, dinlenmeye geldim, birkaç gün kalacağım, beni yok farzedeceksiniz,” diye inzivaya çekildi. Yemekleri odasında yedi, okuyup uyudu, ertesi gün müdür Arman'la öğle yemeğine oturup, akşamüzeri bağlık tepelerde beraber yürüyüşe çıktı. “İrkçılardan” dert yanmış, –“tatlı, çekici, esprilerle dolu...”–, tehdit mektuplarından, küfürlü telefonlardan, “ordu içinde de sorun yaratmaya başladıklarından” söz etmiş.¹⁹⁴

Yücel bu arada 7 Nisan'da Atsız'ın Boğaziçi Lisesi'ndeki görevine son verdirmişti. Açık mektupların yayımlandığı *Orhun* dergisi kapatıldı. 26 Nisan'da Atsız'ı misafir eden Konservatuvar Müdü-

193 Örn. Berkes, 2019: 282.

194 Arman, 2016: 398-399.

rü Orhan Şaik Gökay'ın da istifasını istedi. Sonra, Cumhurbaşkanı İnönü'nün Üçüncü Kısım'da konuştuğumuz 19 Mayıs nutkuy-la Türkçüleri suçlaması ve ırkçılık-Turancılık tutuklamaları, –söylemeye gerek yok; harbin Müttefikler lehine sonuçlanmakta olmasına koşut bir çıkıştı bu–, Yücel'i rahatlattı, karşı atağa geçirtti. O 19 Mayıs akşamı DTCF'de bir toplantıda Yücel, 'doğru' milliyetçilik adına coşkulu bir konuşma yapmıştı: "Turan'a gidip hayal ülkelerinde kâşaneler kuracağınıza gidin bir Türk köyüne abdesthane yapın. Bundan büyük ideal olmaz." Sonra şiirler okunmuş, keyfi yerinde olan Yücel talebe cemiyeti başkanı İlhan Başgöz'ü çağırıp tebrik ettikten sonra elindeki kâğıda bakmak istemişti: "Şiiri okurken başın sağdan sola gidiyordu, metin Arap alfabesiyle yazılmış zannettim."¹⁹⁵

Ancak bu geçici bir rahatlamaydı. Anti-komünizm hızla savaş sonrası dönemin siyasî *ethos*'unun inşasında esaslı bir âmil haline gelirken, Maarif ve Yücel, elverişli bir malzeme olarak hedef alınmaya devam etti. Yücel'in bahsettiği şikâyetler ve tehditlerin yanı sıra, birçok kaynakta suikast girişimlerinden de bahsedilir. Bunlardan biri, Atsız'la kardeşi Nejdet Sançar arasındaki bir mektuplaşmada bahsedilen bir iddiadır: bu iddiaya göre "bir umumhanede tokat attığı bir fahişe" bunu "dostuna" haber vermiş, o da "narayı bastıktan sonra Hasan Âli'nin evine giderek ateş etmiş, fakat sadhezar [yüz bin] teessüf ki tutturamamış"tır. Yücel'in kızı Canan Eronat, Büyükelçi Feridun Cemal Erkin, Şerafettin Yaltkaya ve iki İngiltere Konsolosluğu mensubuyla oturlurlarken annesinin eğildiği sırada baş hizasından geçen bir kurşunun duvara isabet ettiğini aktarır.¹⁹⁶ Bu suikastla ilgili başka herhangi bir malûmata rastlamadım. 1945 Şubat'ına ait diğer iddia, sadece magazin değeri taşır. Melih Cevdet Anday, bunu birkaç yerde anlatmıştır. Meyhanede birkaç arkadaş içtikten sonra, Abidin Dino'nun sürgün yerini Adana'dan Ankara'ya çevirmek isteğini iletmek üzere, Yücel'in evine gitmişlerdi. "Hasan Âli, kimi işlerimiz için evine gitmemize müsaade ederdi, bundan cesaret almıştık," der Anday. Hizmetçi, bakanın evde olmadığını söyleyince kapıdan dönmüşler. Fakat Yücel'in

¹⁹⁵ Başgöz, 2017: 128-129.

¹⁹⁶ Örn. Çıkar, 1997: 117 ve D: 20.

annesi –bir anlatımında ise eşi–, aralarında bir subayın da bulunduğu (yedek subay üniformalı Cahit Sıtkı Tarancı) birkaç kişinin geldiğini öğrenince, “evi Turancılar bastı”, “taşkın sağcılar kapıya dayandı” endişesine kapılıp valiye, polise haber vermişler. Anday bu yanlış anlaşılmayı aktarırken, “kısa bir süre önce Hasan Âli Yücel’in evinin yukarı kat pencerelerinden birine, bir yerden bir kurşun gelmişti,” diye bir hatırlatmada da bulunur. Gece yarısı polis motosikletleriyle bütün Yenişehir taranmış. Ertesi gün bütün Ankara mahfillerinde suikast rivayeti dolaşmış. Sonunda iş anlaşılmış. Karakolda ifadeleri alınan Tarancı ve Anday’a bir daha bakanın evine gitmeden önce izin almaları ihtar edilmiş.¹⁹⁷ Hadise, komikliğine rağmen, suikast endişesinin varlığını haber veriyor.

*

Hasan Âli Yücel, “şahsî sempati” beslediği için ve/veya daha önce belirttiğimiz gibi şahsiyatla eseri ayırdığı için ve/veya malûm hoşgörüsünden ötürü, kimi komünistlere veya solculara iş vermekte sakınca görmemişti. Ancak 1944’te kesifleşen ve ırkçı-Turancıların tutuklanmasından sonra CHP iktidarının ‘devralarak’ sürdürdüğü anti-komünist kampanyanın ‘gereğini yapmaktan’ da geri kalmamıştır.

“Komünistleri kolluyor” tazyiki altındaki Yücel, 4 Nisan 1944’te “bakanlık mensuplarının siyasetle uğraşmalarının yasak olduğunu” bildiren bir genelge yayımlatmıştı. Bu genelge, bilhassa Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde anti-komünist karalamaların boy hedefi olan dört “solcu” öğretim üyesini (Muzaffer Şerif Başoğlu, Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes, Behice Boran) ve onların çıkarttığı *Yurt ve Dünya* ve *Adımlar* dergilerini hedef alıyordu. Oysa *Yurt ve Dünya* 1941’den beri Bakanlıkça önemli sayıda satın alınmıştı. Derginin o sıradaki yazı işleri müdürü Pertev Naili Boratav’ın Sabiha Sertel’e anlattığına göre, Yücel kendisini ve *Adımlar*’ın sahibi olarak Behice Boran’ı makamına çağırtmış, “provokasyonlara meydan vermemek” ve “maarif politikasında yapıla-

197 Veli, Rifat, Anday, 2014: 145 ve Anday, 2009: 115-116; Anday, 2012: 273-274. Anday, anlatımlarından birindeyse, “Şükran Lokantası’nda bu olayı konuşurlarken kulak kabartan sivil polisler”ce ‘fark edildiklerinden’ söz eder.

cak mühim işlerin engellenmesini önlemek için” bu iki derginin kapatılmasını istemiş, söylediğinin “tavsiyeden ibaret” olduğunu da eklemişti.¹⁹⁸ Niyazi Berkes, bu “tavsiye” görüşmesine Boratav’la kendisinin çağrıldığını hatırlar; bakanın “efendice, arkadaşça söylediği sözleri”, –“tecrübesizlikle,”– iyi karşılamışlardır.¹⁹⁹ Neticede *Yurt ve Dünya* ve *Adımlar* yayıncıları “tavsiyeye” uydular, dergilerini kapattılar. Ancak Yücel, Mayıs ortasında başbakanlığa kapatılmalarını teklif ederek bir kapatma kararı da çıkarttı.²⁰⁰ 1947’de, “tavsiye” görüşmelerinden bahsetmeyecek, dergilerin idarî ve siyasi bir tedbir” olarak kapatıldığını söyleyecek.²⁰¹ Bakanlar Kurulu’nda İçişleri Bakanı Hilmi Uran’ın “komünist faaliyetleri” ile ilgili “gizli emniyet fişlerini” teker teker okuduğu, Yücel’in bunları “bir cahil polis yazar!” diye alaya aldığı, ancak sonuçta tedbir alınması “emredildiği” aktarılır.²⁰²

Dil-Tarihli dörtlüye dönük baskıların arkası kesilmedi. Yücel de bu baskılara direnmedi veya direnemedi. 15 Aralık 1945’teki bakanlığın Disiplin Kurulu toplantısında dört öğretim üyesinin vekâlet emrine alınmalarına sadece Tonguç karşı çıktı. Yücel kararı aynı gün onayladı.²⁰³ Dörtlü’nün Nisan’da başvurduğu Danıştay, görevlerine iade edilmelerine karar verdi. Yücel bunun üzerine istifa etmek istedi, Saracoğlu kabul etmedi.²⁰⁴ Haziran’da, iade edilenlerden Pertev Naili Boratav’ın profesörlüğe yükseltilmesi kararını hemen onadı Yücel.

Bu dört öğretim üyesi arasında Pertev Naili Boratav’la Yücel’in ilişkisi, dramatiktir. Yücel İstanbul Erkek Lisesi’nden öğrencisi olan genç bilim adamını çalışkan ve potansiyelli görüyor; ‘aşırı’

198 Sertel, 2015: 205.

199 Berkes, 2019: 281.

200 Çetik, 2019: 80-81.

201 D: 91.

202 Ürgüplü ayrıca Ticaret Bakanı Fuat Sirmen’in dergi çıkarmanın ticarî faaliyet niteliği taşıdığı, memurların ticaretle uğraşması yasak olduğundan akademisyenlerin çıkardığı bu dergilerin kapatılması gerektiğini ileri sürmüş, Yücel bu mütalaa-yı benimsememiştir. Ekşi, 2020: 143, 155.

203 Dölen, 2010c: 140.

204 Çetik, 2019: 84-85. 1954’te, “çekilme kararında ayak dirememiş olmama hâlâ yaranarım,” diyecek: “Şüphesizdir ki, siyasi mevkilerden gitme, gelmeden güçtür.” (HH-1: 137)

solculuğunu gözlemekle beraber, “millî faydaya kazanma saiki” ile destekliyordu (Beşinci Kısım’da döneceğiz buna). Hoca-talebe ilişkisi içinde ailece görüşüyorlardı. 1939’da onu yazılarını kitaplaştırmaya teşvik etmiş,²⁰⁵ elverişli araştırma koşulları sağlamış, radyoda konferans vermesine imkân tanımıştı. Bununla beraber, Boratav ailesinin bir tayin işini halledememesi, ‘konu’ olmuştur. Pertev Naili’nin eşi Hayrûnisa Almanya’dan döndüğünde kocasının bulunduğu Ankara’da bir öğretmenliğe atanması için yardımını istedikleri Yücel, girişimlerinden sonuç alamamıştır. Kısa süre sonra Yücel bakanlığa atanınca Boratavlar tayinin olacağını umarlar ama yine olmaz, Hayrûnisa Hanım Aydın’a atanır.²⁰⁶ Pertev Naili, eşine muhakkak Ankara tayini işini halledeceğini yazdığı mektubunda, “Hasan Âli Beye, münasip şekilde tarizleri ve serzenişleri yapmağı da ihmal etmeyeceğim,” diye yazar. Daha sonra fakültede kendisiyle görüştüktan sonra, “ikna edemedim, prensip meselesi adde-diyor,” haberini verecek eşine, bakanın “bizim vaziyetimize hatta bizden çok üzüldüğünü” de ekleyecek. Yücel “sakın darılma,” diye üstelediği Boratav’ı evine davet etmiş, evde “ikide bir takılmış, şaka ciddi karışık boyuna teselli etmek, hatırını almak” istemiş, kendisi ciddi durunca da bu Yücel’e “dokunmuş”tur.²⁰⁷ Yine iyi geçin-me gayretinden söz etmemek mümkün mü? Boratav’ın eski hoca-sıyla ilişkilerindeki bu ilk hayal kırıklığını, daha ağırı izlemiştir.

Baskılar yatışmayacak, dört Dil-Tarihli basbayağı tedhiş edilecek, neticede 1948 Ocak’ında kesin olarak meslekten çıkarılacaklardır. Bu, “inkılâp Türkiye’si”nin gözde akademik kurumu olan DTCF’ye vurulan ağır bir darbedir. Berkes’e göre DTCF, okulun giriş kapısında yazılı “en hakiki mürşit ilimdir” düsturuna düşman kadrolarla doldurulmuştu. O, Yücel’in de bu düşmanlaşmaya katkıda bulunduğu kanısındadır. Yücel, 1939 ortalarında milletvekili öğretim üyelerine, bu iki görevden birini seçme zorunluluğu getirmişti. DTCF’nin üç ordinaryüsü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Şemsettin Günaltay ve Fuad Köprülü, milletvekilliğini tercih etmişler fakat Yücel’e dış biledikleri gibi fakülte hakkında da kazan kaynat-

205 Çetik, 2019: 70-75.

206 Çetik, 2019: 51-52.

207 Çetik, 2019: 197.

mışlardı.²⁰⁸ Söz konusu tasfiyeyi, Yücel’le özdeşleştirilen özgürlükçü dönemin kapanmasına, fakültedeki “müspet hava”nın dağılmasına giden yolda atılan ilk adım olarak anlatan kapsamlı bir DT-CF sözlü tarih çalışmasında, bu tasfiyede Yücel’in rolünün veya en azından etkisiz kalışının hiç konu edilmemesi, görseller herhalde Dörtlülüyü çok kızdırdı.²⁰⁹

Yücel, 1947’de meşhur Dava’sında, –önümüzdeki kısmın konusu–, Dil-Tarih Dörtlüsü’ne muamelesini, dönemin “belki bugün nazikliği unutulmuş bir harp devresi” oluşuyla mazur gösterecek.²¹⁰

Bir başka “solcu” akademisyen, geleceğin Türkiye İşçi Partisi lideri Mehmet Ali Aybar da Aralık 1945’te görevden uzaklaştırılmıştır. *Vatan* gazetesinde muhalif yazılar yazan İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi Aybar’a, rektör Sıddık Sami Onar tarafından Ankara’da bir görev teklif edilmiş, Aybar görüşmenin havasından “suyunun ısındığını” fark etmiş, nitekim Yücel’in Onar’a telefon talimatı üzerine görevine son verilmiştir.²¹¹

Hasan Âli’nin DTCF’de verdiği bir uzaklaştırma kararı daha var: oğluyla ilgili. DTCF’de Alman dili ve edebiyatı okuyan oğlu Can’ın ‘sola kaymasından,’ –TKP’nin ‘açık alan’ faaliyeti mahiyetindeki–, İlerici Gençler Derneği’ne üye olmasından rahatsızdır. Apar topar, İngiltere’ye, Cambridge Üniversitesi’ne İngiliz edebiyatı okumaya gönderir oğlunu. Can Yücel yıllar sonra “Çılgınlık işte! Züppe-lik!” diye anacak.²¹²

Pertev Naili Boratav gibi, “şahsî sempati” duyduğu Sabahattin Ali’yle ilişkisi, dramatikten öte, trajik. 1937 Ekim başında bir kızının doğduğunu bildirirken, Yücel’e “Pek muhterem Şefim, aziz Ağabeyim,” diye hitap ediyor Sabahattin Ali.²¹³ 1943 sonlarından itibaren Atsız’ın fevranının baş hedefi olan edip, şeytanlaştırılmaya devam edecek; en nihayet 7 Aralık 1945’te, İçişleri Bakanlığı’nın

208 Berkes, 2019: 155-156.

209 Erbaş, 2019.

210 D: 47.

211 Ünlü, 2002: 82.

212 Börklü, 2012: 11.

213 Ali, 2017: 26.

Sovyetler’de yapılan bir yayında kendisinin yazılarına dayanıldığı ihbarı üzerine, “öğretmen olarak çalışmasının sakıncalı görüldüğünü” bildiren Yücel imzalı bir yazıyla bakanlık emrine alınacak. Bundan bir hafta sonra Sabahattin Ali, –bu defa “Sayın Yücel” hitabıyla– Hasan Âli’ye, “şahsıma karşı senelerden beri göstermiş olduğunuz sevgi ve teveccühe karşılık, size ve büyük İnönü’ye durumumu açıklamayı bir borç bildiğini” belirten bir mektup yazar. “Sekiz yüz yıldan beri hemen hiç değişmeyen bir hayata rağmen, içinde tükenmez manevi hazineler taşıyan bu milleti delice sevdiğini”, Köy Enstitülerinde “içlerindeki o tükenmez hazineyi dışarıya vurabilmek imkânını bulmuş çocuklarla haşır neşir oldukça”, kafasında “ümitler belirmediğini” anlatır. İnönü’nün demokrasiyle ilgili nutuklarından da cesaret alarak, siyasi faaliyete girmeye niyetlenmiş, ne var ki “ortada bir tek satır siyasi yazım bile yokken, bütün niyetlerim henüz teşebbüs halindeyken,” vazifesinden uzaklaştırılmış olduğunu söyler. İnönü’nün demokrasiye geçişi nutkundan endişeye kapılan “karanlık ruhlu, geri görüşlü, menfaat düşkünü” çevrelerin “her ileri hamleyi, her ileri fikri” komünistlik ithamı silahıyla gözen düşürme gayretinden, memleket adına endişe duyuyordur. Yücel’i lisan-ı münasiple uyarırken, “bana karşı teveccühleri olduğuna ve teveccühe layık olmayacak hiçbir harekette bulunmadığıma emin olduğu” “büyük İnönü’ye bu hususların arzına delâlet buyurmanızı istirham ederek” bitirir.²¹⁴ Sabahattin Ali yayıncılık ve yazarlıkla geçinmeye çalışacak, 1946/1947’de muhalif *Markopaşa* dergisinin sorumlusu olarak bir süre hapis yatacak; pasaport alamayınca 1948 Haziran’ında yasa dışı yollarla yurtdışına çıkmaya çalışırken Bulgaristan sınırında, hakkında istihbaratçı olduğuna dair ‘güçlü emareler’ bulunan birisi tarafından öldürülecek.²¹⁵ Yücel’in 1947’deki kendi davasından sonra Sabahattin Ali’yle ilgili herhangi bir sözünü bilmiyoruz, ’50’lerde de yazılarında adı geçmez.

214 Ali, 2008: 424-429. Devamında, “*Dixi et salvavi animam meam*,” diyerek bitiriyor: “Söyledim ve ruhumu kurtardım.” Bu Latince söz, Karl Marx’ın Gotha Programı’na getirdiği uzun eleştirinin son cümlesi olmasıyla meşhurdur!

215 Yalçın Küçük, Ali’nin istihbarat örgütleriyle işbirliği yapmaya çalışırken öldürüldüğü kanısındadır. Küçük, 1987b: 140 vd.

Ve Yücel'in tasfiyesi

Niyazi Berkes, 1944 DTCF tasfiyesi arifesinde Yücel'in "provokasyonlara meydan vermemek için" dergilerini kapatmaları yönündeki "tavsiyesini" dinleyip onu güvenmekle "tecrübesizlik" ettiklerini söylüyordu. Ne var ki, onlara göre "kat kat ileride politikacılaşmış" Yücel'in de "bu işlerin nereye varacağını" kestirememiş olduğu kanısındadırlar. Yücel hâlâ, Berkes'in tabiriyle, "çoluk-çocuk Turancılığı"nın gelip geçici bir infiaîliyle karşı karşıya olduklarını sanıyordur. "Bu işin en altında (ya da en üstünde) bizzat kendi patronunun bulunduğunu zannediyorum o da bilmiyordu," der Berkes. Başka bir yerde, "Saracoğlu kabinesinin üyesi olduğu halde sırların sırrı olan işlerden haberi yoktu," diyecek.²¹⁶

Yücel'in 1946'da çok partili rejime geçilmemesi için İnönü'yü ikna etmeye çalıştığına dair bir aktarım var.²¹⁷ Kendisinin yazdıklarında bu yönde bir imâsına rastlamadım. Her halükârda, Yücel o tarihte "patronu" nezdindeki 'gözde' mevkiini kaybetmiş bulunuyordu. Tanpınar'ın tarifini hatırlayalım, "İsmet Paşa'dan sonra en kuvvetli hükümet rüknü gibi görülmesi, kendini biraz da öyle sayması" devri, geride kalmıştı. Yücel'in İnönü nezdindeki itibarının önemini abartmasındaki gafletin bir tür 'ibrete' dönüştüğünü, 'kurt' siyasetçi Faik Ahmet Barutçu'nun anılarından da anlarız. 1940'ların sonlarında CHP'de Nihat Erim'in yıldızının parlamasını anlatırken, parti muhitinde "sanki hükümet ve partinin en yetkili adamıymış gibi bir tavır alarak, Paşa'nın yakınlığını Hasan Âli Yücel gibi kullanmaya başlamasından" yakındır.²¹⁸ Yücel, büyük ölçüde bu yakınlığa dayanarak, kendini başbakan adayı olarak görebilmişti.²¹⁹ Saracoğlu da onun başbakan adaylığından şüpheleniyordu.²²⁰ Epeydir araları soğuktu. Hatta 1943 Mart genel seçimlerinden sonra Saracoğlu yeniden teşkil ettiği kabinede Yücel'e yer ver-

216 Berkes, 2019: 282 ve 394.

217 Yücel'in kızı Canan Eronat'tan nakleden Çıkar, 1997: 119.

218 Barutçu, 1977: 382.

219 Akt. Bayır, 1971: 248. 1950'lerde "Başbakan adayı idim, partimde," diye yazacak.

220 Inan, 1988: 91-92; Tonguç, 2009: 489.

memiş, onay için Köşk'e gittiğinde İnönü el yazısıyla Yücel'i ilave etmişti.²²¹

*

Tekeli ve İlkin, Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı'nın ağır mahrumiyet şartları altında, savaş sonrası koşullara uyarlanmaya uygun bir yapısal değişimi savaş içinde geliştirmeyi başardığını düşünürler.²²² Çağlar Keyder, klasikleşen çalışmasında, tek-parti devlet elitinin veya bürokrasisinin, bu hazırlıklara dayanarak, savaş sonrası yine otoriter ve otarşist bir kalkınma hamlesini tasavvur ettiğini yazmıştı. Ancak gelişen burjuvazinin savaş sonrası global eklemelenme meyli artan dünya kapitalist sistemine entegre olma tercihi ağır basmıştı ve kendi konumlarını güçlendirmek için de bürokratların inisiyatifini geriletmek istiyorlardı.²²³ Savaş dönemi mahrumiyetinin biriktirdiği toplumsal hoşnutsuzluk da "demokراسiye" geçişi teşvik ediyordu. Bu geçiş dönemini inceleyenler, sonuçta tek parti rejiminin sonunu getiren belirleyici etkenin uluslararası konjonktür olduğu kanısındadırlar.²²⁴ Türkiye, hem savaş döneminde Almanya'yla 'flörtünün' olumsuz izlenimlerini telâfi etmek hem Sovyetler Birliği'nden algıladığı tehdide karşı bir dayanak bulmak, hem de savaş sonrası uluslararası kalkınma yardımlarından pay alabilmek için, ABD'nin patronajındaki "Hür Dünya"ya entegre olmak zorundaydı. Bunun için icap eden rejim değişikliğini "demokراسiden ziyade, çok partili rejime geçiş" olarak tanımlayan Tekeli ve İlkin, bu manevrayı İnönü'nün kendi inisiyatifini kullanarak, CHP ileri gelenlerinin çoğuyla ters düşerek gerçekleştirdiğini vurgularlar.²²⁵ (Yani, onu bundan caydırmak isteyen sadece Yücel değildi.) CHP aygıtı, gönülsüz girdiği bu geçiş sürecinde, "modern" bir alet olarak sadece anti-komünizmi kullanmayı bilen, katılaştırmış bir yapıya dönüştü.

221 Hacır, 2006: 234. İnönü, Yücel'in yanı sıra Recep Peker'in İçişleri Bakanlığı'ndan alınmasını kabul etmemişti.

222 Tekeli ve İlkin, 2014: 354.

223 Keyder, 1989: 95; Karpas, 2014: 122.

224 Demirel, 2013: 307.

225 Tekeli ve İlkin, 2014: 361.

Yücel'in, kendisinin de paylaşmaktan geri kalmadığı o anti-komünizmin nişan tahtası yapıldığını biliyoruz. Anti-komünizm, modernizmin ve modernliğin 'aşırı' bulunan tezahürlerini de hedef alıyordu. Köy Enstitüleri ve "Türk hümanizmi" projeleri, işte o tür 'aşırılıkların' timsaliydiler. CHP, seçimli siyasette daha geniş rıza devşirmeye yarayacağını umduğu bir vasata yatırım yapmaya yöneldi; partinin vitrininde ideolojiden önce *habitus* bakımından muhafazakâr karakterli figürler öne çıktılar.

Dostu Eyüboğlu, ölümünün 1. yıldönümünde (1962), "var gücüyle sözcülüğünü, işçiliğini yaptığı Parti günün birinde kendi düşmanlarıyla işbirliği yapmak zorunda kaldı,"²²⁶ diye tarif eder durumu; ama o "düşmanlar" da pekâlâ Parti'nin adamlarıydı – hatta belki 'öz' adamları.

Yücel, 1946 genel seçimleri öncesinde bir İzmir seyahati dönüşü İnönü'ye yorulduğunu, kendisini "bırakmasını" söylediğini²²⁷ yazacaktır 1960'ta. O seçimlerde CHP'nin İzmir listesinde birinci sırada Saracoğlu, ikinci sırada Yücel vardı. 9 Temmuz'da Bergama'da "ortalığı güllük gülistanlık gösteren bir nutka başladığı zaman" sesi "homurtularda" boğulmuş, "zavallı... afallamış kalmıştı," eski ahbap Başar'ın anlatımıyla.²²⁸

Seçimlerden sonra bakan olarak atanmayan Yücel, kendisinin ve hakkında yazanların anlattığının aksine, hemen kenara çekilmemiş miydi acaba? CHP'nin o aralar 'yükselen yıldızı' olan Nihat Erim, günlüğüne 13 Ocak 1947 tarihinde düştüğü notta, Hasan Âli'nin İnönü tarafından ara sıra aranıyor olmaktan memnun olduğunu, konuşmalarından başbakanlık beklediğinin anlaşıldığını yazar. Erim'e de, "kendisiyle beraber olmak lüzumunu ih-sas ediyor"dur.²²⁹ Ancak hemen o aralar CHP meclis grubunda da eleştirilerle karşılaşmaya başlar. Bakanlık icraatına basbayağı devri-i sabık muamelesi yapılan, –Beşinci Kısım'da ele alacağımız–, Ke-

226 Eyüboğlu, 1962: 17.

227 DB: 44.

228 Başar, 2007b: 146.

229 Erim, 2005-I: 88.

nan Öner davasında, partisinin ve İnönü'nün kendisini yalnız bıraktığını hissederek yeise kapılır. 22 Haziran'da, Nihat Erim'e kendi partisi içinde onla uğraşmalarından yakınır. "Nasıl tahammül etmeli?" diye sorar, "Nevzat'ın yaptığını yapamam ama," diye ekler. Ankara Valisi Nevzat Tandoğan'ın önceki yıl, oğlunun cinayet suçlamasıyla yargılanması üzerine intihar edişini kastediyordur! Erim, Yücel'i dinî inancının intihardan alıkoyduğu izlenimindedir. Onun bu halini aktardığı İnönü, "Evet bugün yarışa götürüyüm," der – yanında at yarışına götürerek avutacaktır! Erim'e de "Yalnız bırakma alakâdar ol," diye tembih eder: "Değerli adamdır."²³⁰ Ne var ki "değerli adam," Kenan Öner'le davasında hırpalanırken siyasi olarak gerçekten yalnız bırakılmıştır. Bu meclis dönemini, ehemmiyetsiz bir milletvekili olarak tamamlar.

Bakanlığından sonra yaptıkları ve maruz kaldıkları, önümüzdeki iki kısmın konusu olacak. Evet, şöhretini, izini, büyük ölçüde bakanlık icraatına borçlu. Yine Tanpınar'dan mihmandarlık hizmeti alalım. "Maarif Vekâleti'nde bütün bir zengin eleman ve hazırlık imkânlarına sahip olmasına rağmen işin satır tarafında kaldı," der günlüğünde dostunun performansını değerlendirirken. "Başka bir şey yapabilir miydi?" sualine cevap vermenin de güç olduğunu söyleyerek bir sinizm freni yapar. Fakat "o imkânlar devrinde" (tek-parti idaresi) "orta tedrisatın daha iyi tanzim edebil"eceği, "köy enstitülerinin daha başka türlü olabil"eceği, "hatta tercüme hareketinin de dil ifratına düşmeden yapılabil"eceği muhakkaktır ona kalırsa. Muhtemelen ilki İnönü'yü ve devlet erkânını, ikincisi Tonguç'u kasteden iki lakonik cümle kurar: "Âli birçok meselelerde idare edildi. Birçok meselelerde de sürüklendi." Son muhasebe hakkını verir dostunun: "Bütün bunlara rağmen yine de en muvaffakiyetli maarif vekili oldu."²³¹ Yedinci Kısım'da da konuşacağız, bugün hâlâ öyle görünüyor...

230 Erim, 2005-I: 96 ve 141.

231 Enginün-Kerman, 2007: 258-259.

“Türk Hümanizmi”

Hasan Âli Yücel’in bakanlığı gelişinden 70 yıl sonra, onunla selefi Saffet Arıkan’ın kültür politikalarını mukayese eden bir makale, kabaca, milliyetçilikten hümanizme ‘kayıldığı’ tespiti yapar. Arıkan döneminde “Türk kültürü”ne ve tarihine odaklanılmışken; Yücel döneminde, müfredat programlarında Orta Asya Türk Tarihi ve Medeniyeti’nin kısaca geçirildiğine, buna karşılık Roma-Yunan uygarlığının “bütün teferruatı ile” anlatılmış olduğuna dikkat çekilir. Yazının başlığı da, Arıkan’la Yücel’i, “Atatürk’ün bakanı - İnönü’nün bakanı” diye ayırt etmiştir!¹ 2002’de başlayan AKP iktidarının, yabancılaştırmacı, tepeden inmeceli, vesayetçi, Atatürk’e ‘bile’ ihanet etmiş “CHP zihniyeti”ne kahrettiği iklime uygun, o iklimi özetleyen bir tasvir ve tefriktir bu. AKP iktidarı, aslında 1950’lerde Demokrat Parti’nin kurmuş olduğu bu söyleme hem İslâmî-muhafazakâr bir huşunet katmış, hem de DP’den farklı olarak atak bir kültür politikası izlediğinden, karşı-mit inşasına kat çıkmıştır.²

Yücel’in kültür politikası, –AKP iktidarının ideolojik zeminini de hazırlayan– 1990’ların İslâmcı, muhafazakâr, milliyetçi ve liberal Türk modernizmi eleştirilerinde de hedef alınmıştı. Yümni

1 Karakaş, 2009: 246, 251.

2 Bu konuda bkz. Tokdoğan, 2019; Koyuncu, 2014; Fazlıoğlu Akın, 2017: 118-236.

Sezen'in "Türk hümanizmi" olarak adlandırdığı bu politikayı Batı hayranlığına boğulmuş bir yabancılaşma cinneti gibi tasvir eden çalışması, milliyetçi-muhafazakâr bakış açısını özetler.³ Sezen'e göre bu kültür anlayışı, millî kültürü henüz inşa aşamasında aşındırmış, "Türk kültürü" eski Anadolu kültür ve medeniyetleri "müzesinde" veya "anaforunda" yutulmak istenmiştir. Onun "Türk hümanisti" için çizdiği robot resim şöyledir: "dinden, gelenekten kopan, ırkçılık ve milliyetçilik ve evrensellik arasında bocalayan, dinsiz bir milliyetçilik zihniyetine kapılan, sonra da evrensel kültür iddiasına kalkan bir tip..." Bu "tip", özgürlük kavramını "hakikati arama yerine, benliğin tatminini aramaya çevirmiş"; "müfrit hümanizmin," devamında, "insan hakları dogmatizminin", "Türk kimliğine bir başkaldırış şekline dönüş"mesine varacak yolun taşları döşemiştir.

Orhan Koçak, muhafazakâr cemaatte Kemalist kültür politikalarına yönelik şiddet ve celâlde "ikiye katlanmış bir hınç" görür.⁴ Birinci kat, Batı'nın üstünlüğüne duyulan hınçtır. İkinci kat ise, -Koçak'ın bu duygusal yarayı "sadece örttüğünü, yetersiz tedavi" sağladığını düşündüğü- Kemalist kültür politikalarına gösterilen hınç. Kemalist kültür politikaları, işbirlikçidir, bozguncudur, yenilgiyi kabullenmiştir, bu bakış açısından. Muhafazakâr *kültüralizm*, Kemalizmin -en haşın ölçüde Yücel döneminde- Batı etkisini katmerlendirerek 'bozduğu' bir kültürel özü onarmaya taliptir.

En geniş mezhepli tanımıyla sol muhitlerde de, Yücel dönemi kültür politikasına eleştirel yaklaşımın örnekleri yok değil. Orhan Koçak'ın döneceğimiz eleştirisi bunun ince bir örneği. '60'lar da yaygınlaşan bir eleştiri, yine aşağıda ele alacağımız *kültüralizm* eleştirisidir. Eleştiriden ziyade reddiye niteliğinde istisnâî bir tutum, Attilâ İlhan'ındır. İnönü döneminde Atatürkçülüğün devrimci dinamiğinin akamete uğratıldığını düşünen, hatta Millî Şef rejimini bir faşizm olarak tanımlayan İlhan (1925-2005), bu dönemin -yani Yücel'in- kültür politikasını "neo-Tanzimatçı" diye tanımlamıştır. Dönemin hümanist iddialı kültür politikasının ulusal olmaktan çok kozmopolit bir "Batı'dan aktarma/öykünmeci

3 Sezen, 1997: 361-370.

4 Koçak, 2001: 398.

kültür bileşimi”ne dayandığını ileri sürer. Batı karşısındaki aşağılık kompleksi içinde, Batı klasiklerine körü körüne hayranlık duyulurken, Osmanlı-İslâm klasiklerinin hor görüldüğü, unutturulduğu kanısındadır. Hatta bu kültür politikasının “Batı kültür emperyalizmi propagandasına” zemin hazırlamaya kadar vardığı ithamında bulunur.⁵ İlhan’ın 1970’lerde başlattığı bu Kemalist kültür politikası reddiyesi, milliyetçi-muhafazakâr ve İslâmcı muhitlerde ona teveccüh kazandırmıştır. Ömrünün son on yılında, sol kisveli bir ulusalcılıkla⁶ ajite olacaktır.

Standart Kemalist anlatıdaysa, Yücel’in “Anadolu hümanizmi” olarak da anılan Türk hümanizminin, “Ortaçağ’da kalmış”, “duruk” bir toplumu “çağdaştırma” hamlesi olarak görüldüğü malûm. Tipik ve hararetli bir anlatımıyla: “Doğmaların tutsağı olmuş, kendini Tanrının yarattığı bir avuç balçık olarak hor gören, kulluktan yurttaşlığa geçememiş insanımızın birey olarak kendi varlığının bilincine ulaşmasını sağlamak”tı buna göre bu ‘atılımın’ misyonu.⁷

Batı/Garp

Hasan Âli, bakanlığının ilk yıllarında, özellikle tercüme seferberliğini takdiminde, koyu bir *Garpçı* suretinde görünür gerçekten. 1940’ta bir konuşmasında “sıklet merkezini Avrupa’da tutmakta olan medeniyet bütünü”nden söz eder.⁸ “Görünüş Garplılaşması”na karşı,⁹ bütünlüklü, içselleştirilmiş bir Garplılaşmadan yanadır. *Tercüme*’nin “Yunan özel sayısı”na yazdığı ön-sözde, daha derini kazar, “içinde bulunmaya mecbur olduğumuz medeniyet dünyasının kökü, eski Yunan’dadır,” der.¹⁰ Sahici bir Garplılaşma için, Eski Yunancaya ve Latinceye vakıf olmak gerektiği kanısı çerçevesinde, 1940/1941 ders yılında Ankara Erkek, Ga-

5 İlhan, 1972: 16; İlhan, 1986: 12-14, 22.

6 Bora, 2017a: 258-262.

7 Mesela Emin Özdemir, Edebiyatçılar Derneği, 1997: 74-75.

8 MES: 55.

9 GG: 159.

10 Akt. Gürçağlar, 2018: 121.

latasaray, Vefa liselerinde Latince öğrenimi verilen “klasik” şubeler açılır. (1939’da Türkiye’de 24 ilde lise var; bu denemenin önem orantısını siz kurun.) Yücel’in ardından, 1949’da bu uygulama kaldırılacak, Latince seçmeli derse dönüştürülecek, 1980’den sonra o da kalkacak. Bu sınırlı Latince ve Eski Yunanca öğretimi denemesi, Yücel dönemi kültür politikası ve hümanizma anlayışının Batı’ya meftunluğunun sembolü olarak, ara ara hep zikredilecek.¹¹

Hasan Âli, Mart 1961’de *İmece* dergisinin ilk sayısına yazdığı, – ölümünden bir ay sonra yayımlanan–, “Hümanizma” başlıklı yazıda, tam-Garplılaşıma perspektifinin ‘arkasında durur.’ Atatürk’ün “Türk toplumunu Garp uygarlığına yaklaştırmak, *hatta* (abç. – T.B.) bu topluluğun içine sokmak istemiş” olduğunu söyler. İkinci Dünya Savaşı başında, “zamanı gelmiş, *hatta* çoktan geçmiş” olan “Atatürk devrimlerinin fikir kaynağını aramak, garplılaşımanın kültür anlamına varmak” davasını ele almışlardır. “Hümanizma hareketini... kuvvetli bir akım halinde” ortaya çıkardıkları kanısındadır. Ne var ki, “Atatürk’ün ‘Ne mutlu Türküm diyene!’ özdeyişini ‘Ne mutlu Türküm diyebilene’ şekline sokarak bozmıya çalışan sinik ruhlar”, Hümanizma’yı “kafiyesinden istifade ederek” Komünizma’ya eş koşup baltalamaya girişmişler ve başarılı olmuşlardı. Bundan dört yıl önce, *Edebiyat Tarihimizden*’de de, Ziya Gökalp’in 1918’de “insanî irfanın milli hars (kültür) ile beynelmilel medeniyetten mürekkep” olacağına dair sözlerini hatırlatmış; o “insanî” denen irfanın “Humanizma’nın tâ kendisi” olduğunu söylemişti. “Humanizma terimini Komünizma sözüyle kafiyeleyerek söyleyenler”, Gökalp’ten “ibret” almalıydılar.¹²

İmece yazısındaki bir dipnotu kayda değer, Yücel’in. “Eskiden beri Orient-Occident karşılığı olarak Şark-Garp, Est-Ouest karşılığı olarak da Doğu-Batı kelimelerini” kullandığını not eder. Batı, coğrafi ve tikel bir olgudur, Garp onun üzerindedir, evrenseldir; o kendisini *Batıcı* değil *Garpcı* olarak düşünüyordur. *Orient/Şark* mefhumunun, ‘belli’ bir Şark tarif ederek onu inşa eden Oryanta-

11 Altınbaş Serezli, Tercüme Bürosu’nun faaliyeti ve Köy Enstitüleri’nin yanında onu Türk hümanizmi projesinin üçüncü sütunu olarak tanımlamakla, Yunanca ve eski Yunanca öğretiminin önemini abartıyor bence. (Altınbaş Serezli, 2006: 74-78)

12 ET: 219.

list/Şarkiyatçı ‘bilim’ ve ideolojiyle alâkasıysa, Yücel’in alâkasının menzili dışındadır.

Batı’dan daha Garplı

Bakanlığın 1941’de yayınlamaya başladığı klasiklerin başında Bakan Yücel’in bir sunuşu yer alıyordu. Bu metin, hümanizmayı ve onu kavramada tercümenin rolünü anlatmayı amaçlar. “Hümanizma ruhunun ilk anlayış ve duyuş merhalesi”, sanat ve özellikle edebiyat eserlerinin benimsenmesiyle başlıyordur Yücel’in takdimine göre. “Bir milletin, diğer milletler edebiyatını kendi dilinde, daha doğrusu kendi idrakinde tekrar etmesi; zekâ ve anlama kudretini o eserler nispetinde artırması, canlandırması ve yeniden yaratması” anlamına geliyordu. İşte tercüme faaliyeti bunun içindir; “Türk irfanını kuvvetlendirmek” içindir. Hümanizmayı “kendi idrakimizle tekrar ederek” içselleştirmek, Türk irfanını da tahkim edecektir.

Orhan Koçak, “Ziya Gökalp + Hasan Âli Yücel sentezi” diye şemalaştırır bu anlayışı.¹³ “Din vurgusu *kısmen* kaldırılmış Ziya Gökalp” anlayışının, yani beynelmilî medeniyet + millî kültür sentezinin yerini alan “hümanist kültür” politikası da, Gökalpçi momenti içerir yani. Yani, birincisi, evrensel medeniyetten “yöntem” devşirip onunla yerli-millî muhtevayı ihya etmeye azmetmiş mekanik ve acül bir sentezciliğe yatkındır; ikincisi, asıl önemlisi, bir millî-özcülük peşindedir, millî *başkalıkla* ilgili olarak gayet kıskançtır.

1930’ların sonlarından itibaren, o sıralar çokça (h’leri yutan Fransızcadan müdevver telâffuzla) “ümanizma” diye de yazılan hümanizmanın, milliyetçiliğin bir bileşeni olmaya başladığını gözleriz.¹⁴ Belki daha dakik bir teşhis, milliyetçiliğin baskın lehçelerinden biri haline geldiğini söylemektir. Hümanizmacılığın Ataç ve Hilmi Ziya Ülken gibi ‘olağan şüphelileri’ yanında Burhan Belge gibi muteber yazarlar da bu istikameti gösteriyordu.

Müslüm Kavut’un tarifiyle, yerlilik, özgünlük ve “teritoriyal” (ülkesel) unsurla evrenselliği eklemleyen bir vatanseverlik biçimiydi,

13 Koçak, 2001: 370 vd.

14 Açık, 2003: 115.

bu yönelim. “Medeniyetçi” bir milliyetçilikti; medenilik değerlerini iki anlamda *kendine mal ederek*; hem benimseyerek, hem ‘ilk sahibi’ gibi adeta telif hakkı iddiasında bulunarak. Beynelmilel yüksek kültürün kaynağı olarak işaretlenen Antik Yunan’ın tarihsel ve etnik kökenlerinin Anadolu’da olduğu tezi, bu fasıldan iş görmüştür.¹⁵ Nitekim bu tezi ‘derinleştiren’ Mavi Anadoluculuk akımı, Türk Hümanizmi’nin Yücel-sonrası ‘imtidadı’ sayılacak.¹⁶ Mavi Anadolucular’ın da, milliyetçiliği hümanizme tabi kılmaya gayret eden bir hassasiyet ile, Batı’ya/Hıristiyan’a/Öteki’ne kahreden ‘kontrol-süz’ hamaset arasında salınabildiğini unutmayalım.¹⁷ Bilvesile, Hasan Âli’den (daha ileri bir tarih, 1955) ‘Mavi Anadolucu’ bir tasvir: “Konya’nın İvriz’inde, Köy Enstitüsünü kurduğumuz suyun başında Etilerden kalma kocaman kayanın üzerindeki Hitit Tanrısı, bir elinde başak, öbür elinde bir üzüm salkımıyle kendilerine bu nimetleri veren Anadolu toprağına minnetin heybetli bir timsalidir.”¹⁸

Konuyla ilgili akademik çalışmasında Güneş Altınbaş Serezli, Türk hümanizminin bir eğilim, arayış veya ilhamdan “projeye” dönüşerek, İnönü devrinin “*quasi*-resmî ideolojisi” haline geldiği kanısındadır.¹⁹ *Quasi*’nin üzerinde duralım: hem “bir bakıma” - “kısmen” anlamına, hem de “görünüşte” - “gûyâ” anlamına çekilebilir bu Latince ön ek. Türk hümanizminin resmî ideoloji mevkiinde bulunuşu, gerçekten her iki anlamıyla *quasi*’dir. Altınbaş Serezli, “hümanizm projesinin” kendini kalıcı bir şekilde kabul ettirememesinde, sadece bu kısmın Birinci Bölümü’nde değindiğimiz siyasî çalkantıların değil, hem entelektüel kapasite eksikliğinin hem de projenin bir “ütöpik romantizme” dönüşmesinin rolünü görür. “Sosyal yapı” tarafından redde uğramasının arkasında, nüfusun büyük bir kısmının okula çocuklarını yollamakla ilgili bile dert çektiği iktisadî darlık koşullarının hesaba katılması gerektiğini hatırlatır.

15 Kavut, 2011: özell. 58-62. Kavut, çalışmasında arkeoloji profesörü Arif Müfid Mansel’in Türk hümanizmi projesindeki yerine ayrı bir önem verir.

16 Bora, 2017: 88-90.

17 Murat Belge, bu iki ucun temsilcilerini, Melih Cevdet Anday ile Halikarnas Balıkcısı’nda görüyor. Belge, 2009: 342-358.

18 HH-1: 500.

19 Altınbaş Serezli, 2006: özell. 69-107.

Bunları zihnimizde tartarak, dönemin Türk hümanizmi bahislerine ve Yücel'in bu bahislerde söylediklerine eğilelim.

*

Hasan Âli Yücel hiç kuşkusuz, hümanizmayı milliyetçiliğin rük-nü olarak gören anlayışın belli başlı temsilcilerinden biriydi; –zamanane tabiriyle– bu yönelimin “yüzü” olduğunu söyleyebiliriz. Onun, hümanizmaya millî irfanın ve millî kimliğin kaldırıcı olarak baktığını görmüştük.

Devamında, el yükselmiştir: Türk hümanizması, daha üstün, daha kâmil, daha sahih, dahası *daha-evrensel* bir hümanizma olarak tahayyül edilecektir. 1942 Mart'ında kaymakamlık kursunu bitirenlere hitabında, ‘doğru’ milliyetçiliğin hümanizmle ka-im olduğunu tekrarlarlarken, milliyetçiliğin “bize getirdiği yeni Hümanizma” sayesinde, “Garplılarınkinden daha geniş olarak, nerede insan zekâsının eseri varsa onu içine alan bir Hümanizma kurma yolunda” olmamızla övünür.²⁰ Temmuz 1941'de bir konuşmasında, Türk hümanizmasını “bir gün bizim gibi bütün insanlığın idrak edeceğine inanmış bulduğumuz”u söylemişti.²¹ 1956'da, tercüme faaliyetinin muhasebesini yaparken, hümanizmanın “kaynağı[nı] ve pınarı[nı] eski Yunan'la da tahdit” etmeyen Türk hümanizmasının ufkunu ve farkını şöyle tasvir edecektir: “... daha arkalara ve başka diyarlara gitmek, nerede insan ruhunun kendine göre mana taşıyan bir izi ve eseri varsa onları da içine alarak en geniş kavramıyla hümanizmayı bütün insanlığı kucaklayan bir anlayış halinde görmek...”²²

Yücel dergisinin²³ 2. sayısından itibaren üç ay boyunca yayımlanan (Mart-Nisan-Mayıs 1935), Fevzi Muhip imzalı “Neo-humanisme” başlıklı yazı dizisi, *Türk-hümanizmi* tasavvurunun iddialı bir

20 MES: 120.

21 MES: 99.

22 IVI: 145.

23 1935-1956 arasında çıkan, öncelikle lise ve üniversite gençliğine hitap eden Yücel, başta Hasan Âli Yücel, kültür politikasına yön verenlerin de düzenli katkılarıyla, yarı resmî diyebileceğimiz bir hüviyet kazanmış, bu arada 5-6 bin gibi küçümsenmeyecek satış sayılarına ulaşmıştır. (Çakan Hacıibrahimoğlu, 2012: 165-184) Yücel adının seçilmesinin Hasan Âli Yücel'le rabitası yok.

öncülü olarak özetlenmeye değer. *Neo-humanisme*, yani yeni-hümanizm, öncelikle *millî* bir hümanizm olma iddiasındadır: “Eski humanisme, bulgunlarını (ilham) eski kültür kaynağından, greko-latinden almıştı. Neo-humanisme ise çok daha özel (orijinal) bir kültür kaynağına dönüyor: en öz, temiz, en katıksız Türk-Sümero-hün kültür kaynağı.” Fevzi Muhip, eski hümanizm gibi yenisinin de “bir parça olaşması değil bir bütün olaşması” olduğunu, yani sınıflar üstü olduğunu belirtir. Ama yeni-hümanizm burada da millîliğiyle, üstelik “Türk” oluşuyla temayüz ediyordur: “Yalnız şu var ki eski humanisme gibi uluslararası bir belirme değil, yüce türk budunu içinden fıskırmış özel bir doğum. Ancak kendi büyük gelişmesinden sonra uluslararası olacak.” Eski hümanizm ile yenisini arasındaki akılcılık bakımından da devamlılık vardır. Her ikisi de, “ulus kalabalığını yalanlarla avutan, sosyal akımları erişilmez sanulara bağlayan... akli bırakarak çılgınlıklara uyan (...) demagogie ve paradoxialismden beri”dirler. Her ikisi de akıl ve bilgiye güvenirler. Fakat önemli bir fark vardır Fevzi Muhip’e göre: yeni hümanizm, tıpkı “ökonomi”deki gibi düşünsel sahada da, eski-hümanizmin ‘başıboş’ akılcılığına gem vurmaktadır. Yeni hümanizm, millîliğinin sevgiyle, “en ağır metafizik anlamları bir hamur gibi yuğur”arak, “kuru akla yaş inancı aşulamakta”dır! “Canlı (viable, vital) bir akıl”dır bu; yazı dizisinin üçüncüsünün başlığıyla: “İnandıran akıl”. Fevzi Muhip burada aydınlanma ve rasyonalizmin kuşkuculuğunu gemlemek gerektiğine getirir sözü. “Eski humanisme’in düz ve doğruya varmak için tuttuğu yol, kuşku ve işkil yoludur” – kuruntu anlamına gelen, marazî çağrışımlı işkil kelimesinin altını çizdim! “Halbuki şüphe, Kantın da demek istediği gibi, aklın bir elverişsizliğinden başka bir şey değildir,” Fevzi Muhip’e bakılırsa, şüphenin yerine inancı koyunca bu “elverişsizliği gidermiş” olacağızdır. Yeni-(Türk)-hümanizm, “kör körüne” değil “yöntemli” bir inanç getirmiştir: “Görerek, bilerek ve tasarlıyarak bir inanma.” Hümanizmimizi Batı’nınkinden ayırt edecek iki temel fark vardır kısacası: birincisi bu yeni hümanizmin Türk’ten çıkıyor olması, ikincisi ‘ucu açık’ bir rasyonalizm ve kuşkuculuğa karşı inançla donanması.

Tam “Türk hümanizmi” çıkışı sırasında DTCF’de okuyan ve 1985’e kadar öğretim üyesi olarak kalan klasik filolog Suat Sina-

noğlu, Batılı-eski-hümanizmden üstün yeni-Türk-hümanizmi tasavvurunu ‘inceltecektir’. 1960’ta Fransızca yayımladığı kitabına verdiği başlık, “Geleceğin Hümanizmi”dir (*L’Humanisme à venir*). 1980’de *Türk Hümanizmi* adıyla Türkçesi çıkacak olan kitapta kastettiği, geleceğin evrensel hümanizmasının Türk hümanizmi olduğu, olması gerektiğidir. Çünkü, Batı’dakinden farklı olarak kendiliğinden gelişmeye değil, bilinçli inşaya dayanıyordu. Böylece, Batı düşüncesinin kendisi hakkında eksik kalan eleştirel tefekkürünü ikmal ediyordu. “[Kendi] özünü kavrayamamış Batı’ya özünü gösterme” iddiasındadır”, Tansu Açıık’ın deyişiyle.²⁴ Sinanoğlu’na göre Türk hümanizmi hümanizmayı “Hristiyan Batı’nın sınırlarını ötesine yaymayı”, Doğu-Batı ikiliğini aşmayı amaçlıyordu. Problem, bu kâmil hümanizmanın henüz “halen yeti halinde” olmasıdır!²⁵

Orhan Koçak, Türk hümanizması içinde “Batı’ya karşı Batılı veya dünyadan habersiz Batılı olma” meylini teşhis etmişti.²⁶ “Batı’dan habersizlik,” Batı’yı ve Evrensel’i de bir ebedilik hali içinde dondurma zaafını işaret eder; Batı’da yeni akımlarından habersizliktir bu, Sinanoğlu’nun Batı’da hümanizm ve modernizm eleştirisini geliştiren muazzam literatürü hesaba almaması gibi. Bu eleştiriye Türkiye’dekilerle mukayese kabul etmez bir derinlik ve vukufu geliştiren başka ‘Batı-dışılar’ın –Hintlileri anmak yeter– kaaile alınmayışına hiç girmiyoruz bile. “Batı’ya karşı Batılılık” ise, işte üzerinde durduğumuz, daha üstün, daha yüksek bir hümanizm iddiasıyla Batı’ya meydan okuma arzusudur. Yücel’in terimleriyle söylersek, *Batı’dan daha Garplı olma arzusu*. Veya, *ekstra-Batılılık arzusu*.²⁷ Bunun arkasında şöyle böyle yüz elli yıldır aşağılamasına maruz kalınan, üstünlüğüne hayran olunan Batı karşısındaki hıncın dışavurumunu görebiliriz. İmparatorluk kaybını telâfi etme ‘içtepi’ görebiliriz. En nihayet Batı’yla aynı göz hizasına çıkmaya duyulan arzuyu görebiliriz. Elbette millî özgüveni tahkim et-

24 Açıık, 2003: 146. Açıık’ın da 1988-2017 arasında DTCF’de öğretim üyeliği yapan bir klasik diller uzmanı ve felsefeci olduğunu not edelim.

25 Sinanoğlu, 1988: 104-151.

26 Koçak, 2001: 406.

27 Bora, 2017: 90-94.

me ve –“henüz yeti halindeki”– kültürel performansın tatminkârlıktan uzak kalışının verdiği yetersizlik hissini örtme çabalarının da etkisi aranabilir.

*

Hasan Âli Yücel’in Türk hümanizmini biricikleştirme ve Batı’ya meydan okumanın nezih bir usulüne çevirme eğilimine kapılmadığını belirtmek gerekir. Orhan Koçak’ın söylediği gibi, “daha çatışmasız bir sentez” peşindedir o; ‘başkalığımızdan’ ziyade insanlıkla ortaklığımızdan heyecanlanır. Temmuz 1941’deki andığımız konuşmasındaki söyleyişiyle: “Beşer eserine istisnasız kıymet veren, ona zamanda ve mekânda hudut tanımayan hür bir anlayış ve duyuştur. Hangi milletten olursa olsun insanlığa yeni bir düşünüş, yeni bir duyuş getiren her esere bizim yüreklerimizin besleyeceği his, ancak saygı ve hayranlıktır.”

Yücel dergisinde Hasan Âli Yücel’in bakanlığı döneminde 1940 ve 1941’de yayımlanan bazı kritik başyazıların, onun bu eğilimini yansıttığını varsayabiliriz. Zaten 1940’tan itibaren, Yücel’le yakınlığı bulunan Vedat Günyol ve özellikle Orhan Burian dergiye yön verir hale gelmişlerdir. Derginin Mart 1940 sayısının başyazısı, evrensel millî’yi uyumlu ve barışık bir tutumla mezcetme temennisini yansıtır. Hedef, “Humanismanın arayıcılığı ile kendimizi bulmak” diye konur; “muasır medeniyeti yaratan zihniyetle bu memleketin tabiatını, bu milletin kültürünü işlemek ve bu suretle Türk varlığında yeni kıymetler belirtmek” lâzımdır. “Dünya içinde kendine has bir sanat ve tefekkür sistemi kurabilen milletler, humanismanın arayıcılığı ile kendini bulan, kendini yeniden doğurabilen milletlerdir.” (Hatta dergi sayfalarında hümanizmi “öz arayış” diye Türkçeleştirme önerisi de dillendirilecektir.)

Kendine dönerek kendini yeniden doğurmak... Hümanizmacı Rönesans fikriyle milliyetçiliğin birbirine kavuştuğu romantik ideal, budur. İnsanın ‘özüne’ dönmesinin müteakibi, millî oluş’un ‘ilksel-özel’ kaynağına dönmesidir, buna göre. Yücel’in 1941 Eylül sayısındaki söyleşisinde Hasan Âli Yücel, “tarihin payen [pagan] devirlerine inmeden kendi millî varlığına nüfuz etmiş medenî millet tanımıyorum,” hükmünü koyar; Ergenekon, Oğuz vs. destan-

ları, “masum bir ulus hayalinin tarihini” söylüyorlardır. Yücel dergisinin Temmuz 1940 sayısının başyazısı da, “Türk sanatının ana mayası”nı bulmak için “humanismanın içinden çıkmakta tebarüz ettiği vazife: insana hükmeden ve hür fikri esir eden naslardan ve doğmalardan, dini tesirlerden arı kalmış ilk Türk edebiyatını bulmak” ödevini veriyordu.

“Çocuk saflığı... marazî eda...”

Beri yandan Hasan Âli, Yücel’in 1941 Eylül sayısındaki söyleşisinde, halk edebiyatıyla ilgili “ileri bir mübalağa ile fazla ümide kapılmamak”, tekrardan medet ummamak ikazında bulunuyordu. Milliyetçi popülizmin yapısal çelişkisi, idealleştirilen (millî-)halk kültürü ile reel, somut (avam-)halk kültürü arasındaki açıyla ilgilidir. Arzulanan millî türküler yerine “perişan inilti” de koyverebilen halk kültürünün otantik haline güvenilemez; onu modern usulle işlemekten geçirmek ve millî süzgeçten geçirmek lâzımdır.²⁸ Bu ihtiyaç, Yücel’in İkincikanun 1941 sayısının başyazısında dile getirilir. “Halkta saplanıp kalmayı değil, halktan hız alıp halkla elele verip yürümeyi istiyoruz”dur. Şu *halkı taklid* ‘metodolojisi’ de dikkate değer: “Şarkı taklid ettik olmadı, garbı taklid ettik olmadı, halkı taklid edeceğiz; kendimizi tekrarlayacağız, kendimize geleceğiz; yolumuzu bulacağız, ilerleyeceğiz ve yaratacağız”. Orhan Koçak’ın, taklit ‘meselesinin’ Türkiye’deki kültür tartışmalarının adeta paradigmatik çerçevesini çizdiğine (ve neredeyse libidinal enerji kaynağı olduğuna) dair dikkatinin²⁹ bir teyidi... Belki, kültürel etkinliğin sentetik-kurgusal niteliğinin bilinci içinde (bu bilinci Orhan Burian’a atfedebiliriz!) taklitçiliğe düşme endişesinden sıyrılan bir moment...

28 Balkılıç, 2009: 105-9.

29 Koçak, 2001: 374. Osmanlı edebiyatında mutlak bir özgünlük iddiasından kaçınarak ustaca taklit etmek değerli görülürken, erken Cumhuriyet döneminde taklidin büsbütün dışında bir mutlak özgünlük arayışına geçildiğini anlatır Koçak; fakat o “özgünlüğün çerçevesini veren de, bir dış model”dir. Sahici özgünlük için özgünlüğün dışına çıkma gereğinin idraki ile, taklitten kaçınma gayreti birbirine karışır, birbirinin ayağına dolanır. “Taklit, kendi olumsuzlanışının içinde bile, Türk kültürünün kaderi olmuş gibidir.”

Taklitçilik endişesinin yanına, Orhan Koçak'ın keskin ve in-
celikli eleştirisinde üstünde durduğu bir başka endişeyi, *başarı-*
sızlık endişesini de koyalım.³⁰ *Yetersizlik* endişesi de diyebiliriz.
Gökalpçi Doğu-Batı/kültür-medeniyet/usul-öz ikiliklerini don-
duran mekanik “sentez” denemelerinin ürettiği “fantastik” ürün-
ler, başarısızlık-yetersizlik hissiyle “tatminsizliğin artmasına” yol
açmıştır Koçak’a göre. Özgün-“sentez” endişesini paranteze alan
üretimler de, Batı’daki ‘yüksek’ emsalleriyle karşılaştırıldığında,
solgun görünüyordur. Orhan Burian’ın bizzat ‘âmiri’ Hasan Âli
Yücel’in şiiriyle ilgili, –Üçüncü Kısım’da aktardığımız–, eleştiri-
sini hatırlayalım; bizim şiirimizin “gerçek insanın umutlarını, is-
teklerini, acılarını dile getiremediğini” teslim ediyor, “bize ger-
çek ve dünya ölçüsünde büyük şiir, hümanizma ile birlikte gele-
cektir,” diyordu.³¹ Koçak, “Onarılmaz bir geç kalmışlık duygu-
suyla birlikte gelen bir denksizlik bilinci”nden söz eder. “Yerli
ürünleri değerli kılmak için tüketicinin gönüllü bir gümrük du-
varını kendi algı ve zevk dünyasında içselleştirmesi” stratejisi-
ni de meşrulaştırabiliyordur bu bilinç. “Doğululara” kendi “se-
viyelerine” göre daha düşük bir başarı çitası koyan Oryantalist
bon pour l’Orient [Şark için iyidir] ölçüsünü gönüllü üstlenircesine... Bu ‘sahiplenmenin’ *bon pour l’Orient*’e artık *Garbiyatçı* bir iş-
lev kazandırdığını söyleyemez miyiz? Meltem Ahıska, *Garbiyat-*
çı fanteziyi bir ikilikler seti olarak kavramlaştırır. Batı tarafından
nasıl görüleceğimizi kerteriz alan bir sanal ego ideali ile, günde-
lik hayat pratiği içinde paylaşılan ve bu arada Batı’ya karşı bir
hıncı da yeniden üreten “yerli ve millî” duyguların bilgisi arasın-
daki ikiliğin esas olduğu bir ikili hakikat stratejisi vardır bunun
temelinde. Bir yandan Batı’yı Batılılığımıza ikna edecek, bir yan-
dan da Batı’dan farklı bir Türölük kimliğini tebarüz ettirecek tem-
siller üreten; “Avrupa’ya benzetmeden övemeyen ve Avrupa’yı
aşağılamadan millileştiremeyen”; “yakışık almayanı” bilen ama

30 Koçak, 2001: 371, 392-396.

31 Burian, 2004: 69.

bilmezlikten gelen, kayda geçirmeyen, riyakârlığa meyyal bir hakikat stratejisi.³²

*

Yücel dergisinin Mart 1940'taki andığımız manifestovarî başyazısı, hümanizmacı “kendini yeniden doğurma” hamlelerinde yetersizlikleri tespit etmekten geri durmaz. Sanatçılarımızda “bir aranma, bir çabalanma, bir kendi kendini sorguya çekme, bir çocuk saflığını özleyiş, bir *marazî* (abç. – T.B.) eda var,” derken, şefkati de elden bırakmadan, hamlığı, acemiliği imâ eder.

Ataç-Burian ‘çizgisi,’ o kadar şefkatli değildir; başarısızlık-yetersizlik vasatına razı olmamak, çıtayı düşürmemek gerektiği kanısındadır. Kendinden-memnuniyet konforuna, filistenizme ve pedantizme karşı tetiktir. Popülizme yüz vermez. Orhan Burian, 1945'te, sanki Kemalist vesayetçilik adına numune verir gibi yazar: “Memleketin iyiliği adına, toplumsal terbiyemizin temellerini yeniden ele almalı, sonra bütün vatandaşları artık anlayışlarına göre *tatlılıkla ya da sertlikle* bu terbiyenin imbiğinden geçirmeliyiz.”³³

Hasan Âli Yücel onlara göre daha şefkatlidir, meşrebi uyarınca, orta yolcudur. Siyasî söylevlerine millî özgüven şıngısı basılmıştır, bol keseden ‘öz’-övgülerde bulunur; ‘rahat’ ve edebî ortamlardaysa daha özeleştireldir. Bakanlığının ilk aylarında, –kısmın Birinci Bölümü’nde zikrettiğimiz– *Yedigün* röportajında, sanat-edebiyat ortamımızı “bugünkü Ankara havasına” benzetir: “alçak bulutlar var, fakat bir türlü yağıp bizi sıkıntıdan kurtarmıyor.” Şiirin bereketi, “kadını, erkeği, coşunca vezinli kafiyeli konuşan bir millet” olmanın kredisinden istifade ediyor; romansa, “itinasızlıktan ötürü istediğimiz kemale gelemiyor”dur.³⁴ Ama Yücel kalender bir iyimserlik içindedir neticede: “Bugün yağmadı, yarın da yağmıyacak demek değildir.” O, tamam, vasata razı olmamak fakat yüreklendirmekten de geri kalmamak ister.

32 Ahıska, 2005: 84 vd. ve 196 vd., 288. Ahıska'nın kavramlaştırmasını İkinci Kısım'da da zikretmiştik: Bkz. s. 113, dipnot 76.

33 Burian, 2004: 149.

34 Şevket, 1939: 16-17.

“İnsaniyetçiler”e karşı

Yücel dergisinin, İlkkanun (Aralık) 1941 sayısının başyazısında, “humanizma sevdasıyla ilgili” eleştiri ve tarizlerden yakınması dikkate değer. Dergiye “Milliyeti ihmal edecek sıra mıydı?” diye serzenişte bulunanlar olmuştur; “Mecmuamızı kozmopolit görmeğe başladıklarını ileri sürenler bile oldu,” diye yakınılır. Millilikte onca ihtimamına rağmen, ya da belki evrensel olana ve ‘dünyaya’ fazla açılıp o ihtimamın gevşediği endişesi uyandıkça, hümanizmle ilgili çekinceler, kaygılar kendini duyurmuştur, anlaşılan. Zaten, sağda güçlü bir anti-hümanist tepki var o dönemde.³⁵ Hümanizmi iyi ihtimalle içi boş, safdil bir “insaniyetçilik” olarak, kötü ve galip ihtimalleyse milli kimliği erozyona uğratan, kozmopolitist, açıkça millî mukavemeti düşüren bir yozlaşma olarak gören bu tepki; doğrudan doğruya anti-komünizme ‘ulanır’. Türkçülerin mızrak ucunu teşkil ettiği bu tepkinin, ‘ortalama’ milliyetçiliğe de sari olduğunu unutmayalım.

Buna mukabil, hümanizmin Ataç gibi seçkin savunucuları yanında Sabahattin Eyüboğlu gibi halkçı bir ‘kanadı’ da mevcuttu. Eyüboğlu, halkı tabiat gibi düşünüyordu; insanlığın arınarak kendisine döneceği saf-öz olarak...³⁶ “Halkçı hümanizma” kavramının asıl müellifi, Behice Boran’dı. Boran, Yücel’in Ağustos 1940 sayısındaki yazısında, hümanizmin “bütün bir zihniyet” olduğunu ve maziye dönerek ‘bulunamayacağını’, ancak “mevcut cemiyet hayatında bir fonksiyon görürse” gelişebileceğini savunur. Boran ve arkadaşları 1943’te çıkartmaya başlayacakları *Adımlar* dergisinde, hümanizmi toplumsal temele oturtacak bir halkçı hümanizmayı, –sosyalizmin müstearı gibi–, savunacaklar.³⁷

35 Çakan Hacıibrahimoğlu, 2012: 227-243. Çakan Hacıibrahimoğlu; İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Mustafa Şekip Tunç ve Peyami Safa örneklerinde, muhafazakârlığı hümanizmle telif etme eğilimine de işaret eder (a.y.: 243-251).

36 Eyüboğlu, 1973: 32 vd.

37 Çakan Hacıibrahimoğlu, 2012: 212 vd. Behice Boran, DTCF’de tasfiyeye maruz kalacak öğretim üyelerinden. 1960’larda Türkiye İşçi Partisi’nin (TİP) önde gelen yöneticilerinden, 1970’lerde 2. TİP’in genel başkanı, 1990’da Türkiye Komünist Partisi-TİP birleşmesiyle oluşan Türkiye Birleşik Komünist Partisi’nin kurucu başkanlarından biri olacak.

Kültüralizm

Yücel'in bakanlığı dönemindeki kültür politikasıyla ondan sonrakı, hele Demokrat Parti döneminin kültür politikası arasındaki temel farkı, 'artık bir kültür politikasının *olmaması*' diye özetlersek, sadece birazcık abartmış oluruz. Zülâl Fazlıoğlu Akın, DP iktidarındaki hızlı iktisadî zenginleşmenin, kültür politikasına bir yansımalarının görülmediğini; bu alanda herhangi bir 'yatırım' ve planlama yapılmadığını, kültür politikasının "ilgisizlik" veya "kayıtsızlık"la tanımlanabileceğini gösterir.³⁸ Adalet Partisi iktidarlarında da sürececek olan bu kayıtsızlık, sola atfedilen "altyapı olarak ekonomi" kabulüne karşı "altyapı olarak kültür" alternatifine tutunan milliyetçi-muhafazakâr entelijansiyanın da hoşnutsuzluğunu çekecektir.³⁹ Aslında DP-AP çizgisini belirleyen muhafazakâr-liberal tutum açısından tutarlıdır bu *kültüre kayıtsızlık*; CHP'ye atfedilen "toplum mühendisliğinin" toplumsal organizmayı bozan yapay zorlamalarına karşı, 'ellememek', toplumun kültürünü kendi haline bırakmak daha doğrudur buna göre. Böylece "geleneksel kültürün" dokusu bozulmayacak, ihtiyaç duyulan kültürel gelişme-yenilenme de onun asıl ve gerçek temelini oluşturan iktisadî-toplumsal refah artışıyla 'zaten' tedricen sağlanacaktır.⁴⁰

Bu gidişat ve tutumda Kemalistler, sağın "kültürsüzlüğünü" hatırlatarak "kültür düşmanlığını" ve halkı "cahil bırakma" tercihinin gördüklerini. CHP havzasında, uzun muhalefet onyıllarının retrospektif içinde, toplumu değiştirmeye dönük kültür politikaları, başka deyişle kültür politikalarına toplumu değiştirme manivelası olarak verilen önem, gittikçe değer kazandı, Kemalizmin ve CHP'nin bir âlâmet-i farikası gibi benimsendi. *Kültüralizmin* tanımı da aşağı yukarı budur; kültürün bir nevi *altyapı* gibi görülmesi, kültürel-devrimciliğin toplumsal değişimin motoru sayılmasıdır. Bu tavrın, -kavram açısından paradoksal görünebilecek bir şekilde-, kültü-

38 Fazlıoğlu Akın, 2017: 90-96.

39 Taşkın, 2007: 39 ve 57-58. Yüksel Taşkın, bu sağ kültüralizmin ideolojik köklerini de Kemalizmde olduğuna dikkat çeker.

40 Kültür alanına tazyikli bir politik müdahale arzusu, 2002'den sonra Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında söz konusu olacak. Fazlıoğlu Akın, 2017: 118-236.

re araçsal-cı-faydacı bir bakışı yerleştirdiğini de eklemeliyiz. Kültürizm, gûya kültürü çok önemli görürken, ona toplumsal dönüşümün zembereği olarak stratejik bir anlam atfeden indirgemeciliğiyle, kültürün içeriğinden çok işlevine odaklanır. Bunun sonucu, kültürün görelî özerkliğinin iptalidir! Kültür ürünleri-eserleri, toplumsal-siyasî işlevlerine bağılı olarak değerli ya da değersiz sayılırlar.

Bununla beraber Kemalizmin içinde veya ona tesir etmek isteyen kıyılarında da, kültürizmle dönük bir öz-eleştiri geleneği yok değildir. 1930'ların ilk yarısında *Kadro*'cular, devletçi ulusal kalkınmacılığa çekmeye çalıştıkları Kemalizmin zaafını, inkılâpçı enerjisini kültüre akıtarak ziyan etmesinde görmüşlerdi. 1960'lar da, Kemalizmin içinden bir sol çıkmasına da vesile olan tartışmalarda da, bu kültür-merkezcilik masaya yatırıldı. Kemalizmin kendini "üstyapı devrimciliğine" adadığı, toplumu gerçekten değiştirecek iktisadî-toplumsal dönüşümlere yönelmediği ve *yöneleme*-yeceği konuşuldu. Bu da onun "küçük burjuva" karakteriyle açıklandı. Şerif Mardin, Türkiye'nin modernleşme tecrübesinde kültüre verilen "aşırı" ve "idealistçe" önemi konu ederken, bu 'takıntıyı' aslında yeni seçkinlerin içinden geldiği Osmanlı toplumunda üst-yapının gerçekten –"altyapı" hükmünde, diyelim– önemli oluşuyla bağlantılı düşünmek gerektiğine dikkat çekmiştir.⁴¹

Çağlar Keyder, geç-modernleşme deneyimleri içinde seçkinlerin halkı hesaba katmadan davranma 'rahatlığı' bakımından Türkiye'yi "uç örnek" mevkiine koyar.⁴² Kitleler "sessiz ortak" konumundadırlar, modernleştirici elit onların hoşnutsuzluğunu dikkate alma gereği duymamıştır, Keyder'e göre. Bu 'rahatlığın' bir tezahürünü de, geleneksel-folklorik kültürel öğelerden bir standart millî kültür söylemi ve repertuarı oluşturma işinin bilhassa tepeden inmecî bir keyfilikle yapılabilmiş olmasında görür. Asım Karaömerlioğlu'nun, nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden köylü kitlesinin politik bir seferberlikten uzak duruşunun, zaten seçkinci bir politik sosyalleşmeden gelen Cumhuriyet kadrolarının ken-

41 Mardin, 1991: 78-79, 166-167.

42 Keyder, 1998: 35-37.

dilerini kültür işlerinde iyice 'serbest' hissetmesini kolaylaştırdığına dair yorumu, bu analizi destekler. O, bu serbestlikle, yukarıda kullandığım *ekstra-Batıcılık*la bağdaştırılabilecek bir "kültürel 'super-Batılılaşma' programı" uygulandığından söz eder.⁴³

Ortalama Kemalist söylem, kendi kültüralizmiyle barışıktır, özetlediğim eleştirileri işitmez veya kaale almaz. Bunun bir "üstyapı devrimciliği" mahiyeti taşıdığını inkâr etmeyenler ise, bari iktisadi mahiyetindeki faydasının inkâr edilmemesi gerektiğine dikkat çekerler. Kemalizmi soldan eleştiren Taner Timur mesela, toplumun eğitimle değiştirilemeyeceği fakat eğitimin toplumu değiştirme isteğinin ve kapasitesinin gelişmesine yapacağı katkıyı göz ardı etmemek gerektiğini savunur.⁴⁴ Ya da, "izm"lerle ilgilenmeyen Tanpınar, "kuvvetli bir sanayi hareketinin olmadığı yerde, toplumun okumasını sağlamada bir itme"nin, hiç yoktan iyi olduğunu demeye getirir.⁴⁵

Eleştirinin-eleştirisini de not etmeliyiz. 1980'ler ve '90'larda Kemalist kültüralizm (bu kavram kullanılmaksızın), hem solda hem sağda son derece yaygın bir tepeden-inmecilik ve "toplum mühendisliği" eleştirisine uğradı. Bu eleştirilerin demokratik kazanımlarına kesinlikle sahip çıkarak onları soldan eleştiren Tuncay Birkan, bizi bu kültüralizmin aydınlanmacılığına daha şefkatle yaklaşmaya çağırdı. Çubuğu doğru bir tarafa bükerken kırmamalıydık ona göre: Kültüralizmin acemi, yüzeysel, faydacı-araçsalci numunelerine bakıp, Aydınlanmacılığın insanın olanaklarını geliştirme, zihnini açma, ufkunu genişletme *ethos*'unu ve *pathos*'unu tamamen harcamamalıydık.⁴⁶

*

Peki, Yücel döneminin kültür siyasetinde, kültüralizmin malzemesi, 'maddesi,' neden hümanizm olmuştu? Hümanizm, nasıl, bir müddet *quasi*-resmî ideoloji mevkiine gelebilmişti? Unutmamalı ki o dönemde hümanizm, Aydınlanmacılık, insan hakları, "yük-

43 Karaömerlioğlu, 2006: 49.

44 Timur, 2013: 213.

45 Tanpınar, 2002: 138.

46 Birkan, 2002.

selen değerler” mevkiinde değildi; entelektüel ve kültürel ortamlarda bu değerler silsilesinin dekadans içinde olduğu inancı daha güçlü ve saygındı, komünizm ve faşizm güçleniyor, muhafazakârlık kendini Aydınlanma karşıtı bir “devrimci” söylemle yeniden kuruyordu. İki savaş arası dönemin Sovyetler Birliği, İtalya ve Türkiye’sini mukayese eden çalışmasında Stefan Plaggenborg, sadece bu örneklerle değil toplam Avrupa vasatıyla karşılaştırıldığında, dönemin “Aydınlanma projesi”ne belki de en hayırhah yaklaşan devletin Türkiye olduğunu ileri sürer.⁴⁷

Kemalizme sempatiyle yaklaşanlar açısından, bu, “Türk devrimi”nin Aydınlanmacı olduğunu düşündükleri idealleriyle uyumlu bir durumdur; onlara gurur verir. Zafer Toprak, Türkiye’de iki savaş arası dönemin tarih ve arkeoloji politikalarını ve müfredatlarını incelediği çalışmasında, –ırkçı modalara teveccüh gösterirken bile–, Batı biliminin ‘ileri’ fikirlerine merak ve açıklığın hâkim olduğunu göstermeye çalışır.⁴⁸

“Türk devrimi”nin toplumsal tabanının ve o tabandaki siyasî seferberlik kapasitesinin zayıflığı ve burjuvazi oluşumunun güdüklüğü, bürokratların ve küçük burjuva aydınların özgül ağırlığını artırıyordu. Bu da, onların ideolojik-siyasî “projelerini” uygulamaya koyma şevklerini artırıyordu. Yarışan, çatışan bu projeler arasında faşizmden etkilenenler az güçlü değildi; onların ‘uygulama’ şevkini gemleyen bir etken, ülkenin modernleşme altyapısının faşist ve korporatist bir örgütlenmeye ‘takatinin’ yetmemesi olabilir. Bürokrat-aydın tabakası içinde, hümanist-Aydınlanmacı geleceğe –yine *quasi*, diyelim!– bağlılık duyan veya onu ‘faydalı’ bulan bir zümre de mevcuttu. Onların, Yücel’in yükleniciliğinde, kendi projelerini sınırlı bir süre ve sınırlı bir alanda uygulama fırsatı bulmalarında, özne faktörünün payını gözetebiliriz. Toplumsal “geriliği” alt etme kaygısı da onların elini güçlendirmiş olmalıydı. Bu kaygıyı, muhafazakâr-İslâmî anlatının vaz’ettiği gibi bir topyekûn dini bastırma ‘davasına’ hamletmek doğru olmaz. Esas kaygı, beşerî sermayeyi geliştirme kaygısıydı ve “hümanist eğitim”, bu bakımdan yarayışlı, işlevsel görünebiliyordu.

47 Plaggenborg, 2014: 51.

48 Toprak, 2012: özell. 13-14.

Ekonomiyi tarumar eden kapitülasyonların kaldırılmasıyla da alâkalı olarak Batı'yla (esasen, İngiltere ve Fransa'yla) ilişkileri iyi tutma endişesini muhakkak hesaba katmak gerekir. Askerî takatsizliğin de etkisiyle revizyonist bir dış politikadan uzak duruluyor olması, barışçı ve Batı'nın “medenî değerleriyle” mutabık bir çehreyle uyumluydu. Batı'da kabul görme endişesi, Batı nezdindeki “barbar” imgesini geride bırakma arzusuyla da pekişiyordu. Bunun gerçekten karşılığı da oldu, iki savaş arası Türkiye'si Batı nazarında “barışçı, modern, medeni” bir memleket görüntüsü verdi.⁴⁹ İkinci Dünya Savaşı döneminin faşist Mihver'le anti-faşist Müttefikler arasındaki denge politikası döneminde de, hümanist kültür politikası, terazinin Batıcı-liberal kefesine birkaç yüz gram ağırlık bırakmış olmalıdır.

49 Zarakol, 2012: 175-176.

Köy Enstitüleri

Neyzen Tevfik (1879-1953), galiba Köy Enstitüleri'nin revaçtan düşmekte olduğu sıralar, 'oğlan' ve 'meşreb' kelimelerinin çağrışımlarına da göz kırparak, şöyle bir hicviye yazmış “*Nâm-ı nâmîsine âli meşreb / Hasanoğlan diye açmış mekteb.*”¹ Hasan Âli Yücel'in Köy Enstitüleri'yle özdeşleştirilmesi, sonraki on yıllarda da sürdü. Onun 'olayı,' Enstitüler'di, günümüz söyleyişiyle. Kurtuluş Kaya-lı, Yücel'in icraatıyla ilgili olarak, mesela muazzam çeviri faaliyetini gölgede bırakacak derecede Köy Enstitüleri'ne odaklanılmasını, “Türk insanının” fikir ve yazıdan ziyade fiil ve “elle tutulur, gözle görülür nesnelere yatkın olması” ile açıklar.² Beşinci Kısım'da da göreceğimiz gibi, Köy Enstitüleri'nin on yılların gündeminde bu kadar yer kaplamasında, anti-komünist seferberliğin oynadığı rolün payını ihmal etmemek gerekir. En az bunun kadar, Kemalizmin bir *mitosu* olarak oynadığı rol önemlidir. Özgün bir toplumsal deneyim olarak ve Türkiye'nin tarihsel eğitim tartışmalarının yoğunlaştığı bir proje olarak da, zaten önemi hak eden bir konudur. Bu bölümde Köy Enstitüleri olgusuna, onu Hasan Âli Yücel'in 'olayından' ibaret saymadan, eğileceğiz.

1 İz, 2019: 329.

2 Kayalı, 2002: 70.

Kolomb'un yumurtası

Köy Enstitüleri'nin kuruluş maksadını bu kısmın Birinci Bölümünde konuşmuştuk. Proje 'teknik' olarak, köylü nüfusun asgarî eğitim düzeyini âcilen yükseltme ve bunu olabildiğince ucuza mal etme hedefine dayanıyordu. Niyazi Altunya'nın tanımıyla "nakitsiz kaynak" imkânlarıyla, yani insan gücü, akıl ve işlenmemiş araziyi kullanarak yapılacaktı bu iş.³ Hasan Âli de 1959'da *Yeni Türkiye* adlı, ansiklopedik denebilecek bir derlemeye maarif üzerine yazdığı makalede projenin iki kuruluş ilkesini "tedbirler, kolay alınacak cinsten olacaktı" ve "bütçeden çok para istenmemeliydi," diye özetleyecektir.⁴ Projenin 'teknik' yönden başarısı kuşku götürmez. 1934'te 40 bin köyde 5 bin okul 6.786 öğretmen mevcuttken; 1946'da enstitülerden 5.442 öğretmen, 8.756 eğitmen, 521 sağlık memuru mezun olmuştu ve 17 bin öğrenci eğitim görmekteydi. Köy okullarındaki öğrenci sayısı 380 bin küsur iken 1 milyon 150 bine yaklaşmıştı. Ayrıca yetiştirilen 521 köy sağlık memuru, 8 bine yakın köye sağlık hizmeti götürmüştü. Ülke 21 "eğitim kesimine" bölünerek, belirli bir yayılım dengesi gözetilmişti.⁵ Gerçi eğitim harcamalarının bütçedeki payı 1938'de % 4,7'den 1946'da % 7,8'e çıkmıştı fakat özellikle köy eğitiminde sağlanan gelişme, bu artışın takatinin misliyle üzerindedir. Az zamanda kıt imkânlarla alınan sonucun hakkını teslim etmek gerekir. Enstitüler projesi, modern Türkiye tarihinde emsali az bulunur bir *seferberlik* olarak anılmayı tamamen hak etmiştir.

'Teknik' yanın ardındaki siyasî-ideolojik saiklere bakalım. Tarımla ilgili meselesini halledemeyen rejimin bir tür 'ara çözümü' sayabilir miyiz bu projeyi? Tarımı kapitalistleştirme niyeti sonuç

3 Altunya, 2001: 326. Altunya, Enstitüler üzerine çalışanların en ciddilerinden olmasının yanı sıra Türkiye'de 12 Eylül 1980 sonrası eğitim sendikacılığının önderlerindendir.

4 TM: 325.

5 Açılış sırasıyla Enstitüler'in listesini dökelim: Kızılçullu/İzmir, Çifteler/Eskişehir, Keçiçepe/Kırklareli, Gököy/Kastamonu, Arifiye/Sakarya, Aksu/Antalya, Savaştepe/Balıkesir, Gönen/Isparta, Düziçi/Adana, Pazarören/Kayseri, Akpınar/Samsun, Beşikdüzü/Trabzon, Cılavuz/Kars, Akçadağ/Malatya, İvriz/Konya, Hasanoglan/Ankara, Pamukpınar/Sivas, Pulur/Erzurum, Dicle/Diyarbakır, Ortaklar/Aydın, Ernis/Van.

vermemiş, 1936 toprak reformu girişimi hem toprak sahiplerinin direnci hem savaş koşulları nedeniyle akim kalmıştı. Taner Timur, Köy Enstitüleri'ne, bu koşullarda tarımsal üretimi artırmaya dönük bir işlev atfedildiğini vurgular.⁶ Kapitalizme açılmış veya açılmaya müsait bölgelerde kurulmaları da, ona göre, bu iktisadî icaba işarettir. (Tonguç ise “ıssız dağ başlarında veya boz topraklı susuz ovalarda” romantik tasviriyle⁷ yer seçiminde kalkınmacı mihnet ve cesareti vurgulayacak.)

Taner Timur, Enstitüler projesinin siyasî saiklerine, köylüyü toprağa bağlayarak sınıf kavgalarını önleme kaygısını da ekler. Nitekim Meclis'te Enstitüler'le ilgili bir müzakerede, Kâzım Nami Duru'nun, köyden kente göçü önleme ya da frenleme işlevini gündeme getirmesi üzerine Yücel onu açıkça destekleyip köylü yığınlarının kente akın etmemelerini sağlama maksadını teyit etmiştir.⁸ Bu tercihi, “dinamik sosyal güçlerin rekabetine” (ve sınıfsal farkların ‘fazla’ açılmasına) mahal vermeden “toplumu belirli bir biçim içinde dondurmayı” ‘özleyen’ bürokratik tasavvurla da alâkalı düşünebilir miyiz?⁹ Belki en sağlamı, köyü kalkındırma cehdi ile bürokratik tasavvurun yapısal muhafazakârlığı arasında, –ve tabii bu iki yanı temsil eden kadrolar arasında–, bir gerilimden söz etmek. Projenin köycü ideolojiyle bağına zaten döneceğiz.

Köye-köylüye ilgi, elbette doğrudan doğruya rıza üretimiyle ilgiliydi. 1940'ta nüfusun % 75,6'sını oluşturan kırsal nüfusun rızasını teminat altına almak, hayatî önem taşıyordu. Yücel bunu en açık, 3 Haziran 1942'de Enstitüler'in Teşkilat Kanunu görüşülürken dile getirmiştir. “Bizim için hareket noktası çocuğu okutmak değil, yaşadığı muhitte önder olmaktır,” der: köydeki öğretmenin “Cumhuriyet'in ve inkılâbın yayıcısı, bekçisi ve öğreticisi” olduğunu vurgular. (1946'da *Akçadağ Enstitüsü* dergisi için yaptığı bir söyleşide “Size baş olacak insanlar eksikti,” diyecek.)¹⁰ O öğret-

6 Timur, 2013: 207-215.

7 Köy Enstitüsü Defterleri-1: 17.

8 Akt. Koçak, 1986b: 119-121.

9 Cangızbay, 1973: 33-34. 1990'lar ve 2000'lerde daha ziyade sol okura hitap eden Kadir Cangızbay, 1970'lerde Nurettin Topçu 'ekolünün' *Hareket* dergisinde yazıyordu.

10 Akt. Şahhüseyinoğlu, 2015: 66.

men, “kutsal bildiğimiz ve bu memleketin, milletin hayatı için canımızı vermeye hazır bulunduğumuz ana kıymetleri... halkımıza, merkezden uzak köylere götürmek imkânını” hasıl edecektir. Köy öğretmeni, –imama rakip olarak–, “köylülüğün maddi hayatında rehber olacak ve köylünün çocuğunu *bizim düşündüğümüz ve istediğimiz gibi* (abç. – T.B.) yetiştirmeye çalışacaktır.”¹¹ 1960’ta yine bu ereği: “sosyal hayatımızda yaptığımız büyük devrimleri köylere götürecek adamı yetiştirmek.”¹²

Enstitülü yazarlardan birinin amacı tanımlarken kullandığı ifade, tek parti siyasî elitinin –aslında memleketin her cenahındaki siyasî elitlerin– eğitime bakışını ‘yankılar’ mahiyettedir: “kitleyi gerçek bir eğitimden geçirebilmek...”¹³ Eğitimden *geçirmek* –tornayı, rendeyi çağrıştıran bir kalıplama-biçimlendirme fiilidir eğitimden umulan. Tekeli ve İlkin, dönemin siyasî-bürokratik elitinin eğitimi “köktenci modernleşme arayışının temel aracı”¹⁴ olarak gördüğü, Enstitüler’in de bu stratejinin temel kurumu olduğu kanısındadırlar. Niyazi Altunya’nın önerdiği “otokratik modernleşme denemesi” tanımı daha isabetli görünüyor mu?

Altunya, Enstitüler’in kurucu kadrosunun, bu otokratik modernleşme özleminden, “çok güç koşullarda, çok büyük bir ustalıkla demokratikleşme yolunda özgün bir sentez” çıkardıkları kanısındadır.¹⁵ O kadronun fikrî lideri Tonguç, bu projeyi, “piramidin tabanı ile tepesi arasında denge” sağlamak için, yani toplumsal eşitlik ve adalet için bir imkân olarak görmüştü ona göre. Kemalizmin meşhur “Halka rağmen halk için” düsturunu, “halkla beraber, halk için”e evriltmek için bir imkân olarak görmüştü.¹⁶

Rıza üretimi ve otokratik modernleşmenin milliyetçilikle iltisakını unutmamalıyız. Sadece köycülüğü milliyetçiliğin ve onun

11 MES: 141.

12 Akt. Tonguç, 2009: 292-293.

13 Akt. Türkoğlu, 1997: 151.

14 Tekeli ve İlkin, 2014: 21 vd.

15 Altunya, 2009: 2.

16 Akt. Kafadar, 1997: 311.

halkçı bir çehre kazanmasının koşulu sayanlar değil, her renkten milliyetçiler, “millî kültür ve ideallerin” köye nüfuzunu sağlamayı dert ediyorlardı. Nitekim Enstitüler’de ulusal bilinci ‘kökleştirmek’ önemsendi, bunun gayet haması biçimlerinden de geri kalmadı. Bir Enstitü öğretmeni, “özyurtta [Orta Asya] tufanı, Kosovada tırpanı, Mohaçta kırbağı, İstanbulda topu, Mısırdaki halifeyi, Viyanada mengeneyi, Akdenizde kasırgayı” doğurmanın kara çadır, veya kıl çadır, yani köy olduğunu; Enstitü’nün de o köyü yeniden doğuracağını yazıyordu, mesela.¹⁷ Akçadağ Köy Enstitüsü’nün *Akçadağ* dergisinin Nisan 1946 tarihli 4. sayısında Zeki Teoman, Türkçülüğü, –“brakisefal”den de geri kalmadan!–, “ulusal verimler”e, kalkınma hızı”na ve halkçılığa odaklanarak izah ediyordu.

Enstitüler ortamında yeniden üretilen milliyetçiliğin, –elbette bir ortalamadan söz edeceğiz–, Türkiye’deki milliyetçilik söylemleri matrisinde nereye oturduğuna bakalım. Nasıl bir milliyetçilik *lehçesi* idi bu? “Türk Hımanizması” kısmında gördüğümüz, evrensel-hımanist olanla yerli-özgün olanı eklemlemeye azmeden “medeniyetçi” milliyetçilik söylemi baskındı. A. Emre Ateş’in Enstitüler’de dikkat çektiği *pastoral romantizm*, bu söylemi tahkim etmiştir.¹⁸ Tabiata hâkim olma heyecanı, Rönesans’taki gibi ulusal kültürün yapıtaşı olacağı varsayılan değerleri keşfetme coşkusuyla birleşiyordu. Yücel, “Türk vatanının dağlarında, bayırlarında ve kırlarında hatta en ücra yerlerinde kendi kendine açıp solan çiçek bırakmayacağız” sözü, bu *pathos*’u yansıtır.¹⁹ Niyazi Berkes, “sah-teci milliyetçiliğe karşı” bu alternatif milliyetçiliği, köyü (ve milleti) uzaktan idealize etmek yerine onun reel haliyle tanışmaya emek veren ‘gerçekçiliği’ yanında, kır “ulusal ekonomiyle bütünleştirerek” kalkındırma cehdini vurgular.²⁰ Enstitüler’in eğitim modelinde kitleyi eğiterek uluslaştırmmanın temel aracı olan ziraî faaliyet, aynı zamanda toprağı işleyerek *yurtlaştırmayı* sağlayacaktı. “Bozkırı yeşertme” emeli, “yurdu sevicecek yer hale getirerek” yurt sev-

17 1941, S. Yurdakul. Akt. Tekben, 1947: 71.

18 Ateş, 2011: 171-179.

19 Akt. Başaran, 2010: 89.

20 Berkes, 2019: 254.

gisi kazandırmayı amaçlıyordu.²¹ Bu, coğrafyayı daha ziyade *mülk* ve *harita* olarak tahayyül eden Türk milliyetçiliğinin *coğrafi-yurt-severlik* cephesini takviye eden bir hevesti. Emre Ateş, bu cepheyi “romantik milliyetçiliğe duyulan özlemin vücut bulması” diye tanımlar. “Vatan aşkı” romantizminin içi, yurt peyzajı ve yurda verilen emekle dolacaktı. Bir enstitü müdürü, “bozkırla didinme sanatını bilen, içinde o yiğitliği taşıyan alın terli, nasırlı elli Anadolu adamları” olarak, “bozkırları vatanlaştırma azim ve iradesi”nin taşıyıcıları olarak Enstitülüler’e “Yeni Türkiye’yi kuracak” millî öncüler misyonu yüklüyordu.²² “Vatan aşkı”yla bütünleşen bu “vazife aşkı” veya Engin Lütü’nün deyişiyle “gerçek işe dayanan vatan aşkı”, vatandaşlık bilincinin harcını karacak, o bilinç de millî bilincin yapıtaşı olacaktı. Mehmet Başaran’ın “bize özgü ekin kirizması” sözü, bu ulusçuluk söyleminin bazı temel öğelerini dört kelimeye sıkıştırıyor: bize-özgölük tutkusu, coşkun yeni-Türkçecilik ve köylücülük.²³

Enstitüler’i kuran kadro, ulus-devletin ve millî aidiyet bilincinin ‘ülke içlerine’ ve tabana nüfuzunu sağlarken, milliyetçiliğin dilini bu kalkınmacı, romantik yurt-sever lehçeye doğru bükmek de istemişti. Millî gurur da eksik değildi. Önde gelen Enstitü müdürlerinden Rauf İnan, “iki yüz yıl geri” olduğumuz Avrupa’ya “yetişmek için koşmak” lüzumunu ihtar ederken, “biz ayakta uyuklayacak bir ulus değiliz,” diyerek göğsünü kabartır.²⁴ Mahmut Makal, Enstitüler’e “tarih boyunca Türk bütünlüğüne, Türk kültürüne yapılan hizmetlerin en büyüğü” madalyasını takar.²⁵

Millî gururun önemsiz olmayan bir vechesi, Enstitüler’i tamamen özgün, “Türk icadı” bir proje olarak kıskançça sahiplenıştır. Sabahattin Eyüboğlu’nun, “kendi buluşumuz” dediği projeyi “Kolomb yumurtası” diye tanımlaması hoş²⁶ – meydan okuyan

21 Altunya, 2001: 337.

22 Akt. Ateş, 2011: 149; Engin Lütü, *Tonguç’a Kitap*, 1961: 308; milliyetçiliğin coğrafya tahayyülüyle ilgili: Bora, 2017: 244-246.

23 Başaran, 2014: 35. Kirizma, toprağı kürek veya sabanla alt üst etmek, demek.

24 Akt. Apaydın, 2019: 40.

25 Makal, 2019: 114.

26 Eyüboğlu, 1973: 203. “Kolomb yumurtası” tabiri, Amerika kıtasını keşfedecek olan Kristof Kolomb’a projesinin olanaksızlığını teşbih etmek üzere yumurtayı

cüretkâr ruhu, olmaz sayılanı olur kılmayı, bunun için de burnumuzun ucundayken göremediğimiz kolay yolu bulmayı anlatıyordur böylece. Enstitüler, projenin “yabancı” eğitim kuramcılarının modellerinden farklı olduğunu, yani *taklit* olmadığını da aynı kıskançlıkla vurgularlar. Fay Kirby’nin 1960’ta ABD Columbia Üniversitesi’nde kabul edilip 1962’de Türkçe kitaplaşan doktora tezi de Enstitüler’in “batılı eğitimcilerin fikir ve sistemlerinin bir taklidi olmadığını” ısrarla altını çizer. Bu kitap, Köy Enstitüleri’nin kıymetini “objektif Batılı gözle”²⁷ tanıdığı için gururla sahiplenilmiştir. Kirby’nin kitabı, özellikle eğitim modelinin mukayeseli analizini yaparken vukufu ve nesneldir gerçekten. Bununla beraber, açıkça Kemalizm adına konuşan, ‘doğru’ Kemalizmi vaz’eden bir metindir; Enstitüler’i “Kemalizm prensiplerinin eğitime uygulanmış şekli” diye tanımlar, “Kemalizm devrimciliğine dönerek güvenle yürümek”ten söz eder.²⁸ Sonraki yıllarda da Batı basınında Enstitüler’i örnek gösteren yayınlar, mesela “Cuba’daki eğitim sisteminin Köy Enstitüleri’nden alınmış” olabileceğine dair spekülasyonlar,²⁹ gururla aktarılacaktır.

“Faal terbiye”

Köy Enstitüleri, geç Osmanlı dönemine uzanan eğitim tartışmalarının bir hûlasası sayılabilir. Eğitime, özellikle de asker-sivil bürokrat elit nezdinde, uluslaşma ve modernleşmedeki gecikmeyi telâfi etmenin aracı olarak kilit bir anlam yüklenegelmişti. Bu arayıştaki üç temel tartışma konusu, Köy Enstitüleri modeliyle bir ço-

masaya dik koyup koyamayacağı sorulduğunda, sivri ucunu masaya ‘saplamasını’ anlatır.

27 Eyüboğlu, 1973: 196.

28 Kirby, 1962: 6-7. Yazarın Kemalizme ‘angajmanına’ bir örnek: Bir yerde, “Kemalizm’in anladığı ulusçuluk o kadar tatmin edici idi ki”, der, “din veya dil dolayısıyla azınlık durumunda olan Türk vatandaşları bile kendi istekleri ile Kemalizmi ve Türk’lüğü benimseyerek geçmişin geleneksel presujelerine bağlılık yerine laik devlete bağlılığı tercih ettiler.” (a.g.e.: 69) Bu son derece ‘anlayışlı’ tutum, dönemin ulus-devletçi seküler modernleşme paradigması içinde geçerli ve ‘normaldir’. Kirby, Niyazi Berkes’in --daha sonra ayrıldığı-- eşidir.

29 Köy Enstitüleri Defteri-1 (1974): 6. Küba, metnin orijinalinde orijinaliyle (*Cuba*) yazılmış.

züm önerisine inkılâp etti. Birisi, tabana ağırlık verme tercihi; ikincisi, 'kitabî'-değil-pratik eğitim modeli; üçüncüsü, özel bir kategori veya 'kamu ajanı' olarak *köy öğretmeni* yetiştirme misyonu.

*

İlkinden başlarsak... Osmanlı'nın son döneminin bütün siyasi cereyanların hayatı sayarak müdahil olduğu eğitim modeli tartışmalarında, âcil telâfi hamlesini aşağıdan mı yukarıdan mı başlatmak gerektiği tercihi, önemli bir ayrımdı. İki kez Maarif Nazırlığı yapan Batıcı-modernist Emrullah Efendi, yaygın eğitim için donanım ve müktesebat eksikliğini göz önünde bulundurarak, seçkin bir yüksek öğrenim düzeni kurmaya öncelik vermek gerektiğini savunmuştu. Önce eğiticileri eğitmeli idi. İslâmî cennet anlatılarındaki kökü yukarıya bakan (ters dikili) tûba ağacı imgesine atıfla, tûba ağacı nazariyesi denmişti bu yaklaşıma. Ziya Gökalp de bu tercihe yatkındı. Tûba ağacı nazariyesinin baş muhalifi Osmanlı-liberal Sâtı Bey ise (Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arap Baas milliyetçiliğinin öncü düşünürlerinden olacak), eğitim sisteminin inşasında yaygın ve güçlü bir ilköğretim temelini şart olduğunu düşünenlerin saygın sözcüsüydü. Hasan Âli Yücel bu tartışmayı önemserdi; Sâtı Bey'in "pratikte güçlü ama düşün temeli zayıf", tûba ağaççı Gökalp'in ise "yalnız düşünle kaldığı" kanısındaydı, Tonguç'un ikisini sentezlediğini düşünüyordu.³⁰ Tonguç'un, Sâtı Bey'i, yaygın öğretimin kilit kurumu olarak öğretmen okulu işinin öncüleri arasında hep saygıyla andığını biliyoruz.³¹

Nurullah Ataç, 'tûbacı' idi. Kendisi gibi düşünenleri "Emrullah Efendi gibi Tuba ağacı kuramının doğruluğunu kavramış olanlar," diye tanımlar açıkça. İlk-okula değil "son-okul"a yatırım yapmak gerektiği açıktır Ataç'a göre: "İlk-okuldan bir Sokrates, bir Platon, bir Aristoteles yetişmez, ama bir Sokrates'i, bir Platon'u, bir Aristoteles'i olan bir toplumda ilkokullar yetişi-yetişirir."³² 1970'lerde Murat Belge, yaygın ilk öğretim önceliğine eşlik eden bir başka temel saiki sorun edecek; bunun "devletin kendi ideolojisini va-

30 Mehmet Başaran'ın Yücel'le görüşmesinde aktaran Tonguç, 2009: 248.

31 Tonguç, 2009: 28-32.

32 Ataç, 1964: 361-362.

tandaşa belletme” azminin bir ifadesi olduğunu hatırlatarak, “Emrullah Efendi’nin nazariyesine mi dönsek?” diye soracak.³³ Ataç’ın kaygısı ise, yaygın ilk öğretime öncelik vermenin, *yarı-aydın* kültürünü kökleştireceği idi. Kısımın Birinci Bölümü’nde gördüğümüz gibi, Enstitüler’e karşı işe koşulan bu gerekçe asıl muhafazakâr cehahta benimsenmişti. Kâzım Karabekir “köylülerimizi... az görgülü, yarı münevverlerin nüfuzuna, hatta maddî, manevî tahakkümüne bırakmayı, istikbal için çok tehlikeli” gördüğünü söylüyordu. Aşağıda Enstitüler’e karşı çıkışını zikredeceğimiz, saygın muhafazakâr-modernleşme kuramcısı Mümtaz Turhan da açıkça ‘tûbacı’ idi. Ataç’ın tûbacılığı, Yücel’in politikalarını yürüten veya benimseyen çevrelerde istisnadır. Okur yazarlığı ve temel bir “umumî kültür” olabildiğince çabuk yaygınlaştırma tercihi öndeydi. Yücel’in dostu Sabahattin Eyüboğlu, bu tercihin kararlı sözcüsü olmuştur. O, “niteliğin (“seçkin azınlığın”) nicelikten (“aydın bir çoğunluk”tan) çıkacağı” kanısındaydı; “turfanda büyük aydın yetiştirme işini başka okullara bırakıp göreceği işin ehli kültür işçileri yetiştirme[li]” idik.³⁴ Enstitüler, bu politikanın mızrak ucuydu.

*

Enstitüler’in bereketlendirdiği ikinci sorunsal, *pratik* eğitim anlayışıdır; yani, *kitabî* eğitime alternatif, doğrudan uygulama içinde eğitim. Geç Osmanlı dönemi aydınları arasında, uyusuk teba zihniyetine karşı ferdiyetçi müteşebbis kişiliği geliştirmeyi şart görenler, bu arayışa girmişlerdi. Bu kişilik tipinin numunesi olarak Anglosakson modelini esas alıyorlardı. Bir ara Galatasaray Sultanisi’nde müdürlük yapan şair Tefvik Fikret, “pratik” bir eğitimle çocukları “iş adamı” olarak yetiştirmeyi amaçlayan bir “yeni mektep” ideali peşindeydi. Bireyliği geliştirme. Prens Sabahattin, Anglosakson müteşebbis fert idealine, halihazır “âtil terbiye” yerine bir “faal terbiye” modeli uygulayarak gidebileceğimizi savunuyordu. Sâti Bey’imiz de, Ziya Gökalp’in “kolektif şuur” veya “kalabalık ruhu”na karşı ferdiyet gelişimini desteklemek üzere pratik eğitim anlayışına sempati duymuştu.

33 Belge, 1997: 74-76 (söz konusu yazının ilk yayın tarihi 1977).

34 Eyüboğlu, 1979: 51-52.

Tevfik Fikret'in "iş adamı" terimi, günümüzde yerleşmiş anlamıyla girişimci/işveren/sanayici-tüccar'ı değil, faal, etkin, 'iş çıkartan' faydalı insanı anlatır. Tonguç ve Yücel de bu terimi o 'eski' anlamıyla kullanmışlardır. Tonguç, Köy Enstitüleri fikrini anlattığı *Köyde Eğitim* kitabında (1938) "kitabî bir eğitimle yetişmiş" etkisiz, idare-i maslahatçı "yarı aydınlar"dan ayırt ederek özlediği "gerçek aydın"ı tarif ederken, onu "iş adamı" diye vasıflandırır.³⁵ Zaten "hayatın kendisi iş demektir," Tonguç'a göre. Hasan Âli, 1953'te bir yazısında, tezviratla ayağı kaydırılmaya çalışılan liyakat sahibi, yeni bir şey yapmak isteyen "faydalı adam" tipini "iş adamı" diye tanımlar.³⁶

Osmanlı'nın son devrinden erken Cumhuriyet'e intikal eden eğitim modeli tartışmalarını sürekli geliştirerek sürdüren İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978) da, "pratik" eğitimi arıyordu. "Malûmatlı, terbiyeli, hafızası kuvvetli, parlak ifadeli gençler" yetiştiriyor ama "adam" yetiştiremiyorduk, onun kanısınca; "bütün adam, gerçek adam" yetiştiremiyorduk. Bunun çözümünü o, Rousseaucu bireyci ve doğalcı eğitim anlayışını Anglosakson "hayata dönük" pratik eğitim modeliyle telif etmede aradı. 1932'de yazdığı *İçtimai Mektep Nazariyeleri ve Prensipleri* eserinde ferdi şahsiyete odaklanmaktan uzaklaştı, okulu "demokratik bir cumhur olarak yaşatmak" idealine yöneldi. Eğitim, "ağaç keser, taş yontar" gibi yapılacak bir şey değildi, öğrencilerin "kendi kendine olup, bitip, büyüüp tekâmül etmesine" imkân hazırlamak işiydi. Bu da onu, çalışarak öğrenmeye, bir "üreticiler okulu" fikrine yaklaştırdı.³⁷ Yalçın Küçük, fikri gayretine dikkat çektiği Baltacıoğlu'nu "Köy enstitüleri düşüncesinin babası" olarak keşfedecektir. Onun 1932'de sunduğu "içtimai mektep" modelinin, tarımla sınırlı kalmayıp, sanayi faaliyetini de öngörmesi, aynı zamanda "mektebin sanayileşmesi" mefkûresini taşıması bakımından, Enstitüler'den "daha ileri" olduğu kanısındadır.³⁸ Lakin Baltacıoğlu, üre-

35 Tonguç, 2009: 258. Duvarına astığı levhada "İş, insanın hem miyarı, hem mimarıdır," yazıyordu (a.y.: 157). "Yapmacık aydın" tabirini de kullanıyor Tonguç (akt. Başaran, 2014: 108).

36 ÖÖK: 127.

37 Kafadar, 1997: 244-269.

38 Küçük, 1985: 308, 311-314.

timin gaye olmaması gerektiği fikrindeydi, amaç eğitimde, bu üretimle araçsallaştırılmamalıydı. Baltacıoğlu, eğitim faaliyetiyle ekonomik üretimi birleştiren “üretim okulu” modelinden değil, ekonomik bir fayda gözetmeden uygulama içinde yaparak öğrenmeyi esas alan “iş okulu” modelinden yanaydı.

Üretim okulu ve iş okulu modelleri, o dönem bütün dünyada liberal, sosyal demokratik ve sosyalist-komünist mahfillerde tartışılmaktaydı. Eğitim meselesinin çok önemsendiği “Yeni Türkiye”de Baltacıoğlu ve Tonguç, tutkuyla tükettikleri bu literatürü geliştirecek vukufa sahiptiler.

Eğitim, özellikle de “pratik eğitim” modelleri konusunda Türkiye’de yakından izlenen kaynaklar, Amerikalı liberal-sosyalist pragmatizm filozofu John Dewey, Alman sol-liberal pedagog Georg Kerschensteiner, sosyaldemokrat veya sol-cumhuriyetçi diyebileceğimiz İsviçreli Johann Heinrich Pestalozzi idi. Üçünün de temel muradı, toplumsal demokratikleşmeye katkıda bulunacak bir eğitim töresi geliştirmektir. Maarif hakkında rapor hazırlanması için 1924’te yaklaşık iki ay Türkiye’de de bulunmuş olan Dewey, teba yetiştirmeye dayalı otoriter kıta Avrupası geleneğinden koptuktan yanaydı. Temel amaç demokratik bir toplumun nüvesini oluşturmak olmalı, okul bir “birlikte yaşama cemaati” (Baltacıoğlu’nun “demokratik bir cumhur” diye uyarladığı!) olarak tasavvur edilmeli, çocuklar orada birlikte yapıp ederek, faaliyet içinde öğrenmeliydiler. Pestalozzi’nin pedagojisi, keza özerk bireylerin demokratik işbirliği alışkanlığını geliştirmeyi hedeflemişti. Çocukların her şeyi kendi yaparak öğrenmesi, bunun parçası olmalıydı. Kerschensteiner “iş okulu” modelinin kurucularındandır. Bu anlayış Almanya’da reformcu pedagoji mahfillerinde “üretim okulu” anlayışıyla birlikte gelişmiş ama ondan farklılaşmıştır. Üretim okulu, aynı zamanda doğrudan doğruya işletme niteliğindedir. Kerschensteiner, Goethe’ye de selam vererek, hümanist genel kültür öğretimi ile zanaat eğitimi arasındaki köprüyü yıkıyordu. Kerschensteiner, modern meslek okulu modelinin öncüsü addedilir. Fay Kirby’nin dikkat çektiği şu husus önemli: eğitimi “serbestleştirmeye” dönük bu arayışlarda, özellikle Almanya örneğinde, sanayileşme ve modernleşmedeki gecikmeyi telâfi etme saiki

de rol oynuyordu.³⁹ Söylemeye gerek yok; Türkiyeli pedagogların hemdert olduğu bir saik. Elif Ekin Akşit'in, "yeni kurulan savaştan yanıp yıkılmış bir ülkede alt sınıfların 'el'ini geliştirmeyi 'zihni'ni geliştirmeye yeğ tutan zihniyetin", yönetenler nezdindeki etkisini de gözetmek gerekir.⁴⁰

Bu 'pratikçi' eğitim literatürüyle haşır neşir olan İsmail Hakkı Tonguç için, "Türk Pestalozzi" dendiği olmuştur.⁴¹ Hasan Âli Yücel de ölümünden sonra "Türk eğitiminin Pestalozzi'sidir," diyecektir dostu için. 1945'te Hasanoğlu Köy Enstitüsü'nde bir "Pestalozzi Anma Gecesi" düzenlenmiş, Hasan Âli, "insanlığı aydınlatan bir üstün insan" olarak bahsettiği Pestalozzi'nin "ışığından yararlananların uygarlığı daha kolay kavradığını" söylemişti.⁴² Enstitü modelinin ve Tonguç'un özgünlüğünde ısrar eden herkes gibi Fay Kirby da Pestalozzi teşbihinin yanlış olduğu kanısındadır; Tonguç'un Pestalozzi vd. literatürü Türkiye'nin maddî uygarlık koşullarını gözeterek, ülkenin modernliğe nüfuzunu sağlayacak malzemeler arasına kattığını ama onun düşüncesinin kesinlikle kendine mahsus olduğunu vurgular.⁴³

Aslında Tonguç'un ilk referansı Kerschensteiner'di. İş okulu modelini benimseyerek onun yaklaşımını tanıtan yayınlar yaptı. Sonra, reformcu pedagojinin üretim okulu koluna daha fazla eğilmiş görünür. Bu vesileyle okudukları arasında Sovyet pedagojisi düşünürlerinden Pavel Petroviç Blonskij de vardı; tabii ki "komünist" ithamlarında yarayışlı olacak bir ilgi! Ancak Blonskij'nin bireyi iktisadî kolektife eklemlenmek üzere yetiştirmeye dönük endüstriyel-üretimci paradigması, Tonguç'un aslî veya öncelikli referansı değildi. Tonguç'un fikirlerinin en çok Pestalozzi'ye nispet edilmesi, onun *yaparak öğrenme* anlayışına ve kafa ile ve kalple beraber *ellere* de maharet kazandırmaya verdiği aslî öneme meftun olmasıyla ilgilidir. Tonguç, bedeninin ve ellerinin de 'karıştığı' ya-

39 Kirby, 1962: 92.

40 Akşit, 2015: 190.

41 Örn. Eliçin, 1970: 101.

42 <http://www.halilibrahimtunali.net/index.php/1945-17-subat-24-subat> (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

43 Kirby, 1962: 81-90.

parak öğrenme faaliyetine, kısaca işe, varoluşsal bir değer ve romantik-coşumcu bir anlam yüklüyordu. Bambaşka 'tip' Enstitülüler'in iş tecrübesinden benzer ifadelerle bahsetmesi, bu duygunun öğrencilere de 'geçtiğine', gerçekten 'yaşandığına' işaretler: "iş halinin coşkuları"; "işe, yaratmaya yönelik bir coşku" ...⁴⁴

Neticede Tonguç'un Köy Enstitüleri modelinin, iş okulu ve üretim okulu tasavvurlarından da esinlenen özgün bir karma model olduğunu söyleyebiliriz. Köycülüğü, demokratikleşmeyi köyün toplumsal değişimi misyonuna iliklemesi, bu modele temel özgün karakterini verir.

Akçadağ Enstitüsü Müdürü Şerif Tekben, Enstitü modeline, iş ve üretim okulu anlayışlarının uygulamaya dökülmesi bakımından özgünlük atfeder; zira bu anlayışların sosyalist ülkelerde bile bu cesaretle uygulanmadığı kanısındadır.⁴⁵ Onun olumladığı bu yan, anti-komünist söylemde elbette şeytanlaştırmanın kulpu olacaktır. Enstitüler'in "üretim okulu" modeline kaydığını düşünen ve bunu bir sapma olarak görenleri aşağıda ele alacağız.

1960'ların ortasından itibaren gelişen sosyalist akım içinde Enstitüler tecrübesinde sosyalist bir nüve görenlerin bu kabulünün, dahası bizzat Enstitü kökenlilerin bu kanaati gelenekleştirmesinin, hem modelde hem tecrübeye pekâlâ bulunabilecek sosyalizan tohumların abartılmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Söz konusu sosyalist tartışma, Tonguç ve arkadaşlarının iştahlı ve kapsamlı arayışına denk bir düşünsel uğraştan da kalmıştır. Harun Karadeniz'in meşhur broşürüne adını veren "Eğitim üretim içindir" şîârı, hem pedagoji hem sosyalizm bakımından, Tonguç müktesebâtının çok gerisindedir.⁴⁶

*

Enstitüler'in Kolomb yumurtasını masaya diktiği üçüncü mesele, köy öğretmeni yetiştirme davasıdır. Çok geri kalmışlığından yakınılan köylerin kalkınmasını sağlayacak 'özel görevli' köy öğ-

44 Türkoğlu, 1997: 207; Burkay, 2002: 50.

45 Köy Enstitüleri Defteri-1 (1974): 29.

46 Karadeniz'in kitapçığında Köy Enstitütüleri olumlu bir örnek olarak anlatılırken bu tecrübe büyük ölçüde "üretim dönüklüğü"ne indirgenir. Karadeniz, 1975: 39-45.

retmenleri yetiştirme tasarısı, Cumhuriyet arifesine uzanıyordu. 1914'te Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Selanik'te öğretmen okulu yöneticiliği tecrübesinden gelen Kastamonu mebusu İsmail Mahir Bey, köye uygun öğretmen yetiştirme işinin özgül bir proje olarak düşünülmesi gerektiğini savunmuştu. Aynı yıl Edhem Nejat, "hissiz ve miskin memur" yetiştiren okullar yerine, kalkınma ve eğitim işlevlerini birleştirecek "çiftçi-muallim" projesini ortaya atmıştı. Eskişehir'de büyüyen İsmail Hakkı Tonguç, Edhem Nejat'ın oradaki maarif müdürlüğü sırasında yayılan, konuşulan bu fikrinden muhtemelen etkilenmişti. Bu 'iltisak' da anti-komünist tezvirata konu olacak. Oysa Edhem Nejat o sırada sosyalizme henüz uzak, Türkçülük havzasında bulunuyor.⁴⁷

Köye özel öğretmen yetiştirme tavsiyesi, John Dewey'in zikrettiğimiz 1924 Maarif raporunda da yer almıştı.

Türkiye Komünist Partisi'nden ayrıldıktan sonra Kemalizme ulusal kalkınmacı bir sol yönelim kazandırmaya kendini adan Şevket Süreyya Aydemir, köy öğretmeni davasında kendisine bir öncülük payı çıkartır. 1929'da köy muallimlerini yetiştirme yollarını araştıran bir komisyonun raportörlüğünü yaparken, köyün yerel ihtiyaçlarına göre eğitmen yetiştirecek "mıntika muallim mektepleri" müessesesini önermekle, Enstitüler'e esin periliği yaptığı kanısındadır.⁴⁸

Velhâsıl, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Maarif bürokrasisinin gündeminde olan bu niyet, aslında zaten 1926'da "köy muallim mektebi" projesiyle denenmeye başlamıştı. Ancak bu hem maddî imkânsızlıklar hem bürokratizm nedeniyle solgun bir denemeydi. 1932'de Reşit Galip'in bakan olması üzerine, onun köycü-milliyetçi 'ruhuyla' bu projede kısa ömürlü bir yekınme oldu. Yücel'in halefi Saffet Arıkan'ın bakanlığı döneminde 1938'de denemelik dört köy öğretmen okulunun açıldığını zaten biliyoruz. Köy Enstitüleri, bunların özel bir statüyle geliştirilip artırılması demekti. Böylece, eğitime ve kalkınmaya birlikte öncülük edecek bir misyoner olarak köy öğretmeni modeli, herhangi bir proje değil, temel bir toplumsal-siyasî proje olarak yürürlüğe konmuş oluyordu.

47 Kafadar, 1997: 292-293. Erkek, 2012: 148-157 ve 278-282.

48 Aydemir, 1979: 376-377.

Tonguç

Köy Enstitüleri, Yücel-Tonguç ikilisine mal edilir, malûm. Uğur Mumcu, “eğitim ordusunun başına atanmış iki komutan” diye tarif eder durumu mesela.⁴⁹ Projenin sadece sahadaki uygulamasının değil fikrinin de öncüsünün Tonguç olduğu, keza malûmdur – Yücel’in de alınganlık göstermediği bir malûm. Köy Enstitülü yazarlardan Mahmut Makal, “Eğitimimizin Atatürk’ü”⁵⁰ payesinden aşağısını layık görmez Tonguç’a. “Baba” adı/sıfatı popüler bir lâkap haline gelmeden çok önce, “Tonguç Baba” diye anılan, Enstitüler’in amblemi olmuş bir şahsiyet. Hatta Şevket Süreyya Aydemir, Köy Enstitüleri hareketinin önderliğini “Tonguç ve arkadaşları” ile “bunları anlayan İnönü”ye atfederken Yücel bu bahiste sayfalar boyunca sadece bir yerde geçer – “Tonguç’un üstüne kanat geren,” olarak.⁵¹

Enstitüler’in hasımları da siyasî sorumluluk sahibi olarak hedef tahtasına Yücel’i ve İnönü’yü koymakla beraber, bu işin asıl sorumlusu olarak Tonguç’u ‘bilirler’. Yücel-sonrası tasfiyeyi yürüten Reşat Şemsettin Sırer’in de paylaştığı kabule göre, Köy Enstitüleri işi Tonguç’un başının altından çıkmış, o Yücel’i, Yücel de İnönü’yü kandırmıştı. DP’nin ilk eğitim bakanı Tefvik İleri, Tonguç’un “İsmet İnönü’yü iğfal etmiş, onu kandırmış, iyi bir dava uğruna yanlış yollara sevk etmiş” olduğu ‘teoremini’ devam ettirecektir. İleri’ye kalırsa Tonguç “değil resim hocalığı [yapmak], Türk çocuğunun karşısına çıkamıyacak kadar bu memlekete hıyanet etmiş bir adam”dı.⁵²

İsmail Hakkı Tonguç’un şahsiyet imgesine biraz eğilelim.

Enstitüler’e veryansın edişiyle o camiayı çok kızdıran romancı Kemal Tahir’in halk ağzı söyleyişiyle “Bulgaryalı Genel Müdür”dür o. İsmail Hakkı Tonguç, 1893’te Bulgaristan’ın Silistre’sinde Tatar Atmaca (bugün Sokol) köyü doğumlu. Yalçın Küçük’ün belirttiği gibi, Bulgar köylü popülizminden etkilenmiş olmalı. 1914’te fakr ü

49 Mumcu, 1990: 137.

50 Makal, 2019: 119.

51 Aydemir, 1979: 378 ve 383.

52 İleri, 1977: 153.

zaruret şartlarında tek başına İstanbul'a gelmiş, orada ve Kastamonu'da leyli meccani (parasız yatılı) okumuş. Aralıklarla dört-beş yıl resim öğretmenliği yapmış, aralıklarla iki yıla yakın Almanya'da mesleki incelemelerde bulunmuş. 1926'da eğitim bürokrasisinde yer almaya başlamış. 1927'den itibaren, 1944-1947 arasında CHP Genel Sekreteri olan Nafi Atuf Kansu'nun bacanağı olmasının, parti-devlet elitine yakınlaşmasına katkısı olmuş olmalı. 1935'te Cevat Dursunoğlu'nun tavsiyesiyle İlköğretim Umum Müdürlüğüne vekâleten atanmasıyla beraber köy öğretmeni davasının üzerine atlamış tam anlamıyla. Gerisini zaten işte konuşuyoruz!

Solcu olduğuna şüphe yok. Ancak herhangi bir 'doktriner' sosyalizme angaje değil. Asım Karaömerlioğlu'nun tarif ettiği gibi, korporatist-solidarist denebilecek köycülüğü ile, organik toplum tasavvuruna yatkın bir yanı var.⁵³ Köycülüğünün popülist ve romantik çehresine aşağıda geleceğiz. Döneminin çoğu aydını gibi, bütün bunları Kemalizmle uyumlandırmaya yatkın. Gözünü bütünlüklü bir siyasî hedeften ziyade, tamamen *egitimle kalkınma ve aydınlanma* 'davasına' dikmiş olduğunu unutmamalı.

Kemal Tahir, *Bozkırdaki Çekirdek* romanında (1967), bir roman kahramanının "Bulgaryalı genel müdür" diye andığı Tonguç'u kısa ve şık tasvir eder: "Gövdesinde Balkan köylülerinin kalınca pehlivan kesimi, ellerindeyse hamarat bir incelik..."⁵⁴ Yalçın Küçük, Enstitüler projesinin "mimarı değil uygulayıcısı" olarak rolünü küçülttüğü Tonguç'un köylülüğünü, onu Kemalist elit içinde de küçültmüş bir zaaf gibi görür. Başka İsmail Hakkı'lardan ayırt etmek için "Köylü İsmail Hakkı" denmiştir ona, Küçük de kitabında onu hep "Köylü İsmail Hakkı" diye anar – "kurnaz bir köylü"dür o.⁵⁵

Küçük'ün tutumu, istisna. Köylülüğü, Tonguç'un –çoğu köy çıkışlı olan– sevenlerinin sevecenlikle sahiplenerek anlattıkları mümeyyiz vasfıdır. "Resmiliksiz, açık" konuşma ve tavrı, pedagojik anlayış olarak benimsemekten öte kişileştirdiği gerçekçiliği-pratikliği, köylülüğün erdemleri gibi tasvir edilir. "Köy-

53 Karaömerlioğlu, 2006: özell. 88-99.

54 Tahir, 2016: 16-17.

55 Küçük, 1987b: 536 vd.

l  varlığına tam bilinçle bağlı[lığının],” “fikir tuğlaları”nı köy hayatının “bağrından” edinmiş olmasının, “Doğulu yapmacık g sterişliği”nden uzaklığının tezahürleridir bunlar.⁵⁶ “Bir köylü gibi giyinen, bir köylü gibi kısa ve açık konuşan, köylü gibi davranan bir adam”dır. Bu takdimler, onun ‘aslında’ bir entelektüel olmasının tezadıyla b t nlenir.⁵⁷ Fay Kirby de bu tezadı vurgular: “ ok okuyan bir adam olduğu halde bilgi  iddialardan nefret etmesi yüzünden herkese anti-entelektüel g z k rd . Konuşmadaki sadelik, onu halkın ve sağduyusu olan herkesin kolayca anlayacağı bir adam yaptığı halde, bilgi  aydınlara basit bir adam gibi gösteriyordu.”⁵⁸

Tonguç’un okumuşluğunu, ‘bilen adam’ halini köylü edasıyla taşıyan kişiliği, Enstitüler projesinin köylülere mal olmasında muhakkak etken olmuş olmalı. şehirli bir seveni, Sabahattin Eyüboğlu, “Batı’yı bildiği kadar Anadolu’yu da bilmesi[nin] onu Batı z peliğine de köy romantizmine de düşmekten” koruduğunu söyleyecek – gerçi, köy romantizmine düşmediği şüpheli! Başka bir yerde, “Batılı olduğu kadar yerliydi,” diyecek onun için: “Kafasında kurduğu yapının planı Batılı, taşı toprağı yerliydi. İzlediği eğitimciler Batılı, özlediği aydın insanlar yerliydi.”⁵⁹

Müthiş “hamaratlığı” da Tonguç’un karizmatik etkisinin bir parçası olmalı. Eyüboğlu, “masa başında, ş ralarda, köy kahvelerinde, şoför uyumadık a durmayan ciplerde” durmadan iş üstünde oluşundan bahseder. Sürekli gidip geldiği enstitülerde ağa lama,  i eklendirme dahil her işi tek tek takip ettiği, öğretmenlere sık sık uzun hem ortak hem ayrı ayrı mektuplar yazdığı aktarılır – herkesle ‘konuşmaya’  zen göstermiş, vakit ayırmıştır.⁶⁰ Yanı sıra, ‘babalığın’ sıyanetkâr yanı: Gölköy Enstitüsü’nden bir  ğrenci Ankara Numune Hastanesi’nde hasta yatarken Tonguç iki hafta boyunca her gün ziyaretine gelmiştir – Yücel de 10 kere.⁶¹

56 Bayır, 1971: 184-185.

57 Baykurt, 2019: 14-15.

58 Kirby, 1962: 82.

59 Eyüboğlu, 1979: 133 ve 121.

60 Mektubu, insanların fikir paylaşmalarının müstesna bir yolu olarak önemsiyordu (Tonguç, 2009: 229).

61 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 118.

“Bilgiç aydınlara anti-entelektüel görünmesi” bahsine dönelim. Öyle görünmekle kalmaz, “kitabı”yi, “nazarı”yi küçümseyişle, gerçekten anti-entelektüalist izlenimi uyandıracak bir meyli vardır. Bu, elbette pragmatist pedagoji anlayışıyla, çubuğu *pratik* olana bükme tercihiyle ve bunu en âcil memleket davası olarak görmesiyle alâkalı. Ayrıca, akademisyenlerin –Maarif Şûraları’nda kendisini açıkça gösteren– küçümseyici tutumlarına tepkisiyle de alâkalı. Yalçın Küçük, “aydın karalaması”na hatta “katıksız aydın düşmanlığı”na vardığını düşündüğü bu tavrı –izleyen başlık altında geleceğiz–, neticede köylü popülizmine ve köylü ideolojisine bağlar. İsmail Hakkı Tonguç, hem topluma, dünyaya, insana, çağa kafa yoran hem kendi sahasında derinleşmiş, bildiğini eleştirerek üzerine düşünen, kâmil manada entelektüel biri idi, ona şüphe yok. Bununla beraber, güçlü bir âciliyet hissi içinde, entelektüel müktesebatın *yarayışlı* kılınmasına dönük pragmatizmi ve toplumsal adanmışlığı, böyle bir kaygıyı duymayan veya ‘faydasız’ kalan entelektüel ilgilere bir tür horgörüyle bakmasına yol açıyordu. (Şerif Tekben’in “münevver bozgunculuğu” dediği, yapıcı olmaktan uzak, “fesat” tutum...) ⁶² Hatta Tonguç’un nazarında “yarı-aydın,” işte esas onlardı. Bu, Tonguç’un tepkisel bir anti-entelektüalizmden kendini alamamasına yol açtı.

Anti-entelektüalizm, daha çok, Enstitülüler ve izleyicilerinin bir kısmınca yeniden üretilecektir. En ‘basitinden,’ basitlik-yalınlık-doğrudanlık tutkusunun, dolayımı, soyut’a, teoriye, çok-anlamlılık ve çok-yanlılık anlamında müphemliğe karşı alerjik reaksiyon geliştirmesini kastediyorum. Enstitülü söyleminin Aydınlanmacılığını çelmeleyen bu alerji, hem Kemalizmin hem 1960 sonrası sorun hem genel *ethos*’un faydacı-araçsal ve vulgarleştirici eğilimleriyle simbiyoz halinde gelişmiş bir alerji...

Eğitim bilimci Seçkin Özsoy, 2010’da sunduğu tebliğde, Tonguç’un “Kemalist ikon”a dönüştürülmesinin, nostaljik “Tonguç Baba” mitleştirmesinin, onun entelektüel kapasitesinin anlaşılmasına mani olduğunu dikkat çeker. ⁶³ Özsoy, Gramsci ve Foucault’dan ilham alan yorumuyla, Tonguç’un anlayışının organik

62 Tekben, 1947: 157-159.

63 Kocabaş, 2010: 74-87.

entelektüele açılan bir ufku olduğu kanısındadır. Onun eğitimi *praksise* dönüştüren yaklaşımı, entelektüel etkinliği, bilinç taşıyıcı bir uzman-seçkin-öncü konumundan çıkartıp, “basit” insanlarla birlikte eyleyip öğrenme deneyimiyle tanımlıyordur. Seçkin Özsoy’un bu yorumundan öte, Tonguç’u “çoğul okumalara açma” çağrısı kıymetlidir.

“Köye göre ayar”

Tek parti devrinin ‘baş denetçi’ mevkiindeki muharriri Falih Rıfkı, 1932’de bir yazısında aydınların “şehirde ve şehirli kal[arak], halkı uzaktan, sözle yetiştirme” eğilimlerine çatmıştı. Köy Enstitüleri yasası çıkarken, millî kalkınmanın anahtarının “köylüye toprak ve terbiye vermek”te olduğunu yazacaktı.⁶⁴ Malûm, toprak işi zordu, *terbiye* ile iktifa edilecekti!

Köyün aydınlara hep “uzak” kalması, aydınların köye “gitmeler,” erken Cumhuriyet’in gözde homurdanma konularından- dı. Hemen her muharrir, bu konuda söylenme gereği duymuştur. Tonguç bu konuda sahiden ajite idi – bu onun özdeşleştiği davay- dı. 1936’da *Varlık*’ta köyün ihmaliyle ilgili “verbalizm (lafçılık) dalgaları arasında bir daha ele geçmez bir gençlik dönemini yıpratan kuşağın... miskinliği, enerjisizliği, korkaklığı”ndan⁶⁵ yakınıyordu.

Tonguç’un mesai arkadaşlarından Ferit Oğuz Bayır, “tek şef devrinin rahatlık içinde bağdaş kurup yaslandığı güç de köyün gücüy- dü,” diye yazacaktır. Fakat “muhtardan başka muhatabı olmıyan” köy rejimi, bir “kuru sıkı işlemezlilik örneği” idi.⁶⁶ Cumhuriyet, Tonguç’un da ısrarla söylediği üzere, köye “eğitim karakolu” değil sadece jandarma karakolu götürmüştü. Köycü ideoloji, köyün ihmali- nin, köylüler kadar devlet-cumhuriyet için de bir mahrumiyet teşkil ettiği kanısındaydı. Köylüler, rejim için ‘kuru’ bir rıza üretim kayna- ğı olmaktan öte, hem toplumsal hem *millî* bakımdan bir dirim kay- nağı idiler, olmalıydılar. Tonguç, köycülüğün temel milliyetçi-po-

64 Akt. Selçuk Şirin, 2014: 279, 286.

65 Tonguç, 2009: 199.

66 Bayır, 1971: 224.

pülist motifini yineleyerek, Osmanlı düzeninde “Osmanlılaşmamış” tek Türklerin köylüler olduğunu ve o zamandan beri köylüleri aşagılamakla Türkleri alay konusu yapmanın örtüştüğünü söyler. Şimdi, Osmanlı devamcısı “kitabî” yarı-münevverler, köylünün ancak “kendilerine benzetildikten sonra bir değer durumuna gelebileceğini sanıyorlardı” – o benzemenin yordamı da doğaya ve “iş”e karşı kabiliyetsizleşmekten başka bir şey değildi.⁶⁷ Oysa aksine, köylünün doğaya ve işe yatkınlığına sarılmak, “diri bir millet yaratma” ülküsünün tek çaresiydi. Kemalist rejim, köylülüğü kendi miyarı haline getirmeliydi – Enstitüler projesiyle onları eğitim sisteminin kalbine koymak, bu dönüşümün temsili ve kaldırıcı olacaktı.

Köycülüğün *etik* cephesi, Enstitü hareketinde gayet barizdir. Köy-şehir ikiliği, ahlâkî bir yakıt kaynağıdır. Şehirlerin yapaylığına, yozlaşmışlığına, ataletine karşı köyün doğallığını, yalınlığını, hayatietini güzelleyen bir köylü romantizmi kendini gösterir. Emre Ateş, köy-doğa-millet teslisine dayanan bir “pastoral kooperativizm”den söz ediyor.⁶⁸ Enstitülüler’de candan bir doğa sevgisi barizdir – kimilerinde dinin tesirine karşı bilimsellik sevgisiyle veya ‘deistik’ bir yönelimle de birleşmiş olarak..⁶⁹

İsmail Hakkı Tonguç, 1939’da *Canlandırılacak Köy* adıyla çıkan, 1947’de üç katına genişleyerek *Eğitim Yoluyla Canlandırılacak Köy* adını alan kitabında, şehirlerin yozlaştırıcı ortamını, makinenin parçası haline gelen insanın ruhsuzlaşmasını heyecanla işler. Köy, bu zehrin panzehiridir ona göre: “Köyden kuvvet almayan hiçbir iş normal bir şekilde inkişaf ettirilemez. Köylünün katılmayacağı hiçbir hareketin güzel ve kuvvetli olması mümkün değildir.” Köyü, insanî ve millî öze dönüşün menzili olarak tasavvur eden şu manifestovarî satırlara bakın: “Köy, yiğitler ve kahramanlar yatağıdır. Oradan hız alalım. Kendimize dönelim. Doya doya yayla suyu içelim. Ciğerlerimizi yurt havası ile şişirelim. İçimize ferahlık gelsin. Mes’ut olmanın sırlarını öğrenelim!”⁷⁰ Başka bir yerde, kö-

67 Tonguç, 1947: 10-19.

68 Ateş, 2011: 158, 170, 178.

69 Enstitüler’i ülkenin “ilk ekolojik eğitim deneyimi” olarak düşünmeye çağıran bir yazı: Türküresin, 2020.

70 Tonguç, 1947: 20-21 ve 38.

ye vasil olmayı, köylüleşmeyi, adeta arınma ve meditasyon tecrübesi gibi anlatır: “Kanımız ve iliklerimizi, isteyerek köyün içine akıtmak... onunla kucak kucağa, nefes nefese gelmek... onun içtiği suyu ve ayrıntı içmek, yediği bulguru yemek, yaktığı tezeğin anlattığı gizemleri çözebilmek ve yaptığı işleri yapabilmek...”⁷¹

Romancı Talip Apaydın, enstitüde öğrenciyken başlıca konularının “Köy endişesi” olduğunu yazacak. Başlıca konudan öte, ‘dünya bir yana, köy davası bir yana’ havasında anlatır bu hali: “Öğrendiklerimizin, düşündüklerimizin bir ucu köye değinirdi. (...) Köysüz ders, köylüsüz sorun bize süs etkisi yapardı. Ne öğreniyorsak köye çevrikti. (...) Okuduğumuz kitaplarda bunu arar, bunu düşünür, bunu söyledik.”⁷²

Köyün bizzat özsel bir değer kaynağı olarak tasavvur edilmesinin bir parçası da, bir tür köylü *epistemolojisi*ne bağlılıktır. Hayattan kopuk kitabî-nazarî bilgiye karşı, köylünün pratik bilme tarzını otantik, sahih bilgi olarak benimserler. Tonguç, bir köy gezisinde Yücel’in bakanlıktaki selefi Saffet Arıkan’ın huzurunda tarım uzmanı bir grup milletvekiliyle tartıştığı köylülerin “soyut kitap ve de-neysiz akıl bilgisini iflâs ettirmeleri”nde bunun teyidini bulmuştu mesela.⁷³ “Köy öyle bir varlıktır ki, realiteye dayanmayan tüm girişimleri ve eylemleri sonuçsuz bırakır,”⁷⁴ diyordu Tonguç. Anahtar, gerçekçilik veya pragmatizmdi. Köylünün bu bilme tarzını idrak etmek, yani köyün ve köylünün *dilinden anlamak*, köyle herhangi bir ilişkinin ilk koşuluydu. Cılavuz Köy Enstitüsü kurucu müdürü Halit Ağanoğlu, “köye göre ayar tutturmak” diye formülleştirir bunu.⁷⁵ O ayarı bizzat köyün hayatîyet içeren deneyimi verecek, “köy çocuğunun geniş ve hakiki kitabı, kendi hayatı ve ideal devrim köyü” olacaktı.⁷⁶ Köylüyü onun diliyle konuşarak kendi deneyiminin bilincine erdirmeye en istidatlı olanlar, yine köylü çocukları idi. Kısacası “Köylüyü köylüye uyandırtmak”tı tutulan yol, Pazarören

71 İZÜNİDER, 1998: 197.

72 Apaydın, 2019: 44.

73 Arman, 2016: 191.

74 Tonguç, 2009: 228.

75 Gümüşoğlu, 2017: 205.

76 Kars gazetesinde Turhan Toker’den akt. Gümüşoğlu, 2017: 58.

Enstitüsü'nde çıkıp Dicle'de staj, İvriz'de öğretmenlik yapan Mehmet Emiralioglu'nun deyişiyle.⁷⁷ Enstitülü yazarlardan Mehmet Başaran, davayı “mezarı köyün yanı başına kazılacak yapıcı yaratıcı bir öğretmen soyu yetiştirmek”⁷⁸ diye tarif eder.

Popülist çelişki burada da kendini gösterir: Köylünün heyecanla methedilen sağlam özünün tebellür etmesini, parıldamasını sağlamak için üzerindeki pası silmek, ovup ortaya çıkarmak lâzımdır – işte bu da popülist öncüye düşer. Tonguç, baskıdan, yoksulluktan önce “görgüsüzlük, bilgisizlik ve en geniş anlamile kültürsüzlük”le malûl bulunduğunu ikrar ediyordu.⁷⁹ Şerif Tekben, (*Canlandırılacak Köy'e selam veren!*) *Canlandırılacak Köy Yolunda* kitabında, “yeknesak bir hayat içinde niçinsiz ve nedensiz yaşar” diye tarif ettiği köylünün belli ki ‘niçini ve nedeni’ olsun istiyordu.⁸⁰ Tonguç'un *İlköğretim Kavramı* kitabında (1946) dile getirdiği “halk, istediğini yapabilse bile, uyandırılmadıkça, ne istediğini bilemez” ikazı, 1960'larda Enstitülü kadroların başını çektiği Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın (TÖS) eğitim el kitaplarının kapağında sabit ibare olarak yer alacaktı. Tonguç ve arkadaşlarının imeceye bakışı, köycü romantizmiyle sosyal reformculuğu birleştiren tutumun iyi bir misali olabilir. Imeceyi, kolektif çalışma ve dayanışmanın otantik geleneği olarak yüceltiyor; fakat geleneği yönetime dönüştürmek gerektiğini düşünüyorlardı. Onu “ulusal örgütlenme alışkanlığına dönüştürerek” imecenin “geliştirilip daha örgütlü biçimiyle köye yeniden girmesi” idi emelleri.⁸¹

Köylüyü köylü eliyle (dönüştürülen köylünün eliyle) dönüştürme fikrini, Hasan Âli de tutkuyla dillendirmiştir. “Köy çocuğunu hayat bakımından, köylülük mahiyetini kaybetmeksizin yetiştirmek” diye tanımlıyordu projeyi. Nitekim Enstitüler'de “köylü çocuklarımız kendi kardeşlerini yetiştirmek için köy hayatına uygun bir terbiye sistemi içinde hazırlanıyor”dur.⁸² Söz konu-

77 Köy Enstitüleri Defteri-1 (1974): 11.

78 Tonguç'a Kitap, 1961: 284.

79 Tonguç, 1947: 169.

80 Tekben, 1947: 144.

81 Türkoğlu, 1997: 338 ve 430.

82 MES: 249.

su terbiye sistemi, “köylünün karşısına, ilköğretim sahasında salâhiyetli olduğu kadar köylünün teknik işlerinde de melekeli insan götürme”yi hedefliyordur. Bu ‘politeknik’ melekeleri hayli teferruatlı tasvir eder: Hastalanan hayvana “ilk müdavat” [deva, tedavi] olarak ne yapabileceğine bakabilecek, onu baytara götürmek lâzım olup olmadığını söyleyecektir; başı yarılmış çocuk geldiğinde, “bu genç öğretmen bir operatör değildir... uzun, ince ameliyat” yapamaz ise de, “oksijenli suyla yıkayıp tentürdiyot sürecektir, müdahale gerektiriyorsa sevk edecek”tir.⁸³ Bir Enstitü ziyaretinde kimya laboratuvarları olmadığından yakınan öğrenciye, “Sizin tarlanız var mı? Hayvanlarınız var mı? Senin laboratuvarın orasıdır,” öğüdünü vermiş⁸⁴ – bakanın ağzından, bir köylü ‘epistemolojisi’ telkini!

Yücel, 1950’li yıllardaki yazılarında, Enstitüler projesinin maksadını sarahatle yineleyecek: “Mümessil olacak unsurları köyden almak, köy hayatını büsbütün bozmadan gene köy çevresinde, ve köy içinde yaşamağa devam edecek şekilde yetiştirip gene köye vermek!”⁸⁵ Köycü romantizmden ayrıldığı şu dikkatine dikkat edelim: O, “medeniyette ilerlemiş diyarlarda” köyün-köylünün değil ancak “kır”ın olacağını düşünür; hedef hayat “seviyesi” ve tarzı bakımından köy-şehir ayrımını aşmaktır; “gerçek millî birlik” de ancak öyle gerçekleşecektir Yücel’e göre.⁸⁶

*

Yücel hakkında bir efsane var – aynı zamanda bir Enstitü efsanesi. 1944’te Çumra (Konya) istasyonundan trene binmiş Konya’ya gitmekte olan iki yoksul köylü çocuğunun kuşetli vagona karşılarına oturan takım elbiseli adam, nereye gittiklerini sormuştur. Okuyup “adam olmak” için Konya valisine çıkmaya gittiklerini söyleyen iki ve öksüz-yetim çocuğa kartvizitini veren adam, valiyeye selâmını iletmelerini istemiştir. Kendileriyle dalga geçildiğini sanan çocuklar, valinin kartviziti görmesi üzerine derhal telefona

83 MES: 139-141.

84 Gümüşoğlu, 2017: 336.

85 HH-2: 151 (1958). Muhtemelen “köy içinde ve köy için” olacak.

86 HH-2: 155 (1959).

sarılıp onları İvriz Köy Enstitüsü'ne sevk etmesine şaşıracaklardır. Kartı veren adam, meğer, bakan Yücel'dir – Orta Anadolu ağzıyla söylersek, Yücel'miştir.⁸⁷ Çocuklardan Kemal Bayram Çukurkavaklı okuyup gazeteci-yazar olacak, yıllar sonra Yücel'i ziyaret edip kendini tanıtarak ona mürüvvet hissi tattıracaktır.⁸⁸

Köy Enstitüleri hakkındaki büyük mitosun veya efsanenin içinde küçük bir efsane, bu. Mit veya efsane kavramı, uydurulmuş bir şeyi, bir yanılısamayı değil, yüksek sembolik anlam atfedilen, meselleşmiş bir anlatıyı ifade eder; sembolizmin abartılı bir yüceltme-ye dönüşmesi, 'hikâyenin' adeta kutsallaşması, onu uydurulmuşayanılsamaya da yaklaştırabilir. Mit/efsane, o berzahta ekleşir. Enstitüler'in mitleşmesi de böyledir. Enstitülü ve Enstitücü kuşaklarca romantize edilerek masalsılaştırıldığı doğrudur. Bununla beraber, yoksul, gerçekten çok yoksul köylü çocuklarının bir beşerî sermaye edinmesini, 'dünyaya çıkmasını' sağlayan bir kapı açtığı da doğrudur. Kızılçullu mezunlarından İbrahim Dilsiz, "bana kişilik verdi, kendim olduğunu hissettirdi," der Enstitü için; Veli Uysal, "insanlaştık, kişilik bulduk," der.⁸⁹ Kısacası, Enstitüler tecrübesinin, reşit ve liyakatli yurttaşlar cemaati oluşturmaya dönük evrensel Cumhuriyetçi ideale tam oturan bir mit olduğu, doğrudur.

Enstitüler'in köy çocuğunu dünyaya çıkartması ile onu köyde tutma hedefi arasındaki çelişkiyi hatırlatalım. Gerçi, "yüksek kabiliyet göstereceklerle tahsil yolu açık bırakılacak" idi, fakat başka dallarda yüksek öğrenime yönelmek, istisna olmalıydı. Enstitü mezunları, zaten köye 'çevrik' olan müktesebatlarıyla, köye, köylüye adanmaya borçluydular. Hatıra ve hesaplaşmalarını daha önce de aktardığımız bir Enstitülü'nün, Halil İbrahim Tunalı'nın hatıra notlarından, bu minvaldeki endişeleri öğreniriz. Köy Enstitüleri'ne dönüşmeden önce köy öğretmen okuluna gittiğinde köyünden, *köyden* çıkma amacı güderken, şimdi tamamen köye bağlana-

87 Enstitüler'de, Orta Anadolu çocuklara "varmıştı" demenin yanlış olduğunu, ya "varmış" ya "vardı" demek gerektiğini öğretiyorlarmıştı. Apaydın, 2019: 12.

88 <https://www.ogretmensitemiz.com/yasam/1944-senesinde-cumra-tren-istasyonunda-iki-yoksul-ustu-basi-yirtik-h13051.html> (Erişim tarihi 12 Şubat 2020). Bu arada, Enstitüler'e gitmek için bakana mektup yollayan köy çocuklarına Tonguç'un bizzat cevap yazdığını da biliyoruz.

89 Akt. Kocabaş, 2016: 208, 227.

caktır: “Burasını bitirince zoraki kendi köyüme gideceksem, ben burada emir kulu olmak için mi 5 yıl çalışacağım?”⁹⁰ Yüksek not alanlara yüksek öğrenim yolunun açılmasıyla ilgili düzenlemeye iliştirilen şu ifade de, Tunalı’yı kuşkuya düşürmüştür: “Köye giden öğretmenler, köye öyle alışacak ki, kentleri özlemek şöyle dursun, belki de hiç anımsamayacaklardır.”⁹¹ Bir öğretmenleri, yetiştirilecek Enstitülüler’den beklenen, köylüye her işte rehberlik yapma göreviyle ilgili de ikazlarda bulunmuştur. “Köylüler, en külyutmaz insanlardır,” öğretmenin ikazına göre; “kendi bildikleri sınırlı alanlarda” o bilgilerinde inat ederler, karşılarındakinin bilgisindeki bir eksikliği bulunca da acımasızca eleştirir, hatta daha ileriye gider, “böyle bir ipucu verenler[i] artık orada yaşayamaz” hale getirebilirler. Şu notu düşmüş Tunalı: “Derme çatma binalarda yarı dolu yarı boş derslerle, sonuca ulaştırılmayan işler içinde... yetiştirilecek çocuklar, o kavgalı (köylü-muhtar jandarma) köylerde kiminle, nasıl işbirliği yapıp başarı kazanacaklar?” Ayrıca, Hasan Âli Yücel’in ikizlerinin istedikleri üniversiteyi seçmekte özgür bırakılmalarına işaret ederek, –medeni cesaretle–, fırsat eşitsizliğini de unutmamamızı ister.⁹²

Tunalı’nın uzun muhasebesi, Enstitü tecrübesinin kazanımlarıyla da biçimlenmiş *içeriden* eleştiriler içerir. Bu eleştiri noktalarına, *dışarıdan*, dönemin milliyetçi-muhafazakâr entelektüelleri tarafından şiddetli atışlar yapıldığını biliyoruz. Anadolucu muhit-ten Cahid Okurer, Enstitüler’den çıkacakların “ne tam bir öğretmen, ne tam bir ziraatçı, ne tam bir sanat ve teknik adam,” –yani, işte, *yarı-münevver*–, olacakları isnadını yineliyordu. Mümtaz Turhan, modernleşmenin Aydınlanmayla-hümanizmle değil iktisadî gelişmeyle olabileceği yönündeki telkinini yineliyordu. “Köylünün okuryazar olmamasının kalkınma bakımından bir ehemmiyeti yok”tu. Köylünün kalkınamaması gelenekçiliğinden, “batıl itikatlara saplandığından”, evini-eşyalarını-aletlerini tamir edecek

90 <http://www.halilibrahimtunali.net/index.php/1940-29-subat-18-nisan> (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

91 <http://www.halilibrahimtunali.net/index.php/1940-20-nisan-9-mayis> (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

92 <http://www.halilibrahimtunali.net/index.php/1945-7-ekim-10-ekim> (erişim tarihi: 22 Mart 2020).

kabiliyetlere sahip olmamasından değildi; ziraî bilgi noksanlığındandı.⁹³ Kemalizme soldan getirilen “üstyapı devrimciliği” eleştirisinin, itikatlara-geleneklere dokunulmasından rahatsızlık duyan muhafazakâr versiyonuydu bu.

Köycülük bahsini, Enstitüler projesine eleştirilerin *köycülük karşıtı* kolunu ele alarak kapayalım. Ahmet Hamdi Tanpınar günlüğüne, “Âli... köye, köylüye köy kadrosu içinde hürmet edilebileceğine inanıyordu” notunu düşmüştü; kendisiye “köyün ve köy ekspertizinin düşmanı” idi, çünkü ona göre öncelik sanayileşme olmalıydı.⁹⁴ Tanpınar, romanlarına, nesirlerine kıyasla günlüklerinde bağlılık sergilediği Kemalizmin başarısızlığını, şehirleşmeden ve sanayileşmeden geri kalmasına, biraz da geri durmasına bağlar zaten. Nurullah Ataç, köycülüğe her cepheyle karşıydı ve bu kanaatini kendi kendine not düşmekle kalmamış, yayımlamıştı. En açık söyleyişi, şöyle: “Köyü kalkındıracağız, bunun için de köy çocuğuna biraz bir şey öğretilip gene köye göndereceğiz” diyorlar, bunun için bir türlü kalkındıramıyorlar köylüyü, azıcık olsun kalkındıramıyorlar.” Bunun sebebini yine yarı-aydınlık tuzağında görür Ataç; vasatlığa razı oluşt görür. “O biraz bir şey öğrenmiş köy çocuğu da... ötekilere karışıyor, eriyor”dur onların (köylülerin) arasında, “o da okumayı bırakıyor... yetiniyor”dur “o birazcık öğrendiğiyle, kendisini çevresindekilerden üstün görüyor da koltukları kabarıyor, böyle yüklenerek öğrendiklerini de unutuyor”dur. Kendi tam ‘olmadan’ öğretmeye-kalkındırmaya kalkmak, ona göre abestir. Köyün kalkınmasının genel kalkınmadan ayrı, hele öncelikli tutulmasını da yanlış bulur. “Köylüyü yükseltmek” değil, toplumu ve bireyleri yükseltmek olmalıdır amaç. Kalkınma, yükselme de köylülere benzemekle değil, köylüleri kalkınmış-yükselmiş örneklerle benzemeye özendirmekle olacaktır.⁹⁵ Enstitüler tecrübesinden yaklaşık 40 yıl sonra Yalçın Küçük, Tonguç’un sadece “köylü aydın tipi yaratma” isteğine özgünlük atfedilebileceğini, bununsa “garabet” olduğunu yazacaktır. Zira ona göre “köylü ideolojisi”,

93 Akt. Hacıoğlu, 1962: 84 ve 7-8.

94 Enginün-Kerman, 2007: 259.

95 Ataç, 1988: 51-55. 1 Ocak 1956 tarihli, yazı.

“kavramlaştırmadan uzak... soyutlayamayan... ilkel bir algılama aşaması”dır. Bu ideoloji, köylülerin “daha ince konuşan ve daha uzun cümle kuran kamu ajanlarını... kendisini ezen olarak kabul etme” ve arkadaki asıl egemenlik ilişkilerini görememe zaafından kurtulamamasına yol açıyordur. Küçük, Enstitüler’in aydınların “kaynağını genişletti[ği] ve sayısını arttırdı[ğı]”, buna mukabil “derinliğini azalttı[ğı]” kanısındadır.⁹⁶

“İnsan fabrikası”

Hasan Âli, 31 Ağustos 1940’taki konuşmasında Enstitüler’i şöyle tarif etmişti: “Bu müesseseler bir arı kovani halinde tam bir aile görünüşü ile kendi ihtiyaçlarına cevap vermek mihveri etrafında işleyen bir insan fabrikasıdır.”⁹⁷ 1944 Nisan’ında, Enstitüler’in “köylerimizde yeni bir hayat yaratmak için özden ve yürekten” çalıştıklarını söylüyordu.⁹⁸ Enstitüler camiasında “eğitim işletmeleri” tabirine rast gelinir,⁹⁹ çevre köylülerin “Mektebi Kebir” (büyük okul) dedikleri aktarılır.¹⁰⁰

İnkılâpçı-Cumhuriyetçiliğin ve ulus inşası seferberliği ideolojisinin “yeni hayat/yeni insan” yaratma *pathos*’u, Köy Enstitüleri projesinde belki en canlı karşılığını bulmuştur. Enstitülüler’in “yeni insan yaratma” misyonunu bizzat sahiplendiği görülür.¹⁰¹ Dönüştürücü etki, köyün zamanından farklı akan, “saate bağlı... dinamik” bir günlük hayat düzeniyle başlar.¹⁰²

Tonguç’un, ideal yurttaş veya insan-ı kâmil suretinde bir Enstitülü karakteri tarifi var: “Yağız, mert, iradeli, iş ve vatan sever, itaatli, gözüpek, açık yürekli, vefalı, işine güvenen ağırbaşlı, sözünün eri, fedakâr, çalışkan, saygılı, yardımsever, okuma yazmaya hevesli, sağlam karakterli, kanaatkâr, cefaya katlanabilen, memleket iş-

96 Küçük, 1985: 312; Küçük, 1987b: 517-519.

97 MES: 63.

98 MES: 223.

99 Türkoğlu, 1997: 160.

100 Akt. Nazif Evren, Köy Enstitüleri Defteri-2 (1975): 13.

101 Örn. Türkoğlu, 1997: 238.

102 Feyzullah Ertuğrul’un anlatımıyla, akt. Kocabaş, 2016: 255.

lerini yapmaktan haz duyan, menfiliğe sapmayan, takdir edilince yılmışmayan, başkalarına kul köle olmak istemeyen...”¹⁰³

1950’lerdeki muhasebelerinde Hasan Âli, Enstitüler’deki pratik içinde yaparak-öğrenme tecrübesini övünçle anacak. Enstitüler’in “bilgi maddesi itibariyle zayıf” olduğunu, fakat “bildiklerini tatbik ederek öğrendikleri için sağlam malumat kazan”dıklarını söyleyecek: “Belki geometrinin meşhur Eşek davasını bilmiyorlardı. Fakat tabanı 75 metrekare, yüksekliği 5 metre olan bir salonu yaparken duvarların çatıya mukavemeti için ne kadar kalın olacağını hesablamasını pek güzel öğrenmişlerdi.”¹⁰⁴ Tonguç’un bir enstitüyü ziyaretinde karatahtada metrekare hesabını öğreten öğretmene müdahale edip, sınıfı bahçeye çıkartması, bu hesabın naren-ciye bahçesini düzenlerken öğrenilmesini tavsiye etmesi, bu deneyimin canlı örneği.¹⁰⁵

“El marifeti”ne verilen önem, sahip çıkılan bir başka haslet; “ellerinin işe yatırılması” veya “elleri her işe kırık” hale getirilmesi...¹⁰⁶ Hasan Âli, mandolinle hem halk türkülerini hem “Beethoven’leri, Mozart’ları” çalan “aynı eller”in, demir dövüp tahta rendelemesini sevinçle hatırlar, bu öğrencileri “nalbant” diye hor görmüş olanlara –Pestalozzici-Tonguççu bir hassasiyetle– kızar: “Yalnız kafa eli değil, el de kafayı işletir. Bunu bilmeyen kafasızlara elin işini nice anlatabilirim?”¹⁰⁷ Yeni insandan umulan, çok yönlü ve zihin-kol emeğini ayırmayan beceri donanımıydı.

Enstitüler için mihnet gerektiren “zor” yerler seçildiği savına kısmın girişinde değinmiştik. Sabahattin Eyüboğlu’na göre, “sulak, uğrak, yumuşak yerlerden mahsus kaçıp... en olmayacak yerlerde kurulmaları”, bu kadrolara “her çeşit zorluğu yenmeğe” dönük bir “öncülük gücü” kazandırma amacını da yansıtıyordu.¹⁰⁸ Bu ücralığın, mali kaynak kıtlığına da bağlı olarak, Enstitü idarelerine yerinden yönetim yetkisi tanınmasıyla pekiştiğini söyleyebi-

103 Akt. Gümüsoğlu, 2017: 393.

104 HH-2: 137-138 (1955).

105 Türkoğlu, 1997: 257.

106 Edip Balkır, *Tonguç’a Kitap*, 1961: 289.

107 HH-2: 143-144 (1956).

108 Eyüboğlu, 1979: 51.

liriz.¹⁰⁹ Elbette “Cumhuriyet idaresinin” gözü üzerlerindeydi fakat kendi işlerini kendileri görmek durumundaydılar. Birçok Enstitü’nün bina ve tesisleri, öğrencilerin emeğiyle yapıldı. Tonguç’un hazırladığı mimarî şartname, arazi özelliklerini gözetken, standart kamu bina projesi “zırhı kıran” bir yaratıcılık talep ediyordu. Yatılı okullarda alışılageldiği üzere hapislanevarî duvarlar yerine mekânın serbestlik hissi verecek şekilde sadece ağaçlarla sınırlanması, başlı başına bir ‘incelikti’.¹¹⁰ Kısmen müfredatı, günlük işleri, alım-satımı, her Enstitü kendi kararlaştırıp hallediyordu. Bu durum, çevreleriyle ilişkilerinde de marifetli olmalarını gerektiriyordu. Bir öğretmen, muhtle ilişkileri iyi tutmak için cuma günleri camiye gitmeye başladığını ancak dersleri namaz saati nedeniyle kesmeye kalkmadığını, imamın da ona hürmeten, öğretmen gelmeden namaza başlamadığına dair bir tanıklık var.¹¹¹

Bu yerinden – ve öz-yönetim icabının, fiilen demokrasi eğitimi işlevi gördüğünü söyleyebiliriz. “Öğrencilerin kendi kendilerini idare etmeleri ilkesine dayanan bir gelişim” sağlanması, zaten bir genelgeyle tamim edilmişti.¹¹² Öğretmenin bilmediğini söyleyebilmesi,¹¹³ bir kurumsal meziyet olarak aktarılır – gerçekten, meziyettir! Öğretmenlerin “zaman zaman hoyratça davrandıklarını, dövdüklerini” biliyoruz.¹¹⁴ Ancak dayak, Enstitüler’de doğrudan mesele edilmişti; dayağı engellemek, başta Tonguç, yönetici kadroların ısrarla takipçisi olduğu bir husustu. Şerif Tekben’in bazı yöneticilerin tutumlarından kaynaklanan “kışla disiplinine kaçan trampetli, borazanlı Osmanlı işi tutumlar”dan yakınması, bu konudaki hassasiyetin bir ifadesi.¹¹⁵ Haftanın bir günü düzenlenen genel toplantıda (“eleştiri günü” de deniyor) her şey açıkça tartışılıyordu – “makarnalar böcekli çıkıyor”dan derslerde kullanılan araçların yetersizliğine kadar. Anılardan, köylü çocuk-

109 Altunya, 2001: 327 ve 334.

110 Mimar Fügen Çetiner’in yorumu için, Kocabaş, 2010: 514-528.

111 Gümüşoğlu, 2017: 410.

112 Gümüşoğlu, 2017: 250. Akçadağ Enstitüsü’nde öğrenci temsilciliği seçimi ve temsilcilerin yönetime katılımı hakkında: Şahhüseyinoğlu, 2015: 102 vd.

113 Gümüşoğlu, 2017: 223.

114 Gümüşoğlu, 2017: 258; Burkay, 2002: 48, 53.

115 Köy Enstitüleri Defteri-1 (1974): 22.

ların utangaçlıklarını atmalarının, ter içinde, titreyerek ‘söz almayı’ becermelerinin, “çocuksu gibi görünen” eleştirilerini dile getirme cesareti bulmalarının kıymetini anlarız.¹¹⁶

Talip Apaydın, “öyle bir yerden gelmiştik ki, çalışıp adam olmak gereğini ta iliklerimizde duyuyorduk,” diye yazacaktır – “karanlığın acısıyla yanıyorlardır.”¹¹⁷ Mahmut Makal, okuma azmini “anlayayım, anlamayayım inatla okurdum,” diye anlatır.¹¹⁸ Onun “kitaptan kovuşturduğumuz metin” ifadesi, yazıya-metne-kitaba verilen aşıkâne önemi anlatmıyor mu?¹¹⁹ Bedri Rahmi Eyüboğlu, Enstitüler’de gözlediği “öğrenme sevincini” hayranlıkla anacaktır.¹²⁰ Savaştepe Enstitüsü’nü bir ziyaretinde İnönü’nün, daha yeni çıkmış klasiklerin köylü çocukları tarafından okunduğunu yanındaki Genelkurmay Başkanı Abdurrahman “Paşa”ya gözleri yaşarak söylediği aktarılır.¹²¹

Yok-yoksul şartlarda sanata verilen önem, Altunya’nın tabiriyle “güzellik eğitimi,” Enstitüler’in bir başka alâmet-i farikası.¹²² Öğrencilerin her yaz cep harçlığı verilerek 20 günlüğüne, grubun ortak kararıyla belirlenen bir yere tatile yollanması, bir ‘genişleme’ tecrübesi.¹²³ Karma öğrenime, sonra geleceğiz.

Yerinden yönetimin veya kendine yeterliliğin iktisadî cephesine dönelim. Enstitüler’in masraf çıkartmayacak bir model olarak tasarlandığını belirtmiştik. Öğretmenler, geçimlerini maaş yerine aynî “yaşama vasıtaları” ile temin etme durumunda kalabiliyordu. Dünya savaşı altındaki darlık koşullarında, 1940’ta Tonguç, ia-

116 Makal, 2019: 52; Baykurt, 2019: 91-92; Türkoğlu, 1997: 340.

117 Apaydın, 2019: 126.

118 Makal, 2019: 42.

119 Makal, 2019: 19.

120 Akt. Makal, 2018: 4.

121 Türkoğlu, 1997: 251. Bir başka aktarıma göre, heybesinde ne olduğunu sorduğu bir kız öğrenciden “köfte, ekmek ve *Antigone*”, cevabını alınca, “Her insanımızın ekmeğinin yanında bir de kitap olduğunda bu iş çözülür,” demiştir (Edebiyatçılar Derneği, 1997: 73).

122 Altunya, 2001: 335.

123 Gümüşoğlu, 2017: 360.

şe ödenekleri kesileceğinden kendi kendilerini besleyecek hale gelmelerini ihtar eden bir genelge çıkartmıştı.¹²⁴ Yokluk-yoksulluk şartlarında *onarım* bilgisine verilen önemi muhakkak not edelim.¹²⁵

Düziçi Enstitüsü'nün kurucusu Safa Güner'in misyon tanımına dikkat edelim: “Doğayı, özellikle toprağı sağıp yaşam için gerekli ürünleri değerlendirme gücüne sahip insan yetiştirme...”¹²⁶ Toprağı *sağma* ifadesi, üretimci *pathos*'u yansıtır. Dünya savaşının zorladığı askerî seferberlik şartlarında tarımda eksilen işgücünü ve gerileyen üretimi takviye için Köy Enstitüleri'ne yüklenilmesi, üretimcilik işlevini daha baskın kıldı.¹²⁷ 1941 yazında Yunus Nadi ile Hasan Âli Yücel, ‘matbuat yoluyla’ tartıştılar bunu. *Cumhuriyet* başyazarı mebus Yunus Nadi, Akpınar’a yaptığı bir gezinin ardından, Enstitüler’in “istihsal sahasındaki faaliyetinin kifayetsizliği”ni eleştirmişti. Yücel, Enstitü'nün “çıplak arazisini kısa sürede mameureye çevirmiş” olduğunu söyleyerek savunmaya geçti. Nadi cevaben, bazı enstitülerin verdikleri ilanlarla “kabağı, pırasayı, kuru bamyayı, sivri biberi” bile dışarıdan alıyor olmalarını kınadı. “Yüksek ziraat müessesesi” diye anıyordu Enstitüler’i; oysa bunlar “ayaklarını topraktan bilküllüye kesecek veçhile yükselmiş, adeta bulutlara karışmış bir manzara arz etmekte” idiler.¹²⁸ Yunus Nadi’nin ısrarı ve tanımları, Enstitüler’i öncelikle tarımsal üretim kurumu olarak gören bakış açısını yansıtır.¹²⁹

1942’de Enstitüler’e “talebenin teneffüs yeri olarak kullanılan kısmı dışında... bahçe, arsa ve tarlaların tamamen ekilmesini” bildiren bir genelge çıkartıldı.¹³⁰ Enstitüler üretim ve verimlilik artışına gerçekten katkıda bulundular; hatta mesela Karadeniz’de mezgitin ‘tanınmasına’ katkısı olduğu söylenir.¹³¹ Mesela Akçadağ’da, üretim

124 Kafadar, 1997: 311-312.

125 Türkoğlu, 1997: 234 vd.

126 Köy Enstitüleri Defteri-2 (1975): 6.

127 Metinsoy, 2016: 84.

128 *İlk Öğretim*, sayı 96 (1 İkincikanun 1942), s. 1128-1131.

129 Yunus Nadi’nin o yıllarda Nazi Almanyası’na “sempatili” olduğunu; bundan ayrı olarak, İnönü nezdinde bilhassa müsaadeye mazhar bir konumda bulunmadığını not edelim.

130 Bayır, 1971: 254.

131 Kocabaş, 2017: 201, 211.

artınca kooperatif kurulduğunu biliyoruz. Üretimciliğin ağır basmasının, Enstitüler’le ilgili muhalefetin ‘gerçek’ (“komünizm propagandası” gibi afakî olmayan) izleklerinden biri olduğunu göreceğiz. Bizzat Mehmet Emiralioglu, “üretim eğitiminde gerektiğinden fazla beden çalışmasına ağırlık verildiği” özeleştirisini yapacak.¹³² Burkay, –Savaş sonrası dönem olmasına rağmen–, “çocuk bedenimize göre oldukça ağır” olan kaba iş yükünün, “eğitim’i gitmiş, ‘iş’ kalmış” bir duruma yol açtığını; bir seferinde tatile çıkabilmek için ekili arpayı biçme koşulu getirildiğini hatırlayacak.¹³³ Köyde çocukların “zaten” çalıştırılıyor olmasının ‘normalliğine’ güvenerek, Enstitüler’in üretim işlerinde çocuk emeği gönül rahatlığıyla kullanılmıştı. Fazla iş yaptırıldığı, bilgi edindirmenin zayıf kaldığına dair şikâyet mektuplarının da yazıldığını biliyoruz.¹³⁴ Asım Karaömerlioğlu, Köy Enstitüleri’ndeki “Türk Stakhanovizmine” dikkat çekmiştir.¹³⁵ “Tarihi” bir yük olduğu düşünülen miskinliği, ataleti sırttan atmak, bir “çalışma etiği” geliştirmek, geç Osmanlı döneminden beri güçlü bir modernist-milliyetçi gaile idi. Tonguç’un “iş adamı” ülküsü, Enstitüler’de tam da bunu programlaştırıyordu. Üretimciliğin bir yakasında iktisadî verim tazyiki varsa, bir yakasında da çalışma *cezbesi* ve çalışkanlığı millî-toplumsal haslet haline getirme arzusu vardı.

Rauf İnan, ‘dinamik’ bir kaymakamla “Selamlar, Atatürk’ün kaymakamı!” – “Selamlar, Atatürk’ün Enstitü müdürü!” diye selamlaştıklarını aktarır.¹³⁶ Enstitülü kadroları, kendilerini inkılâpların timsal kuşağı olarak, seçilmiş bir öncü grubu olarak görüyorlardı.

Enstitülüler’in her sabah okudukları ve her vesileyle “yeri göğü inleterek” söylediklerini hatırladıkları “Ziraat marşı,” bu misyon iddiasını ve hissini söze döker. Enstitüler’in marşı olarak bili-

132 Köy Enstitüleri Defteri-1 (1974): 23.

133 Burkay, 2002: 48, 52, 62.

134 Türkoğlu, 1997: 245.

135 Karaömerlioğlu, 2006: 96-97. Skathanovizm, 1930’larda Sovyetler Birliği’nde Stakhanov adlı bir madenciye “emek kahramanı” olarak yücelten bir çalışkanlık ve üretkenlik kampanyasını anlatır.

136 İnan, 1988: 198-199.

nen bu marşın Behçet Kemal Çağlar tarafından yazılan sözleri (bes-teleyen Adnan Saygun), üzerine konuştuğumuz ideolojik ‘ajandayı’ tastamam özetler: “Sürer, eker, biçeriz, güvenip ötesine / Milletin her kazancı, milletin kesesine, / Toplandık has çiftçinin Atatürk’ün sesine, / Toprakla savaş için ziraat cephesine. / Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz, / Biz yurdun öz sahibi, efendisi köylüyüz. / İnsanı insan eden, ilkin bu soy, bu toprak. / En yeni aletlerle en içten çalışarak, / Türk için yine yakın dünyaya örnek olmak, / Kafa dinç, el nasırlı, gönül rahat, alnı ak. / Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz, / Biz yurdun öz sahibi, efendisi köylüyüz. / Kuracağız öz yurtta dirliği, düzenliği. / Yıkıyor engelleri, ulus egemenliği, / Görsün köyler bolluğu, rahatlığı, şenliği. / Bizimdir o yenilmek bilmeyen Türk benliği / Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz, / Biz yurdun öz sahibi, efendisi köylüyüz.”

Halk ozanı Aşık Veysel’in de Mahmudiye Enstitüsü’nü ziyaretinde “Enstitü” adlı bir *deme* yazdığını biliyoruz.¹³⁷ “Enstitü bir kovan misaldir / Her türlü çiçekten alır bal yapar / Yurdumuz içinde doğru bir yoldur / Memlekete kanat takar, kol yapar. (...) Uyarın köylüyü varsın ayılsın, / Enstitü kuvveti yurda yayılsın, / Herkes kazancının yolunu bilsin.” Bilvesile, Ankara radyosunda düzenli türkü yayımlanmasının Enstitülüler’in gayretiyle istikrara kavuştuğuna, türkülerin Enstitülüler’in ilgisiyle yeni bir anlam kazanmış, “yeniden havalandırılmış olduğuna” dair intibalar da vardır.¹³⁸

Enstitüler’in revaç gören bir ziyaretgâh haline geldiğini kısmın Birinci Bölümü’nde de belirtmiştik. Dönemin aydınları, özellikle Ankara’ya yaklaşık 40 km mesafedeki Hasanoğlan’a ziyarete gidiyor ve götürülüyorlardı. Rejimin bendesi olmayışıyla, ayrıca “bilgi sevgisi” ve eleştirel tutarlılığıyla ayırt edeceğimiz Adnan Adıvar’ın 1944’te yaptığı gezinin izlenimlerinden parçalar, bu ziyaretlerin atmosferini ve tesirini tok bir şekilde tarif ediyor – araya girmeden, uzunca aktarmamı hoş görün: “Bizi Ankaranın insan yapısı yeşilliğinden kurtararak Anadolu’nun Allah yapısı bozkırlarında koşturup götüren arabada İsmail Hakkı [Tonguç] Bey derin ve alçak sesle köy enstitülerinin başlangıcını, maksadını ve esas nizamlarını anlattı. (...) Hasanoğlan köy enstitüsüne vardığımız zaman ar-

137 Inan, 1988: 118.

138 Köy Enstitüleri Defteri-1 (1974): 31; Apaydın, 2019: 58.

tık köy enstitülerinin kısa tarihini biliyorduk. (...) Memleketin türlü yerlerinden gelmiş bu köy çocuklarında yabancılar karşısında, o sıkılganlık adı verilen meskenetten, hocada misafirler karşısında talebeyi isim tasrih ederek derse kaldırıp onlara muvaffakiyet göstermek yapmacığından eser yoktu. (...) Bize pek ölçülü bir program içinde şarkılar söylediler; bu şarkılar arasında Santa Lucia değil, Ankara bölgesinin meşhur ‘Çakır beyaz Ayşe’si vardı.”¹³⁹

Melih Cevdet Anday, *Varlık*’ın Şubat 1947 sayısında, Şerif Tekben’in *Canlandırılacak Köy Yolunda*’sının, kendisine *Beyaz Zambaklar Memleketinde*’yi¹⁴⁰ hatırlattığını yazar.

Ahmet Emin Yalman’ın Enstitü izlenimleri, aşağı yukarı on yıl boyunca epeyce ilgi görecektir. Parti-devletin has muharrirlerinden olmayışı, sol veya hümanist çevrelerden değil de liberal eğilimli oluşu, onun ‘beğenisini’ ilginç kılar. Çifteler Enstitüsü röportajını aynı yıl (1944) kitaplaştıran Yalman, Enstitü “hareketi”ne evvela “eski usullerin ıslah ve tâdili veya hariçteki bir örneği körükörüne kopya etmek” yerine “ihtiyaçları tesbit ederek icaplarını serbestçe düşünme ve sonuna kadar cesaretle yapma”nın “canlı misali” olduğu için hürmet eder.¹⁴¹ Enstitüler’in, “insanlar arasındaki sun’i mesafeler yarat[an], haksızlıklara ve anlayışsızlıklara yol aç[an], mukavemetler uyandır[an]... eski tarzdaki kör ve sert disiplin”e alternatif getiren eğitim anlayışını hararetle methe-der. “Bu memleketin insanının şerefine, haysiyetine saygı göstermek, hareketlerinin mesuliyetini kendine bırakmak, en iyi hareketi seçip yapacağına emniyet duymak; en doğru usuldür,” ona göre ve Enstitüler bu yolu açıyordur: “Sevgi, izzetinesfe saygı, iyi muamele, hakkaniyet ve müsavat bu memleketin insanını bağla”yacak, “âhenk, birlik ve hazlı işbirliği” yaratacaktır.¹⁴²

Hasan Âli’nin, Yalman’ın övgülerinden ‘huylanmış’ olduğunu da not edelim. 1944 yazında Köy Enstitüleri müdürler toplantısında,

139 Adivar, 1945: 95-97.

140 Rus yazar Grigoriy Petrov’un, Finlandiya’nın kalkınma hikâyesini anlatan kitabı (1923), Türkçeye ilk çevrildiği 1928’den itibaren, kült olmuştu. Mustafa Kemal’in bu kitabı öğrencilere tavsiye ettiği rivayetinin güçlendirdiği bu etki 1960’lara kadar sürdü. Kitap, toplumsal kalkınmayı-gelişmeyi bir idil suretinde resmeder.

141 Yalman, 1990: 52.

142 Yalman, 1990: 21.

Tunalı'nın hoş anlatımıyla “umulmadık bir yüz gerginliği takınarak, Yalman'ın kitabını önemsemediğini, onun gazetesinin düşen tirajını telâfi derdinde olduğunu, zaten kendisine güvenilmeyeceğini söylemiş: “Bin tane övgü yazar, arkasından bir yergi yaparak tüm övgülerini sıfıra münce eder.”¹⁴³

“Sır babası şanlı Yücel”

Ankara'da devlet erkânının izlediği 1945 yılının 19 Mayıs gösterilerinde, modern jimnastik tertibinden gayrı ilk defa halk oyunları da yer aldı. Bu, Hasanoglan'dan gelen Köy Enstitüleri ekibiydi. Tribünlerde “Hasanoglan” ve “Hasan Âli” tezahüratları yapıldığı aktarılıyor.¹⁴⁴ Enstitüler'in popülaritesi, “gözde nâzır”ın şânını artırdığı gibi, şüphesiz hasımlarını tahrik ediyordu.

Hasan Âli Yücel, Enstitülüler arasında hâimleri, her anlamda ve killeri olarak benimsenmişti. Bir öğrenci şiiri, “Enstitüler[in] sır babası şanlı Yücel”¹⁴⁵ diye zikreder onu. Bakanın radyo konuşmalarını beraber dinlemek, Enstitüler'de bir ritüeldi. Yücel'in Enstitüler'i ziyarete geniş zaman ayırdığına, kendisinin de bundan moral bulduğuna değinmiştik. Birkaç ziyaret anekdotuna yer ayıralım.

Sembolik gücü yüksek bir örnek. 1944 Ağustos'unda yaptığı Beşikdüzü Enstitüsü ziyaretinde, çocukları gece yarısı toplayıp, şunları söylemiştir: “Ağustosun onbiri bitti onikiye geçtik. Uyuyanların haberi var mı? Uyuyanlar hangi günde? Onbirde değil mi? Halbuki bizim gibi uyumayanlar bu saatte onikinci günü idrak etmiş oluyoruz. İşte milletlerin tarihinde de uyuyanların hali bu, uyumayalarinki de budur.”¹⁴⁶ Bir millet, uyumamalıdır, Yücel'e göre. Enstitüler'e yüklenen uyanma-uyandırma misyonunun, ajite –ade-ta insomniacı!– bir ifadesi.

143 <http://www.halilibrahimtunali.net/index.php/1945-13-aralik-18-aralik> ve <http://www.halilibrahimtunali.net/index.php/1945-7-aralik-12-aralik> (Erişim tarihi 22 Mart 2020). Kenan Öner'le davasında, “hiçbir partiye girmemiş müstakil bir gazeteci ve politikacı olan” Yalman'ın Enstitüler'e “hayranlığını” beyan ettiği makalelerini delil gösterecek. D: 69.

144 Türkoğlu, 1997: 291-292.

145 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 74.

146 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 73.

1942’de, Cılavuz Enstitüsü ziyaretinde, çocukların “vekilleriyle serbest serbest konuşabiliyorlar” olmalarını Tonguç gururla aktarır. Çocuklar manzum bir karşılama okurlar. “Türklüğe şan, köye irfan veren Yücel, hoş geldin...” Köycü-milliyetçiliğin ruhuna uygun bir manzume: “Biz Enstitü evlatların köyde doğduk yaşarız / Hiçbir engel tanımayız, yıpratırız aşarız.” Bir başka öğrenci “Babamız geldi” diye bir karşılama okur. Yücel, “bütün bir hayat mükâfatı” olduğunu söylediği bu sığata, “bu sıcak evlât muhabbetine baba yüreğimle teşekkür” eder. O da Türklük coşkusu verir çocuklara: “Türke inanmayan Türk değildir.”¹⁴⁷ 1943 Mart’ında Düziçi Enstitüsü ziyaretinde, çocukların gözlerinde “Türklük alevi” görmenin bahtiyarlığını duyar.¹⁴⁸

Eskişehir’deki bir Enstitü ziyaretinden, “köyünde çok sayılan” bir İbrahim Ağa’yla sohbeti aktarılır. Kalabalık içinden sıyrılıp doğru bakana giden İbrahim Ağa, “Hoş geldin Hasan Âli, ver şu elini öpeyim,” der. Bakanın, “Hoş bulduk, sen benim Hasan Âli olduğumu nereden biliyorsun?” sorusuna, “seni enstitüden, resimlerden tanırım, neler yaptığını da bilirim,” diye cevap verir. Bakan, muhtardan, ortaokul yapılması isteği aldıklarını söyler. İbrahim Ağa “Ona bakma sen, onun akli boynundaki kıravetindedir,” der, “enstitüye benzer” okullar açılmasından yana konuşur. Sohbet akarken, “sen ehli dil adamsın biliyorum, burada kal da bir iki saat muhabbet edelim,” teklifinde bulunur bakana. Yücel, “İşlerim çok, müsaade et de beni bekleyen işleri çok bekletmeyeyim,” diyerek ayrılır.¹⁴⁹ Enstitüler’in köy ahalisince benimsenme kuvvetine dair bizi temin eden, aynı zamanda Yücel’in popülaritesine dair folklorik malzeme sunan bir hikâye.

Kepirtepe’de okuyan Mehmet Başaran, şiir okuması için kürsüye çıkarıldığında heyecanlanıp tutulması üzerine Yücel’in onu yüreklendirmek için kendisiyle uzun uzun sohbet edişini anlatır. “Kalabalık önünde herkesin başına gelebilir, bozuntuya verme,” der ona, “doğal bir sesle söylemeli,” telkininde bulunur, beraber okurlar; ailesinin geçim durumunu sorar; iki kız kardeşi olduğunu

147 İlk Öğretim, sayı 114 (1 Eylül 1942), s. 1499-1502.

148 Akt. Başaran, 2010: 112.

149 Inan, 1988: 114-115.

öğrenince hemen babasına mektup yazıp onları Enstitü'ye göndermesini sağlamasını ister.¹⁵⁰

Son olarak, yine Kepirtepe'den, yine içeriden-eleştirel tanığımızdan, Halil İbrahim Tunalı'dan bir anı. Hasan Âli'nin 1941 Haziran'ındaki ziyaretinden. Bakan, orta üçlerin ders yaptığı çadıra girip, Newton'un hangi ulustan olduğunu sorar. Parmak kaldırıp söz alanlar bilemez. Tunalı doğru cevabı söyler: İngiliz. Yücel, bir dizi ulus adının söylenip elendiğini imâ ederek, "başka kim kalmıştı ki?" diye takılır. Tunalı'nın karşılığı: "İvedi söylenen yanlıştan geciken doğruları yeğlerim." Yücel, bir öğrencinin elinde görüp aldığı, kendi imzasını taşıyan Lise 2 Mantık kitabını gösterek, bu kitabı iki yıl sonra okuyacaklarını söyler, Tunalı'ya dönüp ekler: "Sen bu kitabı okuma hakkını kazandın!"¹⁵¹ Enstitüler'deki *bilme* cehdiyle ve Yücel'in gönül çelme arzusuyla ilgili bir taniçlik.

"Demek bunlar köylerin gralı olacaklar ha!"

O sıralar CHP muhitinde genç bir aydın, on yıl sonra partideki Ortanın Solu hareketinin lideri olacak, 1972'de İnönü'yü kurultayda mağlup ederek CHP'nin başına geçecek, üç kez başbakanlık yapacak, Bülent Ecevit, 31 Ocak 1954'te *Halkçı*'da, Yücel'in tasfiyesinin ardından içi boşaltılmış olan Köy Enstitüleri'nin tamamen kapatılması tasarısı üzerine bir yorum yazar. Onu göre bu tasfiyenin nedeni "köyü öğretmensiz, köylüyü cahil bırakma" niyetidir. Çünkü, Ecevit açıkça, "Türkiye'de küçük bir azınlıktan ibaret olan aydınların oyunu hiçe sayan" Demokrat Parti'nin "bütün başarısını cehalete bağlamış, bütün kozlarını memleket nüfusunun yüzde 80'inin cehaleti üstüne oynamış bir parti" olduğu kanısındadır. Köy Enstitüleri'ni benimseyenlerin neredeyse oy birliğiyle benimsediği kanaatin özetidir bu. Daha muhkem ifadesiyle; egemenler, halkın, yönetilenlerin, aşağıdakilerin bilinçlenmesini istemedikleri için Enstitüler projesini baltalamışlardır buna göre.

150 Başaran, 2010: 5-8.

151 <http://www.halilibrahimtunali.net/index.php/1945-26-kasim-1-aralik> (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

Egemenler’le ilk kastedilenler, toprak sahipleridir. Onların Enstitüler’le en fazla cebelleşen sözcüsü, Eskişehirli ve kıdemli Eskişehir milletvekili Emin Sazak’ın, projeye ilkesel olarak karşı çıkmadığını vurgulama gereği duyduğunu görürüz.¹⁵² 3 Haziran 1942’deki konuşmasında, “bu çocukların her şeyi öğrenerek köye gitmeleri”nden hoşlandığını, “çocuk bu suretle yetişirse hakikaten bir inkılâp olacak, diye bir fâhir ve sevinç duydu[ğunu]” söyler. O, köye gidecek muallime “başvekilde olmayan salâhiyetler” atfedilmesinden rahatsızdır. Zımnî bir vesayetçilik eleştirisi yapar: “Muallim köylülere, gelin bakalım, konferans vereceğim, sizi adam edeceğim, has dur, selâm dur derse, o muallime ısınmanın imkânı yoktur.” 23 Mayıs 1945’te, yine projeye karşı olmadığına teminat vererek, okulların masrafının köylülerden alınmasına itiraz eder. Daha önemlisi, bu kurumların “yeni yetiştirdiği kafalar”ın, kendisi/kendileri gibi “az çok çalışan herhangi birisini, memleket için çalışan herhangi birisini yok etmek için mi yetiştirildiği” şüphesini dile getirir: “memlekette muzır adamsın, yeni mezhep yaratıyorusun, terör vaziyette, sizin gibileri ortadan kaldırıyoruz,” mu demeye getiriyorlardır?

Taner Timur, toprak ağalarının, “kültür ve kavrayış seviyelerinin” elvermemesi nedeniyle Köy Enstitüler’inin sonuçlarını öngöremedikleri kanısındadır.¹⁵³ Bazı yerlerde, üretkenlik ve verimlilik artışı beklentisiyle olumlu bile karşılaşmışlardır.¹⁵⁴ Sazak’ın ilk sözleri de buna örnektir. O nedenle, başta fazla ses çıkarmamışlardır. Ancak, Sazak gibi sınıf-bilinçli bir toprak sahibinin son sözleri, sahiden bir tehdit algılamasına işaret eder. Asım Karaömerlioğlu, Enstitüler’de ağalara karşı bir seferberliğin söz konusu olmadığı, ancak potansiyel bir tehdidin hissedilebilir olduğu kanısındadır.¹⁵⁵ Van’da 250’den fazla köye “sahip” olan Kinyas Kartal’ın, ileriki yıllarda söyledikleri, işte o hissin örneği: “kendi” köylerinden çocuklar, gittikleri Akçadağ Köy Enstitüsü’nde okuma yazma ve Türkçe öğrenmekte, bürokrasiyle doğrudan ilişki kurabilmekte, böyle-

152 Sazak, 2009: 374-379.

153 Timur, 2013: 211.

154 İnan, 1988: 37-38.

155 Karaömerlioğlu, 2006: 99 ve 112.

ce Kinyas Ağa'nın sözünü dinlemez hale gelmektedirler.¹⁵⁶ Eskişehir milletvekili toprak sahibi Abidin Potuoğlu'nun, "Bunlar yetiştikleri zaman bizim kafalarımızı keserler," dediği nakledilir.¹⁵⁷ Şevket Süreyya Aydemir'in Ankara-Hasanoğlu asfaltı üzerindeki küçük çiftliğine giderken yolda sohbet ettiği bir Enstitülü'nün, "O topraklara iyi bak e mi? Çünkü yakında o topraklar bizim olacak. Taksim edeceğiz onları," dediği, ondan dinleyen birine atfen, skandal bir rivayet olarak kullanılmıştır.¹⁵⁸

Egemenler'le kastedilen ikinci bir kategori de 'devlet' ve bürokrasi. Enstitüler'den tabii öncelikle tek parti rejimine sadakat bekleniyordu. Kemal Burkay, 1949'da –hâlâ– sabah içtimasında "İnönü'nün izinden asla ayrılmayacağımıza söz verir, ant içeriz!" diye biten bir ant okuduklarını hatırlar. Ant, DP iktidara gelince kalkmıştır.¹⁵⁹ İnönü'nün Enstitülüler hakkındaki "bunlar bizi tutacaklar mı?" endişesini kısmın Birinci Bölümü'nde konuşmuştuk. Bazı anlatılarda, birisinin "çoğu muhalefete oy atacak," demesi üzerine "gönülleri bilir," dediği de söylenir.¹⁶⁰ Bana endişe yanı baskın görünüyor. Kime oy vereceklerinden daha önemlisi, yine Enstitüler mitosuna pek yüz vermeyen Karaömerlioğlu'nun 'bile' belirttiği gibi, bu kurumların hakkına sahip çıkan, sözünü sakınmayan, dik bir yurttaş profili yetiştirmekte olduğu sezilmiş, bundan da hiç hoşlanılmamıştı.

Enstitülü bir öğrencinin yazdığı oyunda: "Biz de Ofis sanmıştık, tıfús gelirse gelsin, o bir şey değil!" diye bir replik yer alır.¹⁶¹ Toprak Mahsulleri Ofisi'ni, 'devletin bir kurumunu' tiye alan kara mizah, Enstitülüler'in 'had bilmez' bulunan eleştireliliğine örnek. Sağlık Bakanı Behçet Uz'un bir ziyareti sırasında üstü başı dağınık bir öğrenciyi görüp "Ne biçim öğrencisiniz! Paçanız sallanıyor," diye hepsini azarlaması üzerine, o paçası sallananın bu lâfı yutmadığı aktarılır: "Toplantınıza yetişebilmek için koştum, paçamın lastiği

156 Akt. Tekeli ve İlkin, 2014: 97-98.

157 Başaran, 2010: 158.

158 "Köy Enstitüleri ve Kızıl Plan", *Millet*, 25 Aralık 1947, s. 12, 14.

159 Burkay, 2002: 49.

160 Baykurt, 2019: 11.

161 Akt. Metinsoy, 2016: 221-222.

koptu. Sözüünü ettiğiniz öğrenci benim. Herkesi suçlamayın!” Öğrenci idareye ‘çekilince’ de “benimle nasıl böyle konuşabilirsin!” diyen bakana cevap yetiştirmekten geri durmamıştır.¹⁶² Parti Genel Sekreteri Esendal’ın 1942 yazında İnönü’lü bir Enstitü geziden dönüşte Tonguç’a “Ne gezdiriyorsun bunu köy köy. Yarın bizim söylediklerimize, raporlarımıza inanmayacak,” diye tarizde bulunduğu aktarılır. 1943’te böyle bir geziye katılan Reşat Şemsettin Sırrer de Tonguç’a şaka yollu “Bindiğim atın benden akıllı olmasını istemem. Biz yöneticilerin kapısına kazma kürekle dayanmasını mı istiyorsun bu köylülerin?” diye çıkmıştır.¹⁶³ Bir mebus, Hasanoğlu ziyaretinde “Demek bunlar köylerin gralı olacaklar ha!” diye takılırken, Talip Apaydın’ın söyleyişiyle “gizli bir endişenin gü-lüşleri” ile gülmüştür!¹⁶⁴ Ezcümle, parti-devlet eliti içinde, ‘ayakla-rın baş olmasını’ istemeyenlerin hoşnutsuzluğu barizdi.

Sınıfsal-kültürel bir tepki de kendini gösteriyor; “ter kokan boz urbalılar”ın şehrin sanat ortamlarına girip, anlamadıkları tiyatro oyunlarını izlemeleri, alay konusu yapılıyordu.¹⁶⁵ Hasan Âli’nin 1945’teki 23 Nisan bayramı açış konuşmasında söyledikleri, tam da bu sınıfsal-kültürel ayrımcılığa meydan okuması bakımından dikkate değerdir: “23 Nisan Çocuk Bayramı, artık sadece şehirlerde cici giydirilmiş ve süslendirilmiş evlâtlarımız için değil, vatan toprakları üstüne çıplak basan yağız yüzlü, derin, koyu bakışlı çocuklarımız için de bayram olmaya başlamıştır.”¹⁶⁶

Enstitü kadroları, –onların Tonguç’u öncü belleyen kısmı–, meseleye nasıl bakıyordu? Şevket Süreyya’nın “Enstitülerin kurucu mücahitlerinden” dediği Hürrem Arman, “tabanın kendi kendisini kurtarmasının başlangıcı” diye tanımlar davayı.¹⁶⁷ Bu kadrolar, köylülerin bilinçlenmesini sınıfsal dava olarak, eşitlik davası olarak benimsemişlerdi. Akçadağ müdürü Şerif Tekben’e göre Ens-

162 Makal, 2018: 7-8.

163 Tonguç, 2009: 332 ve 357. Anday’ın aktarımında, “...okusunlar da gelip bizi kes-sinler mi?” Tonguç, İnönü’nün “yeter ki okusalar, bizi kesmeleri önemli değil,” dediği (Anday, 2009: 67).

164 Apaydın, 2019: 95-96.

165 Makal, 2019: 26.

166 MES: 269.

167 Aydemir, 1979: 378; Arman, 2016: 189.

titüler, “köylüye memleketin efendisi olmadığını, sömürüldüğünü öğretmiş” idi; Mehmet Emiralioglu “sınıf bilincinin doğmasına yardım etmiş” olduğu kanısındaydı; Gölköy, Çifteler, Akçadağ, Yıldızeli’de görev yapan Şinasi Tamer, “ağzından küfür bile çıksa makbul sayılan ağanın sözlerinin tanrı buyruğu olmadığını” burarlarda öğrendiklerini söylüyordu. Akçadağ’dan yetişen Arif Gelen, gayet emindi: “Köylü hakkını bağıra çağıra almalı.”¹⁶⁸

Enstitü tecrübesi üzerine en fazla düşünüp yazanlardan Şerif Tekben’in 1945’te Yücel’in Elazığ’ın Safolar köyüne ziyaretini hikâye edişine bakalım. “Paşalı beyli hükümet adamları karşısında duran, elleri göbeklerinde bir yığın köylünün arasından biri” çıkıp, “yırtık pırtık, zorlukla konuşarak,” yere bir dörtgen çizip dörtgenin temsil ettiği arazinin tamamına yakınının Mehmet Ağa’ya ait olduğunu göstermiş, “Bu nasıl cumhuriyet!” diye bağırılmıştır. Bu çıkıştan çok etkilenen Yücel, “ıslak gözleri” ile öğretmenlere demiştir ki: “Bu gezide valiler gördüm, paşalarla tanıştım, eşrafla, ağalarla konuştum... hiçbir yerde köy halkını değiştirecek bir güce rastlamadım. Tek ümit köy enstitülerinde.” Tekben, Yücel’in “Anadolu insanının gerçekleriyle dolup taşıkça daha gönülden halkçı, daha halktan oldu[ğu]” izlenimine sahiptir.¹⁶⁹

Tabii, Enstitücü kadroların yoksul köylülerin ‘dikelmesine’ dair anlatılarından bir romantizasyon payını düşebiliriz. O canlanmanın, Enstitüler’den gayrı, umum modernleşme ve şehirleşme süreciyle ilişkisini de göz ardı etmemelidir. Yine de, geriye bir hakikat payı kaldığını herhalde teslim etmek gerekir.

Enstitüler’i bir dava olarak benimseyenler, bu deneyime ileriki yıllarda “devrimci eğitim imecesi” (Mehmet Başaran), hatta “devrim stratejisi ve taktiği” (Engin Tonguç) gibi tanımlar getirdiler. 1965’te kurulan sol eğilimli Türkiye Öğretmenler Sendikası’nın (TÖS) başkanı (Fakir Baykurt) ve öncülerinin önemli bir bölümü Enstitülü idi. 1970’lerin ortalarına doğru “Köy Enstitülerinin hangi düzen ve koşullar altında tekrar kurulabileceği” sorusu üzerine Şevket Gedikoğlu “içtenli bir Atatürkçü iktidar”, Fehim Akıncı “menfi propagandaları önleyebilecek bir iktidar”, Na-

168 Köy Enstitüleri Defteri-2 (1975): 42; Köy Enstitüleri Defteri-1 (1974): 32.

169 Tekben, 1962: 6.

zif Evren “hiçbir politik kuruluşun ters yönde kullanmayacağı bir durumda”, Nebi Dadaloğlu “Köy çocukları Mecliste çoğunluk oldukları zaman” cevaplarını vermiş; çoğunluk ise (Şerif Tekben, Mehmet Emiralioglu, İhsan Kalabay, Hürrem Arman, Tahsin Yavaş) bu ihtimali “sosyalist” veya “toplumcu” düzene/anlayışa hasretmiştir.¹⁷⁰ Hep ‘icat çıkartan’ enerjisi ile “deli Şerif” veya “deli müdür” namıyla da anılan Şerif Tekben, 1974-1980 arasında Türkiye Emekçi Partisi (TEP) yönetiminde yer almıştır. 1963’te TÖS’ün kuruluşundan iki yıl kadar önce, öğretmenliğin emekçi ‘statüsünü’ popüler bir dille anlatan *Sendikalı Öğretmen* broşürünü çıkartmıştı. Özetle, en geniş tanımıyla sol bir yönelim, bu camiada barizdir.

1970’lerin köy çıkışlı sosyalist-devrimci gençlerinin siyasallaşma hikâyelerini anlattıkları anılarının birçoğunda, –en azından okuma merakı aşılmasıyla–, bir Enstitülü öğretmen figürü yer alır.

Kızlar - “Süssüz, sade”

1939’da mizah dergisi *Akbaba*’da yer alan bir karikatür, şuh edalı aşırı makyajlı bir kadın fotoğrafına bakan üniformalı, bereli kız, yanındaki kadının “Tanıyamadım, bir sinema yıldızı mı?” sorusu üzerine şu cevabı verir: “Yok canım, Hasan Âli Yücel Maarif Vekili olmadan evvelki resmim.” Kız, Köy Enstitülü’dür; “koketlikten” çıkıp cinsiyetsiz bir role girmiştir.¹⁷¹

Kız-erkek karma eğitim yapısı nedeniyle milliyetçi-muhafazakâr söylemde kızları ‘baştan çıkarmakla’ itham edilecek olan Enstitüler, aslında aksine, gayet *püritendiler*. Enstitülü kızların “süssüz, sade görünümlü” olduklarıyla, “kendilerine verilen özgürlükleri aşırılık ve arsızlık biçimine dönüştür[medikleri]” ile övünülmüştür.¹⁷² Köy hayatında kadın-erkek ilişkilerinin zaten kasabalardaki gibi ayrıışmış olmadığı hatırlatması, karma öğrenimi meşrulaştırıyorken aynı zamanda ilişkileri ‘iş arkadaşlığı’ ile sınırlıyordu. Ens-

170 Köy Enstitüleri Defteri-1 (1974): 43; Köy Enstitüleri Defteri-2 (1975): 37-38.

171 Akt. Canteke, 2011: 138-139. Şehirli kızların Enstitülü olamayacağını bir kenara bırakalım; önemli olan ‘mesaj.’

172 Akt. Tonguç, 2009: 222.

titülü kız öğrencilerden Pakize Türkoğlu, asla “Batı türü aşırı özgürlük tanıyan tutumların olmadığını” itinayla vurgular.¹⁷³ Kemal Burkay, kızlarla erkeklerin baş başa kalmalarının bile “hemen hemen olanaksız” olduğu, şartların “uygar bir topluma göre son derece tutucu” sayılması gerektiğini belirtecektir.¹⁷⁴ Şerif Tekben, “kız erkek ilişkilerinde geri tepen zararlı baskıları” özeleştirir faslından anmasıyla bir defa daha ‘rikkatini’ gösterir.¹⁷⁵

Enstitüler’den geçen 15.952 öğrencinin 1.742’si, yani % 9,8’i kadındı. Kızların okumasının gayrı kabil-i tasavvur olduğu şartlarda, özel gayretle ulaşılmış bir orandı bu. Pozitif ayrımcılık da uygulanmıştı; yanında bir kız öğrenci getiren erkek öğrenci, Enstitüler’e sınavsız kabul ediliyordu. Enstitülü kadınların sesi, uzun süre bu oranın da gerisinde kalmıştır. Enstitüler’in sesi, gayet *erkek* bir sestir. Daha önce, 1928/1929’da başlayan Kız Enstitüleri’yle mukayese edilmelerinin hemen hiç akla gelmemesi de bunla alakalı olmalı. Elif Ekin Akşit, çalışmasına *Kızların Sessizliği* adını verirken, Kız Enstitülüler yanında Köy Enstitülü kadınların suskunluğunu da sorunsallaştırır: “Dönüştürücü etki bir erkekten geldiğinde hatırlamaya neden teşneyiz de dönüştürenler kadınlar olduğunda bu kadar çabuk unutuyoruz?”¹⁷⁶

1975’te, *Köy Enstitüleri Defteri*’nin ikincisinde söz alan, Aksu Enstitüsü mezunu Pakize Türkoğlu, Enstitülüler’in belki ilk kadın sesidir. (Ayrıca İsmihan Şirin, Hatun Birsan Başaran, Perihan Gürler edebî metin ve nesirlerini yayımlamışlardır.) Onun hayli geç bir tarihte, 1997’de yayımlanan anı-muhasebe kitabının özel önemi var. Pakize Türkoğlu, Enstitüler’in genel tablosu yanında, kız öğrencilik deneyimi hakkında canlı vinyetler çizer: Yüz köyü olan Alanya’dan “parasız yatılıya” giden ilk kız olarak, kızların çok zaman –varsa– köyündeki okula bile gidemediği bir hayattan çıkışı hakkında, “okuma üzerine düş kurması” hakkında, elle değil di-

173 Türkoğlu, 1997: 322-324.

174 Burkay, 2002: 54.

175 Köy Enstitüleri Defteri-1 (1974): 22. Tekben daha 1947’de durmuştu bunun üzerinde: “Kız öğrencilerle erkekler arasına kalın bir duvar çekmek, elele dokunmalarını göz göze gelmelerini şüpheli karşılamak... aksi neticeleri doğurmaktadır.” (Tekben, 1947: 97)

176 Akşit, 2015: 190.

kiş makinesiyle (“eline iğne batmadan”!) dikiş dikme tecrübesinin heyecanı hakkında...¹⁷⁷

Türkiye’de diyetisyenlik disiplininin kurucularından Prof. Ayşe Baysal (1930-2016), İvriz Köy Enstitüsü çıkışlıdır. Anılarında, orada kazandığı çalışma disiplinin ve asıl olarak “ben bunu başarağım” güvenini yâd eder.¹⁷⁸ Köy Enstitülü kadın öğretmenlerin, köylü kızların okumasını teşvik eden sembolik etkisi yanında, gittikleri köylerde geliştirdikleri inisiyatifleri de hesaba katmak gerekir.¹⁷⁹

2000’lerde, ‘artçı’ kuşakların devreye girmesiyle, kadın yazarların Enstitüler’le ilgili çalışmaları yayımlanacak.

Kürtler - ‘Hello mello mellome’

İçişleri Bakanlığı’nın 1937 Haziran’ında Milli Eğitim Bakanlığı’na gönderdiği bir yazıda, “Türk yoğunluğu olan ve Dersim’den oldukça uzak yerlerde açılacak... yatılı okullarda Dersim’den getirilecek 5 yaşını doldurmuş kız ve erkeklerin okutulup büyütülmesi... bunların birbirleriyle evlendirilerek baba ve annelerinin arazilerinde birer Türk Yuvası kurmaları”nın temini istenmiş. İlköğretim Genel Müdürü Tonguç, böyle bir “dil okulu” yerine “çevrenin ekonomik hareketlerine uygun ve nitelikli bir Eğitim Yurdu”nun daha uygun olacağını bildirmişti. Ayrıca “Türk’den gayri anasır için özel nitelikte okul açmak ya da ayrı bir eğitim şekli uygulamak doğru mudur, değil midir?” şüphesini belirten bir “gayriresmî iç not” düşmüştü. “Ülkeyi bir bütün halinde görerek” projeler geliştirmek lâzımdı ona göre.¹⁸⁰

Köy Enstitüleri’nin öncü kadrosu, –hele Tonguç–, “Türk’ten

177 Türkoğlu, 1997: 180 vd., 232, 319 vd.

178 Eniştesiyle Enstitü’ye gidişini şöyle anlatıyor: “Çıkmın içinde birkaç gün yetecek yufka, çökelek ve pekmez helvasından oluşan ağızımızı sırtımıza alarak 4 Temmuz 1945 günü sabah yürüyerek yola koyulduk. İki geceyi dağda geçirdikten sonra üçüncü gün öğle civarı Karaman’a ulaştık. Yaşamımda ilk kez tren görüyordum. Üzerime gelince, beni ezecek diye kaçmaya çalıştığımı hatırlıyorum. Ereğli’ye trenle, Ereğli istasyonundan okula da kağı ile gittik.” <https://portreler.fisek.org.tr/prof-dr-ayse-baysal/> (Erişim tarihi: 19 Mayıs 2020).

179 Akay, 2017: 96-103.

180 Tonguç, 2009: 218-219.

gayrı anasır”la ilgili özel bir *Türkleştirme* tutkusuyla yanıp tutuşmuyorlardı ama Türklüğü varsayıyorlardı; başta Yücel’in dilinde, yer yer “Türklük” hamasetinden geri kalınmadığını da biliyoruz.

Başta Dersim’den, Kürt çocukların gittiği Akçadağ Enstitüsü’ne dair anlatımlarda ara ara “Türkçe bilmeyenlerden”, “Türkçeyi zorlukla konuşanlardan” bahsedilir.¹⁸¹ Neden bilmedikleri veya acaba hangi dili bildikleri, konu dışıdır. Zamanın –Kürt çocukların da gayrı ihtiyarî benimsediği–, paradigmasında Türkçe öğrenmek/öğretmek, modernleşme kazanımı olarak görülür. ‘Mesele,’ esasen odur. Türkiye’nin önde gelen ekonomistlerinden Yakup Kepenek, yetiştiği Beşikdüzü Enstitüsü’ndeki tecrübesini, anadili Rumca ve Lazca olanları, “Türkçeyi çok kaba konuşan Hemşin kökenlileri” Türkçede birleştirip kaynaştırması ile yâd eder.¹⁸²

“İlerici” ünü şüphe götürmeyen Mahmut Makal, Van Ernis Enstitüsü’ne ileriki yıllarda yaptığı bir geziyi anlatır, minibüstekilerin yarısının türkü söylediği ama herkesin kendi söylediğini dinlediğinden bahsederken; “zaten anlaşılması güç, hepsi Kürtçe,” der: şoför “‘Hello mello mellome’ deyip duruyor”dur.¹⁸³ Yabansılâyıcı bir bigânelik...

Kürtlerden Enstitü anlatılarında hemen hiç bahsedilmemesinin bir belirtisinin, Kemal Burkay’ın Enstitülülüğünün görünmezliği olduğunu düşünüyorum. Türkiye’de Kürt ulusal kimlik hareketinin ve onun sosyalist kanadının liderlerinden olan, ayrıca birçok Enstitülü edebiyatçıdan daha kalıcı bir şair (“Gülümse”) olan Burkay, Enstitüler’den çıkan eşhas arasında hiç zikredilmez. Onun ilkin 2011’de yayımlanan anılarında Enstitüler’le ilgili keskin gözlemler yer alır; bunları ara ara aktardım. Enstitü’ye onların ‘yozlaşması’ sürecinde, 1949’da Akçadağ’da başlayan Burkay, Dersim’in yoksul çocuklarının bu okula “akın ettiğini” anlatır. İlk kez evden ayrılmış, üstü açık bir kamyonla “ciğerlerine yabancı” benzini koklayarak vardıkları Elazığ’ı ilk kez görmüş, zorluklarına rağmen “köydeki yaşamdan iyi” ve en önemlisi ona umut veren bir ortama girmiştir. Zeytini, makarnayı, pırasayı, bamyayı, kuru fasulyeyi, pi-

181 Şahhüseyinoğlu, 2015: 47; Tekben, 1947: 54, 135-136, 156.

182 Kocabaş, 2017: 334-335.

183 Bir anlamı olmayan, Kürtçenin “taklidi” yapan sözler.

rinç pilavını ilk kez orada görmüştür. “Bize ekmek ve kitap verdi, önümüze bir yol açtı,” der; “gerçekçi olmasa bile cesaretli ve güzel” bir tecrübe diye değerlendirir bu projeyi. Kemal Burkay’ın kendisi de, –tıpkı Enstitülü kadrolar gibi!–, o sıralar Kürt sorununun idrakinde olmadığını anlatır. Kürtlerin sadece kendi köyü Dırban’da ve çevre köylerde yaşadıklarını sanıyordu. Akçadağ’da ve son sınıfta sürgün edildiği Dicle Enstitüsü’nde, onların başka yerlerde de olduğunu fark etmiştir. İleriki yıllarda, en yoksul arkadaşlarından, –“silikliğinden” adını bile hatırlamadığı!– birisinin “Boş ver bu işleri Kemal! Baksana okuyup öğretmen olduk, daha ne istersin!” dediğini aktarır.¹⁸⁴ O “silik” arkadaş, galiba devlet erkânının özellikle Kürtlerle ilgili Enstitüler’den murat ettiğini dillendiriyordu.

On yılların, tıpkı feminist bakış açısının eksikliği gibi Kürt kimliğine ‘duyarsızlığı’ da, Enstitüler deneyiminin –ve mitosuna– bu veçhesine bakmayı hayli geciktirmiştir.

“Enstitü topluluğu” ve Enstitülü yazarlar

Enstitüler projesinin, başlangıçtaki destekçilerinden bile bazılarını kaybetmesinin sebepleri arasında, *asabiyesi* olan bir grup dinamiği doğurması gösterilir. Gerçekten, Enstitüler’in öğretmen ve mezunlarının önemli bir bölümü, birbirini tutan ve bir öncü grup bilinciyle davranan, enerjik bir camia oluşturdular. Kurumun tasfiyesinin yol açtığı hayal kırıklığı ve mağduriyet, bu asabiyeye yakıt ikmal sağladı.

Enstitülüler’in örgütlenme azmi de yüksekti. Doğrudan Enstitüler deneyimiyle ilgili ilk örgütlenme, 1965’te kurulan 17 Nisan Köy Enstitülerini Sevenler Derneği’dir. 1970’lerin sonlarına doğru faaliyetleri sönümlenen bu dernek, Enstitüler’in arşivini oluşturma çabasının tohumunu attı. 1990’larda, Enstitülü kuşaklar hayata veda eder veya yaşlanırken, onların yakınları ve bu tecrübeyle sahip çıkan öğretmenler, mirası sürdürmeye dönük bir kurumlaşma hamlesine girdiler. 1994’te, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı kuruldu. 1995’te başlayan bir istişare, 2003’te Köy Enstitülerini Araştırma ve Eğitimi Geliştirme Derneği’nin kurulmasıyla

184 Burkay, 2002: 46-50 ve 65-66.

la sonuçlandı. 2001 sonunda Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği (YKKED) kuruldu. 2011’de adı üstünde Tonguç ve çalışmaları hakkındaki yayınlar için başvuru merkezi olmayı amaç edinen İsmail Hakkı Tonguç Belgeliği Vakfı kuruldu. Tek tek Enstitü camilerinin, Hasanoğlu Öğretmen Okulu Mezunları Derneği, Ortaklar Öğretmen Okullular Derneği, Kepirtepeliler Eğitim Vakfı gibi kurumlar da vardır. Cılavuz’lu öğretmen-örgütçü-yazar Durmuş Akçam adına kurulmuş Kültür Sanat Vakfı’nı da ekleyebiliriz. 18 ilde şubesi 3 ilde temsilciliği bulunan YKKED, adı üstünde daha genç kuşakları seferber etme kabiliyeti ve yayın üretkenliğiyle dikkat çeker. Kitap çıkartmak yanında 2003’te eğitim meseleleriyle ilgili *Yeni İmece* dergisini çıkarmaya başladılar. Bu dergi, Enstitülüler’in 27 Mayıs sonrası heyecanla çıkardıkları (Mart 1961-1970) *İmece*’nin ihyası niteliğindedir. Mustafa Necati (2009), Tonguç (2010), Yücel (2011) ve Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü (2013), Ortaklar Köy Enstitüsü (2014) üzerine sempozyumlar düzenlediler. Bu platformlarda ve 2000’lerde gelişen tartışmalarda, Köy Enstitüleri’nin felsefesini günün koşullarına ve tabii şehir ortamına uyarlayacak “kent enstitüleri” fikri ortaya atıldı. Ocak 2020’de İzmir’de yapılan “Köy Enstitüleri ve yerel yönetimler” çalıştayı da bu arayışın devamıydı.¹⁸⁵

“Köy Enstitülüler” veya “Enstitü topluluğu”, okulları ve tecrübeleri hakkında yazma bakımından, gerçekten baş döndürücü bir hamaratlık sergilemiş ve sergilemektedir. 2020 Mayıs’ı itibarıyla Enstitüler’le ilgili yayımlanmış kitap sayısı 227 idi. Buna binlerce deneme ve makaleyi eklemeli. Yazmak, zaten Enstitüler’de ısrarla üzerinde durulan bir beceri ve uğraştı. Öğrenciler de yazma işini temel ve tipik bir “aydınlanma” donanımı olarak benimsediler. 1945-1947 yılları arasında sekiz sayı çıkan merkezî dergi yanında İvriz ve Akçadağ Enstitüleri de dergi çıkartmıştı. (Akçadağ Enstitüsü’nde Şerif Tekben, dahası, kendi basımevini kurmuştu!) Bu dergilerde erkânın makaleleri yanında öğrencilerin eğitim, sağlık, ziraat ve bilhassa yöreleri ve halk kültürü hakkında gözlem yazıları yayımlandı.¹⁸⁶ Edebî kalem denemeleriyle ilgili, özellikle Alevi

185 Örn. Kocabaş, 2010: 259 ve *İmece*, sayı 61 (Şubat 2020), s. 28-41.

186 Balaç ve Altun, 2016: 143-144.

köylerinden gelenlerin geleneksel sözlü geleneğe bağlılıklarını kırmaya çabaladığından söz edilir. Onların “ölçülü, uyaklı, neredeyse mekanik şiirler”den kopup klasiklere, düzyazıya “doğru çekilmelerinde” zorluk çekilmiştir.¹⁸⁷ Düziçi öğrencisi Hasan Turan’ın şiirlerini Bakan Yücel’in cüzdanında dolaştırıp fırsat bulunca okuması, yazmaya teşvik örneği olarak anlatılır.¹⁸⁸

Köy Enstitüleri’nden çıkan yazar sayısı da hayli fazladır. En fazla bilenleri sayarsak: Mahmut Makal (İvriz), Talip Apaydın (Çifteler), Fakir Baykurt (Gönen), Dursun Akçam (Cılavuz), Mehmet Başaran¹⁸⁹ (Kepirtepe), Yusuf Ziya Bahadınlı (Pazarören), Adnan Binyazar (Dicle), Ümit Kaptancıoğlu¹⁹⁰ (Cılavuz), Hasan Kıyafet (Pazarören), Osman Şahin (Dicle), Ali Yüce (Düziçi), Emin Özdemir (Pamukpınar) –ve genellikle unutulduğunu belirttiğimiz Kemal Burkay (Akçadağ). Rasim Kaygusuz’u da (Hasanoğlu) ekleyelim– 1968’de yayımlanmaya başlayan ve kuşaklar boyunca okuma öğretiminde kullanılan *Cin Ali*’nin yaratıcısı.¹⁹¹

Mahmut Makal’ın 1950’de kitaplaşan *Bizim Köy*’ü, Cumhuriyet tarihinin en fazla yankı uyandıran kitaplarından. Defalarca basıldı, birçok dile çevrildi. Makal övüldüğü kadar baskılarla da karşılaştı. Sağ cenahta, fakirlik edebiyatıyla yurdu kötü-geri göstermek ‘suretiyle’ tahrikçilik yapmakla suçlandı; “tezek edebiyatı... hayâ duyguları aşınmış birkaç çakal ve makal,” gibisinden aşağılamalara başvuruldu.¹⁹² Solda ise, canlı tasvirleriyle toplumcu-gerçekçi edebiyatın öncülerinden sayıldı. Türkiye’de köy romanının incelikli bir analizini yapan Erkan Irmak, *Bizim Köy*’ü “köy notu” olarak vasıflandırır. Türkiye’de köyü ilk defa köylü bir yazarın kaleminden anlatan eser “otoetnografi” niteliğindedir. Otoetnografinin, ancak eleştirinin dolayısıyla mümkün olabileceğini unutmayalım; Makal, köyü, Enstitü’den çıktıktan sonra geri dönüp bakınca

187 Baykurt, 2019: 106-107.

188 Baykurt, 2019: 112.

189 1979 Orhan Kemal Roman Armağanı’nı kazanmıştır.

190 11 Nisan 1980’de siyasî suikasta kurban gitmiştir.

191 <http://www.cinali.com.tr/> (Erişim tarihi: 10 Haziran 2020). Kocabaş, 2010: 255-257.

192 Turan, 2016: 287.

tanıdığını söyleyecektir.¹⁹³ Yerleşik edebiyat ortamında Makal'ı izleyen başka Enstitülü yazarların da yerel "muhabir" gibi görülmesi, "uzaktaki" köyün yazarları olarak "uzakta" tutulmak istenmesi, hem muhakkak seçkinci-kibirli bir tutumdan, hem de edebî nitelikle ilgili problemlerden kaynaklanır.¹⁹⁴

Tanıklık veya kendi deneyiminin etnografisi niteliğindeki "köy notu"ndan romana geçişte en önemli yazar Fakir Baykurt'tur. Baykurt'un *Yılanların Öcü* romanı 1958'de Yunus Nadi Edebiyat Ödülünü aldı, roman 1962'de Metin Erksan tarafından filme çekildi. (1985'te Şerif Gören renklisini çekti.) Roman ve film yine aynı motiflerle sağdan protestolara uğradı. Gayet üretken bir yazar olan, 14 roman (son üçü, Almanya "gurbetinde") yazan Fakir Baykurt, köy romancılarının sözcüsü, baş temsilcisi mevkiine oturdu.

Yılanların Öcü'yle aynı yıl, Talip Apaydın'ın *Sarı Traktör*'ü de çıkmıştı. Apaydın da 12 roman, 6 öykü, 1 şiir kitabıyla gayet üretkendir. Kimisini andığımız başka yazarların da üretimleriyle, *köy romanı* bir tür olarak kendine alan açtı. 1960'larda, sol dalganın da üzerine binerek altın çağını yaşayan tür, 1970'lerde sönmeye başlayıp, 1980'lerde sona erdi.¹⁹⁵ Belki başka bir yazar zümresi de var edebilirdi bu türü – ama yapanlar, bilfiil Köy Enstitülüler'di. Velhâsıl, köy romanı, bir Köy Enstitülüler'i fenomenidir.¹⁹⁶

Bahsettiğim etkileyici monografinin yazarı Erkan Irmak'ın pastoral söyleyişiyle, "hep aynı kuyudan su çekmekle kaderi bağlanmış bir tür"¹⁹⁷ olduğu için, köy romanı fazla uzun ömürlü olamazdı. Revaç gördüğü sıralarda da, bu türün başta Attilâ İlhan, sosyalist edebiyat veya toplumcu gerçekçiliğe dahil edilmesine itiraz

193 Akt. Naci, 1990: 263.

194 Irmak, 2018: 102-111.

195 Gerçi Talip Apaydın 1992'de *Köylüler*'le Orhan Kemal Roman Ödülü'ne layık görüldü ama bu galiba eserden ziyade ömrün emeğine verilen bir ödüldü. Bu arada köy romancıları 70'li yıllarda şehre göç eden köylüleri anlatmayı da denediler fakat bu yeni-şehirlilerin "arada kalma" halinin güçlü tasvirlerini yapamadılar, "karikatürleştirme" dozu arttı.

196 Türkçe edebiyatın iki büyük yazarı, Yaşar Kemal ve Orhan Kemal de köyle ilgili roman yazdılar. Fakat onların köy hakkındaki romanları "köy romanı" kategorisinde tüketilemez, buna birazdan değineceğiz. Buna rağmen onların eserleri de köy romanı çıkırına katkıda bulunmuştur ve o çıkırı açanlar da Enstitülüler'dir.

197 Irmak, 2018: 124.

edenler olmuştı. 1980’lerde Yalçın Küçük, “kimselerin bilmediklerini sandıkları köyü yazıyorlar ve bunu sosyalistlik zannediyorlar”, diye hor görecektir Enstitülü köy romancılarını.¹⁹⁸

Köy romanı, ‘formunda’ olduğu dönemde, pek öyle herkesin de bilmediği köyü tasvir etmek gibi bir hizmet görmüştü pekâlâ. Köylülerin azimkâr ‘hayat gücünü’ de etkili anlattılar – Baykurt’un *Kaplumbağalar*’ı (1967) bunun güçlü örneklerinden. Ber-na Moran, Enstitülü yazarların “roman okuru için yeni olan köy gerçeği”nin “bozuk ve haksız düzen”ini anlatmalarını, “sanat işi olmaktan çok cesaret işi” olarak över.¹⁹⁹ Erol Çankaya “popülist bir natüralizmle de olsa”, bundan habersiz okura “köyün yoksulluk ve yoksunluk durumunu” anlatmalarını, hayırlı bulur.²⁰⁰ Ancak Irmak’ın belirttiği tematik darlık, romancılık anlayışında bir darlıkla da pekişmiştir. Fakir Baykurt, romanın muhakkak yaşan-tıya-deneyime dayanması gerektiğini vaz’eden düz bir gerçekçilik anlayışının temsilcisiydi. Köy romanını adeta “gerçekçilik” kavramının eş anlamlısı addeden bir kabulün bir müddet hüküm sürmesi, buna katkıda bulundu.²⁰¹ Ayrıca köy romanlarındaki “siyasî-toplumsal duyarlılık”, kendisini karikatürleşmeye varabilen bir sembolizm ve didaktizmle dışavuruyordu. İyi-kötü, haklı-haksız, ilerici-gerici zıtlığını temsil eden “tezli” romanların kişilerinin çevreleriyle, birbirleriyle ve kendileriyle ilişkileri de bu temsillerin emrindeydi. Kahramanlar Irmak’ın deyişiyle “kimyasal değil ancak fiziksel bir değişim” geçiriyor, herhangi “ontolojik bir kaygı” taşımıyorlardı. Orhan Kemal’in, Yaşar Kemal’in köyle ilgili romanlarındaki derinliği, çok katmanlılığı, trajiği bulamıyorduk. Birey, Enstitülü yazarların romanlarında Fethi Naci’nin deyişiyle biraz, hatta birazdan fazla savsaklanmıştı.²⁰² Irmak’a göre Enstitüler’in ‘hızlandırılmış’ modernleştirme eğitimi çerçevesinde bireysel modernite deneyimini içselleştirememiş, köylü durağan zihniyet kalıplarını sürdürüyor olmalarından kaynaklanıyordu bu za-

198 Küçük, 1985: 318-319; Küçük, 1987b: 538-540.

199 Moran, 1990: 182-193.

200 Çankaya, 2015: 28.

201 Naci, 1990: 261.

202 Naci, 1990: 267.

af.²⁰³ Kurtuluş Kayalı, okudukları klasiklerin etkisinin görülmediğine değinerek takılacaktır Köy Enstitülü yazarlara!²⁰⁴ '70'lerde Apaydın ve Baykurt'un eserleri hakkında etraflı bir inceleme kaleme alan Kadir Cangızbay da, kötü şartlarda yaşayan köylülere "uyandıran" öğretmen-kahraman ve onun "aydınlatan" söylevlerine dayanan "karikatüral" kalıbı ortaya koyar.²⁰⁵ Son dönem eserlerinde, Enstitülü kahraman-öğretmenin yerini, şehir kökenli duyarsız, bencil öğretmen tipinin alması bir küçük motif değişikliği getirecektir. Cangızbay, Talip Apaydın'da didaktizmin daha az, psikolojik ve bireysel tasvirin daha güçlü olduğu kanısındadır. Apaydın'ın, köy romanına getirilen eleştirilerdeki haklılık payını teslim eden, "kendi kültürünü basit bulduğunu" söyleyen, "taşrada, kendi halimde kaldım," diye yetersizliğiyle yüzleşen bir tutum benimsediğini ekleyelim.²⁰⁶

Hasan Âli, *Yılanların Öcü*'nün Yunus Nadi Roman Ödülü'nü alması üzerine mürüvvet sevinciyle bir yazı yazmıştı. Fakir Baykurt'un Enstitülü olması ("ilk feyzini bu ata ocağından" almıştı) ona "bahtiyarlık veriyordu. "Ciğergahımıza sokulan ve yüreğimizi sokan yılanlardan öç alan bir evlat" çıkmıştı, "demek gözü açık gitmeyecek" idi. Yazının başlığı, mesaj verir: "Türk edebiyatına kendi giren köylü."²⁰⁷ "Köylü gençler" dediği Enstitülü yazarların üsluplarıyla ilgili tanımları, yersiz de bulmadan zikreder: "Okuduğunuz zaman damağınızda bir burukluk duyuyorsunuz. Kekremesi, hatta acımsı bir tat. (...) Hınçlı, bazen acı gülüştü ifadeler..." Hasan Âli, bu burukluğa "dayanmak" gerektiği kanısındadır. Zira bu "ifade hamlesi", yüzyıllar süren sömürünün onların "bilincinde ve bilinçleri altında çöreklenmiş yılanların zehirlerini dışarı atıp kurtulma ihtiyacından geliyor"dur: "Kendine gelmek isteyenler, kendilerini olduğu gibi görmeğe tahammül ederler." Bu acılığı solculuğa ("solaklığa") yormama ikazında bulunması da ilginçtir: "Bu saf ruhlu köylü çocukları... sağ ve temiz ellerile yazmak-

203 İrmak, 2018: 99, 147-148, 168, 203, 209.

204 Kayalı, 2002: 70.

205 Cangızbay, 1974: 21.

206 İrmak, 2018: 154, 158.

207 HH-3: 318-321.

tadırlar.” 1950’lerin köye getirdiği iktisadî modernleşme ve refahı değerlendirerek bağlar sözünü, Hasan Âli. Köylünün “eline geçen fazla para ile fazla rakı iç[mesi], köylü sigarası yerine sipahiocağına dadan[ması], traktörünü Kadillak gibi kullanıp bara [gitmesi]”, onun kafasına kakılacak şeyler değildir ama bunların onu “kurtarmayacağını” bilmek gerekiyordur – kurtuluş, “ancak ve ancak reel eğitimle olur,” diyerek amentüsünü tekrarlar.

*

Enstitü topluluğunun psiko-kültürel mirasına ilişkin bu faslı, romancı İbrahim Yıldırım’ın bir gözlemiyle bitirmek isterim. Yıldırım, 2016’da *Vatan Dersleri* başlığı altında toplayacağı romanları için malzeme toplamak üzere konuştuğu (Pamukpınar mezunu) bir Enstitülü öğretmenin yaşayışını tasvir eder. Bahçesinde birçok sebze meyve yetiştiren bu adam, torunlarına tahtadan bahçe oynayacakları yapmıştır, ayakkabılara pençelik kösele keser, eşi patiskadan donlar-gömlükler diker, her eşya tasarruflu, onarılarak kullanılır. Aynı saatte uyanılıp aynı saatte yemek yenen, aynı saatte uyunan bir yaşama rejimi hüküm sürüyordur. ‘Püriten neşe,’ derdim ben. İbrahim Yıldırım, “sinir bozucu sert bilgiçliğin[den] ya da öğretilmiş düzen koyucu baskın kişiliğin[den]” söz eder hürmetle ve sevgiyle anlattığı öğretmen – bunun “derinlerinde bir çocuk” olduğunu söyler. O çocukluk, “gerçekleşmiş ama yarım bırakılmış bir ütopya” olan Köy Enstitüleri tecrübesidir romancıya göre.²⁰⁸

Karşı çıkışlar: Kanad, Soysal, Tahir, sol

Enstitüler’e anti-komünist siyasî reaksiyona değindik, önümüzdeki kısımda daha değineceğiz. Şimdi, eğitim camiası içinde karşılaş-tıkları muhalefeti ve hoşnutsuzluğu özetleyelim.

Eğitimci muhaliflerin iki odağı, Halil Fikret Kanad ve Emin Soysal’dır. Her ikisi de, bir yandan Köy Enstitüleri projesinin aslında kendilerinden çıktığı iddiasındaydı, ancak projenin yozlaştırıldığını düşünüyorlardı.

208 Yıldırım, 2015: 6-17.

Halil Fikret Kanad, 1934'te yayımladığı bir dizi makalede, şehrin “köylü çocuğunu” bozucu etkilerini kaş çatarak anlattıktan sonra, köy muallim mekteplerinin “şehirlerden uzak yerlerde yapılmasını” savunmuştu.²⁰⁹ Eğitim yöntemiyle ilgili özgün bir fikri olmayan Kanad, esasen “millî ruh bakımından” eğitim ve “manevî kalkınma”yı önemsiyordu. Almanya'da öğrenim görmüştü, nasyonal sosyalizmi ‘beğeniyordu’; köy çocuklarını “pürüzsüz milliyetçi... temiz milliyetçi, demokrat ruhlu ve idealist” yetiştirmek ve “soysuzlaşma” tehlikesine karşı hep tetik olmaktan yanaydı. Bu fikirlerini 1943'te *Milliyet İdeali ve Topyekûn Millî Terbiye* adıyla kitaplaştırdı. 1936'da Talm Terbiye Kurulu üyesi olan, Gazi Eğitim Enstitüsü'nde dersler veren Halil Fikret Kanad, Maarif bürokrasisinde etkili idi. Köy Enstitüleri yasası çıktıktan bir müddet sonra bir “layiha” (rapor) yazarak tatbikata veryansın etti. Enstitüler'deki eğitim seviyesi “ortaokulların biraz üzerinde, öğretmen okullarının bir hayli aşağısında” idi ona bakılırsa. “İş okulu” olma anlayışında “vasıta gaye yerine geçmiş”, enstitüler doğrudan üretimi hedef alır hale gelmişti. Bilvesile, Sovyetler benzeri bir eğitim usulü benimsendiği imâsında da bulunuyordu. “Millî, içtimaî ve ahlâkî kuvvetleri iyice gelişmiş bulunan mahir, becerikli ve menfaatine düşkün öğretmenlerin” elinde, bu müesseseler, “kurnazca” istismar vasıtası olabilirlerdi.²¹⁰

Kanad, deneme maksadıyla açılan üç öğretmen okulundan biri olan Kızılçullu örneğinde, projenin esasen onun fikrine dayandığına kani idi. Kızılçullu'nun kurucu müdürü Emin Soysal, tersine, Kanad'ın bu fikri kendisinden aldığına kani idi; hatta Kanad'ın ‘telif hakkı’ iddiasını alaya aldığı aktarılır.²¹¹ Ancak Enstitüler ‘hareketine’ karşı, çok geçmeden onunla müttefik oldu. Soysal'ın rahatsızlığının bir sebebinin, kendi öncülüğünün tanınmaması olduğu anlaşıyor. Kanun çıktıktan hemen sonra bakanlığa telgraf çekerek, Köy Enstitüleri'nin Saffet Arıkan'ın bakanlığı sırasında Kızılçullu'yla başlatılmış olduğunu hatırlatarak, bakana “yanlış beyanı-

209 Kanat, 1942: 153-170. Şehre ‘düşen’ köy genci, “sırasını bulursa cinsî münasebetlerini tatmine de çalışır; bunu da, çok zaman, parasız ve beceriksiz olduğu için yüzüne gözüne bulaştırır ve hasta olur”du.

210 Kanat, 1942: 176-183.

211 Arman, 2016: 312.

nızı düzeltmenizi tavsiye ederim” ihtarında bulunmuştu. “Enstitü” adını dahi kendisinin bulduğunu ileri sürüyordu. 1943’te, iddialarını temellendirerek mevcut icraatı eleştirdiği *Köy Enstitülerinin Tarihçesi ve Kızılçullu Köy Enstitüsü* kitabını yayımladı. Soysal’ın projenin içeriğine de muhalefeti vardı. O, az sayıda öğrencinin alındığı, daha seçkin bir eğitimden yanaydı. Umumiyetle soğuk, resmî bir yönetici olarak anlatılır.²¹² Enstitüler’e “kel kızları bile alıyormuş,” diye alay ettiği aktarılır.²¹³ Yeterli hazırlık yapılmadan, müfredat ve kadro hazırlanmadan, alalecele işe girildiğini söylüyordu. Asıl önemlisi, o, üretim okulu anlayışına –ya da ondan da ilham alan anlayışa– karşı, ondan kesinkes ayırt ettiği iş okulu modelini benimsiyordu. Üretim okulu modeline bağlanan Enstitüler ise, “yaratıcı ve eğitici işin itici gücünü” geliştirme yerine “ekme biçme sevdası”na kapılmışlar, dahası “angarya müessesesi” haline gelmişlerdi. Soysal’ın bu çıkışı, Enstitüler muteber iken büyük tepki gördü, 1942 sonbaharında bakanlık emrine alındı. 1946’da milletvekili olunca adeta kendini Enstitüler’le ve Yücel’in icraatıyla ‘didişmeye’ adadı.²¹⁴ Enstitüler’in tasfiye sürecinde “öç” zevkiyle konuşmalar, sunumlar yaptığına, bununla beraber Enstitülüler’in hakkını hukukunu savunmaktan geri durmadığına dair aktarımlar var.²¹⁵

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun, kendi “içtimaî mektep” modelini izledikleri düşüncesiyle –yine ‘telif hakkı’ iddiası– başlarda destek verdiği Enstitüler’in, sonraları aleyhine döndüğünü biliyoruz. Yerleşik orta okul ile sanat okulunun eklektik bir birleşimi olarak tanımlayacak onları.²¹⁶ Dönemin bir başka yazan-düşünen Maarif bürokratı, Hıfzırrahman Raşit Öymen de, Köy Enstitüleri’nin kuruluşunda faalken, Tonguç’un ‘mübdî’ gibi takdimine tepkisinin de katkısıyla, biraz Soysal’a yaklaşacak.²¹⁷ Öymen sonraları

212 Örn. İlyas Kalay, akt. Kocabaş, 2016: 213.

213 Arman, 2016: 296-299. Bu adı ilk defa 1934’te eğitimci Rahmi Balaban’ın kullandığı söylenir. Tonguç’un adlandırma meselesini takmadığı, kendisine kalsa aslında “köy eğitim yurtları” adını tercih edeceği aktarılır. Tonguç, 2009: 214.

214 Özcan, 2017: 169.

215 Kafadar, 1997: 295-299; Tonguç, 2009: 535.

216 Baltacıoğlu, 1964: 79.

217 Tonguç, 2009: 292, 341. 1943’te milletvekili yapılan Hıfzırrahman Raşit Bey, Örsan ve Onur Öymen’in babasıdır.

bir sohbet, Yücel'in Enstitüler projesinin başlangıçta tutmadığını, hatta Tonguç'un bir defasında bakan hakkında "yazılamayacak, hoş olmayan bir ifade kullandığını" ileri sürecek – Engin Tonguç, hem Yücel'in projeyi baştan benimsediğini, hem babasının asla küfürlü konuşmadığını söyleyerek bunu yalanlayacak.²¹⁸

1943 Şubat ortasında toplanan 2. Eğitim Şûrası, eğitim camiası içindeki bu muhalefetin kendini duyurmasına vesile oldu. O sıra CHP içindeki milliyetçi-muhafazakâr kanadı oluşturan ve parti genel sekreteri Esenalp gibi kuvvetli bir temsiliyetleri olan Anadolu-lular'ın²¹⁹ adıyla da anılıyordu bu muhalefet. Kanad Şûra'da zaten delegeydi, Soysal delege olmamasına rağmen sıkı kulis yaptı. Enstitüler'e, Kızılçullu modelinin 'intihali', bilime aykırılık, 'gayri millilik' bakımlarından yüklenildi. Kısmın Birinci Bölümü'nde değindiğimiz 'ahlâk hassasiyeti' etrafında epey tantana koptu. Tonguç'a dönük 'şahsiyyat' da yapıldı – bu ihtilâflarda kişilik çatışmalarının da muhakkak payı vardı ve Tonguç'un 'parıldaması' muhakkak başlı başına önemli bir tepki kaynağıydı. Sonuçta en fazla münakaşa konusu olan ahlâk bahsinde, öğretmenin ahlâkî terbiye yükümlülüğünü muğlak bir şekilde tarif eden, "ortalama" bir rapor yazıldı. Bakan Yücel, "orta yol konuşmaları" ile hem milliyetçi-muhafazakârları hem Tonguç'u yumuşatmaya çaba sarf etmişti.²²⁰

*

Maarif camiasındaki bu muhalefetin Enstitü öğrencileri arasında karşılığı yok değildi. Özellikle kapatılmadan sonra asabiyesi pekişen "Enstitü topluluğu"nun kıyısında kalmış olmakla birlikte, sağcı bir öğrenci grubu da mevcuttu. Öğrenciler arasında bulunan ağa çocuklarının "yerleşik düzeni" savunduğundan bahsedilir.²²¹ Türkçü-Turancı hareketin bir nüfuz çabası da vardı. Mehmet Emin Yurdakul'u anma etkinliği düzenleyen öğrenci inisiyatifleri de geliyordu mesela. Öğrenci grupları arasında çekişmeler hatta kavgalar çıkabiliyordu. Kitap tavsiye rekabeti vardı! İki ta-

218 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 60.

219 Çınar, 2013.

220 Tonguç, 2009: 351-353.

221 Apaydın, 2019: 82.

rafın da Ankara'ya indikçe kendilerine yakın çevrelerle temas aradıkları aktarılır.²²² Tonguç ve arkadaşları bununla ilgili istişarelerde bulunuyor, sağcı örgütlenmeyi “dış müdahalelere” bağlıyor, “korkmamak, bilinçlendirmeyi hızlandırmak” gerektiğini düşünüyorlardı.²²³

*

Kemal Tahir'in 1967'de çıkan *Bozkırdaki Çekirdek*'i, “Enstitü topluluğu”nu hayli kızdırmıştır. '60'lar/70'ler dönümünde solun ana akımından uzaklaşacak, o havalide biraz ‘eksantrik’ bulunur hale gelecek olan Kemal Tahir, henüz sol kültür mahfili içindeydi; ayrıca zaten romancı namıyla muteberdi. O nedenle Enstitülüler'e sorgulayarak bakan bu roman, ‘tabu kırıcı’ bir etki yarattı. Kemal Tahir, “Maarifçiler”in toplum mühendisliğine yatkın nazariyatçılığını hedef alır romanda. Köylülere sahiden “ruh gücü” vermek yerine pohpohlayan bir tutum bellendiğini anlatır. Projeyi geliştirenlerin “Anadolu köylüsünün çile çekme gücüyle azla yetinme alışkanlığına sarıl[masını]” bir sömürü etmeni olarak masaya yatırır. Köylülerin de projeye temkinle yaklaştıklarını anlatır. “Eskiden beri hükümetle karşılaşmaktan çekin[en]” köylü, hele köye köylüden öğretmen yetiştirme tasarısındaki gibi hükümeti temsil edenin “kendi içinden çıkmış bir türeme olması” halinde, iyice hıylanıyordur.²²⁴ Enstitü'ye öğrenci vermesi için sıkıştırılan köylüler, “Haydi bakalım, bizden de iki kurt karışsın Osmanlı'ya” pragmatizmiyle uymuşlardır talebe.²²⁵ Kemal Tahir, bu romanda da ustası olduğu bir işi yapmış, köylülerin devleti ‘idare etme’ stratejilerini teşrih ederek,²²⁶ Enstitü deneyiminin bir vechesini dikkatlere getirmiştir. Yönetici elitin köylüye yukarıdan bakışını Enstitülüler'e zalimce gelen bir şekilde tasvir ederken, şefkatli gözlemlerde bulunmuş, Enstitü tecrübesinin köylünün bedenine işlemiş hantallı-

222 Apaydın, 2019: 83, 135. Apaydın, temas yerine “değinti” demiş. Enstitülüler, öz Türkçe tutkunluğunda ilk safı tutarlar. Sağcı öğrenciler, Enstitüler'le ilgili tezvirat istihbaratına da kaynaklık ettiler (Başaran, 2014: 125).

223 Arman, 2016: 455-456; Tonguç, 2009: 421-422, 436.

224 Tahir, 2016: 159-160.

225 Tahir, 2016: 256.

226 Bu konuda bkz. Bora, 2018.

ğını gideren etkilerine de işaret etmiştir mesela. Tonguç'u, "Köylülerimizin her kravatlıya el pençe divan durması geleneğini sarsmak istiyoruz," diye konuşturmuştur.

Kemal Tahir, sonraları Enstitüler hakkında konuşurken *Bozkır'daki Çekirdek*'teki çok yönlülükten uzaklaşacak, muhtemelen karşılaştığı tepkilere tepkiyle, daha sertleşecektir. "Bize göre faşist sayılacak bir milli şef döneminde, Tonguç gibi bir adamcağızın, hat ta onun vekili olan Hasan Âli gibi bir adamcağızla sözbirliği ederek, rejimin tamamıyla zıddı bir iş kurul geliştirebileceğini mümkün sanıyorsunuz!" diye çıkışır Enstitü-severlere. "Faşizan bir idareye göre düzenlenmiş" projenin, köyü ileri değil daha eskiye götürmeye dönük olduğunda ısrar eder. "İşbölümüne bile yanaşmayan bir eğitim sistemini ben sosyalist olarak elbette ileri diye yutamazdım," diye keser hesabı.²²⁷

"Enstitü topluluğu", bu romanı ayırıştırıcı-analitik bir okumaya tevessül etmedi, ona düşman muamelesi yaptı. Kemal Tahir'in köyü zaten "hapisteki köylülerden dinleyerek" yazdığı 'bilgisini' tekrarladılar, herhangi bir enstitüyü görmeden yazmış olmasına –bunda haklı olarak!– kızdılar. Romanı, Kepirtepe Enstitüsü'nden "bir kız öğrencisine yan baktığı" için müdür Ağanoğlu tarafından kovulan Tahir Alangu'nun aktardıklarından hareketle yazdığı rivayeti de çıktı. Mahmut Makal, 1973'te bu nedenle tarizde bulunduğu Alangu'nun, Kemal Tahir'e sadece Enstitüler'deki günlük yaşantıyı anlattığını aktaracaktır – "Onun da Osmanlıcılığı tuttu işte tersini yazdı," diye bağlayarak!²²⁸

*

1960'larda Kemalizmi anti-emperyalizm, bağımsızlıkçılık, kalkınmacılık ve sosyal adalet temelinde yorumlayarak geliştirmeye dayanan bir sosyalizm anlayışı, Köy Enstitüleri'ni Kemalizmin tutunulabilecek dalları arasında görüyordu. Doğan Avcıoğlu'nun tabiriyle "Köy Enstitü yenilgisi", Kemalizmin 'sosyalizan' unsurlarının akim kalmasının belli başlı simgelerinden sayıldı. Öte yan-

227 Tahir, 1992: 160. Kemal Tahir 70'lerin başındaki bu 'haşin' haliyle, Köy Enstitülü yazarların edebiyatına savletini de sertleştirmişti (Irmak, 2018: 152).

228 Makal, 2019: 25.

dan bu “yenilgi”, Kemalizmin yapısal zaafı olarak görülen “üst yapı devrimciliğinin” (veya “küçük burjuva devrimciliğinin”) de âlâmeti sayıldı. Mesela Emin Türk Eliçin, bu “kültür devrimciliğine” karşı “sosyal köycülük” perspektifini tahkim etmekten yanaydı.²²⁹ Eğitimbilimci Ali Arayıcı, Türkiye solunda bu altyapıcı kaba materyalizmin, “eğitim ve kültür seviyesi düşük olanların düzen değiştirme ve devrim yapma kavgasına aktif olarak katılamayacaklarını” göz ardı ettiğini ileri sürecektir.²³⁰ Bu tartışmaya “Türk hümanizmi” kısmında *kültüralizm* bâbında da girmiştik. Sosyalist akımın Kemalizmden kopması ölçüsünde, Enstitüler deneyimi Kemalizmin içinde de bir ayrıksılık, dolayısıyla bir ‘imkânsızlık’ olarak yorumlandı – Harun Karadeniz’in *Eğitim Üretim İçindir*’deki yaklaşımı buna çok uzak değildir.

1990’ların sonlarında, sosyalist cenahta daha sert eleştiriler de yapıldı. *Eğitimde Sınıf Tavrı* dergisi mesela, Enstitüler projesinin “köylünün kurtuluşunu” değil köylüyü devlet ideolojisine kazanmayı amaçladığı kanısındaydı. Enstitülerden mezun olanların sol eğilimleri, burada aldıkları öğrenimden ziyade sınıfsal konumlarından kaynaklanmıştı bu eleştiriye göre. Onlar da kapitalizmden çok –pozitivist anlayışla– dini mesele etmişlerdi. Bu kurumlardaki küçük meta üretimine dayalı bedensel çalışma ağırlıklı eğitim, tarımda iktisadî gelişmeyi ve tarım işçiliğinin yaygınlaşmasını teşvik etmek yerine “kapalı ekonomi” tasavvuruna dayanmıştı. Ayrıca bu projenin sınıfların varlığını inkâr eden bir rejim tarafından ve o rejimin Nazizmle içli dışlı olduğu bir dönemde yürütüldüğünü unutmamak gerekiyordu.²³¹ O aralar Türkiye solunda Kemalizmin tepeden-inmeceli, vesayetçi olarak tanımlanan siyasî mirasına dönük tartışmanın genişlemesi de, Enstitüler mitosunun sorgulanmasına katkıda bulundu. Bunun karşılığında, bu eleştirileri Aydınlanmacılığa-modernizme karşı tehlikeli bir liberalleşme yönelimi olarak görenler, cumhuriyetçi olarak tanımlanan mirasla beraber o mitosa da daha sıkı sarıldılar. Neticede, Enstitüler deneyimi analitik dikkatlerle konuşulamaz hale geldi.

229 Eliçin, 1970: 362.

230 Arayıcı, 1999: 165 vd.

231 Akt. Ertuğrul, 2015-I: 245-266.

Tonguç'un ölümü

Enstitüler'in öncü kadroları, tasfiyeden sonra sıkı ilişkilerini korudular. Hürrem Arman, Tonguç, Ferit Oğuz Bayır, Hamdi Keskin, Ulus'taki İmren lokantasında akşamüstleri cuma buluşmalarında bir araya geliyorlardı. Bir tayin işi için Ankara'da bulunan Şerif Tekben de, bir ay boyunca bu yârâna takılmıştı. Bazen başkaları da katılıyordu. Dağılırken bazen Yücel'e kahve içmeye uğruyorlardı. Hürrem Arman, "Çok sevinir, içki de çıkararak, geç vakitlere kadar bırakmazdı," diye hatırlar: "Evde olduğu zamanlarda Can Yücel de servis yapar, ayrılınca kadar bizimle olurdu."²³²

Yârânın merkezinde elbette Tonguç vardı. Kızağa çekildiği Talim Terbiye Kurulu üyeliğinden alınıp ortaokul resim-elîşi öğretmenliğine atandıktan sonra 1954'te emekli olan Tonguç, buruk bir şekilde kenara çekilse de, 'meseleye' ilgisini sürdürdü. Hasan Âli'yle ilişkisi de hep sürüyordu, görüşüyor, mektuplaşıyorlardı. Ona 1959 Eylül'ünde yazdığı mektupta "köyleri ülkücülerle donatacak yerde softaların ellerine teslim" ettiklerinden yakınır. Köydeki diğer önemli değişiklik, traktördür ona göre. "Hayırlı" bir gelişmedir traktörün köye girmesi, fakat sadece "varsıl beş on kişinin elinde"dir. Traktör alabilenler palazlanıyor, "bir ayaklarını da kente atarak gelir getiren mülk sahibi" oluyorlardır. Yeni siyasette "yeni türeyen *motorlu köylüleri* (abç. – T.B.)" hesaba katmak gerektiğini yazar.²³³

Bu mektubu yazdığı sırada, Tonguç bir buçuk yıla yakın süredir kanserdir. Kanser olduğu anlaşıncı, Almanya'ya tedaviye gidebilmesi için Yücel devreye girmiş, ahababı Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur aracılığıyla ona iki günde pasaport çıkarttırmıştır.²³⁴ Almanya'da tedavi görürken de düzenli mektuplaşırlar.

İsmail Hakkı Tonguç, 23 Haziran 1960'ta öldü. Hasan Âli, "siyasete kurban edilmiş, davamızın unutulmaz şehidi" diye yazdı ardından (7 Temmuz 1960). Manzum otobiyografik savunma niteliğindeki *Dinle Benden*'in ilk basımına şu ithafı koydu: "*Dinle Ben-*

232 Arman, 2016: 530-531.

233 Tonguç, 2009: 697.

234 Arman, 2016: 550-551.

den, Tonguç'un ruhuna armağandır; / Beni ona bağlayan, Türk ruhuna imandır. / İsterdim bu kitabı yaşıyorken okusun; / Mezarına değil de duyan gönlüne kosun.”²³⁵

Tonguç ve Yücel, Köy Enstitüleri bahsinde hep bir arada anılırlar. Aralarında, Köy Enstitüleri girişimindeki ‘dava arkadaşlığından’ öte, –önemsiz olmayan eğilim ve meşrep farklılıklarıyla beraber–, gerçekten özel bir ilişki vardı; saygı-sevgi mesafesi bakımından da müstesna bir ilişki.

Hasan Âli'nin, *Yeditepe* dergisinin Tonguç özel sayısına, 11 Temmuz 1960 tarihini düştüğü, “Hakkı Tonguç nasıl insandı?” başlıklı bir anma yazısı daha var. “Ölümünün acısı[nın] hâlâ içinde sönmeden yan”dığını söylediği Tonguç’u, “levent boyu, kalın sesi ve tok söziyle birçoklarını hakkında yanlış kanılara götürmüş bir Türk delikanlısı” diye tarif eder. “Altmış beş yaşında, fakat genç öl”müştür o: “Ruhu, dev cüssesinin içinde bir an bile ihtiyarlama-
dı. Tonguç, zekâca taze, düşünüşçe yeniydi. Onun için daima devrimci kaldı.” Tonguç’un cenazesine gelenlerden “bir kısmının” yaşarken, “hattâ siyasi kudret ellerinde iken” onunla ilgilenmemesine, ona “vefâsızlığın en ağırıklarını” göstermesine takaza ederken, Yücel aslında kendi maruz kaldığı vefâsızlıktan da yakınıyor. Tonguç’a afettiği Hazreti Eyüp sabrına da, kendini paydaş sayar. Tonguç’a uygun gördüğü “millet sevgisinde, hamiyet dâvasında sözde kalmışların anlıyamayacağı bir yurt ve ulussever” tanımını, keza kendisine de yakıştırıyordu. 27 Mayıs, Tonguç’un “‘şerrin’ ancak bu miktar yıkılışını gör”mesini nasip etmişti Yücel’e göre. “Dahasını görmeye en çok hakkı olanlardan biriydi. Fakat Hakkı, Tanrıdan bile hakkını istemeden emanetini ter temiz bir adak olarak ona teslim etmeyi tercih etti.” Yücel’in, her ölenin ardından kullandığı ilâhî ve uhrevî dil... Fakat başka herkesin arkasından –Mustafa Kemal ayrı– yazdıklarından daha içli bir anmadır bu. Hem o dava arkadaşlığından ötürü, hem Tonguç’un dūçâr olduklarına kendisinin de dūçâr olduğunu düşünmesinden ötürü, Tonguç’un ölümü, kendisinin de bir parça ölmesi gibi gelmiş olma-

235 1998’de Kültür Bakanlığı’nca yapılan yeni basımında bu ithaf yer almayacak; yazar Öner Yağcı Kültür Bakanlığı’nın Yücel’le ilgili çıkardığı kitapta bu noksanı not edecek. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 228.

lı ona; belki, kendi ömrünün de sonuna yaklaştığını hissettirmiş olmalı.

Tonguç'tan yaklaşık sekiz ay sonra, Yücel de hayata veda edecek. *Dünya* gazetesi başyazarı Bedii Faik, engin hoşgörüsünü, rindliğini anlatırken, tek istisnasının Enstitüler meselesi olduğunu yazacak: “Yalnız köy enstitüleri bahsinde muarızlarını affetmemiş ve bu konudaki tartışmalarda âdeta kılıç çekmiştir...”

BEŞİNCİ KISIM

MENKUP

“Komünistleri Himaye...”

Yücel'e Hücum

14 Mayıs 1950 seçimlerinden üstünlükle çıkan Demokrat Parti'nin hükümeti kurması beklenirken, apar topar Türkiye Millî Talebe Federasyonu genel merkezine gelen bazı fakülte talebe cemiyeti temsilcileri, yönetimlerinden yeni Milli Eğitim Bakanıyla ilgili kulis yapmasını istemişlerdi. Avni Başman'ın bakan olacağından söz ediliyordu; oysa “bu adam[ın] sol temayüllü olduğu ve Hasan Âli Yücel devrinin bütün icraatını idare ettiği bize malum ve mevsuk,” diyorlar, buna mani olunmasını istiyorlardı.¹ Entelektüel bir liberal-pragmatist eğitimci olan Başman,² sahiden bakan olarak atanacak fakat DP bünyesindeki milliyetçi-mukaddesatçı tazyike ancak iki ay 12 gün dayanıp istifa edecektir. Dikkat çekmek istediğim, kendisi bakanlıktan partisi iktidardan düştükten sonra hâlâ “Hasan Âli Yücel devrinin” izinin sürülüyor olmasıdır.

Bu kısımda, Hasan Âli Yücel ‘figürünün’, Soğuk Savaş anti-komünizminin inşasında nasıl tepe tepe kullanıldığını konuşacağız. Başta tabii Köy Enstitüleri olmak üzere onun bakanlık icraatı, Türkiye’de komünizm imgesinin oluşturulmasında ve çoğaltılmasın-

1 Kılıç Hristidis-Ergüz, 2010: 26-27.

2 Bayraktar, 2009. Başman'ın Yücel devrinin “bütün icraatını idare ettiği” iddiası, bu kısımda çokça göreceğimiz türden bir abestir.

da kilit bir işlev gördü. Şahsiyeti, bu işleve malzeme edildi – *men-kup*³ oldu...

Anti-komünizm

Cemal Kutay'ın çıkardığı *Millet* dergisinde aylar süren “Köy Enstitüleri ve Kızıl Plan” dizisinin 25 Aralık 1947 tarihli ilk bölümünde, bir Enstitülü öğretmenle yapılan ‘korkunç’ tren sohbeti, “haki ki vak’a” suretinde nakledilir. “Büyüklerimizin izinde yürüyoruz,” diyen “genç ve güzel” öğretmenin, İnönü’yü değil de Hasan Âli ve Tonguç’u “büyük” bildiğini zannedip hayal kırıklığına uğramış, derken kastedilenin Stalin olduğunu anlamıştır!

1976 yılında çıkan, Cumhuriyet dönemi boyunca eğitimde “komünist” tesirlerini “teşhir” etmeyi amaçlayan 700’e yakın sayfalık *Kızıl Rapor* adlı derlemenin 55 sayfası Köy Enstitüleri’ne ayrılmıştır, ilaveten yaklaşık 90 sayfası da Yücel’le ilgili konulara. Gerçekten güçlü bir sosyalist hareketin anti-komünist tehdit algısına ‘hitap eder’ vaziyette olduğu bir dönemde, tehdidin evveliyatına bakarken, illâ Köy Enstitüleri ve “komünist himayecisi Yücel” temalarına el atılıyordur.

Henüz sağ neşriyatın “şeyh-ül muharririn” değil 40’ına yaklaşan atak bir yazar olan Ahmet Kabaklı, Yücel döneminde “Bakanlığın önemli yerleri[nin], tercüme kitap dergi çıkarma işleri[nin] hep komünistlere ve solculara verilmiş” olmasını, “İkinci Cihan Savaşında Türkiye’yi Rusların işgal edebileceği hesa[bına]” bağlamıştı.⁴ Bakanlığının sona ermesinden 15 yıl sonra – ve ölümünün hemen ardından, ölenin arkasından kötü konuşurken, söylüyordu bunları! Bu da, anti-Yücel nefret üretiminin bir timsali.

Bakanlıktan ayrıldıktan itibaren başlayan bu nefret imalatının doruk ânı, 1947’de Kenan Öner’le davalastığı sıralardır. Nefretin gerekçesi, Milli Eğitim’de komünistleri himaye ettiği ithamıdır. 1944 Irkçılık-Turancılık Davası da bu fasıldan onun sır-

3 Arapçadan: Felâkete, talihsizliğe uğramış, bedbaht... Siyasî gadre uğrayanlar için kullanılan tabirdi. Yücel’in baş hasımlarından Nihal Atsız’ın kendisini “her devrin menkubu” diye tanımladığı bilinir.

4 Ahmet Kabaklı, “Hasan Âli Yücel”, *Hürsöz* (Erzurum), 14 Mart 1967.

tına yıkılır. “1944 olayının vesveseli silahşörü, köy enstitülerinin geniş yürekli koruyucusu”dur o; “ferman dinlemeyen cesareti” ile “malûm bir komünist olan Nâzım Hikmet’e hapiste tercümeler yaptırmış”, “bütün memleket düşmanlarına karşı kayıtsız ve alâkasız kal”arak komünistlere cesaret vermiştir; “üniversiteye muhtariyet verilmeden evvel, isteseydi fakülteyi komünistlerden temizleyebil”ecek iken yapmamıştır; ve saire...⁵ Türkçü Altın Işık dergisi Şubat 1947’de çıkan 2. sayısında, Sovyetler Birliği’nin yarı resmî yayın organı *Pravda*’nın tarihi belirtilmeyen bir haberine istinaden, “Moskova İlim Akademisi”nin,⁶ 1944’te milliyetçilere karşı neşriyat yaptırması nedeniyle Hasan Âli Yücel’e bir teşekkür-nâme sunmuş olduğu iddiasını ileri sürer. Oğlu ve kızının “fakültedeki komünist gençlerle kaynaşmaları manidardır,” denir; “Hasan Âli’nin fakültedeki cereyanı oğlu vasıtası ile körüklediği” iddiasını Kenan Öner de kullanır.⁷

1947’deki, geniş ele alacağımız davada, anti-Yücel misyonun kahramanı olan Kenan Öner, “hükümet teşkilâtı içinde” ve okullarda “bu kadar koyu komünistleri bir araya getiren Sayın Yücel bu hareketinin iyi niyete makrun [yakın] olduğunu bilmem iddia edebilir mi?” diye soracaktır. Bir yerde, Yücel’in himayesine mazhar olanlar hakkında “solcu ruhlu şahıslar,” der Öner. “Solcu ruhlu” tabiri, solculuğu neredeyse metafizik bir kötülük kaynağı olarak görmenin ifadesi... Öner, Yücel’in “komünist ve hatta sosyalist bir imana sahip olduğu iddiasında” bulunmadığını vurgulayacaktır. Yücel’e oportünistlik izafe eder o; bu karalamayı uzunca aktarayım: “İman, ne şekilde olursa olsun, insanlar ve insanlık için bir şeydir. Halbuki bu adam samimi surette ne sağcı, ne solcudur. Bir tehlikenin hayali bile onu soldan sağa, şarktan garba döndürür, kâh faşistliği, kâh Bolşevikliği terennüm eder. Hayatının rotası rüzgâra göre değişir, menfaat ve eğlencesinden başka bir şey düşünmez.”⁸ Yücel’i bizzat komünistlikten ziyade oportünizmle

5 Ataer, 1976: 116, 126, 132, 151, 162, 184.

6 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilimler Akademisi, olmalı.

7 Öner, 1947: 30-34. Hasan Âli’nin, üniversitede solcularla takılmasından rahatsız olduğu Can Yücel’i apar topar İngiltere’ye yolladığını Dördüncü Kısım’da belirtmiştik.

8 Öner, 1947: 65.

–ve bazen de gafletle– suçlamak, bu kampanyada baskın bir eğilimdir, başka örneklerini de göreceğiz. Peyami Safa, ölümünden sonra onu gaflet ve oportünizm gerekçeleriyle ‘aklayacak.’⁹ Onun solculuğunun, “yayılım ateş halinde bir telkin bombardımanının ortasında kalmış bir politika adamının çevresine intibak zoruna bağlanabilecek bir çeşit oportünizm” olduğunu, “bu uysallığından, kendisi müstesna, bütün solcular[ın] faydalanmış” olduğunu, –yani onu ‘kullandıklarını’– söyleyecek.

Yücel’in kendi partisinin, CHP’nin de bu kampanyanın dışında kalmadığını ihmal etmeyelim. Parti ileri gelenlerinden Suat Hayri Ürgüplü, 16 Şubat 1947’de günlüğüne kanaatini şöyle yazmış: “İrkçılar davasında haşın yola giden İnönü’yü de sürükleyen kendisidir. Komünist tanınan öğretmen ve profesörlerin parti ve Bakanlar Kurulu’ndaki acı konuşmalara rağmen koruyan kendisidir. Bu suçlamalara bu kadar şaşmaması lâzım!”¹⁰ Hasmane tavrını günlük notlarında saklamayanlar da vardır. CHP’yi komünizmle mücadele önceliğine adamaya adanmış bulunan Rize milletvekili Fahri Kurtuluş, memleket çapında dönemin, –anti-komünist edebiyatın sevdiği sıfatı kullanalım–, en “azılı” anti-komünistlerindendir. Partinin –bir bakıma onun yerini tutarak– yükselen yıldızı Nihat Erim, 1950 seçimlerinde “Hasan Âli Yücel için ‘komünisttir’ şeklinde yapılan propaganda[nın] çok sıkıntı ver”diğinden yakınırken,¹¹ bu propagandayı sanki bir tabii âfet gibi zikreder. Çok partili hayata geçişin 1946’daki ilk genel seçimini açık baskı yoluyla kazandıktan sonra iktidarını 1950 seçimlerine kadar ‘sündüren’ CHP yönetimi, Yücel’e yönelen tahripkâr kampanyayı hiç üzerine alınmamıştır. Yücel’i asıl menkup duruma düşüren, böylece yalnızlaştırılması olacaktır.

Yücel’in bakanlık emrine almasından sonra yüksek mahkeme kararıyla görevlerine geri dönmüş olan DTCF’li öğretim üye-

9 Son Havadis, 11 Mart 1961.

10 9 Şubat’ta da “Rus Büyükelçiliği’nde aşırı derecede sevilmesi ile maruftur,” notunu düşmüş! Ekşi, 2020: 135, 139. 1939-1943 arası Gümrük ve Tekel Bakanı olan Ürgüplü, bakanlığıyla ilgili yolsuzluk haberleri üzerine 1946 Şubat’ında istifa etmiş, Yüce Divan’da aklanmıştır. 1950’de DP listesinden bağımsız milletvekili seçildi. 1961’de Adalet Partisi’nden senatör oldu.

11 Erim, 2005-1: 447.

lerinin, 1948'de hükümetin çıkarttığı özel kanunla kadroları iptal edilerek tasfiye edilmeleri, CHP hükümetinin anti-komünist seferberliğinin timsallerindendir. Partinin yarı resmî yayın organı *Ulus*'ta bu olayın işlenişi de tipiktir. Üç öğretim üyesinin, Boratav, Boran ve Berkes'in görevden alınması, "Türkiye'yi çepeçevre saran kızıl tehlike karşısında korkunç bir hayat kaygısına düşen bu cemiyetin... millî müdafaa tertibi"dir buna göre: "Vatan komünist tehdidi karşısındadır. Millet komünizmin –bir set çekilmezse– er veya geç taarruza geçmesinden daima endişelidir. Millî şuuru temsil eden yüksek tahsil gençliği aşikâr surette vicdan huzurunu kaybetmiştir."¹²

CHP basını ve teşkilâtı, bu anti-komünist siyasete muhalefet eden *Tan* gazetesinin Aralık 1945'te bir linç güruhunca basılıp matbaasının tahrip edilmesinde müdahildi. Hükümet, 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni altı ay sonra kapattı.¹³ Kısacası, CHP hükümeti anti-komünist huşunetten geri kalmıyordu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet blokuna karşı ABD güdümlü "Hür Dünya"da yer alma yönündeki "millî politika" tercihinin icabıdır bu. Savaş sırasında tarafsızlık siyaseti güderken, sonunda anti-faşist Müttefikler'e meyletmekle beraber Nazi Almanyası'yla temasını uzun müddet sürdürmüş olan Türkiye'nin, kendini Batı'ya kanıtlamak için gayret sarf etmesi gerekiyordur. Müttefikler arasındaki havanın hızla bozulup Soğuk Savaş'ın emarelerinin belirmesiyle beraber, Sovyetler Birliği'ne karşı jeostratejik konumu, Türkiye'nin Batı ittifakına kabulü için kıymetli bir ihraç ürünü haline gelmiştir. Komünizm tehdidinin, –savaşı sırasındaki 'güvenilmez' tutumundan ötürü Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye diplomatik tazyikinden de istifadeyle–, canla başla işlenmesi, bu siyasetin hem dışa dönük hem içe dönük tahkimini sağlayacaktır.¹⁴ Sürengen bir "korucu icadına,"¹⁵ hafifletici sayılmasaydı çocuksu diyeceğimiz bir şey-

12 Feridun Osman Menteşeoğlu, "Eğer komünistlik fena değilse", *Ulus*, 2 Mart 1948.

13 Gökmen, 1998: 179-180.

14 Yalçın Küçük, Türkiye'nin, Soğuk Savaş'ı 'icat etmiş' olmasa da, 'kızıışmasında' etkin rol oynadığını ikna edici biçimde anlatır (Küçük, 1987a: 258-354).

15 Meşe, 2018: 329. Anti-komünizmin ideolojik bünyesi hakkında: Meşe, 2016: 21-51.

tanlaştırma ve ięrenęleřtirme eşlik eder. Velhâsıl, anti-komünizm, 1940'ların ikinci yarısından itibaren, gerçekten dehşetengiz sıfatını hak eden alarmist bir söylemle vahim bir ifrit ve tehdit olarak işlenecek; 1980'lere kadar Türkiye'nin resmî ideolojisinin temel sütunlarından biri haline gelecektir.

Anti-komünizm ayrıca, İslâmcı ve Türkçü muhalefetlerin meşru-laşmasını ve yaygınlaşmasını sağlayan bir platform teşkil etti. Aynı zamanda, elbette gerilimler baki kalmak üzere, ittifak etmelerini sağladı. İslâmcılık hem tek parti dönemi boyunca 'saklanmak' zorunda kalmaktan hem fikrî duraklama içinde bulunmaktan ötürü zayıflamıştı. Türkçülük, yükselişinin ardından 1944'te –netice-de 'aklansa' da– bir meşruiyet ve güç kaybı yaşamıştı. İttifak, iki akımın güçlerini birleştirerek çoğaltmalarına katkıda bulundu. Bu ideolojik etkileşim, o zamanlar milliyetçi-mukaddesatçı, sonralarıysa milliyetçi-muhafazakâr denilen bir bireşim, bir vasat da oluşturdu.¹⁶

Enstitüler - “Hasan Âli Yücel'in piçleri”

Komünizm propagandasıyla ilgili tedbirler geliştirmek üzere kurulan Meclis komisyonunda yer alan Nihat Erim, 2 Haziran 1948'de günlüğüne şu notu düşmüş: “Milli Eğitim teşkilâtımız ile ciddi surette meşgul olmak lazım. Ruslar sistemli bir tarzda işe oradan başlamışlar. Köy Enstitüleri hakkında şimdiye kadar dinlediklerim korkunç. (...) İsmail Hakkı Tonguç bu müesseseleri birer köylü proletaryası yuvası haline sokmuş. H. Âli Yücel de buna göz göre meydan vermiş. Enstitülerdeki öğretmenler, kitaplar hep aile, milliyet, vatan duygularını kıracak, sınıf mücadelesi şuuru yaratacak telkinlerle dolu imiş.”¹⁷

Bunları söyleyen, Yücel'in “kendi partisinden,” bir ‘dostu’... O aralar, Enstitüler'i skandallaştırma harekâtının gerçekten dehşetengiz ölçüye vardığı bir zamandı. 1947 Eylöl başında bir Enstitü'de Rusça öğretimi yapıldığı “iddiaları”nın Milli Eğitim Bakanınca yalanlanması üzerine Refik Halit Karay, “komşu milletlerin lisanlarını öğrenmenin lüzumundan” bahsederek, bu taassubu ya-

16 Bora, 2017: 286-297, 383-403.

17 Erim, 2005-I: 267.

dırgayan bir yazı yazmıştı.¹⁸ Hiç de solculuğuyla bilinmeyen usta edibin sakin, serinkanlı tutumu istisnaydı. Enstitüler etrafında koparılan gürültü, CHP muhiti dahil, ‘umumî efkârı’ etkiledi ve serpilmekteki anti-komünizmin kurucu malzemelerinden birini teşkil etti. Onu olağanlaştırmaları yanında, anti-komünizmin motiflerinin şekillenmesinde rol oynadıklarını göreceğiz.

Bu anti-komünist reaksiyon, Tonguç’un komünist, “en azından solcu” olduğu, Enstitü projesinin Sovyetler’den ilham aldığı, Enstitüler’de komünist öğretmenlerce komünizm propagandası yapıldığı, öğrencilerin müesses nizama isyana kışkırtıldığı, millî ve dinî hassasiyetlerden uzaklaştırıldığı, kızlarla erkekler arasında münasebetsiz ilişkilere mahal verildiği, iddialarından ilerledi.¹⁹

Türkiye’de dinî eğitimi ihyâ hareketinin ve reformcu (Abduhçu-Akifçi) İslâmcılığın önde gelenlerinden Ali Özek, “Hasan Âli Yücel’in açtığı” Köy Enstitüleri’nin “programlarına baktığımız zaman Rusya’daki komünist okulların aynısı” hükmünü verir.²⁰ Bunu iki “program” hakkında da bir şey bilmeden söylediği açıktır; bu projenin ilham kaynakları arasında SSCB tecrübelerinin yer almadığını geçen kısımda belirttik. Ama bu karalama, memnuniyetle kabul gördü.

“Eski komünist” sıfatıyla anti-komünist literatürün saygın –ve kesinlikle görece ciddi– bir müellifi olan Aclan Sayılğan, komünistlerin “toleranslı geçinen” bazı aydınların zaafından yararlanarak enstitülerde yuvalandığını yazar. O da Yücel’i hainlikten ziyade gafletle suçlayanlardandır: “Bu tip aydınların gafletidir ki, devrin Maarif Vekilinin dahi gözlerine kara perde indirmiş, ortalıkta dönenleri fark etmesine engel olmuştur.”²¹

Türkçü Nejdet Sançar, Köy Enstitüleri meselesini doğrudan doğruya, “yıllardan beri sürüp gelen Türkçülük-Moskofçuluk çatışmalarının bir safhası” olarak görüyordu.²² DP ve AP’nin milliyetçi kanadında yer alan tarihçi Osman Turan, 1967 Mayıs’ın-

18 Karay, 2015: 699. (Akşam, 3 Eylül 1947)

19 Karaömerlioğlu, 2006: 99-108.

20 Yıldırım, 2012: 34.

21 Akt. Hacıoğlu, 1962: 95.

22 Komünizme ve Komünistlere Karşı Türk Basını, 1966: 191.

da Köy Enstitüleri ile bir “kültür ihtilali” tasarlanmış olduğunu yazacaktı. Bolşeviklerin “amele kültürü” yaratma gayretleri boşa gittiğinden, memleket komünistleri de Çin’i misal alan bir teşebbüsle, Enstitüler sayesinde “‘Kızıl muhafız’ örneğinde unsurlar yetiştirme”ye kalkışmışlardı.²³

Bu tezvirat, Köy Enstitüleri ile ilgili Reşat Şemsettin Sirer döneminde başlatılan tahkikat ‘bulgularından’ da faydalanyor, fakat onlarla yetinmeden de “iddia” ürettiyordu. Söz konusu ‘bulgular’ arasında, Düziçi Enstitüsü’nde “şüpheli biçimde bir binanın keşfi ve şeklinin havadan tesbiti ile yarım kalmış bir ayağının daha inşa edilerek ipsilon harfine [Y] veya minkaleye [gönye] benzetilmek suretile orak çekiç” şeklinin belirdiğini belirleyen vehimler vardı.²⁴ Bir Enstitünün giriş kapısına “Tanrının yapamadığını biz yaparız” (“bozkırları biz donattık, Tanrının noksanını tamamladık” manâsına) “vecizesinin mermer üzerine nakşedildiği”, sonra silinip “Ne mutlu Türküm diyene” yazıldığı türünden ihbarlar vardı.²⁵ “Allah ile devlet olmasa bütün insanlık saadete kavuşurdu,” gibi telkinler yapıldığına; Nâzım Hikmet’ten ve başka “müseccel komünistlerden” şiirler okunduğuna, “Umumi Harp’te Sarıkamış’ta ölen Ruslara acıyan beyanlar”da bulunulduğuna dair anlatımlar vardı.²⁶ Ta 1950’de yapılan bir tahkikat, “komünist Sabahattin Ali’nin enstitüye getirilerek misafir edildiği ve sabaha kadar Açık hava tiyatrosunda öğrencilere konuşmasına göz yumulduğu” ‘cürmünü’ kayda geçirecekti.²⁷ Enstitü kütüphaneleri gerçekten cahilâne denmesi gereken nazarlarla taranıp, mesela sadece ılımlı İngiliz sosyalisti Harold Laski değil, anti-komünist popüler romancı Pearl S. Buck da komünist zanlısı neşriyat arasında sayılıyordu. Yoksulluktan, insanî sefaletten bahseden her kitap, komünist zanlısı idi. Neticede, anti-komünist propaganda, Enstitüler’de “Türklükten koparıp tarihi düşmanlarınızın hizmetkârları haline getirmek üzere çalışıldığı” neticesine varıyordu.²⁸

23 Turan, 2016: 285.

24 HH: 268-269.

25 Akt. Hacıoğlu, 1962: 57.

26 Komünizme ve Komünistlere Karşı Türk Basını, 1966: 27.

27 Arman, 2016: 435-436.

28 Komünizme ve Komünistlere Karşı Türk Basını, 1966: 178.

Bu coşkun saldırıya rağmen, Enstitüler'in 20 bine yakın öğrencisinden "aşırı" sol suçlamasıyla hüküm giyen sadece dört kişinin çıkması da, pek kimseyi ilgilendirmedir.

Bu arada sağ muhitlerde Enstitüler'i ve Enstitülüler'i tümünden karalamama ikazlarının da işitildiği oldu. Mesele, "sistemli kızıl propagandayı idare eden, Maarifte çöreklenmiş küçük bir zümre"den ibaretti onlara göre. Nitekim "bu alçakça propagandaya karşı ilk mukavemet cephesini kuran... ilk milliyetçilik bayrağını kaldıranlar", yine "bu okullarda Kremlin kölesi yapılmaya çalışılan Türk çocukları" olmuştu.²⁹

Ancak bu karalama kampanyasının süregittiği 1940'ların ikinci yarısında Enstitülü öğrenciler gittikleri yerlerde genellikle kötü gözle görülmüş, bazen "Hasan Âli Yücel'in piçleri" diye hakaretlerle uğramış,³⁰ bir vali bir öğretmene "Ulan Hasan Âli bebesi!" diye çıkmıştı.³¹ Tonguç asıl mücrim sayılsa, kendisi 'sadece' gafletle suçlansa bile, Yücel'in Enstitü skandalının sembolü sayıldığını görürüz. Talip Apaydın, uzun bir aradan sonra ziyaretine gittiği köydeki babasının, ağlaya ağlaya boynuna sarılıp "Hasan Âli Yücel'i, Hakkı Tonguç'u sizin yüzünüzden idam etmişler," diye havadisler işittiklerini aktarır. Köye ulaşan rivayetler, Enstitülü talebelerin de "Urusya'ya kaçarken" yakalanıp sürgüne gönderildikleri istikametindedir.³²

27 Mayıs'tan sonra Enstitüler'in yeniden açılması fikrinin ortaya atılması, sağda dehşetle karşılandı. Nispeten 'ılımlı' milliyetçi-muhafazakâr bir köşe yazarı, Kadircan Kafı, 27 Mayıs'ı da benimseyen bir dille, "27 Mayıs'ın bilhassa millî olduğunu anlamayan, daha doğrusu anlamak istemeyen kızıl ruhlu kimseler"ın bu tür emellerine karşı ikazda bulundu.³³ O sırada Dicle İlköğretmen Okulu adını almış olan Dicle Enstitüsü'nde okumakta olan, müstakbel Komünizmle Mücadele Dernekleri liderlerinden Orhan Ki-

29 Akt. Hacıoğlu, 1962: 23. Enstitüler'de sağcı bir grubun varlığından geçen kısım da söz etmiştik.

30 Gümüşoğlu, 2017: 427.

31 Anlatılana göre, öğretmenin bu söylediklerini Ankara'ya "telleyeceğini" söylemesi üzerine "şaka yaptım hoca!" diye geri adım atmıştır vali. (Makal, 2018: 181)

32 Apaydın, 2019: 183.

33 Akt. Hacıoğlu, 1962: 108.

verlioglu Aksoy, Enstitüler'in ihyâ edileceği “intibana” karşı hemen seferber olup, birkaç arkadaşıyla beraber derme çatma bir mescit açtıklarını anlatır.³⁴ Tonguç 1960 Haziran'ında öldüğünde, Nejdî Sançar, “Türk Milleti nazarında daha sağığında iken bir daha anılmamak üzere ölmüş bulunan bu zat ve Enstitüler” lehine yayımlanan makaleleri “elem ve esef”le karşıladı.³⁵ Nihal Atsız (Sançar'ın ağabeyi), “kinimiz dinimizdir,” dememişti boşuna...

“Ahlâk ve namus mezbahası”

Dinsizlik, anti-komünizmin popülerleştirilmesinde ve vulgarleştirilmesinde temel izleği teşkil etti. Dünyanın her yerinde, dindar kitleler nezdinde komünizmin “materyalist felsefesini” şeytanileştirmek, kolay olmuştur. Komünist olması gerekmez, sosyalist-solcu aydınların genellikle –ateist veya agnostik olması gerekmez– dine mesafeli olması, bu kolaylığı daha da kolaylaştırıyordu. Dine mesafe, dine düşmanlık olarak yorumlanıyor; Sovyetler Birliği'nin –aslında geçici bir süre uygulanan– dini ‘hayattan kazıma’ siyaseti korkunç bir ibret olarak zikrediliyordu. Komünizmi öncelikle din düşmanlığıyla eşlemek, aynı zamanda tek parti döneminin din siyasetine yüklenmek ve Kemalist laisizme meydan okumak bakımından da yararlıydı. Milliyetçi-muhafazakâr vasat, özellikle de İslâmcılar, komünizmi Kemalizmin “uç versiyonu, onun büründüğü daha uç bir çehre” gibi tasavvur etmeye yatkındı.³⁶ Kemalizm, “Batı hayranlığı” ve “taklitçiliği” ile, maneviyata kıymet vermeyen pozitivist-maddiyatçı dünya görüşüyle, dinî-manevî değerleri aşındırarak, –kendisi ‘komünizan’ olmasa bile–, komünizme elverişli bir yozlaşma zemininin oluşmasına hizmet etmişti buna göre. Hasan Âli'nin tabiriyle “hümanizma-komünizma kafiye oyunları, tekerlemeleri”³⁷ ile hümanizm müfredatının komünizm katarına bağlanması, bu ideolojik stratejinin nişânesidir.

“Dinsizlik ve ahlâksızlık merkezleri” olarak tanımlanır bu ede-

34 Kiverlioglu, 2016: 40.

35 Komünizme ve Komünistlere Karşı Türk Basını, 1966: 11, 25.

36 Örnek, 2015: 338 vd.

37 D: 121; HH-3: 65, 92.

biyatta Enstitüler. “Ahenkli Türk köyünde zoraki bir sınıf mücadelesi doğurmaya uğraş”mışlar, “Türk halkını millî hüviyetinden, millî seciyesinden, dinî şeâirinden uzaklaştırmak yolunu tut”muşlardır. Zaten komünistler, “çocukların ahlâkını bozma maksadı” güdüyorlardır.³⁸ DP iktidarı devrinde Milli Eğitim bünyesinde Haziran 1951’de hazırlanan raporun 2. bölümü “Köy enstitülerinde ahlâk durumu”na hasredilmiş; buralarda “ahlâksızlığın geniş ölçüde terviç edildiği... memleket ahlâkının ifsadı ve dolayısıyla komünizmin bir esasının daha yerleştirilmesi yoluna gidildiği anlaşılmaktadır,” hükmü verilmiştir. Bu raporda Enstitüler’de içkili ziyafetler düzenlendiği aktarılırken, bir enstitü müdürünün bir öğrenciyi çağırıp “Rus votkası al getir,” dediği gibi fantastik detaylar da yer alır.

Bu zihniyet dünyasında komünizmin ‘özü’ addedilen “din düşmanlığı”, tam bir ahlâksızlık anlamına geliyor, ahlâksızlık da kendini –şayet münhasıran demeyeceksek– en bariz ve çirkin çehresiyle cinsellikte gösteriyordu. Nitekim Köy Enstitüleri’nde dinsizlik ‘terbiyesi’ verildiğine dair galiz propagandanın kalbinde cinsellik vardır. Bu karalama edebiyatı, milliyetçi-muhafazakâr cinsellik anlayışını ve kaba cinsiyetçiliğini ‘çırılçıplak’ ortaya koyar.

Köy Enstitüleri Kanunu henüz çıkarken, kızlarla erkek öğrencilerin birlikte bulunmasını bir mendeburluk olarak gören muhafazakâr CHP milletvekilleri olduğunu hatırlayın. Bu ‘skandal’, sürekli dile dolanmaya devam etti. 1940’ların ikinci yarısındaki karalama kampanyasıdaysa, bu bahis artık doyulmaz bir oyuncak haline geldi.

Milliyetçi-mukaddesatçı, özellikle İslâmcı neşriyatta, kızlarla erkeklerin bir aradalığı, ayrıca bir şey söylemeye hacet duyulmayan bir rezillik olarak zikredilir. Eşref Edip’in şu anlatımına bakın: “Kız ve erkek çocuklar bir arada bulunduruluyor, her türlü rezaletler oluyor, sık sık idarecilere içkili, danslı ziyafetler veriliyor, mumlar söndürülüyor, diploma yerine, kucaklarında bir piçle evlerine dönenler oluyordu.”³⁹ Aleviliğin bir ibadet ritüelini “serbest seks” orjisine ‘yorarak’ karalamakta kullanılagelen “mum söndürme” mo-

38 Edip, 1972: 35 vd.; Komünizme ve Komünistlere Karşı Türk Basını, 1966: 50.

39 Edip, 1972: 22-23.

tifi de eksik bırakılmamıştır. Eşref Edip'in CHP iktidarı dönemini din karşıtı bir karanlık çağ olarak anlatan *Kara Kitab*'ında, Enstitüler'deki "her türlü rezaletler," geniş yer tutar. "Kız, oğlan karışık olduğu için sevişmeler, fuhuş ve rezaletler tabii hale gelmişti[r]". Eşref Edip'in nazarında – kız-erkek bir aradalığı, başlı başına ve kaçınılmaz bir ahlâkî rezillik 'garantisi' gibi otomatige bağlanmıştır. "Çok kızların diploma yerine bir piç ile evlerine döndükleri tesbit edilmiştir" safsatasını bir defa daha tekrarlar Eşref Edip. "Öğretmenler, öğrencilere tecavüz ederlerdi," gibi korkunç bir bühtanı büyük bir gönül rahatlığıyla savurur; "Adliyenin müdahalesiyle bazıları evlenmek zorunda" kalmışlardır. "Bir erkek öğretmenle bir erkek öğrencinin aynı kızla münasebette bulunmaları yüzünden çıkan kavgalara idare karışmaz, seyirci kalırdı," Eşref Edip'in anlatımına bakılırsa. Bazı kız öğrencilerin Rusya'ya gönderilip "orada iyice komünistliği öğrendikten sonra" gelip Köy Enstitüleri'ne tayin edildiği komplosunu 'aydınlatırken,' "kız (!) öğretmen" ifadesine o ünlemi koymadan yapamaz. Enstitüler'de "karısını, kardeşinin kolları arasında zinâ halinde seyreden kocanın hikâyesi" gibi "edepsiz, ahlâksız hikâyeler" anlatılıyordur. "Kaymak Tabacı" isimli rezil, iğrenç ve âdi bir hikâyenin el yazılı nüshası öğrenciler tarafından elden ele" dolaştırılıyor, "idare de bunu hoş görü"yordur. Eşref Edip, Enstitüler'in günahını neticeten Hasan Âli'ye yükler: "Halkçıların maarif vekili bütün bu rezaletleri biliyor, bile bile bu işleri işletiyorlardı. Oluk oluk milyonları, bu batakhanelere, bu komünist yuvalarına döküyorlardı." Onun son hükmüne göre, "Hasan Âli'nin Müslüman Türk Milletine yadigâr-ı mefsedeti olan Köy Enstitüleri ahlâk ve namus mezbahası" dir.⁴⁰

Büyük Doğu, 4 Kasım 1949 sayısında, Maarifimizin "en âli devrinde" Köy Enstitüleri'nde "resmen okutulan" müzik eğitimi kitaplarında yer alan halk türkülerinin erotik sözlerinden örnekler verir; bunların "topuklarınızdan saçlarınıza kadar kızarmadan ve hayâ terleri dökmeden" okunamayacağını söyler.

Bu karalama edebiyatında, bir hatıra defterinden alındığı söylenerek zevkle aktarılan bir anekdota bakılırsa, bir Enstitü öğretmeni, "komünist rejim insanı her yönden tatmin edicidir," diyerek, şu

40 Edip, 1972: 36-41.

‘iç gıcıklayıcı’ telkinde bulunmuştur: “Mesela şurada yüksek kısımda 28 genç kız var ki, bunların hepsi çocuk yapacak çağa gelmiştir. Öyleyse bunların kısır durması, çocuk yapmaması memlekete zararlıdır. Eğer rejim düzgün olsa, komünizmi kabul etsek, buradaki genç erkekler de boş durmaz.” Bir başka Enstitü öğretmeni, gûyâ, ‘açık ilişki’ telkininde bulunmuştur: “Arkadaş ben evliyim, karım var. Ben ona izin vermişimdir, kendim burada rahat durmayıp kendimi tatmin ediyorum. O niçin beni beklesin? Kendini tatmin ettirmek için köyünden herhangi bir delikanlıyı gözü tuttuğunda hiç çekinmeden tatmin ettirmesini temin etmişimdir.”⁴¹

Bahsettiğimiz 1951 raporu, mektuplara sardırmıştır. Bir öğrencinin kız arkadaşına aşk mektubu yazdığı, “mektup yazmak suretiyle aşkî münasebet tesis ettiği” nakledilir. “Fena niyetle mektuplaştıkları” bir öğrencinin bir öğretmenin “refikasına musallat olduğu ve her fırsatta laf attığı” nakledilir. Bir müdürün “bayan öğretmenlerle çok teklifsiz ve samimi münasebetler idame ettiği” nakledilir. İçkili bir sünnet düğününde bir öğretmenin bir öğretmen hanımın “kıcına parmak attığını” muhtardan duyduğunu aktaran bir dolaylı ‘tanık’, muhtarın “o zamanlar demokrasi olmadığı için bu gibi ahlâksız hareketleri kimseye söyleyemediklerini” nakletmiştir.⁴²

Bu iftira levazımâtında müstehcenlik zirvesini sanırım, çıkardığı *Serdengeçti* dergisi fiilen soyadına dönüşmüş bulunan Osman Yüksel’de buluruz. Osman Yüksel, kızlarla oğlanların ayrı durmasına hep dikkat eden itiraz eden Tonguç’un, onlara bilfiil “karışın çocuklar, sevişin çocuklar” telkini yaptığını aktarır. Bir müdürün “iyice şımarırlar, içlerinde çocuk düşürenler bile var” diye uyarması üzerine Tonguç, “Olsun efendim. Siz şehirlerde neler yapmazsınız. Biraz da bu işi Karaoğlanlar, karakızlar yapsınlar” demiştir gûyâ. Osman Yüksel’e göre Yücel ve Tonguç, Enstitüler’i “insan hârası” haline getirme niyeti gütmüşlerdir.⁴³

41 Akt. Hacıoğlu, 1962: 35; Ataer, 1976: 222. Bu mektuplarla ilgili (şayet varsalar) mahremiyet ihlâlinden bahsetmek, karşı karşıya bulunduğumuz zihniyet dünyası karşısında tabii pek naif kaçacaktır.

42 Ataer, 1976: 176-178.

43 Akt. Ataer, 1976: 221.

DP'nin en etkili Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri, 1951 Ocak'ındaki Meclis konuşmasında, Enstitü kadrolarından şöylesi 'alıntılar' aktarmıştır: "Aile kudsiyeti bir saçmadan başka bir şey değildir. Senin karın, benim karım diye bir şey tabiat ayırt etmemiştir. Bu insan egoizmasının meydana çıkardığı bir şeydir. Bunları ortadan kaldıracak elemanlar bizleriz."⁴⁴ Esasen karalayıcıların ahlâk düşüklüğünü ve marazî cinsellik telâkkisini ele veren bu karalama edebiyatı, 'en yetkili makamlarca' sahiplenilmişti.

İslâmcılar'ın Yücel imgesi

Komünizmi Kemalizmin 'bir adım ötesi' gibi takdim etmek, dönemin İslâmcılığının hem zaten 'öz' telâkkisi idi, hem de laisizme ve modernizme saldırmak için taktik tutamak oluşturunuyordu. Hasan Âli Yücel, bu saldırının gözde hedefi oldu.

İslâmcı literatürde tek parti dönemine ilişkin anlatıyı kuranlar, Eşref Edip'ten M. Ertuğrul Düздаğ'a, "dinî kitapları memleketten kamyonlarla toplatıp ayaklar altında parçalatan" İnönü tek parti döneminde İnönü'nün "akıl hocasının" Yücel olduğunu yazarlar.⁴⁵ Eşref Edip, bakanlığı sırasında "muhterem" diye andığı Yücel'i,⁴⁶ sonra, "adına Köy Enstitüleri denen komünist yuvaları[nda] planlı telkinatla çocukları dinden, ahlâktan uzaklaştır"makla, "dinsiz, imansız, komünist ruhu öğretmenleri himaye ve teşvik" etmekle, ayrıca "Farmason Doktor Adnan Adıvar"la beraber Şerefeddin Yaltekaya'yı", Kur'an'ı "düzme dile çevirme" maksadıyla Diyanet İşleri başkanlığına getirmekle suçlayacaktır.⁴⁷ Necip Fazıl'ın da bu 'komployu' konu ettiğini Dördüncü Kısım'dan hatırlayalım.

Hasan Âli'nin dindar 'yanı', bu saldırılarda ayrıca kullanılan bir malzemeye dönüştürülmüştür. Bu, hasımları nezdinde onun cürmünü riyakârlık hatta münafıklık derecesine yükseltir. Osman Yüksel, *Serdengeçti*'nin Nisan 1947'de çıkan 1. sayısında "Hasan Âli Yücel'e Mevlevilikten ne kalmış?" sorusunu, "bir tek şey kal-

44 İleri, 1977: 158-163.

45 Edip, 2010: 204-205; Düздаğ, 2009: 261.

46 Sayar, 2002: 131.

47 Edip, 1972: 89.

mış, o da ‘dönme’” diye cevaplar, bilinen galiz maço üslûbuyla: “Adam, icabı hale göre elli bin yöne doğru dönüyor. Yalnız kendi dönse iyi döndürüyor da.” Ona göre Yücel “ağzının sağ yanı ile Kur’an okuyup sol yanı ile de kızıl ısıklıklar çalan, bazen Müslüman bazen komünist olarak zamana uyan meşrep sahibi” bir “profesyonel dalkavuk”tur.⁴⁸ Necip Fazıl da, *Büyük Doğu*’nun 17 Ekim 1947 tarihli sayısında korkunç bir riya portresi çizer: “Gâh iş ve menfaat icabı Cumhur Reisi’nin validesine yanık sesiyle Kur’an okuyan ve dindar görünen, gâh bazı tasavvuf meraklılarına Mevlevi dervîşi geçinen... fakat hakikatte samimiyetsizlik, halisiyetsizlik, asliyetsizlikten başka hiçbir şeye ruhu yatmayan Hasan Âli Yücel...” Bu sayının kapağında, “Resmî Sistem Dinsizlik” yazısı altında bazı metin parçaları ve Yücel’in irili ufaklı üç portresi vardır. Bir hafta sonra (24 Ekim 1947), davasına atıfla, yapabileceği yeğâne savunmanın “Benim ruhumda hiçbir prensip ve sisteme samimiyet ve hâlisiyetle yataklık edebilecek tahayyüz hassası yoktur” itirafında bulunmak olduğunu söyleyecek. “Sırf misilsiz bir mabeyinci dehâsiyle” bir yerlere gelmiş, “şahsî bir ihtiras ve sat-hî bir gösterişten başka hiçbir davâ ve ruha intisabı olmayan... bir adam”dır o.⁴⁹

Yücel’in dindar “görünüşüne” karşılık “samimiyetsiz” olduğunu, mesela Kenan Öner ve devrin İslâmcılarından M. Raif Ogan da dillerine dolamışlardı. Onun, bakan olduktan sonra, “çömezlik ettiği... velinimet” diye andıkları Mevlevi şeyhi Abdülbaki Dede’ye arkasını döndüğünü, vefasızlık ettiğini yazdılar. Ogan, tıpkı Necip Fazıl gibi, bu karalamayı Öner-Yücel davasından sonra da sürdürdü. Abdülbaki Dede’nin oğlu Resuhî Baykara, 1951 Ocak başında *Büyük Doğu*’ya bu iftiraları kibar bir dille yalanlayan bir mektup göndermiştir: “O hiçbir zaman babamın aleyhine yürümüş bir insan değildir. (...) Hikmet Bayur müstesna, Türk maarifi onun kadar maarif ve irfanla alâkadar bir vekil görmemiştir.”⁵⁰

48 İZÜNİDER, 1997: 215. Osman Yüksel bu sözlerinden ötürü hapis ve para cezasına çarptırılmıştır.

49 Kısakürek, 2010: 185.

50 Sayar, 2002: 109-110, 198-200. Sayar, Abdülbaki Dede’nin, Yücel bakan olmadan yaklaşık üç yıl önce öldüğünü hatırlatır.

Necip Fazıl, Yücel'in 1949'da bir ortamda –kendisinin hidaye-te erince tövbe istiğfar ettiğini söylediği şiirleri arasında yer alan– “Kadın bacakları” şiirini ezbere okuduğunu nakleder. “Aklınca onun samimiyetsiz bir mürâî olduğunu” göstermek için yapmıştır bunu. Necip Fazıl, bu mürâilik suçlamasını, Yücel'in 1938'de şiir kitabını kendisine “Hakkında, her sıfatın âciz kaldığı Şair Necip Fazıl'a” ithafıyla yollamış olduğunu ileri sürerek iade eder. Necip Fazıl'la Yücel'in uzunca bir müddet ahabplik ettiklerini Dördüncü Kısım'da görmüştük. Hatta Necip Fazıl, bakan olduğu zaman, “nesildaş sıfatıyla” kendisinden çok şey ümit ettiğini, “didiklemek isteyenlere karşı kalemi ile korumuş ve sonunda bundan nadim ve mahçup olmuş” olduğunu yazacaktır 1949'da *Büyük Doğu*'da.⁵¹ Ancak “Üstad”, İslâmcı-muhafazakâr muhalif çizgisini belirginleştirip ‘davaştırdıkça’, yollar ayrıldı. Muhakkak, kendine hayranlığına kâfi karşılık bulamamasının da payı olsa gerek. Neticede eski “nesildaşı” ahabı, “rate [Fransızca kifayetsiz]-kavruk şair ve ezberleme felsefeci”ye, onun “kaşlarının ucunu yukarı doğru fırçalaması” da “büyüklük özentisinin” deliline dönüştü.⁵² Necip Fazıl, eski ahabını bilinçli bir hasımdansa kullanışlı bir gafil olarak sunarak da küçük görüyordu bu arada. Köy Enstitüleri hareketini “el ele idare eden” Tonguç ve Sabahattin Eyüboğlu, “Hasan Âli'yi, alınlığı ay-yıldızlı ve tepesi sorguçlu sultan beygirleri gibi solculuk arabasına koşup, habire sür”müşlerdi.⁵³ *Büyük Doğu*'nın 7 Haziran 1947 tarihli sayısında, “başını alıp eğer kabul ederlerse Efganistan'a maarif müşaviri olarak gitmesi ve memleketten kaçması,” istenmişti Yücel'in.

1947 davasının tantanasının üzerinden on yıldan fazla geçmiş, Yücel çoktan siyasî hayattan tasfiye olmuşken, 1959'da *Büyük Doğu*'da Necip Fazıl'ın kin dolu bir hakaret yazısı çıkacaktır. Yazı, “Silindir şapkalı köpek” başlığını taşır. İsmi verilmeden –“silindir şapkalı köpek” lâfı defalarca tekrarlanarak– sövülenin Yücel olduğunu şuradan anlarız: söz konusu kişi, “büyük adam” tarafından sorulan “nâmütenahi ile sıfır arasında fark” hakkındaki soruya “si-

51 Kısakürek, 2013: 108-110; Kısakürek, 2017: 249.

52 Kısakürek, 2017: 250.

53 Kısakürek, 2017: 260.

zinle benim aramdaki fark pašam!” cevabını vermiştir! “Ah, o her şeyin mes’ulü, silindir şapkalı köpek tıynet!” diye lânet eder Necip Fazıl; “ahlâk zaafımız onun, ruh zaafımız onun, fikir zaafımız onun yüzünden”dir. O, “ruhuna, buzdağlarını limon bahçesine çeviren ılık samimiyetten tek zerre düşmemiş mahlûk”tur. “Dün, din adına; bugün inkılâp hesabına yobaz” olanın timsalidir; “her devrin sahtekârı”dır. Bilhassa “şanlı (!) İnönü zamanesi”nde, “Kemeraltı fahişeleri gibi, işi tam bir mesleki yırtıklığa dök”müş; İnönü’ye “Milli Şef” diyebilmek için, “mezarsız bırakılan ‘Kahraman’a ‘Ebedi Şef’ yaftasını takmış”tır.⁵⁴ Bu kindar fikr-i takip, milliyetçi-mukaddesatçı muhitlerde Yücel’in nefret etmekten haz duyulan bir figür haline geldiğini örnekliyor.

Milliyetçi-mukaddesatçılığın iki anlamda da vasatını teşkil eden *Serdengeçti*’nin anti-Yücel savletine değinmiştik. Osman Yüksel, yaklaşık üç buçuk ay tutukluluktan sonra serbest kalınca “Yüksek vekâletin alçak vekiline” hitaplı bir dilekçe vererek öğrenim hakkının iadesini talep etmiştir. Anlatımına bakılırsa, bakanın makamına da çıkmış, Yücel kendisine vatandaş sıfatıyla beraat ettiğini ama öğrenci sıfatıyla beraat etmediğini bildirmiştir. Vatandaş sıfatıyla aklananın öğrenci sıfatıyla da aklanmış sayılacağını belirtmesine karşı Yücel “böyle saçma sapan mantık olamaz,” demiş, Osman Yüksel de “mantığı kendisinin liseler için yazdığı Mantık kitabından öğrendiklerini,” söyleyerek mukabele etmiştir. Bu vesileyle, bayıldığı süfli söz oyunlarından birini uydurur: “Beni tuttuğum yoldan Yücel değil, ecel gelse döndüremez!”⁵⁵ Osman Yüksel, derginin Nisan 1948 sayısında “meğer Hasan Âli bir değil iki kere sıfırmış” hükmünü verir. Zira sözümona, Köy Enstitüleri’ne bütçe çıkartmak uğruna İnönü’yü ululayıp, dehasını övmüştür. O da, yıllarca kinini gütmeye devam edecek, 1956 Mart’ında “iftiraya, gadre uğramış mühim adam pozunda” yine “sahnedey” olmasına karşı “dikkatli olalım” ikazında bulunacaktır; “ellerinden gelse DP iktidarını bir kaşık suda boğacaklar”dır.

Nurettin Topçu’nun *Hareket*’inde, Hasan Âli Yücel bahsi yoktur.

54 Kısakürek, 2013: 175-178.

55 Akt. Kurnaz, 2012: 432.

Türkçülerin Yücel imgesi

Türkçülerin Yücel’le cengi daha erken başlamıştı. Dördüncü Kısım’dan hatırlarsak, Nihal Atsız 1943 Ekim’inde Başbakan Saracoğlu’na açık mektuplarında, komünistleri himaye etmekle suçladığı Yücel’i istifaya davet etmişti. 1944 Mayıs başında komünist olarak üzerine himaye gördüğü ithamına karşı Sabahattin Ali’nin Atsız’a açtığı davadaki nümayiş, sonra 19 Mayıs’ta İnönü’nün onları suçlayan nutku üzerine, ırkçılık-Turancılık davası açılmıştı. Yücel, Türkçüler tarafından kendilerine dönük bu “tertibin” baş faili olarak görüldü.

Her şeyden önce, Sabahattin Ali’nin Atsız’a dava açmasının, Yücel’in kışkırtmasından kaynaklandığına kani idiler. Sadece Türkçü değil milliyetçi-muhafazakâr anlatılarda, Sabahattin Ali’nin bunu Orhan Şaik Gökyay’a itiraf ettiği, “Ben yapmayacaktım ama Hasan Âli böyle istedi,” dediği aktarılır. Gökyay, Yücel’le beraber Fali Rıfkı’nın da dava açması için Ali’yi sıkıştırdığını ekleyecektir.⁵⁶ CHP zirvelerine yakın gazeteci-milletvekili Asım Us da, Yücel’in Sabahattin Ali’yi dava açmaya teşvik ettiğini, ona *Ulus*’un avukatını ayarladığını, herkesin bildiği sır mahiyetinde not eder.⁵⁷

Türkçü ve milliyetçi-muhafazakâr neşriyat, Yücel’i daha da fazlasıyla, 3 Mayıs’ta polisi Atsız yanlısı nümayişçilere “saldırtmak”la, sonrasında da ırkçılık-Turancılık davasında Türkçülere eziyet ettirmekle suçlar. Milli Şef’in “Kremlin’in gözüne girmek” kaygısıyla “milliyetçilere” karşı alınacak tedbirler hakkında “Hasan Âli Yücel başkanlığında bir heyete” rapor hazırlattığı ileri sürülür.⁵⁸ Buna göre Yücel, Türkçüleri tasfiye etme planının faili ve yürütücüsüdür.

Orkun’un 6 Nisan 1951 sayısında, 1944 Nisan sonunda dava öncesinde Ankara’ya gelen Atsız iki arkadaşıyla yolda yürürlerken, arabayla aksi istikametten gelen İnönü’yle ve Yücel’le karşılaştıklarına, Yücel’in onları görünce eliyle İnönü’ye gösterdiğine ve “sert sert” bakışıldığına dair bir sahne anlatılır. Yücel’in polisin muame-

56 Ataer, 1976: 93, 124, 135, 151.

57 Us, 2012: 537.

58 Ayvazoglu, 1998: 371.

le biçimini sevk ve idaresine dair iddialar hakkında delil olarak, böylesi 'izlenimlerden' daha fazlasını göremeyiz.

Osman Yüksel, Atsız-Ali davasında Yücel'in polisi kışkırttığı, protestocu öğrencilerin okuldan atılması talimatı verdiği, Vali Tandoğan ve Falih Rıfkı Atay'la beraber Emniyet müdürlüğüne gelerek işkencelere nezaret ettiğini ileri sürer.⁵⁹ Nihal Atsız, nezaret altındayken kapı önünde nöbet bekleyen polislerin bile "bütün bu işlerin Yücel'in başı altından çıktığını" söyledikleri iddiasındadır. Irkçılık-Turancılık davası sanıklarından Hikmet Tanyu, nezarethanede iken Yücel'i "birkaç defa merdivenlerden inerken gördüğü" iddiasındadır. Tanyu'ya bakılırsa, Emniyet Müdürü onu hükümete karşı bir tertip içinde oldukları yönünde ifadeye zorlamış, rıza göstermeyince "Bu şahsı eziniz!" emri vermiş, tepki gösterince "Hükümet böyle istiyor," demiş, Tanyu'nun "Hükümet demeyiniz, Hasan Âli deyiniz," itirazı üzerine de "Evet, Hasan Âli istiyor!" ikrarında bulunmuştur.⁶⁰

Atsız'la Yücel arasında da eskilere giden bir tanışıklık vardır, fakat Necip Fazıl'la olduğundan daha çabuk uzaklaşmışlardır. Yücel, Atsız'la tanışlıklarından hiç bahsetmez. Atsız, Hasan Âli'yle 1928 veya 1929'da Darülfünun öğrencisiyken Pertev Naili arıcılığıyla tanıştığını aktarır. O aralar, Fuat Köprülü'nün Türk edebiyatıyla ilgili yazdıkları hakkındaki görüş ayrılıkları dışında bir ihtilâfları olmamıştır. Kendisi 1930'da Türkiyat Enstitüsü'ne asistan olunca da "ahbaplıklarının" sürdüğünü anlatır. "Herkesin nabzına göre şerbet vermesini daha o zamandan beri bildiği ve meclisdekileri eğlendirmekte üstat olduğu için kendisinden hoşlanırdık," der, Atsız. Gerçi o sıralar da Hasan Âli'nin ölen askerlerden "istihfafla bahsetmesi"nin, "militarizmin aleyhinde bulunması"nın hoşuna gitmediğini ekleyecektir. Ona göre, *Orhun*'un 21 Mart 1934 tarihli sayısında yayımladığı "Alaylı âlimler" yazısı üzerine araları bozulmuştur.⁶¹ Bu yazısında Atsız, Yücel'i Enstitü'de kendisinden,

59 Akt. Kurnaz, 2012: 375-382.

60 Ataer, 1976: 93-94, 151, 154-155.

61 Atsız, 1992: 187-188. Atsız, 1959'da *Büyük Doğu*'da tanışıklıklarının hikâyesini biraz daha genişleterek tefrika etmiştir (Atsız, 2018: 54-64). Bu vesileyle, Atsız'ın ideolojik evreni hakkında bir yorum için bkz. Bora, 2017a: 278-284.

Ahmet Caferoğlu'dan ve Abdülkadir İnan'dan Türk edebiyatı hakkında dinlediklerine dayanarak hem intihal yapmakla hem divan edebiyatını yerip halk edebiyatını yüceltme niyetiyle bilgileri çarpıtmakla suçlar. "Ağızdan kapma malûmatla yazan... alaylı âlim... amatör müptedi", "ilim hezeyanı" mahiyetinde "bir cehalet senedi" ortaya koymuştur ona göre; "bilmediğini de bilmiyor"dur.⁶² Bu sert tenkidi, Yücel'in bu kitabı resmî ders kitabı yaptırtması "facia"sını önlemek için "vicdanî bir vazife" icabı yaptığını söyler Atsız. Ona göre Hasan Âli, bu yazı üzerine kendisine düşman olmuştur.

Atsız, 1934'te kapatılmış olan *Orhun*'u 1943'te yeniden çıkarmak için Bakanlar Kurulu'na izin başvurusunda bulunduklarında, ümitsizdir, zira Hasan Âli'nin engelleyeceğini bekliyordu.⁶³ Ama izin çıkar. Hasan Âli'nin Atsız hakkında iyi düşünmediği kesindir; bizzat Türkçü kimliğini 'üzerine alan' biri olarak, onun Türkçülüğünü yanlış-milliyetçiliğin ölçüsü sayıyordu. Bunu İkinci Kısım'da gördük, aşağıda da göreceğiz. Yücel'in bakanlığı sırasında Atsız'a özel bir husumet güttüğünü gösteren bir somut vaka var: Atsız'ın, çıkarılmış olduğu kamu görevine (devlet okullarında öğretmenliğe) dönmesi için önceki bakan Saffet Arıkan döneminde başlatılan işlemin Yücel tarafından durdurulması.⁶⁴ Özel okullar da bakanlığa tabi bulunduğundan, Yücel Atsız'ın kendisine karşı hissettiği türden bir "düşmanlık" gütse, oralarda çalışmasını da engelleyebilirdi. Nitekim 3 Nisan 1944 nümayişinden sonra bu tasarruf yapılacak, bakanlık emriyle Özel Boğaziçi Lisesi'ndeki görevine son verilecektir.

Buna mukabil Atsız, Yücel'e husumet mesaisini sektirmeden sürdürmüştür. 1941'de yayımladığı (toplatılan), tek-parti/Millî Şef

62 Atsız, 1992: 170-177; Atsız, 2018: 55.

63 "Pek sayın ve değerli dostum Hasan Âli.. ben dergi işleriyle falan uğraşıp yorulmayayım diye buna engel olacağı muhakkaktı," diye dalgasını geçecektir – 1959'da. Atsız, 2018: 212.

64 Atsız, bu iade işlemine, kendisine haber verilmeden Türk Dil Kurumu yöneticilerinden Besim Atalay'ın dahliyle girilmiş olduğunu yazar. Daha sonra, görevine iadesi için devreye giren Fethi Okyar, Şerafeddin Yaltkaya, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mükrimin Halil Yinanç, Orhan Saik Gökay ve Kâmil Su'yu da atlattığını ileri sürer. Atsız'a göre, bu işi halletmek için, zamanında Türk Tarih Kurumu aleyhine yazdıklarından caydığını bildirmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Atsız, 1992: 188-190). Yinanç vasıtasıyla bu şartı ileri sürdüğünü Yücel kendisi de yazar (D: 14).

rejimini hicveden *Dalkavuklar Gecesi*'nde Hasan Âli'yi temsil eden tip, başrollerden birindedir ve grotesk bir şekilde aşağılanır. Adı, pek de yaratıcı olmayan bir biçimde, Hasan Âli'nin tersten yazımıdır bu figürün: Filozof İlânasam – a'daki şapka bile eksik değildir. Bir sahte-âlim ve her şeyden önce baş döndürücü derecede oportünist bir dalkavuktur, İlânasam. Sahneye, “Her şeyin pundunu bulan filozof” başlıklı bir bölümle girer. “Gözlerinin ışığını” örten kalın kaşları vardır; kaşlarının altında “mel'un bir bakışla bakan gözleri” ve “sevimsiz ve yalan dolancı yüzü ile” bir Hattî'ye benzemiyordur. Hicviye, ‘hayalî’ Hattiler ülkesinde geçer – Atsız, İlânasam suretinde Hasan Âli'nin ‘ırken yabancı’ olduğunu imâ eder böylece. Filozof İlânasam, “keyfine düşkün, tembel bir adam”dır fakat “kendisini satmasını bilir.” “Kendisinden başka kimseyi düşünmez.” “Düşünen bir köpek”tir. “Bozuk bir süt emdiği... anası onu yılan yumurtasıyla beslediği için çok hain”dir. Açıkça tavır almadan, “geriden bazı ateşlileri kışkırtarak” hasımlarını “dövmeğe heveslendirir.” “Her şeyin pundunu bularak yaşar.” “Bir şeyler olmak istiyor”dur. Krala övgü şiiri yazarak, eğlendirmek için türkü söyleyerek, onun suyuna giderek kendine alan açar. Kralın huzurunda, on yıl önce zehir olduğunu söylediği, şimdiyse “boya” dediği sıvıyı içip içmeyeceği sorulunca lâfı değiştirip yazdığı övgü şiire getirerek kendini kurtaracak kadar kurnazdır. Dalkavukluk sahnelerinden birinde, kralın “sıfır nedir?” sorusuna verdiği “Mesele: sizin karşınızda ben!” cevabıyla, şayet İlânasam'ın kimliğiyle ilgili bir tereddüt kırıntısı kaldıysa onu da izale eder!⁶⁵ Zaten Hasan Âli'nin “Sıfır” lâkabı en fazla Atsız'ın diline dolanmıştır, yine göreceğiz.

Atsız, Öner-Yücel davası vesilesiyle *Kür-Şad* dergisinin Temmuz 1947 sayısında, “Hasan Âli hesap vermelidir” başlığıyla meydana okumuştur.⁶⁶ “Bugün Türkiye’de bir Hasan Âli meselesi, daha doğrusu millete hesap vermeğe mecbur bir Hasan Âli vardır,” sözleriyle başlar yazı. Bakanlık icraatıyla “umumun nefretini üzerine çeken bu adam”ın “gazete tenkitleriyle, mizahî hücumlarla ve kuşa çevrilmekle yaptıklarının hesabını vermiş sayılamaz,” der. İşle-

65 Atsız, 2015: 6-7, 13, 17-18, 22, 33.

66 Atsız, 1992: 179-185.

diği komünistleri himaye suçundan ötürü Divan-ı Âli'de (Yüce Di-
van) hesap vermesi gerektiği kanısındadır. “Komünistlikten baş-
ka hangi meziyeti” olmayan Sabahattin Ali başta olmak üzere, Şev-
ket Aziz Kansu, Sadrettin Celâl Antel, Pertev Naili Boratav, Hasan
Âli Ediz, Abdülbaki Gölpınarlı, Muzaffer Şerif Odabaşoğlu, Ni-
yazi Berkes, Mediha Berkes, Behice Boran ve Adnan Cemgil'i, ba-
kanlıkça görev verilerek veya görevde kalmalarına göz yumularak
himaye edilen komünistler olarak sayar. Yayımlanan klasik eser-
ler arasında “bir tek Türk klâsîğini neşrettirmediği halde birçok
Rusça eserleri tercüme ettirmesi”,⁶⁷ bakanlığın “komünist dergi-
si” *Yurt ve Dünya*'ya abone olması, başka cürüm kalemleri olarak
sayılır. Atsız, Türkçü dergiler, “Moskova'ya cemile yapma” kaygı-
sıyla “tarihin hiçbir zaman affetmeyeceği bir gafletle” kapatılma-
sı karşısında “Türk milletinin ve bilhassa gençliğin sessiz, fakat
derin gayzından ürken” Hasan Âli'nin, *Yurt ve Dünya* sahiplerini
–son sayısının maddî zararını bizzat ödeyerek!– dergiyi kapatmaya
ikna ettiğini söyler. Atsız, Hasan Âli'nin bu suçlarını itiraf etmezse
“bu sefer de bizzat kendisi için bir mevlit okutmaktan başka çaresi
kalmayacak,” diye bağlar hücumunu. Yine hiç peşini bırakmayan,
göze girmek için İnönü'nün annesinin mevlit okuduğu ‘konusu’...

“Sıfır” lâkabını, Osman Yüksel'den, Necip Fazıl'dan bile fazla,
Atsız'ın diline doladığını söylemiştim. Öner-Yücel davasının akı-
şı içinde yazdığı ikinci hücum yazısının başlığı, “Sıfıra cevap”tır.⁶⁸
Yine *Kür-Şad* dergisinin Kasım 1947 sayısındaki yazıda, zaten ön-
ce “Sıfır” adlandırmasına izahat getirir. “Yazması kalemime ağır
gelen ‘Hasan Âli’yi kullanmaktansa, sevimli ve hoş ‘Sıfır’ı” tercih
ettiğini söyler. “Ancak Atatürk'e nispetle sıfır olduğunu iftiharla
ileri sür”mesine karşılık, sıfırın bütün rakamlara nispeti yine sı-
fır olduğu için, Hasan Âli'nin “hiç” olduğunu söyler. Yazı boyun-
ca –79 kez– üzerinde tepinerek kullanır bu adlandırmayı. “Sıfır”ı,
komünistleri himaye etmekten ve kendisine ve efradına şahsen kin
gütmekten gayrı, “tesiri büyümeğe başlayan” Türkçülere karşı ted-
birlerin idaresine bizzat talip olarak bu işi husumet şevkiyle üst-

67 Birazdan geleceğimiz sonraki hücum yazısında, Dostoyevski, Tolstoy v. için “yan
barbar ve aşağılık Moskof'un klâsikleri” diyecek.

68 Atsız, 1992: 187-206.

lenmekle suçlar. Kendisinin buna tepki olarak Başbakan Saracoğlu'na yazdığı ikinci açık mektuptan “fena halde sarsıl”mış, –“hatta o gece sabaha kadar düşünüp sigara içmekten zehirlen”miş!–, “bu darbeye sersemleye[rek]” Sabahattin Ali'ye dava açtırtmıştır. Dahası, dava günü, 3 Mayıs 1944'te yapılan protestoları büyük bir tehdit olarak gösterip “cumhur reisini iğfal” etmeyi başarmış ve “Türkçülere karşı bir Haçlı seferi tertip” etmişti.⁶⁹ Hasan Âli'nin ırkçılık-Turancılık davasının “ancak sanıkların ve avukatlarının görebileceği bazı vesikaları”na sahip olmasını (Hasan Âli bunları Kenan Öner'e karşı davası vesilesiyle yayımlamıştır), onun bu ‘operasyonun’ baş faili olduğunun kanıtı olarak sunar. Bu arada, “Maarif Vekâleti kendisine Boşnak Âli Efendi'den irsen intikal etmiş bir çiftlik değildi,” derken, bir gayrı-Türklük ‘ithamı’ savurmaktan geri durmaz – Yücel'in yıllar sonra “Türk'üm” diyene “Türk değilsin” demenin “nifak tohumu ekmek” olarak yorumlayıp, “Boşnak olsa ne çıkar, o da Allah'ın kulu / Fakat ecdadım belli, dedemgil Trabzonlu,” diye şerh düşeceği bir ‘sataşma’.⁷⁰ Atsız, oğluna yazdığı “bütün milletleri bize düşman gösteren” vasiyetnamesinin Yücel tarafından “hazmed[ilememesini]”, aralarındaki farkın özeti olarak sunar. “Moskofları gücendirmemek uğruna Türkçülere karşı takınılan yüz kızartıcı durumun” bir özetidir bu fark; Atsız, genel olarak “yabancılarla dostluktan bahsedenlere, hele bunda samimî olanlara sadece ac[ıdığını]” söyler. “Nazi dostu” suçlamasını geri çevirirken, buna karşılık 63 Rus klasığı tercüme ettirtmesinin “Sıfır”ın “Moskof hayranlığını göstermeğe kâfi” olduğunu söyler. Bağlarken, “fikir ve kanaatlerinde samimi” olmamakla, “olayların pundunu bularak yaşamak”la, “esen rüzgâra göre dönmek”le suçlar Yücel'i. “Kendisine karşı olan umumî nefretin sebepleri” üzerine, “akşam karanlığında evine dönerken üniversitelilerin kendisine niçin sövdüğünü” düşünmesini öğütler. Yücel'in, davasındaki son konuşmasında bu sövgüleri üzüntüyle aktardığını göreceğiz. Atsız, “küfür işitince kadın gibi ağlamak değil,

69 Atsız, Yücel'in İnönü'yü “kışkırtmak” için. Türkçüler'in “doğu vilâyetleri halkını Kürt saydığı” iddiasını kullandığını söyler. “Aile ocağı bakımından Siirtli olan devlet başkanı, Sıfır'ın aklımızdan bile geçmeyen yalanlarına inandığı için bu sözlerden haklı olarak yüksünmüş”tür ona göre!

70 DB: 57-58.

erkek gibi dövüşme[si]” gerektiğini de ekler öğüdüne. *Erkekçe şiddet*, Atsız’da şeref kodu ve bizzat haklılık teyididir.

Nihal Atsız’ın kardeşi Nejdet Sançar, aynı yıl (1947), *Hasan Âli ile Hesaplaşma* adlı bir küçük kitap yayımlamıştır. Burada da, yine mutad “Sıfır” veya “Sıfır hazretleri” diye anılır Hasan Âli – bir yerde de, “tahtessıfır [sıfırın altında] olduğu bile şüpheli olan bu solda sıfır”... Kitapçıkta Yücel’in Türkçülere kinine ilişkin ‘veriler’ epey yer kaplar. Kendisi de öğretmen olan Sançar, kendi mağduriyetini anlatır uzunca. Anlatımına göre, 1939 sonbaharında Yücel’in Sivas Öğretmen Okulu’nu ziyareti sırasında diğer öğretmenlerle beraber ona “karşıcı çıkma”mış, yatakhane odasında mektup yazarken, bakana okulu gezdiren müdürle beraber içeri girince mecburen karşılaşmıştır. Yücel, “Biz sizi görmek için buraya kadar geliyoruz da siz bizi görmek için niye çıkmıyorsunuz?” diye tarizde bulunmuştur. Biraz sonra müdürün çağırması üzerine onun makam odasına gitmiş, diğer öğretmenler ve vali bakanın “gevezeliklerine gölüşürlerken” kendisinin “sakin ve ciddi kalmasının”, Hasan Âli’nin “kaşlarının çatılmasına sebep ol”muştur. Maarifle ilgili gidecek sertleşen bir münakaşaya tutuşmuşlar; başta, “fikirlerini açıkça ve serbestçe söyleyebilmek için kendisinden müsaade istemiş”, Yücel de “müsaade etmiş, hatta kızmıyacağına dair söz de vermiş”tir. Fakat onun eleştirilerine “tatmin edici cevaplar bulmakta müşkülâta uğradıkça” sertleşmiş ve yine “kaşları gözleri oynamaya” başlamıştır. Sonunda, özel kalem müdürüne “bu öğretmeni vekâlet emrine al!” emrini vermiştir. Sançar, birkaç gün sonra, Ankara’da görevlendirildiğine dair bir tebligat almış, Ankara yerine Balıkesir’i isteyince, oraya atanmıştır. Bu arada Orhan Şaik Gökyay’ın tavsiyesiyle Ankara’ya gidip Hasan Âli Yücel’i bir toplantı esnasında görmüş, ona “oğlum” diye hitap eden bakan, Atsız’ın kardeşi olduğunu öğrendiğini, Sivas’taki sert muamelesi için teessüf ettiğini söylemiştir.⁷¹ Doğrusu, hele ‘Türk devletlû geleneği’ düşünüldüğünde, çok feci bir ‘husumet gütme’ ve eziyet vakası değil! Sançar, Atsız’ın eşi Bedriye Atsız’ın da açığa alındıktan sonra hakkında bir suçlama olmamasına rağmen göreve iadesinin sürüncemede tutulmasını, Sançar’ın eşi Reşide’nin benzer bir muameleye uğramasını, niha-

71 Sançar, 1947: 22-24.

yet kendisinin de tutuklanmasından evvel bakanlık emrine alınmış olmasını, diğer husumet ve mağduriyet vakaları olarak sayar. Bunları, Yücel'in mahkemedeki konuşmasında Nihal Atsız'ın "yaşama medarından mahrum kalmaması" için özel liseye tayinine müsaade ettiğini söyleyerek "şefkat taslamaya" kalkmasına mahal vermek için anlattığını söyler. Umumiyetle, 1944 davasındaki tutukluluk ve işkencelerin yanı sıra Yücel'in 'zulmüne' ilişkin bu hikâyeler, Türkçülerin 1944'ü mitleştiren mağduriyet anlatısına hizmet eder. 1951-1952 arası çıkan *Orkun*'da, "1944-1945 Türkçülük-Turancılık Davası", sabit bölümdür.

"Yıkılışını istifa diye yaldızlıy[an]... demokrasi mağlubu" diye tanımlar Sançar Yücel'i. Ta 1973'te çıkaracağı *İsmet İnönü'yle Hesaplaşma* kitapçığında onu "kızıl ideolojinin koruyucu bakanı" diye tanımlayacak; İnönü'nün "Türkçülere karşı haclı seferi"ni başlatan konuşmasının metninin "sevgili Hasan Âli'sine" "ısmarlanmış olması" gerektiğini söyleyecek.⁷² *Hasan Âli ile Hesaplaşma*'yı bitirirken, kardeşinin başvurduğu cinsiyetçi aşagılama kalıbını tekrarlayarak, "kendisini erkekler gibi müdafaa edemediği için kadınlar gibi ağladığı"ndan dem vuracak, Türkçülerin "suratına küfür edildiği zaman kadınlar gibi ağlayan mahlûklarla uğraşacak" vakitleri olmadığını söyleyecek: "Esasen o, bize göre bir hasım da değildir. Bizim için hasmın bile zorlusu makbul, çetini değerlidir."

Türkçülerin Yücel'e karşı husumete doyamamaları, bu 'uğraşmaya değmez' pozunu yalanlar! *Altınışık* dergisinin 15 Şubat 1947 tarihli editoryal sunuşu, "Türkçüler[in], onun düştüğü gün nadir tesadüf edilir bir bayram sevincine garkol"duklarını hatırlatacaktır. *Kızılçılma* dergisinin 14 Kasım 1947 tarihli sayısında Atsız'la yaptığı söyleşide ona sordukları son soru şudur: "Hasan Âli'nin ettiği kötülük tohumları ne kadar zamanda temizlenebilir?"⁷³ Türkçü dergilerde, Yücel'e yönelik nefret söylemi yıllarca süregitmştir. *Altınışık*'ın 25 Ağustos 1947 tarihli sayısında Türkân Türk, "Vaktiyle bir Hasan Âli vardı," diye başlayarak, Türkçe edebiyatın bayıldığı, Yücel'in "siyasî ölü" olduğu izleğini takip eder. İsmi "memlekette sevilmeyen insanların sembolü" haline geldiği için, Ha-

72 Sançar, 1973: 53, 125, 170.

73 Atsız, 2018: 229.

san Âli'yi jenerik isim olarak kullanmayı önerir. Mesela Falih Rıfkı, “2 numaralı Hasan Âli” diye adlandırılabilir. “İstikbalimiz Hasan Âlileri tanımağa bağlıdır,” müellifeye bakılırsa. *Orkun* da, Hasan Âli'yle Falih Rıfkı'yı hep CHP “devr-i sabık”ının simgeleri sayacak, mesela 9 Mart 1951 sayısında “Hasan Âli, Falih Rıfkı fasilesi” tabirini kullanacaktır. *Orkun*, 15 Aralık 1950 sayısında Hasan Âli'nin CHP'den istifasına “birbirine o kadar yaraşmışlardı ki!” diye, onun “bundan sonra ilimle meşgul olacağını” söylemesine de “ilme yazık olacağı” için üzüldü! 29 Aralık 1950 tarihli sayısında, Hasan Âli'nin artık ilimle uğraşacağı bahsini sürdürüp, “şimdiye kadar ilimin hiçbir koluyla uğraştığını duyan, gören olma[yan]” eski vekilin “tarih ilmiyle” uğraşması, şahit olduğu hıyanetleri ifşa etmesi salık verilir; “velakin ne yazık... Sen o adam değilsin ki!” aşağılamasıyla biter yazı. 16 Mart 1951 sayısında “gazetehan Hasan Âli efendinin russeverliği”ne dokundurulur. 6 Temmuz 1951 sayısında “siyasî mevta Hasan Âli”nin “devr-i saltanatında” Nâzım Hikmet'e tercüme işi verip maişetini temin ettiği hatırlatılarak; “1944 kepazeliği” sırasında hazırlattığı Irkçılık-Turancılık adlı “toplamalar kitabını” Rusçaya çevirtip gurbet elde parasız kalan şaire para göndermesi tavsiye olunur. *Orkun*'ün 17 Ağustos 1951 sayısında Kadioğlu Süleyman imzası atan yazar, Hasanoglan köylülerinin “Hasan Âli adının kendi köylerini adına benzelişinden mütessir” olduklarını haber verir. Derginin 2 Kasım 1951 tarihli sayısının kapağında orak-çekiç önünde İnönü, Falih Rıfkı Atay ve Yücel resmedilmiş, altına “1944 Nutuk kahramanları” yazılmıştır.⁷⁴

Altınışık'ın 25 Mayıs 1947 tarihli sayısında Çiftçioglu N. S. (yani Nejdet Sançar) “âdeta moda haline geldi, eline kalemi alan Hasan Âli'ye çatıyor,” sözleriyle özetlemiştir, Türkçülerin bizzat baş tasarımcılarından oldukları Yücel'e kahretme modasını. Bunların sonucunda, “adamcağız kendisini yalnız siyasî değil; aynı zamanda hakiki bir ölü olduğunu... sanacak”tır “Çiftçioglu”na göre. Yücel'in ölü sayılmaklığı, Türkçü neşriyatın tutkuyla tekrarladığı bir mantraydı. Atsız, 1947'deki yazısında “Türk milleti için, rahmetle anılmayacak siyasî bir ölü” demişti Yücel için; Sançar da kelimenin

74 Karabulak, 2017: 69.

eskisiyle aynısını söylemişti: “artık bu memleket için sadece bir siyasî mevtadır.” Bir “siyasî mevtâ” hakkında sayfalarca atıp tutmalarının bir sebebi, elbette zirvesinden aşağı düşmüş Türkçü hareketin aradığı anti-komünist huruç stratejisi bakımından kullanışlı olmasıydı. İkbalden düşmüş ve hakkında ‘komünistlere müzahir’ olduğuna dair genel bir kanaat uyandırılmış olan Yücel’e vurmak, meşru ve kolaydı. Muhakkak, düşene vurmanın zevki de vardı.

Bundan yirmi küsur yıl (Yücel’in ölümünden de on küsur yıl) sonra, 1972’de *Ötüken*’de Atsız, İnönü’nün Bülent Ecevit’i Çalışma Bakanı yapması ile “Hasan Âli’yi Millî Eğitim Bakanlığı’nda 8 yıl tutması” arasında, “komünizmin tohumlarının atılması” bakımından devamlılık tespit edecektir.⁷⁵ Yücel kini, ebed-müddettir...

Kenan Öner’in çıkışı

Gelelim ‘meşhur’ davaya: anti-Yücel husumetin zeminini genişletmesine vesile olan Kenan Öner - Hasan Âli Yücel davasına...

Süreci başlatan itki, İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer’den geldi. ‘Hafiyemeşrep’ bilinen bakan, 30 Ocak 1947’de mecliste yaptığı uzun bir konuşmada, Demokrat Parti’ye komünistlik suçlaması yöneltirken, Mareşal Fevzi Çakmak’ın da bu teşebbüslere alet edildiğini söyledi. 1946’da kurulup kısa sürede kapanan İnsan Hakları Cemiyeti’nin başkanı yapıldığında da aynı suçlamalara hedef olan Çakmak’ın elbette en mutedil sola bile meyli bulunmuyordu. CHP karşıtı muhalefetin “sembol isim” arayışlarında kapısını çaldığı, kendisi de yeterince bilinmeyen kadrinin takviyesini istediğinden bu davetlere icabet eden bir ‘tarihî şahsiyet’ti. Çakmak 5 Şubat 1947’de bir beyanat yayımlayarak bu ithamları geri çevirirken, isim vermeden Yücel’i suçladı. Kendisi Genelkurmay Başkanı iken “eski bir millî eğitim bakanının” komünistlerin devlet kurumlarına sızmasına mahal vermesinden dolayı “hükümeti resmen ikaz etti”ğini söyledi.

Açıkça Hasan Âli’ydi, kastedilen. O, 8 Şubat 1947’de *Ulus*’ta “adı söylenmiyen bakanın” kendisi olduğunun “sarih olarak” anlaşılıyor olduğunu belirttikten sonra, yine de Çakmak’tan açıkça şu so-

75 Atsız, 192: 250.

rukları cevaplamasını istedi: “1- Beyanatınızda (eski Eğitim bakanı) dediğiniz hakikaten ben miyim? 2- Desteklenen komünistler kimlerdir ve nasıl desteklenmişlerdir? 3- Bu hususta hükümeti yazı ile mi ikaz ettiniz, sözle ise kime, ne zaman söylediniz?”

Çakmak suskun kalırken, 11 Şubat’ta *Yeni Sabah* gazetesinde Kenan Öner ‘evet sensin’ meâlinde bir cevapla Hasan Âli’ye meydan okudu. Yücel’in bu “cüretkâr” mektubunu “baş döndürücü bir hayretle” okumuş idi: zira Mareşal’e sorduğu sorunun cevabı, üç sene evvel Atsız’ın yayımladığı açık mektupta mevcuttu. Yücel, bu açık mektuba, himaye ettiği komünistlerden Sabahattin Ali’yi “bu milliyetçi öğretmen aleyhine dava açtırmağa” tahrik etmişti. Bu dava vesilesiyle yapılan nümayişler, “komünistlerin freni mevkiinde bulunan münevver ve milliyetçi gençliğin”, mutazarrır olmasına yol açmıştı Öner’e göre. Oysa, bastırılan kitaplar, söylenen nutuklar, verilen dersler vs. ile, “memleket gençliğini Türkçülükten başlayarak ırkçılığa, Turancılığa kadar sürükleyen, partiniz ve bakanlığınız olmuştur,” diyordu. Yücel, gelişmesine bizzat katkıda bulunduğu milliyetçiliğe, 1944’te cephe almıştı. (Buradaki haklılık payını tartmak için, elinizdeki kitabın İkinci Kısım’ına dönülebilir!) Kenan Öner devamında büyük ölçüde Türkçü anlatıyı yineleyerek, Yücel’i 1944 olaylarının ‘kurmayı’ olarak sunuyordu. Hem “tazyik ve teşvikiyle başını belâya soktuğu Sabahattin Ali ve onun temsil ettiği solcuları himayeye devam edebilmek”, hem de Milli Şefe “sadakat ve ubudiyetini isbat ile mevkiinde yerleşmek için”, milliyetçilerin aslında hükümet lehinde olan tezahüratını, “darbe-i hükümet” biçiminde takdim etmiş; böyle bir “vehim aşılıyarak” İnönü’yü “iğfal” etmişti (Atsız da “cumhur reisini iğfal” motifini kullanmıştı). Böylece milliyetçi gençleri, “İspanyolların engizisyonuna rahmet okutacak işkencelerle ezdir[miş], harap et[miş] ve hırpalat”mıştı. Neticede Öner Yücel’i, bakanlığı döneminde komünistleri himaye etmesine ek olarak, milliyetçiler aleyhinde yaptıklarıyla da “komünistler lehine bir propaganda”nın sorumlusu olmakla suçluyordu. Mahkemede bu suçlamayı şiddetlendirecek, Yücel’in “suçu[nun], yalnız komünist tanınanları himayeden ibaret” olmadığını söyleyecek: “O, doğrudan doğruya Türk camiasının varlığını teşkil eden bü-

tün varlıkları piç eden, çöktüren esbak [eski, evvelki] bir müdür ve sabık bir Vekildir.”⁷⁶

Öner’in bu hücumundan on gün kadar sonra, 22 Şubat’ta Yücel Ulus’ta Kenan Öner’i mahkemeye verdiğini duyurdu. “Ben de insanım, şüphesiz herkes gibi ben de hatadan salim olamam. Fakat şurası da muhakkaktır ki; hınçsız ve kin tutmaz vicdanımla, memleketin irfanına hizmetten gayrı bir emel gütmedim,” diyordu. Kenan Öner’i, attığı iftira ile kendisini “bu hali[n]in zıddı ile ve milletin gayzına, buğzuna hedef kılacak sözlerle vasıflandırmış” olmakla suçluyordu. Öner ve *Yeni Sabah* hakkında hakaret davası açtı.

Nihal Atsız, Yücel’in Kenan Öner’e çatmasından müthiş memnuniyet duyacaktır. Onun, Mareşal’in suçlamasıyla ilgili “hayretine hayret ediyor... acaba vekâlet sandalyesiyle birlikte zekâsını da mı kaybetti?” diye sorar. “Türkiye’nin en çok sevilen adamı olan Çakmakoglu Müşür Fevzi Paşa Hazretleriyle tartışmaya yelten”mesini, “ikbal devrinin alışkanlıkları ve tatlı rüyadan henüz tamamıyla uyanmamış olmanın mahmurluğu”na verir. “Kenan Öner gibi tek başına Halk Partisini allak bullak eden bir hukuk devi ile mahkeme salonunda boy ölçüşmeğe” kalkması, bir zekâ problemine işaretler Atsız’a göre!⁷⁷

Kenan Öner’den bahsedelim biraz. 1922’de girdiği Adalet Bakanlığı’ndan 1925’te ayrılıp İstanbul’da serbest avukatlığa başlamış bu arada Hukuk Fakültesi’nde ders vermiş, profesör unvanı da almıştı. 1946 DP İstanbul İl Başkanı olarak cerbezisiyle öne çıktı. 1947 Ocak’ındaki 1. Büyük Kongre’de, DP kurucularıyla ihtilâfa düştü. Hem sert muhalefet yanlılığının, reel politik ölçülerin ötesine geçtiğine kaniydiler, hem de onu aşırı ihtirash ve kendini beğenmiş buluyorlardı. Siyasî hatıratında kendini “zavallı bir milleti kurtarmaktan başka bir emeli bulunmayan...ve kendi samimiyet ve enerjik kuvvetine tamamen inanan” bir adam olarak sunar.⁷⁸ DP yöneticilerine, “ben kıcıma yirmi bin adam takmış insanım. Bütün memleket beni sever,” diye kafa tuttuğu aktarılır.⁷⁹ Kong-

76 Öner, 1947: 11-12, 45-51, 213.

77 Atsız, 1992: 180.

78 Öner, 1948: 10.

79 Akt. Ağaoglu, 1992: 112.

reden sonra, 1948 başında istifa edip Millet Partisi'ne girene kadar, CHP'ye karşı DP genel merkezinden bağımsız bir sertlik çizgisi izleyecekti. Yücel'e hücumu da bunun bir örneğidir. Zaten Bayar-Menderes liderliğinden ziyade Çakmak'a yakınlık duyuyordu, bu hamlesinde Mareşal'e sahip çıkma saiki de rol oynamış olabilir.

Yücel'le davalaşmak, Kenan Öner'in milliyetçi-muhafazakâr kamuoyundaki itibarını muazzam artırdı. *Kızıl elma* dergisinin 27 Şubat 1948 sayısının kapağında, "Millet birkaç Kenan Öner'e daha muhtaçtır" başlığı ve onun resmi yer alır. Yücel'le davasında "yılmaz ve yorulmaz bir enerji ile mücadele etmesi," övülür. Dava vesilesiyle "memleketin her tarafından aldığı tebrik telgrafları başına vur"acak,⁸⁰ iyice kendine hayran olacaktı.

Yücel, dondurma ve "kadeh ve bardak içkileri" üzerine kitaplar da yazdığını hatırlatıp, "ehlikeyif vatandaşımız"⁸¹ diye anarak, Öner'in 'renkli' kişiliğine takılmıştır. Ne çare ki, kendisinde keyif bırakmayacak bir hasımdır, karşısındaki.

"Dava"

Öner-Yücel davasının ilk duruşma günü 17 Nisan'dı – Köy Enstitüleri'nin kuruluş yıldönümü! Bunda bir 'tevacuk' olmadığı, anlaşılacak.

Kenan Öner, Yücel'in kendisini CHP iktidarına güvenerek mahkemeye verdiğini, hatta davanın aslında yukarılardan "açtırıldı-ğı"nı imâ ediyor; eski bakanın avukatlığını üstlenen Bülent Nuri Esen ile Hikmet Belbez'in Adalet Bakanı ve Yargıtay Başkanına yakınlıklarını da bir iltimas alâmeti olarak zikrediyordu. Bu çıkışı, öncelikle bilinen cerbezisinin icabıydı. Davanın başlangıcında, iktidarın gazabıyla karşılaşma ihtimalinden biraz çekindiğini de kestirebiliriz.

Tam aksine... Kenan Öner, iddialarıyla ilgili ispat hakkı talebinin mahkeme tarafından benimsenmesiyle mücadeleye önde başladı. Yücel'in böyle bir hakkın olmadığını ileri sürmesi kabul görmediği gibi, kendisi hakkındaki iddiaların "resmî makamlardan

80 Yalman, 1997-II: 1420.

81 D: 150.

sorulması” talebi de kabul edildi. Böylece mahkeme, Öner’in iddialarının iftira ve hakaret değil gerçek olduğuna ilişkin ‘kanıtlar’ sunması üzerinden akacak, davacı Yücel fiilen davalıya dönüşecekti.

Komünistleri himaye etme cürmünün Öner tarafından mahkemede celse celse dinletilen ‘tanıkları’, Irkçılık-Turancılık davasının sanıklarıydılar. Önce mahkûm edilip yüksek mahkemeye “milliyetçiliğin suç olamayacağı” mülahazasıyla aklanmış bulunan Türkçü-milliyetçiler, hayli çabuk kavuştukları bu rövanş fırsatını zevkle kullandılar. Yücel-Öner Davası, 1944’ün ve Irkçılık-Turancılık davasının rövanşına dönüştü – Niyazi Berkes’in tabiriyle “vodvil”-havasında bir rövanş.⁸² Veya Sabahattin Ali’nin *Merhumpasha*’nın 26 Mayıs 1947 tarihli sayısındaki yazısının başlığıyla, “Hasan Âli-Kenan Döner komedisi.” Sabahattin Ali, “Hitler’in acemi çıraqları” dediği Türkçülerin Hasan Âli’nin komünistliğini kanıtlayan gerekçelerini onların ağzına şu ‘argümanı’ kondurarak özetler: “çünkü faşist değildir.”⁸³

Komedi, vodvil dedirten, ‘suçlamaların’ afâkiliğidir öncelikle. Tanıklar kulaktan dolma lâflar ve intibalar aktarırlar. Mesela Zeki Özgür Sofuoğlu, Yücel’in *Yurt ve Dünya*’cılardan “Bizim solcu arkadaşlar” tabirini kullandığını işittiğini söyler. Eski bakanın 1944 davası sırasında kendileri nezaretteyken “vilâyet merdivenlerinden indiğini” gördüklerini tekrarlarlar. Bir tanık, Yücel’in *Dil-Tarih*’teki “komünist doçentlerle” bir istişare toplantısı yaptığını, bunu “kendisinin görmediğini” ama duyduğunu söyler.⁸⁴

Bu arada tanıklardan öğretmen Mustafa Soylu, öğrencilerine “Bir gün Sovyetler hududu geçerlerse Reısicumhurumuz İsmet İnönü’yü ilk Rus askerine teslim edecek Hasan Âli Yücel olacaktır” demiş olduğunu, sonradan teyit de etmiştir.⁸⁵ Yücel’in, karşısına getirilen tanıkların kendisine böyle açık husumet güden kişiler olduğunu göstermesi de mahkemece dikkate alınmamıştır.

82 Berkes, 2019: 389; Koçak, 2013: 357.

83 Bu yazısı nedeniyle Sabahattin Ali, İsmet Rasin Tümtürk’e hakareten mahkûm olacaktır. (Sönmez, 2017)

84 Ataer, 1976: 153; Berkes, 2019: 389-391.

85 D: 81-83.

Yücel'in eserlerinin intihal olduğu ve karşılığında yüksek telif ücretleri aldığı; Nurullah Ataç'ın Latince ve Yunanca bilmemesine rağmen ("bilmediğini itiraf ettiği" söylenir!) kendisine bu dildeki klasiklerden çeviriler verildiği gibi ek 'cürüm' iddiaları da sayılıp dökülür.⁸⁶

Bu arada Öner tarafından tanıklığına başvurularlardan, Köy Enstitüleri meselesinde ihtilâfa düştüklerini Dördüncü Kısım'da gördüğümüz Emin Soysal, bu ihtilâfın izini süren tenkitler yönelir, fakat Yücel'e komünistlik suçlamasında bulunuyor olmadığını özellikle belirtir.⁸⁷

Tabii suçlama sağanağında en geniş yeri, dönemin popüler tabiriyle "müseccel" (yani sicilli) komünistleri himaye iddiası kaplıyordu. "Müseccel" sıfatının, hüküm giymiş olmayı da gerektirmeyen, aslında sadece 'öyle biliniyor olmak' anlamına gelen bir kullanımı vardı. Komünist olarak anılan "müseccellerin", Yücel'in başkanlık döneminde bir işle görevlendirilmiş olması veya vaki memuriyetlerinin sürüyor olması, başlı başına suç kanıtı addediliyordu. Anti-komünist "cadı avı"nın tabiatı, buydu.

Hasan Âli Yücel bu suçlamalara, kendisine açık husumet içindeki tanıkların güvenilmezliği yanında, siyasî açıdan 'tehlikeli' bir grup teşkil ettiklerini anlatarak karşılık verdi. "Nihal Atsız zümresi" diye tanımlıyordu bu grubu. Atsız, "bir Nazi dostu, bir mihverci" idi; "Alman faşizmine kayıtsız ve şartsız temessül" etmiş bir "faşist"ti. "Memlekette görüşlerine uymıyanları Türk tanımayan, bütün dünya milletlerini baştanbaşa düşmanımız bilen bu zümre", Türk milliyetçiliğini tam da Mustafa Kemal'in "Ne mutlu Türküm diyene" düsturunun zıddı olan ırkçı istikamete sürüyordu Yücel'e göre.⁸⁸ (Buna mukabil Öner'in Yücel'i bizzat 'aşırı' milliyetçiliğin banilerinden biri olarak konumlandığını hatırlatalım. O bunu tutarsızlık delili olarak kullanıyordu. Nejdet Sançar da, Yücel'in müdafaaanname kitabına verdiği *Davam* adının, Hit-

86 Koçak, 2013: 332 vd.; Ataer, 1976: 157.

87 D: 100-101.

88 D: 18-21, 26, 90.

ler'in *Kavgam* kitabını hatırlattığını söyleyerek belden aşağı bir darbe vuracaktır!)

Yücel'in, kendisinin komünistliğine tanıklık eden Irkçılık-Turan- cılık Davası sanıklarından Yüzbaşı Alparslan Türkeş'e dair söyledik- leri ilgiye değer. "Kıtasında bir er olsaydım, Atsız ve diğer arkadaş- larının sözleriyle, beni hiç dinlemeden, müdafaamı almadan hemen komünistliğime mi hükmedecekti?" diye sorarak, iddiaların kulak- tan dolmalığını vurgular önce. Sonra, Milliyetçi Hareket Partisi ve ülkücü hareketin müstakbel lideri hakkında şu sıyanetkâr sözleri sarf eder: "Bu asılsız ve delilsiz hükmü benimle konuştuktan sonra değiştirecek vicdanlı bir Türk subayı olduğuna eminim."⁸⁹

*

Hasan Âli Yücel'in savunmaya dönüşmüş olan 142 sayfalık ce- vap metninin 40 sayfalık bir bölümü, himaye etmekle suçlandığı "müsecceller" hakkındaki açıklamalara ayrılmıştır.

Mahkemenin şahitliğine "lüzum görmediği" eski İçişleri Baka- nı Şükrü Sökmensüer'le kendisinin gidip özel olarak görüştüğü- nü bildirir. Sökmensüer, *Yurt ve Dünya* ve *Adımlar* dergilerine yö- nelik komünistlik isnadının TKP lideri Şefik Hüsnü'nün "dosyala- rı arasında bulunan vesikalar"a dayandığı bilgisini verip, mahke- me hükmü olmadıkça "hiçbir vatandaş hakkında böyle bir kana- at besliyemem," demiştir, Yücel'in aktarımına göre.⁹⁰ Yücel, Sök- mensüer'e 'söylettiği' bu hükmü ısrar ve istikrarla tekrarlar. Onun anti-komünizmini McCarthy'ci cadı avı zihniyetinden ayıran nok- talardan biri, bu hukukî formalizmdir.

Yücel, bu düstur temelinde, kendisiyle irtibatlandırılan "mü- seccelleri" tek tek süzgülendiren. Aralarından komünistlikten mahkûm edilmiş tek kişinin Prof. Sadrettin Celâl Antel olduğunu belirtir. O da kendisinden önce görevlendirilmiş, hakkında her- hangi şikâyet vaki olmamış, ancak 1944'te "bir nümayişe mevzu olması, bu tahrikin genişlemesine mani olma düşüncesiyle... ba- kanlık emrine alınmasını icabettirmiştir."⁹¹ ("Nümayişe mevzu

89 D: 79.

90 D: 138.

91 D: 22-23.

olması”yla kastedilen, anti-komünist linç saldırısına hedef yapılmasıdır. “Tahrik olan”ın bundan haklılık devşirmesinin bir örneği!) Bir “müseccel” daha vardır aslında: Eski bir TKP takibatı sırasında isim benzerliği nedeniyle ailesinin kendisinin takibata uğradığını sanarak telâşa düştüğü Hasan Âli Ediz. Yücel, “müseccel” adaşına sadece “ücretli, herhangi bir müktesep hak iddiası mevzuu bahis olmıyan, arzu edildiği anda çıkarılabilir bir vazife” verildiğini belirterek kendini savunur.⁹²

“Müseccel komünist” denen diğer kişiler hakkında bir mahkeme kararı bulunmadığını vurgular. Sabahattin Ali’yi suçlayan birçoklarının yıllarca onunla birlikte çalışırken şikâyetçi olmadıklarına dikkat çeker. Muhelif *Marko Paşa* dergisinin, onun Sabahattin Ali’yi himaye etmek bir yana “görülen lüzum üzerine” bakanlık emrine almasına çatan yazısına atıfta bulunur.⁹³ Pertev Naili Boratav’ı aşırı solculuktan milliyetçiliğe kazanmaya çalıştığına dair bu davadaki anlatımını, İkinci Kısım’da zikretmiştik. Hapisteyken bir tercüme işi verdirtiği Nâzım Hikmet’le “ne fikir, ne meslek ve ne de meşrep arkadaşlığı etmiş” olmadığını vurgular, 1933’t e ona ‘karşı’ yazdığı şiiri, “Nâzım Hikmet’in duygularına gönlü[n]ün razı olmadığı”na kanıt gösterir.⁹⁴ Dil-Tarihli doçentlerin bakanlık emrine alma kararı bozulunca istifa etme girişiminde bulunduğunu hatırlatır.⁹⁵ Burada altı çizilecek husus, hakkında mahkeme kararı bulunmayanları komünist isnadına dayanarak karalamamak gerektiği yönündeki kendi ilkesini askıya alıp, onlara mesafesini gösterme gayretine girmesi, yani bir miktar “müsecceller” söyleminin girdabına kapılmasıdır. Bu nedenle, komünistlikle suçlananların komünistliğini zımnen kabul etmiş, bu suçlamayla baskı görenlere sırtını dönmüş, onları yalnız bırakmış olduğu tarzine maruz kalacak.⁹⁶

92 D: 48.

93 D: 43. O yıllarda Sabahattin Ali’nin soyadı da şapkalı, Âli diye yazılıyor. Kendisinin şapkasız Ali’yi tercih ettiğini biliyoruz. Hasan Âli’nin yanına bir “müseccel” Âli daha eklemek, bir ‘iltisak’ hissi vermiş olabilir.

94 D: 58 vd. “Üç telli saz şairine” hitaplı bu şiiri İkinci Kısım’da konu etmiştik. Devamında, “Ey sağımı, solunu aşırın, / Ey haddini aşırın / Şair,” diyordu Nâzım Hikmet’e.

95 D: 115.

96 Koçak, 2013: 355; Koçak, İZÜNER, 1997: 277.

“Gıyabî muhabbetlerini kazandığım söylenen bu komünistler, kimlerdir?” diye ısrarla sorar neticeten. Sevdiği üslûpçuluğu kullanarak, “tezahürü meçhul bırakılmış bir muhabbet üstüne müstenit komünist dostluğu” ithamına çıkışır.⁹⁷ “Bir adam komünist olmadan veya komünizm prensiplerine inanmadan, nasıl olur da bu fikrin adamlarını korumaya kalkar?” diye devam eder sormaya. “Fert hürriyetini tanımayan her türlü politik doktrinlerin dışında” olduğunun altını çizer. Hatta saygı duyduğu Ziya Gökalp’in “ben yok, biz varız” düsturunu bu nedenle öteden beri benimsememiştir.⁹⁸ Emelinin, “memleket gençlerinin sağ ve sol uçlara kayarak bozulmalarına mani olmak” olduğunu söyler.⁹⁹

Uçlara karşı böyle tetik durmakla beraber; fikir hürriyetine hürmetkâr, yansız tutumuyla övünürken, heyecanlıdır: “Hangi felsefî mezhebe salık olduklarını aramak, sormak hatırımdan dahi geçmemiştir. Ben, her zaman fikre hürmet duymuş bir insanım.” Türkçü veya komünist, “herhangi bir hareket vaki olmadıkça, nazara almayacak kadar bîtaraf bir âmir” olmakla övünür.¹⁰⁰ Lakonik bir vakarla, “Ben... Bakanlık ettim, diktatörlük etmedim,” der.¹⁰¹

Bir de Köy Enstitüleri’nin komünistlikle suçlanması karşısında heyecanlıdır. “Tamamiyle Türk malı ve millî bir köylü yetiştirme müessesesi olan... bu kuruma nasıl dil varır da ‘komünist yuvası’ denilebilir?” diye feryat eder. “En ağır hayat şartları içinde elleriyle, hatta tırnaklarıyla kurdukları bu müesseselere komünist yuvası denildiği zaman yürekleri parça parça olan bu temiz Türk evlatları” adına üzülr. Enstitüler’e tepkilerin nedenini, “yemiş yemeğe yeni başlamış yavrular gibi durmadan kitap okuyan” köy çocuklarının, “açılan zihinlerinin işlemesi neticesi olarak büyük emel, geniş dilek ve bunun arasında da köydeki halden şikâyet duymaları” ile açıklar.¹⁰² Talip Apaydın, onun mahkemede gözyaşlarıyla “Köy

97 D: 66.

98 D: 152-153. Bunu da İkinci Kısım’dan hatırlayacağız.

99 D: 105.

100 D: 29, 39.

101 D: 89.

102 D: 69-71.

Enstitüleri'nin bütün günahlarını üzerime alıyorum. Sevabı başkalarının olsun. O kurumların günahı bile bana yeter,” dediğini hatırlayacak.¹⁰³ Enstitüler bahsinin, Yücel'in *Davam* metninde çok kısa yer tuttuğunu da not edelim.

Komünistlik suçlamasının cadı avına ve genel bir sol karşıtlığına dönüşmesine, anti-komünist kampanyanın groteskliğine de biraz girer Yücel. Eski edebiyattan parçaların suizan konusu yapılmasına karşı, diyelim 17. yüzyıl şairi Ruhi-i Bağdadi'nin veya Köroğlu'nun “komünistleri himayeden değil, bizzat komünist olmaktan mahkûm etmeli,” diye alay eder mesela.¹⁰⁴ Fakat bu alaycılık taktiğini fazla kullanmaz – muhtemelen davanın gerginliğinden, daha önemlisi anti-komünizmin kesif tazyikinden. “Solculuk veya sosyalizmin Türkiye kanunlarına göre suç olduğu hakkında bir bilgim yoktur,” demesi, “her sol komünist değil” şerhini düşmesi de, geçerken değinilmiş hafif ikazlar olarak kalır.¹⁰⁵

Yücel-Öner davası esnasında açılan yeni yan davaları da parantez içinde analım. Mesela “tanıklardan” Cemal Oğuz Öcal, Yücel'i “komünist babası” diye suçladığı için hapis ve para cezasına çarptırıldı. Keza Haluk Karamağaralı, tanıklığını tamamlamak üzere verdiği dilekçedeki hakaretâmiz ifadelerden ötürü, İbrahim Sururi Ermete “rakamın sağında olan sıfır”, “yerine göre hanende, yerine göre mevlithan” gibi hakaretâmiz ifadelerden ötürü ceza aldılar.¹⁰⁶ Bizzat Kenan Öner “Bir rezili himaye edemem” ifadesinden ötürü –10 Nisan 1948'de kesinleşen– hakaret suçundan ceza-ya çarptırıldı.¹⁰⁷

O ara, ‘fırsattan istifade’ edercesine, Yücel'e dava açıp şansını deneyenler de vardır. Mesela Ankara Fen Fakültesi dekanlık kâtibi Yusuf İleri'nin, milletvekilliğine adaylığını koyduğu için Biga orta

103 Apaydın, 2019: 201.

104 D: 131.

105 D: 87, 90.

106 İZÜNİDER, 1997: 214-215.

107 İZÜNİDER, 1997: 214.

mektebine sürüldüğünden şikâyet ederek 10 bin lira tazminat talep ettiği dava gibi.¹⁰⁸

Kısacası dava, yaklaşık altı ay boyunca, doğurgan bir tantana yarattı. Özellikle Yücel aleyhine söylenenler, basında şevkle çoğaltıldı. O ara Yücel'e hücum hatta hakaret, –Türkçü *Altınışık*'ın bile bunu teslim ettiğini gördük!– bir çeşit moda haline geldi. Suçlamaların boşluğu veya hakaretlere karşı Yücel'in açtığı davalarda verilen cezalar, bu tantananın kıyısında kaldı.

*

Asıl darbe, mahkemenin 19 Kasım 1947'de Kenan Öner'in "yaptığı isnatların doğruluğu sabit olduğuna" karar vermesi oldu.

Gerçi 26 Mayıs 1948'de Yargıtay 4. Ceza Dairesi, ispat hakkının yasal olarak uygulanmasına imkân bulunmadığına istinaden usul yönünden bozacaktı bu kararı. Ankara 3. Asliye Ceza Mahkemesi kararında ısrar edince, 16 Mart 1949'da Yargıtay Genel Kurulu, iddiaların ispatının mümkün bulunmadığı gerekçesiyle bu kararı da kesin olarak iptal edecekti. Neticede vefat etmiş olan Öner hakkındaki dava düşerken, *Yeni Sabah* Yazı İşleri Müdürü hakkında 4 ay 20 gün hapis ve 15,50 TL para cezası. 300 TL manevî tazminat cezası. 22 Aralık 1949'da Yargıtay'ca onaylandı.

Ne var ki bunlar gölgede kaldı. İlk karar, "Hasan Âli Yücel komünistleri himaye etti" suçlamasını doğrulayan bir karardı. Kenan Öner ve anti-komünist neşriyat, bu 'malzemeyi' bayıla bayıla kullandı. Yerel mahkemenin Yargıtay'ın ilk bozma kararına uymaması üzerine, CHP muhalifi *Kudret* gazetesinin 28 Kasım 1948 tarihli sayısındaki manşet, "H. Âli Yücel'in komünistleri himaye ettiği sabit oldu," diyordu. Üst mahkeme bu kararı bozduğunda, Yücel'le beraber olayın ateşi de sönmüştü, ancak küçük bir haber olabildi. Kararın esastan değil 'sadece' usulden bozulması da istismara müsaitti. Neticede, Yücel'in davayı hukuken kazanıp siyasi olarak kaybettiği yorumu isabetlidir.¹⁰⁹

CHP de eski parlak vekiline açıkça mesafe koymasına rağmen

108 31 Mart 1946 tarihli *Yeni Sabah*'ın ön sayfasında haberdır. Yücel, İleri'nin bakanlıkta memur olduğunu açıklamıştır (Koçak, 2012: 402).

109 Koçak, 2013: 360-361.

kara çalma kampanyasından kendini sakınamadı. ‘Komünist himayecisini himaye eden parti’ yaftasından kurtulamadı. Hasan Âli Yücel daha sonraları gayet veciz özetleyecektir: “Beni tutmamakla kurtulacağını sanan parti, ben davamda beraat ettiğim halde, şahsımda mahkûm oldu.”¹¹⁰

İsmail Hakkı Tonguç, Hasan Âli’nin Kenan Öner’i mahkemeye vermesine karşı çıkmış, şartların “olağan” olmadığını söylemişti; anti-komünist cadı av ortamını kastediyordu. Ayrıca Yücel’in icraatıyla ilgili mahkeme önünde hesap vermek gibi bir yükümlülüğü olmadığını, buna çekilmemesi gerektiğini söylemişti. Hasan Âli 1960’ta arkadaşlarına, “Hakkı büyük adamdı, ileriye gördü,” diyecek.¹¹¹

Dil-Tarih tasfiyesinin ilk raundundan eski hocasını buruk bir tatla hatırlayan Niyazi Berkes, yıllar sonra anılarında, Hasan Âli’nin siyasî basiretsizliğine veya naifliğine kızgın bir üzüntüyle çatacak. Yücel, bakanlıktan alınmasını, iktidar partisinin girdiği rotanın bir adımı olduğunu kavrayamamıştı Berkes’e göre. “İngiliz ya da ABD uyduluğunu sağlamak” peşinde girilen Soğuk Savaş anti-komünizmi rotasında, “havanın ne yönde esmeye başlayacağını” anlayamamıştı. O nedenle “Şefini hâlâ arkasında sanarak: ‘yoo, benim Köy Enstitüleri kurucusu bakanıma laf ettirmem’ diyerek öne atılacağını mı sanıyordu?” diye sorar Berkes. Neticede Yücel’in, kendi açtığı ve “‘meş’um’ anlamını” kavrayamadığı davanın “asıl kurbanı” olduğunu söyler. “Bu dava onu çökertti, onun erken ölümünü çabuklaştırdı,” der.¹¹²

Hasan Âli, davasında, karşısındaki nefret ve hiddet cephesine karşı, başından itibaren sahiden naif diyebileceğimiz bir tavır içindiydi. Tek parti ve ikbal döneminden bakiye bir kibrin de payını arayabiliriz. Davayı açarken, “nefret, istikrah” yerine “memleketin münnevver bellenen bir insanı”nın böyle hakaretler etmesinden “teessür” duyduğunu söylemişti.¹¹³ Dava safahatını anlatırken, “Halin ve istikbalin, geçmiş ve gelecek Türk nesillerinin hu-

110 Akt. Başaran, 2010: 13.

111 Tonguç, 2009: 539.

112 Berkes, 2019: 387-388, 392-393.

113 D: 6.

sumet ve buğzuna uğratılma[sının] arzu ediliyor” olması karşısında, “işkenceler yaptıracak kadar katı yürekli bir zalim, bir müste-bit, bir hunhar adam halinde tasvir edilerek bu suikasta siyasi hayatım hedef kılınıyor” olması karşısında,¹¹⁴ gerçekten *teessür* duyduğu anlaşılır. Davanın sonuna yaklaşılrken bir gün, “yaşlarına ve hallerine göre yüksek okullarda bulunduklarını tahmin ettiğim üç genç”ten birinin “önce galiz bir küfür savur[up] sonra kaşını çaptı, sokaklarda gezeceğime mahkemeye gidip kendi[sini] müdafaa etmesini” söylemesinden duyduğu *teessürü* anlatır. “Onlar ki, bir zamanlar muhabbetle yüzüme bakarlar ve saygı ile verdikleri selamlarının karşılığını beklerlerdi,” der ve sorar: “Bilmiyorum niçin, hemen koşarcasına benden uzaklaştılar. Kim bilir, kızdığımı mı sandılar? Kendilerine fena muamele edeceğimi mi zannettiler? Halbuki ben, gözlerimin yaşını tutamamıştım. Zehir gibi damlalar yüzümü ıslatıyordu.” Mahkemeden de o “haksız akıttırılmış göz yaşlarının hakkını” ister.¹¹⁵ Mahkeme o hakkı vermeyecek. Gazeteci tanıklığına göre, o gün muhtemelen aralarında daha önce kendisine küfretmiş gençlerden bazılarının da bulunduğu bir topluluk ‘Yaşasın adalet!’ diye bağırırken, Yücel “yine gözyaşlarını tutamamış” “perişan bir durumda” uzaklaşacak.¹¹⁶

Mahkemede de karşılaştığı aşağılama ve hakaretlere karşı dilinde hiç hakaret yoktur Hasan Âli’nin. Alaycı dokundurmalarla meyllettiği olur, bilhassa Atsız’a siyasî olarak ‘ağır’ konuşur, “faşist” der – ama hakaret etmez, hiç nezaketini bozmaz. Atsız, başka milliyetçi-muhafazakârlar gibi, bunu *erkekçe-olmayan* bir korkaklık, bir haysiyet eksikliği olarak görecektir. Hasan Âli’nin bu tutumunda, siyasî bir naiflik görülebilir; veya Carl Schmittgil siyaset anlayışınca, düşmanını teşhis edememek ve onunla *çatışmamak* anlamında bir ‘apolitiklik’ görülebilir. O naiflikte, –Atsız, Necip Fazıl, Hasan Âli–, herkesin bir şekilde tanış olduğu münevver muhitin bir yaşam-dünyası olarak ‘kendine yeterli’ olmaktan çıkmasının ve şehir, tahsile, toplumsal-siyasî etkinliğe katılan kitlelerin ihtiraslarıyla karşılaşmanın şaşkınlığını yaşamasının payı aranabilir. İsterse-

114 D: 12.

115 D: 156.

116 Karakuş, 1977: 127.

niz, Hasan Âli'nin sevilmeğe teşneliğini, iyi geçinme meylini hatırlayıp, onun her şeyden fazla 'sevilmemekten' mutazarrır olduğunu da düşünebilirsiniz. Yine de, nezaketini bozmaması, hakarete uğrarken onun hakarete tevessül etmemesi, kendi insan ve etik anlayışında sebat etme ısrarını göstermiyor mu – ve bu da pek kadri bilinmeyen bir erdem değil mi?

“Yapayalnız...”

Ara ara dönüp baktığımız manzum öz yaşam öyküsü, *Dinle Benden*, hayli ileri bir tarihte, 1960'ta basılmasına karşılık Hasan Âli'nin aslında 1947 davasının kırılganlığıyla yaptığı bir muhasebedir. “*Köşeme çekilmişken saldırdılar üstüme, / Aka kızıl döktüler kan katıp sütüme,*” diye anar davayı ve ona eşlik eden kampanyayı. Kıymetinin bilineceğine güvendiğini, bu beklentisinin boşa çıktığını söyler: “*Dedim, anlar bu millet, kendisini seveni. / Çoğu bilmedi fakat içyüzünü işlerin; / Kulağına gelmedi biri işlenmişlerin. / Dinledi aleyhteki söylenenleri ancak, / Başardığım işleri ondan nereden duyacak?*” ‘Bilenlerin’ de vefasızlık etmesine yerinir: “*Halk mı sanki aldanan, aydınlar da yuttular; / Geçen emeklerimi bir anda unuttular.*” Açıkça düşmanlık edenlerden ziyade, ‘dost bildiklerinden’ darbe yemiştir: “*Bunlar belli düşmandı, hücumları açıktı; / Dost gibi görünenler daha da yaman çıktı. / Dün iltifat bekliyen bir yığın sahte ahbap, / Bugün düzüp yazdılar arkamdan cilt cilt kitap.*”¹¹⁷

Kenan Öner davasının Hasan Âli'nin hayatında bir dönüm noktası olduğunda, herkes hemfikir. Eski dostu Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'nin modern düşünce tarihini eserinde, Kenan Öner davasındaki tanık beyanlarının “memleketin fikir seviyesini alçalt[tığını]” belirttikten sonra, bu tecrübeden şiddetle sarsılan Hasan Âli'nin “uzunca bir süre inzivaya çekildi”ğini yazar.¹¹⁸ DP'nin kurucu seçkinlerinden Samet Ağaoğlu, hadisenin onun “politik ve fikrî kişiliğini çok zedeledi”ğini söyler; “hatta bu davadan sonra yıkıldı denilebilir.”¹¹⁹ Ona hasmane yaklaştığını bildiğimiz Osman Tu-

117 DB: 11, 37-38, 47.

118 Ülken, 1979: 462.

119 Ağaoğlu, 2018: 75.

ran, 1950'de İngiltere'den dönüşünde, intibaları üzerine sohbet ettiği Hasan Âli'yi, "ruhî bir perişanlık ve inziva içinde kıvranan" vaziyette tasvir eder.

Hasmının mağduriyet hissine prim vermez Turan. Onun "Türk Cemiyeti'nin insan harcamadaki insafsızlığından şikâyet ederek, mes'uliyeti millete yükle"diğini aktarır, oysa Turan'a bakılırsa "aslında mes'uliyet millete değil, siyaset ve aydınlar çevresine aid"dir.¹²⁰ Turan, 1966 ve 1967'deki yazılarında Köy Enstitüleri ve komünistlerin himayesi 'cürmünün' Hasan Âli Yücel'in sırtına yıkılarak İnönü'nün sorumluluğunun örtülmesine itiraz edecek. İnönü'nün "hâmisi" olduğu Yücel'i partiden atmış olmasına rağmen şimdi "O'nun büyüklüğünü ilan ederek Enstitü hasretini" dile getirmesindeki çelişkiyi ortaya getirecek.¹²¹

Berkes'in yorumunda gördüğümüz üzere, soldan yapılan muhasebelerde de üzerinde durulan bir çelişki bu. Öğretmen sendikacılığının kıdemlilerinden Feyzullah Ertuğrul, mesela, Köy Enstitüleri'nin İnönü-Yücel-Tonguç üçlüsünün projesi olmasına mukabil İnönü'nün "tarihsel ve siyasî kişiliği" ile, Tonguç'un ise "daha sınırlı (bürokratik, diyelim – T.B.) bir sorumluluk taşıması" ile nispeten korumada kaldığını, Yücel'in bu sorumlulukla "yapayalnız bırakıl"diğını söyler.¹²²

Kemalizm adına konuşanların da paylaştığı bir 'ezginlik' bu. Falih Rıfkı Atay, ölümünün ardından şöyle yazacak: "Kendi arkadaşlarının nankörlüğü yüzünden uğradığı bu iftira 1946 ile 1959 arasında bir demokrat gevezesi tarafından sömürülerek ona tecavüz edildiği vakit arkadaşları Hasan Âli Yücel'i yalnız bırakmışlardır."¹²³ İlhan Selçuk, ta 2007'de, hâlâ "büyük tarihsel kişiliğine rağmen Hasan Âli Yücel'i koruyacak gücü kendisinde bulamadı"ğını söyleyerek İnönü'yü sakınmaya çalışacak.¹²⁴ Berkes'in aynı kanaatte olmadığını biliyoruz. O, partiye yeni girmiş kuşakların da, İnönü'ye yakınlığı önemseyip ve tabii zamanın anti-

120 Turan, 2016: 7.

121 Turan, 2016: 28, 284.

122 Ertuğrul, 2015-I: 50-52.

123 "Bir eğitim adamının ölümü", *Dünya*, 28 Şubat 1961.

124 Coşkun, 2007: 9.

komünist ruhuna kapılıp “gönüllü olarak Yücel’in düşmanlarının dostları” haline geldiklerini söyler.¹²⁵ O kuşaklardan Bülent Ecevit, Yücel’e karşı parti içinde bir tepki başladığını, hatırlar: “Sanki partiyi yenilgiye uğrattı gibi bir hava vardı.”¹²⁶ Suat Hayri Ürgüplü, 1947 Haziran’ındaki günlük notlarına Yücel’le ilgili “neden korumak gerekiyor?” diye sormuş, şimdiden, “milletin” onun aleyhinde hüküm vermiş olduğunu not etmiş.¹²⁷

Hasan Âli, sonraları, davanın kendisinin CHP içindeki durumunu sarsmak için de uzatıldığını, sündürüldüğünü söyleyecek arkadaşlarına; “koca davada yalnızca iki delinin tanıklık ettiğini” söyleyecek – Ferit Alnar ve Nurullah Ataç’tır, lehine konuşan o iki tanık.¹²⁸

Gerçi Hasan Âli’nin kendi söylediği kadar çabuk ‘köşesine çekilmediğine’ geçen kısımda da değinmiştik. Nitekim 1947 yazında hâlâ İnönü’nün ‘divanında’ yer aldığı görülür.¹²⁹ O divanın yeni kuşaklardan gelen –ve bizzat Yücel’in eski muteber haliyle karşılaştırılan– gözdesi Nihat Erim’in günlüklerinde, eski bakanın o günlerdeki çaresiz vaziyetini okuruz. Erim’in, Köy Enstitüleri’yle ilgili anti-komünist teyakkuzu paylaştığını yukarıda aktarmıştık. Bir yandan da, İnönü’nün Öner-Yücel davasına önem verdiğini dönüp dönüp not eder.¹³⁰ Ama Yücel’in partisinin ilgisizliğiyle ilgili şikâyetlerini pek ehemmiyet vermeden, hatta bazen sanki kibarca yaka silken bir havada aktarır. “Gece Hasan Âli Yücel geldi hanımı ile. O da kendi derdinde,” gibi..¹³¹ 30 Nisan ve 27 Eylül 1947 tarihlerinde, Hasan Âli’nin “mütemadiyen Reşat Şemsettin’den ve Adalet Bakanı Şinasi’den [Devrin] şikâyet” ettiğini not etmiş. İkincisinde Adalet Bakanı’nın, Yücel lehine şahitlik yapan Prof. Rohde’ye, başka bir Alman profesör vasıtasıyla “siyasete ve bizim içişlerimize karışmasın” diye haber gönderdiğinden yakınmış.¹³² 22

125 Berkes, 2019: 289-290.

126 Çetingüleç, 2018: 175.

127 Ekşi, 2020: 155.

128 Tonguç, 2009: 545.

129 Koçak, 2016: 21, 48.

130 Erim, 2005-I: 113, 115, 135, 200.

131 3 Ağustos 1947 tarihli not. Erim, 2005-I: 168.

132 Erim, 2005-I: 113, 196.

Haziran 1947 tarihli hazin günlük notunu geçen kısımda zikretmiştik: Yücel'in ümitsizlik içinde intiharı düşündüğünü imâ ettiği, Erim'in bunu aktardığı İnönü'nün eski bakanını avuturcasına at yarışına götürmesi...¹³³ Erim, ölümünün ardından, "Sağlığında CHP'deki arkadaşlarının kıskançlığı dolayısıyla çok haksız komünistlik ithamına maruz bırakıldı," diye yazacak – kendisiyle hiç alakasız bir 'şey' gibi.¹³⁴

Yalnız bırakılırken, istiskal sınırlarını zorlayacak şekilde oyalanması faslından, bir hazin hikâye daha... Askerde Köy Enstitülüler'e yedek subaylık haklarının verilmeyip "çavuş çıkarılmaları" üzerine dayanamayıp İnönü'ye şikâyetle gittiği aktarılır Yücel'in. İnönü, "Yok canım, olmaz öyle şey," deyip onu Genelkurmay Başkanı Salih Omurtak'a gönderir. Hasan Âli meseleyi uzun uzun anlatırken, Omurtak'ın "uyur gibi dalıp gittiğini" görür. Sonra birden "yeni görmüş gibi" toparlanır; "Bir emrin var mı Hasan Âli' diye coşmasın mı?" Mehmet Başaran, "meğer bunama hastalığı başlayalı epey oluyormuş," diye nakledecektir.¹³⁵

1947 sonundaki parti kurultayında Yücel, yalnızlığını kırmak için, bakanlık döneminde uzaklaştıkları Cevat Dursunoğlu'yla yakınlaşacak. Dursunoğlu'nun onunla yan yana durması, basında "müşkül günler geçirenlere vefa" diye yorumlanacak.¹³⁶

Ancak CHP kamuoyuna hitap eden matbuat, onu karalayan yayınlardan geri kalmayacak. CHP'lileri anti-komünizm üzerinden milliyetçiliğe çekmeye gayret eden *Millet*'in 15 Mayıs 1947 tarihli kapağında "Komünist fikirli öğretmenler bahsinde Hasan Âli'yi ikazı hadisesi ne oldu?" manşeti ve içeride bir paragraftan ibaret bir 'haber' var. Hilmi Uran İçişleri Bakanı iken Yücel'i makamına çağırması, "bir kısım öğretmenlerin aşırı solcu hareketleri" hakkındaki "vesikalar sunarak" görevden alınmalarını istemiş, Hasan Âli "teklifi reddetmiş," – hesap soruluyor. Derginin 31 Temmuz 1947 tarihli sayısının kapağında, Lermontov'un bir romanından "Türk-

133 Erim, 2005-I: 141.

134 Erim, 2005-II: 730.

135 Akt. Başaran, 2010: 15.

136 "Kurultay'da 'beklenenler'le 'olanlar' arasında tarihî bir mukayese", *Millet*, 27 Kasım 1947, s. 8-9.

lere savaş” hamasetinin yer aldığı bir pasaj, yanında “bu kitabı bu işlere ‘yakın ilgi ve sevgi duymamak hiçbir Türk okuru için mümkün olmayacaktır’ diye takdim eden” Hasan Âli Yücel’den “takma adlı mütercimim kim olduğu” soruluyor.

CHP’nin yarı resmî yayın organı *Ulus* gazetesi, Yücel’in “Davam”ını tefrika etti. Ama Yücel lehine kamuoyu oluşturma çabasından söz edilemez. Partinin ocak toplantılarından bile haberler veren *Ulus*’ta Hasan Âli’den, alâkalı olabileceği konularda da, bahis yoktur. Gazetenin 1948 yılı 29 Ekim özel sayısında, Cumhuriyet’in eğitim alanında yapıp ettiklerinin muhasebesi yapılırken Köy Enstitüleri’nin ve Hasan Âli Yücel’in adı geçmez!

*

12 Ağustos 1948 tarihli *Akşam* gazetesinde Batı Akdeniz seferinden dönen “İstanbul vapuru ile gelenler”e dair bir haber var. Vapurun İstanbul’a indirdiği yolcular arasında ILO toplantısından dönen, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası ve IMF Türkiye temsilcisi Nurullah Esat Sümer, sağlık müsteşarı Ekrem Tok, ziraat sanayi ve şarapçılık kongrelerine iştirak eden Salt Tahsin Tekeli ve Rıza Ergüven, mimar Sedat Hakkı Eldem, Bizantoloji kongresine iştirak eden Arif Müfit Mansel ve 63 turistin yanı sıra, “eski Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel”in de olduğu haber veriliyor. O sıralar gazetelerde ancak böyle bir haberde yer bulabilen Yücel’in fotoğrafı da basılmış; belki yol yorgunluğunun da etkisiyle, gördüğüm en çökkün fotoğrafı.

Komünizma

Batı dillerindeki “izm”leri, “millî hançereye” uygunluk bakımından Türkçeye “izma” diye aktarmak gerektiği, Necip Fazıl’ın ahkâmıdır. O, kapitalizma, sosyalizma, komünizma, faşizma, der. Hasan Âli’nin, “hümanizma-komünizma kelime oyunlarından” yaka silktiğini belirttik. Yaka silktiği, komünizm kavramının, hümanizmi, aydınlanmayı, ‘kontROLSÜZ’ modernizmi, Kemalizmi vs. kapsayan toptan bir reaksiyoner karalama mefhumu olarak kullanılmasıydı. Zaten anti-komünizmin sadece komünizme karşıtlıktan ibaret kalmayıp sağcılığın çimentosu mahiyetinde bir ideolojik bütünlük oluşturması, böyle geniş bir reaksiyon paketi sunması sebebiyledir. Yoksa Hasan Âli’nin kendisi de, gayri-komünist olmakla kalmıyordu, komünizme katiiyetle karşı idi. Onun *komünizm karşıtlığını* ‘müesses’ *anti-komünizmden* ayırt eden, bu karşıtlığın Aydınlanma-hümanizma karşıtlığına ve topyekûn sol düşmanlığına çevrilmemesidir. Bu bölümde, Hasan Âli’nin komünizmle mesafe ayarlarına bakacağız.

“Sapık, kızıl, Moskof...”

Kenan Öner davasında, Yücel’in bilhassa Köy Enstitüleri’ne yöneltilen komünistlik suçlamalarına nasıl ‘teessürle’ tepki gösterdiğine değinmiştik. Teessürü izleyen yıllarda da sürecek.

1955 Nisan'ında, komünistliğine dair yargı kararı bulunanlar (yani “müsecceller”!) dışında kimsenin komünistlikle suçlanamayacağı ölçüsünü yineler Yücel. Komünistlikten sanık olup da mahkûm edilen bir Köy Enstitüsü mezunu görülmediğini vurgulayarak, sorar: “Böyle bir sapık çıksa bile büyük bir kütleyi ona nisbetle hükme bağlamak, ne suretle haklı olabilir?”¹ 1956 Aralık'ında, 1959 Nisan'ında ve 1960 Nisan'ındaki yazılarında da, Köy Enstitüleri'nin “komünist yuvası” diye tanımlanmasına aynı delille şiddetle karşı çıkacak; hangi mahkemenin herhangi bir Enstitü mezunu hakkında “bu ağır hükmü” verdiğini soracak. Üstüne “bu kızıl lekeyi... fırlattığımız çocuklara” yöneltilen bu ithamların, “ancak sahici komünistleri memnun ettiği” ikazında bulunacak.²

Komünistliğin gayet tabii olarak *sapıklık* diye anılması, “sahici komünistlerin” ekmeğine yağ sürmeme uyarısı... anti-komünist kalıpların tekrarı otomatikleşmiştir Yücel'de. “Kızıl” sıfatını, kolaylıkla ‘fırlatır.’ *Yeditepe*'nin Tonguç özel sayısı için 11 Temmuz 1960'ta kaleme aldığı yazıda, eski dostuna “kızıl suç atanlara” çatar mesela; bir *Forum* yazarına “kızıl eşitliği mi istiyorsunuz?” diye meydan okur.³ Daha önce başka bir yazısında da, “insan şeref, hayat ve hürriyetile, kedinin farelerle oynaması gibi oynayan, en yüksek idealleri zulüm ve esaret vasıtası olarak kullanan”ların istediği “kızıl eşitlik”ten söz etmişti.⁴ 1953'te bir yazısında, “Cennetmekân Hamid-i-evvel, birçok cedlerimiz gibi Moskof şehidi-dir,” derken, anti-komünist lûgatın “Moskof” tabirini kullanmakta sorun görmez.⁵ Bunlar, anti-komünist *ezbere* kapılmasının örnekleri...

Dinle Benden, keza, Soğuk Savaş anti-komünizminin numunele-riyle dolup taşar. Kendisine yöneltilen komünist ithamının saçmalığını anlatmak üzere, “komünizmi bilmeden boşuna lâf ederler,”

1 HH-2: 139.

2 ÖÖK: 569; HH-2: 156, 175.

3 HH-2: 95.

4 HH-1: 287-288.

5 HH-3: 96.

diye başladıktan sonra, –iyi niyetle– naif denebilecek bir öcü resmi çizerek tarif eder komünizmi – uzun aktaracağım: “Komünistler bağlanır gizli bir topluluğa; / Damladır, nereden gelir bilmez sular oluğa. / Her tarafta bulunur bu kırmızı çekirdek, / Kapalı bir anbarda ürür filizlenerek. / Merkezinden yollanır anbarın anahtarı, / Anahtarını kullanır komünist ajanları. / Açıklamaz bunlar komünistliklerini, / Emniyetten başkası bilmez onun yerini. / Tanınması çok güçtür kalabalık içinde, / Yaparlar işlerini pek ustalık içinde. / Milliyet duygusundan koparmaktır fertleri; / Sonra komünist yapma, emelleri, dertleri. / Komünist olunca da Ruslaştırırlar onu, / Memleketi bırakıp kaçmadır bunun sonu. (...) İkilik çıkarmaktır birinci kasıtları, / Koparmaktır milleti bağlayan kayıtları. (...) Dilekleri, sadece parçalamak milleti; / Millet bölününce de kökten yıkmak devleti.”

Yücel, “komünist hain” tablosunu boyamaya devam eder: “Bir de ajan olmayan komünistler de vardır, / Onlar kayda girmeden bu işe heveskârdır. / Böylesi çok bellidir, açıklar efskârını; / Bir kızıl bürümcüğe sarar duygularını. / Fırsat buldukça yayar etrafa inancını; / Yaptıkça içten duyar başarı kıvancını. / Vazifeli komünist başkadır bunlardan da, / Yıkıcılık eder o yaşadığı vatanda. / Dış düşmanla birliktir, kanunca hâin olur; / Mahkeme kararıyla sonra belâyı bulur. / Görmedik mi bu türlü hüküm giymişleri biz? / Mahkûm olmaz elbette böyleleri sebepsiz.”

Hıyaneti böyle ballandırarak simsiyah boyaması, “komünist” iftirasının vahametini dramatize etmek içindir: “Sürülürse ezberden vatandaşa bu leke, / Komünistlik o zaman olur büyük tehlike. (...) ... hükümsüzlere komünist demenin / Sonucu neye varır, anlatmıştım ya demin. / O zaman hiç kimsede kalmaz gönül rahatı; / Vatandaşın ayrılmaz sağlamından sakatı.”⁶ Komünistlik gibi ‘korkunç’ bir lekeyi haksız yere birisine sürmenin ayıptan öte günah olduğunu, dindarca bir öğütlerle pekiştirir: “Karışma, karıştırma bilmediğin şeyleri; / Bu günaha düşmenin vardır Kur’an’da yeri. / Müslümanlıkta esas, iyi gözle bakmaktır; / Mümin için her mümin, sütü pâk, yüzü aktır.”⁷

6 DB: 50-52.

7 DB: 56.

Cihanda anti-komünizm

Dinle Benden'in sonraki sayfalarında, komünizmi Rus yayılcılığıyla eş gören kalıbın da tekrarlandığını görürüz: *"İslavlık üstüneydi harpte Rus siyaseti, / Meydana çıktı onun cihangirlik niyeti. / Bütün dünya işçisi birleşmeli diyerek, / O niyeti gözlerden gizledi bu köstebek! (...) Çünkü Rus da başka bir görüşle faşist idi, / Milliyet yoktur diyen bir nasyonalist idi!"*⁸ Yazılarında dünya politikasına arada sırada değinirken Yücel, olup bitene "komünist bloğa" karşı ABD merkezli "hür dünya" perspektifinden bakar. Dünya ahvalini gözlerken, komünistlerin 'alan kazanmaması' endişesini duyar. İkinci Dünya Savaşı sırasında Tahran'daki "komünist baskısı"ndan söz ederken, mesela.⁹

1950'deki İtalya gezisi izlenimlerinde, kilisenin, Katolikliğin, Papalığın "komünizm aleyhine rol oynayışından", hatta komünizme "darbe vuruşundan" sitayişle söz eder. Kilisenin bunu maneviyatı besleyen "en canlı bir sosyal organ" olması ve Katolikliğin "tamamıyla millileşmiş bir din" olması sayesinde başardığını düşünür. 'Bizde' de dinin, manevileşerek ve millileşerek, böyle bir işlev görmesini özlediğini sezeriz.¹⁰

İkinci Kısım'da genişçe ele aldığımız İngiltere ve Kıbrıs mektuplarında, Türkiye'nin Kıbrıs'taki millî taleplerini beynelmilel anti-komünizm davasına yapıştırır. İngiltere'yi Kıbrıs'ta özerklik çözümüne karşı uyarırken, "adada bulunan Rumların... yarısından fazlası[nın] komünist" olduğu kozunu oynar!¹¹ Kıbrıs Rum toplumunun lideri Makarios'a "Papaz efendi!" diye seslendiği mektubunda, çıkarttığı Kıbrıs meselesinin "komünizm propagandalarının dalga dalga saldırdığı Yakındoğu'da" yarattığı tehlikeye dikkat çeker. Bir başka açık mektubunda, aynı motifi yineler: "Komünist propagandalarının dalga dalga ettiği Yakındoğu'da, çıkardığınız Kıbrıs meselesi..."¹² Dahası, Kıbrıs'ın "ikinci bir Kore" olması

8 DB: 72-73.

9 HH-1: 645.

10 HH-1: 306; HH-3: 37.

11 KM: 69.

12 HH-3: 173-174.

tehlikesine işaret eder.¹³ Türk-Rum çatışması, “demokratik dünya-komünist” ayrışmasına tekabül ediyordur buna göre. Bu motifi de yineler: İngiliz muhalefетinin ada valiliğinden alınmasını istediğ-i Mareşal Harding’in yerinde “hareketsiz ve askerlikten anlamaz” birisinin bulunması halinde Kıbrıs, “Yakınşark’ta kanlı bir Kore olmayacak mı idi?”¹⁴

Tezvirat

Davasının dumanı henüz tüterken, 1950’de, “irtica tepkisi” (reaksiyon) ile “komünist tezviri”ni memlekette gelişmekte olan demokrasinin “belâ ve tehlike” kaynakları olarak anar Yücel.¹⁵ Tezvir, “yalan, ara bozucu dedikodu” anlamına gelir. “Komünist tezviri,” iki türlü anlaşılabilir: nitekim Yücel’in hem komünistlerin yaptığı tezvirattan, hem de komünist olmayanlar hakkında “komünist” diye tezvirat yapılmasından rahatsızlık duyduğunu biliyoruz.

Yücel’i yıkan, ikinci anlamıyla komünist tezviri idi; komünistlik veya komünistleri himaye etmekle suçlanmış, bu karalamayla siyasetten tasfiye edilmişti. 1950’li yıllar boyunca, başkalarına yönelen böylesi karalamalara tepki göstermiştir. 1956 Ocak’ında, üniversite öğretim üyelerinin gerekçesiz olarak re’sen bakanlık emrine alınmasını mümkün kılan düzenlemenin “komünizm propagandası” şüphesiyle gerekçelendirilmesine tepki gösterir. Bu tavrın, “üniversitemize itimad beslememek” olduğunu söylerken, özerk üniversitenin mensuplarının, komünist propagandası yapanlara “tesadüf etmeleri” halinde onları cezalandıracaklarından şüphe duymadığını belirtir. Bir devam yazısında, bakanlık emrine alınan profesörlerin “istisnasız hepsi tam komünistlik aleyhtarı şahsiyetler olduğuna göre”, üniversitelerde komünistlik propagandasını önleme gerekçesinin uygunsuz olduğunu söyler.¹⁶ Yü-

13 KM: 102, 105.

14 İM: 114.

15 HH-1: 34-35.

16 ÖÖK: 486-488, 492. 1956’da bakanlık emrine alınanların en bilineni ve sembolü, Mülkiye Dekanı Turhan Feyzioğlu’ydü – ki ateşli bir anti-komünisttir.

cel, bu vakada komünistlik suçlamasının haksızlığına feveran etmişti; feveranın yönünü, komünistlik suizanının bir tehdit olarak kullanılmasına, bir paranoya tarlası olarak sürekli ekilip biçilmesine çevirmemişti. 1959 ve 1960'ta iki yazısında, öz Türkçeciliğin komünistlik alâmeti sayılmasına tepki gösterirken de öyle...¹⁷

1959 Haziran'ında, yine kendisine yönelik komünistlik yakıştırmaları hakkında, duygusal bir musahabe yapar. Bir dedikoduyla başlar. İlahiyat Fakültesi'nden bir öğrencinin, kendisinin komünist olduğunu söylediğini işitmiştir. Öner davasındaki tutumunu sürdürerek, teessür makamından konuşur; "böyle bir genç ancak merhamet duya[cağını]" söyler. "Ondaki bu hatanın sorumlularından biri olarak kendimi de görürüm," diye açıklar. Zira, yıllarca "maarif hizmetkârlığı etmiş" birisi olarak, onun "gerçeklere tahkiksiz inanmıyacak hale gelememiş" olmasında kendine de sorumluluk payı çıkartıyordu. "Suçum bu olabilir," der ve patetik denebilecek bir 'masumiyet' beyanında bulunur: "Ama hiç bir suretle komünistlikten zerrece bir günahım yoktur. Bunu herkesten önce Allah, sonra da sahici komünistler pekala bilirler. Beni yıllardanberi zorla komünist yapmağa uğraşanlar da iyice bilsinler ki, ben ne komünist oldum, ne de olacağım." Patetik edayı, bir okur mektubunu aktararak sürdürür. İki yıl öncesine kadar kendisini "komünist temayüllü ve bunları koruyan bir insan" olarak bilen birisinden geliyordu mektup. Lakin zamanla, Yücel'in "komünist değil, hakiki memleketini seven, vatan aşkile kalbi çarpan bir Türk evladı" olduğunu anlamıştır. Kendisinin de aldatıldığını söyler okur, af diler. Yücel'i havaya sokacak bir vesiledir bu. Yüksek tahsilli bir "evladımız" kendisini "komünistlikle suçlandırırken... ilk okul şahadetnamesi bile olmadığını söyleyen başka bir Türk evladı", kendisini "tesellilerin en tesirlisini" vermiştir. Komünist-değil-memleketsever olduğunun tescilini, millî gurur 'yaparak' kutlar: "Kırk dört yıldır devlet kapısında ve millet hizmetinde, Türk'lüğün hayrı için çalışmış bir insan olarak, şu samimi mektupta titreyen vicdan sesini duymaktan daha büyük bir mükafat istemeğe hakkım yoktur."¹⁸

17 HH-2: 506-510 ve 890 vd.

18 HH-1: 459-463.

Totaliterlik

Yücel'in komünizm üzerine sakince yazdıklarına bakalım biraz. Yani komünizmi bir ideoloji, bir siyaset olarak nasıl gördüğüne bakalım. Yücel, komünizmi liberal diyebileceğimiz bir bakış açısından değerlendirir. Komünizm, bireyi ve birey özgürlüğünü tanımadığı için, totaliter olduğu için ve aşırı-uç olduğu için 'kötüdür,' ona göre. İkinci Dünya Savaşı sonrasında itibar kazanan, komünizmle faşizmin yakınsadıklarını ileri süren "totalitarizm" kavramlaştırmasını takip eder. Yücel, ucuz Soğuk Savaş doktrin imalatı yanında Hannah Arendt gibi büyük düşünürlerin eserlerini de kapsayan totalitarizm literatürünün hâsılatından etkilenmiş olmalıdır, ancak belirli bir kaynağa atıfta bulunmaz.

1956'da çıkan *İyi Vatandaş İyi İnsan* kitabında, komünizmin ekonomik bir sistem olarak serin bir tarifi yer alır. Bu sistemde yalnız işçi sınıfının olduğunu, patronun olmadığını söyler; "çünkü sermaye devletin elindedir." Komünist sistemin karşısında, sermayenin hem devletin hem "hususî vatandaşların" elinde bulunduğu ve bu iki sınıfı "muvazenelemeye" çalışan "demokrat devletler" sistemi vardır. "Hürriyet rejiminin" hüküm sürdüğü demokrat sistemde işçi sınıfının komünizmde kullanamadığı grev hakkını kullanabilmesini temel üstünlük etkeni olarak belirtir. Bu rejimin sosyal refah düzenlemeleriyle de işçiyi kolladığını ekler. Yücel sınıfların varlığını reddetmez, sınıflar arası dengeyi gözeten sosyal-liberal veya sosyal-demokrat refah devletini benimser. Sosyalizme de, "fert ve aile mülkiyetini tahdit etmesi ve sermayeyi derece derece devletin eline vermesi" bakımından şüpheyile yaklaşır.¹⁹ Komünizmin bir 'kötü' yanı da, "din ve manevî kıymetleri birer gölgeden ibaret belleyen, asıl varlığı yalnız maddede gören materyalist" yanındır Yücel'in gözünde. Bolşevik Rusya'nın buna rağmen, "din hürriyetine müsaade etmek zorunda kal"masını bir moral üstünlük kazanımı olarak kaydeder.²⁰

1953 yılındaki iki makalesinde,²¹ komünizmin totaliter niteli-

19 IVI: 157-165.

20 IVI: 6.

21 HH-1: 79, 176.

ğine çatar. Totaliterliği, öncelikle onun “sınıf diktatörlüğü” vasfının sonucudur. “Bir tek mantığın usullerine bağlanmış” olan düşüncelerin “dışına çıkıp fikir yürütmek yasaktır,” bu sistemde. (1957’deki bir makalesinde, öğretim metodlarının, “demokratik memleketlerde hürriyete, toptancı komünist memleketlerde basıya dayan”dığını söyleyecek.)²² Totaliterliğin temel sorununu, bireyi hiçe saymasında görür Yücel. Totalitarizmde/komünizmde birey, “ancak başta bulunan bir kaç kişiye münhasır olarak kıymet taşır”, onun dışında kıymet sayılan, sadece “toptan kalabalıktır; fakat tek tek değil, topluluk halinde kalabalık.” Komünizm, –yanına “aşırı sosyalist anlayış”ı da katarak–, “‘fert yok, cemiyet var’ düsturunu mübalağa” etmekle tanımlanır. Halbuki birey ve toplum, “birbirine tercih edilmeden kurulacak bir denklem içinde var olabilirler,” ancak. Bu denklemi bozan komünizm, “nizam için hürriyeti yok etmekte hiç bir sakınca görmemekte”dir. Zira bireyi esas almayan bir rejimde, “hürriyetin manası kalmaz.” Yücel, nitekim başka bir mana üretemeyen komünizmin yegâne hedefinin “dünya hegemonyası” olduğu kanısındadır.

Soğuk Savaş dönemi totalitarizm söyleminin taşıyıcı sütunlarından birisi, aşırılık belâsıdır. Faşizm ve komünizm, aşırı-uçlar olarak, en azından akıl-dışı fanatizmleri bakımından benzeştirilerek tesviye edilirler. Yücel de komünizmi evvela bir “ifrat” olarak damgalarken onu faşizmle hemzemin görür. 1955’teki bir yazısında, “sağ ifrat” olan faşistlikle, “sol ifrat” olan komünistliğin, “itidal vasfında olanları yere vurmak, lekelemek için” her türlü tezviratı yaptıklarını söyler. Açık ki, kendi ‘talihsizliğini’ hatırlatıyordur bu vesileyle. Zira “bunda muvaffak oldukları az görülmemiştir,” diye hayıflanır. Bunları yazmasına vesile olan İtalya ve İngiltere seçimlerinde “itidal yolu”nun tutulmasından memnundur.²³ Ilımlılığın, orta-yolun, Yücel için siyasî fikirlerden öte meşrep itibarıyla bir değer olduğunu biliyoruz.

Üçüncü Kısım’ın sonlarında konuşmuştuk; son makalelerinden birinde, tek parti devrinde CHP’nin “sağa kaçarak faşist, yahut sol uca kayarak komünist” olmaktan sakınmak için, “oppor-

22 HH-2: 237.

23 HH-3: 154-155.

tuniste” bir siyaset izlemesini “tabii” bulduğunu yazacaktır. Altı okun temsil ettiği ilkelerin, daha doğrusu düsturların “birbirini ayarlaması”na dayanan “siyasi muvazene sistemi”, yani aşırı uçlara kaymaktan koruyan orta-yol, doğru yoldur Yücel’e göre.²⁴

“Solaklık...”

Kenan Öner’le davasında Yücel’in, “her sol komünist değildir,” diyerek, sosyalizmin kanunlara göre suç olmadığını hatırlatarak; anti-komünizmin en geniş mezhepli tanımıyla *solu* toptan şeytanlaştırma stratejisine karşı çıktığını ama bunun üzerine fazla gitmediğini belirtmiştik. 1950’lerdeki yazı mesaisinde de, buna fazla asıldığını görmeyiz. 1959’da bir makalesinde “faşist ve komünist toptancılık metotlarına” (totalitarizm!) “bilerek bilmeyerek” düşmeme uyarısında bulunması, önemli. “Kanunların izinli saydığı konularda ve tarzlarda söyletmenin hiç bir zararı olmamıştır, olamaz,” der. (“Söyletme”yi, “susturma”nın zıddı anlamında, ifade özgürlüğü bâbında kullanıyor.) “Asırlarca toptancı metodlarla idare edilen” Türkiye, “bu mutlakçı usulü” aşmalıdır, Yücel’e göre.²⁵

1958’de Köy Enstitülü yazarlar hakkındaki makalesinde, onların romanlarının köylerin yoksulluğunu, yoksunluğunu tasvir etmesinde komünistlik-solculuk aranmasına karşı söyledikleri ilginç. Fuzuli’nin Şikâyetnamesi “nasıl bir komünist manifesti değilse, bu köylü gençlerin hınçlı, bazen acı gülüşlü ifadeleri de bu kısım aydınlarımızın sandığı gibi solaklık eseri belenilmemelidir,” der ve şöyle teminat verir: “Onlar, sağ ve temiz elleriyle yazmaktadırlar.”²⁶ Yücel, köy romanı yazarlarını sadece komünistlikten değil “solaklıktan” da sakınıyordu. O vakitler solculuğu alaya almak ve ‘her nevi solu’ aynı kirli çıkına tıkmak üzere sağcı lisanda kullanılan “solaklık” tabirinden de sakınmadan...

24 HH-2: 978-979.

25 HH-2: 159.

26 HH:3: 320.

6 Haziran 1950'de hapisshanedeki Nâzım Hikmet'in serbest bırakılması için "Türk aydınları" adına verilen dilekçenin 150'yi aşkın imzacısı arasında, siyaseten muhafazakâr-liberal olarak konumlandırabileceğimiz, DP listesinden milletvekili seçilecek Adnan ve Halide Edip Adivar, yine muhafazakâr-liberal diyebileceğimiz, 27 Mayıs sonrası sağ muhalefetin cumhurbaşkanı (aday) adayı olacak olan Ali Fuat Başgil, eski *Kadro*'cu 'ama' artık DP'li Burhan Belge, politikaya 'bulaşmayan' edipler olarak Ahmet Hamdi Tanpınar, Refik Halit Karay (ki eski bir siyasi sürgün olarak son derece temkinlidir), "tarihî maddeciliğe reddiye"sini yeni yazmış Hilmi Ziya Ülken vardır. Hasan Âli Yücel yoktur. Yücel'in, söz konusu olan bir "müseccel" de olsa, temel insan haklarının savunulmasına 'karşı' olacağını sanmıyorum. Acaba bizzat Nâzım Hikmet'e tercüme işi vermiş olmasının 'delil' olarak kullanıldığı "komünistleri himaye" suçlamasının taze yılgınlığıyla mı, imza vermek istememişti? Yoksa, imza toplayanlar –başta Ahmet Emin Yalman– tam da onun bu 'nazik' durumunu, hatta belki 'kötü ününü' gözeterek mi, talepte bulunmamışlardı?

Her halükârda, Yücel'in en geniş tanımıyla 'sola müzahir' denebilecek teşebbüslerde bulunmadığı kesindir. Herhangi bir solculuk atfedilemeyecek arkeolog Ekrem Akurgal Yücel'i anarken, "kökten solcu değildi," demiş.²⁷ Köy Enstitüleri Topluluğu'ndan Mehmet Emiralioglu, tasfiye etme maksadıyla komünist veya sosyalist gösterilmesine karşılık onun "eylem ve yazılarında... sosyalistlik izi değil, kokusu bile bulunama"yacağını söyler. Saygıyla andığı Yücel'in, "sosyalisttirler diye üniversite öğretim üyelerini kürsülerinden atan ilk ve son bakan" olduğunu hatırlatır! "T. İş Bankasının Yücel'e tatlı işler verdiğini, ve Yücel'in de bu kapitalist ve liberalist kuruluştaki görev alabildiğini anımsamak onun bir sosyalist olmadığını anlatmaya yetecektir," diyerek, –doğrusu gayet kaba - maddeci bir indirgemecilikle– bu kanaatini pekiştirir. Emiralioglu'na göre Yücel, "Batı anlamında 19.yüzyıl sonunun hümanist ve reformcularından biri"dir.²⁸ Bir başka yorum, onun "sosyal devletçi" olduğu, "sola açık, demokratik sosyalizme yakın" sayılabileceği istikametindedir.²⁹

27 İZÜNİDER, 1997: 289.

28 Emiralioglu, 1967: 3-4.

29 Sönmez, 2000: 145-151.

Ölümünden sonra, oğlu Can Yücel *İmce*'nin Nisan 1961 sayısında yer alan konuşmasında, "... solculuksa... solcuydu" kalıbıyla yâd eder babasını. Yurdunu sevmek, demokrasi, kalkınma, "halk için, halkla beraber iş görmek" solculuksa, solcudur, der. Şöyle bağlar: "Böyle dost, böyle canlı bir ölünün ardından böyle dik dik konuşmak solculuksa, Hasan Âli Yücel böyle solcuların bu ülkede günden güne arttığını sevine sevine görüyor, onları evlâdı gibi bağrına basıyor, korumağa, ellerinden tutmağa çalışıyordu."

*

Can Yücel, solculuğu benimsemiş birisi olarak, solculuğuna satmış durmuş babasını yine de solda görüyor, görmek istiyordu, şüphesiz. Bu anma konuşmasında, babasının "eski destan yiğitleri gibi Atatürkçü altı oku ve temiz alnıyla girdiği bir orduluk bir devrim savaşından gene yalnız başına ve gene tertemiz alnıyla yıpranmış ama yıkılmaksızın çıkmış" olduğunu söylediği bir pasaj da vardır. "Atatürkçü altı ok" ve "devrim" imgelerinin bitişik nizamda durduğu bu cümlelerin, 27 Mayıs'ın hemen sonrasında kurulduğunu unutmayalım. Can Yücel'in komünistliği-sosyalistliği de henüz tekâmül etmiş değildi. Hümanizmin, modernist ve uygarlaşmacı ilericiliğin, laisizmin, kalkınmacılığın, sosyalistliğin, geniş mezhepli dediğim *sol* başlığı altında birbirine karıştığı bir zamandır.³⁰ Anti-komünist söylemin, bu karışımın kurucu faillerinden olduğunu bu kısımda anlatmaya çalıştım. Hasan Âli Yücel'i, bu karışımın ve 'eşlemenin' elverişli bir konusu, bir sembolü – ve kurbanıydı.

Sabahattin Eyüboğlu, 1968'de, Yücel'i "bugün ortanın solu adını alan devrimci kanadın birkaç gerçek temsilcisinden biri," diye tanımlayacak. Ona bakılırsa, Yücel'in ömrü yetseydi, CHP'de güçlenen Ortanın Solu hareketi bu erken öncüsünün "küsünülüğünü giderip partisiyle barıştıracabilirdi."³¹ (Bu arada, Yücel'in 1950'le-

30 Kemalizm ile sol ve sosyalizm arasındaki ilişki, hararetli ve muhataralı bir bahistir. Sağ, Türkiye solunu ebed-müddet Kemalizme indirgemekten emin ve bundan memnundur. Solda, kopuş (1971) tezi ile (çeşitli dereceleriyle) devamlılık tezi arasında tartışılır durulur. Muhtelif Kemalizmler ile muhtelif sollar/sosyalizmler arasında geçişler, karışımlar, burada konumuz değil.

31 Eyüboğlu, 1979: 145. Eyüboğlu, Parti'de "Yücel'e yapıları Ecevit'e yapmak için fırsat kollayan tümenle insan" olduğunu da ekleme gereği duyar!

rin sonlarına doğru CHP’de baş gösteren ideolojik çalkalanmalarla, İlk Hedefler Beyannamesi vb. Ortanın Solu’nun ‘hazırlığı’ niteliğindeki arayışlarla ilgili hiçbir şey yazmamış olduğunu da not edelim.) Ortanın Solu ‘doktrininin’ Bülent Ecevit’in telif ettiği öncelikli saikleri arasında, komünizme veya “aşırı sol” cereyanlara karşı ön almak olduğunu hatırlayalım.³² Ortanın Solu, beynelmilel (ve enternasyonalist) sosyalist-komünist düşünce mirasından olsa olsa dolaylı ve süzgeçli faydalanarak, ‘yerli’ ve ‘ulusal’ bir orta-sol veya sosyal-demokrat siyaset geliştirme cehdi idi. Hasan Âli, evet, bu misyona da gayet uygun bir figürdü.

32 Bora, 2017: 576 vd.

ALTINCI KISIM

*İNZİVA TEDAVİSİNDE
Kültür Adamı*

1950 genel seçimlerinde Hasan Âli Yücel dört dönem seçildiği İzmir'den değil, 'memleketi' Giresun'dan aday oldu. Tenzil-i rütbe sayılır. Öyle mi yönlendirilmişti, kendisi mi tercih etmişti, bilmiyoruz. Bu seçimler arifesinde CHP'de adayların belirlenmesinin de ihtilâflara yol açtığı bir kriz içindeydi.¹ Adayların % 70'inin belirlenmesi il teşkilâtlarına bırakılmıştı ve Yücel teşkilât yoklamasında birinci sırada seçilmişti.

Seçim kampanyası sırasındaki hali hakkında aktarılan izlenimler, siyasî ihtirasının söndüğü yönündedir. O sıra 25 yaşında olan Giresunlu yazar ve gazeteci Naim Tiralî'ye bakılırsa, partisinin de kendisinin de seçimi kaybedeceğini "anlamış gibiydi. Belki de o yüzden, aday olan öteki arkadaşları gibi heyecanlanmıyordu." Daha ziyade, edebiyat heyecanlandırıyordur eski bakanı. Tiralî'nin *Halkevi* dergisinde çıkan bir hikâyesiyle ilgilenmiş, bir gece Giresun Halkevi'nde "birkaç sanat meraklısı" ile "siyaset dışı bir sohbet" yapmıştır. Oğlu Can Yücel'in postadan aldığı yeni şiir kitabı elinden düşmüyordur.² Valiz dolusu kitapla gelmiştir zaten Giresun'a, şehrin kitapçı dükkânından da ayrıca kitaplar almıştır. "Mayıs sıcaklığının ahuları ıslattığı bir gün" dört yerde konuşma yaptık-

1 Güngör, 2010.

2 Naim Tiralî, "Hasan Âli Yücel", *Vatan*, 28 Şubat 1961.

tan sonra otele döner dönmez banyo yapıp terasa çıkmış, az ötede diğer adaylar heyecanla seçim faaliyetlerini konuşurken o “kitaplarla haşır neşir”dir.³

14 Mayıs 1950’de CHP’nin Türkiye toplamında oyların % 39,6’sını alarak iktidarını kaybederken, Giresun’da da % 37, 6 alabildi ve Hasan Âli Yücel’in 15 yıllık milletvekilliği sona erdi. Yücel için 1950’ler, siyasetin uzağında, yazıyla ve kültürel ilgileri ile haşır neşir olduğu bir dönem olacak. Doğrusu, kendisinin hep hâre-lendirerek söylediği ölçüde köşesine çekilmiş, büsbütün inzivada değil – ama tatlı-ekşi bir münzevî edâsı içinde...

İstifa

Yaklaşık çeyrek asırlık tek-parti yönetiminin ardından çok parti-li rejime geçişi ‘idare ettikten’ sonra iktidarı kaybetmek, CHP için gerçekten tarihî bir tecrübeydi. 14 Mayıs seçimlerinden kısa süre sonra, Haziran sonunda yapılan parti kurultayı, elbette bu yenilgi-nin muhasebesine odaklandı. Bu kurultayda, CHP’nin anti-komün-ist milliyetçi kanadın sesi yüksek çıktı. Onlar, eski dönemin “oto-rite zihniyeti”nden uzaklaşıp yeni şartlara uyum sağlayacak “ısla-hat” yolunu, solidarist-milliyetçi bir “idealist” parti olmakta görü-yorlardı.⁴

Bu hava, zaten küskün bir ruh halindeki Hasan Âli’ye kendisi-ni partisinde iyice ‘garip’ hissettirmiş olmalıydı. Daha seçimler-den önce, partinin yarı resmî yayın organı *Ulus*’taki yazılarına son verilmişti. Yazılarının partiyi ‘yıprattığı’ söylenmiş. Nihat Erim günlüğünde, bu engellemeye Yücel’i kıskanan partidaşlarının se-bep olduğunu, kendisinin buna karşı çıktığını söyler. Yücel ise, *Ulus*’un yönetiminde bulunduğu için Erim’e güvenmiş, o da bunu öğrenince “hakiki durumu izah etmiştir,” gûya.⁵ Falih Rıfkı, “artık CHP’de bulunmayan ve rakipsiz kalmak isteyen hırslı kişiler”in, “teşkilâttan ‘Hasan Âli komünisttir, yazılarını neşretmeyiniz!’ di-

3 Osman Turgut Pamirli, “Hasan Âli Yücel”, *Şehir*, 2 Mart 1961.

4 Görücü, 2019: 187-196. CHP’nin 1950’lerdeki “ideolojik salınımı” hakkında: Va-rel, 2019.

5 Çıkar, 1997: 132; Erim, 2005-II: 730.

ye mektuplar” aldıklarını söyleyerek İnönü’ye tesir ettiklerini aktarır.⁶ Dönemin ‘acar’ tanığı bir gazeteci, Yücel’in yazılarına “İnönü’nün emriyle” son verildiğini söyler.⁷ En azından ondan habersiz, olamazdı. Can Yücel yıllar sonra, babasına “sizin yazılarınız tutmuyor,” dediğini aktaracak – söyleyen Nihat Erim mi, İnönü mü, Kasım Gülek mi, tam hatırlanamıyor.⁸

Yücel, 21 Kasım 1950’de, “Düşüncelerimi açıkça söyleyemeyeceğim bir kuruluştaki daha fazla kalamayacağım,” diyerek CHP’den istifa etti. 21 Aralık’ta *Yeni Adam*’da bu istifayı doğru bulmadığını yazan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’na, 11 Ocak 1951’de aynı dergide yayımlanan bir cevap yolladı. “Politikayı muhtaç olduğu bütün esneklik payına rağmen, ahlâk dışı hareketleri mübah kılıcı bellemem ve bellemem,” diyordu. “Siyasî vefasızlıkların hikâyesine düşmeyeceğini” de “bir ömür boyunca tanıdığı” kendisinden istemeyeceğini bildiğini söylüyordu Baltacıoğlu’na.⁹

Falih Rıfkı Atay’ın, 6 Şubat 1970’de *Politika*’da yazdıklarına bakılırsa, Yücel aslında “bütün hikâyesini,” yani siyasî vefasızlık derdini yazmaya niyetlenmiş, ancak Atay’la Mümtaz Ökmen “başımızda Bayar-Menderes kâbusu var, çarnaçar İnönü’yü tutmalıyız,” diyerek ona engel olmuşlardı. Hasmı Nihal Atsız, İnönü’nün çevresine, “iktidardan düşersek Hasan Âli sadık kalır, Falih Rıfkı bizi terk eder sanıyordum, tahminimin tamamen aksi çıktı,” dediğini iştirmiştir.¹⁰

Yücel’in özellikle 1947 davası ve sonrasında partisinden öte şahsen İnönü’yle ilgili büyük hayal kırıklığı yaşadığı ortada. Kuşkusuz, at yarışına götürülmekle teselli edilmekten fazlasını beklemişti. İnönü için *Millî Şef* kültünün tezyinine bizzat katkıda bulunduğunu Üçüncü Kısım’da görmüştük. ’50’lerde onun hakkında dostlarına, “affetmedim, affetmem,” dediği aktarılır.

Tâ 1960 sonlarında ‘hâlâ’ Hilmi Ziya Ülken, İnönü’yle ilgili hayal kırıklığı nedeniyle Yücel’i teselliye çalışacak; muktedire ta-

6 “Bir eğitim adamının ölümü”, *Dünya*, 28 Şubat 1961.

7 Karakuş, 1977: 46.

8 Ekmekçi, 1992.

9 Akt. Çıkar, 1997: 133.

10 Atsız, 2018: 64.

bi olarak onunla iş tutmanın getirdiği hayrın, mihnetine değdiği-ne ikna etmeye çabalayacak. İbn Rüşd, Muvahhidî hükümdarının “himayesini temin etmesi” sayesinde “o büyük tercüme ve şerh faaliyetini” yapabilmiştir Ülken’e göre, Ziya Gökalp Talât Paşa’nın himayesini “küçümsememesi” sayesinde Türkçülüğü ve Garpcılığı tekâmül ettirebilmiştir. “Sen de İnönü’nün himayesinden faydalanmayı düşünmese idin, memleketin en mühim, kültürün en temelli bir meselesine el konamıyacaktı,” diyerek gönlünü ferah tutmasını ister arkadaşının.¹¹

İnönü ile Yücel arasında yaklaşık on yıl boyunca bir temas olmadı. 27 Mayıs 1960 darbesinden kısa süre sonra Ankara’da bir konserde karşılaştıklarında İnönü’nün kollarını açıp kucaklarken, “Yücel seni unuttuk!” dediği, bu ‘pişkin’ tavra çok içerlediği aktarılır.¹² Çünkü, evet, unutmuşlardı. 6 Ocak 1961’de, hastalandığını öğrenince her şeye rağmen İnönü’yü ziyaret etti. Birbirlerini son görüşleri.

Yazıya dönüş ve İş Bankası kültür müşavirliği

1950 seçimlerinden hemen iki hafta sonra yayımlanmış bir yazısında Yücel, bakan olmadan önceki gazete yazarlığını özlemle yâd eder; yazılarının “okunduğunu” söyler. Vekilliği sırasında mahrum kaldığı iki zevkinden birinin, “masamın başına oturup sakin bir kafayla bir sayfa yazı yazabilmek” olduğunu söyler. “Terkettiği kürsülerden” kendisini “dinlemek lütfunda bulunanlar” a, “bundan sonra inziva köşemden mütevazı sesimi işitmekle yetinsinler,” çağrısında bulunur.¹³

Düzenli gazete yazısı yazma zevkine, ancak 1952 başlarında kavuştu. Nadir Nadi’yle¹⁴ yakınlığı olan arkadaşı Mustafa Şevki Yener aracılığıyla, 1952’de *Cumhuriyet*’te yazmaya başladı. 22 Şubat’ta yayımlanan “Yazmak, yazmamak” başlıklı ilk makalesinde, “siyasî mücadelelerden sıyrılıp köşemde, sükun ve huzur içinde

11 Hilmi Ziya Ülken, “Hasan Âli Yücel”, *UNESCO Haberleri*, sayı 34 (Mart 1961), s. 21.

12 Akt. Mumcu, 1990: 162.

13 HH-1: 5-11. Mahrum kaldığı diğer zevk: “Mahpushane arabası haline gelen kırmızı pilakalı otomobili bırakıp, Atatürk bulvarında yaya yürümek...”

14 Çıkar, 1997: 135. Bugün şaşırtıcı bulunacaktır; Nadir Nadi, 1950 seçimlerinde Demokrat Parti listesinden bağımsız aday olarak meclise girmişti!

geçen bu devrenin unutulma ve rahatsız edilmeme zevkini sürerken bu defa da o istif olmuş fikirler, bana ağırlık vermeğe başladı,” der. “Bütün gördükleri ve okudukları, görüp okuyarak düşündükleri, hep içine yığılmış duruyor”dur. “Acı, düşündürüyor; düşünme, acıtıyor ve her ikisi söyletiyor”dur. “Hiçbir şey olmadığım bu hayat merhalesinde ‘yalın vatandaşlık’ vasfı”nın, hiçbir sıfattan daha az ehemmiyetli olmadığını vurgular.

Yazı hayatının bu yeni merhalesinde, “hiçbir şey olmama” teva-zuu, lâıyk olduğunu düşündüğü makamlardan hoyratça uzaklaştırılmış olmasının verdiği acılığının, içerlemenin perdesidir. Hep tekrarlanan inziva motifi de, yine o acılığın, o içerlemenin tariz sanatıyla ifadesi.

Yazının Hasan Âli’ye bahtiyarlık verdiği kesindir. 1954’te, “Son bir kaç yıl içinde yeniden kavuştuğum yazı çevresinin pazarına, uzaktan, inziva köşemin penceresinden bakıp derin bir zevk duymaktayım,”¹⁵ diye şükreder – tabii yine “inziva”! İlk yazılarından birinde (Nisan 1952), “senede bir kitap bastıran yabancı yazarların” profesyonel koşullarına imrenir: “Garplı yazarlar gibi sekreterli, daktilolu bürolarımız, kütüphanelerimiz de yok. Bilgi için kaynak aramağa kalksak günlerimiz gidiyor.”¹⁶

1956 yılında, elbette bakanlığındaki erk ve ölçekte değilse bile yeniden yazdırma ve yayımlama tasarrufunda bulunabileceği bir göreve getirildi Yücel: İş Bankası Kültür Yayınları müşavirliği. Demokrat Parti’nin öncü şahsiyetlerinden, aynı zamanda hikâyeci arkadaşı Samet Ağaoğlu’nun günlüğüne bakılırsa Üzeyir Avunduk¹⁷ “bir Hasan Âli varmış,” diyerek İş Bankası müşavirliği için Başbakan Menderes’e eski bakanı teklif etmiş, Fuat Köprülü karşı çıkmış; Ağaoğlu bunun sebebini (Köprülü ile Yücel’in arası öteden beri kötüdür) bileceğini imâ etmek üzere Menderes’e göz kırpmış, “Adnan Bey Köprülü’nün kalp kırışına aldırış etmeden” teklifi benimsemiştir.¹⁸ Ağaoğlu, bu işi tamamen DP’nin himmeti ola-

15 HH-3: 109.

16 HH-3: 206.

17 DP İstanbul İl Başkanı iken, DP iktidarının bankadaki CHP hisselerine el koymasının ardından İş Bankası genel müdürü yapılmıştır.

18 Ağaoğlu, 2018: 75.

rak anlatır. Avunduk'un Yücel'i mişli geçmiş zaman figürü olarak anan alaycılığından anlarınız zaten, muktedirin kibrini. Keza Ağaoğlu'nun, Yücel'in 1950'li yıllarındaki siyaset-dışılığı "bizim iktidarın kendisini hoş tutması, İş Bankası'nı dolgun aylıklı neşriyat müşavirliğini vermesi ile yetindi," sözleriyle özetleyişinden de. Milliyetçi-muhafazakâr cenahtaki 'yeminli' Yücel düşmanlığı söylemi içinde, DP'nin ona yönelik bu "hoşgörüsü" bir zaaf olarak anılır.¹⁹

Yücel'in, İş Bankası'nın kültür ve yayın faaliyetlerine bir 'vizyon' getirdiğine şüphe yok. kızı Canan Eronat Yücel'in deyişiyle "herkesin düşüncesine başvurma ve onları buluşturma özelliği"ni çalıştırmış; birçok yazarı teşvik etmiş, bu vesileyle edebiyatçı ve akademisyen ilişki ağını canlandırmıştır. Tercüme Bürosu kadrosunu harekete geçirmiş.²⁰ Tanpınar'la mektuplaşmalarından, basıma hazırlık işleriyle titizlikle ilgilendiğini anlıyoruz. Muhammed İkbal'in *Cavidname*'sini çevirmesi için, Annemarie Schimmel'i bizzat ikna etmiş, metnin tashihiyle bizzat ilgilenmiş.²¹ İzzet Tanju, Hasan Âli'nin Bülent Ecevit'e Sanskritçe bildiğini zannederek hayran olduğunu aktarıyor. Onun da ilhamıyla, -1958 veya 1959-, Cemil Meriç'le tanışınca onu Hint edebiyatıyla ilgili çalışmalarını derinleştirmeye teşvik etmiş.²² Ümit Meriç, "artık Maarif Vekili olmasa da haşmetinden bir şey kaybetme[miş]... uçları göklere yükselen kaşları ile" Yücel'in, babasının evine gelişlerini hatırlar. Her gelişinde çeviri veya telif bir eser sipariş eder... uzun ve derin bir sohbetten sonra geldiği gibi vekarla kalkıp gider" imiş.²³ Meriç'in gitgide ağırlaşacak olan kadri bilinmeme yarısına çalınmış bir merhem... Yücel'in yazmak kadar tutkulu yazdırma şevkinden bir sahne...

Hasan Âli Yücel, o yıllarda "yalın vatandaş" olarak da kültürel etkinliklerin sıkı takipçisidir. Başbakanlık Arşivi'nde memurluk yapan sahaf Ahmet Hamdi Tanyeli'yle mektuplaşmalarından,

19 Yılmaz, 1991: 10.

20 Eronat Yücel, 1997: 7; Çıkar, 1997: 138.

21 Schimmel, 2017: 160; Ayverdi, 2015: 151. Tasavvuf çalışmalarının büyük ustalarından olacak olan Schimmel (1922-2003) o sıralar otuzlu yaşlarında, 1954-1959 arası Ankara İlahiyat Fakültesi'nde çalışmış.

22 Tanju, 2006: 332.

23 Meriç, 2018: 145.

düzenli olarak Millî Kütüphane'ye gittiğini biliyoruz.²⁴ İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'ne düzenli uğradığını, Tarih Kurumu toplantılarına düzenli katıldığını biliyoruz. 1950'de bir uluslararası tarih kongresinde Ömer Lütfi Barkan'ın tebliğ sunmasıyla gururlanır, sosyologlar, felsefeciler ve ilâhiyatçılarımızın kongreye ilgisizliğine üzülr.²⁵ Fen bilimleriyle de ilgilidir. 1955'te, Einstein'la ilgili düzenlenen anma toplantısına ilginin az olmasından rahatsızlığını yazmış; tek tesellisi, atom fiziği doçenti Erdal İnönü'nün konuşması...²⁶ 1950'lerin sonlarında, DTCF'de Bedrettin Tuncel'in çeviri derslerine 'devam etmiş.' Ön sırada onunla yan yana oturan Nevzat Yılmaz, bazen "çok tatlı bir şekilde... şu kelime şöyle olmayacak mı?" diye müdahalede bulunduğunu, Tuncel'in de "Evet, sizin dediğiniz doğru efendim," diye karşıladığını anlatıyor.²⁷

'Kendini yetiştirmeye' ara vermeyen bir kültür adamı portresi görünüyor bu resimlerde. Bazen bir ucundan da, tam da "yalın vatandaş sıfatı"nın hep vurgulanmasında kendini gösteren görünür-lük, temayüz etme arzusu.

1955'te Gazi Eğitim Enstitüsü öğrencileri konferansa davet etmişler Yücel'i. Enstitü Müdürü, zamanında Yücel'in hayli destek olduğu Vedide Baha Pars, izin vermiş ama çekindiğinden konferansa gelmemiş. Kamusal görünürlüğünden 'hâlâ' sakınıldığına dair bir işaret. Bunun üzerine Yücel'in konuşma yapmadığı aktarılıyor.²⁸ Buna mukabil başka bir anıda, yine 1955'te, yine Gazi Eğitim'de, okulda nöbetçi öğretmen dışında hiçbir öğretmenin bulunmadığı bir konferanstan bahsediliyor – aynı konferans olmasın? Yücel'in konuşmasından sonra kürsüden sorduğu bir soruyu doğru cevaplayan bir öğrenci, "birkaç kelam edebilmek" için izin istemiş, salona dönüp arkadaşlarına demiş ki: "Sayın Hasan Âli Yücel olmasaydı ben çoban olurum." Kızılçullu Enstitüsü mezunu Mu-

24 Kızılar-İşli, 2016: 91-93.

25 HH-3: 27-32.

26 HH-3: 151-153.

27 Erbaş, 2019: 423, 491-492.

28 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 96. Altunya, yine de Pars 1958'de ölünce ardından bir övgü yazısı yazdığını söylüyor.

hittin Orhan Horasan, herkesin uzun uzun alkışladığını, Yücel’le bakiştıklarını, ikisinin de gözlerinin yaşardığını hatırlıyor.²⁹

Dostluk kültürü

Köy Enstitülü yazar Mehmet Başaran, bir ziyaretine gidişinde Yücel’in Ankara’da müsteşarı gördüğünü, onun tayin işini halledeceğini söylediğini, Başaran buna pek inanmadığını belli edince de, “Eh, bu adamlar da bu kadar işte,” dediğini aktarır.³⁰ Hâlâ ‘Ankara’da’ etkili olmak, görünmek, bilinmek istiyordur ama bir hükmü kalmadığının da farkındadır.

Can Yücel, babasının kendi ‘düşkünlüğü’ ile alay ettiği bir anekdot aktarır. Bir gün Ankara’da bindiği dolmuşta, şoförle bir yolcu, bakan Yücel’e sövüp sayıyordu. Kendisi de lâfa karışıp, “eski bakan” aleyhine atıp tutmaya koyulur. Onun daha vukufu verip veritirdiğini görünce, diğerleri susup “onun salvolarını” dinlerler. Varacağı yerde inince, pencereden başını uzatıp “Ben o hep birlikte sövüp saydığımız Hasan Âli Yücel denen herifim!” demiş, yürüyüp gitmiş aktarıma göre.³¹

Müzikolog Nazmi Özalp, 1951 Mayıs’ında Milli Kütüphane’de çalışırken hava almak üzere birlikte bahçeye çıktığı “orta yaşlı” adamın, “Beni tanıdınız mı?” diye soruşunu aktarır. Tanımadığını söyleyince “sizin kuşağın tanınması lâzım ama!” diye hayret ederek kendini tanıtmıştır: Hasan Âli Yücel.³² “Böyle ünlü bir kişiyi yanı başında görmekten” şaşkına dönen gençle uzun uzun sohbet etmiştir, “ünlü kişi.” Daha çok edebiyat eleştirmenliğiyle bilinen Mustafa Şerif Onaran, 1952 Yunus Nadi şiir ödülünü alanlardan biri olarak *Cumhuriyet* gazetesinde karşılaştığı Yücel’in kendisiyle Cağaloğlu’ndan Karaköy’e kadar yürüdüğünü hatırlar. Onun “araya uzaklık koymayan içten” tavrını, “insan tanımaya dönük ilgili davranışı”nı anar.³³ İnsan canlısı – ve tabii “sevilmeye teşne”...

29 Akt. Kocabaş, 2016: 310-312.

30 Akt. Bayır, 1971: 247.

31 GG: 8.

32 İZÜNİDER, 1997: 80.

33 Edebiyatçılar Derneği, 1997: 118-119.

Bu dönemde, dışlanmış münzevi imgesi hilâfına, dost ahbab ülfeti gayet bereketlidir Yücel'in. Dostluğa sığınmış, zaten hep önem verdiği dostlukların bakımına iyice özenmiş, bir tür *dostluk politikası* geliştirmiştir. Dostluk, sık kullandığı bir kavram; “dostluk zümresi”, “dostluk cemiyeti” içinde bulunmak, “dostluk yuvası”nda olmak; dostluklarına bağlı/sadık olmak...³⁴

Sağlam ve eski dostları ile ilişkileri bu dönemde demini tutmuştur. Kader ortağı Tonguç'la ilişkilerinin çok daha sıcak, arkadaşça bir burca girmiştir.³⁵ Yüz yüze görüşmekten gayrı, sürekli mektuplaşırlar. Tonguç'un mektuplarında ona dost hitapları: “Büyük dost, vefalı arkadaş,” “ülkücü dostum,” “ülkücü büyük dost,” “dost Yücel”...

Eski dostu Ahmet Hamdi Tanpınar ‘bile’, Yücel’le “asıl dostluğu”nun “bu devrede başladı”ğını söyler. Gerçi ona “her gidişinde iyi kabul gör”müştür (“vekilliğinde değil” şerhini düşer!), “fakat asıl bu son devre sevdiği dostu olmuş”tur. Tanpınar, “bu eski arkadaş” acıyordur, “çok” acıyordur. “Felâketleri onu değiştirmiş, yumuşatmış, başka bir Âli yapmıştı,” der; “bütün bir teva-zu içinde yaşıyordu”r. Bu söylediklerinden, Âli’nin ikbal devrinde kimi dostlarına pek de mütevazı görünmediğini anlarız. Tanpınar, şimdi ikisinin “ayrı ayrı yalnızlıkları”nın onları birbirlerine kabul ettirdiğini söyler.³⁶ “Memleketin” kadir-kıymet bilmezliğine dair içerlemeyi, bedbahtlığı paylaştıklarını söyleyebiliriz. Tanpınar, “hiç kimseyi olduğundan gayri bir çehre ile görme”miş iken, “Âli’de bu ikiliğe düş”tüğünü ekleyecek esefle. Onun “bîçare tarafları” olduğunu, zaaflarını not edecek, önceki kısımlarda bunlara değindik. Bunlar, ölümünden sonra günlüğüne yazdıkları. Düzenli mektuplaştıkları Yücel’e yazdıkları, tabii daha gölgesiz, muhabbetli. “Aziz kardeşim,” “Âliciğim,” diye hitap eder. Bir seferinde arayı uzatarak ihmal ettiği için özür dilerken, “yalnız şurası da var ki senin gibi bir dostla insan ayaküstü konuşmak istemez,” diye ekler.³⁷ 1959 İngiltere seyahatinde Yücel ailesiyle buluşmuş-

34 HH-2: 294, 449, 651, HH-3: 226, 393, 662.

35 Akt. Niyazi Altunya, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 63-64.

36 Enginün-Kerman, 2007: 259.

37 Eronat Yücel, 1997: 33.

lar, birlikte çok vakit geçirmişlerdir. “Hamdi Bey”in Yücel’in Dragos’taki evine her gelişi, bütün ailede şenlik havasında karşılanır. Yücel’in kızı Canan Hanım’ın beş yaşındaki oğlu Âli, “Fransızlar Kruşçev gelince bayrak asıyor da, biz Hamdi Bey gelince neden bayrak asmıyoruz?” diye sormuş, bir seferinde!³⁸

Çevirmen Azra Erhat, Yücel’in bir yârenlik hamlesini anlatır. Kendisine telefon etmiş, *Ilyada*’yı çevirdiğini öğrendiğini, konuşmak istediğini söylemiştir. Erhat evine yemeğe davet eder. Yücel, sofrada Erhat’ın hiç iyi aşçı olmadığını söylediği annesinin tavuklu pilavını methetmekle bitiremez. “Homeros, *Ilyada* unutulmuş, ama pilavla birlikte o da pişirilmiş kotarılmıştı[r] sanki.” Erhat, 1940’ların ilk yarısında Tercüme Bürosu’nda onlara “kanat taktıran o itici hız”ı yine hissetmiştir.³⁹

Nahit Sırrı Örik’e, anlaşılan hakkında bir yorum yazması istenen *Abdülhamid Düşerken* romanı hakkında yazdığı mektupta da, hoş yârenlik nükteleri var. Hastalığı kendisini “medenî vazifelerini ifâdan alıkoyduğu” esnada romanı annesi okumuş, kendisine o kadar ayrıntılı anlatmıştır ki “hatim etmiş” kadar olmuştur. “Sizi, şüphe etmeyiniz ki cennet-mekân Abdülhamid Han’dan daha çok severim,” der!⁴⁰ Roman üzerine yazacağı yazı için Örik’e tarihî roman anlayışını ve referanslarını sorar.

Örik’e dert yandığı griple nezleyle ilgili, sahaf A. Hamdi Tanyeli’ye mektuplarında da şikâyet etmiş. Gribin yanı sıra böbrek derdinden, deva niyetine eskiden beline kuşak sardığından “fakat bunun da ayrı bir itiyat (bağımlılık anlamında – T.B.) olduğun[dan]... tekrar ona tutulmayı göz alamadığı”ndan, sancısız bir taş düşürdüğünden, Çırcır suyunun da çok rahatlatıcı olduğundan bahsetmiş. Bu uzamış hastalık sohbetinin bir yerinde, bu kısmın başlığına çıkardığım sözü söylüyor – yine inziva temasını ballandırarak: “İnziva bazen tedavi yerine geçer.”⁴¹

Tonguç gibi, Tanpınar gibi, oğluyla da ’50’lerin inziva sahne-

38 Eronat Yücel, 1997: 9-10.

39 Erhat, 2006.

40 Kızılar-İşli, 2016: 90. Şu da hoş: “Sizde hoşlanmadığım tek şey, soyadınız. Bunu ne manaya aldığınızı yazarsanız belki onu da bertaraf ederim.”

41 İşli, 2018: 57.

sinde, daha yakın. Can Yücel, “ben onla asıl arkadaşlığımı ’50’den sonraki menkûp devresinde kurdum denebilir,” diyecek.⁴² 1950’ler Ankara’sının ‘bohem’ gençlik muhitinden Ahmet Oktay, bazen Can Yücel’le beraber Mithatpaşa caddesindeki evlerine gittiklerini aktarır. Hasan Âli Yücel, Can’ın “rind, yaka bağır fora” havasına zıt, “eskilerin deyişiyle ‘tirendaz’ [zarif] bir adam”dır. Sabahladıkları bir gecenin ertesinde eve gidip kahvaltı hazırlığına giriştiklerinde “sırta robdöşambr, boynunda fular”la içeri giren “Hasan Âli Bey... ‘Eh, bugün biraz geç başlıyorsun!’ diye iğne”ler, oğlunu.⁴³ Ahbaplarına, –Mehmet Başaran’a mesela–, Can’ın çok içtiğinden yakınır-mış. Can’ın bir başka edebiyatçı arkadaşı, Özdemir İnce, sadece bir kere –yine pijama ve robdöşambrla– gördüğü Hasan Âli Yücel’i o günlerde “inine çekilmiş bir efsane” olarak bildiklerini yazacak.⁴⁴

Can Yücel, babasının her zaman gidecek bir yerler bulduğunu, “büyük olmasa bile kendine meclisler ayarla”dığını söylüyor. O meclislerin ‘kurumlaşmış’ bir örneği, Tefik Sağlam’ın sohbet halkası. Emekli askerî hekim Tefik Sağlam’ın⁴⁵ yanı sıra Muzaffer Şevki, Hamit ve İlhami Nafiz Pamir, Sedat Tavat, Fahri Arel, Osman Horasanlı’nın yer aldığı bu hekim ağırlıklı muteber halkanın –ara sıra katılan Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nu saymazsak– en genç üyesi, Yücel.

1950’lerin ortalarından itibaren, İstanbul’da Dragos-Orhantepe’deki evin hayatındaki yeri genişledi, yazları hep orada geçirdi. Askerliğini de yaptığı yer. Yücel, “eski iktidar” zamanında yapımına başlandığı için halk arasında Ankaratepesi, “hatta Ekabirtepesi” adlarının kullanıldığını aktarır. Kendisi, yine sözü menkupluğuna getirerek, Düşkünlertepesi adını vermiştir!⁴⁶ Kartal minibüsüyle Cevizli’ye gelip, oradan yokuş yukarı on beş yirmi dakikalık bir yürüyüşle varılan, ziyaretçiler için nispeten sapa bir köşedir.⁴⁷ Çıp-

42 GG: 8.

43 Oktay, 1991: 124.

44 Akt. Kocabaş, 2018: 62.

45 Sağlam 1942’de Tıp Fakültesi’ne döndüğünde doğrudan İnönü’nün talimatıyla yeni bir İç Hastalıkları Kliniği kurarken, Yücel kurulma çalışmalarına “himmet göstermiş”, ilişkileri oradan. Başustaoglu, 2016: 417.

46 HH-1: 351.

47 Başaran, 2010: 31.

lak bir tepede oturuyor diye “acıyoruz,” diyenlere, asıl kendisinin adalarda oturanlara acıdığını, o Büyükkada’nın yeşilliğine bakarken berikilerin Dragos tepelerinin çıplaklığını seyrettiğini söylemiş!⁴⁸

*

1955’te Adnan Adıvar’ın ardından, “Merhum bana, ilimde ne kadar yapıcı olmaya müstaidse politikada o kadar itirazcı görünmüştür,” diye yazmış. “Ruhundaki kuvvetli ‘tenkid’ hassası ve hür, müstakil olma meyli”nin, bilimsel açıdan yapıcı olurken “siyasette onu yapıcılıktan alıkoymuştur,” Yücel’e göre.⁴⁹ Tek başına durmayı göze alan, ‘eyvallahsız’ Adıvar’ın aksine, Hasan Âli’nin insan ilişkilerinde “yapıcı” olmayı manevî bakımdan bir nevi hayatta kalma stratejisi olarak da içine sindirdiğini düşünebiliriz. Sevilmeye teşneliğinin öteki yüzü, arkadaşı Halil Vedat Fıratlı’nın deyişiyle “seven adam”⁵⁰ oluşudur – karşılıklılığı umar, onu çağırırçasına...

Sabahattin Eyüboğlu, *İmce*’nin ona adanmış Nisan 1961 sayısında, onun iyi geçinme meylini bir defa daha yinelemiştir. “Ayağı kaydırılmak, arkasından vurulmak bahasına, daha kötüsü, gerçek dostlarını yitirmek bahasına, her insanın düşünce sofrasında içebiliyordu,” Eyüboğlu’na göre. Bunun bir saikinin, “memleketindeki aydın kıtlığını bildiği için eli kalem tutan insanı, düşmanı da olsa, harcamaktan çekin[mesi]” olduğu kanısındadır. “Dostluğun ancak düşünce birliğiyle mümkün olduğu bir çağda kapısını her kafadaki insana bir dergâh gibi açık tutması yerinde miydi? Hoş görürlüğün bu derecesi onun özlediği Garp kafasıyla uzlaşabilir miydi?” diye sorarken, pek onaylar gibi değildir. Ama, su götürmez olan, Hasan Âli’nin “açık yürekli, kin tutmaz, herkese karşı iyi niyetli bir insan olduğu”dur. Hüseyin Cahit Yalçın için söylediğinin aksine, “düşmanlıklarına vefası” olan⁵¹ biri değil!

Başkasında da takdir ettiği bir haslet, bu. Bir defasında Sanat Sevenler Derneği lokalinde kendisine bayağı sert sözlerle sataşan iki gence “çok lâtif bir şekilde” nasihat ederek karşılık veren Haldun

48 Akt. Ekrem Akurgal, İZÜNİDER, 1998: 291.

49 Adıvar, 1956: 226-227.

50 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 83.

51 HH-3: 885.

Taner'i takdir etmiş: "Bunca yıl politikadaydım. Bu kadar olgun bir toleransa, bu kadar şiddetli ve haksız hücumlara, bu kadar sükûnet ve nezaketle cevap veren adama rastlamadım."⁵²

Bakanlığı sırasında aralarının azıcık limonî olduğu Cevat Dursunoğlu, "iyilik ettiği birtakım kişilerden çeşitli kötülükler" gören Yücel'in, "son yıllarında kuvvetli insanın bağışlayabilen insan olduğu gerçeğine ermiş ve iç huzuruna kavuşmuş" olduğunu yazar hürmetle.⁵³ Keza gazeteci Bedii Faik, "uğradığı haksızlıklara" rağmen, muarızlarına gene de "kalbini açmış" olmasına saygı duyar. 1950'de Ankara'da bir yemekte, ona yapılan haksızlıkların "hissesine düşeninden dolayı" özür dilediğini aktarır. Yücel gülerek dinleyip sonra kolunu tutup, "evlât, balta ormana girdi diye, ağaç olduğuna pişmanlık duyanlardan değiliz," demiştir.⁵⁴ "Baltaların," onu kırdığının farkında olanların sayısı az değildi! '40'ların ikinci yarısındaki anti-komünist linç seferberliği nasıl gerçekleşirdi yoksa! Bir özür daha... Kâzım Nami Duru 22 Mart 1957 tarihinde yeni çıkan *İttihat-Terakki Hatıralarım* kitabını şu notla imzalamış: "Suçlarımı patavatsızlığımı bağışlayarak bana büyük vefa gösteren Hasan Âli Yücel'e gönlümün en içten sevgilerimle."⁵⁵

Bedii Faik'in kullandığı tanıma, yıllar sonra hakkında yazan felsefeci Ahmet İnam da başvuracak, '50'lerde "yaşama atılımının rindâne tutuma dönüş" tüğünü yazacak.⁵⁶ Rindâne; yani hoşgörölü, kalender meşrep, biraz da *kinik* hal – zahidâne ile, yani dünyadan yüz çevirmişlikle zıtlık içinde anlaşılacak bir huy... Elbette, Mevlevi-dostluğuna da uygun... Zeki Karabuda'nın onun '50'lerdeki haline yakıştırdığı vasf, "*stoïque*" (stoik)... Yakınları, stoik-rindâne yanını hayranlıkla ve belli ki özlemle anarlar. Eyüboğlu "mahzunken bile gülmeye hazır" olduğunu, "kaygıları gürbüz bir kahkahayla dağıtıvermesini bil"diğini, "tepilmiş, acılaşmış duyguları" olmadığını belirtir.⁵⁷ Tanpınar da, "birçok ıstırapları" tatmasına rağmen

52 Taner, 2018: 193.

53 Cevat Dursunoğlu, "Hasan Âli Yücel", 1 Mart 1961, *Ulus*.

54 Bedii Faik, "Yücel", *Dünya*, 5 Mart 1961.

55 Fiil çekim hatası orijinalde. Bu nota, Bilkent Üniversitesi'ndeki Hasan Âli Yücel Koleksiyonu'nda çalışırken rastladım.

56 İnam, 2000: 175.

57 Eyüboğlu, 1962: 4.

“ihtibas’ denen zihnî esarete düşmedi”ğini vurgular; yani içine kapanıp tutulup kalmamıştır. “Hayat iştihası, rahatlığı” hep yerindedir.⁵⁸ Tanpınar günlüğünde, bu taşkınlığın bazen “bir çeşit exhibitioniste discours”lara,⁵⁹ yani teşhirci-gösterisel söylevlere dönüşüğünü de not eder, “sağ olsun” makamında dostça bir yakınmayla. Mesela Haldun Taner’in, öpüp başına koyduğu bir ‘teşhircilik’: “Özel meclisinde son derece neşeli, canlı bir insandı. Her kelimenin çağrışımı ile divan şiiri, her durumun itisiyle bir hikmetli söz patlatmada üstüne yoktu. Kültürle yüklü idi ve bulunduğu her mecliste bu birikiminden cömertçe başkalarını hissedar ederdi.”⁶⁰

*

Tevfik Sağlam, Yücel’in “en büyük eleme”nin, “etrafına karşı büyük vefasına... ilgi gösterilmemesi” olduğunu söyler.⁶¹ Rindâne-liğın arkasında, o elemin kısırtısı kendini hep duyurur. Haksızlığa, vefasızlığa uğradığını, adeta melankolik bir zevkle, dillendirir. Manzum özyaşam öyküsünü, “biraz da dert dökerek içten içe avunma” amacıyla yazdığını söyler.⁶²

Dert dökerek avunmayı ve şikâyeti estetize ettiği bir eseri var: *Âli Divanı*. Fuzuli’nin *Türkçe Divan’ına* nazireyle kaleme aldığı bu metni yazmaya 14 Şubat 1947’de başlamış, 1951-1956 arası ara vermiş, son şiir 4 Mart 1957 tarihini taşıyor. Yayımlanmamış bir eser.⁶³ Fuzuli’nin *Şikâyetname*’sinin hitabını İnönü’ye uyarlayarak başlar: “Mektûb-ı Şikâyet Üslûb Be-Hıdmet-i Devletlû Paşa Hafazallahu Mimmâ Yuhâfu ve Yuhşâ.”⁶⁴ Çocukluğunu, şiire nasıl başladığını, küçük yaşta Sadi ve Mevlana’yı okuduğunu anlatır – *Geçtiğim Günlerden*’de yazdıklarının manzumu gibi. 1947’de saldırıla-

58 Tanpınar, 2002: 127, 129.

59 Enginün-Kerman, 2007: 222.

60 Taner, 2018: 193-4.

61 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 82.

62 Gadre uğrayışının sebebini hasetle açıklayarak: “Unutma, göze batır bizde biraz sivrilen; / Tekmelenir arkadan toplumda önde gelen.” (DB: 5, 9)

63 Osmanlıca yazılmış bu metni ‘öğrenmeyi’ Cemal Kurnaz’a borçluyuz. Kurnaz, 1996: 264.

64 Devletli Paşa’nın hizmetinde şikâyet mektubu. Allah ondan muhafaza buyursun. Korku ve haşyet (saygılı karışık) endişe ile.

ra uğrarken, bir gece “manâ âleminde... sırtında eskimiş bir abâ, elinde... bir asâ, göğsü açık, vakarlı nurlu bir yüz... beyaz sakalı yüzünde ilahî bir hâle gibi” bir zat karşısına çıkar. “Ey dertli evlat, ruhundaki elemeler ve kederler, gaddar zamanın sana reva gördüğü zulümden duyduğun üzüntü, hâlâ fanilere meçhul olan ebedî karargâhın olan mezarımda beni rahatsız etti,” diye teselliye koyulur onu bu zat. Mahkemede iftiraya uğradığını görmüş, “saadet yolunda başka bir çareye ulaşamadığını” görünce, “benim yanıma ilet ve bu gözyaşlı halden kurtulman için bildiğim ledün [tanrı katındaki] sırları sana söylete” diye Hak’tan niyaz eylemiştir. Hasan Âli bu “kâmil insan”a kim olduğunu sorunca, Fuzuli-i Bağdadî olduğunu bildirir. “Şeydalıkta ve aşk u sevda yolunda rüsvâlıkta ve uzlet ü melâmette ve zamane gadrine uğrayıp gurbete ve talihsizliğe düşmekte senin gerçek selefinim,” der.

Fuzuli, Hasan Âli’ye “Benim doğru yolum üzere gidesin,” tavsiyesinde bulunur: “Bundan böyle zamane elemelerinden ve devran kederlerinden şikâyet söylemem. Senin gibi uzlette oturur, inziva köşemde zatınla sohbet ve ülfet ederek dem sürüp... gönlümdeki karışıklıktan kurtuluş amacıyla sağlam bir ip bulurum.” Devamla, “sahib-i zaman olana yakın olmak, hasetçilerin eline iftira sermayesi vermemektir... Nedimlerle ve ikbal zamanı dost görünenlerle ülfet, halvete, hayale ve düşünmeye engel olur,” nasihatini verir. “Zamanın gafletine nazar kılma ve sana bühthan edenlere gazab edip darılma,” nasihatini, gönül okşayan övgülerle bağlar: “Suçlama yerine seni de bir gün yüceltirler. (...) Gönlünü ferah tut. Alemle hoş-hal ol.” Hasan Âli arada, kendisiyle beraber Türkleri de yücelten sözler kondurur Fuzuli’nin ağzına: “Sen de Türklerin büyükleri arasında sayılırsın. Çünkü Türklerin büyükleri dünyanın büyük bir kısmı ve insanlığın en büyük ve muhteremidir.” Hasan Âli’nin “Boşnak asıllı” gösterilmesi de onu Fuzuli’yi selef yapıyordu: “Menşein ve kavmiyetin için söylenenlere aldırma. Ben de Akkoyunlu Türkmenlerinden olduğum halde birçoklarınınca Fars sayıldım, yaratılmışların en mükemmeli olan Peygambere yakınlığından dolayı Hz. Ali ve evladına aşırı muhabbet besledim diye batınî mezhepli bir Kızılbaş bellendim.” Hasan Âli de, “Türk kabilelerinden Peçeneklerden geldiğini gizlemeyip... devle-

tine, milletine can ü gönülden bağlı olduğu halde komünizm inancına sahip sapık bir kişi gösterilmeyi asla dert etme”melidir – yine, komünist-sapıklık belâsı...

Haksızlığa uğrama ve bununla baş etme arifliğinde kendisini Fuzuli ‘silsilesine’ bağlayan bir duygusal-edebî deneme...

DP-CHP, irtica, demokrasi

Samet Ağaoğlu daha önce andığımız günlük notunda, 1952’de bir sonbahar günü sabaha kadar Hasan Âli Yücel’le Ankara’da dolaşıp dertleşirlerken onun CHP’den, İnönü’den şikâyet ettiği, siyasî hayata girdiğinden pişmanlığını “yana yakıla” dile getirdiğini anlatır. O sırada siyasî mahpus olan bir siyasetçinin ‘partizan’ hafızası, muhakkak biraz abartıyordur. Ama Yücel’in partisine kırgın olduğunu biliyoruz. Bu onu, ’50’lerin siyasî kamplaşmasında DP’ye hayırhâh bakmaya veya iki parti arasında yansız kalmaya sevk etmiş miydi? DP iktidarının 1956’daki İş Bankası ‘jestini’ de hesaba katarak...

Yazdıklarına bakarsak, esasen siyasî hoşgörü ve uzlaşma telkin etmiş. 1952’de, CHP dönemine devr-i sabık muamelesi yapılmasının yapıcı bir tutum olmayacağına dair bir ikazda bulunmuş: “Tuğra kazıyanların doldurduğu hınçlara benzerlerini yeniden kamu yüreğine biriktirmiyelim.”⁶⁵ 1953 Kasım’ında yapılan ara seçimlerde Uşak’ta iktidar tarafından yeni vilayet yapılmasına rağmen muhalif CHP’nin kazanmasına demokratik olgunluk adına sevindiğini saklamamış. “Ne Demokrat Partinin kaybına sevinen, ne Halk Partisinin kazanmasına yerinen bir duygu içinde” olduğunu fakat “yüreğinde bir kıvanç, gönlünde bir neş’e” olduğunu da saklamamış. “Ömrünün en ateşli çalışma yılları”nın CHP’de geçmesinin bunda payı olduğunu teslim ediyor. Buna mukabil DP iktidarına da “şahsım için en küçük bir kırgınlığım yok,” diyor, oradaki arkadaşlarından “dostluk dışında bir muamele görmedi”ğini söylüyor. Yine teraziyi dengede tutarak, tıpkı eski partisi gibi, DP’nin de beğendiği ve beğenmediği hareketleri var; bu iktidarın beğenmediği yanı, “irtica”dan ibaret⁶⁶ – birazdan buna geleceğiz.

65 HH-1: 344.

66 HH-1: 212-213.

1957 genel seçimlerinden altı ay kadar önce bir makalesinde, “DP iktidarını aydınlara zıt telakki ettiren bazı sözler ve hareketlerin gene DP lehinde olmayan tesirlerini silme”nin genel seçim arifesinde “en doğru bir siyaset olacağını” söylemiş, bu bakımdan Tevfik İleri’nin Milli Eğitim’deki ikinci bakanlık dönemini “tenkit konusu olmayacak şekilde yürüteceği ümidini beslediklerini” belirtmiş.⁶⁷ Yine gayet hoşgörölü, hatta DP’yi kollayan bir tutum.

Buna karşılık, “irtica” bahsi dışında da, Yücel’in yazılarında DP iktidarının “modernlik” ve “ilerleme” anlayışından duyduğu hoşnutsuzluğuna değindiği birkaç yer var. 1953 Mayıs’ında “Başbakan’a açık mektup”unda sarkastik konuşuyor: “Başı olduğunuz Demokrat Parti iktidarının en büyük talihinden biri havaların yağışlı gitmesinden çok Amerikalıların bize gösterdikleri alâkadır.” “Sade ekip biçmekle bir milletin kalkınmayacağına inananlardan biriyim,” diyor; teknik gelişme sağlanmadan, “iptidai vasıtalı çiftçiliğin” refaha ulaştıramayacağını belirtiyor.⁶⁸ O yılın Eylül’ünde, bu izleği sürdürüyor: “Sade buğday fiyatını yüksek tutarak medeni bir topluluk olduğumuza kimseyi inandıramayız.” Devletin, halkı, Avrupa’da “Türk sesile büyük bir dinleyici kütlesini mecnun eden” opera sanatçısı Leyla Gencer’in kıymetini bilecek seviyeye yükseltme uğraşından vazgeçmemesi gerekiyordur Yücel’e göre.⁶⁹ Kalkınmaya, ilerlemeye, modernleşmeye, medenileşmeye bakışta, –Dördüncü Kısım’ı hatırlayalım–, kültüralist modernizmle liberal-muhafazakâr pragmatist modernizmin çatıştığı nokta, burası. Yücel’in DP’ye hoşgörüsünün hudut noktası.

O hududun en müstahkem noktası, belirttiğimiz gibi, “irtica” meselesi. Yücel’in DP iktidarına karşı sesini en fazla yükselttiği bahis.

Aslında, zannedilebileceği kadar fazla da değil. 1952-1953’te birkaç yazısında “Arap harfli öğretim” hakkında şikâyetle bulu-

67 ÖÖK: 590.

68 ÖÖK: 125.

69 ÖÖK: 160.

nur. Arap harflerini “isteyenin öğrenebileceğini” belirtir – Yücel’in kendisinin de birçok dostuna mektuplarını “Arap harflerile” yazdığını hatırlatalım. Fakat zorunlu ilk öğretimin yerine geçen Arap harfli dinî “gizli öğretim” ağının gelişmesinin, “millî bir tehlike olma istidadında” olduğunu savunur: “Elifbayı Osmani, bir heyûla gibi şalvarı, takkesi ve külahile üstümüze yürümektedir.” Bu mesele “politika tartışması” değil, “millet ve vatan vazifesi”dir ona göre. “Atatürk inkılâplarına bağlılığından şüphe etmediğimiz” dediği hükümeti tedbir almaya çağırır.⁷⁰ Sonraki yazılarında Arap harfleriyle dinî öğretim hakkında “irtica öğretimi” tanımını kullanır. Bu konuda basındaki uyanıklığı, “iyi bir alâmet” sayar. Fakat “yüz buldukça şımaran, şımartıkça tecavüze geçen bir ruh halı” olduğunu söylediği “irtica”ya karşı tedbir ısrarını sürdürür.⁷¹ 1953 Ekim’inde, bir kovuşturma konusu olan İlim Yayma Cemiyeti hakkında, “adına ve gayesine göre şimdiye kadar hangi ilimi yaymıştır?” diye sorar. Derneğin amacı, imam-hatip okullarına yardımdır: “Demek ki yayılacak ilim, imamet ve hitabetmiş.” Hükümetin bu derneği destekleyen uygulamasını, kendi yapamadığı işi bir cemiyete yaptırmak anlamına gelen bir tutarsızlık olarak sorgular.⁷²

Yine 1953 yılında, Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın, Maarif Şurasını ziyareti sırasında bir sıra üstünde eski harflerle tutulmuş notlar görünce “pek haklı ve pek yerinde olarak bu laubali hareketi hoş bulma[yıp] ihtarda bulunmuş” olmasını över Yücel. “İnkılâba inanan bir Türk vatandaşının bu duyguda bulunmasını” tabii bulur fakat bu ihtarın, “sayın Bayar’ın yüksek ve temsili sıfatile daha da kıymet ve tesir kazanmış” olduğunu söyler.⁷³ Celal Bayar’ı DP yönetiminde mütedeyyin Menderes’in “mason”-“Kemalist” karşı kutbu olarak resmeden İslâmcı-muhafazakâr tarih yazımını doğrulayacak bir teveccüh örneği!

1950’lerin ortalarından itibaren, Yücel’in yazılarında “irtica” takibine pek rastlanmaz. DP iktidarının 1952 sonlarındaki Ahmet Emin Yalman suikast teşebbüsünün ardından İslâmcı-muhafa-

70 ÖÖK: 40-42.

71 ÖÖK: 48-49, 53.

72 ÖÖK: 175-176.

73 ÖÖK: 82-83.

zakâr kıpırdanışın en azından ‘çatlak’ görünen seslerini tasfiye etmesi veya gemlemesi, onu da rahatlatmış olsa gerektir.

*

1952 sonlarında bir vesileyle, “epey zaman var ki, ne büyük lokma yemekte ne büyük söz söylemekte” olduğunu belirtir Yücel.⁷⁴ Kastettiği, siyasete, daha doğrusu “günlük politikaya” girmemesi. Kenara çekilmişliğini, *inzivasını* işlemek üzere ara ara bunu tekrarlıyor. Gerçekten, ’50’lerin hararetli siyasî ihtilâfları, iktidarın gitgide baskıcılaşması, CHP’deki değişimler, tartışmalar, –bu arada Ortanın Solu’nun ilk belirtileri de–, menzilinın dışındadır. Bununla beraber ’50’lerdeki yazı serüveninde, günlük politikaya değil ama siyasete ilişkin genel, ilkesel kanaatlerini yazıyor yine. Daha önceki kısımlarda bunlardan birçok parça aktarmıştık.

Bu devredeki siyasî yazılarının sıklet merkezinin demokrasi ve “hürriyet” olduğunu söyleyebiliriz. Hürriyetle ilgili yazdıklarını Üçüncü Kısım’da aktardık. “Yobaza hürriyet verme[nin] hürriyeti öldürmeye müsaade etmek” demek olacağı şîârına bağlıdır.⁷⁵ Kastettiği, sadece “irticaî” değil, “sağ-sol,” her türlü yobazlık – başka deyişle, “aşırılık.” Aşırılık, “bir siyasî kanaat meselesi” olmaktan öte, “herşeyden önce bir psikolojik olaydır,” Yücel’e bakılırsa. Aristo’ya ve İslâm düşüncesine atıfla, “işlerin hayırlısı”nı “ortalama”da, “fazileti itidalde” aramak, tefritten ve ifrattan kaçınmak gerektiğine kanidir. Demokrasi, “ifratları itidale, düşmanlıkları dostluğa götüren” bir rejim olarak, aşırılıklardan korunmalıdır.⁷⁶ “Hürriyeti gaye olarak değil vasıta olarak kullanma yolunda... kütleleri hudutsuz bir hürriyetin taşkınlığına çekerek ve kargaşalıklardan istifade ederek iktidara gelmek ve sonra tam hürriyetsiz bir rejim kurmak isteyen... en sağ ve en sol uçlar” engellenmelidir.⁷⁷ Bunun için, özgürlüğün bakımlı bahçesindeki “zararlı ve zevksiz... muzır otlar”ı söküp atmak, “asıl ağacın hayatını yiyen ‘piçleri’ koparmak” icap ediyordur.⁷⁸

74 ÖÖK: 61.

75 HH-1: 195-196.

76 HH-1: 232-238.

77 HH-1: 68-69.

78 HH-1: 76.

Demokrasinin “denge” ve liyakat ölçüsünü ayarlamaya katkıda bulunmak üzere, kısmen seçim kısmen “tayin” yöntemiyle, yüksek mahkeme ve üniversite mensuplarının temsil edileceği bir ikinci meclis kurulması önerisini getirmiş, 1955’te.⁷⁹

Kendi bakış açısının dengesini de gözettiğini belirtmeliyiz. 1954 Ekim’indeki bir yazısında, “şüphe yok, hürriyet ve demokrasi ile idare güçtür. Bu güçlüğü gördükçe her sahada ‘tek parti’ devrine mi döneceğiz?” ikazında bulunur. Onu beğenmeyip değiştirmişken, şimdi “demokrasiyi de mi beğenmemeğe başladık?” diye sorar. Demokrasi, “demokratik terbiye ile” gelişecektir, bu da “hürriyetsiz terbiye ile” olamaz.⁸⁰ Fikir hürriyetini, “hürriyetin esası” olarak savunduğu bir yazısı da var. “Demokrasi, insanların her zaman hata edebilecek, yanlış yapacak varlıklar olduğunu kabul eden bir rejimdir,” Yücel’e göre; bunun gereği de “müsamahacı” olmak, hataları azaltmanın yolunun “tenkit” olduğunu bilmektir.⁸¹

Demokratlığı aynı zamanda bir *meşrep* meselesi olarak görür Yücel. Müsamahayı vurgulaması ondan. Başka bir yerde, “esasen demokrasi, kızmamak rejimidir,” düsturunu vaz’eder – bu düstur, “kızdırmamak” ilkesiyle bütünlenmelidir. “Damara basmak,” demokrasinin “birinci yasak maddesi” olmalıdır; çünkü damarına basılan insanları çileden çıkıyor, sağduyusunu kaybediyordu.⁸²

1959’da ihmal sonucu meydana gelen kazada ölen bir dalgıcın ardından yazdıkları, insan hakları ve *can değeri* ile ilgili, dikkate değer. “Medeni olmak, kendinin ve kendi kadar benzerlerinin hayatına dikkat etmek ve ehemmiyet vermek demektir,” der. “Demokrasinin en üstün amacı” da bu olmalıdır ona göre: “Bir insan, başlı başına bir kıymettir. Devletin varlığı sebebi de toplum içinde o tek insanı hayatça, şeref ve namusça korumak, ona yaşamanın mutluluğunu sağlayıp tattırmaktır.” Toplumun çoğunluğu da

79 HH-2: 215. CHP yönetimi de 1954’te ikinci bir meclis olarak “Ayan Meclisi” kurulması önerisini programına koymuştu (Görücü, 2019: 334). İkili meclis modeli 1961 Anayasası’yla gerçekleşecek.

80 ÖÖK: 322.

81 ÖÖK: 209.

82 HH-3: 241.

her insanı “hayatça, şeref ve namusça koru[ma]” duyarlılığını taşımalıdır.⁸³

Kültür kısırlığı

DP’nin liberal-muhafazakâr siyaseti, kalkınma ve ilerlemeyi iktisadî refah ‘cinsinden’ anlıyor, kültürel dönüşümü bu sürecin geleneği de ‘kollayacağı’ umulan ‘doğal’ ve tedricî seyrine emanet ediyordu. Bu nedenle DP iktidarının bir kültür politikası geliştirmedigine Dördüncü Kısım’da değindik. Yücel’in burada sorun gördüğüne de az evvel değindik.

“Kültür işleri” ile ilgili hoşnutsuzluk, onun ’50’lerdeki yazılarının sabit izlekleri arasındadır. 1955 Nisan’ında bir seyahat vesilesiyle “İzmir’in irfan hayatı hakkında” söyledikleri, tipik bir örnek. Şehrin “en işlek yerlerinden birinde... bir feyiz, ışık ve hayat kaynağı” olarak hatırladığı Maarif Kitabevi’ni görmek istemiş, ama şimdi onun yerinde Bursa Kebapçısı’nın bulunduğunu görmüştür. Eğitim Bakanlığı, artan kirayı verememiş, sapa bir yere taşınmıştır. Kebabı “ehemmiyetsiz sayanlardan” olmadığını söyler; “kebab, başlı başına bir nimet”tir – hatta “bir memleketin medeniyet seviyesini oradaki ‘et’ sarfiyatıyla ölçtüklerini bil”iyordur! Lakin, alışlagelen ironik kıyaslarından birini kurarak, “sade ve yoğurtlu kebab yiyerek bugünün uçak hızı ile ilerliyen milletlerine yetişmek imkansızdır,” der. “Kitap meselesi, Türk medeniyetinin, daha doğrusu medeniyet davamızın özüdür,” ikazında bulunur. Sadece kitapçıların değil, kitap yayınının da gerilemesinden yakınır: “Türkiye’de neşriyat, ciddi bir kısırlık buhranı içindedir.”⁸⁴ Sahaf A. Hamdi Tanyeli’ye, “insan bir şey satacaksa kitap satmalı, bir şey alacaksa kitap almalı. Çünkü hiçbir nimet onun kadar kıymetli olmamıştır” diye not düşmüş.⁸⁵ Sahaflarla sürekli temastadır, “sahaf dostu” olarak bilinir. Neşriyat kısırlığından yakınması, kuşkusuz kendi dönemindeki atılımı imâ ediyor. 1958’de bir yazısında tercüme çalışmalarının çok yavaşlamış olmasından yakınması da öy-

83 HH-3: 356-357.

84 ÖÖK: 410-412.

85 Işli, 2018: 53.

le. Çevirmen emeğinin ücretlendirilmesindeki “cimriliği” de mesele eder bu arada – “marifet iltifata tabidir,” zira: “Bir tüccar mektubu 50 liraya tercüme edilirken iki yüz yirmi kelimelik bir sahifeyi, sittin sene önce verilen 5 lira ücrete 1 lira ilavesiyle 6 kağıda kim tercüme eder?”⁸⁶ Yabancı kitap, dergi, gazete ithalinin bunu yapan firmalarca durdurulacağı haberine, “ekonomik hususlarda olduğu gibi kültür alanında otarşik bir rejimde bunalamayız, kendi yağımızla kavrulamayız” diye tepki gösterir.⁸⁷

1953 başlarında yazdığı “Şef meselesi” başlıklı yazı da hoş. “Yanlış anlaşılmasın, siyasi parti şeflerinden söz açmak niyetinde değilim,” diye başlıyor: “Her yeni parti kuruldukça bir şef daha kazanıyoruz. O hususta darlık içinde değiliz.” (Yücel’in Millî Şef kültürüne katkısını ve bununla ilgili muhasebesini hatırlayın. Bkz. Üçüncü Kısım.) Kastettiği, orkestra şefliğidir. Ferit Alnar’ın Cumhurbaşkanlığı orkestra şefliğinden ayrılacağı haberleri üzerine, orkestra şefi “meselemizi” hatırlamıştır.⁸⁸

1954 ortalarında, Fransa’daki Fransız Akademisi misali, bir “Türk Akademisi” kurulması icabını gündeme getirir.⁸⁹ Bu iş, devlete düşüyordur. Devleti elinde tutan siyasi iktidarın “partizanlık” edeceği endişelerini hafifletmek üzere söyledikleri ilginç. Nurullah Ataç’ın, böyle bir akademinin “Burhan Seyfi Dranas” a havale edileceği ‘tahminini’ yürütmesinden yola çıkmış. “Burhan” Burhan Belge’yi, “Seyfi” Orhan Seyfi Orhon’u, “Dranas” Ahmet Muhip Dranas’ı imliyor. Belge zaten DP’li, diğerleri de DP’yle ‘başı hoş’ olan edipler – kuşkusuz, şair olarak Orhon, Dranas’ın ‘kıratının’ çok gerisinde... Yücel, “okuryazar olmıyan politikacılar” birileri yerine bu üçü kurulacak bir akademiye girseler, “ne lâzım gelir?” diye sorar. Bu sayede üçü de ‘günlük politikanın’ abes işlerinden kurulacak, zaten yıllardır emek verdikleri edebiyata hizmet edeceklerdir. Üçü de cemiyete “bugünkü halleri[nden] daha faydalı” ola-

86 HH-3: 337.

87 ÖÖK: 347.

88 ÖÖK: 76-77.

89 ÖÖK: 196-197. “Académie française”, Fransızca edebiyatta “yüksek” düzeyi korumayı gözetmek yanında, Fransızcanın “arılığını” koruma kaygısıyla da bilinir. “Seçkin” karakterini antipatik bulanlar olmakla beraber, saygınlık simgesi olan bir kurumdur.

caklardır. Yücel, bir Türk Akademisi kurulmasının ilk vazifesinin, “Türk aydınlarının birbirini tutmaması, kırasıya ve kıyasıya birbirlerini kıskanma hastalığından sıyrılması yolunda” adım atmak olması gerektiği kanısındadır: “Eline yetki ve imkan düştüğü zaman cimriliğin son haddini açığa vuran ve doymuş aydınların pençesinden... Türk irfanını kurtarmak lazımdır.” Bütün kültür adamlarının ‘iyi geçinmesi’ arzusunun bir ifadesi daha; yanı sıra, kendi politikadan-kültüre-çekilme tecrübesini süblime eden bir politikacılık küçümsemesi...

Eski eserlerin bakımsızlığından ve estetik özensizlikten yakınan yazıları var. 1954 yazında Konya’da Karatay medresesinin onarılmasından kapıldığı sevinç, “bu inci eserin” yanında kazanlarla katran kaynatıldığını görünce kursağında kalmıştır. “Bu ecdat yadigârlarını bu hale sokanları içine atacaklar mı sandınız?” diye sorar. Ama hayır, döşenecek asfalt için kaynatıyorlardır katranı.⁹⁰ Yine, eski eser-asfalt, kültür-iktisadiyat çatışması... Bu vakadaki “ecdat yadigârı” nostaljizmine mukabil, “musikimizin mesuliyeti” hakkındaki yazısında, eski müziği tamamen geçmişe gömmek istiyordur: “Hasret ve ölüm söyler. Yüksek sesli bir iniltidir. (...) neşeden yoksun, ruh sıkıntısı içinde ömür süren bir kuşağın varlığından sorumludur.”⁹¹

Kültür inkılâpları savunusunda bilhassa hassas olduğu konu, dil. Birçok kez açık mektup yazdığı bakan Tefvik İleri’ye hitap ederken sesini en fazla yükselttiği konu, galiba bu. 1953 başlarında, İleri’nin felsefe terimlerinde “uydurmaları temizledik,” açıklamasına serin bir kızgınlıkla cevap vermiş. Kısmen hak da veriyor, mesela “güzel ‘hayal’ kelimesi dururken imge demekle hiç bir sebep yoktu,” diyor. Fakat mesela “üniversel”in karşılığı olarak bulunan (ve “hemen bütün Anadolu”nun kullandığını söylediği “tüm” kelimesinden türetilen) “tümel”in yerine konan “bütünsel” için “uydurmanın gözü değil mi?” diye soruyor. Bütünsel, “gerek gramerce yapılışı, gerek manaca konuluşu bakımından tamami-

90 ÖÖK: 275-278.

91 HH-2: 331. Başka bir yerde, “marş işinde” de asap bozucu bir durumda olduğumuzdan yakınır: “Mıymıntı ve uçkur havası bir takım bayağı seslerle her gün ruhlarımızı hastalaştırmağa, uyuşturmağa” uğraşiyor gibiyizdir. (HH-3: 209)

yanlıştır,” Yücel’e göre – “üstelik çirkin de...”⁹² 1954 Haziran’ında Fuat Köprülü için yayımlanan “Köprülü Armağanı” vesilesiyle, öteden beri ‘sevişmedikleri’ tarihçiye saygısını bildirirken, dille ilgili özensizliğine çatıyor. “Atatürk dil inkılâbının bir çalışma safhasında kendisiyle omuz omuza gayret sarfetmiş olmanın hatırasını... hazla yaşamakta” iken, bugün Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti gibi eski kelimelerin kullanılmasına “ses çıkarmıyan, Türk çocuklarının bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da anlamları imkansız dil karışıklığını düzeltmeğe himmet etmiyen” şimdinin Dışişleri Bakanı Köprülü’yü “birbirinden ayrı şahsiyetler olarak görmekte bulunduğunu” belirtiyor.⁹³

200. doğum yıllarında Mozart’ı (1956) ve Friedrich Schiller’i (1959) anması, –1956’da 400. ölüm yıldönümünde Fuzuli’yi de, tabii defalarca Mevlana’yı da–, Pakistan’dan “İkbal’in yurdu” diye bahsetmesi, dünyaya açık kültür adamı çehresinin görünüşleri...

“Eski öğretmen”

Hasan Âli’nin ’50’lerdeki yazı üretimi içinde, eğitim meseleleri zaten yüklü bir yekûn tutuyor. Ayrıca, eğitim konularına mahsus, ayrı bir yazar *persona*’sı yaratmış. 13 Haziran 1952 *Cumhuriyet*’te açılan “Öğretmen Öğrenci Köşesi” adlı köşede, 1958 Şubat’ına kadar “Eski bir öğretmen” imzasıyla yazmış. (23 Ocak-26 Şubat 1961 arasında *Öncü* gazetesinde “eski öğretmen” imzasıyla sürmüş kısa bir artçısı da var bu mesainin.)

“Eski bir öğretmen”in Hasan Âli Yücel olduğu aşikârdır aslında. O, Hasan Âli Yücel’in eski-öğretmen ve aynı zamanda eski-eğitim-bakanı *persona*’sıdır. Ama başka bir kişiymiş gibi bahseder eski-bakandan; bu yazılarda genellikle “adı söylenmiyen bakan” di-

92 ÖÖK: 69.

93 ÖÖK: 268. Köprülü’ye övgülerini satışmalara vesile etmekten de geri kalmamış. Hakkındaki “çok mübalağalı metihleri büyük bir mahcubiyetle dinledi”ğini söylemesini, “böyle sevimli bir üslûpla yeni bir tevazu davranışı göstermesi” bakımından, onun adına “yapılmış çok mübalağalı metihleri bile mazur saydıracak bir kazanç” sayarak, “Sayın Profesör”ün kendini beğenmişliğine taş atmış. *Türk Edebiyatında İlk Mutavassıflar* dışında “tamam olmuş” bir eser yayımlamamış olmasına takılmış.

ye geçer o ‘kişi’ – bir defasında da “bir türlü adını ağızlarına alamadıkları bakan”.⁹⁴ Bakanlığındaki icraatının kadrinin bilinmemesi, adının unutturulmaya çalışılması ile, “eski bir öğretmen” personası aracılığıyla (“eski öğretmenlik’ten gayri sıfatı olmayan,” diye vurgulayarak!) cebelleşir. 1958 Ocak’ında, kendi adıyla yazdığı köşesinde, “benim en eski, en yakın, en gerçek dostumdur,” dediği “Eski Öğretmen”le bir mülakat yapmıştır. Onunla “ikiz eşi” sayılabileceğini söyler; farkları, ötekinin “terbiye ve maarif meselelerinden başka şeyle hiç mi hiç ilgilenmez” oluşudur!⁹⁵

“Eski Öğretmen”in kimliğinin aşikâr olduğunu söyledik ama bazen gazeteye bu yazarın kim olduğunu soran okur mektupları da geliyormuş. Yücel, aslında adı-söylenmiyen-bakan kimliğine gayet düşkün olmakla beraber, bu merakları gidermek yerine, düşüncenin anonimliğini savunur. Kendisi nasıl “okuyucularımı şahsen tanımadan rahat rahat yazıyorsa,” onlar da kendisinin kim olduğunu bilmeden “gürül gürül yazılanları okuyabilirler.” Demokrasi rejimlerinde, şahsın değil eserin-fikrin mühim olduğunu vurgular. Tek parti devrinde “yalnız şahsı öğrenilmiş, fakat eserlerine pek göz atılmamış” olan Eski Öğretmen’in şimdi “demokrasiden istifade edip bu masumun şahsı bilinmeden fikirleri, kanaatleri tannınsın, istiyor”dur. “Söyleyene bakma, / Söylenene bak!” ata sözünü, “Söyleyene bakma, / Söylenene bak!” diye tadilini teklif eder.⁹⁶

*

Eski Öğretmen, ara ara öğrencilere hitaben “hocaca öğüt” verir.⁹⁷ “Yaşadığınız günün, memleket içi ve dışı hadiselerini bilmezseniz sizleri bizzat hayat döndürür,” der – o yıllarda “sınıfta kalmak” yerine “sınıfta dönmek,” deniyor. Her şeyin okulda öğrenilemeyeceğini söyler. “Tek kitaba bağlanmayın,” öğüdü, okuldaki zorunlu okumayla yetinmeyip kitap almaya, kütüphanelere gitmeye, ansiklopedi karıştırmaya teşvik içindir. “Analarınızın, ba-

94 ÖÖK: 33-40.

95 HH-2: 216-221.

96 ÖÖK: 429-430. Daha önce de kimliğini merak eden Pötürgeli bir öğretmene “Şahsımı öğrenip ne yapacaksınız?” diye sormuştu. (ÖÖK: 497)

97 ÖÖK: 139.

balarnızın açık s yliyemeyeceği, sizin onlara a amıyacağınız bir çok şeylerin kötülüğünü, iyiliğini” öğrenmeleri için muhakkak roman okumalarını telkin eder. Derste not tutmaktan gayrı, “kendi kendinize kalarak, kağıdı masaya koyup kalemi elinize alarak” yazı yazmalarını ister. “Dünyanın muharriri, müellifi, bir kelime ile yazar’ı en az milletlerinden biriyiz”dir, bundan kurtulmalısınız.⁹⁸ Bir yazısında, “en büyük öğreticiler[in] ömürlerinin sonuna kadar  ğrenci kalabilenler” olduğunu söyler.⁹⁹ “ lem içine çıkma[ya], dünyaya karışma[ya]” çağırır. “Her türlü çemberleri kırmak; mağrur, fakat pısırik inzivaları delme”liyizdir. “Ne tevazuumuzun, ne gururumuzun bizi kabuğumuza hapsettiren gafletine kendimizi hiçbir zaman kaptırmamalıyız”dır.¹⁰⁰

*

DP hükümetlerinin eğitim politikaları, Eski  ğretmen’in sürekli gözetimi altındadır. Ba bakana,¹⁰¹ birkaç kez de Milli Eğitim bakanlarına bu konuda açık mektuplar yazar. Bunların ilki 1952 Ağustos başında Bakan Tevfik İleri’ye yazdığı açık mektup.¹⁰² Kendisine “maarif programımız yoktur” diyenlere inanmamasını ister; yine, kendi dönemindeki çalışma programının, “sanki zamanın bakanının şahsi eseri imiş” kabul edilerek “k  e-i nisvana” [unutma köşesine] terk edildiğinde yakınır. “‘Sil, baştan ba la’ kaidesi yürüyen sahalarda başarı güç elde edilir,” der – bunu ara ara yineleyecek.¹⁰³ Bu eski (kendi dönemine ait) birikimi dikkate almama “küçüklüğüne d  meyeceğinden” emin olduğunu, bunu ona yakı tıramayacağını söyleyerek, ‘iyi niyetli’ bir tavır takınır.¹⁰⁴

98    : 3-4.

99    : 539.

100    : 141-142.

101 1953 Haziranı,    : 125.

102    : 23-26.

103 İstikrarsızlıktan, “durmadan değiştirme hastalığı”ndan yakınır, “gelenegi gidenek yapmanın çaresine bakmalıyız,” der (   : 18, 163).

104 1959’daki bir yazısında da gayet sevecen bahsedecek “Sayın Tevfik İleri”den: “Seneler  nce Yüksek Mühendis Okulu giriş imtihanındaki esmer, toparlak, sevimli yüzüyle şimdi gözümün önünde.” Onu “mümeyyiz heyeti” karşısında müdafaa edi ini hatırlatacak.

Oysa Tevfik İleri, malûm, Yücel'in bakanlık dönemini bir skandal olarak gören, koyu milliyetçi-muhafazakâr bir siyasetçi. Yücel, Tevfik İleri'nin ihtimal ki "ben bir mühendisim, maarif işlerinden anlamam. Sadece siyaset adamıyım. Mühendisler ne derse yaparım," diyerek kendini savunacağına sözü getirerek bağlar telkinlerini. Ama bu onu "mesuliyetten koruma"yacaktır.

Maarif işlerinden anlamayan birisinin bakan yapılmasına kibarca takılma taktiğini, 1953 Nisan'ında bakanlığa getirilen Rıfkı Salim Burçak'a karşı da kullanır. "Böyle genç yaşta, hiç idarî tecrübeniz olmadığı halde, teklif edilen bu ağır vazifeyi kabul etmek suretiyle gösterdiği cesareti" kutlayışı, sarkastiklik sınırındadır.¹⁰⁵ 1954 Mayıs'ında onun yerine atanan Celal Yardımcı'yı tebrik ederken, bakanlığın 1938 öncesi "uğrak durumu"na dönmesi endişesini belirtir¹⁰⁶ – malûm, kendisinden önce Eğitim Bakanları hep kısa sürelerle görev yapmışlardı. Yücel, 1953 yazında bir iş için uğradığı İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü'nde bakanla karşılaşmış; "resmî bir dairenin müsaid olduğu nisbette ikramda bulun"masından, talebeyken onun yazdığı ders kitabını okuduğunu söylemesinden "derin bir haz duy[duğunu]," bakanı "her gittiği yerde, kibar bir adam, nazik bir genç," diye övdüğünü söyler.¹⁰⁷ Kadrinin bilindiğini hissettiği bir tatmin ânı... Ancak 'iş bilmeyenin' bakan yapılmasına dönük ironiyi, Yardımcı döneminde de sürdürür. 1954 yaz sonunda basında bakanın ABD seyahatine çıkmasına yöneltilen tenkitlere, şöyle karşı çıkar: "Genç ve maarif işlerinde bulunmamış olan Bakan, elbette başına geçtiği işleri öğrenme zorundadır."¹⁰⁸

Yücel, Eski Öğretmen imzasıyla Maarif bütçeleri hakkında düzenli değerlendirmeler kaleme almış. 1955 başında, dünya klasikleri neşriyatının "durmuş gibi" olmasından yakınmış.¹⁰⁹ 1954 başında, Yüksek Öğretmen Okulu'nu kapatan bakanın (R. S. Burçak) "Maarif Hülâgüsü" olarak anılacağını yazmış.¹¹⁰ 1953'te yapılan

105 ÖÖK: 102.

106 ÖÖK: 258-259.

107 HH-2: 315.

108 ÖÖK: 291.

109 ÖÖK: 390.

110 ÖÖK: 207.

5. Maarif Şurası hakkındaki “Millî Eğitim Şûrası’nda neler oldu?” başlıklı yazısı, “Bilmem...” diye başlar; zira “sessiz, sedasız muhteşem yalnızlığına kapan”mıştır, neler konuşulduğu bilinmemiştir.¹¹¹ Eski Öğretmen’in, genel olarak, ‘devlet adamı’ sorumluluğunu ve uzman vukufunu birleştiren bir edası var. 1950’lerin ortalarından itibaren, yazıları nispeten teknikleşmiş.

Eski Öğretmen’in eğitim *kültürüne* ilişkin bazı dikkatlerine değinelim. Bir rejimin gerçekten demokratik sayılması için, bütün “ce-miyet kurumlarının” demokratik olması gerektiğini savunur, öğretmenlerin örgütlenmesini o bakımdan önemser.¹¹² İmtihan ‘sistemini’ sorun eder. Orta-lise bitirme, olgunluk ve üniversite giriş sınavlarının sık sık değiştirilmesinden öte, asıl, eğitim sisteminin sınav-merkezli olmasıdır ona göre sorun. “Dünyanın hiç bir yerinde imtihan işi bizdeki kadar mühim mesele” değildir ona göre, oysa “halbuki ana dava, öğretmek ve öğrenmektir.”¹¹³ 1954 Şubat’ında, okullara “kar tatili” verilmesini iğneler: “İlim ve irfan için mutedil, ılık, ne titreten ne terleten havaları her zaman nereden bulmalı?”¹¹⁴ “İrfan kurumlarını... memleketin bir noktasına toplama”nın hatalı olduğuna, ülkenin çeşitli yerlerinde ayrı ayrı gelişecek bilim kurumlarının aralarındaki rekabetin başlı başına fayda sağlayacağına inanır.¹¹⁵

Öğrencileri merasim personeline dönüştüren protokol kültürünü sorgulaması önemli. Okul çocuklarının “gece on ikilerde, sabahın altısında karşılama törenine... getiril[ip] sıra sıra istasyonlara dizil”melerine tanık olmuştur. Bakanın (tabii ki “adı söylenmeyen eski bakan”dır bu!) karşılama töreni yapılmaması için “şifre çekmesine” rağmen, yetkililer alışkanlıkları icabı “gene mızıklar getir[t]miş, gene o yavrucaklar saatlerce ayakta bekletilmiştir.” “Bu zararlı adetlerin” sona erdirilmesi gerektiğini, resmî bayram-

111 ÖÖK: 85.

112 ÖÖK: 22.

113 ÖÖK: 11-12, 117.

114 ÖÖK: 217.

115 ÖÖK: 135.

larda “çocuktan vali, kaymakam, polis müdürü yapmak gibi mübalağalı gösterilerin manasızlıkları” vesilesiyle yinelemiştir. Şu hikmetli sözle: “Yalancıkdan vali olacağına sahiden çocuk olmak, çok daha faydalı ve yetiştiricidir.”¹¹⁶

*

Yabancı dil öğretimi, Eski Öğretmen’in dönüp dönüp yazdığı bir başka konu. Bu alandaki başarısızlığın en önemli sebebinin, “öğretilen şeyin kullanılma yerinin olmayışı, yani hayatileşme imkânlarının ona verilmemesidir.” Kusuru, “kısmen konuşturmayı, kısmen okutup anlatmayı vasıta alan katışık metodun” benimsenmesinde görür. Japonya’daki gibi İngilizceyi ikinci dil olarak yerleşik hale getirme modeline de karşı çıkar. Tanzimat sonrasındaki “inhisarçı ve tek tarafçı” (Fransızca) yönelimin zararını gördüğümüzü hatırlatır, “Garp âlemine hiç değilse üç ayrı kapıdan” girmeyi daha faydalı bulur.¹¹⁷ Bir başka yazısında, “milli duygu bakımından Türkoğlu Türk, vatanlarına bağlı” olan insanların çocuklarını okuturken “ecnebi okullara rağbetlerini” yadırgamamak gerektiğini savunur. Gerçi bunda “snobismin, kibar görünme heveslerinin payı”nı da gözetir; fakat asıl saik, çocuğun “gerek pratik hayatta, gerek bilgi hayatında kazanacağı imkânların hududunu genişletme” isteğidir. “Dünyanın dörtte üçü... münasebetleri[ni]” İngilizceyle sağlıyordu.¹¹⁸

*

Yücel’in, Eski Öğretmen persona’sıyla, üniversitelere epeyce ‘takması,’ ilginç. Üniversitelere özerklik getiren yasayı çıkartmakla övünen eski-bakan olarak, bu özerkliğin kullanılma biçiminden memnun değildir. Üniversitelerin “başına buyruk” ve verimsiz olmasından şikâyetçidir. 1953 Mayıs’ındaki ihtarı, etkili bir özet: “Üniversiteye verilen muhtariyettir, imamet değil.”¹¹⁹ Güzel Sanatlar Akademisi’ndeki huzursuzlukları, “başına buyruklu-

116 ÖÖK: 108-111.

117 ÖÖK: 219.

118 ÖÖK: 279-80.

119 ÖÖK: 115.

ğun” bir örneği olarak uzun uzun işler. Her ne kadar “sanat, dalga geçmeye ilimden daha müsait” olsa da, “senelerce derse girmiyen hocalar; kendi konusuna aid yazı yazmayan, talebeye en küçük yardımı dokunmıyan öğretim unsurları”, özerkliği “dejenere” etmek demektir.¹²⁰ Profesörlerin “devamsızlığı” meselesine başka vesileyle de değinir; birçok “sayın bilginlerimiz”in kitap ve yazı yazmaktan geçtik, “söz söylemek ve şifahi ilim yapmaktan da çekinmeleri”nin hoş karşılanamayacağı kanısındadır.¹²¹ Üniversitelerin bilim-teknik konularında halkı aydınlatıcı konferanslar düzenlememelerini, bir eksiklik sayar.¹²² Doğrudan Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu’na hitaben, onun ve “öğretim arkadaşlarının” üniversite özerkliğinden şikâyet ettiklerini bildiğini söyler; bu tutumlarının yanı sıra, “tenkit konusu olan cihetlerini düzeltme gayretini göstermek” yerine “kürsülerinin kale duvarları içine çekilip âlemi tenkit etme”lerini eleştirir.¹²³

Üniversite öğretim üyelerinin, “günlük politikaya girmeden ilim tarafsızlığıla memleket davalarında... kanaatleri[ni] objektif bir şekilde umumi efkâra duyurmak” yerine hemen siyasi partilere katılmalarını onaylamaz.¹²⁴ Bir başka seferinde, “siyasi hayata bir delik bulup sokulmak hevesi” taşıyan bilim adamlarının, “ilmin onlara kazandırdığı ihtiyatkârlık” nedeniyle “böyle düpedüz tehlikeye atılmaktan” kaçınıp, “alılı morlu cüppeler”le imtiyazlarını koruyarak üstü örtülü, dolaylı yollarla siyasetle meşgul olmalarını iğneler. (Bu iğnelemedeki “sözümona gayrisiyasi dernekler kurup ilmî (!) konferanslar verme” tarifi, Ali Fuat Başgil’e uyuyor!) “İlimde düşme”nin politikadaki düşmeye benzemediğini hatırlatır sonunda: “İlimde düşüş manevi olduğu için netice vahimdir. Halbuki politikada ‘ölümden sonra dirilme,’ olağan şeylerdendir.”¹²⁵

120 ÖÖK: 62-63.

121 ÖÖK: 105. Yine başka bir vesileyle, “atom devrinde, çekirdek fiziği profesörü rektör olunca ondan biraz daha sürat beklemek hakkımızdır,” diyerek, “profesörlerimiz”in “hiç yazmaz ve hiçbir şey bastırmaz” oluşundan yakınır. (ÖÖK: 136, 137)

122 ÖÖK: 211, 419.

123 ÖÖK: 230-231.

124 ÖÖK: 566-567.

125 ÖÖK: 147-148.

Eski Öğretmen persona'sındaki Hasan Âli Yücel, öğrenimi, irfanı, *Bildung*'u, medenileşmenin, modernleşmenin, siyasî olgunluğun, hatta siyasî meşruiyetin temel koşulu sayarak konuşur. Demokrasinin hem hedefinin hem temellerinden birinin, “bütün milletin münevver bir hale” gelmesi, böylece münevver-halk ayrımının kalkmasıdır ona göre.¹²⁶ Bunun için ilköğretime kilit önem atfederken, ‘önce yaygın kitlesel eğitim’ anlayışını sürdürür gibidir. Başka bir yerde kullandığı “bizim gibi mutavassıt aydınlar”¹²⁷ tabiri, uzmanlaşmış ‘bilgin’ aydınlar ile ‘genel kültür’ sahibi ortalama aydınlar arasındaki bir ayrım gözettiğini gösterir. Tabii, mutavassıt, aynı zamanda ‘aracılık,’ taşıyıcılık anlamı yüklüyordur o aydınlara. “Yarım hoca dinden, yarım hekim candan” edeceği gibi “yarım yetişmiş hatta çeyrek okumuş aydınlar da bir milleti her şeyinden ederler,” dediği de vaki.¹²⁸ Üniversitelerden bahsettiği bir yazıda, “memleket aydınlarına dayanmadan hiç bir iktidar[ın] yerinde durmağa devam edeme”yeceğini, “en despot hükümdarlar[ın] elite: seçkin zümreyi yetiştirme”ye önem verdiklerini hatırlatması, bir aydınlar elitine verdiği önemin işareti.¹²⁹ 1955 başında, DP iktidarında piyasa toplumuna geçiş sürecinin kazandığı ivmenin, tahsille edinilen mesleklere etkisine dair sezgileri de ilgiye değer Yücel’in. Pek yakında “hukuk fakültesi mezunu bakkallar, fen fakültesinden çıkmış manifaturacılar ve emsali tahsili yapmış şöförlerimiz”in artacağı kestiriminde bulunur. Beyaz yakalı emeğin itibar kaybetme sürecine ilişkin bu hayli erken sezgi, onu, “amme hizmetlerimizi sarsması” riski bakımından alâkadar ediyordur.¹³⁰

Enstitülüler

“Eski Öğretmen,” Köy Enstitüleri’nden beklenebileceğin aksine epeyce az bahsetmiş. Doğrudan konu ettiği sadece iki yazı var. Biri Enstitülüler’in geçim durumuyla, diğeri Amerikalı bir profesörün

126 ÖÖK: 37-38.

127 ÖÖK: 136.

128 ÖÖK: 155.

129 ÖÖK: 71.

130 ÖÖK: 369.

Enstitüler'i öven makalesiyle ilgili. Hasan Âli Yücel imzalı yazılarında, Enstitüler '50'ler boyunca gündemindedir. Köy Enstitüleri yasasının kabul tarihi olan 17 Nisan'ın hemen her yıldönümünde, bir anma yazısı yazmıştır. Mesela 1954'te: "Dün bir bayram günü idi" başlığıyla.¹³¹ "Bayram" adını sonraki yıllarda da tekrarlayacak: "Nisan 17' benim için bayramdır" (1955), "17 Nisan inkılapçı Atatürkçülerin bayramıdır" (1958)...

Bu yazılarda Enstitüler'in kuruluş fikrini tekrar tekrar anlatır. "Türk köyüne, Türk köylü çocuğunu alıp yetiştirip geri göndererek Türk devriminin ruhunu aşılama yolunda memleket adamı yaratacak kurumlar"ın ruhunu, yeniden uyandırmak gerektiğini savunur – bu, "Türk vatanını cennet yapmak isteyen ruh"tur.¹³² Tabii suçlama ve iftiralar, kızgınlıktan çok üzüntüyle, bahseder. Bir defasında, iftiracıları gayet dindarca bir dille, "eğer bu günahkârlar bizdenseler ve Müslüman-salar," diyerek, Kur'an'ın İsrâ sûresinin "yüksek ve sert manalı ayetini" hatırlatarak Allah'tan af dilemeye çağırır.¹³³

Enstitüler'in semerelerinden gururla, coşkuyla bahseder. Bir gazete yazısında kullanılan "Hasan Âli Yücel'in Köy Enstitüleri" ibaresine tepki gösteren bir köylü okuyucu mektubunu aktarır. Köylü vatandaş, "Köy Enstitüleri Hasan Âli Yücel'in değil, 17 milyon köylününüdür," diyordur. Yücel, bu sahiplenmeden millî gurur devşirir: "Evet, Köy Enstitüleri elbette benim değildir; Türk milletininindir... Hangimiz ve nemiz Türk milletinin değildir ki?"¹³⁴ 1956'daki yıldönümü yazısı, bilhassa duyguludur. "Dostlarımız Amerikalılar"ın çektiği bir belgeselde izlediği Aydın adlı köylü çocuğunun Hasanoğlu Köy Enstitüsü'nden geçen hikâyesini aktarır: "Babanla beraber sırtında heyben, bu bilgi. Bu sevgi ocağının yolunu tutup canlı canlı yürüyüşünde her adımın yüreğimde çarptı. Yürüdün, yürüdün. Eminim ki, hâlâ da yürüyorsun. Sakın durma! Sen durursan benim yüreğim de o anda duruverir."¹³⁵

131 HH-2: 131-135.

132 HH-2: 145-148.

133 HH-2: 148-153. Ayet şudur: "Bilmediğin bir şeyin arkasına düşme; çünkü bundan, göz, kulak ve kalb, hep beraber sorumlu tutulacaklardır."

134 HH-2: 136-140.

135 HH-2: 141-145. Devamında, bir milli hamaset pasajı da var. "Hayali"nde Aydın'ın "başına burma burma kavuklar koy[ar], sırtına göğsü açık cepkenler giydir[ir]...

Uluslararası kalkınma ve kitle eğitim projelerinde Köy Enstitüleri'nin referans alınmasından, yine gururla bahseder Yücel. Kanunu çıkartırken bunun “dış kaynaklı” bir model olduğu karalamalarına karşı sarf ettiği “Bu, bizimdir, kimseden almadık. Başkaları bizden alsınlar” sözünü hatırlatarak, “nitekim de aldılar,” diye yazar 1954'te; UNESCO'nin (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) Güney Amerika ve Hindistan'da Köy Enstitüleri'ni örnek aldığını aktarır.¹³⁶ 1959'daki yıldönümü yazısında, Köy Enstitülerinde çalışmış bir uzmanın UNESCO adına “Viet-Nam'da ilk öğretimi düzenlemeye memur” edilmesiyle övünür.¹³⁷

*

Köy Enstitüsü mezunu birçok öğretmen, Yücel'e düzenli mektup yazmış. “Sayın milletvekili,” “sayın, değerli, kıymetli, hürmet-kâr... hocam, büyüğüm,” “sayın bakanım” gibi hitaplarla... Bu yaygın hitapların yanında, “zat-ı devletlileri, eski öğretmen, eski bakan, muhterem efendim,” gibilerine de rastlanıyor. Mehmet Başaran bir mektubunda “Yücel Anamız” demiş.¹³⁸

İyi dileklerini, selâmlarını yazmışlar. Talip Apaydın, “... şöylece sizin eserinizim,” demiş: “Her köyde beyaz beyaz duvarları ile elinizi gördüm. Her yerde varsınız, gerçeksiniz... Her şeyim sizin.”¹³⁹ Bir köy öğretmeni, –belirli bir il yerine– ülke çapında oy verilebilse, “yarım milyon rey alırsınız” diye yüreklendirmiş.¹⁴⁰ Ortaokul beden eğitimi öğretmeni Mehmet Erkan, 1948 yazında Rize'den İstanbul'a seyahat ettiği vapurda hep Yücel hakkında münakaşa yapıldığı, 35-40 kişilik mecliste kendisinden başka taraftarı çıkmadığını üzülererek anlatır: “Bir kenara çekilip çok kere ağladığım oldu.” “Hele o kamarotların sizin gibi Türkiye'mizin kutsal bir varlığına dil uzatmasına” dayanamamıştır. Ancak bir yıl sonra 1949

yağız atlara bindir[ir]... yalın kılıç, Niğbolulara, Budinlere, Zigetuvarlara, Çaldıranlara, Bahçesaraylara, Asyanın, Afrikanın, kumlu çölllerine... Sonra Çanakkalelere, İnönülere, Sakaryalara, Afyonlara, İzmir kıyılarına” uçurur.

136 HH-2: 191.

137 HH-2: 153-158.

138 Yücel Eronat, 2007: 83.

139 Yücel Eronat, 2007: 22.

140 Yücel Eronat, 2007: 17.

yazında Giresun vapurunda tam tersine tanık olmuştur: “100-120 kişilik salonda bir tek kamara şefi Yücel aleyhinde konuşmuştu.”¹⁴¹

Kendisini “Yüksek Köy Enstitüsü bakiyelerinden” diye tanıtan Hayri İnci’nin, selâm vermeyi ihmal edişinden ötürü özür dileyen mektubu ilginç. Uzunca aktaracağım: “30.X.1948 cumartesi günü saat 13.20’de Ankara sineması önünden geçiyorken, bana dikkatle baktığınızın sonunda farkına vardım. İki yıldır görmediğim için olacak ki tanıyamadım. Şüphemi gidermek için polise sordum. Sizin olduğunuzu öğrenince üzüldüm. Dalgın olarak size karşı saygı selâmı vermemiş olabilirim. Bunun için kusurumun affını arzla ellerinizden öperim. Üstün saygılarımla.”¹⁴²

Hayli geç bir tarihte, 1960 Haziran’ında Fındıklı’dan yazan Şükür Tezcan’ın mektubu da ilginç. “Milliyetçilik maskesi altında çalışan müfteri ve sapıklar”ın “milli değerlere hasetle saldırma küstahlığı” içinde Yücel’e iftira etmelerinden yakınıyor. “Türk maarifine en büyük hizmeti yapmış olan tertemiz bir insana ‘Solculuk’ hatta daha çirkin isnatlarda bulundular,” diye kızıyor.¹⁴³ “Solculuk hatta daha çirkin” – anti-komünizm bahsini hatırlayalım.

“Aydın hanımlarımız”

“Öğrenciler ve aileleri, kadın öğretmenlerden şikâyetçi imişler,” diye açmış sözü bir yazısında Eski Öğretmen. Böyle bir şikâyet varsa, onların “kadınlıklarından değil, öğretmenliklerindendir,” diye devam ediyor. Tecahül-i arifane ile; şikâyetin onların *kadınlıklarından* olduğunu bilerek! “Maddî hayatlarını düzenlemek” için çok çile çeken kadın öğretmenlerin kimileri hakkında vaki olabilecek şikâyetlerin genellenmesine, ayrıca onlar hakkında “idarede muvaffak olamıyorlar” diye “efsane” çıkartılmasına tepki gösteriyor: “Evlerinde kocalarını, evladlarını pekâlâ idare eden kadın, öğretmen oluverince bu kudretini okulda kayıp mı ediyor? (...) Erkek ev hayatıyla dış hayatını nasıl ayarlıyorsa kadın da bunu pekâlâ yapabilir.”¹⁴⁴

141 Yücel Eronat, 2007: 25.

142 Yücel Eronat, 2007: 21.

143 Yücel Eronat, 2007: 68.

144 ÖÖK: 27-28.

Çoğu ilkokullarda görevli olan kadın öğretmenlerin, küçük çocuklarla “erkeklerden daha tabii ve daha yakın” uğraşabildiğini söyler Yücel. Geleneksel ‘anaç-kadınsılık’ rolüne, başka bir yerde daha itibar eder: “galiba ablalık veya analık duygusu, ağabeylik ve babalık duygusundan kuvvetli” olduğundan, kadın öğretmenler terbiyede daha başarılı oluyorlardır.¹⁴⁵ Aynı yazıda, kadınlığa daha feministçe bir haslet atfeder. Öğretim kurumlarının kavuşmaları gereken demokratik ruha, “hanım öğretmenler ve idarecilerimiz”in, erkeklerden daha iyi intibak ettikleri kanısındadır; çünkü onlar, “birbirleriyle çok kere daha iyi arkadaşlık ediyorlar, daha iyi geçiniyorlar.”

Kadınların görünürlüğü, kamusal hayata katılması, Hasan Âli Yücel’in kendi imzasıyla da takibinde olduğu bir konudur. Sadece kamusal değil bilhassa siyasal katılımı mesele etmiş. “Siyasi partilerin aday listesinde kadın o kadar az ki, insan okurken dalıp onları da erkek sanıyor,” deyişi, hoş. Erkeklerde bakılmayan liyakat ölçülerinin kadın adaylarda aranmasını, “medeni riyakârlık” diye tanımlıyor. Seçmenlerin yaklaşık yarısının kadın olmasına, demek kadın adayların sadece kadınların oyuyla seçimi kazanabilecek olmasına rağmen bu kadar az kadın aday çıkmasında, kadınların kadınlara oy vermek istememesinin, yani kendilerini “seçilmeye layık görmemesinin” payını arıyor. Bu ketlenmeyi aşmak bakımından, “bazı aydın hanımlarımızın” kuracağı söylenen siyasal partiye başarılar diliyor.¹⁴⁶

Yücel’in, kadınlara haklarının ‘verilmesi’ ile onların bunu ‘alması’ arasındaki ilişkiye dair bir dolaylı değinmesine Üçüncü Kısım’da değinmiştik. 1957’de kadınların seçilme haklarına odaklandığı yazısında, kadın derneklerinin bu konudaki duyarsızlığını veya etkisizliğini sorgular: “Galiba bizim bir Kadınlar Birliğimiz var. Çarşaf meselesinde bir kere seslerini duyar gibi olmuştuk. Sonra, nedense sustular.” (Yine hatırlatalım, Kadınlar Birliği, Üçüncü Kısım’daki bahsettiğimiz değinmeyle doğrudan ilgili.) Kadınların

145 ÖÖK: 355-356.

146 HH-3: 271-275. 1950’lerde kadınların siyasete katılımı ve Kadın Hakları Koruma Derneği’nin öncülük ettiği, akim kalan parti girişimi hakkında bkz. Santaş ve Şahin, 2019: 651-657.

“medeni ve millî” haklarını kullanabilmeleri, erkekleri kendilerine “ehemmiyet vermeye” zorlamaları, o haklarına “alaka” göstermelerine bağlıdır Yücel’e göre. Esası şudur: “Erkekler bu hususta kabahatsizdir, demiyorum. Fakat mücadelesiz, çalışmadan, uğraşmadan hak sahibi olacaklarını sanan Türk kadınları daha uzun yıllar haklarından mahrum kalacaklardır.”

Kadınların soyadı seçme hakkında yazdıklarını özetleyip kapatalım bu bahsi. Yücel’in bir arkadaşının yedi yaşındaki kızı, babasına yönelttiği “ben senin oğlun muyum, kızın mıyım?” sorusuna “kızımsın” cevabını alınca, o halde soyadını değiştirmesini, yoksa başka baba arayacağını söylemiş. Çünkü soyadının, “bilmem ne oğlu” olduğunu söyler Yücel. Kadınları, bir kız çocuğunun takıldığı bu ‘acayıplığı’ sorgulamaya çağırır: “Bu yedi yaşındaki sahici devrim çocuğunun isyanına, tahsilli ve bu noktayı farkedecek durumda olan hanımlarımız babalarından kocalarına aile isimlerini rahatça devrederlerken küçük bir tepki gösterip iştirake teşebbüs etmişler midir?”

Denemeci

Sahaf Hamdi Tanyeli’ye mektuplarından birinde, yeni yazdığı bir şiirini yollamış Yücel. Ama ’50’lerde şiir yazmayı, en azından yayımlamayı bırakmış. Uzun özyaşamöyküsel manzumeleri, *Dinle Benden* ve *Âli Divanı*, ayrı.

Sahaf Tanyeli’ye bir seferinde de şöyle yazmış: “Buyurduğunuz sistemli düşünce, bir fikre bağlanıp devam etme bizim alışamadığımız hususlardandır.”¹⁴⁷ Yücel’in kendisini de kattığı bir eksiklik. O, deneme yazarı. Deneme, ‘rahat’ olduğu kadar riskli bir yazı biçimi. Düşünce yazısı olma iddiası bakımından, yüzeysellik riski taşır. Orhan Koçak’ın denemeye dair denemesinde yüzünü buruşturarak silkelediği gibi: “ne bir düşünceyi kendi sınavlarından geçirmeye yetecek kadar sabrı var, ne de onu kendi çelişkisinin önüne getirip bir anda bırakacak cesareti.”¹⁴⁸ Edebî metin olma id-

147 Kızılar-Işli, 2016.

148 <https://www.birikimdergisi.com/haftalik/9397/denemeye-dair> (Erişim tarihi: 14 Mart 2019).

diası bakımındansa, ‘edebiyat parçalamaya’ kayma, süslemeciliğe düşme riski taşır. Orhan Koçak, o nedenle, “dünyaya sayısız kâzip şöhrat salmış bir tarz,” diyor.

Edebiyat eleştirmeni, araştırmacısı – ve denemeci Cevdet Kudret, Hasan Âli’nin denemeciliğini değerlendirirken kendi edebiyat beğenisine “uymıyan bir yazış tarzı” olduğunu söyler; “yazıları, kişiliğinin yanında çok sönük kalır,” ona göre.¹⁴⁹ Beğenmezliğinin nedeni, Koçak’ın denemede gördüğü türsel zaafıya yakın düşüyor olabilir. Dostu Ahmet Hamdi Tanpınar, kendisine yazdığı mektuplarda över Yücel’in denemeciliğini: “Son yazın çok güzeldi. Çok kabaca idi ve çok hakikatti.” Bir anlatımı için, “ancak Millî Piyango senin gibi konuşabilir,” demiş, övgü niyetine dediğini peşinden anlıyoruz; “yani bu kadar şümüllü bir belâgat ile” – ama galiba kastettiği yine “çok kabaca ve çok hakikat.”¹⁵⁰ Günlük notlarında, şairliğini “istidatsız” bulduğu dostunun nesri hakkında olumlu olumsuz bir şey dememiş. Canan Eronat Yücel, Hasan Âli’yle Ahmet Hamdi’nin yazar olarak ilgi ve konu yakınlıklarına ikisinin İstanbul sisi üzerine denemelerini örnek göstermiş. Doğrusu pek adilâne bir mukayese değil. Tanpınar’ın “Lodosa, sise ve lüfere dair”i, “mahmur İstanbul’un üstüne bir uyku artığı gibi çökmüş sis” imgesi etrafında ve bu “pastel süzgünlüğü” arkasında “zamanın yığılması” etrafında, bütün ‘hayatımızı’ saran müphemliğin gücünü gösterir. Yücel’in “Sisler karşısında”sı, birkaç romantik tasvirin ardından, yakın dönem millî gaflet ve kurtuluş tarihi hamasetine döner.¹⁵¹

Oysa Yücel, ’50’lerdeki olgunlaşmış üslûbuyla, 1930’lar ve ’40’lardaki gibi didaktizme ve Millî’ye sardırmadığı zaman, genel olarak romantik hamasete sardırmadığı zaman, lezzet veren bir deneme yazarı. Güçlü yanı, ‘İngilizkârı’ diyebileceğimiz ironisi. Şen bir istihzası var. Bazen resmî tabirlerle, yerleşik söz kalıplarıyla oynamanın, ikbal makamlarını karikatürleştirmenin zevkini çıkartıyor – ve menkupluğunun acısını... Çetin Altan, ölümünün ardından şöyle kıymetlendirecek: “Hasan Âli gibi kelimeleri kılıç gi-

149 Cevdet Kudret, “Hocam Hasan Âli Yücel”, *Tanin*, 5 Mart 1961.

150 Eronat Yücel, 1997: 19.

151 Eronat Yücel, 1997: 61 vd.; HH-1: 594-597.

bi kullanan ve her çevik nükte hamlesinde mutlaka bir tuş yapan başka bir insan görmedim.”¹⁵²

Yücel’in denemeciliğinin bu ve başka hususiyetleri, kitapta aktarılan yığınla alıntıda görülmüş olmalıdır. Yine de, 1950’lerde kaleme aldığı beş yüzü aşkın denemesinden birkaç numune alalım, biraz usare çıkartalım.

“Makineleşen insanı” görmüşken, şimdi artık “insanlaşan makine” devrine girmekte olduğumuza dikkat çeken yazısında, takdir edilecek bir ‘öngörücü tasavvur’ var. Bu gelişmeden korkuyordur Yücel: “Hani şu en ince hesapları kısa zamanda çözüveren, yedi dilde tercüme yapan, el yazısı müsveddeleri şıp diye daktilo eden ve daha neler yapacağını bilmediğimiz elektronik beyinli makine insan var ya, ondan umacı görmüş gibi ürküyorum.” Bunun bir boyutu, “safî akıl, fakat kalpsiz” olan bu makine-insan karşısındaki romantik korkudur. Bir boyutuysa, ekonomi-politik korku: “Bu makineler ucuzlayıp yayıldıkça, fabrikalar ancak bir insanın idaresiyle işleyecek hale gelince bu işleri görenler ne olacak?... Bir taraftan insanın ortalama ömrü uzar ve dünya nüfusu durmadan artıp üç milyarı bulurken diğer yandan insana ihtiyaç azalırsa insanlığın hali neye varacak?” “Ne bir bilginler akademisi, ne gönül adamları tekkesi olmak için yaratılmışa hiç de benzem”eyen dünyada “boş zamanı bollaşan insanlar... kendilerini oyalamağa çalış[ırken]... eskisinden daha döğüşken, daha savaşçı birer mahluk olacaklardır.”¹⁵³

Zekâ üzerine iki denemesinden birinde, “bağımsız zekânın yapıcılığı demek olan tekniğe intibak etmeden sarfedilmiş zihin gayretleri[nin], tesirsiz kalma zorunda” olduğunu anlatır. Diğerinde, “Bizim alıştığımız... nükteci, hazırcevap, daha çok lafazan” zekâ tipinden yaka silker. “Bu çekici, parlak ve sevimli tip” yerine, “tabiata ve bilhassa kamu hayatına etki yapacak... olayları gözleyebilen, onların gidişini sezen... zekâ”ya ihtiyaç vardır. Bu tip zekânın “doğmatik ve despot olama”yacağını vurgulaması önemli: “Çünkü kendisinin yaptığı gözlemeler, sezgiler ve hükümler kadar kıymetini takdir ettiği diğer zekâların da bu alandaki gayretlerine önem verir.”¹⁵⁴

152 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 81.

153 HH-3: 289-291.

154 HH-2: 732-736, 921.

“Seyahat ve hürriyet” başlıklı denemede, “seyahate çıkan insan”ı “vazifede bir Bakan”a benzetir: “üstelik akıllı bir Bakanda bulunmaması lâzım gelen hudutsuz kudret sanısı birçok seyyahlarda mevcut olmak şartıyla.”¹⁵⁵ “Onbeş sene evvele ait birçok çığlıklardan sıyrıl”mış bir derviş gibi, “âlem nasıl çalışıyor, nasıl yaşıyor, neler yapıyor tecessüsü kalbimde”, gezmek istiyordur.

“Yüzdeki değişmelere dair,”¹⁵⁶ surattaki uzuvların her birinin ve bunlardaki değişimlerin (“ağız ıgırtılmeler” vs.) çehreye vurduğu damgaya dair, eğlenceli bir yazı. Mesela, burun: “Benim etrafımdaki burunlardan edindiğim tecrübe, bu müdahaleye bile ihtiyaç olmadan bunun manasındaki tebeddülün, sahibini derhal değiştirdiği merkezindedir. Öyle uysal, öyle mütevazı, seneler sene-si öyle yerinde durup oturmuş burunlar gördüm ki, bir parça servet, bir miktar kuvvet, birkaç santim yükseliş, o mütevazı, çekingen, haddini bilir sanılan burnu, Sultanahmed meydanındaki Dikilitaş’a çevirmiştir.”

Yücel, toplumsal *ethos*’la, huylarla, mizaçlarla, meşreplerle hep meşguldür. Bu izlek etrafındaki yazıları, bilhassa doygunudur. Hayat muhasebesinin ve kendi hakkında düşünmelerinin tortusu da galiba özellikle bu yazılarda çökelmiştir. “Şahsiyet” üzerine denemesinde,¹⁵⁷ şahsiyet “bir nevi ruh kalıplanması” olduğundan, şahsiyet sahiplerinin “biraz katıca, biraz sertçe” insanlar olduğunu söyler. “Özlü insan” istiyorsak, buna tahammül edeceğiz. Buna mukabil şahsiyetin, “düşünme ve hareket etmede bizi yenilikten uzak bırakmaması” için, “inad hastalığına uğramamak” için, “zekâmızı daima uyanık bulundurmamız” gerekiyordur. “Kendi kendimizin esiri” durumuna düşmemeli, şahsiyeti, “olup bitmiş mezartaşı haline gelmiş olmak” sanmamalıdır.

Yücel’de huy-meşrep-mizaç etrafındaki gezmelerin sıklet merkezlerinden birisi, *nezaket*. Bunu Birinci Kısım’da Mevlevî dostluğu vesilesiyle de belirtmiştik. Demokrasiyi, “elden kaçırılmaması”, ürkütülmemesi gereken “nazik ve alıngan sevgili” diye tanımlar. “Nezih bir üslup,” demokrasinin bir çeşit şekil şartıdır onun naza-

155 HH-1: 299-302.

156 HH-1: 335-340.

157 HH-1: 348-349.

rında. “Kaleminin ucunu kudurmuş develerin ağzındaki köpüklerle bulaştırarak yazı yazma[k] veya aklını kaybetmiş meczuplar gibi etrafına küfür ve tahkir savurma[k],” olmaz.¹⁵⁸ Ahlâkın yarısının terbiye ve nezaket olduğu kanısındadır: “Kibar adam, çok kere ahlâksız olmaktan kendini daha kolay kurtarır.”¹⁵⁹ 1953 Nisan’ında Kadıköy Ortaokulu öğrencilerinin bir “nezaket haftası” düzenlemeleriyle alay edenlere tepki göstermiştir.¹⁶⁰ “Nezaket en nazik meselelerden biridir,” Yücel’e göre; onun korkmasına, alınmasına, “köşesine sin[ip] otur”masına yol açmamak lâzımdır. “İnsan ruhunda kabalıkla uyanan vurdumduymazlığa” karşı nezaketin, ahlâkın başlangıç noktasını teşkil ettiği hikmetini, Bergson’a atıfla tekrarlar. Hatta tok sözlülük, açık yüreklilik gibi ahlâklı tavırlar bile, “nezaket hududu dışına çekip çıkarılınca,” “ahlâksızlık manzarası” gösteriyordur. “Kültür ve bir eğitim meselesi” olarak gördüğü nezaketin ön koşulunu, her insanı “saygıya değer bir varlık tanıma” fikrine bağlar. Bilvesile, “samimiliği yaralamayan” nezaketi, “eski çıtkırıldım, muhallebici züppeliği”nden, “tarih olmuş ‘bendeniz, zâtîâliniz, hakipayiniz, kulunuz, köleniz’ üslûbundan” kesin olarak ayırt eder. “Kandilli selam vermek, olur olmaz yerde eğilip doğrulmak, oğlu yerinde, fakat ya mevki veya servet sahiplerinin elini şap diye öpme”nin nezaket sanılmasına çatdığı bir yazısı daha var. Oysa “gerçekten nazik bir ruh, hiç kimsenin görmediği zamanlarda da aynı inceliği, aynı titizliği, başkalarını düşünmede aynı dikkati gösterebilendir,” der. Arada, sınıfsal tefrikte bulunur. Bir bürokrattan umduğumuz nezaket tarzını, “yüzü gözü kömürler içerisinde simsiyah olmuş bir ateşçinin göstermesini istediğimiz” nezaketle karşılaştırmamalıyızdır. “Bir ateşçi, çalışma çevresinin imkân verdiği şekilde naziktir. Amma gene naziktir. Kötü söz söylemez, etrafına hiçbir zaman kaba muamele etmez.” Devamında, bir nezaket *pathos*’u inşa eder Yücel. Uzunca aktarayım. “Nazik insan, bizi hayran eder, ruhumuzu yener ve kendinin ya-

158 HH-1: 262-266.

159 ÖÖK: 60. “Dindar adam” da “nezih” olmalıdır Yücel’e göre. “Nefes almadan onun bunun aleyhine yazıp küfürler savurmak, gerçek din terbiyesi almış insan için mümkün değildir.”

160 “Ben nezaketin haftasına değil, gününe, hatta saatine razıyım,” der. ÖÖK: 99-100.

par. (...) Nezaket, fazilete açılan ışıklı ufuklardan biridir. Kendine güvenen ruhlar, onunla neşe ve ürnid içinde yaratıcı kudretlerini etraflarına yayarlar. (...) Nazik insanlarla beraber olmak, bahtiyarlıkların en hayat verici tecellilerinden biridir.” Bu tecelli, çocukluğunda Mevlevi muhitinde yaşadığını söyler sonra: “Yemeleri, içmeleri, konuşmaları hatta yürümeleri bugün tahattürüyle bana aynı zariflik neşesini veriyor.” Nezaketi “yıkılmış bir dünyadan artakalan münasebet kuralları” sayanlara, “yıkılan değil değişen ve ilerliyen” bir dünyada olduğumuzu söyleyerek karşı çıkar¹⁶¹ – nezaketin, o dünyada sağlam bir yeri vardır. Denemelerde nezaket ‘odaklanması,’ Yücel’in hayal kırıklıklarının ve özlemlerinin güçlü bir ifadesi, gibi görünüyor bana.

Ölenlere vefa

Ebül’ulâ Mardin’in vefatı üzerine, “ne hatıra yazmak adetimiz ne kişilerin resmiyet dışında hayatına dikkatimiz var,” diye yakınmış Yücel (Eski Öğretmen).¹⁶² ‘50’li yıllarda, ölenlerin ardından, kısacık da olsa, o kadar çok yazmış ki. Altmışına yaklaşmış; kendisinden önceki kuşakların ‘vadesi’ doluyor, ölümler artıyor. Vefasızlık görmekten zaten dertlenirken; göçüp gidenler, onu vefa üzerine, kadir kıymet bilme (ve bilmeme) üzerine daha çok düşündürüyor.

Refik Şevket İnce’nin ardından yazdığı anmada (1955), insanları yargılarken toptan hükümler vermeme telkininde bulunması, dikkate değer.¹⁶³ Bilhassa “kamu hayatına karışmış vatandaşlar”ın “çok kere ya ‘Hep’ veya ‘Hiç’ telâkki edil[melerinin]... bizde dozu fazla”dır, Yücel’in değerlendirmesine göre. Politikacılar hakkında “ya ‘beraet’, ya ‘idam’ şeklinde tecelli eden sübjektif ve acele hükümler”in her ikisi de “mübalağalı ve yanlış”tır; “beşer için ne tam kemal, ne tam noksan yoktur.” Merhum İnce’ye “hep” diyen-

161 HH-2: 312-317.

162 ÖÖK: 577.

163 Bu muhasebeye vesile olan, İstiklâl Mahkemesi reisi, Cumhuriyet’in ilk hükümetlerinde bakan ve tek parti dönemi ileri gelenlerinden iken sonra DP kurucusu olmuş, yani birkaç bakımdan ‘tartışmalı’ olabilecek bir siyasî şahsiyet. HH-2: 605-606.

ler kadar “hiç” diyenlerin de “hatada olduklarını” belirterek rahmet diler.

1954 Mayıs’ında ölen hikâyeci Sait Faik’in “görme ve aydınlatma kudreti hakikaten yüksek” yazarlığını takdir ederken, “yaratıcılığını” talebeliğinde hocaları olarak keşfedemediklerini teslim etmesi, alçakgönüllüce.¹⁶⁴ 1960 Ocak’ında ölen yazar Nahid Sırrı Örik’i “sesi, mizacı gibi hanımlaşmış bir tonda idi,” diye anması, hafifçe homofobik.¹⁶⁵

Cinsiyet karmaşalarına veya müşküllerine, yakınlığını bildiğimiz İbnülemin Mahmud Kemal İnal’la ilgili olarak da değinmişti. Şöyle: “Bu hiç kimseden çekinmiyen, erkek sözlü insan, yalnız kadınlardan sakınır. Halbuki onu herhangi vesile ile tanıyan hanımlar ve hanımefendiler, üstada ve sohbetine hayrandırlar. Meclisinde bulunmak isterler. Sözleri ve lâtifeleri, onları kendisine cezbeder. Fakat o, daima uzaklarında kalmayı tercih eder. Nitekim bütün ömrünce bekâr, hatta bakir kalmıştır.”¹⁶⁶ 1953’te kaleme aldığı İbnülemin portresi, onun zevkli denemelerinden. Uluorta kullanılan “üstat” sıfatına sahiden layık gördüğü mutasavvıf hakkında birkaç fırça darbesi: “Üstat, muhabbet ve nefretleriyle yaşar. Tanıyıp da kayıtsız ve hükümsüz kaldığı kimse yoktur. Ya sever, ya söver. (...) Üstat dostluğundan, vefasından ümit kesilmiyecek bir olgunluktadır. (...) En ileri lâtifelere tahammül ettiği halde kendinde ve takdir ettiklerindeki kıymetlere yapılacak en hafif telmihleri, isyankâr ruhunun tersiyle sahiplerinin suratına çarpmaktan bir an çekinmez. (...) Bunun haricinde üstadın zekâ parıltılarını ve zarif nüktelerini seyretmekten daha zevkli manzara tabiatte bile az bulunur. Onun hiç gülmeden öyle güldürüşleri olur ki, bu anlarda neşenin ta kendisini bütün kudretiyle hissedersiniz.” Yücel, ahbablığın yanı sıra editörü olarak, “Üstad”ın ‘kandilli’ hitaplarının muhatabıdır: “Âli-i kıymet-şinas Efendim”, “Âli-i âli-himmet hazretleri”, “Muhibb-i âli-hasret efendim...”¹⁶⁷ Yücel 1957 Mayıs’ında, bu “aziz ve otuz

164 İstanbul Erkek Lisesi’ndeyken Sait Faik’in öğretmenini olmuştur. (ÖÖK: 257)

165 HH-3: 394.

166 HH-3: 74.

167 İnal, 1958: XXVI-XXIX.

beş yıllık muhterem dostunun ince ruhunu Tanrının mağfireti-
ne emanet” etmiş.¹⁶⁸

İbnülemin gibi geleneksel-muhafazakâr kültür küresine ait baş-
ka şahsiyetler de var, Yücel’in hayırla anarak uğurladığı.¹⁶⁹ Bu an-
malardan, o kültür küresine dair merak ve vukufunu da bir de-
fa daha anlarız. 1953 Şubat’ında, Tahir Nadi Efendi ile Kilisli Ri-
fat Hoca’nın ardından yazmış. İlkini “şiirde ve hicivde üstat”, ikin-
cisini “Arapça ve Farsça tercümede, metin istinsahında ve tarihte
kuvvetli” diye yâd ediyor. Tahir Nadi’nin “en hatıra getirilmesi is-
tenmez teşbihler ve istiarelere, en acı kinayeler ve telmihlerle” yaz-
dığı sert hicivlere kendini kaptırmak yerine, “adam akıllı gelişmiş
olan tenkid ruhu” ile “satir, hiciv nezahetini bozmıyarak” şiir yaz-
saydı hep hatırlanacağını söyler – oysa unutulacağından emindir.
Yücel’in editör-kültür adamı heyecanı ve huşunete karşı mutedil-
likten yana mizacı, yine karşımızda! Kilisli Rifat Hoca’nın “değme
daktilolar[ın] yetişeme[yseceği]” eski yazmaları “istinsah (kopya)
kudreti”ni hayranlıkla anarken, daha verimli olamamasına yanar.

Aynı yılın (1953) Mayıs’ında, bu defa biri eski, biri yeni kültür
âleminde, biri zamanlı, biri erken ölümün yasını tutar. “Doksana
yaklaşmış bir ihtiyar,” Veled Çelebi ve “kırkın kapısında bir genç,”
Orhan Burian.¹⁷⁰ Biri Mevlevîmeşrepliğinin, diğeri Batı irfanına
duyduğu iştahın, sevip saydığı kutupları. “Biri aziz bir hatıra, ikin-
cisi ölümün kırıp parçaladığı bir ümit. Biri sayılmaya değer bir ma-
zi, öbürü sevilecek bir istikbal.”

Yücel, özellikle Eski Öğretmen persona’sıyla, sadece siyasetçile-
ri, bilim insanlarını, yazarları, sanatçıları değil, eğitim camiası dı-
şında kimsenin tanımayacağı çok sayıda Maarifçi’yi de uğurlamış-
tır. Birkaç yerde, “maarif emektarı” deyimini kullanarak – günü-
müzde “eğitim emekçisi” deniyor. “Türk kadınlık inkılâbının ga-
razsız ve ivazsız bir savaşı” dediği eski milletvekili Nakiye El-
gün’ü anışı, kadınların siyasî aktifliğine verdiği önemle beraber,
Elgün’ün Maarifçi olmasıyla da ilgili.¹⁷¹ Maarifteki karşı kutbu ve

168 HH-3: 229.

169 ÖÖK: 86-87.

170 ÖÖK: 111.

171 HH-3: 122 vd.

selefi Reşad Şemseddin Sirer'in ardından (Ekim 1953), ölenleri iyilikle anma töresine dayanarak susar: "Çok acınacak bir şekilde ve vakitsiz bir anda bizi müteessir eden ölümünün ıstırapları, Milli Eğitim Bakanlığındaki icraatı üstünde tahlillerde bulunmamıza imkân vermemektedir."¹⁷²

Yine şöhretsiz çeşitli tanıdıklarının, –birçok hekim var aralarında–, vefatları ardından birkaç cümle yazmış. Muhakkak yapıp ettikleri, kişilikleri hakkında kısaca özel bir şeyler söyleyerek.

Özel bir şey söylemek deyince... Yücel'in ölenlere duaları, hemen her seferinde 'özeldir'. Hemen herkes için, ayrı bir şey söylemeye özenmiştir. Bazen Allah yerine tanrı demesi haricinde, İslâmî dille edilmiş dualardır, –"ışıklar içinde yatsın" demez, yani!–; ve tekrarlayalım, neredeyse herkes için başka sözlerle, geniş bir lûgatle edilmiş dualardır. Veled Çelebi ile Burian için, mesela: "Birbirine uzak iki kuşaktan, birbirine uzak iki kaynaktan olan bu iki aziz varlığın birleştiği büyük varlık, her ikisine de rahmet etsin." Mesela 1959 Kasım'ında, Menderes dahil bazı hükümet erkânının kurtulduğu uçak kazasında ölenler hakkında: "Kurbanlar rahmet ve mağrifet bulsun, kalanlara Tanrı başka acı göstermesin."¹⁷³ İlâhiyat profesörü Yusuf Ziya Yörükan'ın ardından: "Anlamaya hayatını çalışmakla geçirdiği büyük Allah, onu rahmetine kavuştursun."¹⁷⁴ Medrese kökenli matematikçi Fatin Gökmen'in ardından: "Birliğini 'birriyaziyye' [matematik yoluyla] kavradığı tanrının gufranını niyaz ederiz."¹⁷⁵ Başka örnekler de sıralayayım... "Vatan toprakları içindeki aziz vücudüne Tanrının rahmeti yağsın"; "Hakkın rahmetine emanet ederiz"; "Yüce Tanrıdan gufran dileriz"; "Hakkın rahmet ve mağfiretine kim muhtaç değil ki, onun için de Rahman kapısında Tanrıya niyazda bulunmıyalım?"; "Mübarek ve Mümin ruhuna haktan bühthan niyaz ederim":¹⁷⁶ "Gufranın nuru, onun güzelliğe tapan ruhunu aydınlatsın!" Ayrıca "Tanrı ruhunu rahmeti-

172 ÖÖK: 169.

173 HH-2: 817.

174 ÖÖK: 264.

175 ÖÖK: 478.

176 ÖÖK: 577. Tanrıdan ölene "suç isnadı" veya "dehşet" dilemek, uygun düşmüyor. Muhtemelen bir dizgi hatası var. Belki "bürhan"dır; açıklığa kavuşturma, berraklaştırma.

ne kavuştursun,” “Haktan rahmet,” “gani gani rahmet,” “Rahmet, onun hakkı olsun!”...¹⁷⁷ Gayrimüslimlerden de iki örnek: Fransa başbakanlarından Herriot’a “ruh istirahatı” dilemiş; gayrimüslimler için kullanılan “müteveffa” sıfatıyla andığı Einstein’a da “tanrıdan mafiret.”¹⁷⁸

27 Mayıs

Gazeteci Necati Doğru, Köy Enstitüleri’ne ilgi duyan bir grup OD-TÜ öğrencisi olarak 1957 yılında bir gün Hasan Âli Yücel’in ziyaretine gittiklerini aktarır kırk yıl sonrasında. Çay içip sohbet ederken, Yücel onlara “devrimci misiniz demokrat mısınız?” sorusunu sormuş Doğru’nun aktarımına göre, “hem devrimci hem demokrat” cevabı üzerine demiş ki: “Bu toplumda böyle bir lüksünüz yok. Hem devrimci, hem demokrat olamazsınız. (...) Demokrasiyi kullanıp, iktidara gelerek fakat ülkeyi yerinde saydırmaya çalışan kadrolar, hep karşılarında uygarlaşmaktan yana olan devrimcileri bulacaklar.”¹⁷⁹ Yücel’in yazılarında izini takip edebildiğimiz bir kanaat değil bu. Aksine, devrimci ile demokrat’ı, hüsnüniyetle, bağdaştırmaya yatkındır. Acaba Necati Doğru, 28 Şubat ikliminin de etkisiyle,¹⁸⁰ hafızasını biraz ‘zorlamış’ mı?

Lakin Yücel’in 27 Mayıs askerî müdahalesini sevinçle karşıladığını biliyoruz. Üçüncü Kısım’da da konu ettik bunu. “Bugünleri de gördük!” demiş çevresine, Cumhuriyet Bayramı’nı yıllar sonra ilk kez gönül rahatlığıyla kutlayacaklarını söylemiş.¹⁸¹ 1959’da basılacakken yayınevinin geri çektiği *Dinle Benden’e*, ‘27 Mayısçı’ bir ilâve yazmış hemen.¹⁸² Önce, DP döneminin yergisi: “*Köylüye borç verildi, hepsi içildi, yendi; / Ödeme yok sananlar, bu yağmayı beğendi.*

177 ÖÖK: 68, 113, 146, 169, 469, 470, HH-2: 886; HH-3: 373.

178 HH-2: 681, ÖÖK: 419.

179 “Hasan Âli Yücel anlatıyordu” *Sabah*, 6 Mart 1997.

180 28 Şubat 1997’de Millî Güvenlik Kurulu’ndan, Refah Partisi-Doğru Yol Partisi koalisyon hükümetini “irticaya” karşı açık tavır almaya çağıran muhtıravarî bir karar çıkmış, akabinde başta üniversitelerde başörtüsü yasağı olmak üzere bir dizi önlem uygulanmış, bu arada Refah Partisi kapatılmıştır.

181 Başaran, 2010: 22.

182 DB: 95 vd.

(...) Bir toplum zengin olmaz dört beş milyoneriyle, / Zenginlik ölçül-
meli halkın keseleriyle.” Aydınların ezilmesi... Dinli görünmeleri baş-
tan başa hep riyâ! (...) Gizli kalsın diye kötü işleri, / Baskı yolu açıl-
dı, yıllarca gittik geri.” Sonra, baskıya, “istibdada” karşı ayaklanan
“devrimci gençliği” över: “Hürriyet şerefidir, Türklük namustur
sana.” Sonra, ‘enfantil’ denebilecek ordu methiyesi: “Bayram oldu
millete, kurtuldu tutsaklıktan, / Orgeneral Gürsel’dir Orduya Başko-
mutan. (...) Dirilmişti Atatürk, sanki geçmişti başa; / Onun gibi ko-
nuştı milletle Gürsel Paşa.” Sonrası, standart hamaset - her zamanki
gibi “Türklük” eksik değil: “İstibdat devrilince devrimler çıktı yüze; /
Geceler bitti artık Türklük erdi gündüze. (...) Demokrasi yoluyla ge-
cecek başa millet; / Yeniden kurulacak ikinci Cumhuriyet.”¹⁸³

*

1959’da yayımlanan bir yazısında Nihal Atsız, “Yahudistan” dediği İsrail’i ziyaretinde bir devlet yöneticisinin Yücel’e “henüz genç olduğunu, siyasete dönebileceğini” söylemiş olduğunu aktarır. Onun “beli bükülmüş” vaziyetinin de “kocamışlığından değil, tevazuundan” kaynaklanıyor olabileceğini söyler: “Malum ya... Mevlevîler alçakgönüllü olur.”¹⁸⁴ Kötücül sarkastik üslûbuyla, nefret ettiği bir hasmının siyaseten bir daha toparlanamayacağına güveniyor gibidir. Kendisini Yücel’in arkadaşı yerine koyan Samet Ağaoğlu ise, onun 27 Mayıs’tan sonra “şöyle bir kıpırdanmak ister gibi” olduğunu, lakin “galiba kendinde takat bulama”yıp “yine sessizliğe dal”dığını yazacak.¹⁸⁵

Mesele, Yücel’in takatsizliği değildi. 27 Mayıs sonrasında oluş-
turulan Kurucu Meclis’e seçilmeyi/atanmayı ummuştı. Tabii, CHP kontenjanından. Hatta Canan Yücel Eronat, ailenin ikazına rağmen ‘için için’ bakanlık bile umduğunu aktarıyor.¹⁸⁶ Böyle bir ‘tensip’

183 1990’lar ve sonrasında ulusalcı-Kemalist söylemin “İkinci Cumhuriyetçilik” terimini, “karşı-devrimci” olarak gördüğü anayasal reform taleplerine karşı karalayıcı tabir olarak kullandığını, Üçüncü Kısım’da da hatırlatmıştım. Bkz. s. 220, dipnot 116. O dönemde “İkinci Cumhuriyet” terimini sahiplenerek kullananlarsa, birkaç liberal aydından ibaretti.

184 Atsız, 2018: 59.

185 Ağaoğlu, 2018: 75.

186 Akt. Coşkun, 2007: 245.

gelmedi. Kızı Canan Eronat, babasının İnönü'yle görüşerek bunun nedenini öğrenmek istediğini fakat bu konuyu konuşma fırsatı bulamadığını aktarıyor. Bir başka seçenek olarak, Kurucu Meclis'e gazetecilere ayrılan kontenjandan girmeyi düşündü. Ancak kendisini ziyarete gelen bir heyet, genç gazeteciler İlhami Soysal ve Altan Öymen lehine adaylıktan feragat etmesini telkin etmişler.

CHP yönetiminin, on yıl önce istifa etmiş, arada da doğrusu partiyle pek alâkadar olmamış eski yıldızını tekrar kadroya almayı veya onun tekrar öne çıkmasına destek vermeyi hiç düşünmediği anlaşılıyor.

Dahası, 27 Mayıs'tan bir müddet sonra, *Cumhuriyet* Yücel'in yazılarını yayımlamamaya başladı. Gazetenin yazı işleri sorumlusu Cevat Fehmi Başkut'u arayarak neler olduğunu sorunca, kendisine bir yazı gelmediği cevabını aldı. Bunun üzerine Nadir Nadi'ye bir mektup yazarak artık *Cumhuriyet*'te yazmayacağını bildirdi.¹⁸⁷ Bedii Faik'in tavassutuyla, 3 Ekim 1960'ta *Dünya* gazetesinde yazmaya başladı.

Kurtuluş Kayalı, Millî Eğitim Bakanlığı'ndan uzaklaştırıldıktan itibaren, Yücel'in "etkin güçler" tarafından sistemli olarak engellendiği kanısındadır.¹⁸⁸ En azından, teşvik görmediğini söyleyebiliriz.

Oysa, 27 Mayıs'ı benimseyen aydın muhitlerinde, Yücel'in yeniden 'aktif edilmesine' yönelik bir beklenti vardı. Hıfzı Topuz, "bütün aydınların Hasan Âli Yücel'in yarım bıraktığı işleri yeniden ele almasını", yani onun bu yolun açılmasını beklediğini hatırlar. Özellikle Köy Enstitüleri projesini yeniden hayata geçirmenin, tam 27 Mayısçı yönetimin yapması gereken iş olduğuna dair bir kanaat vardır. Yücel'in de bu beklentiyi nasıl içselleştirdiğini, o ara Millî Eğitim Bakanı olan –Tercüme Bürosu kadrosundan– Bedrettin Tuncel'in bir ziyareti vesilesiyle anlarız. O sırada Orhantepe'deki evde ziyaretçi olarak bulunan Köy Enstitülü bir grup, Tuncel'in geldiği haber verilince kalkmaya davranır. Yücel kalmalarını ister; onları bakana "Tanıyamadın mı, Enstitülüler! Onlar da Milli Birlik Komitesi'nden sayılırlar" diye takdim eder.¹⁸⁹ O ara özellikle sol eğilimli öğrenciler arasında, Köy Enstitüleri 'olayına' dö-

187 Çıkar, 1997: 142.

188 Kayalı, 2002: 65.

189 Başaran, 2010: 41-43.

nük ilgi yüksektir. Gencay Gürsoy, Talebe Federasyonu'nun –27 Mayısçı subayların teşvikiyle– çıkartacağı bir gençlik dergisinin ilk sayısı için Yücel'le Köy Enstitüleri üzerine mülakat yapmak üzere Orhantepe'ye gittiklerini hatırlar. Yücel onları iyi karşılamış, mülakatı “fazlasıyla ciddiye almış”, öğrencilerin not almaktan elleri uyuşmuştu.¹⁹⁰ Köy Enstitüleri Topluluğu da, Enstitüler'in yeniden gündeme getirilmesine katkıda bulunmak için, Mart 1961'de *İmce* dergisini yayımlamaya başladı. Adını Sabahattin Eyüboğlu'nun koyduğu, bilhassa Şerif Tekben'in çok emek verdiği derginin ilk sayısında İsmet İnönü'nün de yazısı vardı!¹⁹¹

27 Mayıs askerî vesayet yönetiminin de, 1961 seçimlerinden sonra kurulan CHP ağırlıklı koalisyon hükümetinin de Enstitüler'le ilgili bir tasarısı olmadı. Hıfzı Topuz'un deyişiyle Yücel'e “gel” diyen [de] olmadı.”

Hıfzı Topuz, Yücel'in UNESCO Milli Komisyonu'ndan da dışlandığını söyler. Sadece 1960 Kasım'ında Paris'te toplanacak Genel Konferans'a yollanacak delegasyona dahil edilmiştir. UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Genel Sekreteri Zeki H. Karabuda, toplantı için yola çıkmadan bir gün önce telefonda “titrek, ona yakışmayan bir ses”le “Ben gitmesem nasıl olur?” diye yokladığını hatırlar. Kırgınlığın verdiği keyifsizliğinden Paris'e varınca çıkmış, “adeta mesut” olmuştur Karabuda'nın gözlemine göre. Konferansı izlerken, “bu mehabetli kürsüye çıkıp bir şeyler söyleyebilseydim,” diye yerinir; “yabancı bir kültür dilini ana dili kadar fasahatle konuşmayı başarama[mak],” içinde ukdedir. Paris'te Abidin Dino, Pertev Boratav, Bedri Rahmi'yle buluşur. Heyetteki dostu Tevfik Sağlam'ın ağır bir rahatsızlık geçirmesi yine tadını kaçıırır. Sonra oğlunu görmeye Londra'ya geçer.¹⁹² Son seyahati.

190 “Görevli subaya” teslim edilen ilk sayı yayımlanmamış, yazıları da Yücel'le mülakatın kopyası olmayan metniyle beraber kaybolmuş. Türk Tabipleri Birliği başkanlığı (2006-2010) ve birçok sosyalist partide yöneticilik yapacak olan Gürsoy o sıra İstanbul Tıp Fakültesi öğrencisidir. <https://t24.com.tr/yazarlar/gencay-gursoy/kalkin-bir-seyler-oluyor,26757> (Erişim tarihi: 25 Mayıs 2020).

191 <http://www.ykked.org.tr/index.php/yazi-ve-makale/makaleler/107-yeniden-imece-aralik-2003-sayi-1>

192 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 133-134. Zeki H. Karabuda, “Hasan Âli Yücel”, *UNESCO Haberleri*, sayı 34 (Mart 1961), s. 2.

Bu arada ‘hiç yoksa,’ Milli Eğitim Bakanlığı’nda bir komisyona üye yapılmıştır. Bundan bile mutlu, umutlu olduğuna, hatta şekerinin yükselmesi vs. rahatsızlıklarını alaya aldığına dair anlatımlar var.

*

Seküler ve sol cenahta Yücel’in bu dönemde atıl bırakıldığından yakınılrken, İslâmcı-muhafazakâr anlatılarda küçük çaplı bir ‘kâbus geri mi dönüyor’ endişesine rastlarız! İlk kuşak İmam Hatipliler’den aktarılan bir hatıraya göre, 1960 Kasım’ında, Yücel’in başkanlığında bir Millî Eğitim heyeti İstanbul İmam Hatip Okulu’na gelmiştir. “Şöhretinin adamı olduğu her halinden belli” olduğu not edilen Yücel, öğle yemeğinde öğrencilerle oturur, yemek duasına katılmaz, onları gözlüyordur. Tek tek mezun olunca ne olmayı istediklerini sorar. Yüksek öğrenim haklarının açılmasını istediklerini söylerler. Yöneticilerle öğretmen odasına çıktıklarında, Yücel “imam yapmak için bu öğrencileri yedi yıl burada okutmaya gerek yok,” der: “Üç ay yeter. Ben bir çocuğu bir günde hem imam, hem de müezzin yaparım!”¹⁹³ Aynı ziyaretin bir çeşitlemesi, Türkiye’de din eğitiminin ihyâsı faaliyetinin öncülerinden Ali Özek’in anılarında nakledilir. Okul müdürü Gündüz Akbıyık, “Hasan Âli Yücel’e çok itibar ediyordu[r]” onun hatırasına göre. Özek de Yücel’i “insanî münasebetleri çok iyi olan sevimli bir şahsiyet,” diye anar. O, sonrasındaki toplantıya, İlim Yayma Cemiyeti’nden de birilerinin katıldığını belirtir. Yücel, –üç ay da değil–, “bir saatte imam, bir saatte müezzin yetiştiririm!” demiştir Özek’e bakılırsa. Toplantıda bulunan İlim Yayma Cemiyeti yöneticilerinden İsmail Niyazi¹⁹⁴ “bize dinî bilgi lâzım” diye itiraz etmiş, Yücel “bilgi için İlahiyat Fakültesi var” cevabını vermiş, tartışma büyümüş, bu arada bazı hocalarla İlim Yayma’cılar arasında kavga çıkmış. Yücel toplantıyı terk etmiş. Ali Özek, Yücel’in hazırladığı raporun, imam hatip okullarıyla ilgili “çatlak sesler” çıkmaya başlamasına sebep olduğu kanısındadır. Ona kalırsa, Hasan Âli

193 Çetin, 2018: 78-7.

194 Hekim İsmail Niyazi Kurtulmuş, 2012’den günümüze Adalet ve Kalkınma Partisi yönetimi ve hükümetlerinde üst düzey görev alan Numan Kurtulmuş’un babasıdır.

Yücel raporunda bu okulların kapatılması gerektiğini savunmuş; 1961 seçimlerinden sonra başbakan olan İnönü, bu rapora dayanarak imam-hatiplerin kapatılmasını veya sayılarının azaltılmasını tasarlamıştır. Özek, Millî Eğitim Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu'nun istifa ederek, karşı çıktığı bu tasarımı engellediğini ileri sürer.¹⁹⁵ Böyle bir raporun varlığını, İnönü'nün o rapor doğrultusunda böyle bir hazırlık içinde olduğunu doğrulayan başka bir kaynak bulamadım.¹⁹⁶ Hasan Âli Yücel'e muhtemelen oynamadığı bir rolü izafe eden bu rivayet, İslâmcı-muhafazakâr çevrelerde onun ismi etrafında çizilen düşman imgesinin bir bezemesi gibi görünüyor.

*

Eski Öğretmen persona'sıyla son yazıları, yine millî eğitim politikasıyla ilgili tavsiyeler... 1961 yılının 29 Ocak'ında, askeri yönetim hükümetinin –Tuncel'in yerine gelen– Milli Eğitim Bakanı Turhan Feyzioğlu'na açık mektup yazmış, 5 Şubat'ta bir millî eğitim planı hazırlanmasıyla ilgili kanaatlerini bildirmiş, 12 Şubat'ta İçişleri Bakanı'na hitaben İçişleri-Maarif ilişkisi hakkında önerilerde bulunmuş, 26 Şubat'ta –öldüğü gün– yayımlanan yazısında üniversite mensuplarının maddî sorunlarını konuşurken üniversitelerin muhtariyetin hakkını vermek için kendi maddî kaynaklarını yaratmaya eğilmeleri gerektiğini söylemiş.¹⁹⁷ Eğitim Bakanı'na “memleket irfanına ve maarifine bütün ömrünü vermiş eski bir meslekdaşı olarak” hitap ediyor. Daha “ileri kademelerdeki vazifelerin hülyasına kapılma”dan, eğitim işlerine odaklanmasını istiyor. Kendini “irfan hizmetkârı” olarak tanıttığı, eğitim planlamasıyla ilgili yazısında, “ihtimalî ve takribî mahiyette dahi olsa, muhtasar ve müfit bir plan” için elde bilgi bulunmadığını imâ ediyor. Eğitim müfettişi geçmişini hatırlattığı “İçişleri ve Maarif” makalesinde,

195 Yıldırım, 2012: 180, 198, 242. Sol öğretmen hareketinin tarih yazımında ise, Hatipoğlu'nun 20 Şubat 1963'te Ankara'da yapılan “Büyük eğitim mitingi” nedeniyle istifa ettiği söylenir (<https://sendika63.org/2010/05/tos-tarihinden-bir-yaprak-bu-yuk-egitim-yuruyusu-15-subat-1969-can-safak-43223/>) (Erişim tarihi: 12 Temmuz 2020). Lakin bakan 8 Haziran'da istifa etmiş.

196 Yücel'in din eğitimiyle alakasını konu alan yüksek lisans tezinde de yoktur: Demirtaş, 2010.

197 ÖÖK: 597-611.

kendi tecrübesine atıfla, “dahiliyeye dayanmayan bir Maarif... bütçesine ne kadar para konursa konsun, bilhassa köy kalkınmasında ve köylü eğitiminde başarıya ermesi imkânsızdır,” diyor. Mizaçla, meşreple ilgili bir öğütle bağlıyor: “işlerinde dikkatli, fakat dayanıklı ve mülayim mizaçlar, daha kolay muvaffakiyet sağlarlar.”

Ölümü

27 Mayıs’ı umutlanarak karşılayan iki kader ortağından İsmail Hakkı Tonguç, umudu tazeyken, 24 Haziran 1960’ta ölmüştü. Kendi bakanlığı dönemindekine benzer, belki de kendi liderliğinde bir “atılım” uman Yücel’in de beklentileri boşa çıktı, umutları yavaş yavaş söndü. Annesi Neyire Hanım, “Tonguç sevinçten, Âli kahrından öldü,” diyecek.¹⁹⁸

Niyazi Berkes, eski öğretmenini en son, Pertev Naili Boratav’a birlikte bir gece ziyaretine gittiklerinde görmüş. Yücel’i, hayal kırıklığına uğramalarına rağmen, kızmalarına rağmen yine de seven iki eski öğrencisi. “O şen, o derviş adam yıkılmış; derin bir kötümserlik içine düşmüştü,” der Berkes. Kısa zaman sonra, “genç denecek yaşta öldüğünü duyduğum günkü kederimi unutamam,” der. “Kendi ölümünü boş yere kendi eliyle hazırlamıştı[r]” ona bakılırsa¹⁹⁹ – kendine ve insanlara fazla güvenerek, ‘şuursuz’ bir iyi niyetle, biraz ‘safça,’ hayal kırıklığına yazgılı...

25 Şubat’ta İstanbul’da yapılan UNESCO Milli Komitesi İdare Heyeti toplantısında Zeki Karabuda, onu bir önceki görüşündeki “neşesiz, hattâ halsiz... maneviyatı da bazı sebeplerden bozuk” halinden farklı, “pürneşe” görünce memnun olmuş. Öğle yemeğinde Park Otel’de Karabuda onu masanın deniz gören tarafına buyur edince, kendisinin Orhantepe’de deniz manzarasının tadını çıkarıldığını söyleyip, “Ankara’dasın, oraya sen otur, keyfine bak!” ikramında bulunmuş. Söz edebiyata dökülünce, Şinasi’nin yeni yayınlanan seçmelerinden bahsedip, dünya edebiyatıyla mukayeseler yaparak “cevher meğerse ne kadar azmış,” hükmünü vermiş. Yemek sonraları istirahati sevmesine karşılık bu defa gerek görme-

198 Canan Yücel-Eronat’ın bir konuşmasından aktaran Tonguç, 2009: 706.

199 Berkes, 2019: 393.

yince Karabuda, “zindeliği[ni], enerjisi[ni], hayat iştihakın[ı]” bir defa daha takdir etmiş Yücel’in.²⁰⁰

26 Şubat 1961 sabahı... Hasan Âli Yücel yatıya kaldığı dostu Dr. Tevfik Sağlam’ın evinde, –Haldun Taner’e göre Hamit Nafiz’in evinde–, “Sağlam Paşa” ve Hamit Nafiz Pamir’le, Milli Eğitim ve Kültür bakanlıklarının ayrılmasının lüzumu üzerine konuşurlarken... radyoda “güzel güzel” müzik çalarken... enfarktüs geçirdi. Tevfik Sağlam, hekimi olmasına, onun kalp hastalığını bilmesine rağmen, anlaşılan basireti bağlanmıştı. “Göğsüne giren ağrıyı geçiremeyip, iki dakika sonra en canlı insanı cansız görmek paşayı hüngür hüngür ağlatmış,” diyecek Haldun Taner.²⁰¹ Can Yücel, otuz yıl sonra kinik bir kederle anacak: “Aptallar, gaz oldu demişler buna gazoz vermişler. ‘İyi gelir’ diye. Boku bokuna, bir kalp sektesinden gitti herif!”²⁰² 63 yıl, 2 ay, 14 gün yaşamıştı.

Yine Haldun Taner’in işaret ettiği gibi; ölümü de yine arkadaşları arasında olmuştur, sevmeye teşne, dostluklarına sadık adamın...

200 Zeki H. Karabuda, “Hasan Âli Yücel”, *UNESCO Haberleri*, sayı 34 (Mart 1961), s. 3.

201 Taner, 2018: 194.

202 Çıkar, 1997: 148; Ekmekçi, 1992.

YEDİNCİ KISIM

“UNUTULUR GİBİ OLDU...”
İzleri, Anılışı

Hasan Âli Yücel'in hayat seyrini izlerken ara ara refakatimizde olan Ahmet Hamdi Tanpınar, 1 Mart 1961 tarihinde günlüğüne şu notu düşmüş: “Pazar akşamından beri Âli'nin ölümüyle meşgulüm.” Sevenleri, gerçekten etkilenmişler şen, enerjik haliyle bildikleri dostlarının ani kaybından.

Yücel için 1 Mart'ta İstanbul'da Beyazıt Camii'nde kılınan öğle namazının ardından askerî tören düzenlendi. Törene İstanbul Valisi, İstanbul Üniversitesi Rektörü ve Yüksek Adalet Divânı Başsavcısı¹ katıldılar. Sonra özel bir vagonla Ankara'ya nakledildi. 2 Mart'ta Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde devlet töreni yapıldı. Protokolde yer alanlar arasında, Milli Eğitim Bakanı Ahmet Tah-takılıç, Basın Yayın Bakanı Cihat Baban, adı verilmeyen başka bazı bakanlar, Temsilciler Meclisi üyeleri, CHP Genel Sekreteri İsmail Rüştü Aksal – ve İsmet İnönü zikrediliyor. İnönü, Fakülte önünden omuzlarda taşınan cenaze kortejini Sıhhiye'ye kadar takip etti. Cenaze, Cebeci Asrî Mezarlığı'nda defnedildi.² O günlerde, neredeyse eli kalem tutan herkes yazdı onun hakkında.

Falih Rıfkı “cumhuriyet devrinin ve Cumhuriyet Halk Partisi

1 Yüksek Adalet Divanı, 27 Mayıs darbesinden sonra oluşturulan olağanüstü siyasi mahkeme idi. Başsavcı, Ömer Altay Egesel'di.

2 2 ve 3 Mart 1961 tarihli Milliyet gazeteleri.

iktidarının başlıca hizmet adamlarından biri” saydığı arkadaşının “cenazesi arkasındaki en büyük çelengin, bazı eski nankör adamlarının kötülüğünü affettirmek için Cumhuriyet Halk Partisi yazısını taşımasını isterdik!”³ serzenişinde bulunurken, Yücel’le ilgili anmalarda başvuru en yaygın motifi işliyordu: iftiralara uğrarken yalnız bırakılması, kadir bilmezlik, vefasızlık... Keza Yakup Kadri Karaosmanoğlu da öyle. “Daha 20 yaşında iken olgun ve kemale ermiş bir hali vardı” diye hatırladığı dostunun –galiba Falih Rıfkı’dan daha yakındı ona– kültüre büyük hizmetlerinin “lâzım-gelen takdirle karşılanmadığı,” dahası “kendisini bir iftira ve de demagoji cephesinin karşısında yapayalnız buldu[ğu]” kanısındaydı. Ölümünün ardından “hakkında ve lehinde yazılıp çizilenler... pek gecikmiş görünüyor”du kendisine ve onun kaybıyla “kalbimizde açılan yaranın sızısına, vicdan azabına benzeyen bir elem karışıyor”du.⁴

Siyasî olmaktan ziyade kültür muhitlerinden ahabları, Yücel’in hayatının üzümlü yanına daha az takıldılar. İstanbul’un ‘hayat tarzı’ yazarı Fikret Adil, onun “tap taze, canlı ve diri... çevresi ile yakından ilgilenir, hareketli, meraklı” yanını hatırlıyor, düşmanlarını bağışladığını, zira “derviş gönüllü” olduğunu söylüyordu.⁵ Hilmi Ziya Ülken, arkadaşının “başarısını devamlı neşesine ve nefis güvenine borçlu” olduğunu vurguluyor, Sabri Esat Siyavuşgil, stoik-rindâne karakterini tasvir ediyordu: “Küçük adam olmanın kompleksleri içinde kıvrınmayan bir insandı. Kabağına büzülüp her yerde suikastler tevehhüm etmek, adam ve müessese lekelemek, şahsi dargınlıklar veya sinsî ihbarlara kulak kabartarak her şeyi bir kalemde havaya uçurmak gibi bir ruh illetine nefisini kap-tırmayacak kadar şuur ve vicdan sahibi idi.”⁶ Abdülbaki Gölpinar-

3 Falih Rıfkı Atay, “Bir eğitim adamının ölümü,” *UNESCO Haberleri*, sayı 34 (Mart 1961), s. 8.

4 Uluğ İğdemir, “Duyduğum Acı-Yakup Kadri anlatıyor”, *Ulus*, 1 Mart 1961. Yakup Kadri anılarında Yücel’den hiç bahsetmez. Sadece *Politikada 45 Yıl’da Atatürk* hakkında yazdığı kitaptan bahsederken, şu kadirlik: “... o günlerde maarif vekili rahmetli dostum Hasan Âli Yücel eserimi Devlet Matbaası’nda bastırmak için beni sıkıştırıp durmakta idi.” (Karaosmanoğlu, 1984: 170)

5 Fikret Adil, “Hasan Âli Yücel”, *Yeni İstanbul*, 28 Şubat 1961.

6 Siyavuşgil, “Hasan Âli Yücel”, *UNESCO Haberleri*, sayı 34 (Mart 1961), s. 14.

lı, Yücel'e vedasını onun tasavvuf-meşrepliğiyle bağlamıştı: "Bir Mevlânâ âşıkına ağıt, Mevlânâ'yı anmak değil de nedir?"⁷

Gölpınarlı'dan –ve aşağıda bakacağımız 'sağcılardan'– gayrı da, "Doğulu yanına" değinenler olmuştu. Kemalist okumaya göre, geride bırakılacak bir kökendi, Doğulu yan: "Hasan Âli Yücel doğudan gelen ve batıya giden geniş ekiniyle Cumhuriyet'in... temel direklerinin yükseltilmesine... kolay solmaz rengini" vermiş, "çok geç kalmış, çok geç bırakılmış Türk yeniden doğuşu için gerekli Hümanistlerden biri idi."⁸ CHP'nin 'yükselen yıldızlarından' mevkiindeki Bülent Ecevit ise, *Ulus*'ta "Doğu kültüründe kendini Batı kültüründe olduğu kadar evinde hissedebilen bir devrimci"⁹ terazisini kurmuştu. Yaşar Nabi de, *Varlık*'ın Mart 1961 sayısında "aklıyla Batı'da, gönlüyle Doğu'da olan bir düşünce adamı," diyordu.

UNESCO *Haberleri* dergisinin Mart 1961 tarihli 34. sayısı, kapağında "Unesco Sözleşmesini Türkiye Cumhuriyeti adına 1945 yılında Londra'da imzalamış bulunan Hasan Âli Yücel'in aziz hâtırasına ithaf edilmiştir" yazısıyla çıktı. 12 Mart'ta Moda Lozan Kulübünde "Hasan Âli Yücel'i dostları anlatıyor" toplantısı düzenlendi. Tefik Sağlam, Tanpınar, Nesrin Özoan, Hamit Nafiz Pamir, Halil Vedat Fıratlı onu anlattılar.¹⁰

Unutulmak?

Ölümünü izleyen günlerde yayımlanan anma yazıları seli içinde, vefasızlıktan öte, unutulma istidadına da dikkat çekilmişti. Naim Tiralı, "biz yaştakiler için... Hasan Âli Yücel adı, öyle kolay kolay unutulacak adlardan değildir," demeden evvel, onun adının "bugünün delikanlılarına, hele eğitim ve kültür konularıyla fazlaca il-

7 Abdülbaki Gölpınarlı, "Seher olmaz artık", *Tanin*, 1 Mart 1961. Tasavvufla alâkasına dair hiçbir işaret olmayan Şakir Tarihmen, Yücel'in ölümünün birinci yıldönümünde çıkardığı anma risalesinin başlangıcında, onun rüyasında kendisine hitap ettiğini söyler: "Ahiretten sesleniyor ve yazdırıyor!" Hatta, "Ben şimdi Hazreti İsa gibi gözyüzünde ve ay üzerinde yaşıyorum," diyardur (Tarihmen, 1962: 1).

8 Ceyhun Atuf Kansu, "Anadolu güneşinin altında: Hasan Âli Yücel", *Öncü*, 1 Mart 1961.

9 Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 84.

10 *İmce*, Nisan 1961, s. 16-18.

gisi olmayan delikanlılarına, belki biraz yabancı gel”eceğini söylüyordu.¹¹ Demek, yavaş yavaş unutulabilirdi, “öyle kolay kolay unutulacak adlardan olmayan” o ad.

Ölümünün birinci yıldönümünde (1962), Türkiye Öğretmen Dernekleri Federasyonu tarafından Kız Teknik Okulu’nda düzenlenen geceyle anıldığına dair, arka sayfalarda küçük bir haber var *Cumhuriyet*’te. 1950’ler boyunca yazdığı ve siyasî-ideolojik bakımdan da onun hatırasını ‘takip etmesini’ en fazla bekleyeceğimiz *Cumhuriyet*’te, sonraki dört yıl boyunca ölüm yıldönümünde anma haberi yer almamış. 27 Şubat 1967’de, ölümünün 6. yıldönümünde birinci sayfadan, İsmet İnönü’nün övgülü mesajıyla anılmış: “Hasan Âli Yücel, müstesna başarıda bir Millî Eğitim Bakanı olarak Cumhuriyet tarihimizde yerini alacaktır. Hasan Âli Yücel, İkinci Dünya Savaşı öncesi ve içi, malî yönden dar zamanlarda, büyük eserlerin temelini atabilmiştir. Yücel, ilköğretimde Köy Enstitülerinin hem binalarının yapılması, hem de yeni bir eğitim zihniyeti ve programının uygulanması ile kurucusu olmuştur. Bizim Köy Enstitüleri sistemimiz, büyük dünyada ilk tecrübedir. Her tarafta takdirle izlenmiştir.”

Sanırım, bakanlıktan uzaklaştırılmasından beri İnönü ilk kez bu beyanatıyla Yücel’i böyle açıkça sahiplenmiştir. 1967’de, Yücel’in anılmasında bir hararet yükselmesi oldu. Bir yandan CHP’nin ortanın soluna doğru ‘yekinmesiyle’ alâkalı olabilirdi bu. Gelişen sol toplumsal muhalefetin, Adalet Partisi’nin tek parti iktidarına onu “gericilikle” suçlayarak yüklenmesiyle de alâkalı olabilirdi. Yücel, kültür politikasında “ilericiliğin” simgesi olarak hatırlanmıştı. Ortanın Solu hamlesinin saygın şahsiyetlerinden Salâhattin Hakkı Esatoğlu’nun 27 Şubat’ta *Ulus*’ta çıkan “Yücel’den utanıyorum” başlıklı yazısı, bunun örneğidir. Yücel’in erken ölümüne üzülrken, bir yandan da “iyi ki erken gitmiş” dediğini söyler Esatoğlu: “Eğer, Dengiz gibi bir insanın kendi koltuğunda, Ötüken gibi bir kafatasçıyı da müsteşarlık koltuğunda otururken görmüş olsaydı, işte o zaman Türk eğitiminden de bütün ümidini keserek giderdi.”¹²

11 Naim Tiralı, “Hasan Âli Yücel”, *Vatan*, 28 Şubat 1961. Sadece “delikanlılar”!

12 Orhan Dengiz 1965-1967 döneminde ve 12 Mart 1971 askeri müdahale sonrası kurulan “tarafsız” Naim Talu hükümetinde Milli Eğitim Bakanı idi. Yücel’in ba-

1967'nin 27 Şubat'ında Yücel için Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde bir anma töreni yapıldı. Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu, onu "halkçı, devrimci, köycü, sanatçı bir milli eğitim bakanı" olarak andı. Mezarı başında düzenlenen törende okunan, Köy Enstitülü (Pazarören) ozan Nebi Dadaloğlu'nun Yücel için yazdığı şiir de, sol-Kemalist ruhu yansıtır: "*Bu sabah resmini büyüt-tüm / Ata'mın sağına O, solunda Tonguç / Üç resim bu kardeşim, üç / Onyedi nisanların göğnünde!*"¹³

O yılın Ağustos başında Fakir Baykurt'un Enver Kartekin'e yazdığı mektuptan, "Yücel'e Kitap" adlı bir kitap tasarısını öğreniriz. 1961'de yayımlanan *Tonguç'a Kitap*'ın devamında 1962'de hazırlıklarına başlanmışsa da bir türlü bitirilememiştir. Baykurt, bu işin kotarılamamasından dolayı kızgın ve üzgündür: "Bu borcu ödeme-yi yıllarca ihmal ettik." Kartekin'in bu işe köylü tabiriyle "baştu-tan" olmasını ister. Neticede, "Yücel'e Kitap" projesi akim kalmış.¹⁴

Ertesi yıl, 1968'deki 7. ölüm yıldönümünde Nadir Nadi, *Cumhuriyet*'teki başyazısını Yücel'i anmaya tahsis etmiştir. Onu, "için-de yaşadığımız anormal ortamda benzerine pek sık rastlamadığımız normal devlet adamlarımızdan biri," diye yâd eder. Nadi'ye göre "bir dahi, bir kahraman, bir muazzam adam değildi[r]" Yücel; "mesleğini seven, devrim ilkeleri ışığında yurdumuza hizmet aşkı ile yanan bir devlet adamı"dır. Onu izleyen bakanlar "normal" görevlerini yapmış, Yücel'in yaptıklarını sürdürmüş olsalar, "bu-gün Hasan Âli'yi belki anmak gereğini bile duymayacaktık," der Nadi.¹⁵ Yücel'i yüceltmek yerine, DP-AP iktidarlarını 'batırmaya' adanmış bir anma.

27 Şubat 1976'da çıkan *Milliyet Sanat* dergisinin Şubat sayısı, "Ölümünün 15. Yılında..." başlığıyla Yücel'e adanmıştır. Mehmet Başaran'ın onu "eğitimde, çağdaşlaşmada atılımlar sağlayan, çeşitli alanlarda eserler veren bir kültür adamı... Cumhuriyet'in en

kanlığı döneminde Yayınlar Müdürü görevinde bulunan Adnan Ötügen, Türkiye'de kütüphaneciliğin kurumlaşmasına katkısı yanında Türkçülüğüyle bilinir.

13 Emiralioglu, 1967: 61.

14 Akt. Firdevs Gümüşoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 461-465. Kartekin, Kızılçullu, Arifiye, Kepirtepe Köy Enstitüleri'nde öğretmenlik, Akpınar Enstitüsü'nde müdürlük yapmıştır.

15 Nadir Nadi, "Yücel'i anarken", *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1968.

büyük Millî Eğitim Bakanı... çağdaş bilge” sıfatlarıyla anan ‘standart’ yazısı yanında, Behçet Necatigil’in değerlendirmesi ilgiye değerdir. Necatigil, Yücel’in “eylem adamı olduğu kadar zengin iç dünyasına sahip bir edebiyatçı” yanını önemsemek gerektiği kanısındadır. Ölümünün üzerinden epey zaman geçmesine rağmen şiir, makale ve denemeleri üzerine bir çalışma yayımlanmamış olmasına hayıflanır. Behçet Kemal Çağlar ve Murat Uraz’ın 1937 ve 1938’de çıkmış kitapların “samimiyetsiz, inançsız düzenlemeler” olduğuna dair haklı kuşkusunu belirtir. Zira bunlar, Yücel’in ikbal zamanında yazılmışlardır, “bazı çıkarlar uğruna piyasaya acele sürülmüş kitaplar gibi”dirler. Politik kimliğin edebiyatçı kimliğini gölgelemesi, idbara düşünce unutulmasına yol açmıştır: “İkbaldeyken, günün adamıyken iyiydi Hasan Âli Yücel; şair olarak antolojilerle anılıyordu,¹⁶ öldükten sonra adı sanı kalmadı edebiyatçı olarak.” Onun “zengin iç dünya[sı]... renkli, nakışlı çevre[si], zamanın hoyrat ellerinde tez epri[miş], çabuk eski[miş], işe yaramaz şeyler arasına atıl”mış idi. Oysa Necatigil, Yücel’in “edebiyatçı doğdu[ğu], edebiyatçı öldü[ğü]” kanısındadır. Hasan Âli’nin şüphesiz çok mutlu olacağı bir kıymetlendirme.

1976’daki 5. ölüm yıldönümü, görebildiğim kadarıyla 1990’lara kadar son ehemmiyetli anılışıdır. *Cumhuriyet*’te 1971, 1976 ve 1978’de karikatürist Cemal Nadir’in (bir gün sonraya denk gelen) ölüm yıldönümü anılmış, Yücel’den bahsedilmemiş. Sadece 27 Şubat 1980’de konuk yazar Halis Kurtça, “Mustafa Necati ve Sendika” başlıklı makalesinde Mustafa Necati’yle birlikte Yücel’i “unutulmaz iki bakandan biri” diye anmış.

1990’larda tekrar hatırlanışına, biraz sonra geleceğiz.

16 Necatigil, Baki Süha Ediboğlu’nun *Türk Şiirlerinden Örnekler*’ini (1944), Orhan Burian’ın *Kurtuluştan Sonrakiler*’ini (1946) örnek verir. Son otuz yılda çıkan belli başlı antolojilere bakarsak (Memet Fuat’ın *Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi* (1985), Ahmet Oktay’ın *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950* (1993), Mehmet H. Doğan’ın *Yüzyılın Türk Şiiri Antolojisi* (2000), Ataol Behramoğlu’nun *Büyük Türk Şiiri Antolojisi* (2001), Orhan Kâhyaoglu’nun *Modern Türkçe Şiir Antolojisi* (2015), Metin Cengiz’in *Eleştirel Çağdaş Büyük Şiir Ansiklopedisi* (2016)), Hasan Âli’nin adına rastlamayız.

Öldürülen yiğidin hakkı

DP ileri gelenlerinden, arkadaşı Samet Ağaoğlu, Yücel'in ölümünü haber alınca günlüğüne “memlekete kendine göre hizmetleri olan bir insandı,” notunu düşmüş.¹⁷ “Kendine göre” şerhi, görelileştirici, mesafeli bir hak bilirlilik beyanı; yiğidi öldürürken hakkını veren cinsten.

Levent Cantek'in isabetle “her hükümete dost” diye tanımladığı,¹⁸ 1940'larda ırkçı popülizmin kalemşörlerinden olan Yusuf Ziya Ortaç da, DP'nin ilk Eğitim Bakanı Avni Başman'a “en başarılı Millî Eğitim Bakanımız kimdir?” sorusunu yönelttiğinde onun hiç düşünmeden “Yücel!” cevabını verdiğini aktarmış. Kendisi de anti-komünizmin kılıcını az sallamamış olan Ortaç, Yücel'in komünistlikle karalanmış olmasına yazıklanmış: “Ona komünist dediler. Neden mi? Bu aydınlar çorağında kaybedecek tek insanımız olmadığını bildiği ve her değerın üstüne titredığı için! Ne oldu? Onun kaybetmek istemediğı değerlerin hepsini başka milletler kazandılar: Şimdi, kimi Fransız Üniversitesinde profesör, kimi Amerika!”¹⁹

Ölümünün ardından sağda ‘yetkili’ bir ağızdan en hayırhâh anı-lışı, milliyetçi-muhafazakâr muhitlerde üstad pâyesiyle anılan muharrir Peyami Safa'nın 11 Mart 1961'de *Son Havadis*'te Yücel'in “Doğululuğunu,” yani mistikliğini ve dindarlığını vurgulayan yazısıdır. Yücel'le arasındaki “mizaç, meşrep ve fikir farkları[nın] ancak onun resmî hayat anlarında mesele halini” aldığını söyler. Baş başa iken, Yücel, “kendi kendisini zıddı ile kontrol eden ve anlamak istiyen, devamlı ve samimi bir tasvip halinde”dir “Peyami”ye bakılırsa; “iştirak noktalarını bulmaya, ayrılık tohumlarını idrak dışı bırakarak uzaklaştırmaya” çalışıyordur. “Derviş mizacı, mistik ruh yapısı ve her fikri müsamaha ile karşılayan demokratik anlayışı... tam manasiyle alaturka davranışlı, Doğu zevk ve adetlerine bağlı, dinî inançlara sahip bir ruh adamı idi,” hükmüyle bağlar sözünü. Milliyetçi-muhafazakârlığın nispeten ‘ılımlı’ bir kalem sahi-

17 Ağaoğlu, 2018: 75.

18 Cantek, 2011: 41 vd.

19 “Mektep arkadaşım Yücel”, *Akbaba*, 9 Mart 1961.

bi, Kadircan Kaflı da ona “ruh adamı” pâyesi verip yine bir “Doğululuk” atfederek konuşur Yücel’in ardından.²⁰ “Sohbetlerinde bulunanlar onun dolgun ve olgun bir insan olduğunu söylüyorlar”dır fakat fikir ve eğitim adamı yanına üstün vasıflar yakıştırılmasını yersiz bulur. “Merhum”, Kaflı’ya göre dönemin siyasî icaplarına uygun olarak “teşkilâttan, partiden ve halktan ziyade lideri memnun etmeyi tercih etmiş”, bu sebeple “öğretmenlerin büyük kısmı, gençlik ve büyük halk kitleleri” nezdinde hüsnükabul görmemiştir. “Açtığı” Köy Enstitüleri’nin “gaye bakımından fena değil” ise de, “idaresi Türk milletinin inançlarına ve arzularına uygun davranamıyan kimselere bırakıl”masında kusur görür. Kaflı, Yücel’in “ruh ve düşünce bakımından komünist olama[yacağı]” intibasına sahiptir, ancak “günün ve içinde bulunduğu havanın adamı” olarak “siyasette yükselmek için değersiz ve temelsiz vasıtalar” başvurduğu, bu sebeple hatalara düştüğü kanısındadır. “Ölülerinizi iyilikle anınız” hadisini anışını, hoşgörmeye, anlayış göstermeye çalışarak konuştuğuna dair bir imâ sayabiliriz.

Kaflı son demlerindeyken *Tercüman*’ın yeni yazarı olan Ahmet Kabaklı ise, ölümünden altı yıl sonra Yücel hakkında yazarken, ölüleri hayırla anmayı öğütleyen hadisten hiza alıyor gibi görünmez. “Mevlânâya hayranlığı güzel, dil anlayışı fena değildir, politikadan çıkabildiği son yıllarda doğru fikirler de ileri sürmüştür,” payını ayırdıktan sonra, kötü konuşur arkasından: “Bir Eğitim Bakanı, bir kültür politikacısı olarak Hasan Âli korkunçtur. Upuzun başkanlık hayatı kusurlar, hatalar Türk kültürüne kıymalar, kasıtlar, kabalıklarla doludur... eğitim bakanı olarak... gelmiş geçmişlerin en yıkıcısı, en dalkavuşu, en sevilmezidir.” Sözün kısası, “Türkiye Cumhuriyet’inin en kötü, en başarısız Millî Eğitim Bakanı”dır, o.²¹

20 Kadircan Kaflı, “Hasan Âli Yücel”, *Tercüman*, 4 Mart 1961.

21 Ahmet Kabaklı, “Hasan Âli Yücel”, *Hürsöz* (Erzurum), 14 Mart 1967. Hasan Âli Yücel 1956 Eylül’ünde, *Tercüman* gazetesinin fıkra yarışmasında birinci seçilen “genç yazar Ahmet Kabaklı” hakkında şunları yazmıştı: “Bazı fıkra yazarlarımız gibi –gençliğine, tecrübesizliğine rağmen– ezbere kalem cızırdatmamış. Yalapaşap bilgi ile önüne geleni ‘teçhil’ ederek cahil çevrelerde o çevrelerin gerilik hislerini okşama yolu ile kendini ‘bir şey’ zannettirmeye tenezzül etmiyor. Aferin bay Kabaklı’ya! Meslektaşımızı tebrik etmeyi zevk bilirim. Sakın bu usulü bozmasın; bazı ağabeylerinin, hatta ağababalarının parlak görüşlerine kapılıp çalakalemciliğe heves etmesin.” (ÖÖK: 553)

İzleyen on yıllarda, milliyetçi-muhafazakâr ve İslâmcı muhitlerde carî Hasan Âli Yücel imgesi, bu oldu. Yabancılaştırıcı, “Batı taklitçisi” ve “din düşmanı” kültür politikalarının en pervasız mümessili, “korkunç” adam.

1960’lar-1990’lar arasındaki neşriyatı çok okunan popüler İslâmcı yazar Hekimoğlu İsmail, Yücel’in İnönü’nün annesine Kur’an okuması hikâyesinin bir defa daha suyunu çıkarırken, onun üzerine bir ‘irtidat’ cürmü bina eder. Ona bakılırsa, İnönü’nün annesi “Çankaya yalnızlığının da verdiği sıkıntı ile” oğlundan kendisine ara sıra Kur’an okuması için Hasan Âli’yi “Çankaya”ya almasını istemiş; İnönü de Hasan Âli’ye “dinini dışarıda bırakacaksın” şartını koşturmuştur. İktidar uğruna dinini kapı dışarı etmesi, Yücel’in kabahatini katlıyordu.

Hekimoğlu İsmail’den bu ‘anekdotu’ aktaran Hüseyin Yılmaz, Yücel’i aşağılamada galiba en atak kitabı yazmıştır. 1991’e çıkan kitabın adı, mesajlıdır: *Öldükten Sonra “Allah” Diyen Bakan*. Aslında “Hacı Bayram’a çıkmaya mütemayil” olan Yücel’i “hırsları Çankaya’ya sürükler”miştir buna göre. Dine bağlılığını ve ‘ruh dünyasını’ beyan eden *Allah Bir*’in ölümünden sonra yayımlanmasını vasiyet etmiş; “hayattayken konuşamamışken, ölümünden sonra konuşmak istemiş”, bu defa kitabın sadece bir kez yayımına izin veren oğlu, onun “sesini boğ”muştur. Yazarın *Allah Bir*’e vurduğu damga şudur: “bir nevi ruhî istimna.”²²

Hüseyin Yılmaz’ın kitabı, iktidar uğruna dinini inkâr eden işler yapmasından hareketle, Yücel’i şahsiyeti olmayan bir alet, bir aparatçik suretinde resmeder. Ona gösterilebilecek yegâne müsamaha, “aslında o[nun] da devrin kurbanı” oluşudur.²³ İnsanları özüne yabancılaştıran, istismar eden, hiçleştiren bir rejimin kurbanıdır: “Cumhuriyet devrinin tipik aydınıdır, Hasan Âli; Sathî, fakat bulanık. Kendisine ait ne bir düşüncesi vardır, ne yalnız başına yüklenebileceği bir dava.”²⁴ İktidarperestliği, “iktidar sarhoşluğu” ve korkaklığıyla “Promete gibi zincirlenmiş”tir.²⁵

22 İstimnâ: mastürbasyon. Yılmaz, 1991: 20-26.

23 Yılmaz, 1991: 131.

24 Yılmaz, 1991: 5.

25 Yılmaz, 1991: 17-8, 48.

Asım Öz, 1990'lardan itibaren, muhafazakâr muhitlerdeki Yücel algısında esaslı bir değişiklik gözlemlendiğini gösterir – olumlu yön-
de bir değişiklik.²⁶ Bunda bir etken, 1980'ler/1990'lar dönümün-
de Sovyetler Birliği ve reel-sosyalist sistemin çökmesi, anti-komün-
nist teyakkuzun gevşemesidir. Köy Enstitüleri “konusu,” çok eski-
de kalmış görünüyordur. Birazdan ele alacağımız “1997 Hasan Âli
Yücel Yılı” vesilesiyle yapılan çok sayıda yayının Yücel'i değişik
çehreleriyle hatırlatmasının da antipatiyi kırıcı etkileri olmuştur.
Asım Öz, isabetle, iki kitabın altını çiziyor. Birisi, Yücel'in 1990'da
yayımlanan anıları (*Geçtiğim Günlerden*) ve orada Yücel'in yetiş-
mesindeki Mevlevîlik yaşantısını adeta idil gibi resmetmesi... Di-
ğeri, bundan on yıl sonra yayımlanan, Ahmed Güner Sayar'ın *Ha-
san Âli Yücel'in Tasavvufî Dünyası ve Mevleviliği* kitabı. Sayar'ın Bi-
rinci Kısım'da geniş değindiğimiz kitabı, Yücel'in dindarlığını ve
“Doğulu yanını” hem son derece ayrıntılı biçimde hem de rikkat-
le anlatışıyla, muhafazakâr antipatileri eritmeye muhakkak kat-
kıda bulundu. Sayar başka bir yerde, ‘hem’ “üniversal bir kültür
adamı” ‘hem’ de “iman ve aksiyon sahibi bir mütefekkir” olan Yü-
cel'in “kadr ü kıymetinin” bilinmeyişiye yanacak.²⁷ Seküler kül-
tür ortamında öteden beri Batılılaşma tecrübesine eleştirel yak-
laşan, 1990'lardan itibaren daha çok muhafazakâr muhitlere hi-
tap eder hale gelen yazar Hilmi Yavuz'un, Yücel'i esasen “Doğulu
duyarlılı[ğı]” ile tanımlaması,²⁸ havanın değişmesinin hem işareti
hem bizzat ek bir müşevviği olarak görülebilir.

1990'lardan itibaren yayımlanan birçok kitapta, Yücel'in dindar
“yanının” öne çıkarılarak hatırlandığını görürüz. Bunların bir kıs-
mı, Yücel'le aynı dönemde yaşamış, onu tanımış eşhasın yeni ya-
yımlanan hatıratındandır. Mesela asker kökenli dindar tarih yazarı
Ragıp Akyavaş'tan (1890-1969), ölümünden sonra evlerini bir zi-
yaretinde Yücel'in annesinin “hayatında iken Âli ile sevişirdiniz”
diyerek, Allah Bir'den yakın dostlarına birer tane hediye etmesini

26 Öz, 2020.

27 Sayar, 2008: 238.

28 Yavuz, 2010: 52.

istediğini, “bir Kulüvallah okumalarına vesile olur” dileğinde bulunduğunu öğreniriz. Akyavaş, “onu komünistlikle, materyalist felsefe ile, kısacası Allah’ı inkâr etmekle suçlamış olanların bu eserin karşısında yüzleri kızarmaz mı acaba?” diye yazıqlanır.²⁹ Milliyetçi-muhafazakâr çatının ‘ulularından’ Nevzat Yalçıntaş (1933-2016), 2012’de yayımlanan hatıratında, Yücel’in “gerçi komünizm meselesiyle ilgili davaları” olmakla birlikte “gerçekten bir kültür adamı” olduğunu teslim ettikten sonra, “denildiğine göre Yenikapı Mevlevihanesine mensup eski bir Mevlevî idi,” diye ekler.³⁰

Orhan Şaik Gökyay’ın (1902-1994) ömrünün son demlerinde bir sohbette, Yücel’i dindarlığından öte “kültür adamı” vasfıyla, ayrıca değer bilirliğiyle takdir edişi, bilhassa zikredilmeli. Gökyay, Türkçülük-Turancılık davasından hapisshanedeyken, ziyaret günü olmayan bir gün, ziyaretçisinin geldiği haber verilerek koğuşundan alındığını aktarır. Evham ve endişeyle karşısına çıktığı ziyaretçi, Millî Eğitim Bakanlığı’nın bir memurudur. “Bakan Sayın Hasan Âli beyefendi”nin, sunduğu dosyadaki bir kitabı yayına hazırlamasını istediğini söyler. Bakan, “Yalnız o hazırlayabilir,” kaydını düşmüş, bir de “Maarif Vekâleti adına hazırladığını kimseye söylememesini” tembih etmiştir, bilhassa “Reis-i cumhur İnönü’nün kulağına gitmemesi” lâzımdır. Eser, Keykâvus’un *Kabusnâme*’sinin Mercimek Ahmet çevirisidir. Gökyay, “kısa bir zaman için ne Türkçülük davası kaldı, ne idam korkusu!” diye hatırlar. “Demek ki memleketimde hâlâ insanlar yaşıyor ve bunlar arasından biri Maarif Vekâleti koltuğunda oturuyor,” ferahlığı duymuştur. “Hasan Âli bey,” telif ücreti de ödenmesini sağlamış, bu sayede hapis-tenken maişet sorununu çözmüştür. Sözüünü şöyle bağlar Gökyay: “İşte Hasan Âli Bey böyle bir adamdı. Ne derler: Bazı hasenât bazı seyyiâtı örter.”³¹ Gökyay, bu hadisenin iki yıl sonrasında, Kenan Öner davasında Yücel’e seyyiâtta bulunmaktan geri kalmamıştı.³²

29 Akyavaş, 2007: 242-243.

30 Yalçıntaş, 2012: 92.

31 Akt. Kara, 2005: 160-1. Hasenât: iyi, yararlı işler; seyyiât: kötülükler, fenalıklar.

32 Yücel, komünist olduğu söylenen Sabahattin Ali’yi evinde ziyaret edip kendisiyle konuştuklarını aktaran Gökyay hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştı: “Sabahattin Ali’nin evine ya samimî bir arkadaş sıfatıyla gitmiş, yahut komünistliğini bildiği için bir mütecessis gibi onun harimine kadar sokularak halini kontrol etmek is-

İslâmcı-muhafazakâr yayıncılığın ve araştırmacılığın irtifa artısına önemli katkısı bulunan İsmail Kara, 1996'da Yücel'in "kültür adamlığının" hakkını vermek gerektiğini ilk söyleyenlerden biriydi. Yücel'in "makamının hakkını verecek ilgi ve tecrübeler, daha da önemlisi vazife heyecanına sahip oluşu... mesleğini ve eğitim konusunu ciddiye alışı," kadri bilinmesi gereken hususlardı Kara'ya göre.³³ 1960'ların İslâmcı yayıncılık hamlesinin militan şahsiyetlerinden İsmail Kazdal, 2004'te çıkan anılarında Yücel'e, "ceberrut, geleneksel İslâm anlayışının düşmanı olmayı doğrudan İslâm'a düşmanlık haline çeviren İsmet Paşa CHP yönetiminin bana göre en başarılı ve en büyük bakanı" pâyesini verdi. Yücel'in çeviri hareketinde Batı klasikleri yanında "birkaç adet"ten ibaret kalan Şark klasiklerinin "panteist felsefeye bağlı şair ya da mutasavvıfların eserleri" olduğu şerhini düşerek.³⁴ Öldürülen yiğidin hakkını, İslâmcı yazar Ahmet Dağ, 2017'de AKP iktidarının eğitim ve kültür politikalarındaki eksikliği, geriliği eleştirirken verme gereği duydu. Türkiye'de eğitimin "yaklaşık bir asırlık yıkıntısı" içerisinde, yapılan elle tutulur işlere gösterilecek örnek, –"ne yazık ki," der–, Hasan Âli Yücel'in yaptığı işlerdir Dağ'a göre. "İnkılâpçılık ve asrileşmenin zokasıyla dikey modernleşmenin örneklerinden ve uygulayıcılarından biri" olmasına rağmen Hasan Âli Yücel'i, "gayretli, hamiyetperver, entelektüel ve akademik bir neslin yetişmesine katkıda bulunan bir kültür adamı" oluşuyla takdir eder. Dağ'ın verdiği hüküm açıktır: "sağ-muhafazakâr siyasi yapıların idaresinde olan eğitim ve kültürde Hasan Âli Yücel çapında bir bakan olmamış ve onun yapmış olduğu nitelikli işler yapılmamıştır."³⁵

*

Asım Öz, muhafazakâr cenahtaki Yücel algısının değişimini ele alan makalesinde, Yücel'in muhafazakâr (Adalet ve Kalkınma Partisi dönemi, de diyebiliriz) eğitim ve kültür bürokrasisinde de 're-

temiştir. Her ikisi de tanığın, ahlâk bakımından, lehinde görülemeyecek hareketlerdendir." (D: 39)

33 Kara, 2017: 288 vd.

34 Kazdal, 2004: 42-43.

35 Dağ, 2017: 47.

habilitasyona' uğradığına dikkat çeker. Özellikle 2007-2016 arasında kültür bürokrasisinde üst düzey görevlerde bulunan (2014-2016 arası müsteşar) A. Halûk Dursun'un (1957-2019), Hasan Âli Yücel'in "anlaşılması" için sarf ettiği gayreti anar, Öz. Dursun'un, Yücel'in, yanlış anlaşılmaktan öte "belki de hiç anlaşılmak istenme[diğini]" belirtmesi önemlidir.

AKP iktidarı döneminde Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 2011'de çıkarttığı yaklaşık 500 sayfalık, zengin görsel malzemeli *Hasan Âli Yücel* kitabını da zikretmek gerekir. Ama bu kitap, yazarları ve içeriğiyle muhafazakâr ilgiye odaklanmaz; daha ziyade Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Başkanı editör Kemal Kocabaş'ın ve 2007-2013 arası bakanlık yapan Ertuğrul Günay'ın seküler-hümanist meylini yansıtır.³⁶

Yine Öz'den, Millî Eğitim Bakanlığı'nın eğitim meseleleriyle ilgili yayımladığı *Eğitim YA DA Eğitim* dergisinin Kasım-Aralık 2019 tarihli 1. sayısının başyazısının (H. Haluk Erdem imzalı) "Dönüşümde Hasan Âli Yücel Mirası" başlığını taşıdığını öğreniriz. Yücel'in Batı kadar Doğu kültürünü de içselleştirmiş oluşu, bir "dönüşüm motoru" olarak "eğitimi vazgeçilmez bir dava şeklinde" görüşü "çatışan kimi fikirleri bir demet hâlinde yararlanılabilecek zenginlik olarak bir araya getirme" kabiliyeti övülüyordur. Aynı dergide Seyhan Bozkurt'un, Yücel dönemi Tercüme Bürosu'nun "bir kültür fabrikası" olarak üretkenliğini ve "çağdaş Türk kültürü ve edebiyatının oluşmasına ve gelişmesine katkısını" yâd eden makalesi yer almıştır.

2018 Temmuz'unda Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından Millî Eğitim Bakanlığı'na atanan³⁷ Ziya Selçuk'un Hasan Âli Yücel ilgisi 'ilginçtir.' 4 Kasım 2018'de bir televizyon canlı ya-

36 1970'lerden beri CHP'nin sol kanadında yer alan Ertuğrul Günay, 27 Nisan 2007'de ordunun hükümeti laikliğe ve Atatürkçülüğe "sözde değil özde bağlı" davranmaya çağıran bir muhtıra vermesine tepki göstermiş, sonrasında yapılan seçimlerde AKP'den milletvekili seçilmiş ve Kültür ve Turizm Bakanı olmuştu.

37 Resmen "Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" tesmiye edilen, kimilerince "Türk tipi başkanlık sistemi" diye 'basitleştirilen,' Cumhurbaşkanı-merkezli bir yapı içinde yürütmeyi olağanüstü güçlendiren anayasa, 16 Nisan 2017'de % 51,4'le kabul edilmişti. 24 Haziran 2018'de Recep Tayyip Erdoğan'ın % 52,6 oyla Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, bu başbakansız rejimin ilk kabinesi onun tarafından atandı.

yınında Ziya Selçuk, “kısmen kötüye kullanımı[na]” karşılık “kendi doğası içinde özgün bir tasarım içer[diğini]” söylediği Köy Enstitüleri’ne olumlu bir yaklaşım hamlesi yaptı. Programcı Ayşe Böhürler, “teknik olarak doğru” fakat “pozitivist” ve “komünist” etiklere tabi bir proje olduğunu söyleyerek olası ‘yanlış anlamaları’ giderme yardımında bulundu. Bakan Selçuk, bu söyleşide Yücel’in adını sadece genel olarak o dönemde ‘gidişatın bozulmasından’ söz ederken, birbirini izleyen iki ucu açık ifadeyle andı: “Hasan Âli Yücel... Atatürk öldükten sonra onun devreden çıkarılması...” Yücel’i, sağ tarih anlatısındaki İnönü’nün ve “CHP zihniyeti”nin Atatürk’ü yozlaştırması kalıbı içine oturtuyor gibi görünen, müphem bir geçiştirmeydi bu. Tonguç’un adı hiç geçmedi.³⁸

Millî Eğitim Bakanlığı, 2019’da öğretmenler arasında düzenlediği kısa öykü yarışmasının adını “Hasan Âli Yücel Edebiyat Ödülleri” koydu. O yılın Kasım’ında yapılan ödül töreni konuşmasında Bakan Selçuk, “sanat, edebiyat, kültür denilirken ‘Hasan Âli Yücel’ dememenin mümkün olamayacağını” söyleyerek, bu defa Yücel’i adıyla sanıyla ‘onore etti.’³⁹ Muhtemelen, nispeten kapalı, meslek içi bir ortamda bunu daha rahat yapabiliyordu. Selçuk, 17 Nisan 2020’de, “yaparak, yaşayarak güçlüklerle başa çıkmayı öğreten bir eğitim anlayışı sunan Köy Enstitüsü modeli”nin, “her türlü siyasî tartışmanın dışında, ortaya koyduğu pedagojik yaklaşımla iz bırak[tığı]” açıklamasında bulundu. Yine isim vermeden, “kuruluşunun 80. yılında emeği geçenler[i] rahmet ve minnetle” anarken, adeta Yücel’in ’50’ler boyunca tekrarladığı “adı anılmayan bakan” lânetini doğruluyordu!

Onun vermediği adı, faşizan-popülist bir İslâmcı söylemin mümessili olan *Yeni Akit* gazetesi⁴⁰ hemen koydu. 7 Mayıs’ta Rasim Bolbol adlı yazar bakana çıkışarak, onun “rahmet ve minnetle andığı” Hasan Âli Yücel’in bizzat kendisinin, Enstitüler’de “köy çocuklarını kendi siyasal düşüncelerine göre yetiştireceklerini” açık-

38 <https://www.youtube.com/watch?v=AyLFJZ5x7RI> 31-36. dakikalar arası (Erişim tarihi: 13 Temmuz 2020).

39 <https://www.meb.gov.tr/ogretmenler-arasi-oyku-yarismasinda-oduller-sahiplerini-buldu/haber/19760/tr> (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2020).

40 Ruşen Çakır, bu gazeteyle ilgili erkence bir vakitte, “lumpen İslâmcılık” tanımını kullanmıştı. Çakır, 2000. Ayrıca bkz. Çınar, 1997.

lamış olduğunu hatırlattı. “Dinsiz nesil yetiştirme” amaçlı bu kurumları öven bir bakanın varlığı, “iktidarın eğitim konusunda hâlâ muktedir olamadığı”nı kanıtlıyordu ona bakılırsa. İslâmcı-muhafazakâr cenahta Yücel’in hatırasıyla barışmaya yanaşmayacak bir çelik çekirdeğin varlığını hatırlatan bir tepki...

Bilvesile... bunun birkaç yıl öncesinde, AKP’ye ‘müzahir’ medyanın İslâmcılıktan gelen köşe yazarlarından Ahmet Kekeç’in “yerleştirilmiş kolhoz” tabiri var Köy Enstitüleri için, söz konusu medyanın seküler bir sosyalleşmeden gelen ve alaycı-agresif anti-Kemalizmiyle bilinen Engin Ardic’ın da “faşist bir eğitim modeli” tefsiri var.⁴¹

1997 Hasan Âli Yücel Yılı

1990’ların başına dönelim. Oktay Akbal *Cumhuriyet*’teki köşesinde 24 Şubat 1991’de (30. ölüm yıldönümüne doğru) “Yücel yaşıyor” başlığını attığında, Yücel biraz unutulmuştu aslında. 1970’lerin sonlarından beri, ölümünün 15. yıldönümündeki *Milliyet Sanat* dergisi sayısı hariç, hakkında pek yayın yapılmamıştı, bahsi geçmiyordu.

Akbal’ın yazısından üç ay önce, 25 Kasım 1990’da İstanbul Kartal Belediyesi’nin açtığı kültür merkezine Hasan Âli Yücel’in adının verilmesi, uzun yıllar sonra ilk törensel anılışı olmuştu. (Kartal, Yücel’in son yıllarını geçirdiği Dragos’un bulunduğu ilçedir.) Açılışı yapan Sosyaldemokrat Parti (SHP) Genel Başkanı Erdal İnönü, Kültür Merkezi’ne Yücel’in adının verilmesinin “kadirşinaslığın gereği” olduğunu söylemişti.

Yücel’in o ara hatırlanmaya başlamasının bir nedeni, SHP ve mücavir alanında “Atatürk ilke ve inkılapları” ve özellikle laiklikle ilgili tehdit algısının kuvvetlenmesiydi. Atatürkçülüğü veya Kemalizmi değişik yorumlarıyla referans alan bu çevreler, bir yandan, 12 Eylül rejiminin Atatürkçülüğü otoriter-milliyetçi bir rıza üretim ideolojisi olarak kullanırken onu “yozlaştırdığını” dü-

41 <https://www.star.com.tr/yazar/putin-gitsin-imf-gelsin-yazi-974791/>, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/ardic/2012/03/23/hatirlayalim-hatirlatalim> (İki yazıya da erişim tarihi: 18 Haziran 2020).

şünüyorlardı. Diğer yandan yine 12 Eylül rejiminin dindarlığı rejime-devlete sadakat kaynağı olarak teşvik etmesinden, 1983'ten sonra ANAP iktidarının kapitalist modernleşme pragmatizmi içinde muhafazakârlığın meşruiyetini genişletmesinden, en önemlisi bunlardan da yararlanan İslâmcılığın gelişmesinin iyice ivmelenmesinden rahatsızdılar. Kürt kimliğinin tanınması talebiyle gelişen toplumsal ve siyasî hareket de, bu çevrelerde genellikle 'endişeyle' karşılanıyordu.

1989'da tam bu endişelere dayanan bir görev tanımıyla kurulan Atatürkçü Düşünce Derneği, verdiği Atatürk Ödülü'ne 1994 yılında "Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşmasındaki katkıları nedeniyle, manevi kişiliğinde" Hasan Âli Yücel'i layık gördü. Ödülü, onun adına kızı Canan Eronat Yücel teslim aldı. Ertesi yıl da Atatürkçü Düşünce Derneği Yücel'in ölüm yıldönümünde bir anma gecesi düzenledi.⁴² Günün atmosferinde Yücel, "Atatürk ilke ve inkılâplarının" bir ikonu; bununla birlikte veya müstakilen, modernizmin, kültüralizmin, hümanizmin, Aydınlanmacılığın, evrenselciliğin bir ikonu olarak anlam kazanıyordu.

1991 Kasım'ında Doğruiyol Partisi'yle birlikte kurduğu koalisyon hükümetlerinde SHP'li bakanlar⁴³ yönetimindeki Kültür Bakanlığı, Hasan Âli Yücel'in 1993'te *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demecler*, 1994'te *Türkiye'de Orta Öğretim*, 1995'te *Öğretmen-Öğrenci Köşesi* kitaplarını yayımladı.

1995 sonbaharında Paris'te yapılan UNESCO genel kurulundan, doğumunun yüzüncü yılı olan 1997'yi "Hasan Âli Yücel Yılı" ilan etme kararı çıktı. Yücel "şair ve yazar, eski eğitim bakanı" sıfatlarıyla tanımlanıyordu. UNESCO daha önce 'bu topraklardan' dört şahsiyete anma yılı hasretmişti: Mustafa Kemal Atatürk (1981), Yunus Emre (1991), Nasreddin Hoca (1996). 2007 de "Mevlana Yılı" olacaktı.

1997 yılında, Hasan Âli Yücel'le ilgili birçok anma faaliyeti düzenlendi, yayın yapıldı. Yıldız Teknik Üniversitesi Batı Dilleri ve

42 Uluköse, 2008: 158.

43 1991-1994 Fikri Sağlar, 1994-1995 Timurçin Savaş, Mart-Haziran 1995 Ercan Karakaş, Haziran-Ekim 1995 İsmail Cem. SHP, kapatılan CHP'nin 'devamı' idi. 1992'de CHP, SHP'den ayrılan Deniz Baykal liderliğinde yeniden kuruldu, bir süre SHP'yle çekiştiler, 1995 Ekim'inde birleşerek CHP adını aldılar.

Edebiyatı Mütercim Tercümanlık Bölümü, 22-24 Ekim’de Yücel anısına “Çevirinin kültürler arası iletişimdeki rolü” konulu bir kolokeyum yaptı. 16-17 Aralık 1997’de İzmir’de İzmir Üniversiteleri Öğretim Elemanları Derneği “Doğumunun 100. Yıldönümünde Hasan Âli Yücel Sempozyumu” düzenledi. Açış konuşmasında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden Prof. Dr. Zeki Arıkan, Yücel’in “neredeyse unutulmuş, daha doğrusu unutturulmaya çalışılmış” olduğundan, yeni kuşaklarda adını bilenlerin azlığından yakındı.⁴⁴ Sempozyum’a refakaten İzmir Devlet Senfoni Orkestrası, İzmir Devlet Klasik Türk Musikisi Korosu, Karşıyaka Belediyesi Türk Halk Müziği Korosu konserler verdiler. Devlet Opera ve Balesi “Mavi Nokta” operasını Yücel’in anısına temsil etti. Edebiyatçılar Derneği de 26-27 Aralık’ta Ankara’da “Hasan Âli Yücel Günleri” sempozyumu düzenledi. Dernek başkanı Ali Cengizkan, açış konuşmasının sonunda “düşünmesini bilen ilk yurttaşlardandı o,” diye andı Yücel’i. Felsefeci Ahmet İnam da, şöyle: “Yücel, arayan bir candı. İnsanını, insanları seven, kucaklamak isteyen bir can. Çalışkan, vatansever bir can.”⁴⁵

Ahmet İnam, ertesi yıl ve onu izleyen yıl yayımlanan makalelerinde Yücel’i sevgiyle tasvir edecektir. ‘İnsan-yanlarını’ şöyle halkalandırır: “İç insan... geçiş dönemi insanı... umut insanı, hasret insanı... sorun çözücü insan... emek insanı...” Yücel, yaşama sevinci, aşk ve coşkuyla meşbudur İnam’a göre. Onun şiirine de atıfla, “yeni hayatın erenleri”nden oluşunun altını çizer. “Hem eren kalıp hem yeni hayata ermeye çalış[anların],” Cumhuriyet’in kuruluşundaki o geçiş döneminde az sayıda olduklarını vurgular İnam. “Çark, onları öğütme de epey örselemiştir” ve “şimdilik, öyle görünüyor ki erememişler”dir. “Bu büyük sentez sağlansaydı, ‘kendimiz’ olarak çıkabilseydik dünya sahnesine,” İnam’a göre ‘çok güzel’ olacaktır ama hem sosyo-politik engeller hem de “eskinin evrenini, hikmetini bilen[lerin] yeniyi, yeniyi bilen[lerin] ereni bileme[mesi],” sentezi akim kılmıştır – netice, özetle şudur: “Erilemedi.”⁴⁶ İnam, Yücel’de, gerçekleştirilemeyen sentezle-

44 İZÜNİDER, 1997: 25.

45 Edebiyatçılar Derneği, 1997: 21.

46 İnam, 2000: 165-168, 173-174.

rin gerçekleşmişini ya da en azından gerçekleşme ihtimalini görmek ister. “Bir bütün insan”dır Hasan Âli Yücel, İnam’ın gözünde. Bir dizi zıtlığı, ikiliği birleştirip aşmıştır: Düşünce-eylem, düşünce-duygu, iç-dış, içerik-biçim, özel-kamusal, evrensel-yerel, eleştiri-umut.⁴⁷

Andığımız sempozyumların tebliğlerinin kitaplaşması dışında, o yıl birçok dergi Yücel’le ilgili özel sayı veya dosya yayımladı. *Tarih ve Toplum*’un Ekim 1997 sayısındaki dosya, zengindir. Kurtuluş Kayalı’nın, Yücel’in ‘standart’ alımlanma kalıbını sorgulayan “trajik portre” makalesi de ilkin burada yayımlanmıştır. Kurucusu Yaşar Nabi’nin (1908-1981) çok kıymet verdiği Hasan Âli Yücel’in “yılı,” *Varlık* dergisinde fazla yer kaplamadı. Aralık 1997 sayısında, kapakta alt başlıklardan biri arasında duyuruldu ve toplam 4 sayfalık iki yazıda konu edildi. Konur Ertop, “Cumhuriyet’in ilk kuşağında karşılaştığımız yoğun özverinin, örgütlenme ustalığının, çalışmada direncin ve becerinin, devrime inancın bir temsilcisi” olarak övdüğü “örnek eğitimci ve kültür adamı”nın hayatı ve eserlerini özetledi. Vedat Günyol, kısa bir anma yazdı. Günyol daha önce, *Varlık*’ın Ocak 1993 sayısında onu anarken, “ki sık sık anmak gerek” ara notunu düşmüştü. Yücel’in kendisini çocukken sevmezken yazdıklarını okuyunca sevdiğini söyleyen bir öğretmene cevap mektubunda kullandığı “can acıtan iyilikler” ifadesine başvuruyordu. Yücel, çıbanını yarıp temizleyen hekimin bir çocuğa elbette sevimli gelmeyeceğini, lakin “olgunlaşmaya başlandığı halde can acıtan iyilikleri takdir edemezse,” işte onun “fenalık” olduğunu anlatmıştı mektubunda. Günyol, Yücel’in de “can acıtan iyilikler kurbanı” olduğunu söylüyordu.

*

“Hasan Âli Yücel Yılı bitmesin.” Celal Şengör’ün dile getirdiği dilekti, bu.⁴⁸ Türkiye Bilimler Akademisi ve TÜBİTAK üyesi saygın bir jeolog olan Prof. Dr. Celal Şengör, 1990’ların ikinci yarısından itibaren medyada keskin kanaat beyanlarıyla, –“üstten konuşma” rahatlığıyla–, ün yaptı. Genel olarak ‘geriliklerimiz’ hak-

47 Boybeyi, 1998: 145-150.

48 Şengör, 1999: 48.

kındaki savletlerini, 28 Şubat süreci⁴⁹ ikliminde, bilimselliğe ve akılçılığa tehdit olarak gördüğü İslâmcı ve dinî-muhafazakâr dünya görüşüne yöneltti. Şengör 1998’de yayımladığı, –Birinci Kısım’da da değindiğimiz– *Hasan Âli Yücel ve Türk Aydınlanmasının Metabilimsel Temelleri* kitabını da gayrete adamıştı. Kitapta, –yine Birinci Kısım’da konuştuğumuz gibi–, Yücel’i bilimsellik ve akılçılığa dayalı öğretime kurucu katkılarının ötesinde, eleştirel akılçılığın özgün bir düşünürü olarak sundu. “Aklın vekili” idi Yücel, “adeta bir *Praeceptor Turciae*” idi – Türkiye’nin Öğretmeni. Bir “müzmin entelektüel yalnız” olarak “bir diğer müzmin yalnızı [Mustafa Kemal’i] yanı başında hissetmiş, onunla kafasının içinde binlerce sohbet yapmış, tartışmış” idi.⁵⁰ Şengör’ün Aydınlanmacı bilimsel-akılcı bir yenilenmeye yol göstereceğine inandığı kitabı, Yükseköğretim Kurumu (YÖK) Matbaası’nda basılmıştı. YÖK, 28 Şubat sürecinin endoktrinasyon faaliyetinin en enerjik merkezlerindendi. Şengör, dönemin YÖK Başkanı Kemal Gürüz’ün, basılması için kendisine verdiği kitabı okuyunca “bir de bu adama komünist derlerdi... her türlü yobazlığa karşı en etkili silahımız!” dediğini aktarır.⁵¹ Ona yakın varsayılanların Yücel hakkındaki bilgisizliği üzerine, Yücel’in ‘28 Şubatçı’ araçsallaştırılması üzerine, ve tabii “komünist” etiketinin silinmezliği üzerine, trajikomik bir anekdot.

49 Bkz. s. 35’te 10. dipnot.

50 Şengör, 2016: xx, 10, 31.

51 Şengör, 2016: 3. Şengör, Gürüz’ün 2012’de Ergenekon davasında hapis cezası almasının, “pek çok açıdan” Yücel’in başına gelenleri çağrıştırdığını da söyler! (a.y.: 98). Ergenekon davası, Türkiye’deki gayrı nizami harp aygıtının işlediği cinayetler ve gerçekleştirdiği operasyonları hedef alarak açılmıştı. Fakat bu operasyonların kimi darbe tasarılarıyla ilişkilendirilmesi üzerinden, 28 Şubat dönemiyle hesaplaşmaya da yayıldı, hatta dönemin iktidarının ve iktidarla simbiyoz halinde yargı ve poliste gültüde güçlenen Gülen Cemaati’nin hasımlarını yıldırma ‘fırsatına’ dönüştü. Popüler adı “derin devlet” olan gayrı nizami harp operasyonlarıyla ilgili bir gerçek araştırmaya da girilmedi. 2014’ten itibaren AKP iktidarı ile Gülen Cemaati’nin yollarının ayrılmasından bir süre sonra Ergenekon davası beraatla sonuçlandı ve kamuoyunda sadece Cemaat’in manipülasyonlarından birinin konusu olarak kayda geçti. Bu da, söz konusu operasyonlarla ilgili araştırma ihtimalinin bir defa daha akim kalmasına hatta “palavra” olarak geçirtilmesine katkıda bulundu. YÖK Başkanı olarak üniversitelerdeki başörtüsü yasağının atak uygulayıcısı olan Kemal Gürüz, 28 Şubat’ın simge isimlerinden biri olarak bu dava nedeniyle hapis yatmıştı. “Başına gelenlerin” Yücel’le kıyaslanması, “pek çok açıdan” yersizdir.

28 Şubat müdahalesiyle kurulan ANAP - Demokrat Türkiye Partisi (DYP'ten kopan kısa ömürlü bir 'oluşum') - DSP koalisyonu hükümeti de Yücel alâkasını sürdürdü. Kültür Bakanlığı 1998'de onun *Dinle Benden*'ini, daha önceki iki ciltlik *Hürriyet Gene Hürriyet* derlemesine girmiş 1950'ler gazete yazılarını ve Tefvik Fikret'ten yeni harflere aktardığı *Tarihi Kadim - Doksan Beşe Doğru*'yu yayımladı. 1998 Şubat'ında, geniş bir anma toplantısı yapıldı. Burada Cumhurbaşkanı Başdanışmanı sıfatıyla konuşan antropolog Prof. Bozkurt Güvenç, Yücel'in hatırlanma tarihinin sade özetini yaptı: "Unutulur gibi oldu. Zaman zaman hatırlandı. Son yıllarda yeniden anılmaya başlandı." Milli Eğitim Bakanı DSP'li Hikmet Uluğbay Yücel'i "Atatürk'ün ülkemiz için hedef gösterdiği çağdaş uygarlığa giden yolları kalıcı biçimde döşemiş büyük eğitimci" olarak selâmladı. Devlet Bakanı ANAP'lı Ahat Andican "Türk kültür reformunu gerçekleştiren bir bakan" tanımını tercih ederken, Yücel'e solun 'el koymasından' rahatsızlığını belirtti. "Onu çeşitli gruplara aitmiş gibi göstermek isteyenlere" uymayıp, "Türk kültür hayatına malolmuş bir kişilik olarak her yönüyle işleyebilmek" lâzımdı. Andican gibi ülkücü-milliyetçi muhitten olan Prof. Sadık Tural, bu ikazı daha keskin bir şekilde yaptı; "Yücel'i marksızan eğilimlerle yorumlamayı, köşeli hükümlere yerleştirmeyi veya görüşleri doğrultusunda damgalayıp reddetme heveslerini... bir koca abes olarak gördüğün[ü]... önemle belirt"ti.⁵² Bu da, Yücel'in sağdaki rehabilitasyonunun bir başka faslı...

İzleyen yıllarda Yücel'le ilgili resmî düzeyde daha mütevazı anmalara rastlanabilir. 2011'de ölümünün 50. yılında, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, Türkiye Felsefe Kurumu ve Ankara Üniversitesi Rektörlüğü'nün ortak düzenlediği anma toplantısı gibi.

*

Yücel'in 1950'lerde danışmanlığını yaptığı T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1997 Hasan Âli Yücel Yılı'nda Mustafa Çıkar'ın *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu* kitabını yayımladı. Standart biyografik dokümantasyonu sağlayan bu çalışma, o yıllarda Yücel'le

52 Akt. Boybeyi, 1998: 1, 9-10, 25, 139.

ilgili biriken literatürün⁵³ kalıcı parçalarındandır. T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2006 yılında “Hasan Âli Yücel Klasikler” dizisini başlattı. Amacı, “Hasan Âli Yücel’in Millî Eğitim Bakanlığı döneminde başlatmış olduğu dünya klasiklerini Türkçeye kazandırma çalışmalarının devamını sağlamak” diye tanımlanan dizide, onun döneminde yapılan bazı çevirilerin yanı sıra yeni çevrilen eserler de yer buldu. Bu dizi, Yücel’in bilinmesi ve izinin kalıcılığına bakımından önemlidir.

Köy Enstitülüler

Yazar Mehmet Başaran, “biz Hasan Âli-Tonguç yetiştirmeleri” diye söz eder Köy Enstitülüler’den.⁵⁴ Köy Enstitülüler camiası, Yücel’i 1990’lardaki ‘gündemleştirilmesine’ hacet olmadan da hatırlamaya devam etmişti. 1997’deki etkinliklerde, Enstitülüler yer aldılar ve elbette Enstitüler konusu genel olarak Yücel’in anılışında geniş yer tuttu. Cevat Geray, mesela, 1997 Aralık’ında yapılan Sempozyum’da Enstitüleri Yücel’in “özyapıtı” olarak tanımlamıştı.⁵⁵

Bu arada, –Dördüncü Kısım’da da değinmiştik–, Enstitüler’in inşasında Tonguç’la Yücel arasındaki ‘önem’ ve değer farkına ilişkin tartışma da alttan alta kendini duyurmuştur. Enstitüler ve öğretmen sendikacılığı hareketinin saygın şahsiyetlerinden Feyzullah Ertuğrul, 9 Ağustos 2003’te *Cumhuriyet*’te yayımlanan İ. Gürşen Kafkas imzalı yazıda Köy Enstitüleri’nin tamamen Tonguç’un eseri olarak anlatılmasını, “Yücel’i bilerek bilmeyerek yok saymanın örtük bir anlatımı” sayarak eleştirdi. Ertuğrul, camiaya yönelik bir özeleştiriye de bağladı bunu: “Ancak şu da var ki Köy Enstitülerini yaşayan, Yücel’le, Tonguç’la şu ya da bu ölçüde ilişkisi olan bizlerin eseri olan birçok makale ve kitabın değil içeriğinde, başlıkları ve adlarında bile Yücel çeşitli biçimlerde örtük olarak ya da açıkça yok sayılabilmiş ya da hak ettiğince dile getirilmemiştir.”⁵⁶

53 Ayfer Kocabaş ve Tuncay Canbulat’ın araştırmasına göre, 1960-2010 yılları arasında doğrudan Yücel’i konu alan 6 yüksek lisans tezi yazılmış (Kocabaş, 2018: 234-242).

54 Başaran, 2010: ix.

55 İZÜNİDER, 1998: 202.

56 Ertuğrul, 2015-II: 79-83.

Ertuğrul, 2001’de yayımlanan bir makalesinde, Köy Enstitüleri projesinin (“savaşımci”, toplumsalcı, paylaşımci ilkeleri” itibarıyla), liberalizmle bağdaşamayacağını vurgulamıştı;⁵⁷ buna mukabil Yücel’i “liberal, hümanist bir aydın” diye de tanımladı.⁵⁸ Onu gölgesiz bir saygı ve sevgiyle anıyordu – lakin solda “liberal” sıfatı muteber değildir! Ertuğrul, 2002’deki bir yazısında da, Yücel’in, burjuvazinin müstakil bir güç olmadığı koşullarda “burjuva demokratik yaşam biçiminin toprağa kök salmasına” çalışmış olduğunu anlatmıştır.⁵⁹ Yani, projenin esas müellifi ve sosyalist veya ‘sosyalizan’ görülen Tonguç’la, “hümanist” Yücel arasında bir mer-tebe farkı, camianın Yücel’i sevgiyle sahiplenenlerinde de sezilir.

Nitekim Kurtuluş Kayalı, 1997’deki yerleşik Yücel algısını sorgulayan makalesinde, Enstitü kökenli aydınların Yücel’e görece soğuk durduğu gözlemini yapmıştı.⁶⁰ O bunu, 1960 sonrasının sol dalgası içinde, Marksizme-sosyalizme uzaklığının Yücel’i ‘gözden düşürmesine’ bağlıyordu. 1997 Aralık’ındaki sempozyumda Bekir Özgen, Yücel’in Tonguç’a nazaran “renklerinin silik kalması”nın olası nedenlerini genişletmişti. Kayalı’nın işaret ettiğine koşut olarak, komünistlikle suçlanması karşısında “kendi isteğiyle” mahkeme karşısına çıkması, yani bariz anti-komünizmi, bir neden olabilirdi ona göre. Mevlevi ve “bireysel dünyasında içten bir dindar olduğu bilindiğinden,” kendisine biraz mesafelenilmiş olabilirdi. Burjuva bir aileden gelmesi, “Tonguç gibi golf tipi enstitü giysileri giyip öğrenci ve halkın arasına katılmaması... Atatürk gibi kravatlı şık bir salon beyefendisi görünümünde olması,” sol camiada onu daha az sempatik kılmış olabilirdi.⁶¹

Kendini “Yücel-sever” olarak tanımlayan Celâl Şengör de, bazı kitaplarda Tonguç’un Köy Enstitüleri’nin “kuramsal çatısının kurulmasındaki rolünü Hasan Âli Yücel aleyhine abartma” eğiliminden rahatsızdır. Aksine, felsefî-teorik yan Tonguç’ta eksiktir ona bakılırsa – şüphesiz bu da Tonguç aleyhine bir abartma! Tonguç

57 Ertuğrul, 2015-I: 250-251.

58 2003’te yayımlanan bir yazısından. Ertuğrul, 2015-II: 35.

59 Ertuğrul, 2015-I: 320.

60 Kayalı, 2002, s. 71-3.

61 İZÜNER, 1997: 399.

köyü “dar açıdan”, sınıf olarak görürken, Yücel ona “ulusun sürekli değişen ve gelişen bir parçası olarak” bakıyordu.⁶²

*

2010’larla birlikte, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği’nin, Yücel’in anılmasında ve değerlendirilmesinde sıklet merkezi haline geldiğini söyleyebiliriz. Dernek, 2011’de yine İzmir’de “Aramızdan Ayrılışının 50. Yılında Hasan Âli Yücel’den Günümüze Eğitim, Bilim, Kültür Politikaları Sempozyumu”nu düzenledi. Bu etkinliğe ev sahipliği yapan Balçova Belediyesi’nin Başkanı Mehmet Ali Çalkaya, açış konuşmasında Yücel’i “Cumhuriyet devriminin, karanlık karşı-devrim karşısındaki ilk kurbanı” mevkiine koydu. 1946’da Yücel’in istifasıyla başlayan “iharetler süreci”, DP üzerinden “AKP’yi iktidara taşıyan süreç” olarak tanımlanıyordu.⁶³ 1990’lardan devamla, Yücel, “gericiliğe” veya “siyasal İslâm’a” karşı bir “Aydınlanma” ikonu olarak işlevseldi. (Özdemir Nutku’nun deyişiyle: “Cumhuriyet tarihinin Promete’si.”)⁶⁴ Bu sempozyumda Niyazi Altunya’nın Yücel’i başarılı kılan etmenleri sıralayışı ilginçtir: Öğrenim yaşamı, kendini yetiştirme azmi, yazarlığı, hizmet deneyimi, gençliği, çok yönlülüğü, lider özelliği, devraldığı birikim, kadro kurma başarısı, görelî siyasal istikrarın etkisi, doğal yeteneği ve ona bağlı olarak “soyca yetenekli bir ailenin genetik özellikleri”.⁶⁵

2019 Mayıs’ında, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Başkanı Prof. Dr. Kemal Kocabaş’ın danışmanlığını yaptığı, Yücel’in adını taşıyan bir Köy Enstitüleri belgeseli tamamlandı: *Yücel’in Çiçekleri*.⁶⁶ Cengiz Özkarakbekir’in senaryo yazarı ve yönetmeni olduğu, müziklerini Cahit Berkay ile Altuğ Öncü’nün yaptığı film, doküdrama hüviyeti taşır. Filmde anlatıcı Tonguç’tur; Yücel’in ha-

62 Şengör, 2016: 74-76.

63 Kocabaş, 2018: 23.

64 Kocabaş, 2018: 243 vd.

65 Akt. Kocabaş, 2018: 129-134.

66 Youtube üzerinden sunulan filmde Mahir Günsiray (Mustafa Kemal), Muhammet Uzuner (Tonguç) gibi ‘isimli’ oyuncular yer aldı. Hasan Âli Yücel’in çocukluğunu Ege Şenoğul, gençliğini Kutay Şahin, yetişkin halini Mehmet Tokat canlandırdı. <https://www.youtube.com/watch?v=ENHfGoaPzV0> (Erişim tarihi: 20 Nisan 2020.)

yat hikâyesi –ve ‘bütün gerçekler’–, onun dilinden anlatılır. 2020 Ağustos başı itibarıyla, film youtube üzerinden yaklaşık 300 bin kere görüntülenmiş, Türkiye’de 65, ülke dışında 15 yerde gösterimi yapılmıştı.

Büstü, heykeli, cadde-sokak, okul adlarında izi

1990 yılı sonunda İstanbul Kartal Belediyesi’nin Hasan Âli Yücel Kültür Merkezi’ni açtığını belirtmiştik. 1993 Mart’ında bir büstünün dikildiği (dedesinin memleketi olan) Giresun-Görele’de de, şehir kitaplığının kültür merkezine dönüştürülüp onun adının verileceği temenni edilmişti.⁶⁷ Nitekim burada bir kültür merkezi açıldı. Ancak Kartal’daki gibi etkin bir merkez olmadığı anlaşıyor.⁶⁸

Görele’den daha merkezî bir yerde, Ankara Güzel Sanatlar Akademisi’nde de, 1995’te heykeltıraş Sait Rüstem’in tamamladığı bir büstü bulunur.

Ankara’da üç yerde, Çankaya Zafertepe’de, Yenimahalle Kentkooop Mahallesi’nde, Etimesgut’ta ve Mersin Yenişehir’de Hasan Âli Yücel Parkları vardır.

İzmir Karşıyaka’da, Edirne’de, Trabzon Beşikdüzü’de Hasan Âli Yücel Bulvarları; Muğla’da, Giresun’da, Tunceli’de, Hatay İskenderun’da, Kocaeli Körfez’de, Tekirdağ Çorlu’da, Bilecik Gölpasarında, Balıkesir Bigadiç’te, Antalya Manavgat’ta Hasan Âli Yücel Caddeleri vardır. İstanbul Kadıköy’de bir Hasan Âli Yücel Sokağı.

İstanbul Üniversitesi’ne bağlı Eğitim Fakültesi, Hasan Âli Yücel’in adını taşır. Ankara Balgat’ta Hasan Âli Yücel Sosyal Bilimler Lisesi, Bursa Osmangazi ve Çanakkale’de Hasan Âli Yücel Anadolu Liseleri, Gaziantep’te Hasan Âli Yücel Lisesi vardır. İstanbul Beşiktaş-Etiler’de, Ankara Eryaman 3. Etap’ta, Konya Karatay’da, Kırıkkale’de ve İstanbul Sultanbeyli’de onun adını taşıyan ortaokullar vardır. Giresun Espiye ve Tunceli Mazgirt-Akpazar’da Hasan

67 Arslan Kaynaradağ, “Görele’deki Hasan Âli Yücel Kültür Merkezi”, *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1993.

68 Yerel basında, 2019’da belediyenin CHP’den AKP’ye geçmesinden sonra merkezin ve Yücel’i konu alan etkinliklerin sona erdiğinden şikâyet edilir. (<https://www.yesilgiresun.com.tr/makale/4981675/nihat-ozturk/gorele-ve-hasan-ali-yucel>)

Âli Yücel Yatılı İlköğretim Bölge Okulları vardır. Van, Ankara Etimesgut, İzmir Buca, Bursa Yıldırım, Kocaeli Dilovası, Mersin Tarsus ve Trabzon Erdoğdu'da Hasan Âli Yücel adını taşıyan ilkokullar vardır.⁶⁹

Unutulmak-unutulmamak

2009/2010 öğretim yılının son gününde Kars'ta Cılavuz'un yeni adı olan Susuz'da Enstitü'nün 'kalıntısı' üzerinde kurulan Anadolu Öğretmen Lisesi'nde uygulanan bir ankette Hasan Âli Yücel'i çoğunluğun tanımadığı, tanıyanların da "şair" diye bildiğini (daha doğrusu öyle söylediğini) öğreniyoruz.⁷⁰

2019 Kasım'ında bir televizyon kanalındaki bilgi yarışmasında, "Türk milli eğitiminin mihenk taşlarından, köy enstitülerinin kurucusu, kültür ve siyaset adamı kimdir?" sorusu soruldu. Hasan'ın ikinci a'sı ve Yücel'in ü'sü, görünüyordu. Yetmeyince, yarışmacıların işini kolaylaştırmak için Ali'nin l'si, Hasan'ın ikinci a'sı, Yücel'i e'si ilave edildi. Bilgi yarışmacıları, Orhan Ali Güzel, Orhan Ali Gürel, Orhan Ali Türen, Osman Ali Güzel, Osman Ali Gürel, Yaman Ali Güzel, Yaman Ali Gürel... diye isimler uydurdular. Kimse Hasan Âli Yücel'i 'çıkartamadı.'⁷¹

Hasan Âli Yücel'in unutulmak-unutulmamak üzerine yazdıklarıyla bitirelim. Onun yâd etmeyi, hayırla anmayı nasıl sevdiğini biliyoruz.

14 Eylül 1952'de, Nadir Nadi'nin Tevfik Fikret'i "Unutulan Adam" başlığıyla anan yazısıyla selâmlaşmış, günü gününe yaşayan, "toplumu besleyen değerler son derece basit olduğu için hayatın dünle ve yarınla ilgisinin zayıf" kaldığı Şark'ta *unutmanın esas olduğu* kanaatini paylaşmıştı. Yaşamak, "geriye ve ileriye kök verip

69 2008 yılında Tunceli Munzur'da da bir Hasan Âli Yücel İlköğretim Okulu olduğu belirtilmiş (Uluköse, 2008: 221). Kitabın tamamlandığı sırada yaptığım internet taramasında bu okul var görünmüyor.

70 Gümüşoğlu, 2017: 474.

71 <https://www.cumhuriyet.com.tr/video/sosyal-medyada-tepki-ekti-can-yucel-bu-goruntuleri-gorseydi-kufrederdi-1706197> (Erişim tarihi: 10 Aralık 2019).

dal salabilme... dallanıp budaklanma, tecessüs ve merak dediğimiz bilinç uyanıklığı”nı kuşanmadığı zaman, bilinç, “lapalaşır, pelteleşir,” – hiçbir şey de hatırlanmazdı.⁷² Unutmamayı, bir medenî vazife olarak telkin etmiştir. 4 Nisan 1954’te, Nakiye Elgün’ün ardından, “böyle insanlarımızı unutmıyalım ki, unutulmıyacak böyle insanlar aramızdan yetişebilsin,” der.⁷³ 5 Ağustos 1957’de, tekrar: “Unutulmıyacak adam yetiştirmek isteyen toplumlar, yetişmiş adamlarını unutmazlar.”⁷⁴ 25 Ocak 1960’ta, tekrar: “Topluluğumuzu, unutulacaklar ülkesi olmaktan çıkarmak, kudretince memlekete hizmet etmişleri anmaya alışmak, medenî görevlerimizin başında gelmeli değil mi?”⁷⁵ 7 Ağustos 1950’de söylediği, son söz olsun: “Anlaşılamamak!.. Unutulmak bile bunun yanında başlı başına bir bahtiyarlıktır.”⁷⁶

72 HH-1: 223.

73 HH-3: 126.

74 HH-2: 28.

75 HH-3: 393.

76 HH-3: 7.

KAYNAKÇA

HASAN ÂLİ YÜCEL'İN ESERLERİ¹

- [RA] *Ruhیات Alfabeti*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1930 [ilk basımı 1923].
- [M] *,antık*. Maarif Matbaası, İstanbul, 1939 [ilk basımı 1926].
- [TF] *Tarihi Kadim - Doksan Beşe Doğru / Tefvîk Fikret*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998 [ilk basımı 1928].
- [R] *Mevlânâ: Rubailer*, Farsçadan çevirisi, T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2019 (13. bas-kı) [ilk basımı 1932].
- [G] *Goethe - Bir Dehanın Romanı*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2019 (3. bas-kı) [ilk basımı 1932].
- [TETB] *Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul, 1933 [ilk ba-sımı 1932].
- [DS] *Dönen Ses*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul, 1933.
- [AİS] *Askerlik, İdare ve Siyaset*, Maarif Velâleti Matbaası, Ankara, 1933.
- [FMM] *Fransa Maarif Teşkilâtında Müfettişler*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.
- [FKİ] *Fransa'da Kültür İşleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1936.
- [PK] *Pazartesi Konuşmaları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1937.
- [Sİ] *Sizin İçin - Çocuklara Şiirler*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1937.
- [FA] *Fâzıl Ahmet - Hayatı ve Eserleri*, Cumhuriyet Kitaphanesi, İstanbul, 1937.
- [Sİ] *Sizin İçin - Çocuklara Şiirler*, Ülkü Basımevi, Ankara, 1937.
- [BTH] *Bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.
- [İD] *İçten - Dıştan*, Ulus Basımevi, Ankara, 1938.
- [TOO] *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994 [ilk ba-sımı 1938].

1 Yayın sırasıyla.

- [D] *Davam*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011 [ilk basımı 1947].
- [FD] *Felsefe Dersleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1969 [ilk basımı 1954].
- [YB] *Yurttaşlık Bilgisi - İlkokul 4* (Rakım Çalapala ile birlikte), Atlas Yayınevi, İstanbul, 1961 [ilk basımı 1955].
- [IVİ] *İyi Vatandaş İyi İnsan*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1956.
- [ET] *Edebiyat Tarihimizden*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, 2. baskı [ilk basımı 1957].
- [KM] *Kıbrıs Mektupları*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1957.
- [İM] *İngiltere Mektupları*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1958.
- [TM] "Türkiye Maarifi", *Yeni Türkiye* içinde (çok yazarlı derleme), Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959.
- [DB] *Dinle Benden*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998 [ilk basımı 1960].
- [HH-1] *Hürriyet Gene Hürriyet* - 1. Cilt, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1960.
- [HH-2] *Hürriyet Gene Hürriyet* - 2. Cilt, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1966.
- [HH-3] *Hürriyet Gene Hürriyet* - 3. Cilt, der. Canan Yücel Eronat, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.
- [AB] *Allah Bir*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961.
- [GG] *Geçtiğim Günlerden*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- [MES] *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993.
- [ÖÖK] *Öğretmen-Öğrenci Köşesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1995.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Acıduman, Ahmet (2018), "Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk'un tıp tarihi yöntembilgisi üzerine düşünceleri", *USAD/Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Güz 2018, s. 59-71.
- Açık, Tansu (2003), "Türkiye'de hümanizm tartışmalarına bir bakış", *Toplum ve Bilim*, sayı 98, Güz 2003, s. 111-151.
- Adivar, Abdülhak Adnan (1945), *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, Tasvir Neşriyatı, İstanbul.
- Adivar, Halide Edib (der.) (1956), *Doktor Abdülhak Adnan Adivar*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık, İstanbul.
- Ağaoğlu, Samet (1992), *Siyasî Günlük*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2018), *Yassıada, Kayseri ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ahıska, Meltem (2005), *Radyonun Sihirli Kapısı*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Akay, Melis (2017), "Köy enstitülerinde yetişen kadın öğretmenlerin Türk toplumuna etkileri", Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Akçam, Taner (2008), "Ermeni Meselesi Hallolunmuştur", İletişim Yayınları, İstanbul.
- Akın, Yigit (2019), "Gülbüz ve Yavuz Evlatlar", İletişim Yayınları, İstanbul [ilk basımı 2004].
- Akşit, Elif Ekin (2015), *Kızların Sessizliği*, İletişim Yayınları, İstanbul (3. baskı).
- Aktar, Ayhan (2018), *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, [ilk basımı 2000].

- Akyavaş, A. Ragıp (2007), *Kültür Sohbetleri - II*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Ali, Filiz (2017), *Yok Bişey, Acımadı ki...* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ali, Sabahattin (2008), *Hep Genç Kalacağım*, haz. Sevgül Sönmez, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Altınbaş Serezli, Güneş (2006), “‘Turkish humanism project’ in the early republican period”, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Altunya, Niyazi (2001), “Köy Enstitüleri uygulamalarından çıkan sonuçlar”, *Mülkiye*, sayı 229, s. 323-338.
- (2009): *Köy Enstitüsü Sistemine Toplu Bir Bakış*, Köy Enstitülerini Araştırma ve Eğitimi Geliştirme Derneği Yayınları, İstanbul.
- Anday, Melih Cevdet (2009), *Akan Zaman Duran Zaman*, Everest Yayınları, İstanbul.
- (2012), *Gökyüzü Haritası*, Everest Yayınları, İstanbul.
- (2017), *Edebiyat Yazıları*, Everest Yayınları, İstanbul.
- Anlı, Ömer Faik (2020), *Pozitivist Olmak ya da Olmamak*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya-Ankara-İstanbul.
- Apaydın, Talip (2019), *Köy Enstitüsü Yılları*, Literatür Yayınları, İstanbul.
- Arayıcı, Ali (1999), *Köy Enstitüleri*, Ceylan Yayınları, İstanbul.
- Arıburnu, Kemal (1994), *Atatürk ve Çevresindekiler*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Arıkan, Zeki (1990), “Hasan Âli Yücel İzmir’de,” *Tarih ve Toplum*, sayı 84, Aralık 1990, s. 16-21.
- Arman, Hürrem (2016), *Piramidin Tabanı - Köy Enstitüleri ve Tonguç*, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayınları, İzmir [ilk cildin ilk basımı 1969, ikinci cildin ilk basımı 1990].
- Ataç, Nurullah (1957), *Söz Arasında*, Dost Yayınları, Ankara.
- (1964), *Söyleşiler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1988), *Prospero ile Caliban*, Can Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1956].
- Ataer, İbrahim Erol (1976): *Kızıl Rapor - Milli Eğitimde Olaylar ve Belgeler (1912-1975)*, Kıracı Yayınları, İstanbul.
- Atalay, Onur (2018), *Türk’e Tapmak*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Atatürk Araştırma Merkezi (1997), *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara.
- Atay, Falih Rifkî (1934), *Taymis Kıyıları*, Akşam Matbaası, İstanbul.
- (1953), *Niçin Kurtulmamak?*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- (2008), *Çankaya*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul (ilk basımı 1961).
- Ateş, Ahmet Emre (2011), “1940-1946 yılları arasında Türkiye’de köylü eğitimi: Ulus-devlet inşasında Köy Enstitüleri’nin yeri” (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atsız, Nihal (1992), *Makaleler II*, Baysan Basım ve Yayın, İstanbul.
- (2015), *Dalkavuklar Gecesi - Z Vitamini*, Ötüken Neşriyat, İstanbul [ilk basımı 1941; Z Vitamini kısmı 1959].
- (2018), *Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferi ve Çektiklerimiz*, Ötüken Neşriyat, İstanbul [ilk yayını 1959; ilk kitaplaşması 1992].

- Avcioğlu, Doğan (1979), *Türkiye'nin Düzeni - Birinci Kitap*, Tekin Yayınevi, İstanbul [ilk basımı 1968].
- Aydemir, Şevket Süreyya (1979), *İkinci Adam - II. Cilt. Remzi Kitabevi Yayınları*, İstanbul [ilk basımı 1966].
- Ayhan, Ece (1993), *Şiirin Bir Altın Çağı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- (1997), *Çanakkaleli Melahat'a İki El Mektup ya da Özel Bir Fuhuş Tarihi*, Piya Yayınları, İstanbul.
- Aytürk, İlker (2015), "Post-post-Kemalizm: Yeni bir paradigmayı beklerken", *Birikim* 319, Kasım 2015, s. 34-48.
- Ayvazoglu, Beşir (1998), *Peyami, Ötüken Neşriyat*, İstanbul.
- (2014), *He'nin İki Gözü İki Çeşme*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- (2019), *Fikret*, Everest Yayınları, İstanbul.
- Ayverdi, Sâmîha - Schimmel, Annemarie (2015), *Mektuplar 2*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- Balaç, İlknur ve Akbaba Altun, Sadegül (2016), "1945-1947 yılları arasında köy enstitülerince çıkarılan dergilerin analizi", *Başkent University Journal of Education*, sayı 3, s. 132-145.
- Balkılıç, Özgür (2015), *Temiz ve Soylu Türküler Söyleyelim*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı (1964), *Pedagoji İhtilali*, İstanbul.
- (1998), *Hayatım*, Dünya Yayıncılık, İstanbul.
- Barutçu, Faik Ahmet (1977), *Siyasî Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Başaran, Mehmet (2010), *Öğretmenim Hasan Âli Yücel*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- (2014), *Köy Enstitüleri - Özgürleşme Eylemi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul (7. baskı).
- Başgil, Ali Fuad (1966), *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, çev. M. Ali Sebük - İ. Hakkı Akın, Yağmur Yayınevi, İstanbul.
- Başgöz, İlhan (2017), *Gemerek Nire Bloomington Nire*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Başkaya, Fikret ve Kaynar, Mete K. (2008), *Nutuk (Resmî Tarih Tartışmaları - 5)*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara.
- Başustaoglu, Ahmet (2016), *Bir Nefes Sihat*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Bayır, Ferit Oğuz (1971), *Köyün Gücü*, Ulusal Basımevi, Ankara.
- Baykurt, Fakir (2019), *Unutulmaz Köy Enstitüleri*, Literatür Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1997].
- Bayraktar, Levent (2009), "Hüseyin Avni Başman (1887-1965)", *Türk Yurdu*, sayı 261, Mayıs 2009, s. 79-83.
- Belge, Murat (1997), *Tarihten Güncelliğe*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2009), *Genesis*, İletişim Yayınları, İstanbul (2. baskı).
- (2014), *Militarist Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul (5. baskı).
- (2018), *Şairaneden Şiirsel*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2019), *Sanat ve Edebiyat Yazıları-II*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Berkes, Niyazi (1985), *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul.
- (2019), *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1997].
- Beşikçi, Mehmet (2019), *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Beşinci Dil Kurultayı (1946), Cumhuriyet Basımevi, İstanbul.
- Binbaşıoğlu, Cavit (2005), *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Birinci Türk Dili Kurultayı (1933), Devlet Matbaası, İstanbul.
- Birinci Maarif Şurası (1939), Maarif Vekilliği Yayınları, Ankara.
- Birkan, Tuncay (2002), “Solun son sözü ‘kültürel çalışmalar’ mı?”, *Toplum ve Bilim*, sayı 94, s. 6-16.
- (2019), *Dünya ile Devlet Arasında Türk Muharriri*, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- (2020), “Faziletin kuvveti: Adnan Adıvar için bir düşünsel portre denemesi,” A. Adnan Adıvar: *Dünyayı Düzeltmek*, haz. Tuncay Birkan, Can Yayınları, İstanbul, s. 17-44.
- Birleşmiş Oyuncular (1962), “Ölümünün birinci yılında...”, *Meydan Sahnesi* dergisi, Mart 1962.
- Bora, Aksu (2010), “Annesiz kızlar: Modern babaların modern kızları”, *Folklor/Edebiyat*, sayı 61, s. 7-1.
- Bora, Tanıl (2009), “Olur Gider... Eyidir! Memduh Şevket Esendal'ın Mektuplarında Kemalizm ve Pragmatizm”, *Birikim*, sayı 239, Mart 2009, s. 14-25.
- (2015), “Başlangıçta Necip Fazıl vardı: Necip Fazıl'ın ideolojisi: “Yabancı ideolojiler, anti-komünizm, avam, “idrak soyluları”, faşizm”, *Birikim*, sayı 312, Nisan 2015, s. 81-91.
- (2017a), *Cereyanlar - Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2017b), *Medeniyet Kaybı - Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar*, Birikim Kitapları, İstanbul (6. baskı).
- (2018), “Kemal Tahir’de ‘halk’ın ‘karanlık’ yüzü: ‘Düşene de vurmayınca... Kime vuracaksın bu dünyada!’”, *Birikim*, sayı 239, Ekim 2018, s. 32-38.
- Borak, Sadı (2004), *Atatürk ve Din*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1962].
- Boybeyi, Songül (yay. haz.) (1998), *Yüzüncü Doğum Yıldönümünde Hasan Ali Yücel*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Börklü, J. G. (2012), “Can Yücel’in Hayatı, Edebi Çevresi ve Şiirlerinin İncelenmesi” (yayımlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Buharalı, Güneş (1981), “Bir Sanatçının Günlüğünden Can Yücel”, *Varlık*, sayı 886, Temmuz 1981, s. 11.
- Burian, Orhan (2004), *Denemeler Eleştiriler*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara.
- Burkay, Kemal (2002), *Anılar Belgeler*, Cilt 1, Deng Yayınları, İstanbul.
- Cangızbay, Kadir (1973), “Köy Enstitüleri”, *Hareket*, sayı 96, Aralık 1973, s. 26-38.
- (1974), “Köy Enstitüsü çıkışlı iki yazar üzerine bir inceleme”, *Hareket*, sayı 98, Şubat, 1974, s. 10-22.
- Cantek, Levent (2008), *Cumhuriyet’in Buluş Çağı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2011), *Şehre Göçen Eşek*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Chakrabaty, Dipesh (2010), *Europa als Provinz*, Campus Verlag, Frankfurt a.M.

- CHP 5. Büyük Kurultayı Zabıtları (1939), Ulus Basımevi, Ankara.
- Comte-Sponville, André (2012), *Büyük Erdemler Risalesi*, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Coral, Mehmet (2008), *Ateşin Gelini- Gâvur İzmir (13 Eylül 1922'de İzmir'i Kimler Yak-tı?)*. Doğan Kitap, İstanbul.
- Coşkun, Alev (2007), *Hasan Âli Yücel - Aydınlanma Devrimcisi*, Cumhuriyet Kitapla-rı, İstanbul (2. baskı).
- Çağlar, Behçet Kemal (1937), *Hasan Âli - Hayatı ve Eserleri*, Cumhuriyet Kitaphane-si, İstanbul.
- Çakan Hacıibrahimoğlu, Işıl (2012), *Cumhuriyet ve Hûmanizma Algısı*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Çakır, Ruşen (2000), "Akit ya da lümpen İslâmcılık", *Birikim*, sayı 136, Ağustos 2000, s. 82-89.
- Çankaya, Erol (2015), "'Ordaki köy' - Köy edebiyatının siyasal-toplumsal kökenleri", *Varlık*, sayı 1296, Mayıs 2015, s. 18-28.
- Çelebi, Bünyamin (1999), "Can Yücel: 'Hayatta ben en çok babamı sevdim'", *İstanbul Dergisi*, Tarih Vakfı, sayı 29, Nisan, s. 34-40.
- Çelik, Nur Betül (2001), "Kemalizm: Hegemonik bir söylem", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 75-91.
- Çetik, Mete (2019), *Pertev Naili Boratav - Bir Akademisyen ve Düşünce Adamı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çetin, Mahmut (2018), *Bir Neslin Öncüleri*, Biyografi Net Yayınları, İstanbul.
- Çetingüleç, Mehmet, *Ecevit'in Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2018.
- Çetinkaya, Y. Doğan (2004), *1908 Osmanlı Boykotu*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çıkar, Mustafa (1997), *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Kül-tür Yayınları, Ankara.
- Çınar, Metin (2013), *Anadoluculuk ve Tek-Parti CHP'de Sağ Kanat*, İletişim Yayınla-rı, İstanbul.
- Çınar, Menderes (1997), "Akit gazetesi şer güçlere karşı ateş hattında", *Birikim*, sayı 99, Temmuz 1997, s. 77-85.
- (2015), *Vesayetçi Demokrasiden "Millî" Demokrasiye*, Birikim Kitapları, İstanbul.
- Dağ, Ahmet (2017), "'Yeni Türkiye ve bir manifesto' iddiası olarak imam-hatipler", *Um-ran*, Ekim 2017, sayı 277, s. 46-51.
- Demirel, Ahmet (2001), "İsmet İnönü", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 2: Kema-lizm, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 124-133.
- (2013), *Tek Partinin İktidarı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Demirtaş, Feyza (2010), *Hasan Âli Yücel'in Eğitim Anlayışında Din*, Marmara Üniversi-tesi, İstanbul (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Derman, M. Uğur (2016), *Medresetü'l-Hattâtın Yüz Yaşında*, Kubbealtı Neşriyatı, İstan-bul (2. baskı).
- Dinamo, Hasan İzzettin (1984), *İkinci Dünya Savaşı'ndan Edebiyat Anıları*, De Yayınla-rı, İstanbul.
- Doğumunun 100. Yılında Hasan Âli Yücel - Anma Toplantısı (2001), Milli Eğitim Bakan-lığı Yayınları, İstanbul.

- Dölen, Emre (2010a), *Türkiye Üniversite Tarihi - 3: Darülfünun'dan Üniversiteye Geçiş - Tasfiye ve Yeni Kadrolar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- (2010b), *Türkiye Üniversite Tarihi - 4: İstanbul Üniversitesi - 1933-1946*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- (2010c), *Türkiye Üniversite Tarihi - 5: Özerk Üniversite dönemi - 1946-1981*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Düzdağ, M. Ertuğrul (2009), *Mehmet Akif - Mısır Hayatı ve Kur'an Meali*, Şûle Yayınları, İstanbul.
- Eczacıbaşı, Şakir (2010), *Çağrışimler Tanıklıklar Dostluklar*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Edebiyatçılar Derneği (1997), *Hasan Âli Yücel Günleri - 26-27 Aralık 1997*, Edebiyatçılar Derneği Yayınları, Ankara.
- Edib, Eşref (1972), *Kara Kitab*. Abdullah Işıklar Kitabevi, İstanbul [ilk basımı 1967].
- (2010), *Mehmet Akif*, Beyan Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1962].
- Ekmekçi, Mustafa (1992), "Can Yücel babasını anlatıyor", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1992.
- Ekşi, Oktay (yay. haz.) (2020), *"Beyefendi" - Suat Hayri Ürgüplü'nün Anıları*, MD basım, İstanbul.
- Eliçin, Emin Türk (1970), *Kemalist Devrim İdeolojisi*, Ant Yayınları, İstanbul.
- Emiralioglu, Mehmet (1967), *Hasan Âli Yücel*, Emel Yayınları, Ankara.
- Enginertan, Tuncer (2009), "Çağdaş bir mistiğin hayatına dair bazı notlar", *Nurettin Topçu* kitabı içinde, ed. İsmail Kara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- Enginün, İnci ve Kerman, Zeynep (2007), *Tanpınar'la Baş başa*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Erbaş, Hayriye (2019), *Sözlü Tanıklıklarla Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 75 Yılı*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erhat, Ezra (2006), "Bir kahve, bir pilav", *Yüzyıldan Denemeler / Kitap-lık Dergisi* 91. Sayı Armağanı (haz. Selahattin Özpabıyıklar), Şubat 2006, s. 61-62.
- Erim, Nihat (2005), *Günlükler (1925-1979) - 2 cilt*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Erkek, Mehmet Salih (2012), *Ethem Nejat*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ersanlı, Büşra (2003), *İktidar ve Tarih*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ertuğrul, Feyzullah (2015), *Köy Enstitüleri Sistemi ve Düşündürdükleri - 2 cilt* (genişletilmiş 3. basım).
- Esendal, Memduh Şevket (2001), *Kızıma Mektuplar*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Eyüboğlu, Sabahattin (1961), "Yücel", *İmece*, Nisan 1961, s. 3.
- (1962), "Yücel'i anarken", *Gençlik* (Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı yayın organı), 30 Mart 1962.
- (1973), *Mavi ve Kara*, Çan Yayınları, İstanbul.
- (1979), *Köy Enstitüleri Üzerine*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Fazlıoğlu Akın, Zülâl (2017), "Cultural Policy in Turkey - European Union Relations", *The Ohio State University* (yayımlanmamış doktora tezi).
- Fortna, Benjamin C. (2017), *Kuşçubaşı Eşref*, çev. Selçuk Uygur, Timaş, İstanbul.
- Georgon, François (1986), *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura*, çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara.

- (2006), *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gökmen, Özgür (1998), “Çok partili rejime geçerken sol: Türkiye sosyalizminin unutulmuş partisi”, *Toplum ve Bilim*, sayı 78, Güz 1998, s. 161-186.
- Görücü, Çağdaş (2019), *Demokrat Parti İktidarında CHP*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Gümüsoğlu, Firdevs (2017), *Cılavuz Köy Enstitüsü*, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Güneş, İhsan (2001), *Türk Parlamento Tarihi V. Dönem (1935-1939)* - iki cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.
- Güngör, Süleyman (2010), “14 Mayıs 1950 seçimleri ve CHP’de bunalım”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Fakültesi Dergisi*, sayı 21, Mayıs 2010, s. 193-208.
- Güntekin, Reşat Nuri (1944), “Tercüme”, *Tercüme*, sayı 27, 19 Eylül 1944, s. 234.
- Gürçaglar, Şehnaz Tahir (2018), *Türkiye’de Çevirinin Politikası ve Poetikası 1923-1960*, çev. Tansel Demirel, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Güven, Dilek (2006), *6-7 Eylül Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Güvenç, Bozkurt (1993), *Türk Kimliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Hacaloğlu, Yücel (1962), *Neden Köy Enstitüleri Değil*, Toprak Yayınları, İstanbul.
- Hacı, Gürkan (2006), *Efe Başvekil - Şükrü Saracoğlu’nun Romanı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Haksever, Ahmet Cahid (2009), *Modernleşme Sürecinde Mevlevîler ve Jöntürkler*, H Yayınları, İstanbul.
- Hasan Âli Yücel’e Armağan (1997), yay. haz. Mustafa Coşturoğlu - Mehmet Emiralioğlu, Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayınları, Ankara.
- Hirsch, Ernst E. (1997), *Anılarım*, çev. Fatma Suphi, Tübitak Yayınları, Ankara.
- Ignatieff, Michael (2000), *Isaiah Berlin - Ein Leben*, Bertelsmann, Münih.
- İrmak, Erkan (2018), *Eski Köye Yeni Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İleri Aksoy, Cahide (1977), *Babam Tevfik İleri*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- İlhan, Atilla (1972), *Hangi Batı: Anılar ve Acılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- (1986), *Ulusal Kültür Savaşı*, Özgür Yayın Dağıtım, İstanbul.
- İnam, Ahmet (2000), “Hasan Âli Yücel’in gönül evreninde gezinti”, *Doğu-Batı*, sayı 11, Mayıs-Temmuz 2000, s. 165-179.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1958), “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, *Hoş Sada* içinde, Maarif Basımevi, İstanbul.
- İnan, M. Rauf (1988), *Köy Enstitüleri ve Sonrası*, Öğretmen Yayınları, Ankara.
- İnsel, Ahmet (2001), “Sunuş,” *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, cilt 2: Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 12-15.
- İşli, Emin Nedret (2018), *Sahafnâme*, Kırmızıkedî Yayınları, İstanbul.
- İz, Mahir (2019), *Yılların İzi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1975].
- İZÜNİDER (İzmir Üniversiteleri Öğretim Elemanları Derneği) (1998), *Doğumunun 100. Yılında Hasan Âli Yücel Sempozyumu*, İzmir.
- Kafadar, Osman (1997), *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*. Vadi Yayınları, Ankara.
- Kanat, Halil Fikret (1942), *Milliyet İdeali ve Topyekûn Millî Terbiye*, Çankaya Matbaası, Ankara.

- Kansu, Nafi Atuf (2011), *Yaşamı ve Yazıları*, yay. haz. Metin Atuf Kansu - K. Işık Kansu, Mülkiyeliler Birliği Yayını, Ankara.
- Kansu, Aykut (2017), *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul (8. baskı).
- Kaplan, İsmail (1999), *Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kara, İsmail (2005), *Sözü Dilde Hayali Gözde*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- (2008), *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- (2017), *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Karaaslan Şanlı, Halise (2012), *Hasan Âli Yücel Konuşmaları*, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara.
- Karabekir, Kâzım (2009), *Günlükler - 2*. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karabulak, Ozan (2017), *Atsız ve Türkçülüğün Yarım Asrı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- Karadeniz, Harun (1975), *Eğitim Üretim İçindir*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- Karakaş, Ömer (2009), “Atatürk’ün Kültür Bakanı Saffet Arıkan ile İnönü’nün Maarif Vekili Hasan Âli Yücel’in kendi dönemlerinde uyguladıkları kültür politikalarına genel bakış”, *Ekev Akademi Dergisi* içinde, sayı 38, Kış 2009, s. 235-254.
- Karakuş, Emin (1977), *İşte Ankara*, Hür Yayın ve Ticaret, İstanbul.
- Karaosmanoglu, Yakup Kadri (1984), *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1968].
- Karaömerlioglu, Asım (2006), *Orada Bir Köy Var Uzakta*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karay, Refik Halit (2015), *Türkçenin Tadı ve Âhengi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Karpat, Kemal (2014), *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Katoğlu, Murat (1989), “Cumhuriyet Türkiye’sinde eğitim, kültür, sanat”, *Türkiye Tarihi - 4: Çağdaş Türkiye (1908-1980)* içinde, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 393-502.
- Kavut, Müslüm (2011), “Humanist perception of culture and history in the 1938-1950 period of Republican Turkey”, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- Kayalı, Kurtuluş (2002), “Bir Türk aydınının trajik portresi”, *Türk Kültür Dünyasından Portreler* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kaynaradağ, Arslan (1997), “Felsefeci Yücel’in üniversite yılları”, *Tarih ve Toplum*, sayı 166, Ekim 1997, s. 35-40.
- Kazdal, İsmail (2004), *Serencam*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Çağlar (1989), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kılıç Hristidis, Şengün - Ergüz, Ersel (2010): *İsmail Hakkı Birler’in Anılarında CHP’li Yıllar (1946-1992)*, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Kırık, Hikmet ve Morva, Oya (2016), *Cumhuriyet ve Pragmatizm*, Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- Kısakürek, Necip Fazıl (2013), *Hücum ve Polemik*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul (6. basım).
- (2010), *Hadiselerin Muhasebesi - 1*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1999].
- (2017), *Babıâli*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul (20. basım) [ilk basımı 1975].

- Kıziler, Rûken - İşli, Necdet (haz.) (2016), *Hasan Âli Yücel (1897-1961) - Albüm*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kızılyürek, Niyazi (2016), *Bir Hınç ve Şiddet Tarihi. Kıbrıs'ta Statü Kavgası ve Etnik Çatışma*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kirby, Fay (1962), *Türkiye'de Köy Enstitüleri*. İmece Yayınları, Ankara.
- Kiverlioglu, Orhan (2016), *Adanmış Hayat*. Buhara Yayınları, İstanbul.
- Kocabaş, Kemal (2010) (yay. haz.), *Aramızdan Ayrılışının 50. Yıldönümünde İsmail Hakkı Tonguç Sempozyumu*, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği, İzmir.
- (2016), *Kızılçullu Köy Enstitülü Yıllar*, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği, İzmir (2. baskı).
- (2017) (yay. haz.), *Tanıklıklarla Beşikdüzü Aydınlığı*, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği, İzmir.
- (2018) (yay. haz.), *Aramızdan Ayrılışının 50. Yılında Hasan Âli Yücel Sempozyumu*, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği, İzmir (2. baskı).
- (2019), *2012-2018 Ülkeye Dair - Tanıklık Yazıları*, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği, İzmir.
- Koçak, Cemil (1986a), *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (1986b), *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2002), "Kemalist milliyetçiliğin bulanık suları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 4: *Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 37-43.
- (2012), *Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt 2, *İktidar ve Demokratlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2013), *Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt 3, *Rejim Krizi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2016), *Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt 5, *Uzlaşma*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Koçak, Orhan (2001), "1920'lerden 1970'lere kültür politikaları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 2: *Kemalizm içinde*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 370-418.
- Kolcu, Ali İhsan (2014), *Modern Türk Şiiri 1 - Şiir Tahlilleri*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum.
- Kolcu, Hasan ve Arkon, Gonca (2006), *Hasan Âli'nin Milli Mecmua'daki Yazıları ve Şiirleri*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli.
- Komünizme ve Komünistlere Karşı Türk Basını* (1966), Köy Enstitüleri ve Koç Federasyonu, Ankara.
- Konuk, Kader (2013), *Doğu Batı Mimesis*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Koyuncu, Büke (2014), "Benim Milletim..." - AK Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Köker, Levent (1990), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Köy Enstitüleri Defteri - 1* (1974), 17 Nisan Derneği, İstanbul.
- Köy Enstitüleri Defteri - 2* (1975), 17 Nisan Derneği, İstanbul.
- Kunze, Thomas ve Vogel, Thomas (ed.) (2013), *Oh du, geliebter Führer*, Ch. Links Verlag, Berlin. [Türkçesi: *Ey Sevgili Liderim*, çev. Levent Tayla, Paloma Yayınları, İstanbul, 2016.]

- Kurnaz, Cemal (1996), "Hasan Âli Yücel'in bilinmeyen bir eseri: Âli Divanı", *Tarih ve Toplum*, sayı 155, Kasım 1986, s. 260-264.
- (2012), *Deli Rüzgâr - Osman Yüksel Serdengeçti*, Kurgan Yayınları, Ankara.
- Kurultay, Turgay (1999), "Cumhuriyet Türkiye'sinde çevirinin ağır yükü ve Tür Hûmanizması", *Alman Dili Edebiyatı Dergisi*, sayı 11, İstanbul, s. 13-37.
- Küçük, Yalçın (1985), *Türkiye Üzerine Tezler - 1*, Tekin Yayınevi, İstanbul (4. basım).
- (1987a), *Türkiye Üzerine Tezler - 2*, Tekin Yayınevi, İstanbul (3. basım).
- (1987b), *Aydın Üzerine Tezler - 3*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2011), *Hasan Âli Yücel*, Ed. Kemal Kocabaş, Ankara.
- Lewis, Geoffrey (2007), *Trajik Başarı - Türk Dil Reformu*, çev. Mehmet Fatih Uslu, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Ludwig, Emil (1922), *Goethe - Geschichte eines Menschen - 3 cilt*, Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart ve Berlin.
- Makal, Mahmut (2018), *Bozkırdaki Kuvâcım - Enstitüleri*, Literatür Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1992].
- (2019), *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, Literatür Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1990].
- Mardin, Şerif (1991), *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2001), *Türk Modernleşmesi*, çev. Mümtaz'er Türköne - Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul (9. baskı).
- (2019), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul (22. baskı).
- Meriç, Ümit (2018), *Babam Cemil Meriç*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Mert, Necati (2004), *Ömer Seyfettin - İslâmcı, Milliyetçi ve Modernist Bir Yazar*. Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Meşe, Ertuğrul (2016), *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2018), "1960 öncesi dergilerde antikomünizm", *"İslâm-ı Uyandırmak" - Çok Partili Yaşama Geçilirken İslâmcı Düşünce ve Dergiler içinde*, ed. Lütfi Sunar, İlmî etüdler Derneği, İstanbul, s. 323-349.
- Metinsoy, Murat (2016), *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye - Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Moran, Berna (1990), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış - 2*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mumcu, Uğur (1990), *40'ların Cadı Kazanı*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Naci, Fethi (1990), *Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, Gerçek Yayınevi, İstanbul [ilk basımı 1981].
- Nadi, Nadir (1965), *Perde Aralığından*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul.
- Oğuz, Burhan (2000), *Yaşadıklarım Dinlediklerim*, Simurg, İstanbul.
- Okay, Cüneyd (2000), "Hasan Âli Yücel'in ilk yazısı", *Toplumsal Tarih*, No: 78, Haziran 2000, s. 52-53.
- Oktay, Ahmet (1991), *Gizli Çekmece*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Önal, Mehmet (2007), "Hasan Âli Yücel'in şiirleri", *Bilgi* (sayı 15, 2007/2), s. 59-83.
- Önder, Mehmet (1961), *Gönüllerin Sultanı Mevlana*, Fatiş Yayınevi, İstanbul.
- (1989), *Atatürk Konya'da*. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- (1995), *Türkiye Müzeleri*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

- Önen, Nizam (2002), "Reha Oğuz Türkkkan", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, cilt 4: *Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 362-369.
- Öner, Kenan (1947), *Öner-Yücel Davası*, Kenan Matbaası, İstanbul.
- (1948), *Siyasî Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul.
- Örnek, Cangül (2015), *Türkiye'de Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, Can Yayınları, İstanbul.
- Öz, Asım (2020), "Hasan Âli Yücel'i konumlandırmak", *Birikim-Güncel*, 27 Şubat 2020, <https://www.birikimdergisi.com/guncel/9955/hasan-ali-yucel-i-konumlandirmak>. (Erişim tarihi 28 Şubat 2020).
- Özcan, Ömer (2017), *Dr. H. Tahsin Tola*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Parla, Taha (1991a), *Atatürk'ün Nutuk'u*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (1991b), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (1992), *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Plaggenborg, Stefan (2014): *Tarihe Emretmek*, çev. Hulki Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Saç, Selman (2017), "İlmli müdahaleden radikal önlemlere: 27 Mayıs 1960", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde, haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 77-97.
- Safranski, Rüdiger (2015), *Goethe - Kunstwerk des Lebens*, Fischer, Frankfurt a.M.
- Sançar, Nejdî (1947), *Hasan Âli ile Hesaplaşma*, Ayılı Kurt Yayınları, İstanbul.
- (1973), *İsmet İnönü ile Hesaplaşma*, Afşin Yayınları, İstanbul.
- Sarıtaş, Ezgi ve Şahin, Yelda (2019), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* içinde, haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul (3. baskı), s. 627-666.
- Sayar, Ahmed Güner (1997), "Hasan Âli yazılarına önemli bir zeyl'e ek", *Tarih ve Toplum*, sayı 158, Şubat 1997, s. 68-70.
- (2002), *Hasan Âli Yücel'in Tasavvufî Dünyası ve Mevlevîliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- (2008), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Portre Denemeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Sazak, M. Emin (2009), *Emin Bey'in Defteri - Hatıralar*, Bilgeoguz Yayınları, İstanbul (2. baskı).
- Schimmel, Annemarie (2017), *Doğudan Batıya*, çev. Ömer Enis Akbulut, Sufi Kitap, İstanbul.
- Selçuk Şirin, Funda (2014), *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Bir Aydın: Falih Rıfkı Atay*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Sertel, Sabiha (2015), *Roman Gibi*, Can Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1969].
- Seyfettin, Ömer (2002), *Türklük Üzerine Yazılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara [ilk basımları 1911, 1914].
- Sezen, Yümnî (1997), *Hümanizm ve Atatürk Devrimleri*, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Sinanoglu, Suat (1988), *Türk Hümanizmi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara [ilk basımı 1980].
- Soleimani, Kamal (2019), *Ortadoğu'da İslam ve Çatışan Milliyetçilikler*, çev. Hikmet İlhan, Peywend, İstanbul.
- Soysal, Gün (2002), "Rusya kökenli aydınların Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinin inşasına katkısı", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, cilt 4: *Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 483-504.

- Sönmez, Sevengül (2017), *A'dan Z'ye Sabahatin Ali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Sönmez, Şinasi (2000), *Eğitim ve Siyasette Hasan Âli Yücel*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Suphi, Hamdullah (1929), *Günebakan*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Neşriyatı, Ankara.
- Şahhüseynioğlu, H. Nedim, *Akçadağ Köy Enstitüsü ve Şerif Tekben*, Ürün Yayınları, Ankara 2015 [ilk basımı 2005].
- Şengör, A. M. Celâl (1999), *Zümrütname*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- (2016), *Hasan Âli Yücel ve Türk Aydınlanması*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul (2. baskı) [ilk basımı 1998, *Hasan Âli Yücel ve Türk Aydınlanmasının Metabilim-sel Temelleri* adıyla].
- Şentürk, Ayşegül (2013), “Mustafa Necati Beyin bir eğitim projesi: Maarif emniyeti”, *Belgi*, sayı 6, Yaz 2013, s. 743-754.
- Şentürk, Türkân Filiz (2015), “Türk millî eğitimine damgasını vuran bir eğitim lideri: Hasan Âli Yücel”, *Yeditepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- Şevket, Ertuğrul (1939), “Maarif vekili Hasan Âli Yücel ile bir pazar”, *Yedigün*, 6 Haziran 1939, s. 14-17, 25.
- Tahir, Kemal (1992), *Notlar/Çöküntü*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- (2016), *Bozkırdaki Çekirdek*, İthaki Yayınları, İstanbul.
- (2016b), *Notlar: Sanat-Edebiyat 2*, İthaki Yayınları, İstanbul.
- Taner, Haldun (2018), *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1979].
- Tanör, Bülent (1997a), *Kuruluş*, Cumhuriyet Gazetesi Kitapları, İstanbul.
- (1997b), *Kurtuluş*, Cumhuriyet Gazetesi Kitapları, İstanbul.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2002), *Mücevherlerin Sırrı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tanju, İzzet (2006), “Benzersiz bir yaratıcıydı”, *Cemil Meriç* kitabı içinde, yay. haz. Murat Yılmaz, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Tanju, Sadun (2011), *Doludizgin*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul (ilk basımı 1986).
- Tansuğ, Sezer (1980), “Türkiye’de resim piyasasının bazı boyutları”, *Sanat Çevresi*, sayı 2, s. 72-75.
- Tarihmen, Şakir (1962), *Hasan Âli Yücel*, İnkılap ve İsmail Akgün Kitabevleri.
- Taşkın, Yüksel (2007), *Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tekben, Şerif (1947), *Canlandırılacak Köy Yolunda*, Akçadağ Köy Enstitüsü Basımevi, Malatya.
- (1962), “Köycü Yücel”, *Gençlik* (Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı yayın organı), 30 Mart 1962.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (2014), *İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Temizer, Kemal (2017), “‘Hayatta ben en çok babamı sevdim’ şiirine nazire: ‘Hayatta ben en çok annemi sevdim’”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, özel sayı 2, s. 241-252.
- Timur, Taner (2013), *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara [ilk basımı 1971].

- Tokdoğan, Nagehan (2019), *Yeni Osmanlıcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tonguç, İsmail Hakkı (1947), *Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Tonguç, Engin (1970), *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, Ant Yayınları, İstanbul.
- (2009), *Bir Eğitim Devrimcisi: İsmail Hakkı Tonguç*, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları, İzmir.
- Tonguç'a Kitap* (1961), İmece Yayınları, İstanbul.
- Toprak, Zafer (2012), *Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Topuz, Hıfzı (2017), *Bir Zamanlar Nişantaşı'nda*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer (1998), *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1. İletişim Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1952].
- Tuncel, Bedrettin (1966), "Yücel ve dünya edebiyatından tercümeler", *Dost*, 17 (Mart 1966), s. 3-7.
- Turan, Osman (2016), *Yeni İstanbul Yazıları*, Hitabevi Yayınları, Ankara.
- Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (1944), *İrkçilik - Turancılık*, Maarif Matbaası, Ankara.
- Türkoglu, Pakize (1997), *Tonguç ve Enstitüleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Türküresin, İlkan (2020), "Türkiye'nin ilk ekolojik eğitim deneyimi: Köy Enstitüleri", http://ekoik.com/2020/06/02/turkiyenin-ilk-ekolojik-egitim-deneyimi-koy-enstituleri/?fbclid=IwAR0Nli7Ne3_u63mLVTKD99LlyACsQAM3xjrJCVEPSJ9-tr-65dPn-YIEUC8 (Erişim tarihi: 5 Haziran 2020).
- Uluköse, Güven (2008), *Hasan Âli Yücel*, Kastaş Yayınevi, İstanbul.
- Ulusoy, Talat (2016), "İzmir unutmuyor!", *Birikim*, sayı 330, Ekim 2016, s. 135-139.
- Uraz, Murad (1938), *Hasan Âli Yücel - Hayatı, Seçme Şiir ve Yazıları*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul.
- Us, Asım (2012), *Hatıra Notları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul [ilk basımı 1966].
- Uysal, Sermet Sami (2010), *Eşlerine Göre Ediplerimiz*, Timaş Yayınları, İstanbul (2. baskı).
- Uzluk, Feridun Nafiz (1937), "Bir Türk Hekimi ve Tıbbıa dair Manzum Bir Eseri", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, II/6 (1937), s. 45-52.
- Uzman, Nasrullah, *İktidardaki Muhalif Osman Turan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ülken, Hilmi Ziya (1979), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.
- Ünlü, Barış (2002), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2018), *Türklük Sözleşmesi*, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Üstel, Füsün (1997), *Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2019), *"Makbul Vatandaş'ın Peşinde"*, İletişim Yayınları, İstanbul [ilk basımı 2014].
- Üster, Celal (1991), "Melih Cevdet Anday, doğuşunun 50. Yılında 'Garip' akımını anlattı", *Cumhuriyet Kitap Eki*, sayı 81, Eylül 1991, s. 8-11.
- Varel, Anıl (2019), "Ellili Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP'nin İdeolojik Konumlanması", *Türkiye'nin 1950'li Yılları içinde*, haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul (3. baskı), s. 203-234.
- Veli, Orhan - Rifat, Oktay - Anday, Melih Cevdet, *Şevket Rado'ya Mektuplar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

- Yalçıntaş, Nevzat (2012), *Hatıralar*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Yalman, Ahmed Emin (1990), *Yarının Türkiye'sine Seyahat*, Cem Yayınevi, İstanbul [ilk basımı 1944].
- (1997), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, yay. haz. Erol Şadi Erdoğ, 2 cilt Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul.
- Yeğen, Mesut (2001), “Kemalizm ve hegemonya?”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 56-74.
- Yetkin, Suut Kemal (1945), *Leonardo da Vinci’nin Sanatı*, Maarif Matbaası, Ankara.
- Yıldırım, Ramazan (2012), *Medreseden Üniversiteye - Ali Özek*, Düşün Yayıncılık, İstanbul.
- Yıldız, Ahmet (2001), *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, Hüseyin (1991), *Öldükten Sonra “Allah” Diyen Bakan*, Timaş Yayınları, İstanbul (2. baskı).
- Ural, Murat (1998), “Cumhuriyet’in romansı: Ressamlar Yurt Gezisi’nde (1938-1943)”, *Yurt Gezileri ve Yurt Resimleri (1938-1943)* içinde, Milli Reasürans Sanat Galerisi, İstanbul.
- Yavuz, Hilmi (2010), *Bellegin Kuytularından*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, İbrahim (2015), “Köy Enstitüleri: Yarım kalmış bir ütopya için ders notları”, *Varlık*, sayı 1296, Mayıs 2015, s. 6-17.
- Yücel, Can (1974), *Bir Siyasinin Şiirleri*. Konuk Yayınları, İstanbul.
- Yücel Eronat, Can (haz.) (1997), *Tanpınar’dan Hasan Âli Yücel’e Mektuplar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- (2007), *Köy Enstitüleri Dünyasından Hasan Âli Yücel’e Mektuplar*, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Zarakol, Ayşe (2012), *Yenilgiden Sonra - Doğu Batı ile Yaşamayı Nasıl Öğrendi*, çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Zihnioglu, Yaprak (2019), *Kadınsız İnkılap*, Metis Yayınları, İstanbul.

SÜRELİ YAYINLAR VE DİJİTAL KAYNAKLAR

Cumhuriyet e-arşivi

İslamcı Dergiler Projesi Arşivi <https://katalog.idp.org.tr/>

İmece

Varlık e-arşivi

Yücel

Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi

<http://www.halilibrahimtunali.net/>

II. Mahmud 201

2. Meşrutiyet 28, 129

6-7 Eylül Olayları 150

Abasıyanık, Sait Faik 472

Abdullah Cevdet 71

Abdülhak Hamid 20, 170

Abdülhamid 16, 25, 30, 440

Abdülmecit 16

Adımlar 279, 280, 302, 405

Adivar, Adnan 173, 240, 243, 341, 386, 426, 442

Adivar, Halide Edip 80, 426

Afrika 111, 463

Ağanoglu, Halit 329, 365

Agaoglu, Samet 34, 412, 435, 436, 446, 476, 491

Ahmed Irsoy Dede 42

Ahmet Halil 181

Ahmet Haşim 26

Ahmet Mithat Efendi 103

Akçam, Dursun 355, 356

Akçura, Yusuf 78, 80

Akşam 54, 85, 175, 235, 416

Akurgal, Ekrem 236, 426

Alataş, Ahmet Hulusi 228

Alevi 50, 51, 58, 59, 355, 383

Ali Şir Nevai 143

Altan, Çetin 235, 437

Altınışık 397, 398, 409

Amerika 86, 117, 131, 145, 240, 314, 319, 447, 461-463, 491

Anadolu 26, 30, 48, 76, 80, 84, 85, 93, 103, 104, 107, 117, 121, 148, 185, 256, 290, 291, 294, 314, 325, 332, 333, 341, 349, 363, 364, 453, 487, 508, 509

Anday, Melih Cevdet 180, 232, 278, 279, 294, 342, 348

Anglosakson 99, 117, 120, 131, 317, 318

Ankara 22, 44, 90, 123, 136, 163, 186, 196, 200, 230-234, 236-239, 246, 247, 256, 258, 262, 267, 269, 277-279, 281, 282, 287, 291, 301, 325, 341-343, 347, 364, 367, 381, 390, 396, 408, 409, 434, 436, 438, 441, 443, 446, 464, 480, 481, 485, 501, 504, 508, 509

Anlı, Hakkı 168, 248

Antel, Sadrettin Celal 394, 405

anti-semitizm 96, 112

Apaydın, Talip 267, 272, 329, 332, 338, 348, 356, 357, 359, 364, 381, 407, 463

Ankan, Saffet 225, 261, 263, 289, 322, 329, 361, 392
Arman, Hürrem 163, 164, 167, 266, 267, 269, 270, 272-274, 277, 348, 350, 362, 367
Aşık Veysel 341
Aşıyan 241
Ataç, Nurullah 71, 173, 174, 176, 192, 243-245, 293, 301, 302, 316, 317, 334, 404, 414, 452
Atalar, Galip 172, 173
Atatürk, Mustafa Kemal 52, 58, 63, 65, 71, 105, 108, 138, 146, 149, 150, 152, 160, 161, 187, 189, 191-200, 202, 203, 205-221, 234, 240, 257, 289, 292, 323, 340, 341, 394, 434, 448, 454, 476, 486, 498-500, 504, 506
Atay, Falih Rıfkı 90, 117-119, 215, 218, 269, 391, 398, 413, 433, 486
ateizm 382
Atsız, Nihal 106, 109, 110, 133, 277, 278, 282, 374, 382, 390-401, 404, 405, 411, 433, 476
Aybar, Mehmet Ali 282
Aydemir, Şevket Süreyya 322, 323, 347
Aykaç, Fazıl Ahmet 175
Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı 84, 93, 256, 302, 318, 319, 362, 433
Barrès, Maurice 96
Başar, Ahmet Hamdi 54, 190-192, 286
Başaran, Mehmet 263, 314, 316, 318, 330, 344, 349, 356, 364, 415, 438, 441, 463, 489, 505
Başgil, Ali Fuad 229, 426, 460
Başgöz, İlhan 278
Baştımar, Zeki 245
Bayar, Celal 219, 225, 228, 229, 265, 402, 433, 448
Bayır, Ferit Oğuz 284, 327, 367
Baykara, Baki 43
Baykurt, Fakir 272, 349, 356-359, 489
Bayrı, Halil 84
Bedii Faik 235, 369, 443, 477
Bektaşî/Bektaşîlik 15, 50, 51, 91
Bergson, Henri 34, 40, 68, 84, 93, 227, 470

Berkes, Niyazi 158, 159, 231, 254, 272, 279-281, 284, 313, 315, 377, 394, 403, 410, 413, 481
Beyatlı, Yahya Kemal 93
Bilgiç, Sait 217, 218
Bilsel, Cemil 258, 259
Binyazar, Adnan 356
Biret, İdil 42
Birinci Dünya Savaşı 80, 82, 117, 129, 316
Bolşevik 375, 380, 423
Boran, Behice 279, 302, 377, 394
Boratav, Pertev Naili 127, 279-282, 377, 394, 406, 478, 481
Bozkurt, Mahmut Esat 97, 106
Buda 227
Burian, Orhan 176, 187, 298-301, 473, 474, 490
Burkay, Kemal 340, 347, 351, 353, 354, 356
Bursalı Tahir 173
Büyük Doğu 34, 233, 234, 384, 387, 388, 391
Cahun, Leon 81
Celâleddin Efendi 37
Cemgil, Adnan 394
Çağlar, Behçet Kemal 88, 90, 176, 341, 490
Çakmak, Fevzi 276, 399-401
Çalapala, Rakım 55, 98
Çamlıbel, Faruk Nafiz 176
Dâna Efendi 57
Dergâh 68, 93, 94, 103, 76
Dersim 352, 353
Dewey, John 159, 319, 322
Dikerdem, Mahmut 270
Dino, Abidin 278, 478
Divan Edebiyatı 133, 134, 180
Dranas, Ahmet Muhip 452
Duhamel, Georges 116, 117
Dursunoğlu, Cevat 226, 324, 415, 443
Duru, Kâzım Nami 203, 311, 443
Dünya 235, 369, 477
Düşünce 94

Ebul'ula Mardin 471
Ece Ayhan 183, 191
Ecevit, Bülent 345, 399, 414, 427, 428, 436, 487
Edhem Nejat 322
Einstein, Albert 229, 437, 475
Eldem, Sedat Hakkı 416
El-Ezher 56
Eliçin, Emin Türk 267, 273, 366
Emiralioglu, Mehmet 330, 340, 349, 350, 426
Erhat, Azra 440
Erim, Nihat 284, 286, 287, 376, 378, 414, 415, 432, 433
Erişirgil, Mehmet Emin 93
Erkin, Feridun 86, 278
Erkin, Ulvi Cemal 116
Ermeni 86, 87, 90, 152
Ersoy, Mehmet Akif 54, 57, 178
Ertuğrul Faciası 184
Ertuğrul, Feyzullah 335, 413, 505
Esendal, Mahmut Şevket 107, 228, 241, 265, 270, 348, 363
Eyüboğlu, Sabahattin 34, 105, 164, 174, 178, 192, 229, 232, 238, 243, 244, 267, 274, 275, 286, 302, 314, 317, 325, 336, 388, 427, 442, 443, 478
Fecr-i Âti 29, 175
Fersan, Refik 43
Fevzi Muhip 295, 296
Fıratlı, Halil Vedat 84, 166, 442, 487
Forum 34, 418
Freud, Sigmund 182, 229
Fuzuli 143, 185, 425, 444-446, 454
Galatasaray Lisesi 39, 83, 235
Garipçiler 180
Gazi Eğitim Enstitüsü 163, 361, 437
Gencer, Leyla 447
Gide, Andre 135
Goethe, Johann Wolfgang von 50, 169-172, 319
Gökarp, Ziya 80, 135-137, 292, 293, 300, 316, 317, 407, 434
Gökberk, Şükrü Naili 82
Gökbudak, Fırat 227

Gökay, Orhan Şaik 278, 390, 392, 396, 495
Gölpınarlı, Abdülbaki 235, 394, 487
Gülek, Kasım 265, 433
Günaltay, Şemsettin 271, 281
Güntekin, Reşat Nuri 242
Halikarnas Balıkcısı 294
Halkçı 345
Hareket 311, 389
Hayat 43, 55, 160
Hegel 112, 119
Hızır, Nusret 168, 243
Hirsch, Ernst 106, 236
Hitler, Adolf 108, 109, 214, 403
Hoşses, Sadi 72
İbnülemin Mahmut Kemal 34, 71, 87, 240, 472, 473
İkinci Dünya Savaşı 107, 109, 117, 145, 253, 274, 285, 292, 307, 377, 420, 423, 488
İlhan, Attilâ 290, 291, 357
İlk Öğretim 101, 114, 128
İlkar, Muzaffer 43
İlyada 440
İmam Hatip Okulları 68
İmece 166, 174, 242, 275, 292, 355, 427, 442, 478
İnan, Rauf 124, 269, 270, 314, 340
İnönü, İsmet 41, 42, 107, 108, 110, 139, 187, 189, 199-202, 216, 226, 228, 229, 233, 234, 240, 241, 256, 261, 262, 265-270, 272-276, 278, 283-287, 289, 290, 294, 323, 338, 339, 345, 347, 348, 374, 376, 386, 389, 390, 394, 395, 397-400, 403, 413-415, 433, 434, 437, 441, 444, 446, 477, 478, 480, 485, 488, 493, 495, 498, 499
İstanbul Erkek Lisesi 158, 234, 280, 472
İstiklâl Mahkemeleri 471
İttihat ve Terakki 21, 27, 30, 31, 77, 80, 85
Kabaklı, Ahmet 374, 492
Kadınlar Birliği 18, 211, 465
Kadro 178, 206, 304, 426

- Kaflı, Kadircan 381, 492
Kaftancıoğlu, Ümit 356
Kam, Ruşen Ferit 42, 72, 256
Kanad, Halil Fikret 360, 361, 363
Kanık, Orhan Veli 180, 186
Kansu, Nafi Atuf 160, 163, 324
Kant, Immanuel 62, 112, 296
Karabekir, Kâzım 262, 263, 271, 317
Karacan, Ali Naci 240
Karamağaralı, Haluk 408
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 59, 93, 96, 441, 486
Karay, Refik Halid 378, 426
Karal, Enver Ziya 243
Kartal, Kinyas 346
Kısakürek, Necip Fazıl 230-234, 386-389, 391, 394, 411, 417
Kirby, Fay 315, 319, 320, 325
Koraltan, Refik 166, 265
Köprülü, Fuat 93, 265, 281, 391, 435, 454
Kudret 409
Kulturkampf 56
Kurtuluş, Fahri 376
Kür-Şad 393, 394
Kürtler 151, 152, 353, 354
Loti, Pierre 113
Lozan Muahedenamesi 113
Ludwig, Emil 169, 171
Makal, Mahmut 314, 323, 338, 353, 356, 357, 365, 381
Malazgirt Muhaberesi 142
Mansel, Arif Müfit 294, 416
Menderes, Adnan 52, 219, 265, 402, 433, 435, 448, 474
Mevlânâ 35, 41, 43-52, 55, 65, 69, 125, 126, 173, 175, 193, 227, 444, 454, 487, 492, 500
Milli Mecmua 59, 103, 113, 132, 151, 175, 206
Mozart, Wolfgang Amadeus 42, 336, 454
Muhammed İkbâl 436
Mussolini, Benito 110
Mustafa Necati 159, 160, 355, 490
Müftüoğlu, Ahmet Hikmet 79
Nadi, Nadir 199, 200, 434, 477, 489, 509
Nadir, Cemal 490
Namık Kemal 29, 233
Napoleon/Napolyon 162, 171, 172
Nasyonal Sosyalizm 276, 361
Nayır, Yaşar Nabi 192, 487, 502
Nâzım Hikmet 135, 178, 245, 249, 375, 380, 398, 406, 426
Nazizm 61, 256, 366
Nef'i 134
Neumark, Fritz 257
Neyire Hanım 16, 17, 21, 27, 38, 54, 481
Nezihe Muhiddin 211
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 112
Nureddin Paşa 90, 92
Oktay Rifat 180
Okurur, Cahid 333
Onan, Necmeddin Halil 84
Onar, Sıddık Sami 282
Orhon, Orhan Seyfi 452
Orhun 109, 277, 391, 392
Orkun 390, 397, 398
Ortanın Solu 345, 427, 428, 449, 488
Osmanlı 16, 17, 75-78, 81, 83, 93, 103, 104, 111, 114, 129, 130, 133, 134, 138, 140, 143-145, 147, 160, 162, 169, 173, 203, 215, 226, 236, 240, 291, 299, 304, 315-318, 322, 328, 337, 340, 364, 365
Ökmen, Mümtaz 228, 433
Ömer Hayyam 49
Ömer Seyfeddin 137
Öner, Kenan 169, 287, 343, 374, 375, 387, 395, 399-402, 408-410, 412, 417, 425, 495
Örik, Nahit Sırrı 472, 440
Ötüken 399
Öymen, Altan 362, 477
Özen, Ragıp Hulusi 84
Pamir, Hamit Nafiz 482, 487
Pestalozzi, Johann Heinrich 319, 320, 336
Platon 316
Prens Sabahattin 120, 317

- Ragıp Hulusi 168
Reşit Galib 159, 160
Reşit Paşa 201
Rousseau, Jean-Jacques 318
- Sabahattin Ali 199, 277, 282, 283, 380, 390, 394, 395, 400, 403, 406, 495
Sadık, Necmettin 85
Safa, Peyami 75, 107, 227, 233, 302, 376, 491
Sağlam, Tefvik 259, 439
Said-i Nursi 218
Samih Rifat 142
Sançar, Nejdî 278, 379, 382, 396-398, 404
Saraçoğlu, Şükrü 107, 228, 270, 277, 280, 284, 286, 390, 395
Sartre, Jean-Paul 69
Satı Bey 316, 317
Sayar, Ahmed Güner 36, 37, 40, 45, 46, 59, 65, 70, 125, 227, 235, 387, 494
Saygun, Adnan 247, 341
Sazak, Emin 229, 265, 346
Serbest Cumhuriyet Fırkası 127
Sertel, Sabiha 279
Servet-i Fünun 132
Sinanoğlu, Suat 296, 297
Sirer, Reşat Şemsettin 40, 107, 159, 231, 271, 272, 274, 277, 323, 348, 380, 474
Sirmen, Fuat 280
Sofuoğlu, Zeki Özgür 403
Sokrates 316
Sovyetler Birliği 277, 285, 306, 340, 375, 377, 382, 494
Soysal, Emin 360-363, 404
Soysal, İlhami 477
Spinoza 36, 40, 50, 171
Sungu, İhsan 226
Sümer, Nurullah Esat 416
- Şefik Hüsnü 405
Şengör, Celal 35, 36, 157, 167, 168, 192, 225, 502, 503, 506, 507
- Tahir, Kemal 228, 323, 324, 364, 365, 473
Tahim Terbiye Kurulu 361, 367
- Tan 377
Tandoğan, Nevzat 269, 287, 391
Tanin 31, 487
Tanpınar, Ahmet Hamdi 15, 25, 33, 71, 83, 84, 94, 117, 119, 158, 173, 177, 185, 187, 189, 192, 228, 229, 242, 284, 287, 305, 334, 426, 436, 439, 440, 443, 444, 467, 485, 487
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 78
Tarihmen, Şakir 163, 164, 487
Tekben, Şerif 321, 326, 330, 337, 342, 348-351, 355, 367, 478
Tercüme 242, 291
Teşkilat-ı Mahsusa 85-87
Tevfik Fikret 132, 133, 175, 241, 317, 318, 504, 509
Tevhid 63
Tolstoy, Lev Nikolayeviç 245, 394
Tonguç, İsmail Hakkı 71, 163, 199, 226, 261-270, 272-276, 280, 287, 311, 312, 314, 316, 318-330, 332, 334-338, 340, 341, 344, 348, 349, 352, 355, 362-365, 367-369, 374, 378, 379, 381, 382, 385, 388, 410, 413, 414, 418, 439, 440, 481, 489, 498, 505-507
Toprak, Burhan 233
Toynbee, Arnold 210
Tunalı Hilmi 162
Tuncel, Bedrettin 243, 437, 477, 480
Tunç, Mustafa Şekip 84, 167, 302
Turan, Şerafettin 35
Turhan, Mümtaz 317, 333
Türk Ocağı 77, 78, 80, 85, 136
Türk Sesi 92, 93
Türkkan, Reha Oğuz 110
- Uludağ, Osman Şevki 172, 173
UNESCO 35, 250, 463, 478, 481, 487, 500, 504
Uran, Hilmi 280, 415
Us, Hakkı Tarık 46
Uşaklıgil, Halit Ziya 135
Uz, Behçet 347
Uzel, Rüşü 226
Uzluk, Feridun Nafiz 172, 173
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 281, 392

Ülken, Hilmi Ziya 15, 84, 88, 159, 293,
412, 426, 433, 434, 486
Ülkü 110, 163
Ünver, Süheyl 172
Ürgüplü, Suat Hayri 200, 280, 376, 414
Üsküdar Mevlevihanesi 44

Vâ-Nû 227, 235
Varlık 192, 327, 342, 487, 502
Vatan 282
Vefa İdadîsi 31, 38, 75, 157
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet 236, 460

Yalçın, Hüseyin Cahit 139, 267, 442
Yaltkaya, Şerefeddin 39, 43, 125, 230,
278, 386, 392
Yardımcı, Celal 457
Yaşargil, Gazi 238
Yeni Adam 433
Yeni Sabah 400, 401, 409

Yeni Turan 80
Yeni Türkiye 310
Yenikapı Mevlevihanesi 39, 42, 495
Yetkin, Suut Kemal 248, 249
Yıldırım, İbrahim 360
Yinanç, Mükrimim Halil 392
Yirminci Asır 17
Yunanlı 148
Yunus Emre 126, 242, 247, 500
Yurdakul, Mehmed Emin 79, 203, 363
Yurt Resimleri 248
Yurt ve Dünya 279, 280, 394, 403, 405
Yücel 179, 180, 295, 298, 299, 301,
302
Yücel, Can 9, 19, 21-24, 88, 89, 117,
182-186, 192, 232, 238, 261, 282,
367, 375, 427, 431, 433, 438, 441,
482

Zerdüş 142

Tanıl Bora

HASAN ÂLİ YÜCEL

Cumhuriyet tarihinin en uzun süreli eğitim bakanı Hasan Âli Yücel hakkında etraflı bir biyografi.

Yücel'in özdeşleştiği etkili bakanlık icraatı, başta hümanist kültür mirasıyla ilgili çeviri seferberliği ve Köy Enstitüleri tecrübesi, kitabın uzun bir bölümünü oluşturuyor. Fakat sadece o değil. Yücel'in milliyetçilik anlayışı, Kemalizm yorumları, dindarlığı anlama ve yaşama biçimi, geniş yer tutuyor. Bu arada onun üslûbuna ve meşrebine özel bir ilgiyle eğilerek...

Hasan Âli Yücel'in düşman imgesi olarak, anti-komünist tehdit ve nefret söyleminin gözde bir malzemesi olarak gördüğü işlev de ele alınıyor.

Çalışma esasen bir entelektüel biyografi özelliği taşıyor; yazdıklarına, söylediklerine yoğunlaşarak, Yücel'in düşünce dünyasında bir gezinti.

"Yücel'i, döneminin ve 'davalarının' özel bir figürü olarak görebiliriz: bir tek-parti dönemi figürü, Kemalizmin bir figürü, ulus-devlet ve millî kimlik inşa sürecinin bir figürü - ve elbette 'kültür adamı' figürü... Kitap, Yücel'in kişiliği ile kamusal bir figür oluşu arasındaki alışveriş ve gerilime kulak vermeye çalışıyor."

